

# KERKBOUW OP KREDIET

DE FINANCIERING VAN DE KERKBOUW IN HET  
AARTSPRIESTERSCHAP HOLLAND EN ZEELAND  
EN DE BISDOMMEN HAARLEM EN ROTTERDAM  
GEDURENDE DE PERIODE 1795 – 1965

een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor  
aan de Radboud Universiteit Nijmegen,  
op gezag van de Rector Magnificus prof. dr. C.W.P.M. Blom  
volgens besluit van het College van Decanen  
in het openbaar te verdedigen op woensdag 17 november 2004  
des namiddags om 1.30 uur precies

door

Hugo Alexander Landheer  
geboren op 1 juli 1952  
te Utrecht

Promotor: prof. dr. P.M.M. Klep

Manuscriptcommissie: prof. dr. P.G.J.M. Raedts, voorzitter  
prof. dr. P. Nissen  
dr. J. Jonker, Universiteit Utrecht



## KERKBOUW OP KREDIET



# KERKBOUW OP KREDIET

DE FINANCIERING VAN DE KERKBOUW IN HET  
AARTSPRIESTERSCHAP HOLLAND EN ZEELAND  
EN DE BISDOMMEN HAARLEM EN ROTTERDAM  
GEDURENDE DE PERIODE 1795 – 1965

HUGO LANDHEER

aksant  
Amsterdam  
2004

Uitgeverij Aksant, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam, [www.aksant.nl](http://www.aksant.nl)

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt met financiële steun van:  
Het bisdom Haarlem,  
Het bisdom Rotterdam,  
Het Nuyensfonds,  
Stichting Fonds voor Geld- en Effectenhandel,  
De Stichting Unger- van Brero Fonds.

ISBN 90 5260 155 0

© 2004 de auteur / Uitgeverij Aksant, Amsterdam

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ontwerp omslag: Bert Heesen Produkties, Utrecht  
Illustratie omslag: archiefmateriaal van verschillende parochies  
Druk: A-D Druk, Zeist  
Zetwerk: Bert Heesen Produkties, Utrecht

## INHOUDSOPGAVE

|   |     |
|---|-----|
| Voorwoord   | 9   |
| Inleiding   | 11  |
| <b>Hoofdstuk 1: de periode 1795 tot 1875, de verzakelijking van het kerkelijk krediet.</b>  |     |
| 1.1 Kwantitatieve ontwikkelingen  | 19  |
| 1.1.1 De bouwkundige toestand van de katholieke kerken in het aartspriesterschap Holland en Zeeland                                     | 19  |
| 1.1.2 De financiële toestand van de staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland  | 26  |
| 1.1.3 De omvang van de katholieke bevolking in het aartspriesterschap Holland en Zeeland  | 30  |
| 1.1.4 De aanmaak van de databases   | 38  |
| 1.1.5 De evolutie van het aantal kerkelijke bouwprocessen in het aartspriesterschap Holland en Zeeland gedurende de periode 1795 - 1875 | 39  |
| 1.2 De institutionele context van het bouwproces  | 46  |
| 1.2.1 De rol van de overheid met betrekking tot de katholieke kerkbouw  | 46  |
| 1.2.2 De kerkrechtelijke organisatie van het aartspriesterschap Holland en Zeeland tussen 1795 –1853                                    | 64  |
| 1.2.3 De wet op de kerkgenootschappen van 10 september 1853   | 72  |
| 1.2.4 Het Algemeen Reglement voor parochiële kerkbesturen van 1854  | 76  |
| 1.2.5 Het provinciaal concilie van Den Bosch te 1865  | 82  |
| 1.2.6 De diocesane synode te Warmond van 1867   | 85  |
| 1.3 De financiering van de kerkbouw – microanalyse  | 86  |
| 1.3.1 De statie van de H. Willibrordus binnen de Veste, Amsterdam   | 88  |
| 1.3.2 De statie van de H. Willibrordus, Bergschenhoek   | 102 |
| 1.3.3 De statie van de H. Jacobus, Schipluiden  | 111 |
| 1.3.4 De statie van de H. Nicolaas, Edam  | 116 |
| 1.3.5 De statie van de H. Petrus banden, Roelofarendsveen   | 123 |
| 1.3.6 De parochie van OLV Visitatie, Schiedam   | 140 |
| 1.3.7 De parochie van de H. Nicolaas, Nieuwveen   | 153 |

|       |   |     |
|-------|---|-----|
| 1.4   | De financiering van de katholieke kerkbouw - macronalyse  | 165 |
| 1.4.1 | Het eigen vermogen van de staties   | 166 |
| 1.4.2 | De financiële betrokkenheid van de aartspriesters en het bisdom   | 171 |
| 1.4.3 | De financiële betrokkenheid van de pauselijke instanties  | 177 |
| 1.4.4 | Het vreemd vermogen   | 187 |
| 1.4.5 | De financiële betrokkenheid van de verschillende overheden bij de financiering van de katholieke kerkbouw | 195 |
| 1.5   | Conclusie   | 204 |

## **Hoofdstuk 2: de periode 1875 – 1935: het kerkelijk krediet als onmisbaar instrument bij de financiering van de katholieke kerkbouw**

|         |   |     |
|---------|---|-----|
| 2.1     | Inleiding   | 209 |
| 2.1.1   | De ontwikkeling van de katholieke kerkbouw in de periode 1875 – 1935                    | 209 |
| 2.1.2   | De ontwikkeling van de katholieke bevolking in het bisdom Haarlem                       | 213 |
| 2.2     | De institutionele context van het bouwproces  | 222 |
| 2.2.1   | De invoering van de Codex Iuris Canonici in 1917  | 222 |
| 2.2.2   | De kerkelijke regelgeving met betrekking tot het bouwproces                             | 224 |
| 2.2.3   | De Bepalingen voor Bouwkundige werken van 1929 en 1931                                  | 231 |
| 2.3     | De financiering van de katholieke kerkbouw – microanalyse                               | 235 |
| 2.3.1   | De parochie van de H. Werenfridus, Wervershoof  | 236 |
| 2.3.2   | De parochie van de H.H. Nicolaas en Barbara, Amsterdam                                  | 244 |
| 2.3.3   | De parochie van de H. Agnes, Den Haag   | 257 |
| 2.3.4   | De kathedrale basiliek van de H. Bavo, Haarlem  | 270 |
| 2.3.5   | De parochie van de H. Familie, Den Haag   | 285 |
| 2.3.6   | De parochie van de H. Familie, Heerhugowaard  | 294 |
| 2.4     | De financiering van de katholieke kerkbouw – macroanalyse                               | 302 |
| 2.4.1   | Het eigen vermogen  | 302 |
| 2.4.2   | Het vreemd vermogen, de ontwikkeling van het kredietcircuit en de rol van het bankwezen | 308 |
| 2.4.2.1 | De modernisering en flexibilisering van het kerkelijk krediet                           | 320 |
| 2.4.2.2 | De kredietverlening aan katholieke instellingen op commerciële voorwaarden              | 328 |

|         |   |     |
|---------|---|-----|
| 2.4.2.3 | De verlening van kerkelijk krediet via spaarkassen  | 336 |
| 2.4.3   | De financiële betrokkenheid van het bisdom bij de financiering van de katholieke kerkbouw | 341 |
| 2.4.3.1 | Het bisdom gedwongen in te grijpen  | 349 |
| 2.4.3.2 | Het rapport van de Commissie voor regeling van het kerkelijk krediet                      | 357 |
| 2.4.4   | De financiële betrokkenheid van de rijksoverheid bij de katholieke kerkbouw               | 364 |
| 2.5     | Conclusie   | 368 |

### **Hoofdstuk 3: de periode 1935 – 1965: kerkbouw wordt een zaak van planning**

|       |  |     |
|-------|--|-----|
| 3.1   | Kwantitatieve ontwikkelingen   | 373 |
| 3.1.1 | De ontwikkeling van het aantal kerkelijke bouwprocessen in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965        | 373 |
| 3.1.2 | De ontwikkeling van de katholieke bevolking in het bisdom Haarlem  | 378 |
| 3.2   | De institutionele context van het bouwproces   | 385 |
| 3.2.1 | De verscherping van het bouwtoezicht in het bisdom Haarlem   | 385 |
| 3.2.2 | De periode 1940 – 1943 – de juridische basis voor de wederopbouw   | 389 |
| 3.2.3 | De casus Rotterdam: de overheid zet zich in voor de herbouw van kerken   | 393 |
| 3.2.4 | De noodwetgeving van 1944 en het BMO 1945  | 401 |
| 3.2.5 | De Interdiocesane Commissie van Overleg inzake herstel en wederopbouw van kerken en kerkelijke gebouwen (ICvO) | 406 |
| 3.2.6 | Het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI)  | 410 |
| 3.2.7 | De situeringscommissie   | 411 |
| 3.2.8 | De invulling en uitwerking van de herbouwopgave  | 415 |
| 3.2.9 | De inventarisatie van de nieuwbouwopgave   | 423 |
| 3.3   | De financiering van de katholieke kerkbouw – microanalyse  | 430 |
| 3.3.1 | De parochie van OLV van Altijddurende Bijstand, Rotterdam  | 431 |
| 3.3.2 | De parochie van de H. Catharina, Amsterdam   | 437 |
| 3.4   | De financiering van de katholieke kerkbouw – macroanalyse  | 447 |

|           |   |            |
|-----------|---|------------|
| 3.4.1     | Het eigen vermogen – de financiële gevolgen van de crisis in het kerkelijk krediet  | 448        |
| 3.4.1.1   | De rendabiliteit van de katholieke kerkbouw   | 452        |
| 3.4.1.2   | Het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem   | 458        |
| 3.4.1.3   | De kerkenbouwzondagen   | 466        |
| 3.4.1.4   | De bijdragen van de gelovigen   | 472        |
| 3.4.2     | Het vreemd vermogen   | 480        |
| 3.4.2.1   | De periode 1950 – 1957: de onvermijdelijkheid van het gebruik van vreemd vermogen   | 480        |
| 3.4.2.2   | Het beleid in het bisdom Rotterdam  | 482        |
| 3.4.3     | De rol van de overheid bij de financiering van de katholieke kerkbouw   | 487        |
| 3.4.3.1   | De subsidiëring door lagere overheden   | 488        |
| 3.4.3.2   | De commissie Kerkenbouw   | 493        |
| 3.4.3.3   | De wet Premie Kerkbouw  | 501        |
| 3.5       | Conclusie   |            |
| <b>4.</b> | <b>Conclusie</b>  | <b>509</b> |
|           | Algemene tabellen en grafieken  | 521        |
|           | Database 1: Alfabetisch overzicht op plaats van de kerkbouwprocessen uitgevoerd in het aartsbischopdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795 - 1965 | 551        |
|           | Database 2: Lijst van kerkbouwprocessen uitgevoerd in het aartsbischopdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 – 1965 op chronologische volgorde          | 669        |
|           | Afkortingen, bronnen en literatuur  | 721        |
|           | Samenvatting  | 745        |
|           | Summary   | 751        |
|           | Lijst van kaarten, tabellen en grafieken  | 757        |
|           | Register  | 765        |
|           | Curriculum vitae  | 777        |



## VOORWOORD

In de eerste helft van de jaren tachtig woonde ik een aantal jaren in de Amsterdamse wijk Slotermeer. Vaak maakte ik 's avonds een wandeling door de buurt. Meestal voerde de tocht langs de kerk van de H. Catharina aan de burgemeester Eliaslaan. Telkens weer raakte ik als niet-katholiek onder de indruk. Niet alleen van de soberheid van deze wederopbouwkerk maar ook van de omvang van het complex dat behalve een kerk ook scholen omvatte. Ik vond - en vind - de kerk van de H. Catharina één van de mooiste kerken die ik ken.

In de jaren daarna bleef mijn belangstelling voor de kerkbouw bestaan. Geleidelijk ontdekte ik dat er meer kerken in dergelijke stijl waren gebouwd naar het ontwerp van verschillende architecten. In het begin van de jaren negentig maakte ik, aan de hand van een publicatie van de Van der Leeuwstichting in Amsterdam een eerste overzicht van een aantal kerkbouwprocessen. Terwijl ik daarmee bezig was, hoorde ik van het bestaan van het Cuypersgenootschap. Toen ik in 1992 lid werd, kwam ik in contact met mensen die echt iets van kerken wisten. Tijdens de altijd gezellige en leerzame excursies merkte ik ook dat, terwijl de belangstelling van de meeste leden van het Cuypersgenootschap uitging naar de kunst- en architectuurhistorie, ik steeds meer geïnteresseerd raakte in de financiële aspecten van de kerkbouw. Na de afronding van mijn studie Geschiedenis in 1995 bleef het onderwerp me fascineren. Gaandeweg bleek dat ik was begonnen aan een echte wetenschappelijke ontdekkingsreis. Ik las ooit: 'There are many kinds of journey, but the best are journeys of discovery'. Dat is bij het schrijven van dit proefschrift maar al te waar gebleken.<sup>1</sup>

Tijdens deze ontdekkingsreis, die in de loop van 1998 de vorm van een dissertatie kreeg, heb ik hulp gekregen van veel mensen. Het is onmogelijk hier iedereen die mij op de een of andere manier behulpzaam was, te bedanken. Toch zou ik de volgende personen (in alfabetische volgorde) met name willen noemen vanwege hun gastvrijheid en/of hulpvaardigheid: de heer R.M. Bentschap Knook, cluster-coördinator Dienst Documentaire Informatie, ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer in Den Haag, drs. P. Blok adviseur Excel, Amsterdam, Agnes Bruin uit Gorinchem voor de zorgvuldige manier waarop ze het manuscript heeft gelezen en gecorrigeerd, de heer Leo Dubbelaar uit Boskoop die jaren en jaren heeft besteed aan het vastleggen van een enorme hoeveelheid gegevens betreffende de kerkbouw in de Nederlandse kerkprovincie en die altijd bereid was nadere informatie te verstrekken, drs. E.F.J. Duisens, econoom van het

1 *National Geographic Magazine*, Vol. 164, no. 6 (december 1983) 802.

bisdom Haarlem, dr. Th. H. von der Dunk, historicus en publicist op het gebied van kerkgeschiedenis te Amsterdam, mevr. I. Elfferingh, hoofd bedrijfsarchief ING Groep te Amsterdam, mr. R.H.A.J. Everard te Heemstede, de heer H. van Glabbeek en zijn collega's van het archief van Euronext te Amsterdam, mr. J.J.W.M. Hermans, directeur van de onderlinge verzekeringsmaatschappij Donatus U.A. te Rosmalen, de heer P. B. Hoffman, archivaris van het bisdom Rotterdam, Gwan Kho uit Delft voor zijn hulp bij allerlei computerproblemen, de heer F. van Nes, oud- medewerker van het Bouwbureau van het bisdom Haarlem, mevrouw Bianca Rademaker, voormalig bedrijfsarchivaris van verzekeringsmaatschappij Aegon, mr. drs. J. van Spengen van de Directie Domeinen van het ministerie van Financiën in Den Haag, dr. J.P. de Valk te Voorburg voor de zorgvuldige manier waarop hij het manuscript heeft gelezen en van commentaar heeft voorzien, de heer A.W. van Velthoven, oud-archivaris van het bisdom Haarlem voor zijn vele goede suggesties en uitgebreide kennis van het bisdom Haarlem en prof. dr. W.H. Vroom, emeritus hoogleraar economische geschiedenis aan de VU te Amsterdam. De medewerkers van de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief in Den Haag zijn mij vaak behulpzaam geweest, evenals de medewerkers van het Rijksarchief in Haarlem. Ik ben ze, net als de leden van de manuscriptcommissie, veel dank verschuldigd.

Zonder de niet aflatende belangstelling en sympathie van mijn promotor, prof. dr. Paul Klep, zou dit project niet zo voorspoedig zijn verlopen. Ik ben altijd met veel plezier in de trein naar Nijmegen gestapt en kwam (bijna) altijd weer monter en vol goede moed terug. Ik ben hem vooral dankbaar voor de nadruk die hij heeft gelegd op het nut van duidelijke grenzen, al blijkt dat misschien niet meteen uit de omvang van het proefschrift. Eveneens veel dank ben ik verschuldigd voor de niet sympathie en materiële hulp aan de heer en mevrouw Ter Haar - Bruin en de heer en mevrouw Landheer - van Gennep. Mijn zoon Robert leverde positieve bijdragen en technische hulp bij verschillende gelegenheden.

Joke Chrispijn bleek in de afgelopen jaren altijd bereid om mee te denken of een kritisch oor te lenen wanneer het project mijn aandacht opeiste. De kwaliteit van het resultaat is veel verbeterd door haar flexibiliteit, enthousiasme en opmerkzaamheid.

## INLEIDING

Deze dissertatie is voortgekomen uit enkele ogenschijnlijk simpele vragen: hoe werd de kerkbouw in de Nederlandse kerkprovincie gefinancierd? Welke partijen waren betrokken bij de financiering?

Al snel bleek dat de bestaande literatuur op deze ogenschijnlijk eenvoudige vragen geen bevredigend antwoord bood. Tijdens het onderzoek voor mijn afstudeerscriptie naar de plaatsing van de katholieke kerken in de stad Den Haag was ik op zoveel relevant en interessant materiaal gestuit, dat het onderwerp me niet losliet. Ik besloot me nader in het onderwerp financiering van de kerkbouw te verdiepen.<sup>1</sup>

De geschiedenis van veel parochies in de Nederlandse kerkprovincie is het onderwerp van een groot aantal publicaties.<sup>2</sup> In de meeste publicaties wordt echter betrekkelijk weinig aandacht besteed aan de financiering van de katholieke kerkbouw. Aspecten als architectuur, liturgie en kerkelijke kunst krijgen meer aandacht.

Smulders<sup>3</sup>, Verplanke<sup>4</sup> en enkele anderen hebben zich in artikelen en monografieën gebogen over verschillende aspecten van het onderwerp financiering. Smulders toont aan dat in de periode na de Eerste Wereldoorlog een grote behoefte bestond aan kapitaal bij katholieke instellingen in binnen- en buitenland en dat de bouw van vele kerken werd gefinancierd met obligatieleningen. In latere publicaties heeft hij getracht een beeld te schetsen van de financiering van de kerkbouw in het bisdom Den Bosch. Verplanke heeft een proefschrift gewijd aan de rol die de overheid heeft gespeeld bij de subsidiëring van de kerkbouw van verschillende kerkgenootschappen. Toch boden deze publicaties nog geen bevredigend antwoord op de vraag naar de herkomst van het geld.

### *De opzet van het onderzoek – het bouwproces*

Om op een bevredigende manier een antwoord te kunnen vinden op de vraag naar de herkomst van de fondsen waarmee de bouw van katholieke kerken

1 Landheer, H.A., *De plaats van de kerk, een onderzoek naar de manier waarop katholieke kerken in Den Haag op hun plaats zijn terechtgekomen en hoe ze zijn gefinancierd* (niet gepubliceerde doctoraalscriptie, RU Leiden 1995)

2 Maes, A., (red.), *Bibliografie van gedenkboeken van R.K. parochies in Nederland* (Nijmegen 1991)

3 Smulders, G. W.A., *Obligatieleningen bij kerkelijke instellingen* (Den Bosch 1945)

4 Verplanke, J.C., *Subsidiëring van de kerkenbouw* (Arnhem 1963).

werd gefinancierd, is gekozen voor een onderzoeksopzet waarin 'het bouwproces' centraal staat.

Elk bouwproces doorloopt bijna altijd vijf procesfuncties<sup>5</sup>:

1. Het initiatief
2. Het beschikbaar stellen van grond
3. Het beschikbaar stellen van geld
4. Het ontwerp
5. De uitvoering

In deze dissertatie wordt daarom onderzocht welke partijen bij het kerkelijke bouwproces waren betrokken, hoe kerkelijke bouwprocessen werden georganiseerd en welke regelgeving van toepassing was. Ieder kerkelijk bouwproces beslaat een periode van jaren, die begint bij het moment dat een initiatief tot kerkbouw wordt genomen en wordt afgesloten op het moment dat de inspanningen worden bekroond met de plechtigheid van de wijding van het nieuwe kerkgebouw. In de tussenliggende periode worden hoge eisen gesteld aan de goedgeefsheid, organisatie, volharding en inventiviteit van de geloofsgemeenschap die het initiatief tot het bouwproces heeft genomen. De beschikbaarheid van voldoende fondsen is daarvan zeker niet de minst belangrijke zoals in monografieën over de financiering van de kerkbouw in Utrecht en Antwerpen in de Middeleeuwen is aangetoond.<sup>6</sup>

Bij de fasen van een bouwproces zijn verschillende partijen betrokken. Bij een kerkelijk bouwproces zijn de belangrijkste spelers de parochie, het bisdom en de overheid. Een toelichting zal worden gegeven op de veranderingen in de rol die elk van deze instanties speelde. De nadruk in deze dissertatie ligt echter op een bepaald aspect van het kerkelijke bouwproces, de financiering.

#### *De opzet van het onderzoek; de beperking in de ruimte*

Na een verkennend onderzoek naar de financiering van de kerkbouw in een aantal parochies in het aartsbisdom Utrecht, is het onderzoeksgebied beperkt tot het aartspriesterschap Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam.<sup>7</sup> Voor die beperking kunnen verschillende redenen worden aangevoerd.

<sup>5</sup> Stichting Bouwresearch, *Bouworganisatievormen in Nederland* (Rotterdam 1992) 9 - 10.

<sup>6</sup> Vroom, W.H., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen, de financiering van de bouw tot de Beeldenstorm* (Antwerpen/Amsterdam 1983) en Vroom, W.H., *De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht* (Maarssen 1981)

<sup>7</sup> Dat onderzoek betrof de parochies van St. Helena's Ommegang te Aalten, de parochie van het H. Kruis te Raalte, de parochie van de H. Michael te Schalkwijk en de parochie van de H. Werenfridus te Zieuwent.

Ten eerste kregen de westelijke provincies van ons land, waarin het voormalige bisdom Haarlem is gelegen, als eerste te maken met het complex van verschijnselen dat wordt aangeduid als de industriële revolutie.<sup>8</sup> Daarbij moet worden gedacht aan industrialisatie, verstedelijking, individualisering en de toename van de onkerkelijkheid. Niet voor niets is het bisdom Haarlem omschreven als ‘in vele opzichten een moeilijk, zo niet het moeilijkste bisdom [van de Nederlandse kerkprovincie]’<sup>9</sup> Vanaf 1870 begon dit complex van verschijnselen zich te manifesteren. De gevolgen voor alle lagen van de bevolking waren enorm. Onder de katholieken nam het aantal gemengde huwelijken toe, steeds minder katholieken bezochten de mis. De realisering van adequate zielzorg in een gebied dat werd gekenmerkt door een snelle verstedelijking heeft het bisdom Haarlem, net als de bisdommen in de dichtbevolkte gebieden van Europa, voor een enorme financiële opgave gesteld. Ten tweede was mij tijdens het onderzoek voor mijn afstudeerscriptie gebleken dat zich in de jaren dertig van de twintigste eeuw in het bisdom Haarlem een opmerkelijke ontwikkeling heeft afgespeeld.<sup>10</sup> Tijdens de jaren twintig hadden enkele tientallen jonge parochies de bouw van kerken en kerkelijke voorzieningen gefinancierd met aanzienlijke hoeveelheid vreemd vermogen. Toen de gevolgen van de crisis de Nederlandse economie zichtbaar werden en vele katholieken hun baan kwijtraakten, zag het ene na het andere kerkbestuur zich gedwongen de crediteuren te melden dat het niet kon voldoen aan zijn financiële verplichtingen. De schade was zodanig dat niet alleen het bestuur van de Nederlandse Vereniging van Effectenhandel een onderzoek instelde, maar ook het bisdom Haarlem.

De derde reden voor de beperking tot het bisdom Haarlem is de unieke manier waarop de financiering van de kerkbouw zich in het bisdom Haarlem heeft ontwikkeld. Een opvallend kenmerk van ‘het Haarlemse model’ was het gebruik van vreemd vermogen (VV) bij de financiering van bijna alle kerkelijke bouwprocessen. Vanwege de enorme behoefte aan nieuwe kerkelijke voorzieningen, kerkgebouwen, scholen, instellingen voor maatschappe-

8 Het bisdom Haarlem werd opgericht in 1853 en heeft bestaan tot 1955. Toen werd het opgesplitst in drie delen. Het noordelijke deel, overeenkomend met de provincie Noord-Holland, behield de naam bisdom Haarlem. In het middendeel, overeenkomend met de provincie Zuid-Holland, werd het bisdom Rotterdam opgericht, terwijl de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden werden gevoegd bij het bisdom Breda.

9 Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut, *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten van kerken en kerkelijke gebouwen van het R.K. kerkgenootschap*, rapport no. 55 (Den Haag 1951) 4.

10 Landheer, H.A., *De plaats van de kerk, een onderzoek naar de manier waarop de katholieke kerken in Den Haag op hun plaats zijn terechtgekomen en hoe ze zijn gefinancierd* (niet gepubliceerde doctoraalscriptie, RU Leiden 1995)

lijk werk, zagen katholieke kerkelijke instellingen in het bisdom Haarlem zich gedwongen op grote schaal vreemd vermogen aan te trekken. Dat vreemd vermogen werd in eerste instantie aangetrokken binnen de katholieke zuil maar met de toename van de kredietbehoefte werd steeds vaker een beroep gedaan op crediteuren buiten de katholieke zuil.

Na de Tweede Wereld oorlog herhaalde dit verschijnsel zich. Als gevolg van de snelle bevolkingsgroei en de uitbreiding van de steden, ontstond, niet alleen bij het katholieke kerkgenootschap, maar bij alle kerkgenootschappen een enorme behoefte aan krediet ten behoeve van de financiering van kerkelijke infrastructuur. Ondanks alle pogingen de financiering van de katholieke kerkbouw in het bisdom Haarlem op een andere leest te schoeien, bleef vreemd vermogen onmisbaar.

*De opzet van het onderzoek, de beperking in de tijd*

### **Hoofdstuk 1: de periode 1795 – 1875.**

Dit onderzoek begint in het jaar 1795 omdat in januari van dat jaar voor de katholieken, net als voor de leden van andere kerkgenootschappen, een einde kwam aan een periode waarin zij op grond van hun geloofsovertuiging werden beroofd van bepaalde politieke rechten. Met de afkondiging van de *Rechten van de Burger en de Mens* werd een eerste stap gezet in het proces van politieke emancipatie van de katholieken. Een scherpe stijging van de bouwactiviteit in parochies in de jaren na 1795 was het gevolg.

De grotere (bouw)vrijheid voor katholieken kan worden beschouwd als het begin van de emancipatie. Het eerste hoofdstuk eindigt op een moment dat de invloed van de overheid op de katholieke kerkbouw werd beperkt. Rond 1875 werden allerlei banden die de kerkgenootschappen in financiële zin aan de staat bonden, doorgeknipt.

### **Het tweede hoofdstuk: de periode 1875 tot 1935.**

In deze periode werd het bisdom Haarlem voor enorme uitdagingen gesteld. Na 1870 begon de bevolking in de steden snel toe te nemen. Het aantal katholieken in het bisdom Haarlem verdrievoudigde in de zestig jaar tussen 1875 en 1935. Daardoor werd het bisdom Haarlem het grootste bisdom van de Nederlandse kerkprovincie. Voor de katholieken in de nieuwe parochies moest een geheel nieuwe kerkelijke infrastructuur worden opgezet terwijl in bestaande parochies kerken werden aangepast en andere voorzieningen opgebouwd of uitgebreid. De financiering van die combinatie van bouwopgaven heeft hoge eisen gesteld aan zowel de parochies als het bisdom. Op een inventieve manier heeft men een oplossing gevonden voor de behoefte aan fondsen. Tijdens de jaren van crisis bleek die oplossing ook negatieve kanten te hebben. In de jaren dertig werd de bisschop van Haarlem gedwongen maatregelen te nemen en het bouwbeleid te centraliseren. De kerkbouw in

het bisdom Haarlem viel gedurende een vijftien tal jaren terug naar een zeer laag niveau.

**Het derde hoofdstuk: de periode 1935 tot 1965.**

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd het bouwproces volledig beheerst door de overheid. In het bisdom Haarlem werd, net als in de andere bisdommen, de organisatie aangepast aan de gewijzigde omstandigheden. Dat betekende dat de katholieke kerkbouw in sterke mate een zaak van planning werd. Als gevolg van de snelle stijging van de bouwkosten enerzijds en een terugloop van de inkomsten in de periode na 1945 hadden parochiële kerkbesturen steeds minder mogelijkheden tot kerkbouw. De financiering van (nieuw)bouwprocessen werd daarom vooral een zaak van het bisdom.

Er waren twee redenen om dit onderzoek bij het jaar 1965 te besluiten. Uit grafiek 3 blijkt dat het aantal bouwprocessen in de bisdommen Haarlem en Rotterdam een hoogtepunt bereikte in het jaar 1965. De financieringsopgave werd daardoor anders. Daarnaast kan worden gesteld dat de Nederlandse kerkprovincie na 1960 te maken kreeg met een geheel andere problematiek. Onder andere als gevolg van het Tweede Vaticaans Concilie maakte de periode van verzuiling plaats voor een periode van geleidelijke toenadering tot andere geloofsopvattingen.<sup>11</sup>

*De opzet van het onderzoek*

De drie hoofdstukken zijn elk op dezelfde wijze ingedeeld.

In een eerste deel wordt een kwantitatieve benadering gegeven van de kerkbouw in het bisdom Haarlem. Onderzocht wordt hoeveel kerken er waren en in welke bouwkundige toestand die kerken zich bevonden. Verder wordt een beeld gegeven van de ontwikkeling van de katholieke bevolking in het bisdom.

Het tweede deel, de institutionele context van het bouwproces, bevat informatie over de relevante regelgeving. Niet alleen de kerkelijke overheid stelde regels over het bouwproces en de financiering daarvan, ook de wereldlijke overheid heeft zich met dat onderwerp beziggehouden.

In het derde deel van ieder hoofdstuk, de microanalyse, wordt het bouwproces in een aantal parochies nader geanalyseerd. Aan de hand van voorbeelden uit verschillende perioden worden typische verschijnselen en veranderingen in de financiering van bouwprocessen toegelicht. Bij de keuze voor parochies die nader werden onderzocht zijn drie criteria gebruikt: periode, locatie en representativiteit.

11 Thurlings, J.M.G., *De wankele zuil, Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen 1971) 133 – 181.

Op grond van het eerste criterium worden voorbeelden geboden uit de drie perioden waarin dit onderzoek is verdeeld. Er bestonden nogal wat verschillen tussen stedelijke en landelijke staties, vooral in de periode tot 1854. Aan de hand van het criterium locatie is getracht niet alleen aandacht te besteden aan dat aspect, maar ook te voorzien in een spreiding over het gehele bisdom.

Specifieke problemen die zich voordeden bij de financiering van de kerkbouw, zoals de plaatsing van leningen in de 19<sup>de</sup> en de 20<sup>ste</sup> eeuw, kunnen worden geïllustreerd aan de hand van voorbeelden die werden geselecteerd aan de hand van het criterium representativiteit. Incidenteel is ter illustratie gebruikt gemaakt van materiaal uit parochie - of andere archieven zonder dat het materiaal is uitgewerkt tot een complete casus.

Een probleem bij de microanalyse bleek soms het gebrek aan materiaal. Tot 1854 waren katholieke kerkbesturen niet verplicht met enige regelmaat een Rekening en Verantwoording (R+V) op te sturen naar de aartspriester van Holland en Zeeland, de functionaris die tot 1853 het kerkelijk gezag vertegenwoordigde. Soms was het daardoor onmogelijk het gewenste cijfermateriaal te vinden.

In de periode daarna waren cijfers weliswaar minder moeilijk te vinden, maar bleek de interpretatie niet altijd eenvoudig. Desondanks bleek het toch mogelijk een indruk te krijgen van de ontwikkeling van het financieringsproces van de katholieke kerkbouw in de onderzochte periode.

In ieder bouwproces werd onderzocht hoeveel geld nodig was voor de financiering van de bouw van een nieuwe kerk en hoe dat werd opgebracht. Dat totaalbedrag is onderverdeeld in drie bestanddelen: de hoeveelheid Eigen Vermogen (EV) die een kerkbestuur ter beschikking had, de hoeveelheid Vreemd Vermogen (VV) die noodzakelijk bleek en de eventuele subsidies van de overheid. Tabel 2 op bladzijde 507 bevat de essentiële gegevens over de financiering van negentien bouwprocessen.

#### *De opzet van het onderzoek, de macroanalyse*

In het vierde deel van ieder hoofdstuk, de macroanalyse, wordt een analyse gemaakt van de herkomst van de fondsen die werden gebruikt voor de kerkbouw in het bisdom. In de macroanalyse wordt aan de hand van de informatie uit de microanalyse en met behulp van andere bronnen een beschrijving gegeven van het financieringsproces in het bisdom Haarlem.

De informatie uit de microanalyse wordt daarin samengevoegd met informatie die werd vergaard op basis van archief – en literatuuronderzoek om de rol van de verschillende partijen te verduidelijken. Aan de hand van deze informatie wordt getracht een beeld te schetsen van de manier waarop parochies in staat waren hun kerkbouwprocessen te financieren. Ook de veranderingen in de rol die de kerkelijke en de wereldlijke overheid bij de financiering



van de bouwprocessen speelden, wordt toegelicht. De historische bedragen zijn weergegeven in guldens.

De databases 1 en 2 achterin bevatten een alfabetisch en chronologisch overzicht van de kerkbouwprocessen die werden uitgevoerd in het aarts-priesterschap Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 - 1965. Omdat cijfers over het aantal bouwprocessen een indruk geven van de financiële inspanningen die de katholieken in dit deel van de Nederlandse kerkprovincie zich hebben getroost, vormt deze telling een belangrijk onderdeel van dit proefschrift. De informatie over de kerkelijke bouwactiviteit in het onderzoeksgebied is zichtbaar gemaakt in grafiek 3 die te vinden is op bladzijde 543.

### *Conclusie*

Aan het eind van dit onderzoek worden conclusies gepresenteerd. Daarin wordt de informatie verwerkt uit de conclusies die in het vijfde deel van ieder hoofdstuk zijn gepresenteerd. Bovendien wordt in tabel 3 op bladzijde 509 een poging gedaan een indruk te geven van de omvang van de investering in de kerkbouw die in het onderzoeksgebied werd gedaan gedurende de periode 1795 - 1965. De bedragen zijn weergegeven in historische guldens. Op basis van een omrekening naar huidige kosten kan worden gesteld dat met de bouw van kerken in het aartspriesterschap Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 - 1965 een bedrag was gemoeid van naar schatting € 3 miljard.<sup>12</sup>

Afgezien van de ongeveer duizend kerkbouwprocessen die werden uitgevoerd in de periode 1795 - 1965, verrezen in het onderzoeksgebied talloze andere gebouwen die nodig werden geacht voor het welzijn en zielenheil van de gelovigen zoals scholen, zieken - en parochiehuizen en andere voorzieningen.

De financiering van al die bouwprocessen in het bisdom Haarlem is geen sinecure geweest. Voor katholieken was het misschien een vanzelfsprekende zaak te geven voor dit goede doel; voor een buitenstaander is deze financiële krachtsinspanning ten bate van het geloof een fascinerende en indrukwekkende zaak.

12 De prijs van een nieuwe kerk is afhankelijk van veel factoren. Op grond van argumenten die in dit onderzoek nader worden uitgewerkt, zal als gemiddelde een prijs worden aangehouden van f 5 miljoen of € 2,5 miljoen.



# Hoofdstuk 1:

## DE PERIODE 1795 – 1875 DE VERZAKELIJKING VAN HET KERKELIJK KREDIET

### 1.1 Een kwantitatieve benadering van de situatie in 1807

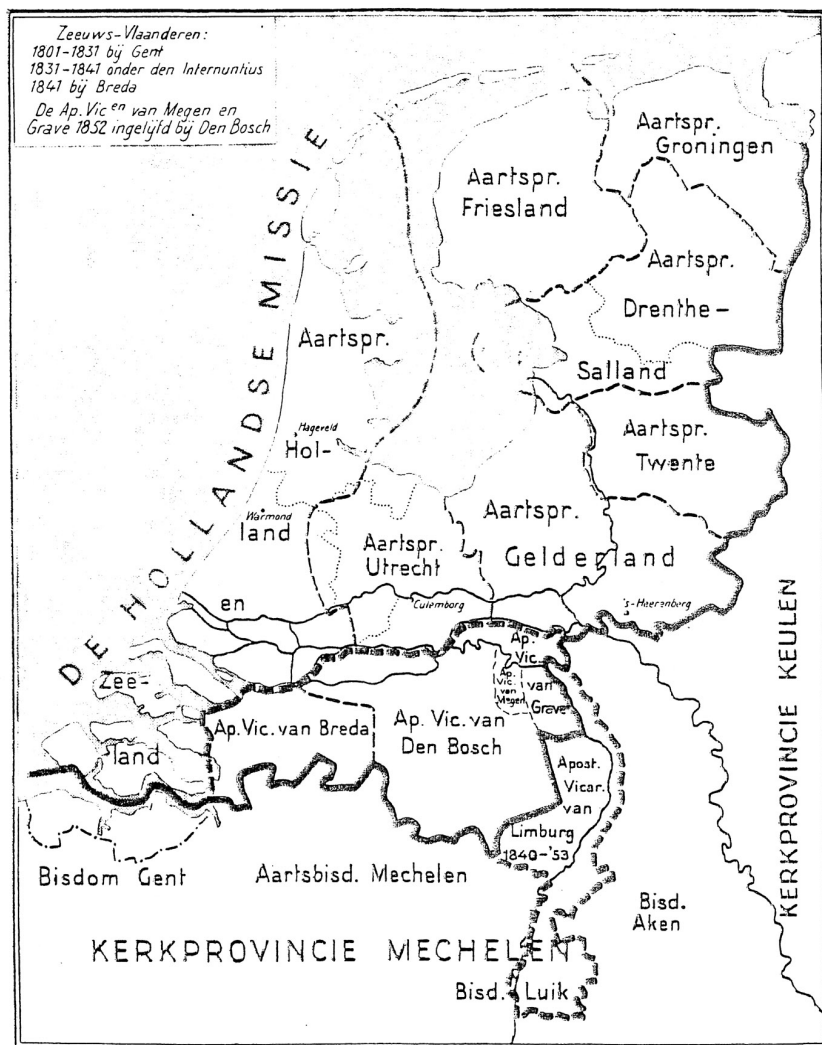
In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt getracht een zo nauwkeurig mogelijk beeld te schetsen van het aantal kerken in het aartsbischepdom Holland en Zeeland, de bouwkundige toestand van de kerken, de financiële toestand van de staties, het aantal katholieken in het aartsbischepdom en de verdeling van de katholieke gemeenschappen over het aartsbischepdom.

#### *1.1.1 De bouwkundige toestand van de katholieke kerken in het aartsbischepdom Holland en Zeeland in 1807*

De situatie in het westelijke deel van Nederland week in 1795 op veel terreinen af van de toestand zoals wij die kennen. Steden waren kleiner, dorpen minder talrijk, het aantal verharde wegverbindingen te tellen op de vingers van een hand. Overal was water. Het netwerk van waterwegen voorzag in belangrijke mate in de transportbehoefte. Vanwege de betrekkelijk lange reistijden en de moeizame verbindingen speelde het leven van een groot deel van de bevolking zich af in de onmiddellijke leefomgeving. Zelfs het westelijke deel van Nederland kon aan het eind van de achttiende eeuw in veel opzichten nog worden gekenschetst als een leeg land.<sup>1</sup>

Dat gold in zekere mate ook voor de situatie op kerkelijk gebied. Vooral op het platteland waren katholieke kerkgangers, zeker in de wintermaanden, lang onderweg naar hun kerkgebouwen, die vaak ver buiten de bebouwde kom stonden. Om de belangen van de verschillende geloofsgemeenschappen in zijn koninkrijk te bevorderen en een rechtvaardiger verdeling van de beschikbare kerken te bewerkstelligen, gaf koning Lodewijk Napoleon zijn minister van Binnenlandse Zaken opdracht een onderzoek in te stellen naar

<sup>1</sup> Woud, A. van der, *Het lege land, de ruimtelijke orde van Nederland 1798 – 1848* (Amsterdam 1987) 23 – 27.



Kaart 1: De Hollandse Missie

Hamans, P.W.F.M., Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland (Brugge 1992)

de toestand van de verschillende kerkgemeenschappen en de kerkgebouwen in het koninkrijk.<sup>2</sup> In het kader van dat onderzoek verzocht de minister de negen katholieke aartspriesters in de loop van 1807 te rapporteren over deze onderwerpen. Het onderzoek was een goed voorbeeld van de manier waarop in die periode een begin werd gemaakt met systematische informatievoorziening ten behoeve van beleidsvoorbereiding.<sup>3</sup> Op 29 september 1807 verstuurde H. F. ten Hulscher, aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland van 1787 tot 1811, zijn bevindingen. Hermanus Frans Ten Hulscher (1746 – 1811), pastoor van de statie Geloof, Hoop en Liefde aan de Amsterdamse Boommarkt, was een idealistisch mens, bezield van een groot verlangen de Hollandse katholieken een kerkrechtelijk correcte organisatie terug te geven die sinds het eind van de zestiende eeuw had ontbroken. Gedurende zijn aartspriesterschap was hij betrokken bij verschillende initiatieven de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen.<sup>4</sup>

Het ‘nauwkeurig tafereel’ dat Ten Hulscher in de herfst van 1807 op verzoek van minister J.H. Mollerus samenstelde, verschaft een goed beeld van de toestand waarin de katholieke staties in het toenmalige aartspriesterschap Holland en Zeeland zich op dat moment bevonden.<sup>5</sup> (zie kaart 1) Zijn overzicht is gebaseerd op kennis die hij door middel van bezoeken en op grond van zijn uitgebreide correspondentie vergaarde. De aartspriester verontschuldigde zich bij voorbaat voor eventuele gebreken in zijn rapportage.<sup>6</sup> De staties die Ten Hulscher inventariseerde, waren historisch gegroeide, maar kerkrechtelijk betrekkelijk vaag omschreven eenheden.<sup>7</sup> In de loop van de

2 Loos, J.C. van der, ‘Ten Hulscher op audiëntie bij koning Lodewijk’ in: *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, deel IV, 339.

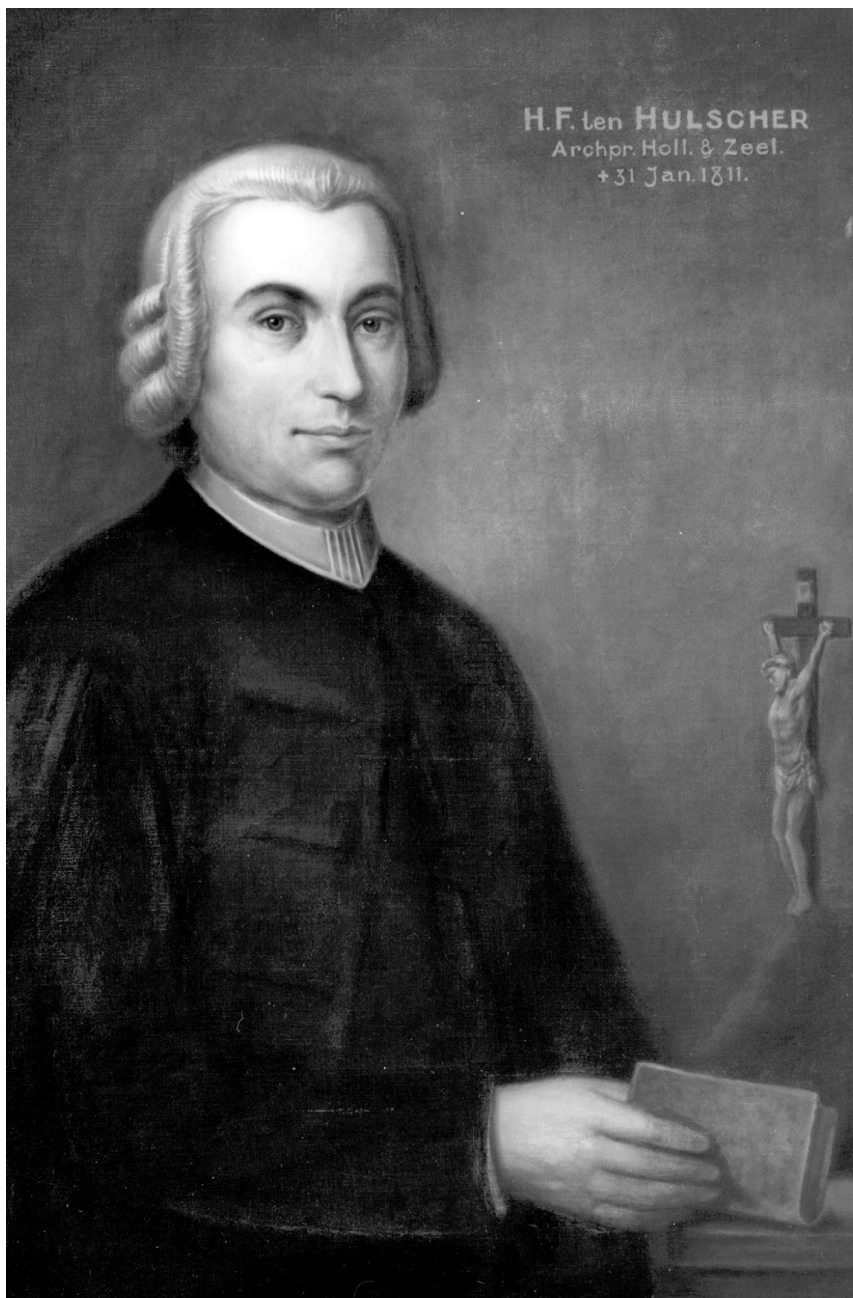
3 Klep, P.M.M. en Stamhuis, I.H., *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750 – 1850* (Amsterdam 2002) 31- 69 en Pfeil, T.J.E.M., *Tot redding van het vaderland, het primaat van de Nederlandse overheidsfinanciën in de Bataafs – Franse tijd 1795 – 1810* (Amsterdam 1998) 205.

4 Loos, J.C. van der, ‘Hermanus Frans ten Hulscher, aartspriester’ in: *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 335 – 343.

5 Zie ook: ‘Beknopt overzicht van de staat van het Rooms Katholiek Kerkwezen binnen het tegenwoordig grondgebied der Nederlandsche bisdommen, in den jare 1814 en van de veranderingen welke gedurende het sedert verlopen vijftigjarig tijdvak in dien staat hebben plaatsgehad’ in: *Handboekje voor de Zaken der Roomsche Katholieke Eeredienst* 19 (1865) 273 – 300.

6 De kerkschuur in Bergschenhoek was zo bouwvallig dat geen rietdekker bereid was het dak te beklimmen. *BBH* 44 (1926) 345.

7 Een statie was oorspronkelijk de ‘standplaats’ van een priester. Toen in 1583 de openlijke uitoefening van het katholieke geloof werd verboden, verdween de in 1559 ingevoerde kerkorganisatie geleidelijk. De bestaande parochies werden opgeheven. De zielzorg werd de taak van rondtrekkende priesters.



*H.F. ten Hulscher, aartspriester van Holland en Zeeland van 1787-1811*

zeventiende en achttiende eeuw waren de grenzen van veel staties op het platteland weliswaar afgebakend en vastgelegd, maar in de steden was daarvan nauwelijks sprake geweest. Ondanks het feit dat hij handelde in opdracht van de minister en op gezag van de Vice-Superior van de Hollandse Zending, was de aartspriester niet in staat inzage af te dwingen in de financiële gegevens van alle staties. Toch blijkt dat het overzicht van de aartspriester een goed beeld geeft van de materiële toestand van de katholieke staties aan het begin van de negentiende eeuw.

In zijn rapportage beperkte Ten Hulscher zich tot drie zaken:

1. Een opgave van het getal der zielen en lidmaten waaruit iedere gemeente in zijn ressort bestond;
2. Een opsomming van de namen van de pastoors die aan iedere gemeente en kerk waren verbonden;
3. Een overzicht van de bouwkundige toestand van de katholieke kerkgebouwen.<sup>8</sup>

Tabel 1.1 geeft een indruk van het aantal kerken, hun bouwkundige toestand en de verdeling over de acht districten van het aartspriesterschap Holland en Zeeland in 1807.

Vooral de informatie die Ten Hulscher verschaft over de bouwkundige toestand van de kerken en over de financiële toestand van de staties is relevant voor dit onderzoek. Nadat de bouwkundige toestand in enig detail is onderzocht, zal in de volgende paragraaf aandacht worden besteed aan de financiële toestand van de staties.

Voor de beschrijving en de beoordeling van de bouwkundige toestand van de 180 kerkgebouwen in zijn aartspriesterschap, gebruikte Ten Hulscher een zeer gevarieerde terminologie. Ten behoeve van de toegankelijkheid heb ik zijn beoordeling vereenvoudigd tot de drieledige classificatie: 'goed, matig of slecht'. De manier waarop dit is gebeurd kan aan de hand van enkele voorbeelden worden verduidelijkt:

- Het predikaat 'goed' werd van toepassing geacht op een kerkgebouw dat als volgt werd beschreven: 'voor weinige jaren nieuw en fraay opgerigt' (Oegstgeest) of 'een schone en ruime kerk' ('s Heerenhoek)
- De omschrijving 'matig' werd van toepassing geacht op kerken die werden beschreven als: 'grote, doch van hout opgeslagen kerk' (Roelofarendsveen) of 'het is een niet zeer groot, doch, volgens het lokaal, tamelijk ingerigt' (In den Houttuin in Rotterdam) De door Ten Hulscher vaak gebruikte omschrijving 'tamelijk' kon meestal worden geïnterpreteerd als 'matig'.

8 'Staat der Roomsche-Catholijke kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland' in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309. Het origineel van 29 september 1807 bevindt zich in RANH, archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 55.

*Tabel 1.1: het aantal kerken en hun bouwkundige toestand in de acht districten van het aartspriesterschap Holland en Zeeland in het jaar 1807*

| District       | Stedelijk | Landelijk | Totaal | Opmerkingen van Ten Hulscher  |
|----------------|-----------|-----------|--------|---|
| Amstelland     | 19        | 9         | 28     | Enkele kerken van steen, de meeste van hout en in slechte conditie  |
| Kennemerland   | 7         | 15        | 22     | Meest alle ongeschikte en wanstaltige gebouwen; ze worden met veel moeite onderhouden   |
| Rijnland       | 6         | 22        | 28     | Sommige tamelijk, veel in slechte conditie  |
| Delfland       | 7         | 10        | 17     | Betrekkelijk veel recent gebouwd, en tamelijke kerken. De bouwactiviteiten hebben veel schuld veroorzaakt                                       |
| Schieland      | 9         | 12        | 21     | Ook hier veel recente nieuwbouw en dus behoorlijk wat schuld.   |
| West-Friesland | 8         | 17        | 25     | Heel veel kerkgebouwen verkeren in slechte toestand   |
| Noord-Holland  | 4         | 25        | 29     | Ook hier verkeert de meerderheid van de gebouwen in slechte toestand. Veel oude vervallen kerkjes.  |
| Zeeland        | 5         | 5         | 10     | De katholieken hebben het hier lang moeilijk gehad; sinds 1795 overal bouwactiviteiten, maar de geringe draagkracht heeft schulden veroorzaakt. |
| Totaal         | 65        | 115       | 180*   | Kerkgebouwen  |

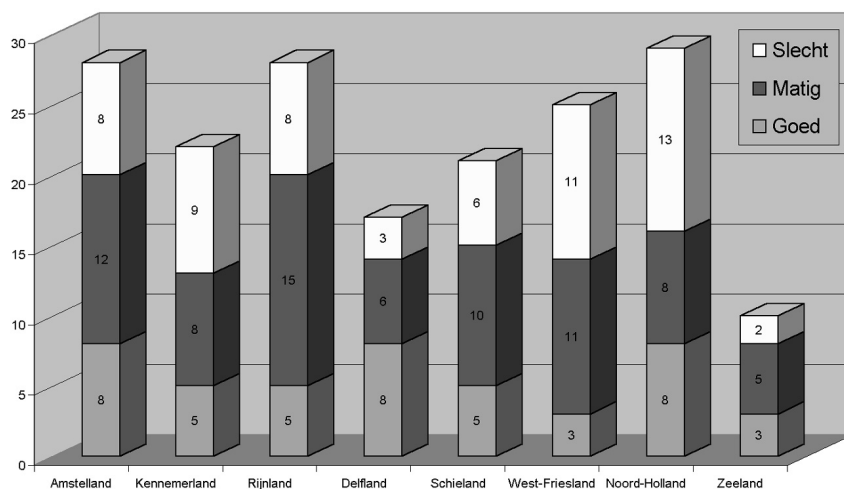
Bron: 'Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland, in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309. Zie ook: *Koninklijke Almanak voor den Jare 1807* (Den Haag z.j.) 215 – 221.

\*In het zevende hoofdstuk van de *Koninklijke Almanak* werden 177 katholieke kerken geteld in het aartspriesterschap Holland en Zeeland. Het verschil kan worden verklaard door de manier waarop het aantal kerken in het district Delfland werd geteld. De drie ambassadekapellen in de residentie, de Franse, de Spaanse en de Portugese, werden in de *Koninklijke Almanak* niet meegeteld, terwijl ze werden bezocht door enkele duizenden Haagse katholieken. Omdat Ten Hulscher ze wel meetelde, is het totaal in tabel 1.1 hoger.

- De omschrijving 'slecht' werd van toepassing geacht op: 'een bekrompen en zeer ongeschikte kerk en evenzoo het priesterhuis' (Hoorn) of 'zo bekrompen en ellendig dat het de armoede van dit land genoegzaam aanduidt' (Wieringen) Het kerkgebouw van zijn eigen statie Geloof, Hoop en Liefde



*Grafiek 1: de bouwkundige toestand van de kerken in de acht districten van het aartsbisdom Holland en Zeeland in het jaar 1807 op basis van de inventarisatie gemaakt door de aartspriester H. F. ten Hulscher (n = 180)*



Bron: 'Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartsbisdom van Holland en Zeeland' in *BBH* 41(1923) 260-309

werd omschreven als 'een onregelmatig, bekrompen en oud gebouw, van welk het onderste gedeelte dient voor des priesters woning en het bovenhuis tot eene kerk is aangelegt'.<sup>9</sup> Grafiek 1 bevat een weergave van de bouwkundige toestand van de 180 kerken in het aartsbisdom Holland en Zeeland in het jaar 1807 per kerkdistrict.

Uit grafiek 1 blijkt dat in de districten West-Friesland en Noord-Holland een aanzienlijk deel van de kerkgebouwen in slechte staat verkeerde. In het district Delfland was de situatie daarentegen duidelijk beter. Meer dan de helft van de 17 kerkgebouwen in dat district was recent gebouwd of gerenoveerd. Op grond van de informatie uit grafiek 1 kunnen de volgende conclusies worden getrokken omtrent de bouwkundige toestand van de 180 kerken in het aartsbisdom Holland en Zeeland in het jaar 1807:

- 43 kerkgebouwen (24 %) waren bouwkundig gezien in 'goede' staat.
- 77 kerkgebouwen (42 %) waren bouwkundig gezien in 'matige' staat
- 60 kerkgebouwen (33 %) waren bouwkundig gezien in 'slechte' staat.

<sup>9</sup> 'Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartsbisdom van Holland en Zeeland', 260 – 309 in: *BBH* 41 (1923) 264. In 1818 werd in die statie een nieuwe kerk gebouwd.

Niet alleen verkeerde een aanzienlijk deel van de kerkgebouwen in matige tot slechte toestand, veel katholieke gemeenschappen waren zo klein en zo arm dat ze niet of nauwelijks in staat waren het onderhoud van de pastoor te betalen, laat staan dat er geld overbleef voor de financiering van bouwprocessen.

De toestand van de katholieke kerkgebouwen in het aartspriesterschap Holland en Zeeland in 1807 was niet uitzonderlijk. Het rapport dat de aartspriester van Utrecht in 1807 maakte van de bouwkundige toestand van de 61 kerkgebouwen in zijn district gaf een vergelijkbaar resultaat. Op grond van dezelfde vereenvoudiging tot de categorieën ‘goed’, ‘matig’ en ‘slecht’ kon worden geconcludeerd dat 28 katholieke kerkgebouwen in goede toestand verkeerden; 21 in matige en 12 in slechte staat.<sup>10</sup>

### *1.1.2 De financiële toestand van de staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland*

Hoewel Ten Hulscher niet tot in detail bekend was met de financiële toestand in de staties in zijn aartspriesterschap, was hij, op grond van zijn uitgebreide correspondentie, voldoende op de hoogte om te weten dat veel staties kampten met financiële problemen.<sup>11</sup> In een toelichting op zijn inventarisatie schreef hij: ‘Niettemin durft ondergetekende Uwe Excellentie wel verzekeren dat er onder het aantal van R.C. kerken staande onder zijn ressort, zeer vele zijn, vooral onderzullen die in latere jaren verbouwt, vergroot, verbeterd, of opnieuw opgericht zijn, en die al een aanzienlijk tal uytmaken, welke onder zware schulden, de eene meer, de andere minder zitten.’<sup>12</sup> Voor de beschrijving van de financiële toestand van de staties gebruikte de aartspriester dezelfde methode die bij de bouwkundige toestand was toegepast. Hij gaf een indruk van de omvang en de aard van inkomsten en uitgaven en lichtte die soms toe aan de hand van cijfermateriaal. Soms verschaftte hij ook informatie over de omvang en de oorzaak van schulden. Dergelijke informatie bleek voor dit onderzoek van groot belang.

Ten behoeve van dit onderzoek heb ik het aantal verwijzingen naar ‘schuld’ en de specificatie daarvan geteld. Daaruit blijkt dat 43% van alle staties in 1807 de één of andere vorm van schuld had. Tabel 1.2 geeft een beeld van de stand van zaken per kerkdistrict. Daarnaast wordt een vergelijking gemaakt tussen de stedelijke en landelijke staties.

<sup>10</sup> ‘Staat van het R.K. aartspriesterschap Utrecht waarover aartspriester is de Hooogerw. Hr. Joannes van Engelen, priester te Maarssen, 1807 – 1808’ in: *AGU* VIII (1880) 101 – 109.

<sup>11</sup> RANH, archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 55.

<sup>12</sup> ‘Staat der R.C. Kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland’ 260 – 309 in: *BBH* 41 (1923) 261.

*Tabel 1.2: de staties met schuld in de acht districten van het aartspriesterschap Holland en Zeeland, verdeeld naar de stedelijke en landelijke gebieden, in 1807*

| District       | Staties in steden | Met schuld | Staties op platteland | Met schuld |
|----------------|-------------------|------------|-----------------------|------------|
| Amstelland     | 19                | 9          | 9                     | 4          |
| Kennemerland   | 7                 | 4          | 15                    | 8          |
| Rijnland       | 6                 | 0          | 22                    | 8          |
| Delfland       | 7                 | 2          | 10                    | 9          |
| Schieland      | 9                 | 2          | 12                    | 8          |
| West-Friesland | 8                 | 3          | 17                    | 4          |
| Noord-Holland  | 4                 | 1          | 25                    | 11         |
| Zeeland        | 5                 | 2          | 6                     | 4          |
| Totalen        | 65                | 23         | 115                   | 56         |

Bron: ‘Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland, in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309

In totaal hadden 79 staties, ongeveer eenderde van de stedelijke staties en iets meer dan een derde van de staties op het platteland, te maken met de een of andere vorm van schuld.<sup>13</sup> Bij 21 staties kon uit de tekst van Ten Hulscher geen duidelijke oorzaak voor de schulden worden afgeleid. Van de statie van de H.H. Petrus en Paulus in Amsterdam, toen bekend als de ‘Fransche kerk’, meldde Ten Hulscher alleen dat zij was bezwaard met schulden.<sup>14</sup> Hetzelfde gold voor de kerk In den Hoek in Haarlem, die ‘in een bekrompen en onregelmatig bovenhuis’ was gevestigd. De pastorie was bezwaard met een schuld van f 6.500,-.<sup>15</sup> In zes gevallen kon de oorzaak voor de schuldpositie worden achterhaald. De schuld van de statie van de H. Nicolaas in Edam was volgens Ten Hulscher ontstaan als gevolg van ‘grote uitgaven aan de armen’.

Relevant voor dit onderzoek is de constatering dat in 50 van de 79 gevallen een direct verband kon worden gelegd tussen een recent afgerond bouwproces en de schuldpositie van een statie. Met andere woorden: deze vijftig staties waren verplicht geweest geld te lenen om de kosten van de bouwprocessen te financieren. Ze waren gedwongen geweest vreemd vermogen

<sup>13</sup> Zie ook de ‘Lijst der Schulde ten lasten der Roomsch Catholijke kerke der Zending van Holland en West-Vriesland’ in RANH archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 55. Deze lijst is niet volledig.

<sup>14</sup> ‘Staat der RC kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland’ 260 – 309 in: *BBH* 41 (1923) 269.

<sup>15</sup> ‘Staat der RC kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland’ 260 – 309 in: *BBH* 41 (1923) 273.

aan te trekken.<sup>16</sup> Tabel 1.3 geeft een overzicht van de omvang van de schulden van deze 50 staties per kerkdistrict.

*Tabel 1.3: de 50 staties met een schuld die was veroorzaakt door de financiering van bouwprocessen (bedragen in guldens)*

| District           | Totale schuld | De schuld van de Stedelijke staties | De schuld van de landelijke staties | Gemiddelde schuld per district |
|--------------------|---------------|-------------------------------------|-------------------------------------|--------------------------------|
| Amstelland (9)     | 96.500,-      | 81.000,- (5)                        | 15.500,- (4)                        | 10.722,-                       |
| Kennemerland (4)   | 33.300,-      | 200,- (1)                           | 33.100,- (3)                        | 8.325,-                        |
| Rijnland (5)       | 24.500,-      | 0,-                                 | 24.500,- (5)                        | 4.900,-                        |
| Delfland (11)      | 119.104,-     | 8.554,- (2)                         | 110.550,- (9)                       | 10.827,-                       |
| Schieland (8)      | 74.713,-      | 12.600,- (2)                        | 62.113,- (6)                        | 9.339,-                        |
| West-Friesland (3) | 16.800,-*     | 4.200 (1)*                          | 12.600,- (2)                        | 4.200,-                        |
| Noord-Holland (4)  | 21.432,-      | 5.500,- (1)                         | 15.932,- (3)                        | 5.358,-                        |
| Zeeland (6)        | 9.866,-*      | 2.466,- (2)*                        | 7.400, (4)                          | 1.233,-                        |
| Totaal (50)        | 396.215,-     | 114.520,- (14)                      | 281.695,- (36)                      | 7.894,-                        |
| Gemiddeld          |               | 8.180,-                             | 7.824,-                             |                                |

Bron: 'Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland, in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309.

\*De bedragen gemerkt met een \* zijn schattingen op basis van het gemiddelde in het district. Ten Hulscher wist dat er schulden waren in drie stedelijke staties, maar kende de omvang daarvan niet. De geschatte bedragen zijn opgeteld bij de totalen. De cijfers tussen haakjes in de kolommen 1, 3 en 4 verwijzen naar de aantallen staties waar bouwprocessen werden uitgevoerd (bedragen in guldens)

De 50 staties die in de periode voor 1807 bouwprocessen met vreemd vermogen hadden gefinancierd, hadden daartoe een bedrag van *f* 394.715,- opgenomen. De 14 stedelijke staties hadden een bedrag van *f* 114.520,- geleend terwijl de 36 landelijke staties met een totaal van *f* 281.695,- ruim twee keer zoveel schuld hadden. Tabel 1.4 bevat een overzicht gemaakt van de totale schuldpositie van alle 79 staties.

<sup>16</sup> Het overzicht van het R.K. Kerkdistrict van Utrecht van 1807 geeft min of meer hetzelfde beeld. Zie *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 8 (1880) 101 – 109. Zie ook: RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 55. 'Lijst der schulden ten laste der RK kerk der zending van Holland en West-Friesland'

*Tabel I.4: de totale schuld van de 79 staties in 1807 per district onderverdeeld naar stedelijke en landelijke staties (bedragen in guldens)*

| District       | Totale schuld | Stedelijke staties | Landelijke staties |
|----------------|---------------|--------------------|--------------------|
| Amstelland     | 105.825,-     | 90.325,-           | 15.500,-           |
| Kennemerland   | 50.350,-      | 12.600,-           | 37.750,-           |
| Rijnland       | 29.600,-      | 0,-                | 29.600,-           |
| Delfland       | 119.104,-     | 8.554,-            | 110.550,-          |
| Schieland      | 77.713,-      | 15.600,-           | 62.113,-           |
| West Friesland | 15.550,-      | 1.350,-            | 14.200,-           |
| Noord Holland  | 28.032,-      | 5.500,-            | 22.532,-           |
| Zeeland        | 7.400,-       | Bedrag onbekend    | 7.400,-            |
| Totaal         | 433.574,-     | 133.929,-          | 299.645,-          |

Bron: ‘Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland, in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309

Op grond van een vergelijking van de informatie uit de tabellen 1.3 en 1.4 kan worden geconcludeerd dat meer dan 90% van de totale schuld van f 433.574,- die de staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland in 1807 hadden opgenomen, werd veroorzaakt door de financiering van bouwprocessen.

Het totaal van de schulden van alle staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland was overigens hoger dan het bedrag van f 433.574,- dat in tabel 1.4 wordt genoemd. Ten Hulscher kende de omvang van de schulden van negen staties niet.<sup>17</sup> Wanneer op grond van de gemiddelde bedragen een schatting wordt gemaakt van de schuld van deze negen staties, kan de omvang van de totale schuld van de 79 staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland in 1807 worden gesteld op een bedrag van ongeveer f 500.000,-.

Op het eerste gezicht lijken de genoemde bedragen niet bijzonder indrukwekkend. Zij moeten echter in verhouding worden gezien tot de financieringscapaciteit van de betrokken staties. Die was meestal beperkt, zoals zal blijken uit de microanalyse (zie 1.3). Ten Hulscher gaf een indruk van de manier waarop in 1807 werd aangekeken tegen de omvang van bepaalde bedragen. Een schuld van f 3.600,- noemde hij ‘groot’, een schuld van f 5.000,- noemde hij ‘zwaar’ en een schuld van f 24.000,- beschouwde hij als ‘enorm’.<sup>18</sup> Daarbij moet de opmerking worden gemaakt dat de aartspriester graag de omvang

17 Dat betrof de staties: De Krijtberg, het Stadhuys van Hoorn, de HH. Petrus en Paulus en het Rustenburger Pad in Amstelland; Medemblik in West Friesland; de staties in Veere, Vlissingen, ’s Herenhoek en Kwadendamme in Zeeland.

benadrukte van de financiële lasten die de gelovigen op zich hadden genomen. De katholieken van Maassluis hadden zich in 1787 afgescheiden van de statie van de H. Maria Magdalena te Maasland en 'een kostbare kerk en pastorie opgericht'. De statie van 400 zielen 'zuchtte' onder een schuld van f 21.400,- terwijl de statie in Maasland in dezelfde positie verkeerde: 250 parochianen draaiden daar op voor een schuld van f 5.500,- die was ontstaan als gevolg van recente bouwactiviteiten.<sup>19</sup> Dergelijke investeringen waren overigens opvallend in het licht van de economische situatie in het gebied die als 'zorgwekkend' werd omschreven.<sup>20</sup>

In 101 staties, of iets meer dan de helft van het aantal had in 1807, was voor zover bekend, geen sprake van schulden. Daaruit kan niet worden afgeleid dat deze staties rijk waren en evenmin dat ze beschikten over goede kerkgebouwen. Eerder het tegendeel lijkt het geval. Ten Hulscher schetst in zijn rapportage een beeld van een katholieke bevolking die te lijden had onder de slechte tijden. De bevolking van de meerderheid van de staties, zowel in steden als op het platteland, verkeerde in armoedige omstandigheden. De meeste katholieken moesten in 1807 de godsdienstplichten vervullen in oude of kleine kerkgebouwen die nodig moesten worden gerepareerd of vernieuwd. Daarvoor was op dat moment echter geen geld beschikbaar. Gesteld kan worden dat in veel staties geldgebrek een belemmering vormde voor adequate infrastructuur voor de katholieke zielzorg. Slechts een klein deel (ongeveer 7%) van de staties verkeerde in 1807 in de luxueuze positie dat ze konden beschikken over een kwalitatief goed kerkgebouw dat grotendeels vrij was van schulden.<sup>21</sup>

### *1. 1.3 De omvang van de katholieke bevolking van het aartsbischopdom Holland en Zeeland*

Bijna de helft van de ruim 2 miljoen inwoners van de Bataafse Republiek woonde in de westelijke provincies. In 1795 hadden de provincies Holland

18 'Staat der RC kerken onder het aartsbischopdom van Holland en Zeeland' 260 – 309 in: *BBH* 41 (1923) 277, 279 en 302.

19 'Staat der RC kerken onder het aartsbischopdom van Holland en Zeeland' 260 – 309 in: *BBH* 41 (1923) 286. .Dat thema zal regelmatig terugkeren.

20 Schama, S., *Patriotten en bevrijders, Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780 – 1813* (Amsterdam 1989) 672 – 682.

21 Dat gold voor elf staties: Op het Spaarn Oostzijde in Kennemerland, Langeraar en Voorburg in Rijnland, de H. Roasia in Rotterdam in het district Schieland, 'wel de grootste van alle R.C. kerken in deze lande'; staties in Enkhuizen en Purmerend in West-Friesland; twee staties in Alkmaar en de kerken in Ouddorp en in De Rijk in Noord-Holland; in Zierikzee in Zeeland.

en Zeeland 913.525 inwoners.<sup>22</sup> De bevolking van de provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Zeeland, ruwweg overeenkomend met het aartspriesterschap Holland en Zeeland, bestond voor ongeveer een vierde deel uit katholieken.<sup>23</sup> Op grond van Ten Hulscher’s inventarisatie van 1807 kan het aantal katholieken in het aartspriesterschap Holland en Zeeland worden gesteld op 194.149. De volgende tabel geeft een beeld van de samenstelling van het totaal.

*Tabel 1.5: de katholieke bevolking van het aartspriesterschap Holland en Zeeland in 1807. De cijfers tussen haakjes vertegenwoordigen het gemiddeld aantal katholieken per statie.*

| Kerkdistrict   | katholieken | Stedelijke staties | katholieken | Landelijke staties |
|----------------|-------------|--------------------|-------------|--------------------|
| Amstelland     | 44.000      | 19 (2.315)         | 4.857       | 9 (540)            |
| Kennemerland   | 7.400       | 7 (1.057)          | 11.904      | 15 (794)           |
| Rijnland       | 6.650       | 6 (1.108)          | 15.109      | 22 (687)           |
| Delfland       | 13.620      | 7 (1.945)          | 7.679       | 10 (768)           |
| Schieland      | 26.070      | 9 (2.896)          | 7.956       | 12 (663)           |
| West-Friesland | 5.368       | 8 (671)            | 6.855       | 17 (403)           |
| Noord-Holland  | 3.194       | 4 (798)            | 12.638      | 25 (505)           |
| Zeeland        | 3.900       | 5 (780)            | 3.704       | 5 (741)            |
| Totaal 1*      | 110.202     | 65 (1.695)         | 70.702      | 115 (615)          |
| Totaal 2**     | 120.372     |                    | 73.777      |                    |

Bron: ‘Staat der Rooms Katholieke Kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland, in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309. NB: De getallen tussen haakjes achter het aantal staties geven aan hoeveel katholieken een statie in het kerkdistrict gemiddeld telde. De gemiddelden zijn afgerond op hele getallen.

\*Ten Hulscher beschikte niet over informatie betreffende het aantal katholieken van zes stedelijke en vijf landelijke staties. De zes stedelijke staties waren gelegen in Amsterdam en Rotterdam. De vijf landelijke staties waren: Goorn, Wester Blokker, Hem, Den Helder en Goes.

\*\*Op grond van de gemiddelden werd berekend dat het totaal aantal ontbrekende katholieken kon worden geschat op 10.170 in de stedelijke staties en 3.075 in de landelijke staties.

Iets meer dan de helft van de katholieken in het aartspriesterschap woonde in 1807 in steden. Het aartspriesterschap Holland en Zeeland in 1807 kan ech-

22 In 1840 ontstonden uit de provincie Holland de provincies Noord – en Zuid – Holland. Ramaer, J., *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, Het Koninkrijk der Nederlanden 1815 – 1931 (Den Haag 1931) 131 – 132.

23 CBS, *Volkstellingen 1849 – 1997*

ter geenszins worden omschreven als een ‘stedelijk’ aartspriesterschap, alleen al vanwege het feit dat de meerderheid van de katholieke bevolking in vier districten (Kennemerland, Rijnland, West-Friesland en Nood-Holland) op het platteland woonde.<sup>24</sup>

De volkstelling die in maart 1809 werd gehouden op initiatief van koning Lodewijk bevestigde het beeld dat Ten Hulscher had geschetst. De telling van 1809 werd onder andere gehouden om het aantal inwoners vast te stellen dat was aangesloten bij de verschillende geloofsgenootschappen. Een dergelijke telling was belangrijk in het kader van een plan tot een billijke verdeling van het aantal kerken over de verschillende geloofsgenootschappen.<sup>25</sup> Deze telling leverde de cijfers op die in tabel 1.6 worden gepresenteerd.

*Tabel 1.6: Het aantal katholieken in de westelijke provincies in 1809*

| Provincie     | Aantal katholieken |
|---------------|--------------------|
| Noord-Holland | 100.366            |
| Zuid-Holland  | 90.776             |
| Zeeland       | 22.332             |
| Totaal        | 213.474            |

Bron: Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 292 – 294.

Omdat de provinciegrenzen niet overal samenvielen met de grenzen van de aartspriesterschappen, moeten de uitkomsten van de telling van 1809 enigszins worden gecorrigeerd.<sup>26</sup> De katholieken in Zeeuws-Vlaanderen werden in 1809 nog meegeteld de provincie Zeeland, maar in 1810 werd Zeeuws-Vlaanderen afgestaan aan Frankrijk.<sup>27</sup> Iets dergelijks was het geval in het oosten van Zuid-Holland. De grens tussen de aartspriesterschappen Holland en Zeeland en Utrecht volgde de loop van enkele waterwegen, zodat nogal wat katholieke inwoners van Zuid-Holland onder de jurisdictie van de Utrechtse

<sup>24</sup> Vergelijk: ‘Rotterdam, een stedelijk bisdom’, in: *Analecta Bisdom Rotterdam* 4 (1961) 2 – 11

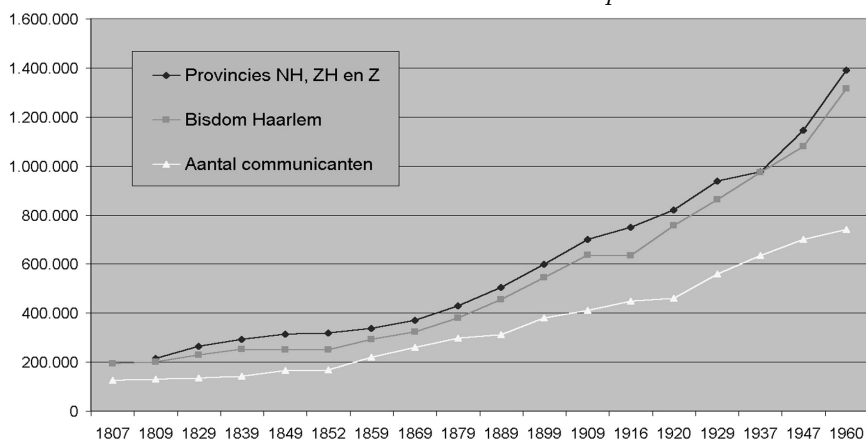
<sup>25</sup> Noordeloos, P., ‘Naasting van kerken te Amsterdam in 1808’ in: *BBH* 57 (1939) 72 – 73, Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 270 en RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 46.

<sup>26</sup> Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn*, 281 – 282. Zie ook: *Geschiedkundige Atlas van Nederland* (Den Haag 1913-1934) XV en XVII.

<sup>27</sup> Albers, P.J., *Herstel der Hiërarchie*, deel II, 542 en Grinten, J., van der, ‘De rechtstoestand der Nederlandse katholieken’ in: *Het Katholiek Nederland 1813 – 1913*, deel I, 28.



*Grafiek 2: de ontwikkeling van het aantal katholieken en communicanten in de provincies Zuid - Holland, Noord - Holland en Zeeland, het aartsbischopdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1807 - 1960*



Bron: Zie de toelichting bij tabel 4

aartspriester vielen. Datzelfde gold voor de bewoners van Het Gooi. Gecorrigeerd voor de verschillen in gebiedsindeling lijkt het aantal katholieken dat in 1809 werd geteld redelijk in de buurt te komen van het aantal dat van 194.149 katholieken dat in 1807 door Ten Hulscher werd geteld.<sup>28</sup>

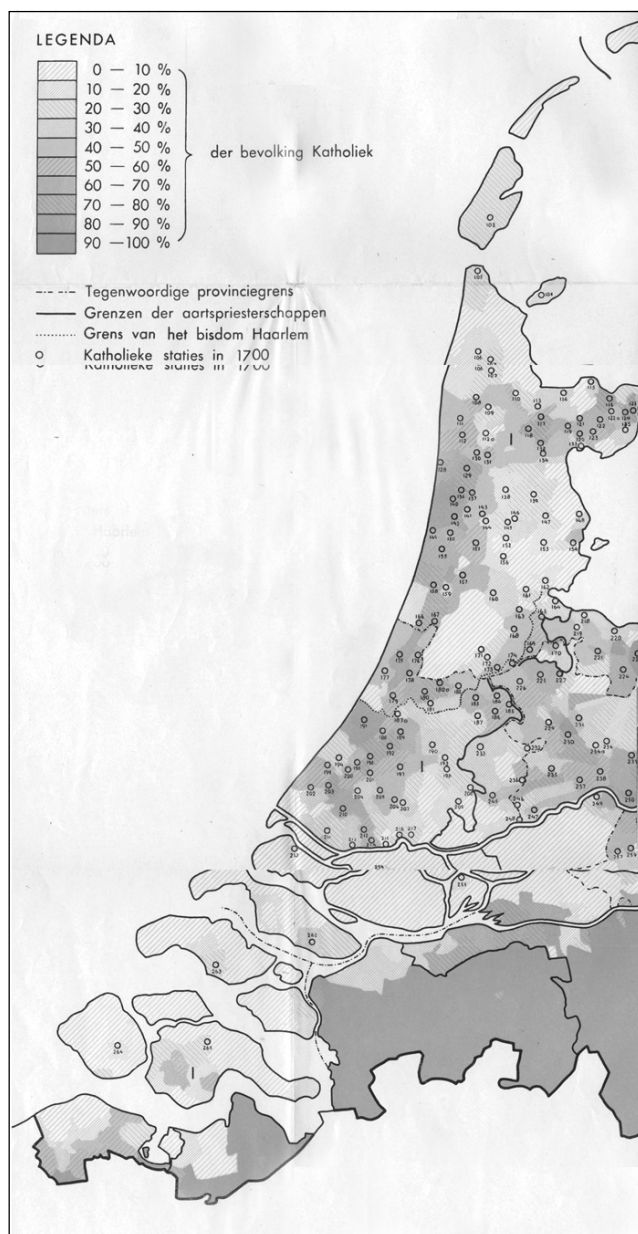
Kaart 2 geeft een beeld van de spreiding van het aantal katholieken over het grondgebied van het aartsbischopdom Holland en Zeeland in 1839. Omdat, voor zover bekend, geen ingrijpende wijzigingen optraden, kan worden aangenomen dat de spreiding van de katholieken over de provincies in 1839 in grote lijnen overeenkwam met die in 1807.<sup>29</sup> In de steden bedroeg het percentage katholieken 30 – 40%. Katholieken woonden vooral langs de Hollandse kust en in West-Friesland. Opvallend is de bijna volledige afwezigheid van katholieke staties op de Zuid-Hollandse eilanden.<sup>30</sup>

Bij de vermelding van aantallen katholieken moet een opmerking worden gemaakt. Het totaal omvatte alle katholieken: kinderen, volwassenen en ouden van dagen. Onder hen bevond zich een aanzienlijk percentage dat nauwelijks

28 In 1819 omvatte de katholieke bevolking van het aartsbischopdom 172.293 zielen. NA, archief Eredienst, 243 'Statistiek betreffende de toestand der RK gemeenten 1814 – 1825.

29 Rogier, L.J., *Het katholicisme in Noord-Nederland in de 16<sup>e</sup> en 17<sup>e</sup> eeuw* (Amsterdam 1953)

30 Reinsma, R., 'De houding van de Rooms-katholieken ten noorden van de grote rivieren tijdens de eerste maanden van de Belgische opstand' in: *AGKKN* 3 (1961) 54 – 55.



*Kaart 2: Confessionele verhoudingen in 1839*

*Afbeelding: Rogier, L.J., Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw I en II (Amsterdam 1957)*

naar de kerk ging of, om welke reden dan ook, kon gaan. Daarom is de vermelding van het aantal communicanten of katholieken die regelmatig ter communie gingen, informatiever. Katholieken boven de leeftijd van twaalf jaar die hun communie hadden gedaan en regelmatig ter communie bleven komen, werden ‘communicanten’ genoemd. Voor de pastoors was het laatste getal in ieder geval belangrijker omdat de communicanten met enige regelmaat ‘een duit in het zakje’ deden.

In zijn inventarisatie vermeldde Ten Hulscher bij (bijna) iedere statie twee aantallen: Led. en Zie., afkortingen voor leden of lidmaten en zielen. Met lidmaten verwees hij naar het aantal communicanten, terwijl hij met het aantal zielen een schatting gaf van het aantal katholieken in iedere statie. In het algemeen kwam de verhouding tussen het aantal lidmaten en het aantal zielen overeen met de eerder genoemde verhouding 2:3. In Spaarn Westzijde, in het district Kennemerland, telde de aartspriester 1.280 leden, terwijl het aantal zielen werd gesteld op 1.880.<sup>31</sup> Steekproeven in andere staties bevestigden de indruk dat ongeveer tweederde van het totaal aantal katholieke zielen kon worden beschouwd als actieve lidmaten of communicanten (katholieken die regelmatig ter communie gingen). Rond 1800 werd het aantal communicanten geschat op ongeveer 65 tot 70% van de katholieke bevolking.<sup>32</sup> In 1807 telde Ten Hulscher 125.010 communicanten op een totaal van 194.149 zielen.<sup>33</sup> Over de Amsterdamse katholieken vertelde Ten Hulscher bijvoorbeeld: ‘De R.C. ingezetenen deser hoofdstad maken een aantal uit van om en nabij de 30.000 ledematen, en volgens een telling sinds enige jaren alhier gedaan, is bevonden een tal van tussen de 43.000 en 44.000 zielen.’<sup>34</sup>

De telling van het aantal katholieken in de stedelijke staties was overigens een moeilijker opgave dan op het platteland. Ten Hulscher lichtte dat als volgt toe: ‘In kleine steden en ten plattelande, daar slechts één kerk is, zijn de

31 ‘Staat der RC kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland’ in: *BBH* 41 (1923) 274. RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 57 bevat een (ongedateerde) tabel voor de berekening van het aantal communicanten uit het aantal zielen. Daarin wordt uitgegaan van de verhouding 2:3

32 RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 57 bevat een (ongedateerde) tabel voor de berekening van het aantal communicanten uit het aantal zielen. Daarin wordt ook de verhouding 2:3 gehanteerd.

33 ‘Staat der R.C. Kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland’ in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309. Het aantal werd verkregen door optelling van de aantallen die Ten Hulscher noemt. Zijn totaal wijkt aanzienlijk af van het totaal van 199.874 katholieken dat de volkstelling van 1809 opleverde. Waarschijnlijk is dat het gevolg van het feit dat de grenzen van het aartspriesterschap niet geheel overeenkwamen met de grenzen van de provincie.

34 ‘Staat der RC kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland’ in: *BBH* 41 (1923) 264.

RC ingezetenen aan die kerk als hunne enige parochie verbonden, en men kan dus hun getal gemakkelijk opgeven; edoch in steden, daar meer dan eene kerk is, ofschoon elke bedienaar ook daar aan eene vaste kerk is verbonden, hebben de leeken de vrijheid, om echter eene of andere der aanwezige kerken voor hunnen parochie te houden. Dit veroorzaakt, dat het getal der ledematen van eene kerk groter is, dan dat van eene andere; ja, dat het aantal leden eener kerk somtijds groter, somtijds minder is; en even om die reden schijnt het gevoegelijker, dat men, bij de aanwijzing der aanwezige kerken, de ledematen en zielen van zoo eene stad niet in het bijzonder plaatst, maar van alle Catholijken, die daar zijn, een geheel maakt, die alle de kerken dier stad tezamen tot hunnen parochieën hebben.<sup>35</sup> Afgezien van de discrepantie tussen de grenzen van aartspriesterschap en provincies is er nog een andere reden om een vraagteken te zetten bij de betrouwbaarheid van de aantallen die Ten Hulscher noemde. Buiten het feit dat Ten Hulscher van zes staties één of beide aantallen niet kende en ze niet meetelde, is er het feit dat niets bekend is over de manier waarop hij de cijfers verzamelde. Dat geldt vooral voor de kleinere plaatsen. Een afgerond getal moet bijna altijd worden gewantrouwd omdat dergelijke getallen bijna altijd schattingen zijn. Een getal als '300' kon evengoed '272' als '322' betekenen. In de grotere plaatsen met meerdere staties kan de statistische onnauwkeurigheid die daarvan het gevolg is, wegvallen. Voor een nauwkeurig beeld van het aantal gelovigen in een bepaalde plaats zou een vergelijking moeten worden gemaakt tussen doopen en huwelijkscijfers en communicanten – en bevolkingscijfers.<sup>36</sup>

Uit grafiek 2 kan worden geconcludeerd dat het aantal katholieken en communicanten in het aartspriesterschap Holland en Zeeland ongeveer vertweevoudigde in de periode tussen 1795 en 1875.<sup>37</sup> Vooral het percentage katholieken in de steden steeg sterk.<sup>38</sup> In Schiedam bijvoorbeeld, nam het aantal katholieken zo snel toe dat in 1852 als gevolg van de bevolkingsgroei een tweede statie moest worden opgericht.<sup>39</sup> Die trend zette door. Vanaf 1870 ontwikkelde de katholieke bevolking in de stedelijke gebieden van het bisdom Haarlem zich veel sneller dan die op het platteland.

Ondanks het feit dat iets meer dan de helft van het aantal katholieken in het aartspriesterschap Holland en Zeeland in de steden woonde, stond in

35 'Staat der RC kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland' in: *BBH* 41 (1923) 263.

36 Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn*, 238 – 39.

37 Wensing, T., *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor katholieken* 6 (1852) 16. Het aartspriesterschap telde toen 250.884 zielen en 167.236 communicanten.

38 Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn*, 200 – 207.

39 Abma, L.A., 'Bouwstoffen voor onze vaderlandsche kerkgeschiedenis, XII, Schiedam' in: *BBH* 57 (1939) 1. Het aantal communicanten steeg van 2.120 in 1807 tot 3.624 in 1853

*Tabel 1.7: de omvang van de schuld per katholiek in de 14 stedelijke staties die in 1807 bouwprocessen hadden gefinancierd met vreemd vermogen (bedragen in gulden)*

| Kerkdistrict   | Stedelijke staties met schuld | Omvang van de schuld | Aantal katholieken in deze staties | Gemiddelde schuld per katholiek |
|----------------|-------------------------------|----------------------|------------------------------------|---------------------------------|
| Amstelland     | 5                             | 81.000,-             | 11.575                             | 7,00                            |
| Kennemerland   | 1                             | 200,-                | 7.399                              | 0,02                            |
| Rijnland       | 0                             | 0,-                  | 6.648                              | 0,00                            |
| Delfland       | 2                             | 8.554,-              | 13.615                             | 0,63                            |
| Schieland      | 2                             | 12.600,-             | 26.064                             | 0,48                            |
| West-Friesland | 1                             | 4.200,-              | 5.368                              | 0,78                            |
| Noord-Holland  | 1                             | 5.500,-              | 3.192                              | 1,72                            |
| Zeeland        | 2                             | 2.466,-              | 3.900                              | 0,63                            |
| <b>Totalen</b> | <b>14</b>                     | <b>114.520,-</b>     | <b>77.761</b>                      | <b>1,47</b>                     |

Bron: ‘Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartsbischopchap van Holland en Zeeland, in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309 N.B. De aantallen katholieken in deze staties werden berekend op basis van de gemiddelden van tabel 1.5

1807 tweederde van het aantal kerkgebouwen op het platteland (115 van de 180; zie tabel 1.1) Het gemiddeld aantal katholieken per kerk in de stedelijke staties bedroeg 1.695, tegenover een gemiddelde van 615 in de plattelandstaties. Samenvoeging van de gegevens uit de tabellen 1.3 en 1.5 levert informatie over de omvang van de gemiddelde schuld per katholiek in de staties waar bouwprocessen (voor een deel) werden gefinancierd met vreemd vermogen.

De gemiddelde schuld per katholiek lag in de stedelijke staties in 1807 aanzienlijk lager dan in de landelijke staties. Voor de grotere omvang van de schuld per katholiek in de landelijke staties zijn verscheidene verklaringen denkbaar. De eenvoudigste is dat het gemiddelde aantal katholieken in de landelijke staties kleiner was dan in de stedelijke staties, zoals duidelijk werd in tabel 1.5.

Een tweede verklaring zou kunnen zijn dat in het begin van de negentiende eeuw de economische toestand op het platteland in het algemeen iets beter was dan in de steden.<sup>40</sup> Belangrijker is wellicht het feit dat de inventa-

40 Zie daarover Klep, P.M.M. ‘Over de economische achteruitgang van de Republiek in de Bataafs-Franse Tijd’ 97 – 110 in: Bläsing, J.F.E en H.H. Vleesenbeek (red.) *Van Amsterdam naar Tilburg en weer terug* (Leiden/Antwerpen 1992) en Baars, C. *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973)

*Tabel 1.8: de omvang van de schuld per katholiek in de 36 landelijke staties die in 1807 bouwprocessen hadden gefinancierd met vreemd vermogen (bedragen in guldens)*

| Kerkdistrict   | Landelijke staties met schuld | Omvang van de Schuld | Aantal katholieken in deze staties | Gemiddelde schuld per katholiek |
|----------------|-------------------------------|----------------------|------------------------------------|---------------------------------|
| Amstelland     | 4                             | 15.500,-             | 2.160                              | 7,17                            |
| Kennemerland   | 3                             | 33.100,-             | 2.382                              | 13,80                           |
| Rijnland       | 5                             | 24.500,-             | 3.435                              | 7,13                            |
| Delfland       | 9                             | 110.550,-            | 6.912                              | 15,99                           |
| Schieland      | 6                             | 62.113,-             | 3.978                              | 15,61                           |
| West-Friesland | 2                             | 12.600,-             | 806                                | 15,63                           |
| Noord-Holland  | 3                             | 15.932,-             | 1.515                              | 10,52                           |
| Zeeland        | 4                             | 7.400,-              | 2.964                              | 2,50                            |
| Totalen        | 36                            | 281.695,-            | 24.152                             | 11,66                           |

Bron: 'Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartsbischopdom van Holland en Zeeland, in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309 N.B. De aantallen katholieken in deze staties werden berekend op basis van de gemiddelden van tabel 1.5.

risatie van Ten Hulscher in 1807 een momentopname was. Zoals later in dit hoofdstuk uiteen zal worden gezet, bleef het aantal nieuwbouwprocessen in de steden om verschillende redenen achter bij de landelijke gebieden. De schuld per katholiek zou lager kunnen zijn omdat staties in 1807 minder vreemd vermogen hadden opgenomen voor de financiering van kerkelijke bouwactiviteiten.

#### *1. 1.4 De aanmaak van de databases*

Al vrij snel na het begin van dit onderzoek bleek dat een onderzoek naar de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem weinig zinvol was zonder een deugdelijk inzicht in het aantal kerkbouwprocessen dat werd uitgevoerd. Omdat het onmogelijk bleek bestaande tellingen voor bepaalde perioden samen te voegen tot een bruikbaar overzicht van alle bouwprocessen, werd database 1 gemaakt.<sup>41</sup> Historische plaatsnamen zijn in deze database gehandhaafd, ook al zijn veel van deze plaatsen inmiddels opgenomen in het omringende stedelijk gebied. De indeling in drie categorieën 'nieuwbouw' (n), 'noodkerk' (noodkerk) en 'overig' (v) die in database 1 wordt gebruikt, is

41 Zie daarvoor de inleiding van database 1.

een vereenvoudiging van de werkelijkheid. Geleidelijk bleek dat de aard van de kerkelijke bouwprocessen kon worden herleid tot vier categorieën: nieuwbouw, verbouw, afbraak of noodkerk.

De categorie **nieuwbouw (n)** werd gekozen wanneer een geheel nieuwe kerkruimte werd gerealiseerd of wanneer een nieuwe kerkruimte op of bij de locatie van een bestaande kerkruimte tot stand kwam.

De categorie **verbouw (v)** werd van toepassing geacht wanneer een bestaande ruimte tot kerkruimte werd verbouwd, wanneer een bestaande kerkruimte werd verbouwd of wanneer ingrijpende werkzaamheden werden uitgevoerd. Alle bouwprocessen die betrekking hadden op torenbouw zijn ingedeeld in deze categorie.

De categorie **noodkerk** werd gekozen wanneer tijdelijke kerkruimten of noodkerken werden gerealiseerd.

De categorie **afbraak (a)** werd van toepassing geacht wanneer een kerkgebouw door afbraak of brand zijn functie als liturgische ruimte verloor.

Nadat een bruikbare database op alfabet was ontstaan, bleek ook behoefte te bestaan aan een chronologische database. De gegevens in kolom 3 van database 1 vormden de basis voor database 2. Deze gegevens werden ingevoerd in het programma Excel. Het grote voordeel van database 2 was dat daarmee niet alleen de chronologie van de bouwprocessen in beeld kon worden gebracht, maar ook de dynamiek. Door de bouwprocessen te ordenen in perioden van tien jaren ontstond grafiek 3 op bladzijde 46. Bij database 2 moet de opmerking worden gemaakt dat met de aanduiding ‘1795 – 1805’ wordt bedoeld de periode van 1 januari 1795 tot en met 31 december 1804, enz..

1.1.5 De evolutie van de kerkelijke bouwactiviteiten in het aartsbischopdom Holland en Zeeland in de periode 1795 – 1875

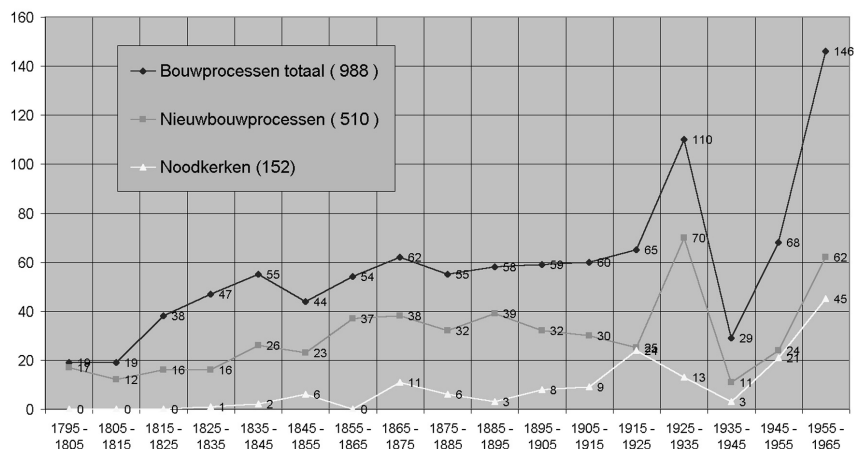
Het aantal katholieke kerken in het aartsbischopdom Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem steeg van ongeveer 175 in 1795 tot 230 in 1875. Grafiek 3 geeft een beeld van de ontwikkeling van het aantal bouwprocessen in deze periode. Opvallend is vooral het aantal van 185 nieuwbouwprocessen terwijl het aantal kerkgebouwen in de periode tussen 1795 en 1875 in abso-

Tabel 1.9: het aantal bouwprocessen dat werd uitgevoerd in het aartsbischopdom Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem gedurende de periode 1795 – 1875

| Totaal | Nieuwbouw | Noodkerken | Overig | Bouwprocessen<br>jaar | Nieuwbouw/<br>jaar |
|--------|-----------|------------|--------|-----------------------|--------------------|
| 338    | 185       | 20         | 133    | 4,2                   | 2,3                |

Bron: database 2

*Grafiek 3: het totaal aantal bouwprocessen, nieuwbouwprocessen en noodkerken in het aartspriesterschap Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 - 1965*



Bron: Database 1 en 2

lute zin toenam met 50, een gemiddelde van minder dan één kerk per jaar. Zoals blijkt uit tabel 1.9 werden in de periode 1795 – 1875 in het aartspriesterschap Holland en Zeeland 338 bouwprocessen uitgevoerd; een gemiddelde van 4,2 bouwprocessen per jaar.

De periode 1795 en 1815 lijkt te worden gekenmerkt door een zekere stagnatie. Dat is wellicht een niet geheel juiste indruk. Uit voorlopige informatie over het aantal bouwprocessen dat werd uitgevoerd in de periode voor 1795 kan worden afgeleid dat het aantal nieuwbouwprocessen toen lager lag. Na 1795 was waarschijnlijk sprake van een toename van het aantal bouwprocessen. Op grond van de informatie uit de tabellen 1.3 en 1.4 kan worden aangenomen dat tijdens de periode 1795 – 1815 sprake was van een heuse ‘bouw golf’. In het licht van de economische tegenslagen die de Hollandse economie troffen gedurende de periode van de Franse overheersing kan zo’n bouw golf opvallend worden genoemd. Er was sprake van een enorme achteruitgang van het besteedbaar inkomen in alle lagen van de bevolking. De katholieken in het aartspriesterschap Holland en Zeeland zullen daar geen uitzondering op hebben gevormd. In de periode tussen juli 1810 en december 1813 nam de koopkracht van het geld af met bijna de helft.<sup>42</sup> In het licht van de infor-

42 Stuijvenberg, J.H. van en Vrijer, J.E.J. de, ‘Prices, population and National Income in the Netherlands 1620 – 1978’, in: *Journal of European Economic History* (1982) Prijsindex groothandelsprizen/gezinsconsumptie en koopkracht gulden 1785 – 1993



*Tabel 1.10: het totaal aantal bouwprocessen uitgevoerd in de periode 1795 – 1875 en de onderverdeling in stedelijke en landelijke staties*

| Periode     | Totaal | Stedelijk | Landelijk | Percentage<br>stedelijk tov totaal |
|-------------|--------|-----------|-----------|------------------------------------|
| 1795 – 1805 | 19     | 5         | 14        | 26%                                |
| 1805 – 1815 | 18     | 5         | 13        | 27%                                |
| 1815 – 1825 | 38     | 12        | 26        | 31%                                |
| 1825 – 1835 | 47     | 8         | 39        | 17%                                |
| 1835 – 1845 | 55     | 19        | 36        | 34%                                |
| 1845 – 1855 | 44     | 15        | 29        | 34%                                |
| 1855 – 1865 | 54     | 10        | 44        | 18%                                |
| 1865 – 1875 | 62     | 12        | 50        | 19%                                |
| Totalen     | 338    | 86        | 252       | 25%                                |

Bron: ‘Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland, in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309 N.B. De percentages in kolom 5 zijn afgerond op hele getallen.

matie van de aartspriester H. F. ten Hulscher uit 1807 is de ‘bouw golf’ minder opmerkelijk. Zijn inventarisatie maakte duidelijk dat de toestand van veel katholieke kerken in het aartspriesterschap Holland en Zeeland aan het begin van de negentiende eeuw werd gekenmerkt door een grote mate van achterstallig onderhoud. Terwijl een kwart van de kerkgebouwen in 1807 in ‘goede’ staat verkeerde, bleek de omschrijving ‘matig’ of ‘slecht’ van toepassing op driekwart van de kerkgebouwen. Als gevolg van de slechte economische toestand enerzijds en de algemeen heersende onzekerheid over de uitkomst van de politieke ontwikkelingen, waren veel katholieke staties in deze periode gedwongen zich te beperken tot consolidatie en de uitvoering van de hoogstnoodzakelijke reparaties of esthetische aanpassingen. Dat bleek bijvoorbeeld uit de notulen van het kerkbestuur van Zoeterwoude. Pastoor J. van Banning tekende daarin op dat het kerkbestuur jarenlang de noodzaak besprak van bouwkundige werkzaamheden die aan het kerkgebouw en pastorie moesten worden uitgevoerd. Hoewel daarvoor tekeningen waren gemaakt, besloten de leden van het kerkbestuur vanwege de ongewisheid der tijden de werkzaamheden uit te stellen.<sup>43</sup>

43 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 457 – 458. De statie kreeg pas in 1843/44 een nieuwe kerk. Van Banning was van 1816 – 1824 coadjutor van de aartspriester J.J. Cramer en van 1824 – 1832 aartspriester van Holland en Zeeland.

Uit tabel 1.10 blijkt dat het merendeel van de kerkelijke bouwprocessen tussen 1795 en 1875 en in de periode daarna werd uitgevoerd in staties op het platteland. Ongeveer een kwart van de bouwprocessen betrof stedelijke staties. Dat percentage lijkt in overeenstemming met het feit dat uit de informatie van tabel 1.1 bleek dat tweederde van de katholieke kerken in het aartsbischepdom op het platteland stond.

De hogere bouwactiviteit op het platteland kan wellicht worden verklaard op grond van een combinatie van economische en institutionele factoren. In de eerste plaats is het mogelijk dat er op het platteland meer geld was dan in de steden. Waarschijnlijk was de economische toestand op het platteland van Holland en Zeeland iets beter dan in de steden.<sup>44</sup> De enorme armoede die in de Hollandse steden aan het begin van de negentiende eeuw heerste, zou deze these kunnen ondersteunen. Heel Holland kampte met een opeenhoping van negatieve factoren die een opbloei van de economie in de weg stonden.<sup>45</sup>

Het is ook mogelijk dat het in de eerste helft van de negentiende eeuw eenvoudiger was een kerk te bouwen op het platteland dan in stedelijke gebieden. In de inleiding tot zijn inventarisatie stelde Ten Hulscher dat in veel gevallen de kerkmeesters bepaalden hoe het geld van de statie werd beheerd. 'Immers, daar het huyselijk bestier van de R.C. pastorijen, vooral ten platte lande, gewoonlijk bij de kerkmeesters alleen berust, die hetzelfde uyt naam der respectieve gemeentens onder zig hebben, en de ondergetekende daarin geen inzage heeft gehad, nog kunnen hebben, zoo is het hem ondoenlijk om, bijvoorbeeld de baten of schulden, die er aan enig kerkgebouw of pastorije zijn gehecht, te kunnen opgeven (-)'.<sup>46</sup> (In 1.2.1 zal nader worden ingegaan op dat onderwerp). De indruk bestaat dat de pastoors, op het platteland tenminste, aan het begin van de negentiende eeuw dikwijls een betrekkelijk marginale rol speelden in de besluitvorming bij financiële aangelegenheden.<sup>47</sup>

Voor het hogere aantal bouwprocessen op het platteland kan nog een derde oorzaak worden aangevoerd. In de Staatsregeling van 1798 waren kerkge-

44 Zie daarover Klep, P.M.M.: 'Over de economische achteruitgang van de Republiek in de Bataafs-Franse Tijd' 97 – 110 in: Bläsing, J.F.E. en H.H. Vleesenbeek (red.) *Van Amsterdam naar Tilburg en weer terug* (Leiden/Antwerpen 1992) en Baars, C. *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973) en Zanden, J.L. van en A. van Riel., *Nederland 1780 – 1914*, 31 en 167.

45 Schama, S., *Patriotten en bevrijders, revolutie in de noordelijke Nederlanden 1780 – 1813* (Amsterdam 1977) 672 – 686.

46 'Staat der R.C. Kerken onder het aartsbischepdom van Holland en Zeeland' in: *BBH* 41 (1923) 261.

47 Zie bijvoorbeeld het voorbeeld van Bergschenhoek in 1.3.2. Verder: Voets, B., *Omzien in verwondering, een verhaal van de katholieke gemeenschap van Hoogwoud* (z.p. 1977) 37 – 41.

bouwen en kerkelijke goederen tot ‘nationaal bezit’ verklaard.<sup>48</sup> Op grond van die principiële uitspraak werd de katholieken een billijke verdeling van de bestaande kerkgebouwen op basis van het aantal inwoners in iedere gemeente in het vooruitzicht gesteld (Zie 1.1.2). Vanwege de grote politieke moeilijkheden die de uitvoering van dat besluit veroorzaakte, werd het beleid in 1801 herroepen.<sup>49</sup> In 1807 was nog steeds geen definitieve regeling getroffen voor de verdeling van de beschikbare kerkgebouwen tussen de kerkgenootschappen. Ondanks verschillende aanzetten, werd de verdeling van de beschikbare kerken maar in enkele plaatsen op een bevredigende manier opgelost.<sup>50</sup>

Toen de economische situatie na 1815 geleidelijk verbeterde, nam het aantal bouwprocessen toe.<sup>51</sup> Die toename, vooral in de periode na 1820, is duidelijk zichtbaar in grafiek 3. Omdat veel van de bouwprocessen werden geïnitieerd door leken, stonden de pastoors niet altijd even welwillend tegenover die bouwactiviteit.<sup>52</sup>

In de periode 1815 tot 1834 werden 85 bouwprocessen uitgevoerd, waarvan 32 gevallen van nieuwbouw. De meerderheid van de bouwprocessen betrof verbouwingen of aanpassingen. Gedurende deze periode verstrekten Rijk en provincies in 66 staties in het aartsbischopdom Holland en Zeeland subsidies ten behoeve van de financiering van katholieke bouwprocessen. De overheid subsidieerde tussen 1815 en 1834 bijna 80% van het aantal katholieke bouwprocessen dat werd uitgevoerd in het aartsbischopdom Holland en Zeeland. Met die subsidies was een bedrag gemoeid van f 402.897,-.<sup>53</sup> Uit tabel 3 kan worden afgeleid dat er in de meeste gevallen sprake was van subsidiebedragen die betrekkelijk klein waren in verhouding tot het totaal van de bouwkosten.

In de periode 1835 – 1845 werd een evenwicht bereikt tussen het aantal nieuwbouwprocessen en het aantal verbouwprocessen. Na die tijd begon het aandeel van de nieuwbouwprocessen toe te nemen. Tussen 1845 tot 1875 bewoog het aantal bouwprocessen zich rond het niveau van 55 per decennium of gemiddeld 5,5 bouwprocessen per jaar. Opvallend is ook het feit dat tussen 1865 en 1875 ineens een toename optrad van het aantal noodkerken.

48 Zie het vierde van de additionele artikelen bij de Staatsregeling van 1798.

49 Alleen de katholieken van het Noord-Hollandse plaatsje Obdam kregen in 1803, na jaren van juridische procedures, de plaatselijke kerk op grond van die bepaling in de Staatsregeling van 1798 toebedeeld.

50 Noordeloos, P., ‘Naasting van kerken te Amsterdam in 1808’ in: *BBH* 57 (1939) passim.

51 *Archief Geschiedenis Aartsbisdom Utrecht*, XVI, 118.

52 Brom, G., *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, 35.

53 AAU 43 (1917) 51 – 56. Zie ook NA, archief RKE 1360.

De vraag doet zich voor of een verband bestaat tussen het aantal bouwprocessen en de beschikbaarheid van fondsen voor de financiering van bouwprocessen. Wellicht kan het aantal van ongeveer 55 bouwprocessen per decennium, dat in de periode 1835 – 1845 werd bereikt, worden beschouwd als een min of meer ‘natuurlijk maximum’. Een aanwijzing daarvoor zou de geleidelijke toename kunnen zijn van het aantal noodkerken. Noodkerken worden opgericht wanneer enerzijds sprake was van een toename van het aantal katholieken en anderzijds het (voorlopig) ontbreken van de financiële middelen voor de realisering van definitieve kerkruimte.

Een belangrijke reden voor de toename van het aantal bouwprocessen na 1815 moet vooral worden gezocht in de slechte bouwkundige toestand van een groot deel van de katholieke kerkbouw die eerder werd gesignaleerd. Het voorbeeld van het bouwproces in Bergschenhoek (zie 1.3.2) maakt duidelijk dat in bepaalde gevallen uitstel van de nieuwbouw niet langer mogelijk was. Het voorbeeld van de statie van de H. Willibrordus in Bergschenhoek is nog om een andere reden relevant. Zoals bleek uit tabel 1.10, speelde in de periode 1795 – 1875 een groot deel van de katholieke kerkelijke bouwprocessen zich af in landelijke staties, terwijl juist in de steden een enorme behoefte bestond aan adequate kerkruimte. Als gevolg van verschillen van inzicht tussen het departement van RK Eeredienst en de kerkelijke overheid stagneerde de katholieke kerkbouw in de steden van het aartsbischoppelijk Holland en Zeeland in de periode 1815 – 1840. Daarom waren veel stedelijke staties gedwongen zich te beperken tot onderhoudswerkzaamheden.

Zoals eerder geconstateerd, was het aantal parochianen per kerkgebouw in de stedelijke parochies halverwege de negentiende eeuw veel hoger dan op het platteland, vooral in de districten Amstelland en Schieland (zie tabel 1.5). Amsterdam had in 1856 maar twee parochies met minder dan duizend zielen. In één geval telde een parochie zelfs bijna 5.000 zielen. In Rotterdam en Den Haag was het niet anders. Rotterdam had in 1856 twee parochies met meer dan 7.000 zielen. In de kleinere steden was de situatie min of meer dezelfde. De katholieke kerken in de steden puilden uit. Uit een oogpunt van zielzorg vormden grote staties met kleine kerken een ongewenste situatie.<sup>54</sup>

Opvallend aan de katholieke kerkbouw in het aartsbischoppelijk Holland en Zeeland in de periode 1795 – 1875 zijn verder twee aspecten: de continuïteit en de kleinschaligheid.

54 ‘Alfabetische naamlijst der kerkelijke gemeenten (parochieën) en kerken in het bisdom Haarlem (-) per 1 juli 1856’ in: *Handboekje voor de Zaken der RKE* 11 (1857) 65 – 81. De aantallen communicanten per kerkgebouw waren in vergelijking met stedelijke parochies in het buitenland nog betrekkelijk bescheiden. De grootste parochies van Parijs en Wenen telden tienduizenden parochianen. Swoboda, H., *Grossstadtseelsorge*, 90 – 91 en 125 – 126.

Uit database 2 kan worden opgemaakt dat de katholieke kerkbouw in het aartspriesterschap Holland en Zeeland gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw de kenmerken vertoonde die ze in het grootste deel van de achttiende eeuw had vertoond. Tot ver in de negentiende eeuw werden op het platteland schuurkerken gebouwd en vernieuwd. De vervanging van de schuurkerken door (grotere) kerkgebouwen of kerkgebouwen in een andere bouwstijl kwam vanaf de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw langzaam op gang. Een van de eerste kerkgebouwen met neogotische stijlkenmerken werd in 1839 in Leiden gebouwd.<sup>55</sup>

Van de schuurkerken is niet bekend hoeveel kerkgangers ze konden bevatten, maar in de meeste gevallen zal het maximum bij twee- tot driehonderd kerkgangers hebben gelegen.<sup>56</sup> Dat is niet verwonderlijk gezien de kleine aantallen katholieken in de meeste staties. In die toestand kwam gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw betrekkelijk weinig verandering. Geleidelijk begonnen pastoors en kerkbesturen te beseffen dat kleine, onaanzienlijke kerken de inkomsten beperkten. Uit verschillende voorbeelden blijkt dat kerkbesturen zich bij de planning en de financiering van bouwprocessen lieten leiden door het vooruitzicht op grotere inkomsten als gevolg van de uitbreiding van zitplaatscapaciteit.<sup>57</sup>

In de meeste staties van het aartspriesterschap Holland en Zeeland werden in de periode 1795 – 1875 kerkelijke bouwprocessen uitgevoerd. In een aantal staties zelfs bij herhaling.<sup>58</sup> Het resultaat van die inspanningen werd in 1865 positief beoordeeld. 'Meest alle toen nog gebruikt wordende oude en bekrompen bedehuizen en schuurkerken met priesterwoning, zijn door bekware kerken en afzonderlijk staande pastorijen vervangen en bovendien is op vele plaatsen in het gemis van zodanige gebouwen voor de aldaar gevormde kerkelijke gemeenten voorzien.'<sup>59</sup>

De kerkelijke bouwprocessen vormden overigens maar een deel van de inspanningen die de katholieken leverden. Ook op andere terreinen werden resultaten geboekt. Tussen 1820 en 1870 werden in het aartspriesterschap Holland en Zeeland 72 katholieke begraafplaatsen aangelegd.<sup>60</sup> Ook werd

55 Dat was de OLV Hemelvaart in Leiden, die werd gebouwd naar een ontwerp van de architect Th. Molkenboer.

56 Zie de voorbeelden van De Duif, Edam, Bergschenhoek, Schipluiden en Zevenhoven.

57 Zie de voorbeelden van de H.H. Nicolaas en Barbara in Amsterdam en de H. Agnes in Den Haag in 2.3.2 en 2.3.3.

58 Zie bijvoorbeeld: Hoogwoud, Kralingen, Middelharnis en Wervershoof.

59 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 19 (1865) 300d en 300k. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 7 (1853) 130 – 131.

60 *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor katholieken* 9 (1856) 132 – 145.

het stelsel van katholieke instellingen van liefdadigheid uitgebouwd.<sup>61</sup> Een breed scala van instellingen van liefdadigheid verrees: inrichtingen voor wezen, halfwezen en onverzorgde kinderen, inrichtingen voor ouden van dagen, inrichtingen voor een combinatie van beide voornoemde vormen van zorg en inrichtingen voor bejaarden, zieken en soms kinderen, de enige vorm van sociale zorg.<sup>62</sup> In deze tijd werden ook initiatieven genomen ten bate van het bijzonder onderwijs en liefdadigheid. Op initiatief van pastoor J.J. Cramer werden het kleinseminarie Hageveld bij Velsen en het huis voor gevallen meisjes op het Begijnhof in Amsterdam opgericht.<sup>63</sup>

## 1.2 De institutionele context van het bouwproces

In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de wetgeving die betrekking had op het bouwproces. Aangezien de overheid in de eerste helft van de negentiende eeuw een belangrijke mate van zeggenschap had met betrekking tot de inrichting van de verschillende kerkgenootschappen, wordt begonnen met een schets van de rol die de verschillende overheden speelden in het bouwproces. Daarna wordt bekeken hoe de kerkelijke wetgeving met betrekking tot het bouwproces zich ontwikkelde.

### 1.2.1 De rol van de overheid met betrekking tot de katholieke kerkbouw

De katholieken in het westen van Nederland hadden weinig reden met sympathie terug te denken aan de houding van de overheden en plaatselijke machthebbers in de zeventiende en achttiende eeuw ten opzichte van hun geloofsgenoten. Tot 1787 werden katholieken bijna overal in de Republiek gedwongen te betalen voor het recht hun geloof uit te oefenen. Die betalingen geschieden in de vorm van ‘recognitiegeld’.<sup>64</sup> Een nieuwe pastoor moest

61 *Godsdienstvriend*, deel VII (Den Haag 1822) 60-63. Interessant is de vermelding dat de drie stichters door ‘enige onderhandse liefdegiften in staat werden gesteld over te gaan tot de stichting van het ziekenhuis. Over de stichting van ziekenhuizen zonder dat de benodigde fondsen aanwezig zijn, zie *Godsdienstvriend*, deel XIII, 156-167.

62 Westerwoudt, F.Th., ‘Instellingen van liefdadigheid’ in: *Het Katholiek Nederland 1813 – 1913*, deel 2, 3- 11.

63 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse Kerkgeschiedenis*, deel IV, 460.

64 De praktijk werd aangeduid als de betaling van recognitiegeld. Ondanks plakaten van de Staten-Generaal waarin dit werd verboden, werden tot rond 1786 verschillende heffingen door plaatselijke baljuwen gehandhaafd. Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, deel III (Hilversum 1968) 8- 9 en Eeghen, I.H.

de wereldlijke overheid gehoorzaamheid beloven.<sup>65</sup> Nadat hij was benoemd, moest de katholieke gemeenschap een flink bedrag op tafel leggen als ‘welkomstgeschenk’ voor de baljuw. Omstreeks het begin van de achttiende eeuw betaalden de katholieken in de Hollandse Zending via verschillende heffingen elk jaar naar schatting een bedrag van ruim f 50.000,- aan recognitiegeld. Het totaal dat in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw op die manier werd betaald, liep in de miljoenen.<sup>66</sup>

Gedurende de periode tot 1875 heeft de Nederlandse overheid in bepaalde opzichten het beleid voortgezet ten opzichte van de katholieke kerkbouw dat in de periode voor 1795 van kracht was. In de achttiende eeuw werd toezicht uitgeoefend door de Gecommitteerde Raden van de Staten-Generaal op het bouwbeleid op basis van plakkaten uit 1721, 1730, 1744 en 1752 die nauwkeurige voorschriften bevatten voor het uiterlijk, de omvang en het materiaalgebruik van katholieke kerkgebouwen.<sup>67</sup> De voorschriften leidden tot kerkchuren of kerkboerderijen die min of meer gelijkvormig waren: de hoogte van de muren werd op acht of tien voeten gesteld en de voor- en achterschilden op veertien of zestien voeten bepaald. De ramen moesten zes voet hoog en vier voet breed zijn, niet ovaal of kerkgewijs maar vierkant; de ingang moest worden gevormd uit een enkele deur van zes à zeven voet hoog en vier of vijf voet breed. De zoldering mocht niet mooi worden betimmerd; ‘node-loze’ kosten aan schilder- en pleisterwerk moest worden vermeden en het werk moest uiteraard op kosten van de katholieke gemeente worden uitgevoerd. Interieur en exterieur van katholieke kerkgebouwen moesten eenvoudig en zonder franje zijn.<sup>68</sup> Ondanks de strenge voorschriften werd aan het eind van de achttiende eeuw steeds vaker de hand gelicht met de officiële voorschriften.<sup>69</sup>

Ook al bevatten alle staatsregelingen sinds 1796 het beginsel van de geloofsvrijheid, de regeling van geloofszaken werd vanaf 1801 weer gezien als een natuurlijk onderdeel van het staatsbestel. Dat was in het Koninkrijk der Nederlanden vanaf 1814 niet anders. De geloofsvrijheid waarvan sprake was in artikel 190 van hoofdstuk VI van de grondwet van 1815 werd in de praktijk

van, ‘De eigendom van de katholieke kerken in Amsterdam tijdens de Republiek’ *BBH* 64 (1957) 227.

65 Wagenaar, J., *Amsterdam, geschiedenis, kerkstaat, scholen en regering*, deel III, (Amsterdam 1765) 210.

66 Rogier, L.J., *De geschiedenis van het Katholicisme*, deel I, 467 – 468.

67 De resolutie van 5 maart 1721 is te vinden in *Groot Placcaatboek* VII, 578. Deze werd opnieuw uitgevaardigd op 10 januari 1744 en 21 december 1752. Voor de resolutie van 5 maart 1730 zie *Groot Placcaatboek* VI, 359.

68 Extract uit het register der resolutiën van de Hoog Mogende Heren Staten generaal der Verenigde Nederlanden van 28 augustus 1761. *Groot Placcaatboek*

69 Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, II, 319 en III, 81.

beperkt door de overheid. De regelzucht van koning Willem I betrof alle kerkgenootschappen. Naar het voorbeeld van veel vorsten uit zijn tijd achtte hij zich bevoegd regelgeving uit te vaardigen omtrent de interne inrichting van de kerkgenootschappen. In 1816, 1817 en 1818 vaardigde hij reglementen uit voor het bestuur van de hervormde, de israëlitische, de evangelisch lutherse en de waalse kerkgenootschappen.<sup>70</sup> Ook voor het katholieke kerkgenootschap wilde de Koning een reglement invoeren op een manier die elders in Europa werd toegepast. Zijn doel daarbij was ‘één kerk te stichten, in de zin der Gallicaanse, bijna of volkomen onafhankelijk van Rome’.<sup>71</sup>

In het zuidelijke deel van het koninkrijk der Nederlanden was in 1815 het concordaat van kracht dat in 1801 was gesloten tussen Napoleon en paus Pius VII.<sup>72</sup> Bij wet van 8 april 1802 had Napoleon het concordaat voorzien van een serie ‘Organieke Artikelen’ waarin het dagelijks bestuur van het katholiek kerkgenootschap werd geregeld.<sup>73</sup> In het keizerlijk decreet van 30 december 1809 werd een en ander nader uitgewerkt. Koning Willem I wilde dit systeem van toepassing verklaren in het noordelijke deel van het koninkrijk.<sup>74</sup>

Het decreet van 30 december 1809 was gebaseerd op Franse kerkreglementen uit de achttiende eeuw.<sup>75</sup> Iedere kerkelijke gemeente werd bestuurd vanuit de kerkfabriek, de centrale rechtspersoon van de parochie.<sup>76</sup> De kerkfabriek werd bestuurd door een kerkenraad, die was samengesteld uit de pastoor, de burgemeester en een aantal vooraanstaande katholieken. Het ledental van de kerkenraad werd afhankelijk gesteld van het aantal parochianen. Uit deze raad werd een college van vier kerkmeesters geformeerd. Dat college, bestaande uit de pastoor en drie leden, vormde het dagelijks bestuur van de parochie. Het was verantwoordelijk voor het onderhoud van de kerk, de eredienst en het beheer van de kerkelijke goederen. Om de drie maanden moest de penningmeester de andere leden van het college een overzicht verschaffen van de stand der financiële middelen. Jaarlijks presenteerde het college van kerkmeesters een rekening en verantwoording aan de kerkenraad. Het college van kerkmeesters was verantwoordelijk voor de opstelling

70 Bornewasser, J.A., ‘Het koninkrijk der Nederlanden 1815 – 1830’ in: *AGN*, deel 11, 257. De reglementen voor de Hervormde Kerk werden gepubliceerd in *BV* 1 (1816) 411 – 454, voor het Israëlitisch kerkgenootschap *BV* 2 (1816) 522 – 545, voor het Waalse kerkgenootschap in *BV* 3 (1817) 630 – 636 en voor de Evangelisch Lutherse Kerk in *BV* 4 (1818) 154 – 168.

71 Albers, P., *Geschiedenis van het Herstel*, deel I, 87.

72 Dat concordaat was afgesloten op 15 juli 1801.

73 Kleijntjens, J. ‘De strijd om de opheffing van het Departement van Rooms-Katholieken Eeredienst I’ in: *BBH* 55 (1937/1938) 250.

74 De tekst is te vinden in Fortuijn, C.J., *Verzameling van wetten en besluiten*, III, 64 – 85.



van de inventarislijst. Een overzicht van de bezittingen en eventuele giften moest jaarlijks worden toegestuurd aan het ministerie van eredienst. Wanneer sprake was van tekorten of van grote uitgaven, bestond de mogelijkheid dat de burgerlijke gemeente, met toestemming van de provinciale gouverneur, een deel van de kosten voor zijn rekening zou nemen.

Het decreet van 30 december 1809 had een duidelijk voordeel: het verschafte een heldere en duidelijke bestuursstructuur. Het had echter ook een belangrijk nadeel: een meerderheid van de katholieke clerus in de Hollandse Missie bleef zich verzetten tegen invoering van het decreet omdat de organieke wetten van april 1802 beschouwd werden als een illegale toevoeging aan het concordaat van 1801.<sup>77</sup>

In 1815 begon de Nederlandse regering onderhandelingen met de Heilige Stoel over invoering van het concordaat en de bijbehorende organieke wetten in de noordelijke Nederlanden. Deze onderhandelingen werden op 17 augustus 1827 afgesloten met de ondertekening van een concordaat tussen koning Willem I en paus Leo XII.<sup>78</sup> In een begeleidende brief stelde de Paus dat 'de overeenkomst tussen de Pauselijke Stoel en het Franse gouvernement, de 15<sup>e</sup> juli 1801 aangegaan en bekrachtigd door onze voorganger Pius VII, bij zijne Apostolische brieven van 14 augustus van hetzelfde jaar, (waaraan men zich moet houden) en welke overeenkomst in de zuidelijke provincien van het koninkrijk der Nederlanden van kracht is, ook op de noordelijke provincien van toepassing wordt gemaakt, op dat, in een en hetzelfde rijk, alle kerkelijke zaken, op een en dezelfde voet bestuurd en behandeld worden.'<sup>79</sup> Desondanks stuitte uitvoering van het concordaat op 'onoverkomelijke bezwaren'. In weerwil van het feit dat het concordaat op 9 oktober 1841 werd hernieuwd, is het nooit van kracht geworden in de Hollandse Missie.<sup>80</sup>

75 De tekst van het decreet was vooral gebaseerd op het reglement voor de kerkfabriek van de parochie van Saint Jean en Grève in Parijs. *Almanach du clergé Catholique Romain des Pays Bas* (Brussel 1822) 268. De tekst van het reglement is te vinden in: Jousse, D., *Traité du gouvernement spirituel et temporel des paroisses* (Parijs 1769) 353 – 384.

76 De fabrieken werden ingesteld op grond van artikel 76 van de wet van 18 juni 1801.

77 Zie bijvoorbeeld Lottom, H. van, *Heeft het concordaat van 1801 met de daarbij gevoegde organieke artikelen, kracht van wet voor de catholijken in de noordelijke provincieën van het Koninkrijk der Nederlanden?* (Amsterdam 1826)

78 Zie het 'Uitvoerend besluit tot het concordaat voor de Roomsche Catholijken in het Koninkrijk der Nederlanden' in:

79 *De Godsdienstvriend* 10 (1827) 9.

80 Het decreet was wel van kracht in de gebieden die in 1810 waren geannexeerd door het Franse Rijk.

Mede vanwege het ontbreken van een door alle partijen aanvaarde bestuursstructuur, heeft in het noordelijke deel van het koninkrijk van 1815 tot 1840 een merkwaardige toestand bestaan. Vooruitlopend op de uitkomst van de onderhandelingen, handelde de regering ten opzichte van de katholieken alsof het concordaat en de daarbij behorende organieke wetgeving van kracht waren. Een groot deel van de katholieke geestelijkheid pleegde in die tijd, op last van Rome, passief verzet tegen deze handelwijze van de regering.<sup>81</sup>

In 1826 ontwierp de minister van Justitie, mr. C.F. van Maanen, op initiatief van de Koning, een 'Concept-Reglement op de organisatie van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in het Koninkrijk Holland'.<sup>82</sup> Dit reglement voorzag in de invoering van een vorm van bisschoppelijke hiërarchie, die in aanzienlijke mate afhankelijk was van de staat. Zonder toestemming van de Koning mocht geen correspondentie afkomstig van de Paus worden ontvangen, gepubliceerd, gedrukt of op enigerlei wijze ten uitvoer gebracht. Op enkele plaatsen had minister Van Maanen het ontwerp, op advies van de Koning, voorzien van aanvullingen die afkomstig waren van het reglement dat in 1809 was ontworpen door een commissie onder leiding van de pastoor J.H. Lexius. In de zevende afdeling van het reglement werd een regeling voor het bestuur der kerkgoederen voorgesteld die niet veel afweek van eerder gedane en gedeeltelijk ingevoerde voorstellen. Ondanks de ondertekening in juni 1827 van het concordaat tussen Willem I en de Paus, werd noch het concordaat, noch Van Maanen's 'Concept' ooit ingevoerd.

In 1838 deed de regering nogmaals een poging het bestuur van de Hollandse Missie te moderniseren door het decreet van 1809 van toepassing te verklaren. In 1837 verscheen een boekje met de titel *Verordeningen voor de kerkfabrieken bij de Rooms-Katholieke gemeenten*. Het bevatte behalve de tekst van het decreet van 1809 alle relevante jurisprudentie.<sup>83</sup> Ook op dat initiatief rustte geen zegen. Ondanks een laatste poging in 1841 is het de regering niet gelukt een door de overheid gesanctioneerd reglement in de Hollandse Missie ingevoerd te krijgen.<sup>84</sup>

Omdat allerlei praktische zaken, waaronder financiële, moesten worden geregeld, werd in de periode tot 1875 veel wetgeving uitgevaardigd met betrekking tot de organisatie van het katholieke kerkgenootschap en het zake-

81 Hensen, A.H.L., en Beekman, A.A., *Geschiedkundige Atlas van Nederland* (Den Haag 1926) deel 21, 3.

82 Albers, P., *Geschiedenis van het Herstel*, deel I, 89 – 97. De tekst is afgedrukt op 471 – 482.

83 *Verordeningen voor de kerkfabrieken bij de Rooms-Katholieke gemeenten* (Den Haag 1837)

84 Kleijntens, J., 'Het nieuwe reglement voor de kerkfabrieken, 1841' in: *Bossche Bijdragen* 13 (1935/36) 44 – 54.

lijk beheer van kerkgoederen. Bij het toezicht op de kerkgenootschappen hadden de drie bestuurslagen elk een aparte taak:

**Gemeentebesturen** hadden, op grond van het reglement van bestuur voor het platteland van 1816, de taak toezicht uit te oefenen op het beheer van de kerkelijke, geestelijke en armengoederen. Met name betrof dit de verplichting van de plaatselijke besturen toezicht te houden op het financieel beleid van besturen van kerkelijke, geestelijke en armengoederen vooral wanneer zij uit de gemeentelijke kas werden gesubsidieerd.<sup>85</sup> In de steden zag het college van Burgemeester en Wethouders toe op de uitvoering van deze regelgeving.

**Het college van Gedeputeerde Staten** speelde een belangrijke rol bij het zakelijk beheer van kerkelijke goederen, op grond van het KB 3 van 10 oktober 1814, het KB 4 van 10 september 1815, het KB 82 van 1 juli 1816 en het KB 63 van 19 juli 1816.<sup>86</sup> Kerkbesturen konden geen geld lenen of opnemen zonder toestemming van het college van Gedeputeerde Staten.<sup>87</sup> Ook was dit college bevoegd te beschikken op verzoeken van kerk- of armbesturen om machtiging te verlenen tot kwijtschelding of afslag van goederen die onder hun beheer stonden.<sup>88</sup> In geval van schenkingen of legaten had het college de taak toe te zien dat, indien nodig, successierecht werd betaald.<sup>89</sup>

Het college van Gedeputeerde Staten speelde ook een rol bij het toezicht op de besteding van subsidiegelden. Op grond van art. 193 van de grondwet had het college van Gedeputeerde Staten de taak zich te verzekeren van het juiste gebruik van subsidies die uit 's lands kas werden toegekend voor de opbouw of het herstel van kerken en pastorijen. Wanneer een subsidie was toegekend, moest rekening en verantwoording (het begrip zal nog vaak worden gebruikt) worden overlegd met de bijbehorende kwitanties en bewijsstukken. Dat moest niet alleen gebeuren met betrekking tot uitgaven die waren bekostigd uit het subsidie, maar ook van die uitgaven die waren gedaan uit de fondsen van de kerkfabriek en andere bronnen van inkomsten 'betrekkelijk de kosten van de werken'. Het college controleerde de rekeningen, liet een duplicaat maken dat aan het departement van RKE werd ge-

85 Zie het reglement van bestuur voor het platteland en besluit 7 van 24 november 1822 in: *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 197.

86 NA, Archief RKE 1256. De besluiten werden buiten werking gesteld bij KB 16 van 24 november 1870. Map 1256 bevat de correspondentie betreffende de opheffing van genoemde besluiten.

87 Besluit 82 van 1 juli 1816. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 141 – 142.

88 Besluit 63 van 19 juli 1816. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847), 142.

89 Besluit 103 van 27 oktober 1825. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 2 (1848) 77

90 Circulaire van 21 juli 1828. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 2 (1848) 87 – 88 en 153. De circulaire bevatte ook richtlijnen voor de vormgeving van de rekeningen.

stuurd, verzegelde de originelen en stuurde die terug aan het kerkbestuur terwijl een triplicaat in het eigen archief werd bewaard.<sup>90</sup>

Een belangrijke rol was gereserveerd voor **het departement voor de Zaken der RK Eeredienst** (departement van RKE) Dit departement werd, evenals zijn tegenhanger voor de Hervormde Eeredienst, opgericht in 1798 en heeft tot de opheffing in 1871 een erg wisselend bestaan geleid. Het hoofdkantoor van het departement van RKE werd in september 1815 gevestigd in Brussel. De directeur-generaal, J.F.G. baron Goubau d'Hovorst, had tot taak toe te zien op de uitvoering van de taken die op grond van de organieke artikelen van 1802 waren opgedragen aan het ministerie van Eeredienst.<sup>91</sup> In het zuidelijke deel van het Koninkrijk, in de vicariaten Breda, Den Bosch en Limburg en in Zeeuws-Vlaanderen was de van oorsprong Franse wetgeving van kracht.<sup>92</sup> In de Hollandse Missie niet.

Het departement van RKE had drie bureaus. De taakverdeling van deze bureaus was als volgt:

- Het eerste behandelde de inkomende en uitgaande post en interne administratieve zaken;
- Het tweede bureau hield zich bezig met ‘zaken, zoo van algemeen en bijzonder staatsbelang als van kerkenoetschappelijken aard, waaromtrent onderzoek, overweging, raadpleging, overleg of medewerking van staatswege wordt vereischt. (-) Bescherming, toezigt, ondersteuning, openbare oefening van godsdienst. Inrigting en bestuur der bisdommen, dekenaten, parochiën en andere kerkelijke instellingen van godsdienstige of liefdadige aard. Oprigting van kerkelijke gemeenten, openbare kerkgebouwen, en pastorijen. Aanvaarding van makingen, schenkingen en stichtingen’. Stoffelijke behoeften van seminariën, kerken, kerkleraars, kerkfabrieken of kerkbesturen. De daarvoor van staatswege te verlenen onderstand, beurzen, jaarwedden, toelagen of andere tegemoetkomingen. Kerkelijke pensioenen. etc.’<sup>93</sup>
- Het derde bureau hield registers bij van kerkelijke instellingen, van het personeel der dienstdoende geestelijkheid, der gepensioneerde kerkelijke personen, der traktementen, toelagen, onderstanden en andere verstrekkingen. Begroting der uitgaven van het departement en uitvoering daarvan.<sup>94</sup> Betaalbaarstelling en boekhouding der uitgaven. jaarlijkse rekeningen en verantwoordingen en wat verder tot de werkzaamheden der comptabiliteit hoort.

91 Bij de wet van 10 mei 1816 in: *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 140.

92 Albers, P., *Geschiedenis van het Herstel*, deel I.

93 Een overzicht van dergelijke machtigingen te vinden in: NA Archief RKE 1351-1354 en 1357 en 1358.

94 Die werd weer door de Algemene Rekenkamer beoordeeld op rechtmatigheid. NA Archief RKE 501/25 januari 1839.

Verzameling der wetten, besluiten, verordeningen en beslissingen. Zorg voor de bibliotheek en de bewaring der archieven.<sup>95</sup>

Al vrij snel na 1815 begon de nieuwe directeur-generaal wetgeving te introduceren die was gericht op aanpassing van de organisatie van de Noord-Nederlandse katholieken aan de toestand zoals die bestond in het zuidelijke deel van het koninkrijk. In maart 1816 werd bepaald dat geen besluiten of bevelen in katholieke kerken van de kansel mochten worden voorgelezen zonder toestemming van de wereldlijke autoriteiten.<sup>96</sup> Ook de machtiging tot het aanvaarden van legaten of giften door kerk – of armbesturen was een zaak die een voorrecht bleef van het Koninklijk gezag.<sup>97</sup> Het was kerkbesturen verboden ‘ledig liggende gelden’ zonder koninklijk consent, te beleggen in buitenlandse fondsen, obligaties, receptissen, aandelen of certificaten.<sup>98</sup> Belegging in Nederlands waardepapier was uiteraard wel toegestaan.

Vanaf 1815 tot 1848 heeft het departement van RKE een beleid gevoerd, gericht op de bevordering van efficiëntie bij de katholieke kerkbouw. Geprobeerd werd de kwaliteit van de godsdienstbeleving te verhogen door verlening van subsidies ten behoeve van de verbetering en vermindering van het aantal kerkgebouwen. Een groot deel van de katholieke geestelijkheid heeft dit beleid ervaren als een ongeoorloofde inmenging in kerkelijke aangelegenheden. In 1.4.5 wordt beargumenteerd dat een groot deel van de katholieke geestelijkheid een zo groot mogelijke mate van onafhankelijkheid ten opzichte van de wereldlijke overheid trachtte te bewaren.<sup>99</sup> Een probleem daarbij vormde echter het structurele gebrek aan fondsen binnen het katholieke kerkgenootschap. Aangezien op grond van de inventarisaties van 1807 en 1818 duidelijk was dat de behoefte aan goede kerkgebouwen bij de katholieke staties in de noordelijke Nederlanden groot en de financiële draagkracht van de meeste staties klein was, nam het aantal aanvragen voor subsidie na 1815 snel toe. Dat aantal begon zodanig op te lopen dat de Koning in december 1818 besloot de subsidiëring van kerkelijke bouwprocessen structureel aan te pakken.<sup>100</sup> Het departement van RKE kreeg opdracht een landelijke inventarisatie te maken van de noden en behoeften zodat een algemeen plan

95 *Staatsalmanak* 1860, 356. Zie ook het *Handboekje voor de Zaken der RKE* 6 (1852) 300 – 301 voor aanwijzingen omtrent de manier waarop mutaties moesten worden gemeld.

96 Besluit 82 van 13 maart 1816. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 138.

97 Besluit 9 van 4 april 1816 en 21 oktober 1818. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 139.

98 Besluit 33 van 21 augustus 1816. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 142.

99 Ribberink, A.E.M., ‘Crisis in 1817’ in: *AGKKN* 8 (1966) 98 – 110

100 Muthsesius, H., *Die neuere kirchliche Baukunst in England* (Berlin 1901) 1.

van onderstand kon worden opgemaakt.<sup>101</sup> Het is mogelijk dat deze inventarisatie werd ondernomen naar voorbeeld van een soortelijk initiatief in het Verenigd Koninkrijk. In juni 1818 was daar de *Church Building Act* aangenomen. Op grond van die wet werd de *Church Building Commission* in het leven geroepen. Uit een fonds van £ 1 miljoen, dat in 1824 met nogmaals £ 1 miljoen werd uitgebreid, werden voorschotten van maximaal £ 20.000,- per bouwproces verstrekt voor de financiering van de bouw van nieuwe kerken.<sup>102</sup> Omdat de Nederlandse regering te maken had met een enorme staatsschuld, stonden dergelijke bedragen niet ter beschikking. Toch werd in 1820 besloten de post voor onderstandsgelden ten behoeve van het herstel van kerken en pastoriën op de tienjarige begroting van het departement van RKE te verhogen met een bedrag van f 40.000,- tot een bedrag van f 202.000,-.<sup>103</sup>

De inventarisatie van de behoeften van de katholieke kerkgemeenschappen werd gecoördineerd door de gouverneurs van de Koning in de provincies in samenwerking met de gemeentebesturen.<sup>104</sup> Aan een eventuele bijdrage in de kosten van de katholieke kerkbouw stelde de overheid twee voorwaarden: toezicht op de besteding van de gelden en reductie van het aantal staties. Uit een overzicht van de behoeften van 29 katholieke staties in de provincie Noord-Holland, opgesteld in 1821 door het college van Gedeputeerde Staten, blijkt dat voor de opbouw, uitbreiding of het herstel van kerkgebouwen in totaal een bedrag van f 105.560,- nodig werd geacht, terwijl daar een bedrag van f 25.678,- bij moest worden geteld ten behoeve van schuldsanering. Aan eigen bijdragen achtte men een bedrag van f 13.919,- haalbaar. In de periode tot december 1821 verleende het college van Gedeputeerde Staten van de provincie Holland financiële bijdragen aan elf staties.<sup>105</sup>

In de steden was het beleid van de overheid gericht op rationalisatie van de katholieke kerkbouwinspanning: samenvoeging van kleine staties met overwegend slechte kerkgebouwen tot een kleiner aantal grotere parochies met ruime, degelijke kerkgebouwen. De directeur-generaal van het departement

101 NA Archief RK Eeredienst 46 dossier 3191.

102 De gelden uit het fonds waren overigens alleen bestemd voor de financiering van bouwprocessen van de staatskerk. Muthesius, H., *Die neuere kirchliche Baukunst in England*, 2. Zie ook: *Nederlandsche Staatscourant* 140 (16 juni 1818) en Saint, A. 'Anglican church-building in London, 1790 – 1890: from state subsidy to free market' 30 – 50 in: Saint, A. en Brooks, C. eds., *The Victorian Church, architecture and society* (Manchester/New York 1995) 32.

103 Zanden, J.L. van en A. van Riel, *Nederland 1780 – 1914*, 121 – 130 en *Staatscourant* 1820, 255.

104 Dunk, Th. v.d., 'De katholieken en hun kerken in Amsterdam tussen 1795 – 1853' in: Snel, J.D., *En God bleef toch in Mokum, Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw* (Delft 2000) 173.

105 NA, archief RKE, 111 dossier 6906.

van RKE verwoordde de plannen aldus: ‘Ik ben van gevoelen dat het belang van de godsdienst en dat der pastoren medebrengt zoveel dier bedehuizen te supprimeren als maar enigszins doenlijk is. Mijns bedunkens zou dit plan kunnen worden bereikt door het aantal kerken te bepalen hetgeen er in elke stad volstrekt nodig zal wezen, wanneer de grootte en ruimte derzelven van dien aard zullen zijn, dat het aantal ledematen op verschillende uren van de dag daarin de godsdienstoefeningen behoorlijk kan bijwonen, en de overige bedehuizen worden gesupprimeerd, derwijze echter dat de hiertoe behorende leden, zolang hunnen pastoor leeft of verplaatst wordt, onder hem blijven; dat die herder met zijn kudde den dienst in de aanwezig blijvende of op te bouwen kerken, voor zijne parochianen blijven verrichten en alle voordelen behoude die hij van hem heeft bekomen.’<sup>106</sup>

Vanuit het oogpunt van de overheid, die gedurende de jaren twintig werd geconfronteerd met grote begrotingstekorten was het een logisch plan. Voor de katholieke clerus lag de zaak heel anders. Bij ondervinding wist zij dat noch in de stad, noch op het platteland het simpelste schuurkerkje gesupprimeerd kon worden, zonder een storm van protest onder de geestelijken op te wekken.<sup>107</sup> Dat bleek bijvoorbeeld toen J.J. Cramer, aartspriester in Holland en Zeeland van 1812-1824, na het vertrek van de pastoor de ‘vunzige en bekrompen’ statie van de H. Bavo in Haarlem wilde opruimen. Vertegenwoordigers van de statie schakelden op 1 oktober 1816 een deurwaarder in om de opheffing te beletten. Zij betoogden dat de aartspriester geen rechtsmacht had over de kerk en haar inventaris en dat wanneer hij het waagde de kerk te verkopen en haar goederen te verdelen onder de andere pastoors in de stad, hij een gerechtelijke aanklacht tegemoet kon zien. Cramer oordeelde het verstandiger de situatie niet op de spits te drijven en liet de statie voorlopig bestaan.<sup>108</sup> Meestal werd getracht de pastoors en parochianen te bewegen in te stemmen met opheffing van hun statie en samenvoeging met andere staties door ze te beloven dat met steun van het rijk een nieuwe, grotere kerk gebouwd zou worden. Niet zelden werd dat beleid tegengewerkt door de pastoors, die zeer gebrand waren hun macht te behouden.<sup>109</sup>

106 Brief van 7 mei 1822 in Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 485/6. Zie ook RANH 16/2833, deel 3.

107 Brief van 4 april 1822 in Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel V, 26.

108 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 471 – 485.

109 Kessel, P.J. van, ‘Roomse prelaten en voormalig protestantse kerken in de Bataafse Tijd’ in: *Mededelingen van het Historisch Instituut te Rome* 34 (1969) 14. Voor meer over dit onderwerp, zie 1.2.2.

De voortdurende conflicten tussen het departement van RKE en de katholieke clerus waren voor de Koning reden in te grijpen.<sup>110</sup> Op 16 augustus 1824 werd het Koninklijk Besluit 45 afgekondigd. De voorschriften op het gebied van de kerkbouw werden aangescherpt.<sup>111</sup> Met ingang van augustus 1824 waren de katholieke kerkbesturen verplicht aanvragen voor bouwkundige werkzaamheden via het departement van RKE in te dienen. Dergelijke aanvragen werden behandeld door het tweede bureau van het departement. Op grond van artikel 3 van het KB 45 moesten de kerkbesturen inzage geven in hun bronnen van inkomsten. Zonder opgave van begroting en toestemming van de Koning kon niet worden (ver)bouwd. Een gevolg van de uitvaardiging van het KB 45 was een nauwere samenwerking tussen katholieke kerkbesturen en de ambtenaren van het departement van Waterstaat.<sup>112</sup> De Koning had het oppertoezicht over alles wat betreft de waterstaat van het Koninkrijk, de wegen en bruggen daaronder begrepen, zonder onderscheid of de kosten daarvan worden betaald uit 's lands kas of op een andere wijze gevonden.<sup>113</sup> Daarmee was de Koning niet alleen formeel maar ook feitelijk het hoofd van de afdeling Waterstaat.<sup>114</sup> Artikel 224 van de grondwet bepaalde verder: 'Wanneer bij vervolg enig subsidie uit de algemene schatkist van het Rijk wordt verleend, ter zake van enige in dit hoofdstuk bedoelde werken, zal tevens worden bepaald op welke wijze het beheer of het toezicht over zodanig werk zal worden uitgeoefend.'<sup>115</sup> Bestekken van nieuwe kerken moesten worden goedgekeurd door de deskundigen van dit departement. In de besluiten van het departement werd bij de verlening van subsidies ook telkens uiteengezet aan welke voorwaarden een kerkbestuur moest voldoen. Bouwwerken ten behoeve van katholieke kerken moesten openbaar worden aanbesteed onder toezicht van een ambtenaar van Waterstaat.<sup>116</sup> Aangezien

110 Fluit, Th. P.M. van der, 'De Waterstaat en de kerkbouw in Noord-Holland in de 19de eeuw' in: *Opening van zaken* (Haarlem 1983) 83.

111 Het KB van 16 augustus 1824 (Staatsblad 45) werd buiten werking gesteld bij KB van 24 oktober 1868 (Staatsblad 143) en *Tachtigjarig alphabetisch register op het Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden van 1813-1892* (Den Haag 1893), 262 – 263. Zie ook: Grinten, J. van der, 'De rechtstoestand der Nederlandse Katholieken 1813 – 1913' in: *Het Katholiek Nederland 1813 – 1913*, 28.

112 Crabbe, C.P., *Ambacht, Kunst en Wetenschap, Bevordering van de bouwkunst in Nederland 1775 – 1880* (Zwolle/Zeist 1998) 90.

113 Bannier, *Grondwetten van Nederland*, 342. Hoofdstuk 9, artikel 215 en 216 van de grondwet van 1815.

114 Van der Woud, A., *Het lege land*, 53.

115 Bannier, G.W., *Grondwetten van Nederland*, 344.

116 Zie het besluit van 26 juli 1862 van de Administratie voor de Zaken der RKE mbt de bouw van de nieuwe kerk voor de parochie van de H. Gallus in Bodegraven. NA, archief bisdom Rotterdam, 84.



er, als gevolg van de eeuwenlange tegenwerking van de katholieke kerkbouw, in het noordelijke deel van het Koninkrijk weinig katholieke architecten waren, vielen kerkbesturen van staties met bouwplannen in de eerste helft van de negentiende eeuw regelmatig terug op de ingenieurs van de Waterstaat. De beoordeling van ontwerpen en het onderzoek van bestekken en begrotingen voor de bouw, verbouw en restauratie van kerken alsmede het toezicht bij de uitvoering daarvan, werden een veel tijd vergend onderdeel van het werk van de Waterstaat.<sup>117</sup>

Een aanvraag voor een bouwvergunning moest, vergezeld van bestek en tekeningen, in eerste instantie worden verstuurd naar het tweede bureau van het departement van RKE. Daar werd hij beoordeeld. Wanneer subsidie werd gevraagd, beslisten de ambtenaren van dit departement, in overleg met hun collega's van het departement van Waterstaat of er reden was die subsidie te verlenen. Een aanvraag voor subsidie betekende meestal niet alleen een vertraging van de bouwprocedure, vanwege de beperkte beschikbaarheid van fondsen, maar ook vanwege de zeer nauwkeurige beoordeling van het ontwerp.<sup>118</sup>

Het KB 45 paste naadloos in de betuttelende traditie die kenmerkend was voor de rol van de staat ten opzichte van de kerk in deze tijd. Niet alle kerkbesturen bleken genegen te blijven binnen de palen van gewoon beheer. In februari 1826 werden de gouverneurs van de provincies gemaand maatregelen te nemen om te zorgen dat alle kerkbesturen de voorschriften van het KB 45 daadwerkelijk opvolgden.<sup>119</sup>

De voorschriften van de overheid raakten allerlei aspecten van de kerkbouw. Betreffende de materialen schreef een circulaire van augustus 1825 voor dat, ingevolge een nadere beslissing van de Koning, bij voorkeur gebruik moest worden gemaakt van inlandse materialen en dat wanneer om de een of andere reden de voorkeur werd gegeven aan buitenlandse voortbrengselen, dat alleen kon worden toegestaan wanneer de Koning zijn toestemming verleende. De bepaling was van kracht op alle werken van Rijk en provincies en op werken waarvoor subsidie werd verleend.<sup>120</sup> In september

117 Fluit, Th. P.M., 'De waterstaat en de kerkbouw in Noord-Holland in de 19de eeuw', 84.

118 De wet van 16 juni 1832 Staatsblad 29. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 3 (1850) 190 – 192. Zie ook *Handboekje voor de Zaken der RKE* 7 (1853) 325 – 326 en 328.

119 Circulaire 17 van 18 februari 1826. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 2 (1848), 86.

120 Circulaire 71 van 29 augustus 1825. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 74 – 75.

1833 werd het gebruik van geotrooijeerde kunst-cement van een bepaald merk aanbevolen op alle werken waar dat nog niet verplicht was.<sup>121</sup>

Bij wet van 19 december 1829 werden (katholieke) kerkbesturen verplicht aanbestedingsakten binnen een termijn van twintig dagen te registreren. Daarvoor moest een registratierecht worden betaald van vijf promille van de aanneemsom. Wanneer een bestek of een memorie van lasten door een aanemer was getekend en daardoor een rechtsgeldige akte of titel was geworden, moest ook die worden geregistreerd. Ook inschrijvingsbiljetten voor aanbestedingen waren onderworpen aan het zegel en moesten tegelijkertijd met het proces-verbaal worden geregistreerd. Inschrijvingen bij opbod waren daarentegen weer vrij van zegel.

De termijn voor de registratie van de processen-verbaal van aanbestedingen van werken, ten verzoeken van openbare instellingen door een notaris gehouden, begon pas met de dag dat de goedkeuring van de daartoe bevoegde autoriteit bij de notaris was ontvangen. Een kaart of tekening werd pas onderhevig aan het zegel en registratie wanneer er bij openbare akte of in rechte gebruik van werd gemaakt; een architect die de tekening van een kerkgebouw op ongezegeld papier had gemaakt, kreeg dus geen boete.<sup>122</sup> Wanneer toestemming voor subsidie was verleend, werd de afwikkeling van de bouwplannen overgedragen aan het departement van Waterstaat, dat verantwoordelijk was voor het toezicht op de uitvoering van alle openbare werken binnen het koninkrijk.<sup>123</sup> Hoe nauwkeurig dat toezicht was geregeld, blijkt uit een circulaire van 15 mei 1830.

Ondanks, of misschien wel vanwege, alle regels die hierboven zijn genoemd, verliepen tal van kerkbouwprocessen niet soepel. Speciaal het in de ogen van het departement gebrekkige financieel beheer van veel katholieke kerkbesturen veroorzaakte herhaaldelijk misverstanden. Het kwam, stelde het departement, regelmatig voor dat verzuimd werd vooraf een bouwkundig onderzoek te laten uitvoeren door een deskundige. Ook bleek vaak dat veel meer bouwkundig werk nodig was dan eerst was gecalculeerd. Soms kwam dat pas aan het licht nadat subsidie was verleend. Kerkgebouwen moesten dan gedeeltelijk worden afgebroken en opnieuw gebouwd. De fondsen die het rijk beschikbaar stelde, waren daartoe uiteraard niet toereikend en een onzorgvuldige procedure betekende een vertraging van de uitvoering omdat er andermaal werd een beroep moest worden gedaan op onderstand van 's Rijkswege. Verder was gebleken dat kerkbesturen niet altijd de middelen die

121 Besluit 151 van 16 september 1833. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 3 (1850) 254 – 255. Zie ook: 'over het geotrooieerd Amsterdamsch Kunstcement' in: *Nederlandsche Staatscourant*, 21 mei 1818

122 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 2 (1848) 221.

123 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis, deel IV*, 468.

zij voorhanden hadden, geheel aanwendden en dat de gemeenten, ook die waarin gegoede leden aanwezig waren, geringe of zelfs helemaal geen vrijwillige bijdragen aanboden.

Vanuit het departement werd bij herhaling aangedrongen op verbetering van de administratie bij de katholieke kerkbesturen. In juli 1834 werd bepaald dat ‘voortaan geen vergroting of belangrijke vernieuwing en herstelling van kerkelijke gebouwen plaats hebbe, zonder dat de daartoe betrekkelijke plans en bestekken vóóraf door dat departement zijn bekrachtigd, en dat de werken onder behoorlijk opzicht worden ten uitvoer gebracht, ter voorkoming van misbruiken en bouwkundige gebreken, waardoor de belangen der kerkelijke gemeenten zo dikwerf benadeeld zijn.’<sup>124</sup> Dit werd later gevolgd door andere koninklijke rescripten van soortgelijke strekking.<sup>125</sup>

In augustus 1834 zond de directeur-generaal van het departement van RKE, mr F.J.M.T. baron de Pélicy de Lichtervelde, een ‘uitvoerig schrijven’ aan de A. Antonucci, Vice-Superior van de Hollandse Zending van 1831 – 1841. In zijn brief betoogde De Pélicy dat, ondanks de subsidies die de laatste twintig jaar waren besteed aan opbouw en herstel van katholieke kerken en pastorieën, door gebrekkig beheer ‘de materiële en financiële belangen der kerkgemeenten te wensen overlieten’. De Pélicy had opdracht de kerkbesturen te wijzen op hun verplichting tot het tijdig doen herstellen en behoorlijk onderhouden van derzelver kerkgebouwen en pastorieën, ter voorkoming, dat ‘s Rijks schatkist, na den eenmaal verleende onderstand, bij herhaling behoeft te worden aangesproken.’<sup>126</sup> Hij suggereerde de instelling van een jaarlijkse collecte ten bate van een fonds voor de ondersteuning van noodlijdende kerken of gemeenten. Daarbij verwees hij naar een soortgelijk fonds dat bestond binnen het Nederlands Hervormd kerkgenootschap. Tegelijkertijd erkende hij dat de kans minimaal was dat de katholieken een dergelijk fonds konden realiseren op grond van een combinatie van historische omstandigheden en een gebrek aan geld.<sup>127</sup>

124 Rescript 103 van 26 juli 1834. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 4 (1850) 272 – 273.

125 Verwijzing naar het KB van 16 augustus 1824, besluit 124 van 25 maart 1828, besluit 127 van 2 september 1839, 141 van 26 januari 1841 en 90 van 17 september 1841. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 3 (1850) 272 – 273.

126 Interessant is de gelijkenis van de terminologie die werd gebruikt in de vorige eeuwen toen regelmatig subsidies werden gevraagd van de overheid. Zie Beuning, W. van, *Het Geestelijk kantoor van Delft*, 193 – 208.

127 Pas in december 1916 werd in het bisdom Haarlem het Fonds voor de Arme, Nieuwe Parochies ingesteld.

Hij maakte bovendien graag gebruik van de gelegenheid opnieuw de invoering van kerkelijke reglementen voor alle staties te bepleiten.<sup>128</sup> De Pélichy verzuchtte dat het kerkelijk gezag toch zelf moest inzien dat ‘de beginselen waarop iedere administratie noodwendig moet gevestigd zijn, bij een algemeen reglement van beheer en toezicht over de kerkelijke financiën, goedere, en gebouwen in werking te brengen en de naleving daarvan door krachtdadige middelen te verzekeren. (-)Wanneer er door de kerkvoogden gezorgd wordt, dat zowel in de administratie als in de verantwoordelijkheid van behoorlijk ingestelde kerkbesturen overal orde en regelmatigheid heersen, en zij daarover een nauwlettend toezicht, ter verzekering van een goed en deugdzzaam beheer, uitoefenen of doen uitoefenen, dan houde ik mij ervan overtuigd, dat de bedoeling des Konings zal worden bereikt, vermits het Hoogstdenzelven geenszins te doen is, om zich in de aangelegenheden van het inwendig of huishoudelijk bestuur der kerkelijke financiën, zo lang dezelve binnen de palen van gewoon beheer houden, te mengen of daaromtrent inzage te vorderen en bemoeienissen te bevelen, welke de zorgen van het Staatsbestuur aanmerkelijk zouden vermeerderen, en wellicht aanleiding geven tot bezwaren, welker ontwijking in vele opzichten voor de regering nog meer dan voor de kerkbesturen, raadzaam moet worden geacht’.<sup>129</sup>

Hoe taai het verzet in veel stedelijke staties tegen het beleid van het departement van RKE was, bleek bij onderhandelingen in het najaar van 1837 tussen De Pélichy en de Vice-Superior A. Antonucci. In het aartspriesterschap Holland en Zeeland bestonden naar de mening van het departement in Amsterdam, Leiden, Alkmaar en Haarlem nog steeds te veel staties en kerkjes.<sup>130</sup> De Vice-Superior stelde dat hij zonder ruggespraak met Rome geen beslissingen over opheffing daarvan kon nemen. Omdat de katholieken alles bij het oude lieten, verscheen in juli 1838 een koninklijke beschikking waarin regels werden uitgevaardigd met betrekking tot staties ‘waar een erkende noodzakelijkheid bestaat om een combinatie of ineensmelting van katholieke kerkgemeenten of statien tot stand te brengen’.<sup>131</sup> In oktober 1838 werd de regelgeving op het gebied van de kerkbouw in de steden waar naar de mening van het departement teveel katholieke staties bestonden, verder aangescherpt. Iedere verandering of herstelling van de bestaande katholieke kerken in de steden Alkmaar, Amsterdam, Haarlem, Hoorn en Leiden werd

128 Brief van 2 augustus 1834. in: *BBH* 31 (1912) 98 – 99.

129 Brief van 2 augustus 1834. in: *BBH* 31 (1912) 102 – 103.

130 Daarbij werd een statistisch overzicht gevoegd dat moest aantonen dat het aantal katholieke kerkgebouwen in deze vier steden drastisch kon worden vermindert. *BBH* 55 (1938) 298 – 299.

131 Besluit A44 van 26 oktober 1838 in: *Handboekje voor de Zaken der RKE* 5 (1851) 115 – 116.

verboden.<sup>132</sup> Gemeentebesturen kregen de taak toezicht uit te oefenen op de strikte naleving van een en ander. Alle bouwkundige werkzaamheden die ten doel hadden de godsdienstige functie van de oude kerken voort te zetten, werden opgeschort. Traktementen voor geestelijken of subsidies van overheidswege werden niet meer verleend. Bij KB van 8 januari 1838 werden kerkbesturen verplicht bewijsstukken op te sturen van hun financiële verplichtingen.<sup>133</sup> Veel katholieke kerkbesturen, gewend aan een behoorlijke mate van zelfstandigheid en aan het ontbreken van toezicht of hiërarchische verhoudingen, gingen zoveel mogelijk hun eigen gang en trokken zich zo min mogelijk aan van de bestaande voorschriften.<sup>134</sup>

Na het aftreden van koning Willem I en de benoeming van Antonucci tot bisschop van Ancona in 1841 werd de verhouding tussen Nederlandse overheid en de katholieken wat minder gespannen. De patriarchale houding van de staat ten opzichte van de kerkgenootschappen werd onder de regering van koning Willem II minder geprononceerd.<sup>135</sup> De roep om afschaffing van het departement van RKE werd echter luider. In 1840 startte de Haagse uitgever J.G. Le Sage ten Broek een campagne in het door hem opgerichte maandblad *Catholieke Nederlandsche Stemmen* en stelde daarin de vraag: 'Is eene generale-directie tot de zaken van den Catholijken Eeredienst in Nederland nodig?'<sup>136</sup> Steeds actiever werd campagne gevoerd van de kant van de Nederlandse katholieken tot opheffing en afschaffing van een departement waarvan Antonucci in november 1840 het volgende vertelde. Naar aanleiding van een vraag van minister Rochussen van Binnenlandse Zaken hoe katholieken dachten over het departement, moet Antonucci toen hebben geantwoord: 'De gewone mensen laat dit onderwerp *tamelijk* onverschillig, maar de ontwikkelden, de aanzienlijken en de koningsgezinden verlangen de opheffing.' Toen Rochussen hem vroeg waarom, moet het antwoord van

132 Geheime Circulaire van 26 oktober 1838. RANH 16/28333, map 5.

133 NA, archief parochie OLV Hemelvaart, Middelharnis, 81. Derde lid van KB 81 van die datum.

134 Ook na die tijd werd het nog gebruikt, zie *Handboekje RKE* 11 (1857) 332 – 333. De vraag of kerkfabrieken verplicht waren om hun besluiten omtrent verpachting van hun goederen aan de goedkeuring van GS te onderwerpen.

135 Wit, C.H.E. de, 'De overwinning der democratie' in: *Emancipatie in Nederland* (Den Haag 1978) 112.

136 Le Sage ten Broek was met zijn *De voortreffelijkheid van de leer der R.K. Kerk* uit 1815 een van de eerste katholieke publicisten. Daarmee schrikte hij heel de Nederlanden op, gaf aanleiding tot vurige discussies. Het boekje was de aanleiding voor de verschijning in 1817 van het blad *De Protestant* en zijn 'ultramontaanse' tegenvoeter *De Godsdienstvriend* in 1818. In 1827 werd hij zonder duidelijke aanklacht enige maanden in verzekerde bewaring gehouden in de Haagse Gevangenpoort. *Godsdienstvriend*, deel XIX, 143/44, 192, 244, 282 en 283 – 299.

Antonucci zijn geweest dat het een dwaasheid was dat een klein land, dat voor slechts een derde katholiek was en dat volgens de grondwet godsdienstvrijheid genoot, er een ministerie van Eeredienst op na hield met een directeur-generaal, een secretaris en vijftien ambtenaren. Werk voor al die mensen was er niet; zij konden het slechts vinden door het op allerlei wijze te zoeken, over kleinigheden te vallen en daardoor én de geestelijken én het katholieke volk tot last te zijn. Zij leefden van bemoeizucht en overdrijving. Over de nietigste zaken maakten zij rapporten, bemoeilijkten alle aanvragen, enkel en alleen om werk te vinden en de directeur-generaal stof te bezorgen voor zijn wekelijks audiëntie.<sup>137</sup>

Vier aarts priesters zonden in 1841 een overzicht van hun grieven tegen het departement aan de nieuwe Vice-Superior F. Cappacini en gaven voorbeelden van de inmenging en tegenwerking van het departement.<sup>138</sup> In 1842 werden elf nota's over de bemoeizucht van het departement naar Rome verzonden. Omdat koning Willem II 'iets wilde doen' voor de katholieken, gaf hij de directeur-generaal van het departement van RKE in 1843 de rang van minister voor de Zaken der Rooms Katholieke Eeredienst.<sup>139</sup>

De katholieken gingen zich ook politiek duidelijker profileren. Met de oprichting van het maandblad *De Katholiek* uit 1842 en het dagblad *De Tijd* uit 1845 kregen de Hollandse katholieken een eigen stem.<sup>140</sup> In 1848 werd de grondwet aangepast. Als gevolg daarvan werd onder andere het gehate recht van Placet uit de grondwet geschrapt.<sup>141</sup> Toch zou het nog tot 1853 duren voordat de combinatie van groeiend katholiek zelfbewustzijn en politieke pressie leidde tot het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland.

Na de grondwetswijziging van 1848 heeft het nog vijf jaar geduurd voordat het zover was. Vooraanstaande leken oefenden steeds meer druk uit op de aarzelende Romeinse Curie. Onderhandelingen in 1851 – 1852 tussen de Curie en de Nederlandse regering leidden tot de afspraak dat beide partijen het concordaat uit 1827 zouden beschouwen als vervallen.<sup>142</sup> Ook werd afgesproken dat de Nederlandse regering officieus op de hoogte zou worden gesteld voordat een en ander zou worden uitgevoerd. In december 1852 werd

137 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel V, 227 – 228.

138 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel V, 237 – 275.

139 Besluit 32 van 18 oktober 1843. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 6 (1852) 308 en *Handboekje* 7 (1853) 299 – 300. Zijn collega van het departement voor de zaken der Hervormde Eerdienst had die rang eerder gekregen.

140 Rosenberg, H.P.R., *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* (Den Haag 1972) 12 – 13.

141 Het recht van Placet had de overheid in staat gesteld de berichtgeving van de paus aan de katholieken in Nederland aan banden te leggen.

142 Zie de betreffende correspondentie in het Eerste en Tweede Bijvoegsel tot de *Staatscourant* van woensdag 27 april 1853, n<sup>o</sup>. 99.

tijdens een vergadering in Rome van de congregatie voor de Verkondiging des Geloofs (de ‘Propaganda’) de principiële beslissing genomen dat een kerkprovincie Utrecht zou worden ingesteld.<sup>143</sup>

Het toezicht op de kerkbouw van de verschillende gezindten bleef nog van kracht tot oktober 1868, toen het KB 45 van 1824 buiten werking werd gesteld.<sup>144</sup> In 1870 werden de bepalingen omtrent het toezicht van de provincies op grond van het KB 3 van 10 oktober 1814, het KB 4 van 10 september 1815, het KB 82 van 1 juli 1816 en het KB 63 van 19 juli 1816 op het geldelijk beheer van kerkelijke instellingen opgeheven.<sup>145</sup> Het departement van RKE werd per 1 januari 1871 ontbonden op grond van artikel 188 van hoofdstuk VI van de grondwet van 1848 (het godsdienstig leven is geen staatszaak maar wordt aan eigen organisatie overgelaten).<sup>146</sup> De uitvoering en toepassing van de bepalingen van hoofdstuk VI van de grondwet, met uitzondering van artikel 168, de wet van 10 september 1853 en de artikelen 947 en 1717 van het BW ten aanzien van kerken, godsdienstige gestichten en kerkelijke instellingen van weldadigheid, werd opgedragen aan de minister van Justitie.<sup>147</sup> De uitvoering en toepassing van artikel 168 van de grondwet (het beheer van de geldmiddelen die via de staatsbegroting waren toegestaan voor de betaling van traktementen aan de kerkleraars van de verschillende kerkgenootschappen) kwam in handen van het ministerie van Financiën.<sup>148</sup> De zaken van de erediensten in de koloniën waren de verantwoordelijkheid van het departement van Koloniën.<sup>149</sup>

143 Valk, J.P. de, *Romeinse Bescheiden voor de geschiedenis der RK kerk in Nederland, 1832 – 1914*, Band 1, XVI en XVII.

144 Bij KB van 24 oktober 1868 (stbl 143) Brief van 27 mei 1870 in: NA, archief RKE, 1256.

145 *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* 24 (1872) 53. NA, Archief RKE, 1256. De besluiten werden buiten werking besteld bij KB 16 van 24 november 1870.

146 In: Loos, J.C. van der, *Vaderlandse Kerkgeschiedenis*, deel V, 225.

147 Artikel 947 bepaalde dat geen makingen bij uiterste wilsbeschikking ten behoeve van godsdienstige gestichten, kerken of armen-inrichtingen gevolg hebben, dan voorzover de koning de bewindvoerders dier gestichten de macht zal hebben verleend, die aan te nemen. NA archief bisdom Rotterdam, 933. Stuk van 1856.

148 Zie daarvoor: *Verslag van de Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1882-83*, 813-817 en *Handelingen 1883-84*, 673 – 677.

149 Bij KB 173 van 29 oktober 1870. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1870* (Den Haag 1871).

### 1.2.2 *De kerkrechtelijke organisatie van het aartsbisdom Holland, Zeeland en West-Friesland*

In 1562, tijdens de 21<sup>ste</sup> zitting van het concilie van Trente (1541-1563), werden de voorschriften voor het beheer van kerken en kerkelijke goederen aangescherpt.<sup>150</sup> Allerlei misbruiken die lange tijd in de katholieke kerk waren getolereerd, werden afgeschaft. Daarbij moet bijvoorbeeld worden gedacht aan de verkoop van kerkelijke ambten. Mede op grond van de besluiten van het concilie van Trente werd in 1559 door koning Philips II een nieuwe kerkelijke provincie opgericht met Utrecht als hoofdzetel.<sup>151</sup> Nadat de Opstand in 1568 was uitgekomen, stierf de nieuwe Utrechtse kerkprovincie een langzame dood. In 1622 erkende de Paus tot ontzetting van veel katholieken de Noordelijke Nederlanden tot zendingsgebied onder de naam Hollandse Missie. Kerkrechtelijk was het grondgebied van de Republiek voortaan een missiegebied.<sup>152</sup> Tot 1908 heeft de Nederlandse kerkprovincie onder bijzonder toezicht gestaan van de congregatie voor de Voortplanting des Geloofs in Rome, kortweg aangeduid de 'Propaganda'.<sup>153</sup>

Vanaf het einde van de zestiende eeuw werd, ondanks de tegenwerking van de wereldlijke overheid, toch weer een katholieke kerkelijke organisatie opgebouwd. Namens de congregatie voor de Voortplanting des Geloofs oefende een Vice-Superior het kerkelijk gezag uit, meestal vanuit Brussel, omdat de Vice-Superiores hun missiegebied bij uitzondering mochten bezoeken.<sup>154</sup> In 1792 kreeg de toenmalige Vice-Superior, mgr. Cesare Brancadoro, toestemming het H. Vormsel toe te dienen aan Noord-Nederlandse katholieken, maar wegens de oorlogsomstandigheden heeft hij nauwelijks gebruik kunnen maken van dat recht.<sup>155</sup> De benaming Hollandse Zending bleef in gebruik tot in maart 1853 de bisschoppelijke hiërarchie werd hersteld en een nieuwe Nederlandse kerkprovincie ontstond.

150 Wolmuth, J., ed., *Dekrete der ökumenischen Konzilien, Band 3: Konzilien der Neuzeit* (Paderborn 2002) 728 – 732 en Sessio XXI Conciliorum Oeconomicorum Decreta (Bologna 1973) 728 – 732.

151 Groenveld, N. e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht* (Zutphen 1979) 58.

152 Rogier, L.J., *In vrijheid herboren*, 9 – 20.

153 Valk, J.P. de, *Romeinse Bescheiden voor de geschiedenis der RK kerk in Nederland, 1832 – 1914*, Band 1, XVI en XVII en Valk, J.P. de, *Roomser dan de Paus?* 47 – 49.

154 Goulmy, P.J.L.M., *'s Pausen diplomatie en de Nederlanden* (Utrecht/Den Bosch 1917) 35

155 Goulmy, P.J.L.M., *'s Pausen diplomatie*, 39. Zie ook: Loos, J. C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis, deel V*, 381 – 382.



De organisatie van de Hollandse Missie week nogal af van de gebruikelijke organisatie in een kerkprovincie. Bisdommen, dekenaten noch parochies bestonden. Het gebied was onderverdeeld in negen aartspriesterschappen, die elk weer waren onderverdeeld in districten en staties. Het aartspriesterschap was een historisch gegroeide kerkelijke functie die nauwelijks kan worden vergeleken met de bisschoppelijke waardigheid. In de praktijk was de positie van de aartspriesters geen benijdenswaardige, aangezien zij weinig formele bevoegdheden hadden.<sup>156</sup> Als gevolg van de weinig formele kerkorganisatie, het gebrek aan toezicht en de vele praktische problemen waarmee zij te maken kregen, waren de pastoors in de loop der jaren gewend geraakt aan een tamelijk zelfstandige werkwijze. De aartspriesters speelden in de praktijk meer een bemiddelende en adviserende dan een beleidsmakende rol. De benoeming van pastoors was, kerkrechtelijk gezien, een bevoegdheid van de Vice-Superiores. Sinds 1808 werden pastoors in de praktijk echter vaak benoemd door de aartspriesters.<sup>157</sup>

Op veel plaatsen waren in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw geheel eigen regels ontstaan voor het beheer van kerkelijke goederen. In de praktijk werd nauwelijks toezicht uitgeoefend op de manier waarop kerkelijke goederen, voor zover aanwezig, werden beheerd. De voorgeschreven 'visitatie' werd bijna nooit gehouden.<sup>158</sup> In tegenstelling tot de voorschriften bestond geen procedure waarin kerkbesturen verantwoordelijkheid aflegden over het beheer van de kerkelijke goederen en kostbaarheden.<sup>159</sup> Op het platteland oefenden de rijkste en voornaamste katholieken in de staties een grote mate van zeggenschap uit over het beheer van de kerkgoederen. Voor zover sprake was van een vorm van toezicht, werd dat uitgeoefend door gekwalificeerden of gecommitteerden uit eigen boezem, zoals blijkt uit informatie van de staties in Goes, Bodegraven en Uitgeest.<sup>160</sup> De pastoor trad daarbij vaak op als getuige. Bij gebrek aan een deugdelijk kerkreglement werden afspraken over het beheer van kerkelijke goederen vaak bij notarieel

156 Reinsma, R., 'De houding van de Rooms-katholieken ten noorden van de grote rivieren tijdens de eerste maanden van de Belgische Opstand' in: *AGKKN* 3 (1961) 56. Ten Hulscher weigerde het ambt tot twee keer toe, voordat hij het aannam.

157 Wagenaar, J., *Amsterdam, geschiedenis etc.*, deel III, 216. Zie ook: Loos, J.C. van der, 'Antonio Antonucci als Vice-Superior en aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland' in: *BBH* 41 (1923) 62.

158 Loos, J.C. van der, *Vaderlandsche kerkgeschiedenis*, deel II, 223 – 233..Zie ook canon 8 van het Reformdekret van 1562.

159 Zie Canon 3 van het Reformdekret van 1562.

160 Loos, J.C. van der, *Vaderlandsche kerkgeschiedenis*, deel II, 225 – 230.

contract vastgelegd.<sup>161</sup> Dergelijke contracten hadden kerkrechtelijk geen rechtskracht vanwege de schijn die werd gewekt dat kerkmeesters zich konden beschouwen als ‘eigenaars’ van de kerkelijke goederen. Een nadeel van deze beheerspraktijk was de soms verregaande mate van bevoordeling van familieleden.<sup>162</sup>

De kerkelijke goederen werden op het platteland anders beheerd dan in de steden. Tot 1820 kenden stedelijke staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland meestal geen kerkmeesters. Als gevolg van de tegenwerking door de wereldlijke overheden in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werden gebouwen, goederen en bezittingen die noodzakelijk waren voor het onderhoud van de katholieke eredienst vaak op naam gesteld van individuele parochianen.<sup>163</sup> De pastoors probeerden de kerkelijke goederen zo goed en zo kwaad mogelijk te beheren, maar in de praktijk leverde dat nogal eens onenigheden of rechtszaken op.<sup>164</sup> Vaak werd de financiële administratie te hooi en te gras bijgehouden en regelmatig ontbraken inventarislijsten. Tot 1795 kan worden gesproken van een bestuursvorm met vele gebreken<sup>165</sup>

Toen in de winter van 1795 als gevolg van de opmars van de Franse legers de laatste resten van de oude Republiek verdwenen en overal het bestaande gezag werd vervangen, informeerde de aartspriester van Holland en Zeeland in maart 1795 bij de Representanten van Holland of het geoorloofd zou zijn ‘bisschoppen te hebben en die uit ons midden te kiezen’. Zelf legde hij zijn ‘oprechte en eenvoudige’ verzoek vooral uit als een uiting van de breed gevoelde behoefte in de Hollandse Missie om een eind te maken aan het bestaande bestuur en het toezicht dat werd uitgeoefend door buitenlanders. Ook wilde hij van het voorlopige bewind weten in hoeverre de tot dan toe bestaande regelgeving een herstel van de hiërarchie mogelijk maakte.<sup>166</sup> Ondanks het feit dat zijn verzoek enige hilariteit opwekte, protesten ontlokte en vanuit Rome faliekant werd afgewezen omdat men de indruk had dat Ten Hulscher een verkiezing wilde op de manier die gangbaar was in de oud-

161 Zie bijvoorbeeld het contract dat in augustus 1790 werd gesloten tussen pastoor en kerkbestuur van de Amsterdamse statie ‘De Liefde’ in RANH archief van de aartspriesters van Holland en Zeeland en de voorwaarden waaronder G. Boode in 1831 het pastoraat aanvaardde van de statie van de H. Petrus banden in Roelofarendsveen. RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 519.

162 ‘Notities van de aartspriester Ten Hulscher’ in: *BBH* 41 (1923) 252.

163 Deze plakكاتen werden verzameld in het *Groot Plakkaatboek* dat in verschillende delen werd uitgegeven.

164 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 471 – 482.

165 Gilley, S., ‘Varieties of ultramontanism’ in: *Gothic Revival, Religion, Architecture and Style in Western Europe 1815 – 1914* (Leuven 2000) 115.

166 De tekst van zijn request is te vinden in: *Handboekje voor de Zaken der RKE* 2 (1848) 12 – 13. Zie ook: Kessel, P.J. van, *Romeinsche Bescheiden*, deel III 1795 –

katholieke kerk, was de positieve beschikking van het Voorlopig Bewind van maart 1795 belangrijk. Het betekende dat men formeel erkende dat de katholieken recht hadden op een eigen kerkorganisatie.<sup>167</sup> Die was er echter niet meteen.

Pas in 1806, nadat Lodewijk Napoleon koning van Holland was geworden, werden serieuze pogingen ondernomen in het koninkrijk Holland een kerkorganisatie voor de katholieken in te voeren. Daarbij ging de Koning uit van de kerkorganisatie die bestond in de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk. Aangezien die kerkorde was gebaseerd op het concordaat dat in 1801 was gesloten tussen paus Pius VII en Napoleon en de daarop gebaseerde organieke wetten, stelden de meeste aarts priesters zich afwachtend of afwijzend op.<sup>168</sup>

In 1808 benoemde koning Lodewijk een commissie die tot taak kreeg een voorstel te doen voor een katholieke kerkorganisatie waarin het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie vooropstond.<sup>169</sup> Op 26 oktober 1809 publiceerde de commissie een rapport dat onder andere een ontwerp bevatte voor een *Reglement op het bestuur der kerken, kerkgoederen en fondsen der R.C. gemeenten in Holland, gegrond op het kerkelijk recht en besluiten van kerkvergaderingen*. Het reglement werd ontworpen door de priesters J.J. Cramer en J. H. Lexius.<sup>170</sup>

Hoezeer rekening werd gehouden met de historisch gegroeide bestuurspraktijk in de Holandsche Missie, bleek uit de bepaling in artikel 1. In kerkelijke gemeenten, waar de pastoor daadwerkelijk kerk en kerkelijke goederen bestuurde, kon die situatie blijven voortbestaan, maar hij moest zorgen dat twee of meer voornamen uit de gemeente werden benoemd tot kerkmeester om te voorkomen dat de kerkgoederen verstrooid zouden raken en 'zulks aan het priesterdom tot schande strekke'. In staties waar kerkmeesters bestonden, moest het kerkbestuur worden gevormd door de pastoor en minstens twee kerkmeesters. Zij moesten op gezette tijden vergaderen en elkaar raadplegen over het beheer van kerk en kerkgoederen. Bij staking der stemmen zou de stem van de pastoor de doorslag geven.

Ook moest een inventaris worden gemaakt van alle roerende en onroerende goederen. Die lijst moest worden ondertekend door zowel pastoor als

1814, VIII, Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, II, 279 – 281 en Loos, J.C. van der, 'Het dagboek van Ten Hulscher over 1795' in: BBH 56 (1938) 223 – 226. De verkiezing van bisschoppen door kanunikken in de Oud-Katholieke kerk wordt beschreven in: 'Aanmerkingen over de bulle van Leo XII van 19 augustus 1825' in: *Staatscourant* van 23 november 1825.

167 Albers, P., *Geschiedenis van het herstel der Hiërarchie in de Nederlanden*, deel I, 8.

168 Kessel, P.J. van, 'Roomse prelaten en voormalig protestantse kerken in de Bataafse Tijd' in: *Mededelingen van het Historisch Instituut te Rome* 34 (1969) 14.

169 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 2 (1848) 14 -15.

170 Loos, J.C. van der, *Vaderlandsche kerkgeschiedenis*, deel IV, 360 – 363.

de kerkmeesters en jaarlijks worden nagelopen. Verder moesten waardepapieren worden opgeborgen in een kist met drie sloten, waarvan de sleutels werden bewaard door de pastoor en twee van de kerkmeesters.

Jaarlijks moest bovendien een rekening worden opgemaakt van de bezittingen van de kerkfabriek die behoorlijk moest worden afgesloten. Het laatste artikel bepaalde, vooruitlopend op de herinvoering van de hiërarchie, dat de bisschop zorg moest dragen voor de uitvoering en nakoming van deze wetten en gemachtigd was veranderingen aan te brengen.

Het ontwerp uit 1809 werd nooit ingevoerd ondanks het feit dat het koninkrijk Holland in juli 1810 onderdeel werd van het Franse keizerrijk.<sup>171</sup> In januari 1811 werden Franse wetten en verordeningen betreffende de erediensten in de Hollandse departementen uitvoerbaar verklaard, 'onverminderd de bijzondere wijzigingen, welke in opzicht tot die departementen zijn of zullen worden gemaakt'. Die zinsnede werd zo uitgelegd dat de Franse wetten en verordeningen ten uitvoer zouden worden gelegd 'voorzover zij met de bestaande kerkorganisatie bestaanbaar waren'.<sup>172</sup>

In oktober 1811 werd een nieuwe poging ondernomen een eigen kerkorganisatie in te voeren voor de katholieken in de Noordelijke Nederlanden. Bij decreet van 24 januari 1812 werd een commissie benoemd die voorstellen moest indienen voor de organisatie van de verschillende erediensten. De verdeling van de kerkgebouwen onder de verschillende gezindten vormde onderdeel van het werk. De commissie kwam in augustus 1812 met een afrondend rapport. De leden waren het eens over het feit dat een goede organisatie van de Rooms katholieke Eeredienst niet denkbaar was zonder herstel van het bisschoppelijk bestuur. Bij de invulling van de details bleek de financiering een belangrijk struikelblok, want de minister van Eeredienst in Parijs oordeelde dat de staat maximaal 600.000 Frank kon bijdragen. De rest moest worden opgebracht door de gemeenten, overeenkomstig de bepalingen van het (in de Noordelijke Nederlanden nooit van kracht geworden) kerkreglement van 30 december 1809. Een dergelijke bepaling was onacceptabel voor de Hervormden en de zaak bleef tot 1813 liggen.<sup>173</sup> In januari van dat jaar zond Napoleon I een voorstel voor een kerkorganisatie ter goedkeuring aan paus Pius VII. In Fontainebleau werd de afspraak gemaakt dat over de oprichting van bisdommen in Holland nader zou worden overlegd.<sup>174</sup> Als gevolg van de gebeurtenissen in de late herfst van 1813 kwam daarvan niets terecht.<sup>175</sup>

171 Bannier, W.J., *Grondwetten van Nederland*, 210 en *Handboekje voor de Zaken der RKE* 2 (1848) 19 – 20.

172 Zie het decreet van 6 januari 1811.

173 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 2 (1848) 20 – 34.

174 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel V, 396.

175 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 4 (1850) 58 – 59.

In 1815 was, ondanks alle initiatieven uit de voorgaande periode, nauwelijks enige verandering of verbetering gekomen in de interne organisatie van de katholieken in de noordelijke provincies van het Koninkrijk.<sup>176</sup> De gezagsverhoudingen binnen de Hollandse Missie waren nog steeds niet duidelijk geregeld. Daarom heeft de regering in de periode tussen 1815 – 1830 tevergeefs getracht de interne organisatie van de katholieken in de noordelijke provincies aan te passen aan het reglement dat in de zuidelijke provincies van kracht was.<sup>177</sup>

Dat is echter een moeilijk proces geweest. Ondanks het feit dat de aartspriester J.J. Cramer in 1818 een reglement opstelde en zijn opvolger J. van Banning in 1823 aanwijzingen gaf voor de administratie van kerk – en armengelden, bleef op veel plaatsen het beheer van de kerkgoederen een geïmproviseerde zaak.<sup>178</sup> Een brochure van de hand van J.H. Lexius (1755 – 1817) de man die bij eerdere organisatievoorstellen ook betrokken was geweest, illustreerde de problemen op dat gebied. De vooraanstaande katholiek, kunnik en voormalig hoogleraar aan het seminarie te Warmond maakte zich zorgen over het feit dat leken in feite de dienst uitmaakten in de kerkbesturen op het platteland. Aangezet door ‘de ergerlijke geschillen die er nopens het kerk – en armbestuur in sommige gemeenten tussen de pastoor en kerkmeesters plaats grepen’, zette Lexius op grond van kerkrechtelijke argumenten uiteen waarom de pastoor moest worden beschouwd als het hoofd van het kerkbestuur.<sup>179</sup>

Voor de kwaliteit van het in aantal toenemende bouwprocessen had het gebrek aan organisatie binnen het katholiek kerkgenootschap ook gevolgen. Het gebeurde – volgens de opstellers van het stuk – regelmatig dat de eigenmachtig ondernomen werken naar ondoordachte plannen en door ‘onbekwame bouwmeesters’ hoogst gebrekkig werden uitgevoerd, waardoor kerken tot stand kwamen, die uit oogpunt van kunst en smaak, als in betrekking tot hun plaatsing en bestemming niet aan het vereiste doel en de daaraan ten koste gelegde geldmiddelen beantwoordden. Niet zelden waren de gebouwen door bekrompen inrichting, gemis aan stevigheid of andere bouwkundige gebreken, onvoldoende voor duurzaam gebruik en soms wat nog erger

176 ‘Beknopt overzicht van de staat van het Rooms-Katholiek kerkwezen in den jare 1814 en van de veranderingen welke gedurende het sedert verlopen tijdvak in dien staat hebben plaats gehad’ in: *Handboekje voor de Zaken der RKE* 19 (1865) 273.

177 Een dergelijke regeling bestond in veel Europese landen, waaronder enkele Duitse staten. Zie: Albers, P., *Geschiedenis van het herstel*, deel I, 87 – 97.

178 Gedateerd 24 februari 1824. RANH, archief van de aartsbisschoppen van Holland en Zeeland, 95.

179 Lexius, J.H., *Wetten en Bepalingen nopens het Kerk- en Armbestuur ten Platten Lande* (Den Haag 1823) 2 – 3.

is, schadelijk voor de gezondheid, ja gevaarlijk voor het leven der kerkgangers.<sup>180</sup> In de loop van de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw gingen steeds meer kerkbesturen ertoe over een reglement op te stellen voor het bestuur en beheer van de kerkgoederen. Soms gebeurde dat op grond van bestaande model-reglementen, soms volgens plaatselijke inzichten.<sup>181</sup>

A. Antonucci was bij zijn aantreden in 1831 de eerste Vice-Superior sinds een eeuw die daadwerkelijk in zijn amtsgebied resideerde. Door te handelen naar zijn motto 'Omnia scire et omnia agere' (alles weten en alles doen) kwam hij regelmatig in conflict met verschillende partijen binnen en buiten het aartspriesterschap.<sup>182</sup> Uiteindelijk joeg hij bijna iedereen tegen zich in het harnas. Antonucci ontnam de aartspriesters bijvoorbeeld het 'recht' priesterbenoemingen te bekrachtigen, dat hun was verleend door zijn in Brussel wonende voorganger A. Ciamberlani. Kennelijk was het bij herhaling voorgekomen dat priesters op hun sterfbed een opvolger hadden benoemd, omdat de nieuwe pastoor had beloofd openstaande kerkschulden te voldoen.<sup>183</sup> Antonucci vroeg de aartspriesters een naamlijst van alle priesters die werkzaam waren in de Hollandse Missie en kreeg er slechts één, van J.J. Cramer, de aartspriester van Holland en Zeeland.<sup>184</sup> In 1832 vroeg hij de aartspriesters door middel van visitaties te onderzoeken of hetgeen tot het beheer van de kerk en eredienst behoorde in goede staat verkeerde en correct werd onderhouden. De aartspriester J.J. Cramer had in 1812 voor het laatst een visitatiereis in zijn district, het aartspriesterschap Holland en Zeeland, gehouden.<sup>185</sup> Cramer had zich toen erg opgewonden over sommige praktijken; lichtzinnigheid van gedrag, zedeloosheid, maar vooral de gevolgen van de invloed van de moderne theologie stemden hem zeer teleur.<sup>186</sup>

180 Toelichting bij het KB 16 van 24 augustus 1824. NA, Archief Eredienst 1250.

181 Zie Leeuwenberg en Van Geloven, *Inventaris van het archief van de aartspriesters van Holland*, 33.

182 Valk, H. de, *Roomser dan de paus?* 47.

183 Loos, J.C.. van der, 'Antonio Antonucci als Vice-Superior en aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland' in: *BBH* 41 (1923) 58 – 68.

184 In december 1813 had de aartspriester J.J. Cramer een dergelijke lijst gemaakt op verzoek van de commissaris-generaal voor de binnenlansche zaken. Zie *BBH* 43 (1925) 449 – 460.

185 J.J. Cramer was een groot voorstander van een goede organisatie van het katholiek kerkgenootschap, maar wenste die door te voeren zonder dat de regering zich er al te veel mee bemoeide. Wolf, H.C. de, *De kerk en het Maagdenhuis*, 247.

186 Loos, J.C.. van der, 'Antonio Antonucci als Vice-Superior en aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland' in: *BBH* 41 (1923) 77. Zie ook *BBH* 41 (1922) 76.

De opdracht van Antonucci viel bij een groot deel van de plaatselijke geestelijkheid in slechte aarde.<sup>187</sup> Veel pastoors beschouwden het verzoek als een ongehoorde nieuwigheid, waarmee de uit Italië afkomstige Vice-Superior zijn onbekendheid blootlegde met in de Missie bestaande toestand. In augustus 1834 zette de directeur-generaal van het departement voor de Zaken der RKE De Pélichy de zaken op scherp. Hij schreef Antonucci een brief waarin hij stelde dat de regering van mening was dat gebrekkig beheer de oorzaak was van de materiële en financiële misstanden in veel katholieke staties. Hij nam de gelegenheid te baat aan te dringen op invoering van een kerkelijk reglement in alle staties. Mocht dat niet gebeuren dan wilde hij alsnog onderzoeken of het Napoleontische decreet van 30 december 1809 in gewijzigde vorm kon worden ingevoerd. Het opstellen van een reglement kon geen moeilijke zaak zijn, stelde De Pélichy, aangezien verordeningen van kerkvergaderingen en elders bestaande bepalingen en reglementen voorhanden waren.<sup>188</sup> Mede daarom trof de aartspriester in 1834 voorbereidingen voor de invoering van een kerkrechtelijk reglement voor alle kerkbesturen in de Hollandse Zending.<sup>189</sup> In 1835 resulteerde dit in een kerkreglement met vijftien artikelen.<sup>190</sup>

Artikel 1 van dat reglement bepaalde dat het kerkbestuur van een statie uit naam van de geestelijke overheid werd uitgeoefend door de pastoor en de kerkmeesters. Het gezag van de aartspriester werd bevestigd door de bepaling dat hij het getal kerkmeesters zou benoemen naar gelang van de werkzaamheden. Daarmee werd de hiërarchische band met de kerk duidelijk benadrukt en de zelfstandigheid van de kerkbesturen ingeperkt.

In de volgende artikelen werden allerlei praktische zaken omschreven, waaronder de wederzijdse bevoegdheden van kerkmeesters en pastoor ten opzichte van elkaar. Het reglement ging er van uit dat pastoor en kerkmeesters in goed overleg de kerkgoederen moesten besturen, maar dat de pastoor voorzitter was van het kerkbestuur. De rol van de aartspriester werd duidelijker omschreven. Jaarlijks moesten de kerkbesturen hem de rekeningen van de

187 Loos, J.C.. van der, 'Antonio Antonucci als Vice-Superior en aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland' in: *BBH* 41 (1923) 77 en R.G.R. Smeets, 'de aartspriester Gerrit van Nooy' in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 39 (1913) 123. Als onderdeel van het reglement voor de Hervormde Kerk was in 1816 een reglement op de kerkvisitatie ingevoerd *BVI* (1816) 445 – 454.

188 Loos, J.C.. van der, 'Antonio Antonucci als Vice-Superior en aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland' in: *BBH* 41 (1923) 98 – 106.

189 Leeuwenberg, H. L. Ph. en A.M.A. Geloven, *Inventaris van de archieven van de aartspriesters*, 33.

190 RANH, archief van de aartspriesters van Holland en Zeeland, 97.

staties toezenden. Zonder zijn toestemming mocht geen enkel kerkbestuur schulden aangaan of goederen vervreemden.<sup>191</sup>

Het initiatief van Antonucci werd niet gewaardeerd. Het kwam de Vice-Superior te staan op een proces 'wegens usurpatie van de rechten van de kroon'.<sup>192</sup> Bovendien veroorzaakte de invoering van het reglement in veel staties onenigheid omdat kerkmeesters vonden dat hun macht te zeer werd beperkt.<sup>193</sup> Daarom zag de Vice-Superior zich in 1837 gedwongen te verklaren dat kerkbesturen niet verplicht waren het door hem ontworpen reglement te aanvaarden. In dat jaar schreef Antonucci opnieuw een visitatie voor. De *Status Missionis* van B. Gerving, aartspriester van Holland en Zeeland, bood een 'kostelijk, misschien wat te fraai gekleurd, overzicht van de kerkelijke toestanden zoals die onmiddellijk voor het herstel van de hiërarchie werden aangetroffen'.<sup>194</sup> Vermeldenswaardig in het kader van dit onderzoek is het feit dat de vragenlijst die in 1840 tijdens de visitatie moest worden ingevuld, geen enkele vraag bevatte met betrekking tot de financiële toestand van de staties.<sup>195</sup>

### 1.2.3 De wet op de kerkgenootschappen van 10 september 1853

De politieke rellen die volgden op het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in maart 1853 (zie kaart 3) vormden de directe aanleiding tot het aftreden van het kabinet Thorbecke in april van dat jaar. De manier waarop het herstel werd afgekondigd in de pauselijke breve van maart 1853 riep in brede kring weerstand op, hetgeen resulteerde in rellen in verschillende steden.<sup>196</sup> Om de gemoederen te bedaren, verklaarde het kabinet Van Hall op 27 april bij gelegenheid van de publicatie van correspondentie betreffende het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, dat de Koning zijn grondwettelijke taak tot bescherming van de rust en vrede in het koninkrijk serieus

191 Een model voor de Rekening en Verantwoording, een overzicht van alle inkomsten en uitgaven van een statie, zonder jaartal bevindt zich in RANH, archief van de aartspriesters van Holland en Zeeland, 94.

192 Loos, J.C. van der, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, deel V, 230.

193 Loos, J.C. van der, *Vaderlandsche Kerkgeschiedenis*, deel II, 233 en deel V, 261.

194 Loos, J.C. van der, 'Antonio Antonucci als Vice-Superior en aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland' in: *BBH* 41 (1923) 78 – 80. Leeuwenberg, H. et al., *Inventaris*, 26.

195 Zie het model uit 1840 in RANH, archief van de aartspriesters van Holland en Zeeland, 52.

196 Aalders, M.J., 'De wet op de kerkgenootschappen van 10n september 1853' in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800* 6 (1998) 95 – 98.



nam.<sup>197</sup> Politiek werd een en ander zo geïnterpreteerd dat behoefte bestond de bepalingen van hoofdstuk zes van de grondwet van 1848 nader te omschrijven. Nadat op 17 mei 1853 verkiezingen waren gehouden, werd tijdens de openingszitting van de nieuwe Tweede Kamer op 14 juni van dat jaar gesteld dat een wet op de kerkgenootschappen in voorbereiding was, die tot doel had ‘alles te vermijden, wat verdeeldheid en scheuring tussen de zonen van hetzelfde vaderland zou kunnen doen ontstaan’.<sup>198</sup>

Op 1 juli 1853 diende het kabinet Van Hall een ‘Ontwerp van wet tot regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen’ in bij de Tweede Kamer. Volgens de Memorie van Toelichting had het wetsontwerp ten doel een regeling tot stand te brengen van de verhouding van Staat tot Kerk ‘meer bepaaldelijk van het recht van de staat om zodanige verordeningen ten opzichte van de openbare godsdienst te maken, dat botsing voorkomen en orde en rust gehandhaafd worden’.<sup>199</sup>

Bij de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede en Eerste Kamer in augustus van het jaar 1853 vormde de mogelijke tegenstrijdigheid van het wetsontwerp met de bepalingen van hoofdstuk VI van de grondwet het belangrijkste punt van overweging.<sup>200</sup> Uit de Memorie van Toelichting bleek dat het wetsontwerp vooral was bedoeld om de wet op de godsdienstige genootschappen van 8 april 1802, die in 1811 voor het hele koninkrijk van kracht was verklaard en in 1827 bij de sluiting van het concordaat werd bevestigd, op te heffen. Ondanks veel twijfel over de juridische status van de wet uit 1802 en het feit dat bepalingen uit deze wet strijdig waren met de grondwet van 1848, werd het wetsvoorstel, voorzien van enkele belangrijke wijzigingen, op 25 augustus 1853 aangenomen door de Tweede Kamer, waarna tijdens de behandeling in de Eerste Kamer geen belangrijke amendementen meer werden toegevoegd, zodat de wet op 10 september 1853 van kracht werd.<sup>201</sup>

In het kader van dit onderzoek verdienen twee artikelen enige aandacht. Artikel 7 bevatte bepalingen met betrekking tot plaats waar ‘gebouwen tot

197 *Nederlandsche Staatscourant*, 27 april 1853.

198 Aalders. M.J., ‘De wet op de kerkgenootschappen van 10 september 1853’ in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800* 6 (1998) 102.

199 Schokking, J., *Historisch-juridische schets van de wet van den 10den september 1853, tot regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen* (Leiden 1894) 181.

200 Schokking, J., *Historisch-juridische schets*, 182.

201 Aalders. M.J., ‘De wet op de kerkgenootschappen van 10n september 1853’ in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800* 6 (1998) 102 – 103 en 106 – 109.



*Kaart 3: De Nederlandse kerkprovincie in 1853*

*Molenaar, M. Chr. M. en G.A.M. Abbink, Dertienhonderd jaar bisdom Utrecht (Baarn 1995) 53*

uitoefening van de openbare godsdienst' konden worden opgericht. Toestemming voor de oprichting van kerkgebouwen was tot dat moment voorbehouden aan het ministerie van RK Eeredienst op grond van het KB 45 van 16 augustus 1824. Op grond van de nieuwe wet was het verlenen van toestemming echter niet langer een zaak van het ministerie van Eeredienst, maar van het gemeentebestuur. In het belang van de openbare orde en rust werd in 1853 bepaald dat een gebouw 'tot uitoefening van de openbare eredienst' alleen mocht worden opgericht wanneer zich op een afstand van tweehonderd ellen in de omtrek, die afstand als straal gedacht van een cirkel waarvan de plaats voor het op te richten gebouw het middelpunt vormde, niet reeds een dergelijk gebouw bevond. Nadat de wet in werking was getreden, bleek dat het onderzoek naar de afstand waarvan sprake was in artikel 7 in verschillende gemeenten in ruimere zin werd geïnterpreteerd dan de wetgever had bedoeld. Soms werden bij dat onderzoek andere vragen betrokken dan het bewaren van de openbare orde en rust. Dan bekeek het gemeentebestuur of de toegang tot de plaats van het te stichten kerkgebouw langs een andere weg kon geschieden dan de bestaande, of de wegen tussen beide tenminste breed genoeg waren om te vermijden dat de bezoekers der gebouwen met elkaar in aanraking kwamen en of de afstand zo groot was dat daaruit geen hinder voor de dienst in een ander kerkgebouw kon ontstaan.<sup>202</sup> Ook werd soms bij de beraadslagingen de vraag opgeworpen of een kerkelijke gemeente die vergunning vroeg tot oprichting van een nieuw bedehuis binnen de bepaalde afstand en die reeds een eigen gebouw bezat, wel behoefte had aan een nieuw kerkgebouw. Omdat dergelijke overwegingen in strikt juridische zin geen verband hielden met de openbare orde en rust en vanwege andere veelvuldig voorkomende punten van discussie werd in 1864 gesteld dat op grond van artikel 126 van de gemeentewet, het college van B&W van elke gemeente de plicht had mee te werken aan de uitvoering van alle wetten, de wet op de kerkgenootschappen inclusief.<sup>203</sup>

Het luiden van kerkklokken heeft tot in de jaren negentig van de negentiende eeuw voor discussies gezorgd. De tekst van artikel 8 van de wet op de Kerkgenootschappen werd bij amendement gewijzigd in die zin dat toelating werd verheven tot regel. De tekst werd: 'Het klokkengelui tot viering van kerkelijke plechtigheden of om de ingezetenen tot de godsdienstoefening op te roepen, kan in gemeenten, waar kerken van meer dan één kerkgenootschap zijn, in het belang der openbare orde en rust door Onze Com-

202 Zie het KB van 8 januari 1864 in *De Gemeentestem* 669 van 25 juli 1864, van 27 oktober 1874 in *De Gemeentestem* 1223 van 8 maart 1875 en van 1 mei 1877 in *De Gemeentestem* 1338 van 21 mei 1877.

203 Schokking, J., *Historisch-juridische Schets*, 344 – 345.

missaris in de provincie worden verboden. Klokkengelui tot andere einden heeft geene plaats dan met toestemming der plaatselijke politie.<sup>204</sup>

Een ander gevolg van de Wet tot regeling van het toezicht op de kerkgenootschappen van 10 september 1853 was dat de departementen van erediensten weer onder afzonderlijke ministers werden geplaatst. Het departement van RKE werd per 1 januari 1871 ontbonden op grond van artikel 188 van hoofdstuk VI van de grondwet.

#### 1.2.4 *Het Algemeen Reglement voor de Parochiale kerkbesturen*

Als gevolg van de repressieve tolerantie door de overheden in de periode tot 1795, de competentiestrijd tussen het departement van RKE en de katholieke gezagsdragers in de periode 1815 – 1840 en de historisch gegroeide decentralisatie van het kerkelijk bestuur, kon tot halverwege de negentiende eeuw de Hollandse Missie maar in beperkte mate worden beschouwd als een samenhangend organisatorisch geheel. De gebrekkige regelgeving belemmerde de effectiviteit van de zielzorg in de Hollandse Missie. Geen wonder dat de toestand in de nieuwe Nederlandse kerkprovincie rond 1853 werd beschreven als ‘statie-chaos’.<sup>205</sup> Een zeer belangrijke opgave van de nieuwe bisschoppen was daarom de opzet van een degelijke, kerkrechtelijk verantwoorde kerkorganisatie.<sup>206</sup>

In overleg met het ministerie van RK Eeredienst stelden aartsbisschop J. Zwijzen en de bisschop van Haarlem F.J. van Vree een algemeen reglement voor de parochiale kerkbesturen op, dat op 19 juni 1854 werd ondertekend door bisschop F.J. van Vree. Het reglement werd daarna ondertekend door de minister voor de zaken der RK Eeredienst en werd, na verkrijging van koninklijke goedkeuring op 30 juli 1854, ingevoerd in het aartsbisdom Utrecht en de bisdommen Haarlem, Den Bosch en Breda.<sup>207</sup> In het bisdom Roer-

204 Aalders, M.J., ‘De wet op de kerkgenootschappen van 10 september 1853’ in: *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800* 6 (1998) 119 – 120.

205 Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 270

206 Meijer, G.A., ‘Het Nederlands episcopaat’ in: *Het Katholieke Nederland 1813 – 1913*, deel 1, 63.

207 *Acta et Statuta Primae Synodi diocessanae Harlemensis*, 174 – 176. Het reglement werd via afzonderlijke contracten ingevoerd in de op dat moment bestaande parochies. Het werd per 1/1/1857 van kracht verklaard in de parochie van de H. Willibrordus binnen de Veste in Amsterdam. GAA 436/186

mond en Zeeuws Vlaanderen bleef het Napoleontische decreet van 30 december 1809 tot 1876 van kracht.<sup>208</sup>

In het reglement werd veel nadruk gelegd op de hiërarchie. Uitvloeisel van de invoering van kerkrechtelijke reglementen waren duidelijke gezagsverhoudingen.<sup>209</sup> De discussie over het voorzitterschap van het kerkbestuur werd definitief beslist in het voordeel van de pastoor. Het recht leden van een parochiebestuur te benoemen of te ontslaan, kwam uitsluitend toe aan de bisschop.<sup>210</sup> Op grond van de artikelen 30 t/m 38 van het in 1854 uitgevaardigde reglement, ‘Het geldelijk beheer en de rekenplichtigheid van het parochiale kerkbestuur’, waren kerkbesturen voortaan rekenplichtig aan de bisschop. Dat betekende dat ieder jaar verantwoording moest worden afgelegd over het beheer van de kerkelijke goederen. In 1857 werden de voorschriften samengevat in de brochure ‘Inlichtingen omtrent de inrichting en samenstelling van de jaarlijkse begroting en rekening’. De financiële informatie die aan de bisschop moest worden verschaft, omvatte de volgende onderdelen:

1. Een begroting, die voor 15 augustus van ieder kalenderjaar aan de bisschop moest worden voorgelegd volgens een bijgevoegd model.
2. De rekening en verantwoording over het afgelopen kalenderjaar moest voor 15 april van het lopende kalenderjaar worden overlegd.<sup>211</sup> De rekening

208 Albers, P.J., *Herstel der Hiërarchie*, deel II, 542. Grinten, J. van der, ‘De rechtstoestand der Nederlandse katholieken’ in: *Het Katholiek Nederland 1813 – 1913*, deel I, 28.

209 Vergelijk artikel 22, waarin wordt bepaald: De leden van het zangkoor, de organist, de koster, de koorknapen, de klokkenluider, de opzichter of grafmaker der parochiale begraafplaats en de verdere bedienden der kerk zijn, bij de uitoefening van hun kerkelijke dienst aan de pastoor alleen ondergeschikt. *Algemeen Reglement*, (Haarlem z.j.) 13.

210 *Algemeen Reglement voor de Parochiale kerkbesturen in het bisdom Haarlem*, 1854.

211 Zie de *Tabel der Werkzaamheden op bepaalde tijden, voor de Parochiale Kerk- en Armbesturen* (z.j., z.p.) in: GAA436/180.

en verantwoording moest bevatten een ‘volledige verantwoording van alle gedane ontvangsten en uitgaven, ten behoeve of ten laste van de kerkekas over het betrokken dienstjaar, mitsgaders van die posten welke bij de vorige rekening als nog invorderbaar en nog te betalen, in ontvang en uitgaaf waren erkend en toegelaten’ en in tweevoud worden opgemaakt.<sup>212</sup>

Met betrekking tot de financiering van kerkelijke bouwprocessen waren vooral de artikelen 19, 20, 25, 26, 27, 28 en 29 van het algemeen reglement van belang. In deze artikelen, alle onderdeel van het hoofdstuk ‘Werkzaamheden en bevoegdheden van het parochiale kerkbestuur’, werd voorgescreven hoe het beheer over de roerende en onroerende goederen van de parochie moest gebeuren. Vooral belangrijk was artikel 19 dat bepaalde dat het kerkbestuur toezicht uitoefende op:

- parochiale goederen als de kerk, de pastorie, de kosterij etc.,
- de aan die gebouwen, inrichtingen of gestichten verbonden goederen en fondsen, daaronder inbegrepen de inkomsten en uitgaven, de toevallige baten en lasten mitsgaders alle andere rechten en verplichtingen,
- het goed en deugdzzaam onderhoud, de behoorlijke instandhouding en de verzekerde bewaring van alle parochiale onroerende en roerende bezittingen, inzonderheid ook van de kerkelijke archieven, bewijzen van eigendom en andere titels en papieren van waarde, mitsgaders van de schilderijen, kunst
- of gedenkstukken en verdere belangrijke voorwerpen.

In artikel 20 werd bepaald dat ‘zonder schriftelijke machtiging van de bisschop het kerkbestuur niet bevoegd was tot het aangaan van burgerlijke handelingen, welke de palen van gewoon beheer te buiten gaan.’ Daarbij moet worden gedacht aan de volgende handelingen:

- a. het aannemen of verwerpen van erfstellingen, legaten, schenkingen of fondatiën,
- b. het aankopen van onroerende goederen,
- c. het verkopen, verruilen, verpanden, met erfdienstbaarheden of anderszins bezwaren en het voor langer dan drie achtereenvolgende jaren verhuren van vaste goederen of onroerende zaken,
- d. het verkopen, verruilen, verpanden of op welke wijze ook aan zijn bestemming vervreemden van voorwerpen van kunst, geschiedkundige gedenkstukken of andere, enige aanmerkelijke waarde hebbende roerende zaken;

<sup>212</sup> *Inlichtingen omtrent de inrigting en zamenstelling der jaarlijkse Begrooting en Rekening wegens de inkomsten en uitgaven der parochiale kerkekassen in het bisdom van Haarlem* (Delft 1857) 14. NA, archief OLV Hemelvaart Middelharnis, 78.

- e. het doen van geldleningen, het aangaan van transactiën of andere bezwarende overeenkomsten,
- f. het oprichten, afbreken, of van gedaante veranderen van kerkelijke gebouwen en het doen van buitengewone herstellingen,
- g. het aanleggen van begraafplaatsen,
- h. het instellen of opheffen van parochiale of tot het kerkwezen behorende inrichtingen,
- i. het doen van hoofdelijke omslagen en het invoeren en afstaan van collecten; en
- j. het voeren van processen, als aanlegger of verweerder.<sup>213</sup>

Artikel 27 bepaalde dat het kerkbestuur inventarissen moest aanleggen van alle kerkelijke bezittingen. Ook hiervan werd een model bijgevoegd.<sup>214</sup>

De invoering van dit algemeen reglement betekende een definitieve breuk met het informele bestuursmodel dat gedurende de voorafgaande decennia jaren de Hollandse Missie had gekenmerkt. Veel kerkbesturen en kerkelijke gezagsdragers, vooral op het platteland, hadden moeite te wennen aan het idee dat een kerkgebouw en de daarbij behorende kerkelijke bezittingen eigendom waren van ‘de kerk’ en niet van de parochianen die het geld voor de oprichting en het onderhoud opbrachten. Ook de noties van de rechtspersoonlijkheid van een parochie en het bisschoppelijk bestuur waren velen vreemd.<sup>215</sup> In Diemerbrug klaagden de parochianen tijdens een visitatie van mgr. Van Vree in 1857 dat niemand inzicht kon krijgen in het reilen en zeilen van de parochie. Men vroeg zich af wat de pastoor deed met de bezittingen van de parochie. Van Vree vroeg de pastoor om een inventarislijst, zoals verplicht was op grond van het algemeen reglement. Die was er niet. Rekening en Verantwoording? Nooit van gehoord. Van Vree gaf de pastoor opdracht binnen twee weken een inventarislijst over te leggen en uiterlijk twee weken later voor een Rekening en Verantwoording te zorgen.<sup>216</sup> Nog jaren later zouden dergelijke problemen voorkomen. Het bleven uitzonderingen. De meeste voor dit onderzoek geraadpleegde archieven bevatten vanaf het jaar 1854 keurige, in handschrift ingevulde, formulieren.

Wat betreft het beheer van kerkelijke gelden bepaalde artikel 30: ‘Het kerkbestuur zal zich steeds, en inzonderheid bij het opmaken der begroting, bevlijtigen om de parochiale geldmiddelen met wijze spaarzaamheid zodanig

213 *Algemeen Reglement*, 12 – 13.

214 Inlichtingen omtrent de inrigting en samenstelling der jaarlijkse Begroting en Rekening wegens de inkomsten en uitgaven der parochiale kerkekassen in het bisdom van Haarlem (Delft 1857) NA, archief OLV Hemelvaart Middelharnis, 78.

215 Op grond van de artikelen 947 en 1717 van het Burgerlijk Wetboek konden kerkgenootschappen, evenals openbare instellingen, optreden als rechtspersoon.

216 Voets, B., *Een man uit één stuk*, 77

te regelen, dat in gewone omstandigheden, de gelegenheid niet ontbreke tot het beleggen of vruchtbaar maken van kapitaal, ter vermeerdering van de jaarlijkse eigene inkomsten der kerkekas en tot dekking harer toekomstige buitengewone behoeften.<sup>217</sup> Kerkbesturen hadden daarbij een bepaalde speelruimte, maar waren in principe verplicht goedkeuring te vragen aan de bisschop of de vicaris-generaal, zijn plaatsvervanger en de functionaris die de geldelijke belangen in het bisdom behartigde. Artikel 33 bepaalde daarover: 'Indien (-) de uitgave meer beloopt dan de som, welke op een of meerdere artikelen der begroting overschiet of kan worden gespaard, moet het besluit tot *verhoging van het cijfer der begroting*, vooraf door het kerkbestuur aan de bekrachtiging van de bisschop onderworpen worden.'<sup>218</sup>

Om praktische redenen werd een belangrijk deel van het toezicht op het geldelijk beheer van de parochiebesturen in 1862 door de bisschop uitbesteed aan de deken. Met ingang van 1 oktober van dat jaar moesten kerkbesturen de kerkrekeningen, begrotingen en voordracht van kandidaten voor benoeming in de besturen opzenden naar de deken. Deze controleerde ze en stuurde ze met eventuele opmerkingen door naar Haarlem.<sup>219</sup> Jaarlijks werd daarvoor een kleine vergoeding in rekening gebracht. De beperkte omvang van de bisschoppelijke staf zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld bij die wijziging van de procedure. De directe staf van de bisschop bestond uit een vicaris-generaal en twee secretarissen. Bij belangrijke beslissingen consulteerde de bisschop het kathedraal kapittel.<sup>220</sup> Tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw bestond het toezicht op het financiële beleid van de kerkbesturen uit een strikt intern kerkelijk onderzoek van de boeken. Veel hing dus af van het uit ervaring opgedane zakelijke inzicht van het kerkbestuur, de deken, de vicaris of de bisschop, die tijdens hun opleiding nauwelijks werden voorbereid op deze praktische kant van hun werk. De voorschriften over de manier waarop de begroting moest worden ingericht en ingediend of over de manier waarop belangrijke stukken moesten worden bewaard, werden regelmatig aangevuld.<sup>221</sup>

Ook al werd met de invoering van het reglement, het huishoudelijk reglement en het reglement van orde de basis gelegd voor een 'wijs en zeer praktisch' beheer van de kerkelijke goederen, in de volgende decaden zou blijken dat onregelmatigheden voorkwamen. In 1885 bleek dat sommige parochie-

217 *Algemeen Reglement*, 18.

218 *Algemeen Reglement*, 19.

219 Circulaire van G.P. Wilmer, bisschop van Haarlem van 1 oktober 1862. GAA 436/ 181.

220 *Pius almanak voor de jaren 1920*, 53 en *Pius almanak voor het jaar 1930*, 183.

221 Circulaire van G.P. Wilmer, bisschop van Haarlem van 12 juli 1864. GAA 436/ 182.



besturen geld uitleenden aan particuliere personen in de overtuiging dat zij daarmee dat geld ‘op de meest soliede en zekere wijze’ hadden belegd.<sup>222</sup> Ondanks het feit dat die praktijk op dat moment nog geen schade had aangericht, werd het uitlenen van parochiegelden aan particulieren ten strengste verboden. De leden van kerkbesturen die werden betrapt op overtreding van dat voorschrift, konden persoonlijk aansprakelijk worden gesteld voor eventuele schade.<sup>223</sup>

In 1889 schreef de vicaris-generaal J. Vregt over de toestand in een aantal parochies in het bisdom Haarlem: ‘De kerkadministratie was overal in voldoende orde, maar aan de inventarisaties ontbrak hier en daar wel iets, zo wat het geregeld bijhouden, als behoorlijke ondertekening en inrichting betreft. Te Rotterdam was, na vroeger gemaakte aanmerkingen, de inventaris der effecten goed in orde, maar van de overige bezittingen der kerk was er niets dan aantekening van de deken in een boekje. (-) In Den Haag is de financiële toestand erbarmelijk wegens de te ver gedreven zucht van de overleden Deken Drabbe z.g. om alles in kerk en pastorie schoon en prachtig te hebben. De rekening van ’88 [1888] overschreed de begroting met meer dan f 5.000,-, meestal voor onnodige opsieringen. (-) Sedert ’86 was er niets van de schuld van f 60.000,- afgelost kunnen worden.’<sup>224</sup>

Ondanks de onvermijdelijke hindernissen bij de invoering, kan het algemeen reglement worden gezien als een belangrijke stap op weg naar een beter bestuur. Kort nadat het reglement op de parochiële kerkbesturen van kracht was geworden, werd in januari 1855 ook een reglement op de parochiële armbesturen ingevoerd in het bisdom Haarlem. In alle parochies waar voorheen geen afzonderlijk armbestuur had bestaan, moest een dergelijke instelling worden gevormd. Uiteraard was de pastoor ook voorzitter van het armbestuur. Waarschijnlijk was de bedoeling van de instelling van afzonderlijke armbesturen een eind te maken aan de belangenverstrengeling die regelmatig voor problemen had gezorgd in de voorafgaande periode.<sup>225</sup> Vanaf 1855 moesten kerk – en armbesturen elk jaar een begroting opstellen en een

222 In 1886 werd bepaald: ‘Nimmer en in geen geval is het aan Kerk – en Armbesturen geoorloofd hun ter belegging beschikbare gelden *aan particulieren* uit te lenen, zelfs niet aan leden van hun eigen bestuur’. *Statuta Diocesis Harlemensis 1886* Caput XX, III.

223 Circulaire van C. P.M. Bottemanne, bisschop van Haarlem, van 2 januari 1885. GAA 436/183.

224 Visitatieverslag over 1889 in RANH, archief bisdom Haarlem, 41. De overeenkomst met de situatie die rond 1880 ontstond in de parochie van OLV Visitatie in Schiedam, waar deken Drabbe ook enige tijd had vertoefd is opvallend. Ook daar werd teveel geld uitgegeven aan versiering.

225 Zie de opmerkingen daarover van Ten Hulscher en Lexius.

rekening en verantwoording indienen. Ondanks de goede bedoelingen, is het nooit geheel gelukt de belangenverstrengeling uit te roeien, gezien de bepalingen van latere synodes.

### 1.2.5 *Het provinciaal concilie van 1865 te Den Bosch*

Van 24 september tot 4 oktober 1865 vond een provinciaal concilie plaats in Den Bosch. Aanwezig was een betrekkelijk klein gezelschap van vertegenwoordigers uit de nieuwe Nederlandse kerkprovincie. Drie bisschoppen, drie hulpbisschoppen, hun coadjutores, de bisschoppen van de koloniën, enkele kanunniken, de hoofden van de voornaamste reguliere orden en presidenten van de seminaries. In totaal ging het om een gezelschap van ongeveer dertig prelaten dat bijeenkwam voor wat later zou worden omschreven als ‘een concilie met een uitgesproken pastoraal karakter’.<sup>226</sup>

Tijdens deze meerdaagse bijeenkomst werden allerlei details omtrent de liturgie en het kerkelijke leven geregeld en vastgelegd in de *Acta et Decreta*.<sup>227</sup> Het provinciaal concilie van 1865 kan worden gezien als een voortzetting, niet een voltooiing, van de trend naar ordening en organisatie die direct na het herstel van de hiërarchie was ingezet.<sup>228</sup> De sfeer tijdens het concilie is gekenschetst als volgt: de herders beraadslaagden over de kudde, terwijl de gelovigen nauwelijks wisten wat gaande was. Vanaf de kansel moesten de priesters de gelovigen doorgeven wat de bisschoppen in hun wijsheid hadden besloten. Hoe nuttig het concilie in veel opzichten ook was, op maatschappelijk gebied werd de kiem gelegd voor de latere verwaarlozing van een goede opbouw van de maatschappelijke zorg in de Nederlandse kerkprovincie. Zoals betoogd in hoofdstuk 2, werd pas na 1900 duidelijk dat veel katholieken een radicale breuk hadden gemaakt met het (goedbedoelde) paternalisme van de kerkvaders die in Den Bosch vergaderden.

Die conservatieve houding was typerend een groot deel van de Nederlandse clerus in die tijd. Tragisch was vooral het feit dat bij alle aandacht voor een goede ordening van de kerkprovincie en een degelijke opzet van de pastorale zorg, de aandacht voor maatschappelijke vraagstukken leek achter te blijven.<sup>229</sup> Een mogelijke verklaring zou kunnen worden gevonden in een combinatie van twee factoren die ook bij de katholieke kerkbouw een rol speelde: het gebrek aan centrale planning en de daaruit voortvloeiende noodzaak van decentrale financiering. Ondanks de invoering van het algemeen reglement

226 Laarhoven, J. van, *Een kerkprovincie in concilie* (Nijmegen 1965) 10. Zie ook: *Acta et decreta synodi provincialis*, XIV, XV et XVI.

227 *Acta et Decreta synodi provincialis Ultratrajectensis* (St. Michielsgestel z.j.).

228 Laarhoven, J. van, *Een kerkprovincie in concilie*, 13 – 14.

229 Laarhoven, J. van, *Een kerkprovincie in concilie*, 15.

in 1854 moest de toestand in de Nederlandse kerkprovincie twaalf jaar na het herstel van de hiërarchie nog steeds worden omschreven als ‘een geïmproviseerde zaak’.<sup>230</sup>

Aan zaken van bouwkundige aard werd betrekkelijk weinig aandacht besteed. De inhoudsopgave van het besluitenboek van de synode van Den Bosch, de *Acta et Decreta*, bevat tien hoofdstukken, waarvan het laatste, en kortste, was gewijd aan het beheer van de kerkelijke goederen.<sup>231</sup> De meeste bepalingen in dit hoofdstuk waren overgenomen van het concilie van Trente. De bouw en verbouw van parochiekerken aan parochiekerken was niet mogelijk zonder toestemming van de bisschop.<sup>232</sup> De letterlijke tekst in de *Acta et Decreta* stelt: ‘Hoewel het een schoon en lofwaardig werk is een kerk te bouwen, is het verboden kerken of publieke bedplaatsen op te richten, door nieuwe constructies te vergroten of te veranderen zonder toestemming van de bevoegde autoriteiten in het bisdom aan wier mening en goedkeuring een schets van de nieuwe kerk of bedplaats moet worden voorgelegd, zodat niet plotseling het geld ontbreekt voor het begin van de bouw, de versiering of het onderhoud, er enig juridisch probleem ontstaat of er ongemak wordt veroorzaakt voor anderen’.<sup>233</sup>

Elders werd over hetzelfde onderwerp gezegd: ‘Als er, na alle omstandigheden in overweging genomen te hebben, een goede reden bestaat om een nieuwe kerk te bouwen, kan hij [de bisschop] op rechtmatige en redelijke grond toestemming voor de bouw van een nieuwe kerk niet weigeren. Gegronde redenen voor het weigeren van toestemming voor de bouw kunnen zijn: gebrek aan fondsen voor de nieuwe kerk, wanneer het doel zou zijn om winst te maken en niet om de eredienst te bevorderen of als er inbreuk wordt gemaakt op de wettelijke regels met betrekking tot een ander kerkgebouw’.<sup>234</sup>

Wanneer de bisschop toestemming heeft gegeven voor de bouw van een nieuwe kerk, kan men de bouw pas beginnen, nadat ‘de bisschop zelf of één van zijn afgevaardigden de plek heeft bekeken, daar een kruis heeft aangebracht, de eerste steen volgens de riten van de kerk heeft gezegend en geplaatst. Er moet wel voor worden gezorgd dat de fondsen voor de bouw of

230 Laarhoven, J. van, *Een kerkprovincie in concilie*, 7.

231 De besluiten van de synode werden gepubliceerd in het Latijn en waren tot het verschijnen van de *Codex Iuris Canonici* in 1917 een belangrijke leidraad voor het bestuur van de Nederlandse kerkprovincie.

232 Canon 1162, § 1 en 2. Sagmüller, *Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts*, 291, F.X. Wernz, *Ius Decretalium* (Rome 1891) 431 en *Acta et Decreta synodi provincialis Ultratrajectensis* (Gestel St. Michaëlis z.j.) 223.

233 *Acta et Decreta*, Caput VII, ‘De Ecclesiis’, 223.

234 Wernz, *Ius Decretalium*, 431 – 432.

een toezegging daartoe (*dos vel promissio dotis*) op een rechtsgeldige manier aanwezig zijn'.<sup>235</sup>

Over de wijze van bouwen werd het volgende bepaald: 'Het geheel van de bouw gebeurt ter meerdere ere Gods, volgens de cultus van de katholieke kerk, waarvan het misoffer het belangrijkste onderdeel is, om de toewijding van de gelovigen te vergroten, in een stijl, die wat betreft plek, vormen en lijnen past bij de gezonde principes van de christelijke kunst en de traditie van de oude kerk en het kerkelijk gezag'.<sup>236</sup>

Nadere bepalingen waren: 'Bijzonderheden en vernieuwingen (*singularitates et novitates*) moeten worden vermeden, vooral wanneer duidelijk is dat zij volgens het recht verboden zijn. Zo mag de stichter van een kerk niet binnen de fundering voor zich een stuk grond laten opzij zetten voor het begraven van zijn beenderen of een raam reserveren zonder toestemming van de bisschop. Evenmin mogen onder de vloer van de kerk ruimten worden gemaakt die voor profaan gebruik zijn bestemd of die van buiten de kerk toegankelijk zijn. Boven in de kerk mogen evenmin ruimten (*cubicula*) worden gemaakt die bij dag of nacht bewoond zijn of waarin men mag slapen'.<sup>237</sup>

Over het onderhoud van het kerkgebouw werd het volgende bepaald: 'Het kerkgebouw moet volgens de voorschriften en met de grootste zorg en daartoe geëigende middelen worden onderhouden. Wanneer iets kapot gaat, moet dat zo snel mogelijk worden gerepareerd. Het is immers een huis van God onwaardig door bouwvalligheid te worden ontheiligd. Bij het herstel moeten de regels die de bisschop in zijn wijsheid heeft voorgeschreven wat betreft stijl en andere voorwaarden, worden opgevolgd'.<sup>238</sup>

De Provinciale Synode van 1865 in Den Bosch is vanwege de vele bepalingen over de kerkbouw wel de 'hoeksteen voor de bouw' genoemd.<sup>239</sup> Deze synode had bovendien een organisatorische bijzonderheid ten gevolge voor de Nederlandse clerus. In afwijking van het algemeen kerkelijk recht stond de H. Stoel toe, dat in elk van de vijf nieuwe diocesen jaarlijks een vergadering werd gehouden van de pastoors bij de deken van hun district, terwijl de dekens op hun beurt met de bisschop konden vergaderen. De bisschoppen zouden op hun beurt weer elk jaar het kapittel en enige geestelijken bijeen-

235 Wernz, *Ius Decretalium*, 431.

236 Wernz, *Ius Decretalium*, 433.

237 Wernz, *Ius Decretalium*, 433.

238 Wernz, *Ius Decretalium*, 433.

239 Meijer, G.A., 'Het Nederlands Episcopaat' in: *Het Katholieke Nederland 1813 – 1913*, deel I, 63.

240 Op 23 juli 1858 werden door paus Pius IX vijf kapittels opgericht in de Nederlandse kerkprovincie; een Metropolaan-kapittel voor het aartsbisdom Utrecht en vier Kathedrale kapittels voor de vier suffragaan bisdommen. Goulmy, P.J.L.M., *Hiërarchie en wetboek*, 129. Over de kapittels: 126 – 130.

roepen voor een prosynodale vergadering.<sup>240</sup> In plaats van een provinciaal concilie zouden de bisschoppen minstens één keer per jaar bijeenkomen om te beraadslagen over de aangelegenheden van de kerkprovincie.<sup>241</sup>

### 1.2.6 *De diocesane synode te Warmond van 1867*

Zoals tijdens het concilie van Den Bosch bepaald, mochten in de verschillende bisdommen in de Nederlandse kerkprovincie synodes worden bijeengeroepen ter regeling van de interne organisatie.<sup>242</sup> Op grond van die bepaling werd van 16 tot 19 september 1867 in het seminarie Warmond een synode gehouden ten behoeve van het bisdom Haarlem. Dat was een gedenkwaardige gebeurtenis, omdat de laatste diocesane synode in 1571 was gehouden.<sup>243</sup> Ongeveer zestig hoogwaardigheidsbekleders uit het bisdom kwamen in Warmond bijeen. Hoewel de meeste zittingen besloten waren, waren enkele zittingen van de diocesane synode toegankelijk voor een breder, katholiek, publiek. De besluiten van deze synode, de *Acta et Statuta Primae Synodi Harlemensis*, werden in boekvorm gepubliceerd, grotendeels in het Latijn. Deze uitgave, een vast onderdeel van de boekenplank in iedere pastorie in het bisdom, was bedoeld als naslagwerk. Hij bevatte de tekst van het algemeen reglement en alle relevante besluiten. De afspraken over alle kerkrechtelijke onderwerpen die in het bisdom van Haarlem van kracht waren, werden in dit werk op een rij gezet. Van de indeling in dekenaten met de lijst van daarbijbehorende parochies en de verplichting de kerkelijke plichten te vervullen in de eigen parochiekerk tot de verlening van aflaten.

In de *Acta et Statuta* werden het beheer van de kerkelijke goederen en de zakelijke aspecten van het leven in de parochie geregeld in vier korte hoofdstukken aan het eind van het boek.<sup>244</sup> Het zakelijk beheer van kerkelijke goederen werd geregeld in de volgende bepalingen:

- Het was kerkbesturen verboden kerkelijke goederen te vervreemden of voorwerpen die bedoeld waren voor de eredienst, te gebruiken voor wereldse doeleinden. De dekens moesten toezien op naleving van deze bepaling.
- De leden van kerkbesturen moesten bij het beheer van kerkelijke goederen handelen naar de voorschriften van het algemeen reglement van 1854. Een kerkbestuur mocht geen kerkelijke goederen vervreemden of uitlenen zonder toestemming van de bisschop.

241 Meijer, G.A., 'Het Nederlands episcopaat' in: *Het Katholieke Nederland 1813 – 1913*, deel I, 75.

242 Op grond van Tit. II, de Hierarchia, cap. IV. *Acta et Decreta Primae Synodi diocesanae Harlemensis post restitutam in Neerlandia Hierarchiam ecclesiasticam, anno 1867 celebratae* (Haarlem 1867) V – VII.

243 *Acta et Decreta*, Titulus II, Caput IV, 80.

244 *Acta et Statuta*, Capita XXXII – XXXV, 113 – 121.

Opvallend is de nadruk die werd gelegd op de nauwkeurigheid van het toezicht. De manier waarop de deken jaarlijks het ‘plechtige’ visitatiebezoek aan de parochies moest afleggen, werd precies omschreven. De tegenstelling tot het gebrekkige toezicht in de eerste helft van de negentiende eeuw was duidelijk. In de nieuwe kerkprovincie was alles goed georganiseerd. De deken moest zich aan de hand van een lange lijst met vragen een beeld vormen van de toestand in de parochie. Bij het begin van zijn bezoek moest hij zich overtuigen dat de bouwkundige toestand van de kerk in orde was. Hij werd geacht zich op de hoogte te stellen van de toestand van daken, muren en fundamenteën en de kwaliteit van het onderhoud van het terrein. Ten slotte moest de deken zich overtuigen of de voorschriften voor het beheer van de kerkelijke goederen werden nagevolgd. Wanneer hij zich had verzekerd van het feit dat een register van de fundaties bestond en dat het werd bijgehouden, kon hij zijn handtekening zetten en met de pastoor een kopje thee gaan drinken.<sup>245</sup>

De bepalingen van de diocesane synode van 1867 werden regelmatig bijgewerkt tijdens de jaarlijkse prosynoden die in de maand december in Haarlem werden gehouden.<sup>246</sup>

### 1.3 De financiering van kerkbouwprocessen – de microanalyse

Na een overzicht van de toestand van de kerkgebouwen, het aantal katholieken en een korte introductie van de institutionele context van het bouwproces, wordt in het derde deel van dit hoofdstuk een begin gemaakt met de analyse van de financiering van kerkbouwprocessen. Hoofdstuk 1 bevat, net als de andere twee hoofdstukken, een microanalyse van een aantal bouwprocessen. De microanalyse is opgenomen als illustratie van de manier waarop kerkbesturen hun bouwprocessen financierden. De kerngegevens van de geselecteerde bouwprocessen worden vermeld aan het begin van iedere casus. Deze gegevens zijn weer verwerkt in tabel 2. De informatie uit de microanalyse wordt met behulp van andere gegevens gebruikt en uitgewerkt in het vierde deel van elk hoofdstuk, de macroanalyse. Een betrekkelijk uitgebreide beschrijving van de bouwprocessen is opgenomen om duidelijk te maken

245 De lijst met vragen werd opgesteld in 1867 en is afgedrukt in Appendix II van de *Acta et Statuta* van het bisdom Haarlem. *Acta et Statuta synodi Diocesanæ Harlemensis* (Haarlem 1867) 129 – 143.

246 *Acta et Statuta Harlemensis 1867 – 1927*. In de loop van de tijd zijn verschillende bepalingen op het gebied van het geldelijk beheer en het bouwproces aangepast. Die werden dan ook regelmatig, bijvoorbeeld in 1886 en in 1912, in nieuwe versies van de *Acta et Statuta* vastgelegd.

onder welke omstandigheden de kerkbesturen de financiering van het bouwproces aanpakten.

Bijna altijd bleek het een lastige opgave cijfers te vinden die op een vergelijkbare manier konden worden gepresenteerd. De kerngegevens geven een beeld van de financiering zoals die na afloop van het bouwproces werden gepresenteerd aan het departement van RKE, de aartspriester of de bisschop. Kerkbesturen die met subsidie van de overheid een bouwproces financierden, waren verplicht het college van GS na afloop een overzicht van alle inkomsten en uitgaven te verstrekken. Helaas ontbraken dergelijke overzichten soms in de betreffende archieven. Dan moesten ze op grond van verschillende bronnen worden samengesteld.

Aangezien de praktijk van de kerkbouw in het aartspriesterschap Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem zeer veelzijdig was, kan de vraag worden gesteld of de selectie van een beperkt aantal bouwprocessen op een totaal van minstens 338 vastgestelde bouwprocessen, waaronder 185 nieuwbouwprocessen, in de periode 1795 – 1875 juist is.

Daarom een korte toelichting bij de gebruikte methode. Bij de selectie van de casussen in de microanalyse is rekening gehouden met drie variabelen: periode, locatie en beschikbaarheid van financiële informatie. Om verschillende redenen kan worden verdedigd dat de gebruikte methode een redelijk betrouwbaar beeld oplevert:

1. De informatie uit de paragrafen 1.1 en 1.2 van dit hoofdstuk bracht aan het licht dat de bouwkundige toestand van de kerkgebouwen en financiële positie van een groot deel van de staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland aan het begin van de negentiende eeuw niet best was. Het archief – en literatuuronderzoek dat voorafging aan de selectie van het voorbeeldmateriaal maakte bovendien duidelijk dat de meeste staties te maken hadden met een structureel gebrek aan eigen vermogen bij de financiering van hun kerkbouwprocessen.

2. Als gevolg van de slechte uitgangssituatie aan het begin van de negentiende eeuw, waren problemen bij de financiering van katholieke kerkbouwprocessen in de eerste helft van de negentiende eeuw meer regel dan uitzondering. Eén van de zeldzame staties waarbij de financiering van het kerkbouwproces – kennelijk – zonder problemen verliep, betrof de statie van de H. Rosalia in Rotterdam in 1787. De bouw van deze kerk werd mogelijk gemaakt door de familie Osij, die ‘op vorstelijke wijze’ voor de benodigde geldmiddelen zorgde.<sup>247</sup> Ook de financiering van de bouw van het Maagdenhuis in Amsterdam tussen 1782 en 1787 lijkt voorspoedig te zijn verlopen.<sup>248</sup>

247 Heel, D. van, *De Sint Rosaliakerk in de Leeuwenstraat te Rotterdam* (Rotterdam 1940) 30 – 31.

248 Rijckevorsel, T.C.M.H., *Geschiedenis van het Maagdenhuis te Amsterdam* (Amsterdam 1887) 152 – 163.

3. Er zijn weinig voorbeelden bekend van kerkbesturen die voor de financiering van een omvangrijk kerkbouwproces niet gedwongen waren een beroep te doen op vreemd vermogen. Het eerder genoemde bouwproces van de kerk van de H. Rosalia in Rotterdam in 1787 werd grotendeels gefinancierd door de bankier Osij van Zegwaard.

4. Naarmate in de loop van de negentiende eeuw de bouwprocessen in aantal en omvang toenamen, steeg de behoefte aan vreemd vermogen evenredig. Het aantal aanwijzingen voor problemen bij de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem is groot.

Tenslotte een toelichting met betrekking tot de gebruikte terminologie. Kerkelijke bouwprocessen werden in de periode 1795 – 1875 overwegend gefinancierd met geldmiddelen die afkomstig waren uit een combinatie van drie bronnen: a. eigen vermogen (EV), b. vreemd vermogen (VV) of c. subsidies van overheden (Subsidie)

Met **EV** wordt in dit onderzoek aangeduid dat deel van de bouwkosten dat de parochianen door middel van collecten, bijdragen of schenkingen uit eigen middelen bijeen hadden weten te krijgen.

Met **VV** wordt bedoeld dat deel van de bouwkosten dat werd geleend van derden op basis van een schuldbekentenis of in de vorm van een obligatielening. In de negentiende eeuw werd het woord ‘aandeel’ gebruikt om te verwijzen naar een enkele obligatie.

De term **Subsidie** wordt gebruikt voor dat deel van de bouwkosten dat werd betaald uit publieke middelen na indiening van een aanvraag door het kerkbestuur. Wanneer subsidie was toegekend, moest altijd een afrekening worden overlegd aan het provinciebestuur.

### *1.3.1 Amsterdam, de H. Willibrordus binnen de Veste (De Duif)*

**Aantal parochianen rond 1796:** 2.200; aantal communicanten: 1.524<sup>249</sup>

**Architect:** onbekend.

**Bouwperiode:** Eerste steen: 17 september 1795, inzegening: 8 december 1796.

Uitbreiding in 1857/58 naar een ontwerp van Th. Molkenboer.

**Totaal van de bouwkosten in 1796:** f 60.000,- (schatting)

**Kosten van grondverwerving:** f 15.975,-

**Bouwkosten:** f 44.025,- (schatting)

**Eigen Vermogen:** f 28.000,-

<sup>249</sup> Zie het handgeschreven briefje van Offerman in RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 143. Volgens een inventarisatie uit 1821 was dat aantal 1.400 resp 1.000. GAA 5181/263, inv. nr 3164.



**Vreemd vermogen:** f 32.000,-

**Kapitaalslasten:** f 1.800,- per jaar (f 1.100,- rente en f 775,- aan lijfrenten)<sup>250</sup>

**Inleiding:** Het bouwproces van deze kerk is interessant om verschillende redenen. Ten eerste speelde het zich af in de periode direct volgend op de *Publicatie bebelzende de rechten van de Burger en de Mens* in januari 1795. Ten tweede was De Duif de eerste nieuwe katholieke kerk die na de Hervorming binnen de muren van de stad Amsterdam werd gebouwd en de eerste die als zodanig herkenbaar was.<sup>251</sup> Bijzonder in dit bouwproces was ook de rol van pastoor J.A. Offerman. Geheel zelfstandig verzorgde hij de financiering van dit bouwproces. Een laatste bijzonderheid betrof de snelheid waarmee het bouwproces werd afgerond.

**Initiatief:** De statie, die sinds 1672 kerkte op een zolderkerk in de Kerkstraat, had aan het eind van de achttiende eeuw, net als veel andere staties, te kampen met ruimtegebrek. Bovendien waren de bouwkundige en liturgische kwaliteiten van de zolderkerk niet best.<sup>252</sup> Toen in de winter van 1794/95 de Fransen Nederland binnentrokken en in januari 1795 de Bataafse republiek werd uitgeroepen, maakte pastoor J. A. Offerman (1755 – 1811) ogenblikkelijk gebruik van de mogelijkheden die de nieuwe politieke constellatie bood en nam het initiatief tot de stichting van een nieuw kerkgebouw.<sup>253</sup>

**Grondverwerving:** Op 5 februari 1795 kocht hij een perceel aan de zuidzijde van de Prinsengracht inclusief pakhuis, woonhuis, tuin en erven. Op dat perceel was tot 4 september 1794 de suikerbakkerij Het Fortuijn gevestigd en toen door brand verwoest.<sup>254</sup> De kosten van grondverwerving bedroegen f 15.975,-.<sup>255</sup> Het grootste deel van de koopsom, een bedrag van f 14.000,-, kreeg de pastoor van een rijke parochiaan, jonkvrouw Maria Magdalena van Sluipwijk, gravin Moens.<sup>256</sup> Daarna vroeg de pastoor het voor-

250 *Registrum memoriale*, 3 en 5. GAA 436/10. Ook de statie van de Pool in Amsterdam had geld geleend op basis van tontines en lijfrente contracten. NA, archief RKE 111, dossier 6906. Opgave van oktober 1821.

251 De kerk De Liefde, die in 1785 – 1786 was gebouwd, stond net buiten de stadswal. Zie 2.3.4.

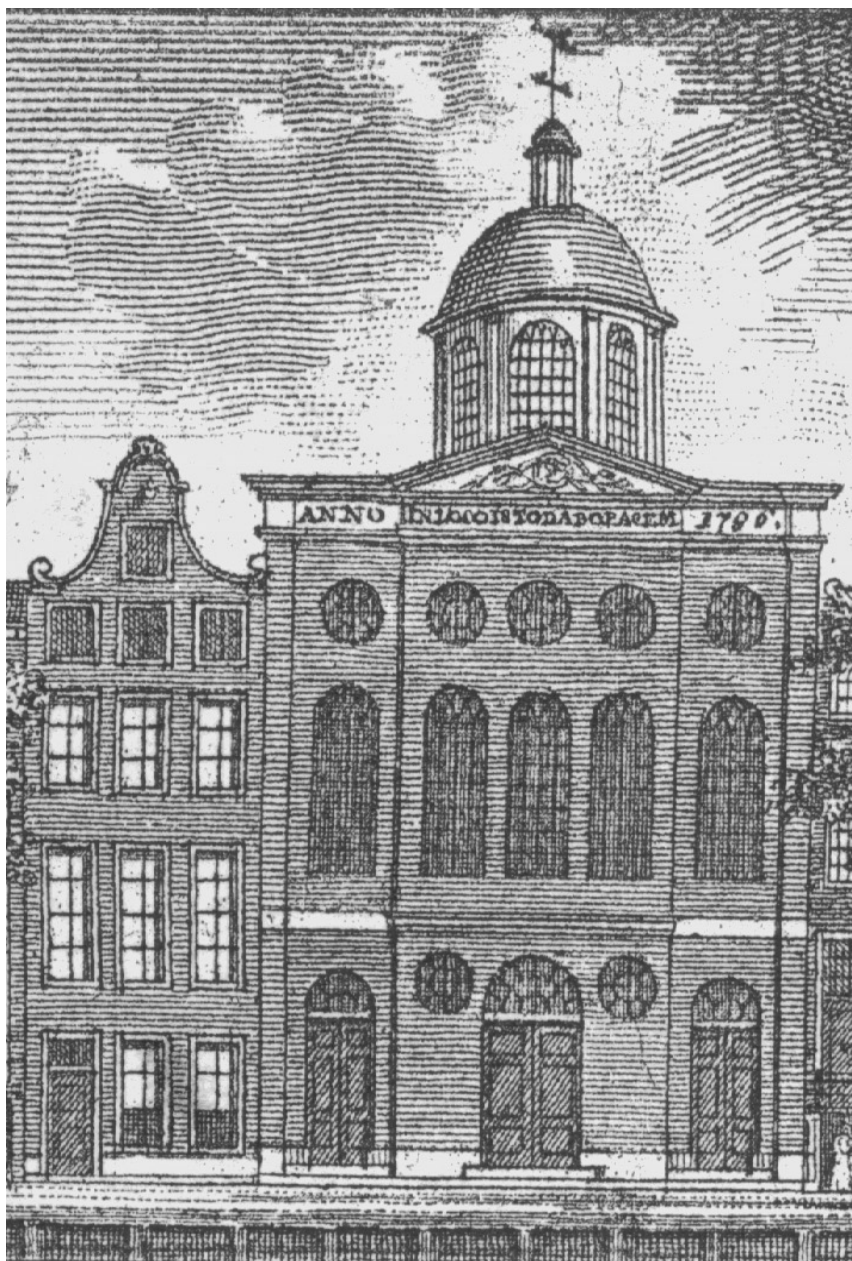
252 *In loco isto dabo pacem*, 10.

253 ‘Geheel de kerkzaak, ook de stoffelijke, was een zaak des pastoors’. *Registrum Memoriale*, 4. GAA 436/10.

254 *Maandelijksse Nederlandse Mercurius*, augustus 1796, 358/359. GAA/WW1. Zie ook BBH 41 (1923) 267.

255 Het koopcontract van die datum dat werd gepasseerd in aanwezigheid van twee leden van het provisioneel comité van Justitie. GAA 436/255.

256 Zie het testament van de gravin. GAA 436/40. In 1783 had zij een bedrag van f 10.000,- ter beschikking had gesteld voor de bouw van het Maagdenhuis. Zie



*De kerk van de H. Willibrordus binnen de Veste  
Gods belofte van verhoogde heerlijkheid (Amsterdam 1796)*

lopig stadsbestuur toestemming voor de bouw van een nieuwe kerk. De belangrijkste reden die hij voor de nieuwbouwplannen aanvoerde was een financiële. De bestaande kerk was in zodanig slechte staat dat met het oog op de veiligheid van de kerkgangers een ingrijpende verbouwing noodzakelijk was. De kosten van een dergelijke bouwkundige ingreep waren echter zo hoog, dat nieuwbouw goedkoper bleek. De toestemming werd op grond van onder andere de *Publicatie bebelzende de Rechten van den Mensch en den Burger* van januari 1795 verleend.<sup>257</sup> Vervolgens vroeg en kreeg de pastoor vrijheid van imposten op de bouwstoffen van de Provisionele Representanten van Holland.<sup>258</sup>

**Ontwerp:** In het bezit van een bouwvergunning en grond, moeten ontwerp, bestek en begroting van het eerste openbare katholieke kerkgebouw in de stad Amsterdam van na de Hervorming in korte tijd zijn gemaakt. Helaas is niet bekend wie het ontwerp maakte voor de nieuwe kerk.<sup>259</sup> Een schilderij in de pastorie toont Offerman met zijn hand op een bouwtekening waarop de omtrek van de gevel is te onderscheiden. Misschien is dat een aanwijzing voor zijn betrokkenheid bij het ontwerp, maar het is waarschijnlijker dat hij als bouwpastoor is afgebeeld.

**Uitvoering:** Over het bouwproces is weinig bekend. De bouw werd ‘in moderne stijl met lichtgevende koepel’ en in korte tijd uitgevoerd.<sup>260</sup> De eerste steen werd gelegd op 19 september 1795 door pastoor Offerman. Waarschijnlijk waren de werkzaamheden aan de fundering toen al afgerond. Met de bouwwerkzaamheden was waarschijnlijk in het voorjaar van 1795 een begin gemaakt. Rechts naast de kerk werd een pastorie opgericht. In augustus 1796 was men bezig het werk af te ronden ‘alles met juiste smaak en orde naar gelegenheid des gebouws te richten tot de vereisten en gewoonten voor de Roomsche Katholijken Godsdienst.’<sup>261</sup> De Duif werd ingezegend op 8 december 1796 met een leerrede van H.F. Hekkingh, pastoor van de statie De Liefde.

Rijckevorsel, T.C.M.H., *Geschiedenis van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam* 152 – 163.

257 Zie ‘De H.-Willibrorduskerk te Amsterdam’ in: Burgmeijer, J.J., *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor katholieken, 1850* (Den Bosch 1850) 144 – 145.

258 De Staten verleenden dikwijls vrijdom van impost op materialen aan kerkelijke instellingen. Tot 1795 maakten daarvan alleen Hervormde kerkgemeenten gebruik; nu dus ook een katholieke statie. Beuningh, W. van, *Het geestelijk kantoor van Delft* (Arnhem 1870) 199.

259 De architect was misschien A. van der Hart, die ook het ontwerp voor het Maagdenhuis maakte. Swigchem, C.A. van, *Abraham van der Hart 1747 – 1820 Architect Stadsbouwmeester van Amsterdam* (Amsterdam 1965) 301.

260 *Registrum Memoriale parochiae S. Willibrordus*, 3. GAA 436/10.

261 *Maandelijksche Nederlandse Mercurius*, augustus 1796, 358 – 359. GAA/WW1

De katholieken van deze statie hadden in 1786, net buiten de stadsgrenzen, een nieuwe kerkschuur gebouwd.<sup>262</sup>

**Financiering:** De onrust van de tijden in acht genomen, is het opvallend dat het bouwproces in zulk een korte tijd werd afgerond. Aangezien een bestek ontbreekt, is niet bekend welke begroting was gemaakt voor het bouwproces. Gesteld werd dat met het bouwproces van de kerk annex pastorie, inclusief de kosten van grondverwerving, een bedrag was gemoeid van ongeveer f 60.000,-.<sup>263</sup> Dat was erg veel geld voor een statie met ongeveer 1.500 meest behoeftige communicanten. De juistheid van de constatering: ‘met het bijeenbrengen van die geldmiddelen moet men intussen meer moeite hebben gehad dan het zich aanvankelijk liet aanzien,’ kan dan ook moeilijk in twijfel worden getrokken.<sup>264</sup>

Helaas bevat het parochiearchief nauwelijks systematische financiële informatie uit de bouwperiode.

*Tabel 1.11: de samenstelling van het eigen vermogen van de statie De Duif rond 1796 (bedragen in guldens)*

|   |                 |
|---|-----------------|
| Een gift voor de grondverwerving  | 14.000,-        |
| Vrijwillige bijdragen in 1796 <sup>265</sup>                                | 7.381,-         |
| De verkoop van het orgel uit de oude kerk                                   | 600,-           |
| Bijdrage in de kosten van een nieuw orgel.                                  | 1.000,-         |
| Een collecte in maart 1797 onder de Amsterdamse katholieken                 | 3.407,-         |
| De verkoop van koper, oud ijzer, brandhout en puin uit de afgebrande panden | 1.309,-         |
| Een schaalcollecte na de inzegening op 8 december 1796. <sup>266</sup>      | 270,-           |
| Verkoop van het oude kerklokaal in 1798. <sup>267</sup>                     | 2.525,-         |
| <b>Totaal van het Eigen Vermogen<sup>268</sup></b>                          | <b>28.000,-</b> |

Bron: GAA 436/10

262 Hekkingh, H.F., *Gods belofte van Verhoogde Heerlijkheid en zijne toezegging van Vrede aan den tweeden of laatsten Tempel* (Amsterdam 1796) Deze pastoor wist alles van schulden. Zie het relaas over de statie De Liefde in 2.2.2.

263 *Registrum Memoriale*, 3. GAA 436/10.

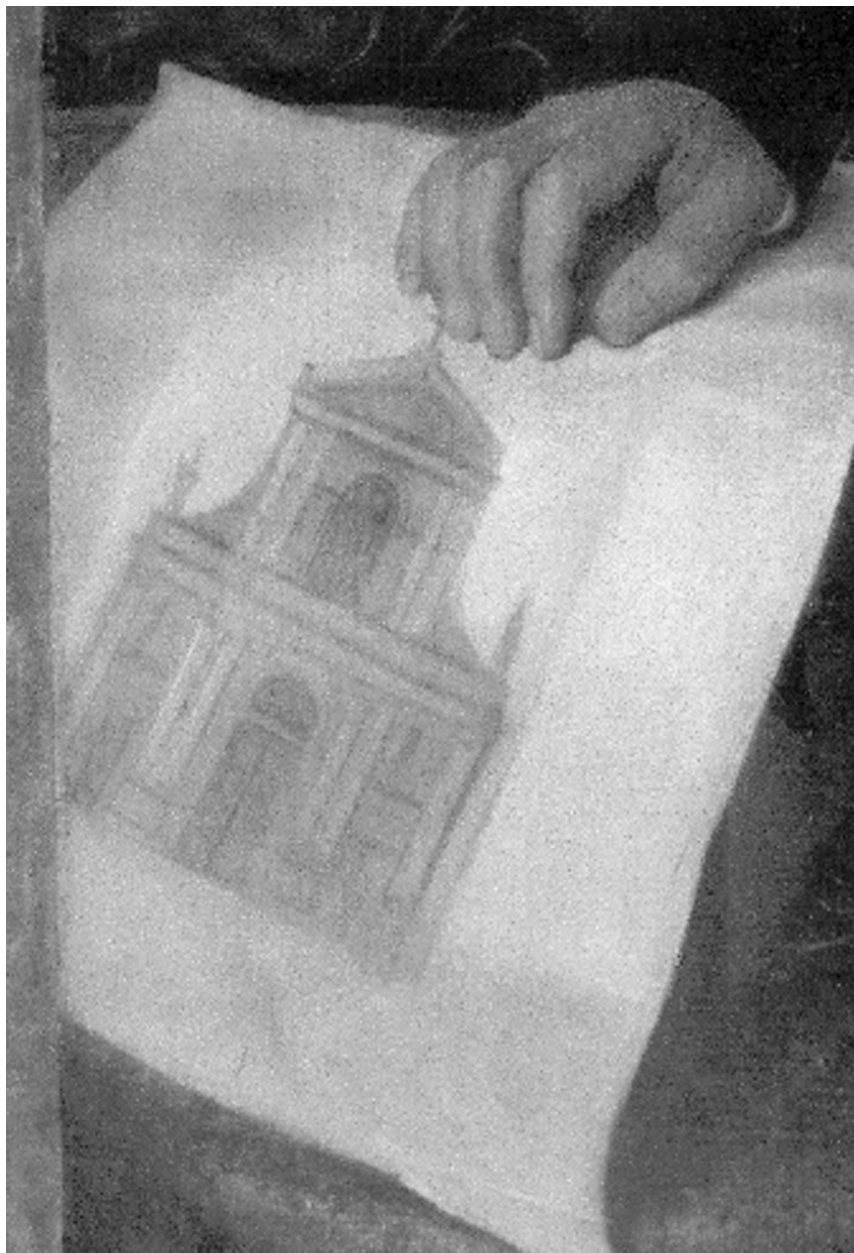
264 *Registrum Memoriale*, 3. GAA 436/10.

265 Voor de bouw van het Maagdenhuis werd in 1783 geld ingezameld onder de Amsterdamse katholieken. De parochianen van de Duif droegen toen een bedrag van f 3.898,- bij. Rijckevorsel, T.C.M.H., *Geschiedenis van het RC Maagdenhuis te Amsterdam*, 154 – 158.

266 *Registrum Memoriale*, 3. GAA 436/10.

267 *In loco isto dabo pacem*, 9 en 10.

268 *Registrum Memoriale*, 3. GAA 436/10. In feite is de som: f 27.967,-.



*Detail van het portret van pastoor Offerman in de pastorie van De Duif  
Parochie van de H. Willibrordus, Amsterdam*

Omdat het eigen vermogen niet volstond voor de financiering van de kosten van bouwproces, was Offerman gedwongen te *negotïeren*, een lening af te sluiten. Het *Registrum memoriale* van de parochie vermeldt een – niet nader aangeduide – *faux pas* van de pastoor waardoor de statie een milde gift – wellicht van de weduwe Moens- misliep.<sup>269</sup> De suggestie wordt gewekt dat Offerman daardoor werd gedwongen een veel groter bedrag te financieren dan oorspronkelijk de bedoeling was.<sup>270</sup>

Het vreemd vermogen werd op verschillende manieren aangetrokken. De pastoor vond in de herfst van 1795 een aantal kapitaalkrachtige Amsterdamse katholieken bereid een bedrag voor te schieten om het bouwproces van de kerk in korte tijd af te kunnen ronden. Tabel 1.12 bevat een overzicht van de notariële akten van schuldbekentenis in het parochiearchief.

De contracten in het archief zijn genummerd van 1 – 39, maar de lijst is niet compleet. De aanwezige contracten zijn zakelijke overeenkomsten tussen de pastoor en de crediteurs. De pastoor kreeg voor een bepaalde tijd een bedrag van *f* 500,- of *f* 1.000,- te leen en verplichtte zich de geldschieters gedurende de looptijd een rente van 4% te vergoeden.

Het is niet bekend wat met de ontbrekende waardepapieren is gebeurd. Evenmin is bekend hoeveel contracten oorspronkelijk werden uitgegeven. De meeste akten werden gepasseerd in de periode november 1795 tot en met december 1797. In akte nummer 33, gedateerd 24 oktober 1797, is sprake van een ‘negotiatie ten behoeve van de gemeente van genoemde kerk [De Vrededuif] groot *f* 30.000,- à 4% gearresteerd primo november 1795.’<sup>271</sup> Offerman trad bij alle transacties op als comparant ‘voor en in naam van zijn gemeente’.<sup>272</sup> Kennelijk vonden de crediteuren het normaal dat een katholieke pastoor zich hoofdelijk aansprakelijk stelde voor terugbetaling van de hoofdsom (in sommige gevallen zelfs binnen een termijn van twaalf jaar) en de betaling van de rente van 4% vanaf 1 november 1795 garandeerde. Hij kon dat doen, omdat hij kon beschikken over alle inkomsten van de statie. Ingeval de hoofdsom niet op tijd kon worden terugbetaald en de lening moest worden geprolongeerd, bleven de voorwaarden van kracht. Elke akte van schuldbekentenis bevatte tot slot een bepaling dat ter meerdere zekerheid

269 ‘Door het miskennen van een onbeduidende wens, door een aanzienlijke, tot milde giften gereede dame gekoesterd, onmin ingelopen heeft’ *Registrum Memoriale*, 3. GAA 436/10.

270 Wellicht heeft pastoor Offerman gehoopt een zelfde sponsor te vinden als de statie van de H. Rosalia in Rotterdam. De nieuwbouw van die schuilkerk werd in 1787 geheel bekostigd door de familie Osij.

271 GAA 436/234. Nummer 33 vermeldt nadere bijzonderheden over de negotiatie.

272 Niet bekend is of alle crediteuren katholiek waren.

*Tabel 1.12: een overzicht van de namen van de kredietverschaffers van de Amsterdamse statie De Duif (bedragen in guldens)*

| Num.   | Datum      | Naam                          | Bedrag   | Aflossing per   |
|--------|------------|-------------------------------|----------|---|
| 1      | 8/3/1796   | Weijlakker, Wouter            | 500,-    | 1/11/1869   |
| 2      | 6/11/1795  | Brienen, Arnoud Jan van       | 1.000,-  | Nov 1837 + 4/11/1844  |
| 3      | 8/3/1796   | Meurs, Otto van               | 500,-    |   |
| 4      | 6/11/1795  | Wijs, Pieter de               | 1.000,-  | 3/2/1845  |
| 5      | 8/3/1796   | Holland, Jacobus              | 1.000,-  | 23/8/1820   |
| 6      | 30/11/1795 | Alberdingk, Frederik          | 1.000,-  |   |
| 7      | 16/3/1796  | Allard, Johanna               | 1.000,-  | In 1820 verkocht voor 500,-   |
| 8      | 8/3/1796   | Everard, Bernardus            | 500,-    | Uitgeloot op 1/2/1834   |
| 9      | 8/3/1796   | Leffeler, Dirk                | 500,-    | 30/10/1843  |
| 10     | 12/3/1796  | Meylinck, weduwe Jan          | 1.000,-  | 1/2/1837 en 28/10/1841  |
| 12     | 8/4/1796   | Lilaar, Maria Theresia van    | 1.000,-  | 1/2/1845 en 1869  |
| 13     | 8/3/1796   | Schonenbosch, Anthonij        | 500,-    |   |
| 15     | 20/12/1796 | Spaan, Jan                    | 1.000,-  | Ingewisseld voor andere obligaties  |
| 16*    | 2/6/1796   | Spaan, Johannes               | 1.000,-  | 500,- afgelost in nov. 1859. Verkocht in 1865.  |
| 17     | 2/6/1796   | Spaan, Johannes               | 1.000,-  | 1/11/1858 en 2/8/1869   |
| 20     | 24/10/1807 | Brouwer Joachimsz, Jan        | 1.000,-  | Gecedeerd aan de parochie   |
| 21     | 24/10/1807 | Brouwer Joachimsz, Jan        | 1.000,-  | 3/11/1841   |
| 24     | 27/6/1797  | Meulman, Gerardus             | 500,-    | 30/10/1843  |
| 26     | 29/9/1797  | Fouquet, Pieter               | 500,-    | 7/9/1820  |
| 27     | 21/9/1796  | Spaan, Johannes Theodorus     | 500,-    | Op 2/5/1804 verkocht aan Hendrick Demminck. Afgelost op 30/10/1839  |
| 28     | 12/2/1796  | Hamburg, Cornelia             | 1.000,-  | Op veiling verkocht in 1808 aan de heer Johannes Velter. Door zijn erfgenamen verkocht aan J. Brouwer. Uitgeloot op 11/1/1837 |
| 29     | 6/11/1795  | Meijer, Theodorus             | 1.000,-  | Afgelost op 2/2/1837 en 24/1/1870   |
| 31     | 6/8/1796   | Kersten, Adrianus             | 1.000,-  | 500,- afgelost op 8/11/1842. Restant ingewisseld voor obligatie n°.17 van nieuwe lening in 1857                               |
| 32     | 24/10/1807 | Heydeman, A.                  | 1.000,-  |   |
| 33     | 24/10/1807 | Heydeman, A.                  | 1.000,-  | 500,- afgelost 30/10/1843   |
| 34     | 24/10/1807 | Heydeman, A.                  | 1.000,-  |   |
| 35     | 24/10/1807 | Heydeman, A.                  | 500,-    | Uitgeloot 11/1/1837   |
| 36     | 3/10/1796  | Demminck, Bernard             | 500,-    | De nummers 27 en 33 werden op 1/6/1837 verkocht aan Bernardus J. Elsinghorst. Afgelost op 1/3/1869                            |
| 37     | 12/12/1795 | Korte, Christiaan             | 1.000,-  | Ingewisseld voor twee aandelen van 500,- ten bate van het Begijnhof   |
| 38     | 27/11/1807 | Stroomberg, Johannes Gerardus | 1.500,-  | 3/2/1870  |
| 39     | 26/11/1807 | Stroomberg, Johannes Gerardus | 1.500,-  | 3/2/1870  |
| Totaal |            |                               | 26.000,- |   |

Bron: GAA 436/234 en 236. N.B. De nummers en de data werden ontleend aan vermeldingen op de contracten in het parochiearchief. De akten werden verleden ten kantore van de notarissen H. ten Broek of J. van Riet. In de akten werd geen melding gemaakt van beroep of woonplaats van de kredietverschaffers

van de geldschieters een hypotheek werd gevestigd op grond en gebouw. Deze hypotheek werd verdeeld in dertig aandelen van duizend of zestig van vijfhonderd gulden. Tegen intrekking van de originele schuldbewijzen werd een aandeel in de hypotheekschuld verstrekt.<sup>273</sup>

De pastoor had echter pech. De geldschieters stonden niet te dringen om geld te lenen aan de statie. In de periode tot 1807 slaagde Offerman erin een bedrag van ongeveer f 26.000,- te lenen ten bate van de bouw van de nieuwe kerk. Omdat de kosten van het bouwproces waarschijnlijk hoger waren, was hij gedwongen op andere manieren meer geld bij elkaar te krijgen. Daarom sloot hij waarschijnlijk ook enkele lijfrentecontracten af. In ruil voor een storting van f 500,- of f 1.000,-, of een veelvoud daarvan, garandeerde de pastoor de geldgever een bepaalde uitkering gedurende zijn of haar leven.<sup>274</sup>

Volgens gegevens uit 1807 torsten de parochianen van de Duif een schuld van ruim f 50.000,-, meer dan de helft van het totaal van de schuld van de Amsterdamse staties, die een totaal van f 84.700,- bedroeg.<sup>275</sup> Het is echter onmogelijk te controleren of het bedrag juist werd vermeld.<sup>276</sup> Bij gebrek aan een rekening en verantwoording is evenmin bekend hoeveel de pastoor jaarlijks aan rente betaalde. Wanneer de schuld inderdaad rond f 50.000,- bedroeg, moest hij bij een gemiddeld rentepercentage van 4% jaarlijks ongeveer f 2.000,- per jaar betalen. Het gebrek aan financiële informatie maakt het ook onmogelijk vast te stellen over welke inkomsten de pastoor kon beschikken. Waarschijnlijk was dat niet voldoende om de rente te betalen, want Offerman was al vrij snel gedwongen collecten te houden onder bepaalde missen. Dat voorrecht was sinds 1771 voorbehouden aan het R.C. Oude Armenkantoor van de stad. Pastoor Offerman kreeg het echter voor elkaar dat het monopolie op collecten van het R.C. Oude Armenkantoor in 1797 werd doorbroken.<sup>277</sup> Daarnaast kreeg hij van verschillende zijden fundaties toegezegd,

273 Het was toen gebruikelijk te spreken van een aandeel in een 'negotiatie' of lening.

274 Die constructie werd bijvoorbeeld toegepast bij de bouw van De Liefde in 1786. GAA443/20. Ook het bouwproces van het Maagdenhuis werd in 1786 voor een deel op deze manier gefinancierd. Een bedrag van f 40.000,- werd op basis van een lijfrenteconstructie tegen een rente van 4% geleend. Rijckevorsel, T.C.M.H., *Geschiedenis van het RC Maagdenhuis te Amsterdam*, 154.

275 Vergelijk tabel 1.3. Zie ook: 'De toestand der RC Kerken in 1807' in: RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 55.

276 GAA 5181/263, inv.nr 3164. In 1821 bedroeg de kerkeschuld f 32.806,-.

277 Collecten waren sinds 1771 voorbehouden aan het RK Armenbestuur. GAA 436, inleiding 6.



bedragen in ruil voor het lezen van missen, niet ongebruikelijk in die tijd.<sup>278</sup> Offerman kreeg bovendien te maken met de verslechtering van de conjunctuur die de stad trof sinds het midden van de achttiende eeuw. De Bataafs – Franse tijd was een ramp voor de stad.<sup>279</sup> De Amsterdamse handel kwam daardoor tot 1815 bijna geheel stil te liggen. Gezien de omstandigheden, is het echter een wonder dat de Amsterdamse katholieken zo goedgeefs waren.

Offermans opvolger, pastoor H.E. Brouwer, had het van het begin van zijn pastoraat moeilijk met de financiële lasten. Een aantal parochianen vond de nieuwe pastoor niet sympathiek en maakte gebruik van het recht de godsdienstplichten in andere kerken te vervullen. Het gevolg was dat de inkomsten van de statie De Duif verder daalden. Pastoor Brouwer kreeg steeds meer moeite de rente te betalen. Van aflossing kon al helemaal geen sprake zijn. De financiële toestand van de statie werd in 1821 als volgt beschreven: ‘De helft van de parochianen was behoeftig terwijl de andere helft evenmin in staat was in het onderhoud van de pastoor te voorzien. De statie kon beschikken over inkomsten uit collecten van naar schatting f 800,- die werden gebruikt voor de betaling van een gedeelte van de rente maar kon geen aanspraak maken op inkomsten voor onderhoud op basis van geestelijke tienden.’<sup>280</sup>

Toen pastoor H.J. Gerteler in 1818 werd benoemd tot opvolger van pastoor Brouwer, was duidelijk dat de zaak niet langer kon worden uitgesteld. Per jaar moest de pastoor een bedrag van f 1.100,- aan rente op de lening opbrengen en f 775,- aan lijfrenten uitkeren.<sup>281</sup> Bovendien werd de statie geconfronteerd met extra kosten als gevolg van lekkages in de lichtkoepel op het dak. De reparatie kostte ruim f 3.000,-. Een bedrag van f 2.806,- werd opgebracht door giften van enige rijke katholieken.<sup>282</sup> In 1818 vroeg de pastoor het departement van RKE om subsidie. Ook vroeg hij de crediteuren tijdelijk uitstel van de rentebetaling.<sup>283</sup> Subsidie werd echter niet verleend en

278 Zie de brief van 24 maart 1797 van Arnout Jan van Brien en van de Groote Lindt in RANH, archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 145.

279 Jonker, J., *Merchants, bankers middlemen, the Amsterdam money market during the first half of the 19th century* (Amsterdam 1996) 32 – 33 en Pfeil, T.J.E.M., *Tot redding van het vaderland*, 124 – 130 en Nusteling, H., *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540 – 1860* (Amsterdam 1985) 95.

280 GAA 5181/263. Inv. nr 3164.

281 *Registrum Memoriale*, 5. GAA 436/10. In veel staties gold het principe dat de pastoor recht had op de opbrengst van alle collecten onder voorwaarde dat hij de kosten van het onderhoud van de kerkelijke gebouwen droeg. AAU 39 (1913) 27.

282 GAA 5181/263, inv.nr 3164.

283 Uit aantekeningen op de achterkant van de notariële akten van de lening van november 1795 kan worden opgemaakt dat in sommige gevallen de aflossing en rentebetaling tientallen jaren op zich liet wachten. Zie ook: Dunk, T. von der, ‘De

de schuldeisers waren niet blij met het verzoek om uitstel.<sup>284</sup> Toen de schuldeisers dreigden het kerkgebouw bij opbod te laten verkopen, kreeg men op de een of andere manier weer enig geld bij elkaar.<sup>285</sup>

Om de inkomsten structureel te kunnen verhogen, nam pastoor Gerteler het initiatief tot de oprichting van een kerkbestuur.<sup>286</sup> Na een eerste vergadering op 31 augustus, werd het college van kerkmeesters der RK kerk 't Duijfe op zondag 10 september 1820 voorgesteld aan de gemeente.<sup>287</sup> De eerste daad van het nieuwbenoemde kerkbestuur, dat werd voorgezeten door pastoor Gerteler, was het opstellen van een overzicht van schulden en baten, aangezien 'noch boek, noch staat, noch enig behoorlijk beschreven papier bestond waaruit men de financiële toestand van dit kerkgebouw stellig kon opmaken.' Helaas is dat overzicht niet in het archief te vinden. Wel bevat het archief een brief van het kerkbestuur aan de parochianen van 19 oktober 1820. Daarin werd een somber beeld geschetst van de financiële toestand van de statie. Gesteld werd dat de rente op de schuld van f 30.500,- alleen betaald had kunnen worden met opoffering van het vermogen en omdat de pastoor extra bijdragen had geleverd. Pastoor Gerteler was bereid geweest dat offer te brengen, maar zouden zijn opvolgers daartoe ook bereid blijken? Aangezien de crediteuren slechts tijdelijk akkoord gingen met uitstel van betaling en nog steeds dreigden met inbeslagname van het gebouw, was het kerkbestuur gedwongen de inkomsten van de statie structureel te verhogen.<sup>288</sup> Het kerkbestuur riep de gemeente op 'milddadig' te geven. Een plan van intekening werd voorgelegd. In ruil daarvoor beloofde het kerkbestuur voortaan verantwoording af te leggen over het financiële beleid.<sup>289</sup>

katholieken en hun kerken in Amsterdam tussen 1795 en 1853' in Snel, J.D., *En God bleef toch in Mokum*, 174.

284 *Registrum memoriale*, 7. GAA 436/10.

285 *In loco isto dabo pacem*, 15.

286 In de akte van oprichting wordt een direct verband gelegd tussen de schuldpositie van de statie en de oprichting van het college van kerkmeesters. GAA 436/177

287 Een notaris stelde, onder goedkeuring van de aartspriester J. J. Cramer, een reglement op voor het kerkbestuur. Ignatius van Ogtrop was een van de zes 'bekwame en aanzienlijke mannen' die op 31 augustus bijeenkwamen in de pastorie en op 10 september werden voorgesteld aan de leden van de kerkgemeente. Verschillende generaties van deze familie speelden een rol bij de financiering van de katholieke kerkbouw. *Registrum Memoriale*, 5. GAA 436/10.

288 Executoriale verkoop van kerkelijke bezittingen was geen zeldzaamheid. In 1827 hing dit lot de katholieke gemeenschap op Curaçao boven het hoofd, omdat op het kerkgebouw aldaar een – niet afgeloste – hypothecaire schuld rustte van enkele duizenden guldens. RANH archief Warmond/brief van 2 januari 1827.

289 'Kerkmeesters van de R.C. Kerk het Vrede-Duijfe aan de Gemeente en aan

De reactie op de instelling van het kerkbestuur en het reglement was positief. Een parochiaan schonk spontaan een bedrag ten behoeve van de aflossing van de kerkeschuld.<sup>290</sup> Een vrijwillige inschrijving bracht f 4.540,- op. Volgens een berekening van het kerkbestuur uit 1821 bedroeg de officiële kerkeschuld f 32.806,- à 4%.<sup>291</sup> Onduidelijk is of bij dat totaal de lijfrenten moeten worden opgeteld. In ieder geval was de statie aanvoerder van een lijst van tien met schuld bezwaarde Amsterdamse staties.<sup>292</sup> In april 1823, toen steeds duidelijker werd dat van het Rijk geen schuldverlichting te verwachten was, werden een reglement op de heffing van zitplaatsgelden ingevoerd. Daarmee volgde het kerkbestuur het voorbeeld van de Amsterdamse statie De Pool. Op instigatie van pastoor B. Hofman was daar in 1820 de heffing van plaatsengeld ingevoerd om geld bijeen te brengen voor de aflossing van schulden die waren ontstaan door de uitvoering van bouwkundige werkzaamheden.<sup>293</sup> Aangezien de Amsterdamse katholieken in principe vrij waren ter kerke te gaan waar zij wilden, liep de statie het risico dat de gelovigen weg zouden blijven. Kennelijk viel dat mee.

Met de instelling van een kerkbestuur en de heffing van plaatsengeld was de statie De Duif – noodgedwongen – voorloper op het gebied van de modernisering van het bestuur in het aartspriesterschap Holland en Zeeland. De opbrengst van het plaatsengeld volstond in het begin nog niet om aan alle financiële verplichtingen te kunnen voldoen, zodat de pastoors van de statie tot rond 1840 gedwongen waren jaarlijks enige honderden guldens uit eigen zak bij te passen of via giften van rijke parochianen het ontbrekende aan te vullen.<sup>294</sup>

De aflossing van de schuld heeft het kerkbestuur tientallen jaren hoofdbrekens bezorgd. Onderwijl werd steeds duidelijker dat aanzienlijke kosten gemoeid zouden zijn met de oplossing van het probleem van de lekkende lichtkoepel op het dak. De bouwkundige toestand van de koepel werd zo slecht, dat hij in 1837 moest worden afgebroken. Daarmee werd het karakter van het kerkgebouw weliswaar in negatieve zin aangetast, maar voor de fi-

allen die van deze kerkgebruik maken' circulaire van het kerkbestuur van 19 oktober 1820 in: GAA436/221.

<sup>290</sup> *Registrum Memoriale*, 6. GAA 436/10.

<sup>291</sup> GAA 5181/263, inv.nr 3164. Volgens de brief van 19 oktober 1820 bedroeg de schuld f 30.500,-. GAA 436/221.

<sup>292</sup> Zie ook: Dunk, T. von der, 'De katholieken en hun kerken in Amsterdam tussen 1795 en 1853' in: Snel, J.D., *En God bleef toch in Mokum*, 173 – 174.

<sup>293</sup> NA, archief RKE, 111, dossier 6906. Inventarisatie van oktober 1821.

<sup>294</sup> Daarvoor werd een apart reglement opgesteld op 6 april 1823. *Registrum Memoriale*, 7, 8. GAA 436/10.

nanciële toestand van de statie kan de afbraak van de koepel alleen als een positieve ontwikkeling worden aangemerkt.<sup>295</sup>

De oude bouwschuld bleef de statie achtervolgen. In een buitengewone vergadering moest het nieuwe kerkbestuur dat in 1856 aantrad nadat de nieuwe parochiële indeling van de stad van kracht was geworden, vaststellen dat nog steeds sprake was van een schuld van f 19.249,-. Een bedrag van f 9.000,- daarvan werd aangeduid als het restant van de 'oude schuld anno 1796'.<sup>296</sup>

De nieuwe indeling van Amsterdam in elf parochies in december 1856 betekende dat het aantal parochianen van de parochie De Duif in één klap verdrievoudigde. Dat was enerzijds gunstig voor de inkomsten, anderzijds een probleem aangezien het kerkgebouw daarop niet was berekend.<sup>297</sup> Om het kerkgebouw te vergroten, diende het kerkbestuur een aanvraag in voor een bouwvergunning bij het college van B&W van Amsterdam. Aangezien de parochie te weinig eigen vermogen bezat voor de financiering van het bouwproces, besloot het kerkbestuur een obligatielening uit te schrijven van f 125.000,- à 4% verdeeld in 'aandelen' van f 500,-.<sup>298</sup> Het kerkbestuur vroeg een provinciaal subsidie van f 5.000,-. Op grond van het KB 4 van 10 september 1815 moest de aanvraag voor de lening worden goedgekeurd door het college van GS. Een en ander werd in augustus 1856 behandeld. In december van dat jaar werd goedkeuring verleend. Van een provinciaal subsidie kon wegens gebrek aan fondsen en eerder gedane toezeggingen elders overigens geen sprake zijn. Het college van GS bepaalde de aflossing op f 4.000,- per jaar.<sup>299</sup> In december 1856 vond over dat onderwerp schriftelijk overleg plaats met het bisdom en het ministerie van RKE. Na tussenkomst van het bisdom werd de jaarlijkse aflossing vastgesteld op f 2.000,-. Artikel 5 van het prospectus bepaalde dat de opbrengst van de zitplaatsgelden werd gereserveerd ter verzekering van aflossing en rentebetaling. Met die voorwaarden ging ook het college van GS akkoord, zodat het parochiebestuur kon overgaan tot uitschrijving van de lening.<sup>300</sup>

295 *Registrum memoriale*, 8. GAA 436/10.

296 GAA 436/224. Verslag van de buitengewone vergadering van het kerkbestuur van 25 oktober 1860.

297 *Registrum memoriale*, 9. GAA 436/10.

298 50 aandelen van f 500,- (de nummers 201 t/m 250) werden gesplitst in aandelen van f 100,- en f 200,- met dezelfde nummers onder toevoeging van de letters a,b,c en d. Zij werden gedateerd 1 februari 1859. GAA 436/238.

299 Zie het extract uit het register der deliberatiën van GS van 11 december 1856. GAA 436/266

300 Uiteraard met goedkeuring van het ministerie van RKE en GS van Noord-Holland. De aflossing en betaling van rente werd aangekondigd in het *Amsterdamsch Effectenblad* 19 (25 februari 1865)

Het kerkbestuur had kennelijk het een en ander geleerd van de geschiedenis. Op 1 januari 1857, de eerste dag dat de nieuwe kerkelijke indeling van de stad Amsterdam van kracht was, verspreidde het een formulier onder de parochianen. Pastoor G. Kok meldde dat het kerkbestuur zich intensief op de verbouwing had voorbereid. Andere kerkgebouwen waren bezichtigd, bestek en begroting waren vervaardigd en overleg had plaatsgevonden met de bevoegde autoriteiten.<sup>301</sup> De pastoor herinnerde zijn parochianen aan een besluit van het concilie van Trente dat bepaalde dat de parochianen, zonder enige uitzondering of tegenspraak, door alle voegzame middelen er toe gebracht behoorden te worden de kosten van het onderhoud van hun parochiekerk te dragen.<sup>302</sup> Via het formulier konden zij kenbaar maken op welke manier zij een bijdrage wilden leveren tot de financiering van de vergroting van hun parochiekerk.

Ten behoeve van het nieuwe bouwproces werd op de dag van de aanbesteding van de werkzaamheden ter vergroting van het kerkgebouw, 10 januari 1857, een ‘memorie’ geopend van de gelden die werden ingezameld. De inzameling van gelden gebeurde onder andere door de vereniging van juffrouwen zelatrices, ingesteld door de pastoor.<sup>303</sup> De acht leden van deze vereniging vergaderden eenmaal per maand op een vaste dag in de pastorie. De bijeengebrachte gelden werden overhandigd aan de penningmeester en de gemeenschappelijke belangen besproken. Tussen 1857 en 1865 haalden de zelatrices een bedrag op van f 16.534,05. In 1866 kwam daar f 1.597,- bij. In 1867 f 1.636,-; in 1868 f 5.386,- en in 1869 f 4.776,- zodat het totaal dat door de dames bijeen was gebracht eind 1869 was aangegroeid tot f 29.930,-. De collecten van de zelatrices werden voortgezet tot 1890. Jaarlijks brachten zij gemiddeld een bedrag bijeen van enkele duizenden guldens.<sup>304</sup>

301 Bestek en voorwaarden van aanbesteding in: GAA 436/265.

302 21ste zitting, hoofdstuk 7. GAA 436/238.

303 Patrones van de vereniging werd de H. Theresia, die met geringe middelen zoveel godsgebouwen had opgericht. Uit erkentelijkheid las de pastoor maandelijks een mis in een kapel die werd toegewijd aan de H. Theresia. Memorie der geïnde gelden. GAA 436/267. Zelatrices en zelateurs werden ook elders in het bisdom Haarlem ingezet om de bijdragen van de gelovigen te verhogen.

304 Memorie van de geïnde gelden, I. GAA 436/267.

### 1.3.2 De statie van de H. Willibrordus, Bergschenhoek<sup>305</sup>

**Aantal katholieken in 1834:** 873<sup>306</sup>

**Bouwperiode:** planning vanaf 1823; toestemming tot de bouw op 13 oktober 1832

**Eerste steenlegging :** 28 maart 1833; inwijding op 25 augustus 1834

**Architect:** P. Adams

**Aantal zitplaatsen:** 270

**Kosten van grondverwerving:** geen

**Bouwkosten:** f 19.000,-

**Eigen Vermogen:** f 3.000,-

**Vreemd Vermogen:** in 1832 een hypothecaire lening van de Rotterdamse jeneverstoker Albertus Florijn van f 7.000,- à 5% en in 1835 een lening van f 5.400 à 3%

**Rijkssubsidie:** f 6.000,-

**Kapitaalslasten:** f 750,- per jaar vanaf 1834 en f 1.019,- vanaf f 1836

**Initiatief:** Sinds 1652 gingen de katholieken van dit kleine Zuid-Hollandse dorp ter kerke in een kerkschuur met een rieten dak. Ondanks regelmatig onderhoud verouderde de kerkschuur mettertijd. In 1807 omschreef Ten Hulscher de toestand van het kerkgebouw als ‘een tamelijke kerk en pastoorswoning, voor weinige jaren nieuw opgebouwd’.<sup>307</sup> Waarschijnlijk was hem ter ore gekomen dat het gebouwtje onlangs was opgeknapt, maar van nieuwbouw was absoluut geen sprake geweest want in 1818 was de kerk zo bouwvallig dat geen rietdekker het dak meer op durfde. Tijdens een bezoek van de stadsbouwkundige van Rotterdam, A. Munro, kon deze met enkele duwen van zijn wandelstok een muur aan het schudden brengen. In 1823 verkeerde de kerk in zulk een bouwvallige staat dat hij geheel ongeschikt was voor de eredienst en ieder ogenblik kon instorten. De kerk moest ingrijpend worden

305 *Grote Historische Atlas van Nederland, deel 1 West-Nederland 1839 – 1859* (Groningen 1990) blad 67.

306 RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 564. Het aantal communicanten voor dat jaar werd niet ingevuld. In 1853 werd het aantal communicanten gesteld op 365 in: Wensing, J.H., *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor Katholijken*, 122. In 1856 werd het aantal communicanten gesteld op 373 in: ‘Alphabetische naamlijst etc. in: *Handboekje RKE* 11 (1857) 67. Zie ook: Kok, de J.A., *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 467 en 302.

307 ‘Staat der Roomsche-Catholijke kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland’ in: *BBH* 41 (1923) 290 en Rogier, J.A.A., ‘Bijdragen tot de kerkgeschiedenis van Schieland, deel IV: Bergschenhoek van 1810 tot 1858’ in: *BBH* 44 (1926) 345.

vernieuwd. De statie kon de kosten, die werden geschat op een bedrag van f 19.688,- onmogelijk zelf opbrengen, aangezien op dat moment een schuld bestond van ruim f 5.000,- en de meerderheid van de 737 zielen werd omschreven als ‘onvermogen’.<sup>308</sup>

Niet zozeer de algemene armoede, die een groot deel van de katholieken van de statie van de H. Willibrordus kenmerkte, maakte deze statie bijzonder. Dat was vooral de ‘ver-doorgevoerde heerschappij van het leken-kerkbestuur’. Deze plattelandsparochie was in dat opzicht zeker niet de enige in het aartspriesterschap.<sup>309</sup> Tot 1809 hadden in Bergschenhoek de parochianen hun kerkmeesters gekozen. De belangstelling voor dergelijke verkiezingen was daarna zo gering geworden, dat de kerkmeesters nieuwe leden van het bestuur zelf selecteerden. De geringe belangstelling voor deelname in het kerkbestuur kan te maken hebben gehad met de slechte toestand van de financiën.

De jaren tussen 1812 en 1823 werden gekenmerkt door voortdurend geharrewar tussen pastoor en kerkmeesters. In 1819 ontbood pastoor A. van Gulick de kerkmeesters J. van Zoelen en P. van der Bol naar de pastorie en legde hun het reglement voor dat was opgesteld door de toenmalige aartspriester J.J. Cramer.<sup>310</sup> De kerkmeesters weigerden akkoord te gaan. Waarschijnlijk omdat het nieuwe reglement een beperking van hun zeggenschap betekende.

Aangezien de onenigheid tussen pastoor en kerkbestuur voortduurde, nam de landdeken van Schieland het initiatief tot de instelling van een ‘Commissie tot regeling der zaken van de R.K. Gemeente te Bergschenhoek’. Deze commissie kreeg verschillende taken: 1. Het samenstellen van een nieuw reglement voor het kerkbestuur, 2. Het vinden van een bevredigende oplossing voor de huisvesting van de pastoor, 3. Het in orde brengen van de verwarde staat van de financiën in de statie en 4. Het beramen van middelen om te komen tot de bouw van een nieuwe kerk.<sup>311</sup> In een poging de financiële nood enigszins te lenigen, besloot de commissie in 1823, met toestemming van de aartspriester J. van Banning, een commissie van vier notabelen in te stellen om een hoofdelijke omslag voor te bereiden. De heffing werd ingesteld in 1824 en liep uiteen van één tot twintig stuivers per parochiaan per week. Deze heffing heeft bestaan tot 1872; de bedragen konden – desnoods – langs

308 NA archief RKE 130/8641. Beschrijving Zuid-Holland.

309 Zie daarvoor: Voets, B. *Omzien in verwondering, een verhaal van de katholieke gemeenschap van Hoogwoud* (z.p. 1977) 37 – 38.

310 J.J. Cramer was aartspriester van Holland en Zeeland van 1811 tot 1824.

311 Rogier, J.A.A., ‘Bijdragen tot de kerkgeschiedenis van Schieland, deel IV: Bergschenhoek van 1810 tot 1858’ in: *BBH* 44 (1926) 347.



*De kerk van de H. Willibrordus, Bergschenboek*

*Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg – Zeist*

gerechtelijke weg worden geïnd.<sup>312</sup> De heer A. Vermeulen, deurwaarder en aazijnmaker van beroep, trad op als kerkelijk ontvanger.<sup>313</sup>

Voor het misbezoek had deze maatregel minder gunstige gevolgen. Omdat de bouwkundige toestand van de kerk dringend aandacht vereiste, belegde het kerkbestuur op zondag 5 december 1823, na de mis, een vergadering. Het kerkbestuur stelde de 86 aanwezige parochianen voor: 1. Een bedrag van f 12.000,- te lenen voor de kerkbouw en 2. Een huis over te nemen dat enkele jaren tevoren was gekocht op voorstel van de toenmalige pastoor. Ook besloot het kerkbestuur een inventaris op te stellen van de kerkgoederen, een lijst van de fundaties en ieder jaar een begroting te maken. Verder werd de pastoor verplicht elk kwartaal verantwoording aan het kerkbestuur af te leggen. Omdat de opbrengst van de hoofdelijke omslag tegenviel, vanwege het feit dat veel parochianen weigerden te betalen, besloot het kerkbestuur de betaling van het salaris van de pastoor voorlopig op te schorten. Op zich was dat niets nieuws. Over de jaren 1821 en 1822 had pastoor A. van Gulick al

<sup>312</sup> De heffing van hoofdelijke omslagen werd 'minder raadzaam' geacht, maar was toegestaan. *Handboekje voor de Zaken der RKE 1* (1847) 150. De omslag werd geheven tot 1872. Jaarrekeningen van de parochie. NA 3.18.01.02/134.

<sup>313</sup> Rogier, J.A.A., 'Bergschenhoek van 1810 tot 1858' in: *BBH* 44 (1926) 349.



bijna geen salaris gekregen, zodat hij berekende dat hij een bedrag van *f* 2.400,- tegoed had van het kerkbestuur.<sup>314</sup> Na overleg met de aartspriester deelde de pastoor mee dat hij vanaf augustus 1824 geen missen meer zou lezen in Bergschenhoek totdat het achterstallige loon werd uitbetaald.<sup>315</sup> In zijn plaats kwam de pastoor van Berkel met enige regelmaat naar Bergschenhoek om de mis te lezen.

Na enkele jaren van stagnatie en onenigheid kwam onder pastoor C. van den Elshout in november 1828 weer enige beweging in de armzalige statie. Er was nog steeds niet voldoende geld voor de financiering van een bouwproces. De financiële nood was zo hoog dat zelfs werd geopperd een entreegeld van een stuiver te heffen tot de godsdienstoefeningen van die parochianen, die de hoofdelijke omslag niet betaalden.<sup>316</sup>

De toestand werd onhoudbaar toen de kerkschuur in 1830 instortte. Met Pasen 1830 weigerde het kerkbestuur die parochianen die hun hoofdelijke omslag niet betaalden de toegang tot de heilige sacramenten. Desondanks bleef de meerderheid van de parochianen in gebreke en ook pastoor Van den Elshout ontving nauwelijks salaris. Desondanks adviseerde de burgemeester van Bergschenhoek het departement van RKE in gunstige zin inzake een subsidie.<sup>317</sup>

**Grondverwerving:** De nieuwe kerk werd gebouwd op grond die al in het bezit was van de statie. Daarmee waren dus geen kosten gemoeid.

**Uitvoering:** De eerste steen werd gelegd op 28 maart 1833. De nieuwe kerk werd gewijd door mgr. J. de Wijkerslooth op 25 augustus 1834.

**Financiering:** Met het ontwerp voor een nieuwe kerk naar een ontwerp van de Rotterdamse stadsbouwmeester P. Adams was oorspronkelijk een bedrag gemoeid van rond *f* 19.000,-. Op 2 augustus 1830 richtte het kerkbestuur zich tot de regering en vroeg subsidie voor de financiering van het kerkbouwproces. Men stelde dat de statie van 800 zielen zo arm was dat men in 1798 gedwongen was geweest kerkzilver en enige effecten te verkopen om schulden weg te werken, maar dat desondanks nog steeds een schuld op de statie drukte. Het departement vroeg de burgemeester van Bergschenhoek,

314 Pastoor A. van Gulick kreeg *f* 500,- per jaar, 20 roeden turf, *f* 25,- voor brandhout, *f* 200,- voor de kosterij, *f* 75,- voor de Missa pro Populo, *f* 18,- voor het halen van de H. Olie en vergoeding voor zijn aanslag in de dorpslasten. Rogier, J.A.A., 'Bergschenhoek van 1810 tot 1858' in: *BBH* 44 (1926) 346.

315 Rogier, J.A.A., 'Bergschenhoek van 1810 tot 1858' in: *BBH* 44 (1926) 345 – 351.

316 Dat was niet toegestaan, aangezien in het decreet van 18 mei 1806 was bepaald dat kerkgebouwen 'om niet' voor het publiek geopend moesten zijn. *Handboekje voor de Zaken van RKE* I (1847) 150.

317 'Toelagen van regeerings – en provinciewege verleend aan verschillende statien in de Hollandsche Zending' in: *AAU* 43 (1917) 53.

W.N.A. Mierop om advies. Dat was overwegend positief, maar hij was niet enthousiast over het betalingsgedrag van het kerkbestuur. Dat kampte nog altijd met schulden, maar werkte hard om die weg te werken. De kerkschuld was verminderd van f 3.700,- in 1826 tot een bedrag van f 1.400,- in 1830.<sup>318</sup>

Het departement liet het kerkbestuur daarop weten dat het alleen subsidie wilde verlenen wanneer het ontwerp van Adams werd versoberd. Tijdens een algemene vergadering van ‘contribuerende leden’ op 28 november 1830 werd besloten Adams een dergelijke opdracht te verstrekken. Hoeveel goedkoper het nieuwe ontwerp werd, is niet helemaal duidelijk maar het is goed mogelijk dat de begroting er in 1832 ongeveer uitzag als weergegeven in tabel 1.13. Bij besluit van 9 januari 1832 kreeg de statie een subsidie van f 6.000,-.

Het departement van RKE verbood het kerkbestuur echter de bouw aan te besteden voordat een akkoord was gesloten met de schuldeisers. Bovendien werd de voorwaarde gesteld dat pas toestemming zou worden verleend voor het leggen van de eerste steen wanneer de kerkbouw aantoonbaar kon worden gefinancierd.<sup>319</sup> Op 23 januari 1832 ontving koning Willem I een delegatie van het kerkbestuur op audiëntie. Enkele dagen later, op 31 januari 1832 kwam toestemming voor de bouw van een noodkerk en de afbraak van de oude kerkschuur. Een verzoek om subsidie aan het college van Gedeputeerde Staten van de provincie Holland werd echter afgewezen. Om de overheid te overtuigen van zijn goede wil, besloot het kerkbestuur in 1832 een ‘reglement op de administratie der kerkelijke fondsen’ aan te nemen dat in 1818 was goedgekeurd voor gebruik in de statie van de H. Nicolaas in Zoetermeer en Zegwaard. Voortaan zou het kerkbestuur bestaan uit vier leden onder voorzitterschap van de pastoor. De leden van het kerkbestuur werden gekozen uit de notabelen, die weer zouden worden gekozen door de stemgerechtigde parochianen.<sup>320</sup>

Nadat de Rotterdamse jeneverstoker Florijn de statie op 7 oktober 1832 een hypotheek had verstrekt van f 7.000,-, kreeg het kerkbestuur op 13 oktober 1832 toestemming van het departement van RKE te beginnen met de definitieve bouw. Aangezien een afrekening van de bouw ontbreekt, is het niet mogelijk het bedrag van de bouwkosten precies vast te stellen. Duidelijk is dat de kosten hoger waren dan begroot.

318 Rogier, J.A.A., ‘Bergschenhoek van 1810 tot 1858’ in: *BBH* 44 (1926) 360 – 361.

319 NA, archief RKE. 1290. Akte van 9 januari 1832, nummer 35. Zie ook RKE 1113 (klapper 1835, 487) J. Hoeneveldt, crediteur, vraagt tussenkomst van het Departement om zijn schuld vereffend te krijgen.

320 Rogier, J.A.A., ‘Bergschenhoek van 1810 tot 1858’ in: *BBH* 44 (1926) 362.

*Tabel 1.13: de bronnen voor de financiering van het bouwproces van de statie van de H. Willibrordus in Bergschenhoek in 1832 (bedragen in guldens)*

|  |          |
|--|----------|
| EV:  | 3.000,-  |
| VV: een hypotheek à 5% van de Rotterdamse jeneverstoker Florijn afgesloten op 7 oktober 1832 | 7.000,-  |
| Subsidie van het departement van RKE   | 6.000,-  |
| Totaal   | 16.000,- |

Bron: NA, archief bisdom Rotterdam, 1072, RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 565 en Rogier, J.A.A., 'Bergschenhoek van 1810 tot 1858' in: *BBH* 44 (1926) 360 – 361

Omdat de kosten hoger uitvielen, kampte het kerkbestuur in maart 1834 met een tekort van f 4.000,-. Als gevolg daarvan bleven nogal wat rekeningen onbetaald, zoals in 1835 zou blijken, toen de crediteuren met gedingen dreigden.<sup>321</sup> Om het tekort weg te werken, bezochten pastoor C. van den Elshout en kerkmeester A. Vermeulen alle parochianen die voor een bedrag van f 5,- of meer waren aangeslagen in de hoofdelijke omslag. Ze oefenden druk uit op de parochianen door te dreigen hun namen op te geven aan de aartspriester als 'onwillig, weerspanning en verlangend naar de ondergang van kerk en godsdienst'. Veel parochianen bezweken voor de chantage en zegden toe borg te staan voor betaling van het ontbrekende bedrag.

Bij gebrek aan baten verbeterde de financiële positie van het kerkbestuur echter nauwelijks. In november 1834 ontving het kerkbestuur een aanschrijving van het departement van RKE 'om verslag te geven van de opbouw der nieuwe kerk en tevens rekening en verantwoording af te leggen wegens het gebruik van het rijkssubsidie aan hun kerk verleend'.<sup>322</sup> De crediteur J. Hoeneveldt uit Rotterdam zond namens zijn medecrediteuren een rekest aan het departement van RKE met het verzoek te bewerkstelligen dat de openstaande posten werden betaald.<sup>323</sup> Tot overmaat van ramp werd het kerkgebouw in december 1834 getroffen door de bliksem. Gelukkig werd de schade vergoed door de verzekering.

Nadat eerst de financiering van het bouwproces de armlastige statie voor aanzienlijke problemen had gesteld, kan het niet verwonderen dat ook de

321 Rogier, J.A.A., 'Bergschenhoek van 1810 tot 1858' in: *BBH* 44 (1926) 365.

322 NA Archief RKE 1072/458. Stuk 2423 van 8 november 1834. Zie ook 1071 (323 van 1833)

323 NA Archief RKE 1073/487. Zie ook 2422 en 2667 van 1834.

structurele verhoging van de gewone begroting de statie voor problemen stelde. De ‘Staat van begroting voor de jaarlijkse administratie tot instandhouding van de RK kerk in Bergschenhoek’ vertoonde in 1834 een tekort van maar liefst *f* 1.406,75. Volgens opgave bestonden de inkomsten van de statie op dat moment uit drie posten:

- *f* 78,10: de interest van een bedrag van *f* 3.200,- aan Nationale Werkelijke Schuld
- *f* 380,-: de opbrengst van de verhuur van zitplaatsen
- *f* 160,-: de opbrengst van de collecten.

Tegenover het totaal van de inkomsten van *f* 618, 10 stonden uitgaven voor een totaal van *f* 2.025,15. Aan rente op ‘genegotieerde Cappetalen’ moest *f* 500,- worden betaald terwijl een bedrag van *f* 250,- werd gereserveerd voor aflossing. De regelmatig terugkerende financieringslasten van *f* 750,- bedroegen dus meer dan de structurele inkomsten.

Om het tekort van *f* 1.406,75 aan te zuiveren moest het kerkbestuur zijn toevlucht nemen tot de hoofdelijke omslag. In mei 1834, enkele maanden voordat de kerk zou worden ingewijd, telde de statie van de H. Willibrordus 873 zielen. Het aantal communicanten werd niet vermeld. De 285 katholieken die een bijdrage leverden aan de heffing werden ingedeeld in tien welstandsklassen. De verdeling van de opbrengst in tabel 1.14 lijkt illustratief voor de maatschappelijke verhoudingen in die tijd: een kleine groep (betrekkelijk) welgestelden, een kleine middengroep en een grote groep armen.

*Tabel 1.14: de indeling die in 1834 werd gemaakt van de parochianen in Bergschenhoek in welstandsklassen en de bedragen die zij opbrachten (in guldens)*

| Personen |     | Jaarbedragen |         |
|----------|-----|--------------|---------|
| Klas 1   | 5   | 50,-         | 250,-   |
| Klas 2   | 3   | 35,-         | 105,-   |
| Klas 3   | 5   | 25,-         | 125,-   |
| Klas 4   | 5   | 20,-         | 100,-   |
| Klas 5   | 10  | 15,-         | 150,-   |
| Klas 6   | 10  | 10,-         | 100,-   |
| Klas 7   | 7   | 6,-          | 42,-    |
| Klas 8   | 30  | 3,-          | 90,-    |
| Klas 9   | 130 | 0,05 p/week  | 286,-   |
| Klas 10  | 80  | 0,025p/week  | 103,-   |
| Totaal   | 285 |              | 1.351,- |

Bron: RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 564

De opbrengst volstond evenwel niet om het tekort geheel weg te werken. Besloten werd de resterende *f* 55,- in rekening te brengen aan de ‘vreemdelingen’ die in de zomer in Bergschenhoek werkten en bij de ingang van de kerk een bedrag van vijf cent betaalden.<sup>324</sup> Op die manier werd het tekort van *f* 1.406,75 op de begroting voor het jaar 1834 weggewerkt. In 1835 was opnieuw sprake van een tekort. Het kerkbestuur vroeg een tweede subsidie aan bij het departement maar kreeg nul op het rekest. In december 1835 was het kerkbestuur in staat een schikking treffen met de crediteuren. Het kerkbestuur kreeg een bedrag van *f* 5.700,- à 3% op schuldbekentenissen.<sup>325</sup> Daarmee konden de ergste problemen worden opgelost.

Duidelijk is dat het reglement dat het kerkbestuur in 1832 ondertekende een positieve invloed had op het financiële beleid. Het archief bevat Rekeningen en Verantwoordingen over de jaren 1836 en 1837. De statie van de H. Willibrordus was voor een groot deel van de inkomsten afhankelijk van liefdegaven of ‘levend geld’. De inkomsten uit de hoofdelijke omslag voorzagen voor ongeveer een derde deel in de inkomsten van de statie, een totaal van *f* 3.630,- in 1836. Daarnaast had de statie andere inkomsten, bijvoorbeeld een bedrag van *f* 352,- uit turf die in Bergschenhoek werd geveend en verkocht ten bate van de kerk.

Uit de Rekening en Verantwoording over 1836 blijkt dat de statie jaarlijks een bedrag van iets meer dan *f* 1.000,- kwijt was aan rente en aflossing. Het totaal van de onderhoudskosten en financiële lasten kostte de statie in 1837 een bedrag van *f* 1.887,-.<sup>326</sup>

Met de komst van pastoor A. Bruls in augustus 1840 veranderde er veel ten goede. De pastoor ‘ontvoogdde zich van het kerkbestuur’ en begon de parochiële financiën te saneren. De omvang van de kerkschuld begon zichtbaar te slinken.<sup>327</sup> In 1843 bedroeg de kerkschuld nog *f* 8.875,-. Van de hypotheek resteerde een bedrag van *f* 6.500,- terwijl de helft van de schuldbekentenissen inmiddels was afgelost. In 1845 waren beide bedragen verder verminderd.<sup>328</sup> Toen de parochie in 1876 geheel schuldevrij was, werd de hoofdelijke omslag afgeschaft.<sup>329</sup>

324 RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 564. De staat is gedagtekend 28 mei 1834.

325 Hoofdstuk 2 van de Lasten en Uitgaven. Rekening en verantwoording over 1836 in: RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 565. Jaarlijks werden drie aandelen uitgeloot.

326 De rekeningen en verantwoordingen bevinden zich in RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 565.

327 Rogier, J.A.A., ‘Bergschenhoek van 1810 tot 1858’ in: *BBH* 44 (1926) 369.

328 Rekening en Verantwoording 1843 en 1845. RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 565.

329 Rogier, J.A.A., ‘Bergschenhoek van 1810 tot 1858’ in: *BBH* 44 (1926) 369.

Het geldgebrek dat het bouwproces had gekenmerkt, had zijn weerslag op de kwaliteit van het kerkgebouw. In 1836 leed het kerkje stormschade. Voor het herstel verleende het departement van RKE een subsidie van *f* 300,- onder voorwaarde dat de reparatie zou worden uitgevoerd onder toezicht van een ingenieur van Waterstaat. In 1838 begon de zuidwestelijke muur water door te laten. Een vergelijkbaar probleem was bij de katholieke kerk in Waddinxveen opgetreden. Na correspondentie met het departement van Waterstaat werd voor reparatie 'een matig' subsidie verleend. Ernstiger waren de berichten over verzakking van de voorgevel.

Ondanks verschillende bouwkundige gebreken, bleef het kerkgebouw, omschreven als 'een bekrompen waterstaatsproduct van weinig hechte structuur' staan tot het begin van de twintigste eeuw.<sup>330</sup> De bouwkundige toestand werd tenslotte zo slecht dat het kerkbestuur in 1902 besloot grond te kopen voor de bouw van een geheel nieuwe kerk.

Het nieuwe bouwproces verliep veel vlotter, want het was de parochie van de H. Willibrordus voor de wind gegaan. Vanaf 1865 was het aantal giften en legaten snel toegenomen, een bewijs dat de parochianen vertrouwen hadden in het zakelijk bewind van het kerkbestuur.<sup>331</sup> De gelden werden belegd op de beurs. Op verschillende manieren werd vermogen gevormd. In 1891 bezat de parochie onder andere enkele arbeiderswoningen die werden verhuurd.<sup>332</sup> Opvallend is dat rond 1900 de inkomsten uit vermogen ongeveer even groot waren als de inkomsten uit de verhuur van de zitplaatsen en de collecten. In 1910 werd de oude kerk vervangen voor een bedrag van *f* 51.212,-.<sup>333</sup> Dat bouwproces kon voor een groot deel worden gefinancierd uit de opbrengst van de verkoop van effecten.<sup>334</sup> Slechts ongeveer een tiende van de totale bouwsom, een bedrag van *f* 4.300,- kwam voort uit vrijwillige giften. Deze kerk staat tot op de dag van vandaag in Bergschenhoek.

330 Rogier, J.A.A., 'Bergschenhoek van 1810 tot 1858' in: *BBH* 44 (1926) 366.

331 Rekening en Verantwoording 1876 bijvoorbeeld. NA, archief bisdom Rotterdam, 138.

332 Rekening en Verantwoording 1891. NA, archief bisdom Rotterdam, 137.

333 De Rekening en Verantwoording, gedateerd 28 april 1912, is te vinden in de Rekening en Verantwoording 1911. NA, archief bisdom Rotterdam, 137.

334 Rekening en Verantwoording 1910. De verkochte aandelen werden afgekruist. NA, archief bisdom Rotterdam, 137.

### 1.3.3 De statie van de H. Jacobus, Schipluiden

**Aantal parochianen:** ongeveer 660, waarvan ongeveer 500 communicanten.<sup>335</sup>

**Bouwperiode:** aanbesteding 14 december 1838, begin bouw maart 1839 en inwijding op 13 oktober 1840

**Architect:** Eerste ontwerp van A. Roodenburg, wijziging aangebracht door H. van der Made

**Bouwkosten:** f 30.000,-

**Kosten van grondverwerving:** geen

**Eigen Vermogen:** f 9.537,58

**Vreemd Vermogen:** een premielening van f 14.000,- à 4%.

**Subsidies:** f 6.500,-. Een bedrag van f 4.500,- van het Rijk en f 2.000,- van de provincie Zuid-Holland

**Kapitaalslasten:** f 1.080,- (rente van f 560,-; aflossing van f 500,- en premiebetaling van f 20,-

**Initiatief:** Nadat de kleine kerk annex pastorie in de kerstnacht van 1721 door brand was verwoest, kochten de katholieken in 1722 ter vervanging een huis met tuin voor de pastoor dat was gelegen in het gehucht Hodenpijl aan de westkant van de Delftse Vaart of Gaag.<sup>336</sup> Zoals in die tijd gebruikelijk, werd dat huis op naam gezet van twee katholieke inwoners van Schipluiden, omdat een katholieke statie geen rechtspersoonlijkheid bezat en geen onroerende goederen mocht bezitten.<sup>337</sup> Conform de bestaande wetgeving, was het huis van buiten niet herkenbaar als kerkgebouw. In 1807 was de bouwkundige toestand van het kerkgebouw niet bijster goed, net als de woning van de priester die aan de andere kant van de vaart was gelegen.<sup>338</sup> Desondanks duurde het nog jaren voordat met verbouwingen kon worden begonnen. Opvallend is dat terwijl in de periode tussen 1787 en 1807 in bijna alle omringende staties kerkelijke bouwprocessen plaatsvonden, Schipluiden bleef zitten met de ‘oude en vervallen’ kerk uit het begin van de achttiende eeuw.

335 In 1809 woonden 234 katholieken in het dorp; in 1829 279 en in 1849 292. De katholieken vormden ongeveer de helft van de totale bevolking. Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 467 en 319. In 1856 bedroeg het aantal communicanten 717. ‘Alphabetische naamlijst der kerkelijke gemeenten in het bisdom Haarlem’ in: *Handboekje RKE* 11 (1857) 77.

336 *Grote Historische Atlas van Nederland, deel 1 West Nederland 1839 – 1859*, blad 66.

337 Dat kon aanleiding zijn voor juridische problemen. Zie *BBH* 64 (1957) 223 – 227.

338 ‘Staat der RC kerken onder het aartsbischoppelijk bestuur van Holland en Zeeland’, in *BBH* 41 (1923) 287.

In 1822 kocht de statie een stuk grond voor f 862,- ten behoeve van een katholiek kerkhof. In dat jaar achtte men 'onderscheidene dringende herstellingen' noodzakelijk aan de kerk. De kosten van de werkzaamheden werden geschat op f 2.400,-. De statie had op dat moment zelf ongeveer f 400,- beschikbaar.<sup>339</sup> Het uiterlijk van het gebouw werd meer aangepast aan de bestemming door de plaatsing van hogere ramen en de toevoeging van een klokkentorentje. De slechte bouwkundige toestand van het gebouwtje in combinatie met een verheugende groei van het aantal parochianen maakte korte tijd later een nadere bouwkundige ingreep noodzakelijk. Een bouwcommissie werd ingesteld onder leiding van pastoor A. Neelemans.

**Grondverwerving:** De plaats van de nieuwe kerk zorgde voor enige discussie. De oude kerk was gesitueerd op een plek zo dicht mogelijk bij het centrum van de statie. Nadeel hiervan was de ligging buiten de bebouwde kom van het dorp Schipluiden.<sup>340</sup> Nadat de statie in 1838 toestemming van het departement had gekregen voor de bouw van een nieuwe kerk in de ambachtsheerlijkheid Hodenpijl, op een kwartier gaans ten noorden van Schipluiden, bood de heer C.C.E. Machen, vooraanstaand lid van het kerkbestuur, de bouwcommissie een terrein in het dorp Schipluiden. Voordeel van de verplaatsing zou zijn dat de bouwkosten met een bedrag van f 4.000,- zouden worden verminderd. Machen wilde graag een stemming onder de katholieken over dit onderwerp. De commissie bleef bij haar standpunt en besloot in februari 1839 de nieuwe kerk te vestigen naast de pastorie in Hodenpijl, dus buiten Schipluiden.<sup>341</sup> De statie hoefde geen kosten te maken door grondverwerving.

**Ontwerp:** Op grond van het KB 45 van 1824 moest toestemming voor de bouw worden gevraagd aan het departement van RKE. Omdat ook een aanvraag voor subsidie werd ingediend bij Rijk en de provincie, verlangden de subsidiegevers inzage in begroting en ontwerp. In 1837 maakte de architect A. Roodenburg, op verzoek van de bouwcommissie, die onder leiding stond van de toen bijna 70-jarige pastoor A. Neelemans, een ontwerp voor een nieuwe kerk. De voorgestelde afmetingen bedroegen: 25 ellen lang en 12 ellen breed (binnenwerks) Het ontwerp van de gevel ging, naar de mode van de tijd, uit van een front van een Griekse tempel in miniatuur.

Op het departement keurde men de plannen in eerste instantie af 'omdat het geheel te aanzienlijk en de raming te hoog was voor een plattelands-gemeente, die de hulp van het gouvernement inriep'. De architect H. van der

339 Beschrijving in NA Archief RKE 130/dossier 8641.

340 Duijnsveld, A.N., et al., *Geschiedenis der parochie van de H. Jacobus den Meerdere te Schipluiden* (z.p., z.j.) 32.

341 Duijnsveld, A.N., et al., *Geschiedenis der parochie van de H. Jacobus te Schipluiden*, 32.





*De kerk van de H. Jacobus in februari 1962*  
*Foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg – Zeist*

Made ‘versoberde’ het ontwerp toen. Desondanks koos de bouwcommissie, na enige aarzeling toch voor het eerste ontwerp, dat op 14 december 1838 werd aanbesteed. Na wijziging van het ontwerp werd goedkeuring verleend.

**Uitvoering:** Omdat tijdens de bouw bleek dat de kerk te klein zou zijn voor de gemeente, werd met aannemer De Vroon afgesproken dat hij de kerk 3,5 el langer zou maken en ‘met de sleutel in de deur’ zou opleveren. De ‘eenvoudige maar met smaak verlichte’ kerk werd op 21 oktober 1840 bij prachtig weer ingewijd door mgr. De Wijkerslooth, bisschop van Curium in het bijzijn van tientallen geestelijken uit de wijde omtrek en honderden belangstellenden.<sup>342</sup> Het latere oordeel over de architectuur was minder positief. Het kerkgebouwtje werd omschreven als ‘een Waterstaatskerk die niets opmerkelijks heeft’.<sup>343</sup>

**Financiering:** Bij gebrek aan precieze gegevens kan niet meer dan een indruk worden gegeven van de financiële toestand van de statie aan het begin van het bouwproces. Gezien de berichten, kan de situatie niet bijzonder rooskleurig zijn geweest. Er was sprake van kleine positieve saldi die de statie belegde.

De instelling van de bouwcommissie in 1836 was het eigenlijke begin van de financiering van het bouwproces. Veel eigen vermogen was er op dat moment niet. Pastoor Neelemans hield een ouderwetse rondgang langs de katholieken van het dorp. Hij klopte aan ‘bij ieder huisgezin’ en haalde een bedrag binnen van f 9.487,-. Waarschijnlijk heeft de kleine groep draagkrachtige kerkmeesters naar verhouding veel bijgedragen. Een collecte onder de dienstboden bracht nog eens een bedrag van f 50,58 op. Daarmee had de bouwcommissie ongeveer de helft van de oorspronkelijke begroting van f 18.900,- binnen.

Omdat het eigen vermogen van f 9.500,- niet volstond voor de financiering van het bouwproces, diende de statie een verzoek in tot subsidie bij het departement van RKE. Het KB waarin het subsidie werd verstrekt aan de RK gemeente van Schipluiden geeft een goed beeld van de voorwaarden waaronder dergelijke subsidies werden vertrekt.<sup>344</sup> ‘De gemeente krijgt vergunning voor de bouw van een nieuwe kerk, ter vervanging van het tegenwoordige bedehuis en krijgt ook een rijkssubsidie van f 4.500,- onder bepaling:

a. dat de kerk zal worden gebouwd overeenkomstig het voorgelegde plan en bestek op het terrein naast de pastorie, aan de westzijde van de Trekvaart;

342 Zie het uitgebreide verslag in *De Godsdienstvriend* 45 (1840) 238 – 241.

343 Cuypers, P.J.H., en Kalff, J., *De Katholieke kerken van Nederland. Dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubilering en versiering beschreven en afgebeeld* (Amsterdam 1906) 259.

344 NA Archief RKE 1052, 12 oktober 1838 gunstig advies; RKE 1403, KB 107 van 18 oktober 1838.

*Tabel 1.15: de financiering van het bouwproces van de statie van de H. Jacobus in Schipluiden bij aanvang in 1839 (bedragen in guldens)*

|                      | Ontvangsten |        | Uitgaven |
|----------------------|-------------|--------|----------|
| Eigen vermogen       | 9.500,-     |        |          |
| Vreemd vermogen à 4% | 14.000,-    |        |          |
| Subsidie             | 6.500,-     |        |          |
| Totaal               | 30.000,-    | Totaal | 30.000,- |

Bron: Duijnisveld, A.N., et al., *Geschiedenis der parochie van de H. Jacobus te Schipluiden*, 32 en NA Archief RKE 1052, 12 oktober 1838 gunstig advies; RKE 1403, KB 107 van 18 oktober 1838.

b. dat de werken onder goedkeuring van het Dept. voor de Zaken van RKE publiek worden aanbesteed en uitgevoerd zullen worden, onder toezicht van een door onze staatsraad Gouverneur van Zuid Holland aan te wijzen beambte van den Waterstaat;

c. dat het Rijkssubsidie zal worden betaald in twee gelijke termijnen en wel de eerste in het lopende jaar [1838], wanneer met het werk een aanvang zal zijn gemaakt en het kerkbestuur zich ten genoeg van Onze directeur generaal voornoemd zal hebben verbonden om voor de voltooiing van het werk en de afbetaling van al de kosten, ook wanneer die de gemaakte raming van f 20.000,- mogelijk overtreffen, buiten enig verder geldelijk bezwaar van het Rijk te zorgen, terwijl de tweede termijn in het volgende jaar zal worden voldaan, wanneer het gebouw zal zijn onderdak gebracht.

d. dat het kerkbestuur *binnen zes maanden* na afloop van het werk behoorlijke rekening en verantwoording van het gebruik van de verleende onderstand aan GS van Zuid Holland zal moeten afleggen, welke rekening, na opnemings en sluiting door dat college aan het departement van RKE zal worden gezonden.

e. dat het kerkbestuur gehouden zal zijn te zorgen voor het behoorlijk onderhoud der kerk, het geregeld verrenten en aflossen der, na verkregen machtiging van GS voornoemd, aan te gane geldlening en het naleven der kerkelijke verordeningen, waarbij het jaarlijks afleggen van rekening en verantwoording der financiële kerkelijke administratie aan de geestelijke overheid, is bepaald.’

Het kerkbestuur plaatste een premielening van f 14.000,- à 4%. Helaas is niet bekend via welke tussenpersoon de lening werd geplaatst. De lening was onderverdeeld in 140 ‘aandelen’ van f 100,- waarvan jaarlijks minstens vijf zouden worden uitgeloot. De houders van de uitgelote aandelen ontvingen een premie van 4%. Aan kapitaalkosten ging de statie daarmee de verplicht-

ting aan tot betaling van een bedrag van *f* 1.080,- (jaarlijkse rente van *f* 560,-, aflossing van *f* 500,- en premiebetaling van *f* 20,-) Het kerkbestuur bleek de financiële lasten voor de statie niet te hebben onderschat. De statie loste de lening af in minder dan dertig jaar. In 1867 werden de laatste twee aandelen afgelost.<sup>345</sup>

Pas in 1846, dus enkele jaren na afronding van de bouw, werden de plaatsen in de kerk verkocht. Deze verkoping leverde het kerkbestuur toen *f* 3.134,- op.<sup>346</sup>

#### *1.3.4 De parochie van de H. Nicolaas in Edam*<sup>347</sup>

**Aantal communicanten in 1857:** ongeveer 1.200<sup>348</sup>

**Bouwperiode:** 1846 – 47

**Architect:** H.H. Dansdorp

**Kosten van grondverwerving:** *f* 4.473, 06

**Kosten gemoeid met het bouwproces:** *f* 62.366,87

**Eigen vermogen:** *f* 38.366,87

**Vreemd vermogen:** een lening van *f* 8.000,- à 4%

**Subsidies:** *f* 16.000,-

**Kapitaalslasten:** *f* 520,- aan rente en aflossing

**Initiatief:** de statie van de H. Nicolaas, die de katholieke bevolking van Edam en Volendam omvatte, gebruikte een schuilkerkje dat dateerde uit 1734. Het gebouwtje stond verscholen achter twee huizen aan de Voorhaven in Edam. Na een verbouwing in 1790 werd het in 1807 omschreven als ‘een tamelijk nette kerk met een geschikte priesterswoning annex’. De statie had toen een schuld van enkele duizenden guldens als gevolg van grote uitgaven ten behoeve van de armenzorg.<sup>349</sup> Tussen mei 1824 en mei 1825 werd het gebouw opgeknapt en vergroot. Desondanks zag het kerkbestuur zich in het voorjaar van 1845 gedwongen te richten tot koning Willem II en het college van GS van Noord-Holland met een verzoek het gebouw te mogen uitbreiden. Daarin

345 Rekening en Verantwoording 1867 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 219.

346 Duijnsveld, A.N., et al., *Geschiedenis der parochie van de H. Jacobus te Schipluiden*, 33.

347 Zie daarvoor kaart 25 in de *Grote Historische Atlas van Nederland 1: 50:000, deel 1 West-Nederland*. RANH archief aartspriesters 695.

348 ‘Alphabetische lijst der kerkelijke gemeenten in het bisdom Haarlem’ in: *Handboekje RKE* 11 (1857) 69.

349 ‘Staat der RC kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland’, in *BBH* 41 (1923) 294. De scheiding tussen het kerk – en armbestuur werd pas in 1854 een feit.

werd uitgelegd dat het aantal communicanten zodanig was toegenomen dat het kerkgebouw, ondanks een vergroting in 1825, ‘ruim de helft’ te klein was geworden.<sup>350</sup>

**Ontwerp:** Afgezien van de capaciteitsproblemen liet ook de bouwkundige toestand van het kerkje in 1845 veel te wensen over. Omdat zich de mogelijkheid voordeed tot aankoop van de twee panden die het kerkje van de weg scheidden, had de architect H. H. Dansdorp een ontwerp en begroting gemaakt voor een nieuwe kerk en pastorie direct gelegen aan de Voorhaven. De kosten gemoeid met nieuwbouw werden geraamd op een bedrag van *f* 48.000,-.

**Grondverwerving:** Ten behoeve van de uitbreiding van de nieuwe kerk werden twee panden aangekocht die de oude kerk scheidden van de openbare weg. Op de definitieve afrekening staan die vermeld als de percelen Van der Laag en De Vries. Met de aankoop van het onroerend goed was een bedrag gemoeid van *f* 4.473, 06.<sup>351</sup>

**Uitvoering:** In september 1846 werd begonnen met de werkzaamheden. Een gedeelte van de bestaande kerk werd daarbij opgenomen in de nieuwbouw. Op 23 maart 1847 was men zover gevorderd dat de eerste hoeksteen plechtig kon worden gewijd. Een en ander gebeurde in aanwezigheid van de burgemeester, een lid van het college van GS en vertegenwoordigers van katholieke gemeenschappen uit de streek.<sup>352</sup>

**Financiering:** Aangezien het archief van deze statie een aantal jaarrekeningen bevat, is het mogelijk een duidelijker beeld te schetsen van de ontwikkeling van de inkomsten en uitgaven in de periode waarin het kerkbouwproces plaatsvond. Het ging het kerkbestuur van de statie van de H. Nicolaas in de jaren rond 1840 helemaal niet zo slecht. De schulden die Ten Hulscher in 1807 had gesignaleerd als gevolg van de armenzorg waren inmiddels afbetaald. De afrekeningen over de jaren 1838 tot 1845 vertoonden structurele overschotten van enkele honderden guldens per jaar. In 1838 was zelfs een aanzienlijk deel van de inkomsten van de statie afkomstig uit vermogen. De ‘Kosten Staat van de Ontvangst en Uitgaaf’ over 1838 vermeldt een bedrag van *f* 759,- als ‘renten op de staat’. Dat bedrag vormde bijna de helft van het totaal van de inkomsten van *f* 1.703,-. Ook de ‘Staat van Ontvangsten en Uitgaven’ over 1841 kende een positieve kasstroom van *f* 410,54. In 1845 vormden inkomsten uit vermogen zelfs de helft van de inkomsten van het kerkbestuur. In dat jaar boekte het kerkbestuur de kosten van het bestek dat architect H.H. Dansdorp voor de bouw van de nieuwe kerk had gemaakt, een bedrag

350 Brieven van april 1845 in RANH, archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 692.

351 Staat van Ontvangsten en Uitgaven, 20 mei 1850. RANH, archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 965.

352 *GV* 58 (1847) 264 – 266.



*De kerk van de H. Nicolaas rond 1880*

*Foto: Rijksarchief Noord – Holland, Haarlem*

van f 439,- plus een bedrag van f 50,- voor verschillende andere kosten, als buitengewone uitgaven op de begroting.<sup>353</sup>

Toch had het kerkbestuur nogal wat moeite de plannen voor de verbouwing en vergroting van de bestaande kerk te financieren. De begroting voor het ontwerp van de architect H.H. Dansdorp ging uit van een bedrag van f 48.000,-. Het kerkbestuur had in 1845 in ieder geval nog niet genoeg geld.<sup>354</sup> Daarom zond het kerkbestuur in 1845 bij de aanvraag voor goedkeuring van de bouwplannen, zoals vereist op grond van het KB 45 van 16 augustus 1824, ook een aanvraag voor subsidie aan het ministerie voor de Zaken der RKE. Uiteraard was daarbij een overzicht gevoegd van de middelen die voor de financiering van de bouw ter beschikking stonden. Bij de subsidieaanvraag bood het kerkbestuur de Koning (= het departement van RKE) en Provinciale Staten de keus uit twee mogelijkheden: beschikbaarstelling van subsidies of een verhoging van het traktement van de pastoor, zodat die in staat zou zijn een groter bedrag bij te passen.<sup>355</sup>

353 De Staat van Ontvangsten en Uitgaven werd opgemaakt op 23 mei 1850. RANH archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 694.

354 Inventaris der goederen, meubelen en effecten aanbehorende de RK gemeente Edam in RANH, archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 693.

355 Brieven van april 1845 in RANH, archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 692.

Tabel 1.16 bevat een (vereenvoudigd) overzicht van de posten die werden vermeld op de afrekening die op 20 mei 1850 werd gepresenteerd door het kerkbestuur. Het voornaamste bestanddeel van het eigen vermogen werd gevormd door de opbrengst uit een tweetal legaten, die volgens voorschrift waren belegd in Nationale Schuld. Het legaat van de heer A. Commelter was geschonken onder beding dat het zou worden bestemd voor de vergroting van de kerk en omvatte een bedrag van f 10.000,-. Ten tijde van de verkoop van het legaat was de koers van de belegging gedaald tot 89%, zodat de opbrengst niet meer dan f 9.070,- bedroeg. Hetzelfde moest worden geconstateerd met betrekking tot de opbrengst van de nalatenschap van de heer J.H. van de Wetering. Het bedrag van f 28.400,- was belegd in Nationale Werkelijke Schuld, die tegen een koers van 57% stond genoteerd. De verkoop daarvan bracht dan ook niet meer op dan f 16.436,-.

Het kerkbestuur hoopte dat een inschrijving onder de katholieken van de statie een flink bedrag zou opleveren. De aanvankelijke raming van ongeveer f 10.000,- viel enigszins tegen. De katholieken van de statie brachten een bedrag van f 6.651,- bij elkaar.

*Tabel 1.16: de financiering van het bouwproces van de statie van de H. Nicolaas in Edam zoals vermeld op de afrekening in 1850 (bedragen afgerond op hele guldens)*

| Inkomsten                       |          | Uitgaven                  |          |
|---------------------------------|----------|---------------------------|----------|
| Subsidies van Rijk en provincie | 16.000,- | Grondverwerving           | 4.473,-  |
| Opbrengst legaten               | 26.213,- | Kosten aannemer           | 48.753,- |
| Inschrijvingen uit de gemeente  | 7.318,-  | Kosten architect          | 2.597,-  |
| Lening                          | 8.000,-  | Overige kosten            | 4.714,-  |
| Opbrengst verkoop certificaten  | 3.603,-  | Inrichting                | 1.347,-  |
| Giften van onbekende personen   | 1.230,-  | Receptie – en tafelkosten | 449,-    |
| Totaal                          | 62.366,- | Totaal                    | 62.366,- |

Bron: 'Staat van Ontvangsten en Uitgaven ten behoeve der Nieuwgebouwde Kerk en Pastorij der Roomsche-Catholijke Gemeente te Edam ter hunner verantwoording overgelegd door Pastoor en Kerkmeesters dier Gemeente aan den HoogEerwaarden Heer Aartspriester van Holland, Zeeland en West -Vriesland' 20 mei 1850 in: RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 695.

Desondanks konden de werkzaamheden op 27 mei 1846 worden aanbesteed voor een bedrag van *f* 47.300,-. Een nadere berekening in juni 1846 bracht aan het licht dat de kosten van het bouwproces moesten worden verhoogd tot een bedrag van *f* 53.255,- omdat in eerdere ramingen de kosten van grondverwerving en het honorarium van de architect en opzichters niet mee waren berekend.<sup>356</sup> Ook bleek dat nieuw ameublement noodzakelijk zou zijn. Bovendien bleek de opbrengst uit inschrijvingen lager dan geraamd. Vertrek van katholieken naar elders, veeziekten en de 'schier algehele verarming' van de vissersbevolking waren hiervoor verantwoordelijk.<sup>357</sup>

Ondanks de toezegging in 1846 van een subsidie van *f* 12.000,- van de Rijks- en provinciale overheid en een nader subsidie van *f* 4.000,- in 1848, zag het kerkbestuur zich in 1848 gedwongen te 'negotieren'. De verlening van het tweede subsidie is merkwaardig in het licht van een stuk dat het kerkbestuur in april 1846 had ondertekend. Het departement voor de Zaken der RKE legde een dergelijk stuk bij verlening van elke subsidie voor. Het betrokken kerkbestuur verklaarde daarin dat, ook indien de bouwkosten hoger uitvielen dan voorzien, de bouw 'zonder bezwaar voor 's Rijks schatkist' zou worden bekostigd door het kerkbestuur.<sup>358</sup>

Het kerkbestuur vroeg het college van GS toestemming voor het aangaan van een lening van *f* 12.000,- 'onder verband der kerkelijke inkomsten dezer gemeente en bepaaldelijk van die onzer inschrijvingen op het Grootboek der Nieuwe Werkelijke Schuld 2½ en 5% aangezien anders aan het welslagen ener geldlening in deze streken niet te denken valt.'<sup>359</sup> In maart 1849 kreeg het toestemming voor een geldlening van maximaal *f* 8.000,- à 4%. Het kerkbestuur plaatste de lening via de commissionair H.J. van Ogtrop in Amsterdam.<sup>360</sup>

In mei 1850 stelde het kerkbestuur de aartspriester van Holland, Zeeland en West-Vriesland, de heer E. van der Haagen, de Staat van Ontvangsten en Uitgaven ten behoeve der nieuwgebouwde kerk en pastorij ter hand. Daaruit

356 Correspondentie van juni 1846 in RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 692.

357 Het grootste deel van de katholieke bevolking van de statie Edam woonde in Voldendam en bestond uit vissers.

358 Een dergelijke bepaling vormde een vast onderdeel van elke subsidieverlening door de overheid. Toch kreeg de statie van de H. Nicolaas in 1848 nog een subsidie van *f* 4.000,-. 'Staat van Ontvangsten en Uitgaven' van mei 1850 in: RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 695.

359 Brief van 6 april 1846 in RANH, archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 692.

360 De coupons werden betaalbaar gesteld bij commissionairs H.J. van Ogtrop te Amsterdam. *Amsterdamsch Effectenblad* 26 (17 maart 1865)





*De kerk van de H. Nicolaas in huidige staat*  
*Foto: L. Dubbelaar, Boskoop*

bleek dat de nieuwbouw van de kerk een bedrag van *f* 62.366,87 had gekost, ruim *f* 15.000,- meer dan oorspronkelijk geraamd.

Nadat het bouwproces van de nieuwe kerk in Edam in 1847 was afgerond, werd steeds duidelijker dat ten behoeve van de 1.200 katholieken in Volendam een bijkerk moest worden ingericht. Vooral uit oogpunt van zielzorg bestonden daarvoor goede redenen: het kostte de Volendamse kerkgangers dikwijls een uur om de kerk in Edam te bereiken. Hun tocht voerde over een glibberig en moeilijk begaanbaar pad dat werd doorsneden door vele polder-slotten. Een kwart van de Volendamse katholieken, vooral bejaarden, gehandicapten en kinderen, was niet in staat de godsdienstplichten naar behoren te vervullen. De oprichting van een huis in 1848 als bijkerk voorzag daarom in een grote behoefte. Omdat de Volendamse katholieke gemeenschap niet over de middelen beschikte om zelf een bouwproces te financieren, stuurde pastoor C.T. ter Maat van Edam een circulaire aan de katholieke geestelijken in de Nederlandse kerkprovincie met een verzoek om bijdragen. Met een subsidie van *f* 3.500,- van de overheid werd de bijkerk voor een bedrag van *f* 30.000,- omgebouwd tot een volwaardige kerk.<sup>361</sup> In 1860 werd in Volendam de parochie van de H. Vincentius à Paulo opgericht.

De ontwikkelingen in Volendam hadden geen nadelige invloed op de begroting van de statie van de H. Nicolaas. Het jaar 1849 werd afgesloten met een batig saldo van *f* 155,- op inkomsten van *f* 1.288,- en uitgaven van *f* 1.133,-. Voor rente en aflossing werd een bedrag van *f* 497,- overgeboekt naar een aparte rekening. De samenstelling van de inkomsten was na afloop van het bouwproces wel aanzienlijk veranderd. Het grootste deel van de inkomsten was toen afkomstig uit 'levend geld' aangezien het vermogen bijna geheel te gelde was gemaakt ten behoeve van de financiering van het bouwproces. Opvallend was dat de opbrengst uit de verhuur van zitplaatsen, wellicht als gevolg van de vreugde over de mooie kerk, was gestegen tot een bedrag van *f* 784,-.<sup>362</sup> In de periode tot 1860 daalden de kosten van de financiering van de lening gestaag als gevolg van regelmatige aflossing en rentebetaling.<sup>363</sup> In 1869 werd de oude pastorie, die in 1847 tijdelijk was gevestigd in een deel van het oorspronkelijke kerkgebouw, afgebroken en vervangen door een nieuwe voor een bedrag van *f* 6.385,-.<sup>364</sup>

361 Brief van 14 december 1847 en NA, archief RK Eredienst, 1360 – 1363. De circulaire van juni 1859 is te vinden in NA, archief parochie OLV Middelharnis, 80.

362 Zie de begrotingen in RANH, archief aarts priesters van Holland en Zeeland, 694.

363 Rekening en Verantwoording 1853 t/m 1865 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 329.

364 Brief van 10 juni 1850 in RANH, archief aarts priesters Holland en Zeeland, 692. Zie ook het bestek en voorwaarden in: ABBH, archief parochie H. Nicolaas.

1.3.5 *De statie van de H. Petrus banden te Roelofarendsveen.*<sup>365</sup>

**Parochie officieel opgericht:** 23 juli 1858<sup>366</sup>

**Aantal communicanten in 1857:** 1.162<sup>367</sup>

**Architect:** Th. Molkenboer

**Bouwperiode:** eerste steenlegging 9 mei 1854, inzegening 9 oktober 1855  
Afgebroken in 1969. Vervangen door nieuwbouw in 1970.

**Kosten van grondverwerving:** geen<sup>368</sup>

**Bouwkosten:** f 62.000,-

**Eigen vermogen:** f 27.000,-

**Vreemd vermogen:** f 35.000,- à 4%

**Subsidies:** geen

**Kapitaalslasten:** f 2.400,- per jaar (f 1.400,- rente, aflossing f 1.000,-)

**Inleiding:** De katholieke statie in Roelofarendsveen werd opgericht in 1659.<sup>369</sup> De kerkshuur waarin de katholieken hun godsdienstplichten vervulden, werd in 1807 door H.F. ten Hulscher als volgt beschreven ‘een grote doch van hout opgeslagen kerk; des priesters woning, die voor ettelijke jaren [in 1776] was afgebrand, is fraai weer opgebouwd’.<sup>370</sup> In 1851 was de toestand van het kerkgebouw minder florissant. ‘Haar Godsgebouw, hoe ook in de vorige eeuw, toen hetzelfde na het verbranden der Pastorij aan de Catholijken was ingeruimd, met groote kosten hersteld, behoorlijk versierd, en in zoo verre de tijdsomstandigheden gedoogden, doelmatig voor den luister der Heilige Eeredienst ingerigt, was allengs onaanzienlijk, bouwvallig, en voor het meer en meer toenemend aantal geloovigen te bekrompen geworden’. Het met riet gedekte kerkgebouw werd door de dienstdoende geestelijke – wellicht met enige overdrijving – omschreven als een ‘moordhol. Het is tenminste

365 *Grote historische Atlas van Nederland, deel 1 West-Nederland 1839 – 1859*, blad 44.

366 Het proces van omzetting van de staties naar parochies heeft jaren geduurd. NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

367 ‘Alphabetische naamlijst der kerkelijke gemeenten (parochiën) en kerken in het bisdom Haarlem’ in: *Handboekje RKE* 11 (1857) 76. In 1805 telde de statie 1.297 zielen. Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 467.

368 Een huis met tuin, erf en getimmerte was in 1806 vermaakt aan de statie door Geertje Oudshoorn. Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 92.

369 Loos, J.C. van der, ‘De parochie van O.L. Vrouwe Geboorte te Rijpwetering’ in: *BBH* 25 (1900) 144. Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 7.

370 Loos, J.C. van der, ‘Staat der RC kerken onder het aartsbischopschap van Holland en Zeeland’, in: *BBH* 41(1923) 282.

niet mogelijk in een hok met zoveel stiklucht opgevuld, behoorlijk op den duur te zingen en te preken'.<sup>371</sup>

Verschillende pastoors hadden plannen gemaakt voor nieuwbouw maar bij de voorbereiding daarvan zoveel 'zwarigheden' ontmoet, dat geen van die plannen ooit werd gerealiseerd. De serieuze aanzet die in 1851 tot de bouw van de nieuwe kerk werd gegeven, was niet alleen te danken aan de persoonlijkheid van pastoor J. M. van der Stoot maar ook aan een opleving van de plaatselijke economie.<sup>372</sup> In 1851 werd een bouwcommissie gevormd die elke veertien dagen op donderdagavond vergaderde. Tijdens de eerste vergadering van de bouwcommissie, op 2 oktober 1851, kwam de vraag aan de orde naar het uiterlijk en de bouwtrant van de nieuw te bouwen kerk. De leden van de bouwcommissie waren van mening dat de 'Gothieke bouwstijl' het beste zou passen in Roelofarendsveen waar het grootste deel van de bebouwing als 'niet zeer modern' werd beoordeeld. De leden van de commissie vroegen zich wel af of de toepassing van deze nieuwe stijl de bouwkosten niet zou opdrijven. Daarop verzekerde pastoor Van der Stoot dat naar het oordeel van deskundigen de gotische bouwtrant niet veel kostbaarder was en dat men bij de versiering van geval tot geval kon besluiten naar gelang van de ruimte in het budget. Men besloot dus in principe tot de bouw van een neogotische kerk. Na 'ernstige beraadslagingen' besloten de leden van de bouwcommissie in eerste instantie uit te gaan van een raming van f 40.000,-. Omdat men bang was dat de kosten hoger zouden uitvallen, werd dat bedrag voorzichtigheidshalve verhoogd tot f 60.000,-. Zo'n groot bedrag had de parochie niet in kas. Daarom hoopte men op een subsidie van de zijde van de Hoge Regering van minstens f 10.000,-.<sup>373</sup>

**Grondverwerving:** de statie bezat sinds 1806 een huis met tuin, erf en opstallen. Dit onroerend goed was verkregen uit de nalatenschap van mevr. Geertje Oudshoorn. Op het moment van de planning voor de nieuwbouw werden de opstallen die naast de oude kerk waren gelegen en zonder enig probleem konden worden gebruikt voor de uitbreiding van de kerk, verhuurd.

371 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 57 – 59. Een verslag van de bouwgeschiedenis van de kerk werd opgetekend door bouwpastoor Joannes Matheus van der Stoot (1805 – 1872)

372 'Eindelijk in 1851 bewoog God de harten der Gelovigen tot mildheid door den oogst op eene waarlijk verblijdende wijze te dezer plaatse te zegenen'. Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 59.

373 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 61. In februari 1862 weigerde het departement de aanvraag voor bouwvergunning en subsidie van de parochie van de H. Gallus te Bodegraven, bij gebrek aan fondsen. Nadat die waren gevonden, werd enkele jaren later de vergunning wel verleend. NA, archief bisdom Rotterdam, 84.



*De voorzijde van de oude kerk van de H. Petrus banden*  
*Afbeelding: H. van de Wereld, Alphen aan den Rijn*

Toestemming voor de afbraak werd verkregen in 1853.<sup>374</sup> Voor een bedrag van f 652,- werden de opstallen afgebroken en de bouwmaterialen geruimd. Op 20 februari 1855 werd het terrein leeg opgeleverd.<sup>375</sup>

**Ontwerp:** De bouwcommissie had op 15 oktober 1851 de timmerman C. Dobbe uit Sassenheim gevraagd een eerste ontwerp voor de nieuwe kerk te

<sup>374</sup> Bij besluit 11/1793 van 8 november 1853. NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

<sup>375</sup> Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 92.

maken.<sup>376</sup> Op 19 december 1851 overhandigde hij de schetsen. Hij schatte dat met de bouw een bedrag van f 40.000,- zou zijn gemoeid. Het kerkbestuur vroeg hem enkele wijzigingen aan te brengen. Op 23 maart 1852 kwam hij terug met een gewijzigd ontwerp en een nieuwe begroting. Die was inmiddels verhoogd tot een bedrag van f 60.000,-. Op 3 juni 1852 werden twee proefpalen naast het huisje op het bouwterrein geheid om de stevigheid van de grond te testen. De palen moesten meer dan vijftig voet de grond in worden geheid voor ze vaste grond raakten.

Eind juni 1852 bleek dat de kerk van de H. Johannes de Doper die ter zelfder tijd naar een ontwerp van Dobbe in Rijsaterwoude werd gebouwd, ernstige bouwkundige gebreken vertoonde, waarschijnlijk als gevolg van een slechte fundering. Het kerkbestuur besloot een andere architect te zoeken, iemand die het vertrouwen bezat van de geestelijke overheid.<sup>377</sup> Op 10 oktober 1852 had pastoor Van der Stoot een gesprek met de architect Th. Molkenboer uit Leiden, die beloofde een ontwerp te zullen maken en een bezoek te brengen aan het bouwterrein.<sup>378</sup> Half november 1852 stuurde Molkenboer een ontwerp en begroting. Zijn begroting omvatte een bedrag van f 64.000,-. De bouwkosten raamde hij op f 57.080,-. De bijkomende kosten waaronder zijn honorarium op f 7.000,-. Bestek, berekening en een opgave van het financiële plan werden op 8 februari 1853 voorgelegd aan de aartspriester E.S. van der Haagen in Zoeterwoude. Met zijn raad en invloed hoopte de statie de machtiging van mgr. C. Belgrado te krijgen. Voor beide heren moet het een spannende tijd zijn geweest. Mgr C. Belgrado en E. van der Haagen waren de laatsten die hun functie bekleedden. Belgrado was in 1848 benoemd tot Vice – Superior van de Hollandse Zending. Nadat paus Pius IX in maart 1853 door middel van de afkondiging van de breve *Ex qua die* de bisschoppelijke hiërarchie had hersteld en de bisschoppen in mei 1853 bezit hadden genomen van hun bisdommen, verviel de functie.<sup>379</sup> E.S. van der Haagen was aartspriester van Holland en Zeeland van 1846 tot 1853. In 1858 werd hij

376 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 61

377 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 75.

378 'Bij gebrek aan vakbroeders hield Molkenboer haast een monopolie. (-) Deze verwende aannemer voor wie de naam kunstenaar een beetje gewichtig zou klinken, was zo volstrekt zonder kenmerken dat hij gedwee het recept van de Waterstaat volgde terwijl hij elke wens bij zijn omgeving even bereidwillig toegaf.(-) Volgens zijn tijdgenoten verstond hij de kunst om "met weinig geld van niets iets te maken" en was hij in een ommezien klaar met plan en bestek, ja zo handig knutselde hij kerken ineen, dat zijn Leeuwardense al na vijftig jaren levensgevaarlijk bouwvalig werd.' Brom G., *Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, 58.

379 Valk, H. de, *Roomser dan de paus?* 47.



*Pastoor J. van der Stoot*

*Foto: H. van der Wereld, Alphen aan den Rijn*

benoemd tot kanunnik van het kapittel van het bisdom Haarlem.<sup>380</sup> Van der Haagen waarschuwde het kerkbestuur dat de kans op subsidie van de kant van de overheid uitermate klein was. De aanvraag zou allerlei bezwaren met zich mee brengen: vertraging en verschraling van het ontwerp om zoveel mogelijk op de kosten te kunnen beknibbelen. 'Vertrouw op 's Hemels bijstand en sla de handen aan het werk; dan zal men zich verheugen dat men zich te veel zwarigheden heeft voorgesteld.' Op 25 februari 1853 keurde de Vice-Superior de bouwplannen goed. Daarmee kon een tweede traject beginnen; inzending van de plannen aan de wereldlijke overheid.<sup>381</sup>

Op 3 april 1853, terwijl de 'Aprilbeweging' woedde, reisden kerkmeester J. Vesseur en pastoor Van der Stoot naar Den Haag om het verzoek tot verleening van een bouwvergunning persoonlijk te overhandigen op het ministerie van Justitie in Den Haag, dat tijdelijk was belast met de behartiging van de zaken der R.C. Eeredienst. In het verzoek werden de redenen en omstandigheden voor de aanvraag tot kerkbouw toegelicht.<sup>382</sup> Nadat de vertegenwoordigers van het kerkbestuur hadden verzekerd dat zij geen rijkssubsidie vroegen, beloofde secretaris J. Willemse de aanvraag zo spoedig mogelijk af te handelen. Binnen een week werden de stukken doorgestuurd naar de burgemeester van Alkemade, die ze tekende en terugzond.<sup>383</sup> Op 5 november 1853 verleende het ministerie voor de Zaken der RKE toestemming voor de bouw van de nieuwe kerk.<sup>384</sup> Het bestuur van de provincie Zuid-Holland verleende vervolgens toestemming voor de afbraak van het huis, de loods en ander getimmerte op de plaats waar de kerk gebouwd zou worden en voor het aangaan van de lening van f 27.000,- tegen een rente van 3½% en een jaarlijkse aflossing van minstens f 500,- op 21 december 1853.<sup>385</sup>

**Uitvoering:** Op 7 december 1853, 's morgens om elf uur, vond de aanbesteding plaats in de herberg van de weduwe Bakker in Roelofarendsveen in tegenwoordigheid van het kerkbestuur, de architect, de inschrijvende aannemers en enkele nieuwsgierigen. De bestekken hadden ter inzage gelegen op verschillende plaatsen in het land.<sup>386</sup> Notaris A. Gunning uit Oude Wetering nodigde de gegadigden uit hun inschrijfbiljetten te overhandigen en las ze

380 Leeuwenberg, H.L.Ph., en A.M.A. van Geloven, *Inventaris van de archieven van de aartspriesters van de Hollandse Zending (1727 – 1853)* 149.

381 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 77 – 79.

382 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 81.

383 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 83 – 84.

384 Bij decreet H 11/1793 van 5 november 1853. Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 190 – 191.

385 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 91.

386 In koffiehuisen in Alphen aan den Rijn, Leiden, Den Haag, Haarlem, Amsterdam, Utrecht, Arnhem en in Roelofarendsveen in de herberg van de weduwe Bakker. Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 88.



voor. De offertes liepen uiteen van *f* 95.000,- van de heer Boef uit Rotterdam tot *f* 60.500,- van de heer J. de Koning uit Leiden. Na opening van alle biljetten werd de bouw bij afslag gegund. Daarbij ‘mijnde’ de heer J. de Koning uit Leiden op honderd gulden beneden de laagste inschrijving, een bedrag van *f* 60.400,-.<sup>387</sup> Daarna werd van de aanbesteding proces-verbaal gemaakt en ondertekend.<sup>388</sup>

Met de bouw van de kerk werd een begin gemaakt in maart 1854. Namens de architect hield Adrianus van Rijn toezicht op de werkzaamheden. Op 9 mei 1854 was het heiwerk zodanig gevorderd dat de eerste steen kon worden gelegd, hetgeen gebeurde in aanwezigheid van de pastoor, vele kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders uit de regio, de kerk-, arm- en wijkmeesters uit Roelofarendsveen en ‘vele grijsaards, mannen, vrouwen en kinderen, die ieder op hun beurt daarnaast eenen steen kwamen metselen’.<sup>389</sup>

Als gevolg van een ongeregelde aanvoer van bouw materiaal verliep het bouwproces traag. In de loop van de zomer van 1854 werd het zelfs de vraag of het kerkgebouw voor het begin van de winter wind – en waterdicht zou zijn. Van der Stoot vond het nodig bisschop F.J. van Vree te raadplegen over eventuele sancties. Op 1 augustus 1854, de naamdag van de H. Petrus banden, werd wel de hoeksteen gezegend, maar dat gebeurde op verzoek van Van Vree in alle stilte en zonder toeloop van volk in tegenwoordigheid van alleen de kerkmeesters en twee notabelen.<sup>390</sup> De belangrijkste weldoener van de kerk, Pieter van Egmond, was ook uitgenodigd.

Op 17 augustus 1854 zond de bouwcommissie een brief naar aannemer De Koning met de melding dat op de betaling voor de derde termijn een korting zou worden ingehouden en dat het geld pas zou worden overgemaakt wanneer Molkenboer verklaarde dat van schade aan de kerk geen sprake zou zijn.<sup>391</sup> Bovendien vreesde het kerkbestuur dat de trage voortgang een verkeerde indruk zou wekken bij de parochianen ‘van wier liefdadige giften wij toch alleen maar bouwen’.<sup>392</sup> Molkenboer kon de commissieleden geruststellen. De Koning was overdreven zuinig bij het bestellen van bouwmaterialen omdat hij het project eigenlijk voor een te laag bedrag had aangenomen. De aannemer was niet uit op winst maar vooral op de eer de katholieke kerk te mogen bouwen. Op 9 oktober 1854 werden de eerste pannen op het dak gelegd. De aannemer kreeg *f* 3.000,- uitbetaald als voorschot op de derde

387 Tijdens het ‘mijnen’ werd de laagste inschrijfprijs vermindert totdat een van de aanwezigen ‘mijn’ zei en daarmee de opdracht binnenhaalde.

388 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 89 en 192 – 193.

389 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 98.

390 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 53.

391 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 55.

392 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 56.

termijn. Eind november werden de metselwerkzaamheden stilgelegd. De timmerlieden zouden zo goed en kwaad als het kon, doorwerken. Het dak was bijna klaar, er was een behoorlijke voorraad hout op het bouwterrein en De Koning kreeg het restant van zijn derde termijn na een gunstige verklaring van Molkenboer.

Vanwege de strenge winter kon het metselwerk pas na Pasen 1855 worden hervat. Enkele weken later werd de Bentheimer zandsteen voor de zeven ramen in de absis en de veertien ramen in het schip afgeleverd. De bouw vorderde traag, ditmaal vanwege een tekort aan werklieden. Het kerkbestuur ontbood de aannemer op de pastorie en zegde hem aan dat als de kerk niet zoals afgesproken voor 15 oktober 1855 klaar was, de kosten voor rekening van de aannemer zouden zijn. In de loop van het jaar ontving De Koning kennelijk een vierde termijn want in augustus drong hij aan dat de vijfde termijn zou worden overgemaakt zodat hij zijn schuldeisers kon betalen. Het kerkbestuur betaalde op 1 oktober. De Koning zou de rente van die termijn voor zijn rekening nemen tot het moment dat de toren zou zijn voltooid.

Vorbereidingen konden toen al worden getroffen voor de verhuizing naar het nieuwe kerkgebouw. Een deel van het meubilair uit de oude kerk werd gebruikt, terwijl een ander deel moest worden aangevuld. In maart 1855 was het orgel uit het oude gebouw verwijderd, gerestaureerd en in de nieuwe kerk geplaatst. Enkele dagen later werd de preekstoel overgebracht. Opzichter Van Rijn verhuisde in mei 1856 naar Purmerend waar hij de bouw van de kerk van de H. Nicolaas naar een ontwerp van Molkenboer zou begeleiden. Van het kerkbestuur kreeg hij een bedrag van f 25,- als erkentelijkheid voor zijn oplettendheid en vlijt.

**Financiering:** Eind 1851 was de statie het bouwproces begonnen met een eigen vermogen van f 16.632,-.<sup>393</sup>

Daarnaast was een bedrag van f 10.800,- ingeschreven in het Grootboek der Nationale Schuld. Toestemming van het ministerie van RKE op grond van het KB 45 was nodig om dat te vervreemden en de opbrengst te gebruiken voor de financiering van het bouwproces.<sup>394</sup> Het geheel van het EV bedroeg dus f 27.100,-. Op basis van een begroting van f 60.000,- bedroeg het EV ongeveer een derde van de geschatte kosten van het bouwproces. Omdat de kans op een subsidie van het departement klein was, zou het kerkbestuur een bedrag moeten lenen van ongeveer f 35.000,-. De kapitaalslasten van een dergelijke lening werden geschat op een bedrag van f 2.500,- per jaar aan rente en aflossing.<sup>395</sup>

393 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 63

394 Zie daarvoor 5/1858 van 16 november 1853 en 11/1793 van 8 november 183 in NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

395 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 61 – 63.

*Tabel 1.17: de verschillende bestanddelen van het eigen vermogen van de parochie van de H. Petrus banden in Roelofarendsveen in 1851 (bedragen in guldens)*

|  |                 |
|--|-----------------|
| Verkoop van Effecten   | 10.432,-        |
| Vermoedelijke opbrengst van de verkoop van de oude kerk en annexen | 2.000,-         |
| Saldo over het jaar 1851   | 2.000,-         |
| Opbrengst verhuurde plaatsen                                       | 500,-           |
| Opbrengst voorlopige collecte                                      | 1.154,-         |
| Inschrijving op de weldoenerslijst.                                | 400,-           |
| Opbrengst van de huur van het huisje op het terrein van de kerk    | 100,-           |
| <b>Totaal</b>  | <b>16.632,-</b> |

Bron: Wereld, J. van de, *De Veenders en hun kerk*, 61- 63.

Toen de bouwcommissie in oktober 1851 de plannen had bekendgemaakt, maakte het gebruik van de enthousiaste reacties en hield een eerste ‘rondgang’ door de statie. Die leverde een bedrag op van f 1.302,- (f 1.115,- van de welgestelden en f 187,- van de minder draagkrachtigen) Van der Stoot schreef daarover: ‘Ja, het was waarlijk treffend te ondervinden hoe arme zielen van hun noodduft nog iets uitgezuinigd hadden en hun kinderen één of meer centen in de hand gaven om mee te werken aan de opbouw van het Huis des Heeren.’ Op 12 november 1851 werd het bedrag overhandigd aan de Amsterdamse makelaar J.F. van Cooth. Deze kocht in opdracht van het kerkbestuur op de Amsterdamse Beurs Nederlandsche Certificaten Werkelijke Schuld à 4% voor een koers van f 88 <sup>11/16</sup>. Het ontbrekende bedrag werd aangevuld uit de kerkekas.<sup>396</sup>

In het voorjaar van 1852 besloot de bouwcommissie de ongeveer 1.500 katholieken in de statie in te delen in drie welstandsklassen:

1. Een eerste klasse van ongeveer honderd parochianen. In augustus 1852 stelde het kerkbestuur een lijst op van mensen die werden uitgenodigd toe te treden tot de eerste klasse. Deze welgestelden werden geacht jaarlijks duizend gulden op te brengen of gemiddeld f 10,- per jaar.
2. Een tweede klasse van ongeveer vierhonderdvijftig mensen. Daaronder werden begrepen de ‘minder gegoeden’ als halftelers, dienstboden en al diegenen die een heel of half jaar ‘in tamelijke verdiensten waren’. De bijdrage van de tweede klasse werd begroot op f 0,05 per persoon per week of f 1.170,- per jaar. Per persoon een gemiddelde van f 2,50 per jaar.
3. De derde klasse bestond uit enkele honderden behoeftigen, kleine kinderen en allen die niet tot een van de eerder genoemde klassen behoorden. Zij

<sup>396</sup> Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 65 – 67.

werden geacht *f* 230,- per jaar bij te dragen of een gemiddelde van enkele dubbeltjes.

De statie werd ingedeeld in tien wijken, elk met een wijkmeester. Een reglement werd opgesteld voor de wijkmeesters, die opdracht kregen in hun wijk met enige regelmaat giften in te zamelen.<sup>397</sup> In 1852 en 1853 kwam er op die manier een bedrag binnen van in totaal *f* 2.583,-. Dat werd, net als de opbrengst van de rondgang in 1851, belegd in aandelen. In 1853 kreeg het kerkbestuur van twee rijke parochianen een bedrag van *f* 700,-.<sup>398</sup> De vrijwillige bijdragen voor de bouw van de kerk uit de parochie bedroegen in 1854 een totaal van *f* 4.555,50.<sup>399</sup>

Het parochiearchief bevat een ‘Staat der Geldmiddelen’ die een beeld geeft van de inkomsten en uitgaven van de parochie op 22 april 1854, aan het begin van het bouwproces.

*Tabel 1.18: de ‘Staat der geldmiddelen’ van de parochie van de H. Petrus banden in Roelofarendsveen in april 1854 (bedragen in guldens)*

| Uitgaven  |          | Ontvangsten                                    |          |
|---|----------|--|----------|
| Aannemingsom, na aftrek van een bedrag dat Van Vree teveel vond | 58.500,- | Effecten                                       | 18.000,- |
| Salaris van de architect  | 3.600,-  | Contributies uit de gemeente                   | 4.400,-  |
|   |          | Nog van N.N.                                   | 500,-    |
|   |          | Batig saldo vorige jaren                       | 800,-    |
|   |          | Afbraak oude kerk                              | 2.000,-  |
|   |          | Afbraak huis                                   | 500,-    |
|   |          | Verhuring van vaste plaatsen in de nieuwe kerk | 400,-    |
|   |          | Interest                                       | 200,-    |
|   |          | In kas   | 300,-    |
| Totaal  | 62.100,- | Totaal   | 27.100,- |
| Tekort  | 35.000,- |  |          |

Bron: NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

397 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 73 – 77 en 185 – 187.

398 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 86.

399 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 107. Rekening en Verantwoording 1854 in NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

Terwijl het bouwproces in volle gang was, zat de bouwcommissie met een enorm tekort.

De aartspriester E.S. van der Haagen had het bestuur in 1853 de raad gegeven in de aanvraag voor een bouwvergunning, noodzakelijk op grond van het KB 45 van 16 augustus 1824, te benadrukken dat de bouw geheel zou worden bekostigd ‘zonder bezwaar van ‘s Rijks schatkist’.<sup>400</sup> Van der Haagen had het kerkbestuur gewaarschuwd niet te rekenen op enige subsidie van het ministerie van RKE omdat hij wist dat alle beschikbare gelden voor 1853 en 1854 al waren toegezegd. Bovendien gaf hij het bestuur de raad de eigen middelen wat op te blazen.<sup>401</sup> Toen in het voorjaar van 1853 duidelijk was dat van de kant van de regering geen enkele vorm van subsidie te verwachten was, liet het kerkbestuur in de notulen vastleggen dat het besloten had het bouwproces op eigen kracht te financieren.<sup>402</sup>

Al vrij vroeg werd duidelijk dat voor de financiering van het bouwproces een lening van minimaal f 40.000,- nodig was. Dat zou de statie de eerste jaren een bedrag van f 2.100,- kosten (f 1.600,- aan rente en f 5.00,- voor aflossing)<sup>403</sup> Begin april 1853 reisden pastoor Van der Stoot en kerkmeester J. Vesseur naar Amsterdam. Daar hadden zij een onderhoud met deken B. Hofman van Amsterdam. De deken stond bekend als iemand met grote kennis van financiële zaken en was binnen het bisdom Haarlem betrokken bij allerlei transacties.<sup>404</sup> Deken Hofman verwees de heren door naar de heer H.J. van Ogtrop, makelaar in effecten. Het kerkbestuur kreeg de raad Braziliaanse stukken van 1824 te kopen. Die leverden een hoge rente en moesten in maart 1854 worden afgelost, wanneer de opbrengst nodig was voor de betaling van de eerste termijn aan de aannemer.<sup>405</sup>

400 Deze voorwaarde is typerend voor de betrekkelijke strengheid van de rekenmeesters van het departement voor RK Eeredienst in die tijd. Die clausule kwam bijvoorbeeld de bouwcommissie van de kerk van de H. Antonius van Padua in Haarlem duur te staan, omdat op grond daarvan iedere mogelijkheid van verder beroep op steun van het Rijk was afgesneden. Helversteijn, W., *Sint Antonius van Padua, Honderdvijftig jaar Groenmarktkeerk te Haarlem* (Haarlem 1994) 29.

401 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 79. Zie ook de tekst van de brief van Van der Haagen op 21 – 22.

402 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 78.

403 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 63.

404 Deken Hofman werd omschreven als een ‘raadsman bij geldelijke moeilijkheden’ en een ‘trouwe, voorzichtige en ijverige verzorger’ van ‘bijna alle geldelijke belangen van het bisdom van Haarlem, tot ondersteuning van de H. Stoel of van het bisdom’. *De Katholiek* 52 (1867) 558 – 559.

405 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 81.

In oktober 1853 kreeg het kerkbestuur een brief van de nieuwe bisschop F.J. van Vree met allerlei vragen over de financiering van het bouwproces.<sup>406</sup> Uit de brief bleek dat de bisschop meende dat een lening van hooguit f 20.000,- zou volstaan, terwijl in werkelijkheid aanzienlijk meer vreemd vermogen noodzakelijk was. Op 20 oktober 1853 gaf Van der Stoot de nieuwe bisschop een uiteenzetting over de financiële toestand van de statie. Uiteraard stelde hij een en ander zo gunstig mogelijk voor.<sup>407</sup> Op basis van dat overzicht gaf Van Vree een positief advies aan het ministerie. Op 8 november 1853 kreeg het kerkbestuur goedkeuring van het ministerie voor het bouwen voor eigen rekening van een nieuwe kerk op basis van een begroting van f 57.080,-. In het stuk werd verder geregeld dat de inschrijving in het Grootboek der Nationale Schuld te gelde kon worden gemaakt, dat een lening kon worden afgesloten tegen een rente van 3½ of 4% en tot de afbraak en verkoop van het huis.<sup>408</sup> Zonder machtiging van de bisschop mocht het verschil tussen het bedrag van de aanbesteding en de begroting niet groter zijn dan f 2.000,-.<sup>409</sup>

Het bedrag van f 60.400,- waarop de laagste inschrijver had 'gemijnd', was evenwel f 3.320,- hoger dan de begroting van f 57.080,- waarvoor bisschop Van Vree toestemming had gegeven. Overleg op korte termijn was geboden omdat de aannemer volgens artikel 13 van het bestek niet langer dan acht dagen na ondertekening van het proces-verbaal zijn bod gestand hoefde te doen. Op 9 december vertrok een delegatie van het kerkbestuur in gezelschap van architect Molkenboer naar Sassenheim, de woonplaats van bisschop Van Vree. De bisschop bleek niet te vermurwen. Hij gaf de parochie geen toestemming de begroting op te rekken. Het kerkbestuur moest maar zien hoe het de middelen vond om het gat tussen het bedrag van aanbesteding en begroting te dichten. Diezelfde avond werd in de herberg van de weduwe Bakker een spoedbijeenkomst gehouden. Vijfentwintig rijke parochianen waren daarvoor uitgenodigd. De pastoor legde uit dat een gulle anonymus een bedrag van f 500,- had toegezegd zodat een extra bedrag van f 1.400,- op de een of andere manier op tafel moest komen om te voorkomen dat het bouwproces voortijdig zou worden afgebroken. Die avond kwam het bedrag van f 1.400,- op tafel.<sup>410</sup>

406 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 84.

407 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 189.

408 RKE 11/1793 van 8 november 1853. NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

409 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 84.

410 Brief van 11 december 1853 van pastoor Van der Stoot aan de bisschop. NA, archief bisdom Rotterdam, 40. Toch altijd nog een bedrag van ongeveer • 20.000,-.

Het was niet de enige moeilijkheid die het kerkbestuur bij de financiering ontmoette. De plaatsing van de lening bleek moeilijker dan verwacht. Het minimale rentepercentage voor een ‘negotiatie’ bleek 4%. Bovendien bleek dat het bedrag van *f* 27.000,- waarvoor bisschop Van Vree en het college van GS toestemming hadden verleend, niet zou volstaan.<sup>411</sup> Een verdere tegenvaller betrof het honorarium van de architect. Het bedrag van *f* 3.600,- moest tegelijk met de zes termijnen van de aannemer worden uitbetaald. Per kwartaal moest het kerkbestuur vanaf het begin van de bouwwerkzaamheden, in het voorjaar van 1854, een bedrag van *f* 7.550,- + *f* 600,- = *f* 8.150,- op tafel leggen.

Bisschop F.J. van Vree bemoeide zich tot in details met de financiering van het bouwproces in Roelofarendsveen. In april 1854 liet hij de pastoor weten dat hij niet wist wat hij aan moest met een brief die hij had ontvangen van Van Ogtrop. Daarbij was gevoegd een modelbewijs van een aandeel van *f* 500,- in een negotiatie van *f* 35.000,- à 4% ter dekking der kosten van opbouw van kerk en toren te Roelofarendsveen.<sup>412</sup> Afgesproken was dat de parochie een bedrag van *f* 27.000,- mocht lenen. Ook al was Van Ogtrop van mening dat het een volstrekt normale zaak was iets meer te lenen dan strikt noodzakelijk, ook al was de zaak besproken met deken Hofman, de bisschop had er geen boodschap aan. Hij vond dat het kerkbestuur zich eerst tot hem had moeten wenden toen een verhoging van het te lenen bedrag nodig werd geacht.<sup>413</sup> Per kerende post legde Van der Stoot de bisschop uit dat het kerkbestuur rekening hield met een eigen vermogen van *f* 27.109,- ‘tegen de voltooiing van het werk’ en uitgaven voor een totaal van *f* 62.100,-.<sup>414</sup> Daarom had het kerkbestuur de lening willen plaatsen van *f* 35.000,- à 4%.<sup>415</sup> Bij brief van 3 mei 1854 verleende de bisschop het kerkbestuur toestemming voor de aanpassing van de omvang van de lening. Hij stelde daarbij wel enkele voorwaarden. Het kerkbestuur mocht bijvoorbeeld de laatste zestien aandelen pas plaatsen nadat hij daarvoor machtiging had verleend.<sup>416</sup>

De verhoging van de kosten aan rente vormde op zich geen probleem. In een overzicht van de inkomsten en uitgaven van de parochie over het jaar

411 Op 21 december 1853 had het College van GS goedkeuring verleend voor een lening van *f* 27.000,-. NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

412 Brief van 2 april 1854. NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

413 Brief van 15 april 1854. NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

414 Zie de ‘Staat der Geldmiddelen’ van 22 april 1854 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

415 Zie het ontwerp van de lening, gedateerd 1 april 1854. GS verleende goedkeuring daarvoor. NA, archief bisdom Rotterdam, 40 en Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 93 – 94.

416 Brief van 3 mei 1854. NA, archief bisdom Rotterdam, 40. Toestemming daarvoor vroeg het kerkbestuur in maart 1856.

1854 was sprake van ontvangsten van f 4.925,- en uitgaven van f 4.087,-. De parochie had een positieve kasstroom van f 838,-.<sup>417</sup> Zelfs wanneer de rentelasten met f 320,- stegen, zou de kasstroom positief blijven. Van der Stoot verzekerde de bisschop verder dat de kans op onaangename verrassingen niet groot was. In een uitgebreide brief vroeg hij alsnog toestemming tot verhoging van de lening.<sup>418</sup> Na een gesprek in Sassenheim, Van Vree's woonplaats in die tijd, ging de bisschop akkoord en bevestigde dat op 3 mei 1854 per brief. Ook het college van GS moest zijn toestemming verlenen voor de verhoging van de lening. Op de terugweg uit Sassenheim brachten pastoor Van der Stoot en kerkmeester J. Vesseur een bezoek aan de heer C.B. Nederbrugh, lid van het college, met het verzoek zijn invloed aan te wenden voor verkrijging van toestemming voor de verhoging van de lening.<sup>419</sup> Nadat een en ander was geregeld, kon Van Ogtrop aan de gang met de plaatsing van de lening.<sup>420</sup>

Omdat de werkzaamheden waren begonnen in maart 1854, moest half juli van dat jaar een eerste termijn van f 8.550,- worden betaald (f 7.550,- voor de aannemer en f 1.000,- voor Molkenboer). Het kerkbestuur vroeg Van Ogtrop Braziliaanse en Oostenrijkse stukken te verkopen. Op 20 juni brachten de kerkmeesters Vesseur en Heemskerk de originele effecten naar Amsterdam. Enkele weken later gingen zij opnieuw naar Amsterdam en reisden terug naar Roelofarendsveen met de opbrengst.<sup>421</sup> In november 1854 werd het casco van de kerk verzekerd voor f 60.000,- bij de Onderlinge Brandwaarborg Maatschappij voor R.C. Kerken, Pastorijen etc. St. Donatus. Met de plaatsing van de negotiatie verliep het evenwel minder voorspoedig. Per mei 1855 waren pas dertien van de zeventig aandelen geplaatst.

Twee weken voordat in augustus 1855 de vijfde termijn moest worden betaald, bleek dat beleggers nog steeds niet bijzonder geïnteresseerd waren in de lening van het kerkbestuur van Roelofarendsveen. Van Ogtrop zegde toe zich nog eens in te spannen om meer aandelen geplaatst te krijgen.<sup>422</sup> Begin oktober moest het kerkbestuur evenwel een bedrag van f 7.750,- op tafel zien te krijgen. Een delegatie van het kerkbestuur ging de volgende dag naar Amsterdam. Daar bleek een familielid van de pastoor bereid het kerkbestuur tijdelijk een lening te verstrekken van f 6.000,-. Bij terugkomst vond Van der Stoot een aantal parochianen in zijn pastorie. Zij waren bereid aandelen in de eigen kerklening te kopen, op voorwaarde dat de pastoor hun voorbeeld

417 Begroting van jaarlijkse Ontvangsten en Uitgaven in: NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

418 Brief van 22 april 1854. NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

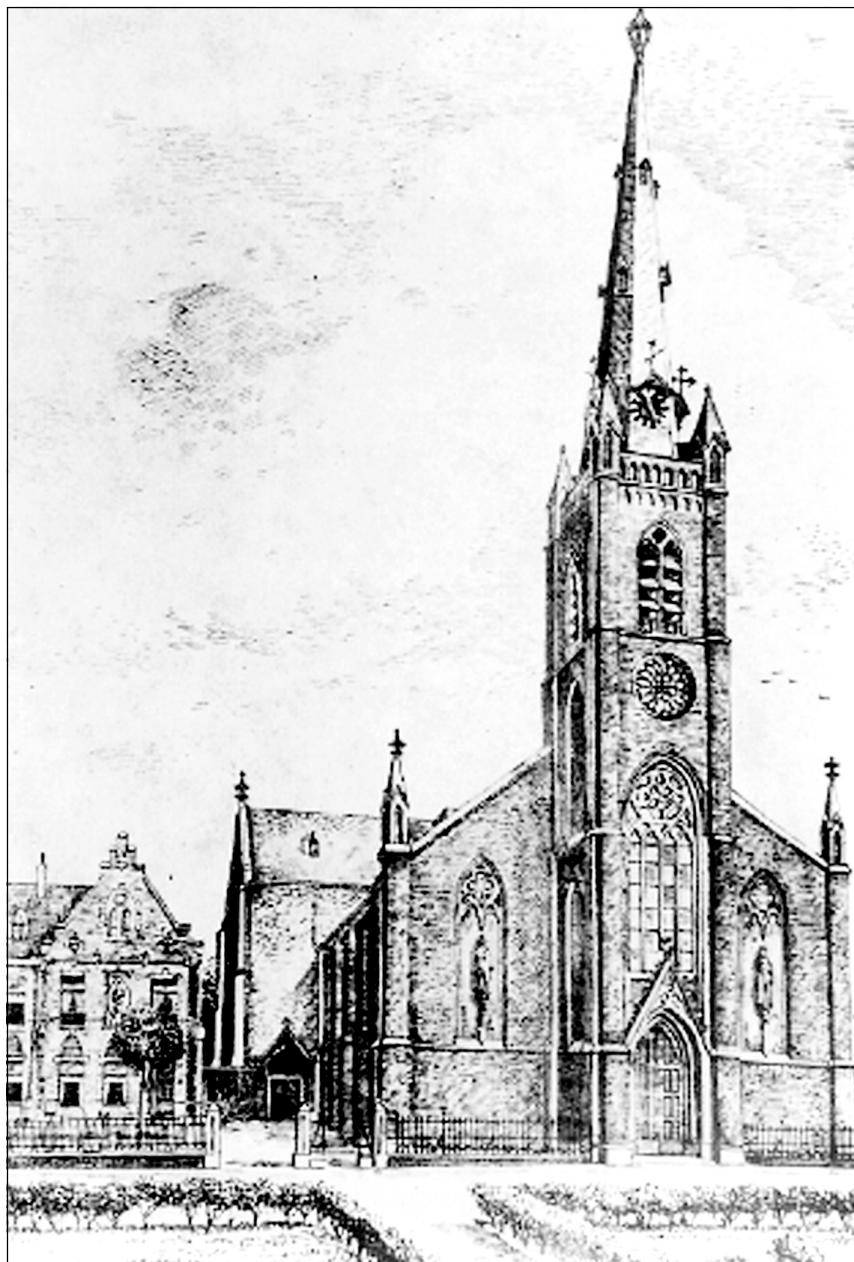
419 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 96. Zie ook: *Amsterdamsch Effectenblad* 56 (16 juni 1865) Vijf aandelen à f 500,- werden uitgeloot.

420 Brief van 17 juni 1854. NA, archief bisdom Rotterdam, 40.

421 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 98 – 100.

422 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 109.





*De nieuwe kerk naar een ontwerp van Th. Molkenboer  
Foto: H. van de Wereld, Alphen aan den Rijn*

volgde. Die avond werden veertien aandelen van f 500,- geplaatst. Met een kleine lening uit de kerkekas kon de parochie aan zijn verplichtingen voldoen.<sup>423</sup>

Ter gelegenheid van de inzegening van de nieuwe kerk op 9 oktober 1855 schonk het echtpaar Van Egmond – Hogendorp het kerkbestuur een luidklok voor de toren. Later die maand bleek dat de inzameling in de parochie een bedrag van f 826,- had opgebracht, minder dan vorige jaren vanwege de slechte oogst. Van der Stoot ging daarop huis aan huis langs bij de parochianen en kreeg nog eens een bedrag van f 414,- bij elkaar. Toch was aan vrijwillige bijdragen sinds de eerste collecte in 1851 een bedrag van f 3.247,- opgehaald.<sup>424</sup>

De parochianen van Roelofarendsveen hebben het bouwproces van hun kerk niet alleen gefinancierd via aanzienlijke bijdragen en de verschillende collecten, maar het kleine groepje welgestelden leverde door de belegging in stukken uit de eigen geldlening een extra bijdrage. Het is niet duidelijk waarom buiten de parochie nauwelijks belangstelling bestond bij beleggers.

Op 9 april 1856 vergaderde het kerkbestuur over de opstelling van het reglement met betrekking tot de verkoop van plaatsen in de nieuwe kerk. Dat was een gebruikelijke manier om het eigen vermogen te versterken. De verkoop van de plaatsen op zondag 27 juni bracht f 3.259,25 op, veel meer dan verwacht. Dat werd uitgelegd als een teken dat de hele parochie daadwerkelijk bij de bouw van de kerk van St. Petrus banden was betrokken.<sup>425</sup> Op zondag 13 mei 1856 boden de leden van de bouwcommissie de parochianen aan openheid van zaken te geven inzake de financiering van het bouwproces. Niemand had daar kennelijk behoefte aan.

Op 28 juli 1856 kwam bisschop F.J. van Vree naar het dorp voor de inwijding van de nieuwe kerk.<sup>426</sup> Waarschijnlijk wist de criticus J. A. Alberdingk

423 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 109 – 110. Waarschijnlijk hoefden de parochianen dit bedrag niet ineens op tafel te leggen. Gebruikelijk was een storting van een bedrag van f 50,- direct. In de maanden daarna volgde het restant. Zo werd althans bepaald in de artikelen 14 en 17 van de lening van het kerkbestuur van Nibbixwoud. RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 748.

424 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 111 – 112.

425 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 114.

426 De kerk van de H. Petrus banden in Roelofarendsveen werd tot de stucadoorsgotiek gerekend. Reichensperger had de volgende kritiek op het eindproduct: ‘Hoezeer ook de wens om in de voetstappen der middeleeuwse meesters te treden hier wel zichtbaar is, zoo bewijst toch het gehele voorkomen van het gebouw, dat de pogingen van de bouwmeester alle nodige voorbereiding ontbreekt. Niet alleen is het ontwerp bij uitstek kaal en karakterloos, ook in bijna elke bijzonderheid komt het gebrek aan grondige, praktische voorbereiding bij de bouwmeester uit. Wij hopen dat nog ooit iemand de vruchtbare maar inderdaad minder aangename arbeid op zich neemt een verzameling gotische misgeboorten tot waar-

Thijm niets van de moeite die het de parochianen uit Roelofarendsveen had gekost om het bouwproces te financieren toen hij de architectuur van de nieuwe kerk bekritiseerde vanwege ‘de laarzen van den heer bouwmeester’, laarsvormige muurgedeelten tussen het dak van het transept en de zijbeuken. Thijm was van mening dat zij de voet vertegenwoordigden waarop een timmerman zonder opleiding, in zijn onverklaarbaar zelfvertrouwen, de bouw, herbouw, restauratie en amotie aannam van talrijke katholieke kerken in ons vaderland. Molkenboer en zijn collega’s moesten maar eens een dertigtal oude kerken opmeten en een goed boek lezen om zo ‘een man die wat kan’ te worden.<sup>427</sup>

In januari 1856 moest de zesde en laatste termijn worden betaald. Omdat Van Ogtrop niet meer dan vier aandelen had kunnen plaatsen, moest opnieuw een beroep worden gedaan op de milddadigheid van de rijke parochianen. De kleine kring van welgestelde katholieken uit Roelofarendsveen bleek opnieuw bereid stukken te kopen. Met een lening uit de kerkekas kon de zesde termijn worden betaald.<sup>428</sup>

*Tabel 1.19: de inkomsten van de parochie van de H. Petrus banden over het jaar 1860 (bedragen in guldens)*

|                                    |                |
|------------------------------------|----------------|
| Saldo 1859                         | 156,-          |
| Huren of pachten vaste goederen    | 667,-          |
| Grondrenten                        | 6,-            |
| Renten van belegde kapitalen       | 172,-          |
| Opbrengst zitplaatsen              | 1.785,-        |
| Gewone inzamelingen                | 711,-          |
| Inkomsten der begraafplaats        | 228,-          |
| Inkomsten tot aflossing der schuld | 1.612,-        |
| Buitengewone inkomsten             | 378,-          |
| <b>Totaal</b>                      | <b>5.555,-</b> |

Bron: Rekening en Verantwoording 1860, NA, archief bisdom Rotterdam, 42.

In 1860 bedroeg het totaal van de uitgaven: f 2.683,-. Daarvan kwam een bedrag van f 1.723,- ten behoeve van de eredienst, terwijl de uitgaven voor rente en aflossing een bedrag van f 1.820,- vergden. In dat jaar bedroeg de schuld nog f 33.000,-. Een kleine positieve kasstroom van f 184,- resteerde.<sup>429</sup>

schuwend voorbeeld van anderen in druk te geven.’ Rosenberg, H.P.R., *De 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 32.

427 Albertingk Thijm, A., in *DW* 1 (1855) 280 en 461.

428 Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk*, 112.

429 Rekening en Verantwoording 1860, NA, archief bisdom Rotterdam, 42.

### 1.3.6 De parochie van OLV Visitatie te Schiedam

**Opgericht:** 29 januari 1853<sup>430</sup>

**Aantal communicanten in 1856:** 497<sup>431</sup>

**Architect:** B. M. Schreijer

**Aannemer:** fundering: M. Wouterlood, Schiedam;

schip: H. Manders, Tilburg; toren, D. van Hartelen, Amsterdam.

**Kosten van grondverwerving:** f 6.122,-

**Bouwperiodes:**

Fase 1: fundering + schip 1857 – 1859;

Fase 2: uitbreiding + torenbouw: 1861 – 1863;

restauratie fundering: 1877 – 1878;

afbraak: 1969

**Eerste steen gelegd:** 6 mei 1858

**Kosten bouwproces:** naar schatting f 180.000,-

**Eigen Vermogen:** f 90.000,-.

**Vreemd Vermogen:** f 115.000,- (een obligatielening van f 100.000,- à 4%; een premielening van f 5.000,- en een onderhandse lening van f 10.000,-)

**Kapitaalslasten:** 1860 – 1865: f 5.000,- per jaar (rente: f 4.000,- en aflossing: f 1.000,-) Na 1866 werd dat f 6.000,- per jaar

**Inleiding:** In de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw begon het aantal katholieken in Schiedam toe te nemen. Het aantal communicanten in de statie van de H. Johannes Geboorte verdubbelde van ongeveer 2.120 in 1807 tot 3.624 in 1853.<sup>432</sup> Dat betekende een overbelasting van de capaciteit van de kerk die, met een subsidie van f 20.000,- van het departement van RKE in 1824 geheel was vernieuwd.<sup>433</sup> Toen in 1852 de eerste woningbouw plaatsvond in de nieuwe wijk Frankenland aan de westkant van de stad, namen enkele vooraanstaande katholieken met het oog op een verdere groei van het aantal katholieken, het initiatief tot de oprichting van een tweede

430 NA, archief RKE, 1 februari, no 4, 232.

431 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brieven van 24 april en 14 oktober 1857.

432 Hulscher, J.F. ten, 'Staat der R.C. Kerken onder het aartsbischoppelijk bestuur van Holland en Zeeland' in: *BBH* 41 (1923) 290 en Wensing, T., *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor Katholieken* 8 (1854) 140

433 'Toelagen van regeerings- en provinciewege verleend aan verschillende staties in de Hollandsche Zending' in: *AAU* 43 (1917) 55. De kerk van de H. Johannes werd op 15 november 1824 ingewijd. *Nederlandsche Staatscourant* 1824, 276 (22 november 1824)



*De kerk van OLV Visitatie naar een ontwerp van B.M. Schreijer  
Foto: L. Dubbelaar; Boskoop*

statie.<sup>434</sup> Zij brachten een bezoek aan de Vice-Superior, mgr. C. Belgrado in Den Haag. Met zijn toestemming, 'gelastten' zij de aartspriester van Holland en Zeeland, E.S. van der Haagen, de nodige maatregelen te treffen ter voorbereiding van de oprichting van de nieuwe statie. De aartspriester wendde zich daarop tot het ministerie van Justitie.<sup>435</sup> Toestemming tot oprichting van de nieuwe statie van OLV Visitatie werd verleend op 29 januari 1853. In de briefwisseling die in oktober 1853 werd gevoerd tussen de bisschop van Haarlem en het departement van RKE over dat onderwerp verwees de bisschop naar 'de zware lasten die de nieuwe parochie te torsen zal hebben' en beval de toekenning van een jaarwedde voor de pastoor ten zeerste aan.<sup>436</sup> De pastoor kreeg met terugwerkende kracht tot 1 april 1853 een jaarwedde van f 600,- van het departement van RKE.<sup>437</sup> In 'vertrouwelijk' overleg met de aartspriester had mgr. C. Belgrado kapelaan P.J. van Leeuwen, afkomstig van de statie van de H. Laurentius in Rotterdam, benoemd tot pastoor van de nieuwe statie in Schiedam. Hij kwam op 7 februari 1853 aan in Schiedam en kreeg onderdak in de pastorie van de statie van de H. Johannes Geboorte bij pastoor Van Ewijk O.P.<sup>438</sup>

**Grondverwerving:** pastoor Van Leeuwen begon terstond te zoeken naar een geschikte plek voor een noodkerk. Dat bleek geen sinecure. In eerste instantie liet de pastoor zijn oog vallen op het plein bij het voormalige Oude Mannenhuis. Terwijl het college van B&W de bouw van een noodkerk op het terrein van het Oude Mannenhuis afwees, stemde het in met de inrichting van een noodkerk in de plaatselijke Vleeshal. Met goedkeuring van het college van GS stelde de gemeente de Vleeshal voor een periode van drie jaar kosteloos ter beschikking van de nieuwe katholieke statie. In mei 1853 kon de bovenverdieping van de Vleeshal in gebruik worden genomen. Toen de laatste vleesbanken uit de hal waren verwijderd, kon ook de benedenverdieping tot kerk worden ingericht. Met verschillende werkzaamheden was een bedrag van f 1.875,- gemoeid. Deze kosten werden bestreden uit de verkoop van plaatsen die f 7.106,- opbracht. Het restant van dat bedrag werd enkele jaren later gebruikt voor de aankoop van de grond voor de kerkbouw.<sup>439</sup> Om-

434 Abma, L.A., 'Bouwstoffen voor onze vaderlandsche kerkgeschiedenis, XII, Schiedam' in: *BBH* 57 (1939) 1.

435 Per 16 oktober 1852 was de minister tijdelijk belast met de Zaken der RKE. Toestemming voor de oprichting van staties was vereist op grond van het KB 45 van 16 augustus 1824. Abma, L.A., 'Bouwstoffen voor onze vaderlandsche kerkgeschiedenis, XII, Schiedam' in: *BBH* 57 (1939) 2 – 8.

436 NA, archief RKE, Exh 25 oktober 1853, no.9, 1667.

437 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief 964 van 24 oktober 1853.

438 De statie werd bediend door paters Dominicanen. De afkorting OP betekent Orde der Predikheren.

439 NA, archief bisdom Rotterdam, 1131. Rekening en Verantwoording 1857.

dat de Vleeshal niet langer dan drie jaar kon worden gebruikt als noodkerk, moest men op zoek naar een geschikt bouwterrein voor de definitieve kerk. Per 13 augustus 1853 gaf bisschop Van Vree toestemming voor de oprichting van een bouwcommissie. Deze bestond uit pastoor Van Leeuwen (voorzitter) en de heren J.A. Nolet, J.H. van Gent en J.H. Ruscheblatt.<sup>440</sup>

Grondpolitiek speelde op dat moment in Schiedam een belangrijke rol. De gemeente had wel plannen voor de bouw van een brug over de Nieuwe Haven naar Frankenland, maar stelde die uit vanwege de kosten. Zolang er geen brug lag, had de bouw van een nieuwe katholieke kerk in Frankenland geen zin. Daarom vroeg de bouwcommissie toestemming voor de aankoop van een deel van de stadsmetselwerf aan de rand van de oude stad. In oktober 1855 bood de raad de parochie de bouwgrond te koop aan voor f 17.000,-.<sup>441</sup> Omdat de prijs hoog was en de nieuwe kerk onmogelijk kon worden gerealiseerd voor mei 1856, de maand waarin de termijn voor het gebruik van de Vleeshal verliep, verzocht pastoor Van Leeuwen de raad om verlenging van de termijn. Met toestemming van de raad en het college van GS werd die verlengd. Intussen bleef het aantal aanvragen voor bouwvergunningen in Frankenland toenemen. In 1856 verkreeg de bouwcommissie een perceel van 5.175 m<sup>2</sup> grond in Frankenland voor de prijs van f 6.122,- inclusief overdrachtskosten.<sup>442</sup> In juni 1856 besloot de raad toch een brug te bouwen over de Nieuwe Haven. Deze werd in 1859 in gebruik genomen.

**Ontwerp:** Het is niet duidelijk waarom het kerkbestuur het ontwerp toevertrouwde aan de architect B.M. Schreijer uit Rotterdam. In ieder geval leverde Schreijer in het voorjaar van 1856 een ontwerp voor driebeukige basilicale kerk met toren die plaats bood aan ongeveer 500 gelovigen.<sup>443</sup> Met zijn ontwerp was een bedrag gemoeid van ruim f 180.000,-, voor die tijd een ‘ontzaglijk bedrag’.<sup>444</sup> Een deskundige die over het ontwerp werd geraadpleegd, stelde begin 1857 dat het bestek uitvoerbaar was maar dat het onnauwkeurigheden bevatte, in het bijzonder met betrekking tot de fundering. Die opmerking bezorgde pastoor Van Leeuwen slapeloze nachten. ‘Zonder bouwkundige te zijn, kan men de slechte redeneringen die de heer

440 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van 13 augustus 1853.

441 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van 2 juni 1855. Abma, L.A., ‘Bouwstoffen voor onze vaderlandsche kerkgeschiedenis, XII, Schiedam’ in: *BBH* 57 (1939) 32.

442 NA, archief bisdom Rotterdam, 1131. Rekening en Verantwoording 1857.

443 De architect B.M. Schreijer was ook verantwoordelijk voor het ontwerp van de kerk van de H. Antonius Abt in Delfshaven en de gelijknamige kerk in Scheveningen. Zie Database 1.

444 *DW* 4 (1858) 61.

Schreijer erin heeft geschreven opmerken,' schreef hij.<sup>445</sup> Een stevige fundering werd essentieel geacht, aangezien de bodemgesteldheid in Frankenland zeer slecht was. De deskundige wees op het gevaar voor het 'uiteenspatten' der fundering onder het gewicht van het neogotische kerkgebouw en stelde voor de palen onderling te verbinden. Volgens Van Leeuwen was het ontwerp 'nergens met zuinigheid behandeld'. Met andere woorden: hij dacht dat de fundering voldoende stevigheid bezat om het kerkgebouw te dragen. Een betere fundering zou uiteraard duurder worden en de voortgang van het bouwproces in gevaar brengen. Pastoor Van Leeuwen en de heer J.H. van Gent van de bouwcommissie deden hun best het bisdom te overtuigen dat het ontwerp degelijk was. Van Gent schreef bisschop Van Vree dat de kerk van de H. Johannes aan de Lange Haven in Schiedam evenmin was onderheid en voerde verder aan dat de heipalen onder een pakhuis dat recentelijk in Frankenland was gebouwd voor de opslag van enige honderden lasten graan niet met elkaar waren verbonden.<sup>446</sup> De heren dachten dat het wel zou lukken.

J.A. Alberdingk Thijm, die in zijn tijdschrift de *Dietsche Warande* een campagne voerde voor een zijns inziens kerkrechtelijk correcte kerkbouw, velde in 1858 over het ontwerp van Schreijer een weinig positief oordeel. Hij achtte de afmetingen van de kerk uit constructief oogpunt 'slecht'. Ook over het ontwerp van de pijlers, het plafond en de ramen was hij niet te spreken. Naar zijn mening had de ontwerper geen enkele kennis van het werk der bekende meesters. Over bijna alle aspecten van het bouwwerk velde hij een afkeurend oordeel. Prijzenswaardig aan het ontwerp vond hij alleen de uitvoering van het binnenlijstwerken in baksteen en van het metselwerk van het exterieur.<sup>447</sup> De kritiek van Thijm op Schreijers ontwerp kan worden vergeleken met zijn mening over Molkenboer's ontwerp voor de kerk in Roelofarendsveen.

**Uitvoering:** Op 3 december 1855 kreeg de parochie toestemming van het ministerie van RKE over te gaan tot de opbouw van een nieuwe kerk.<sup>448</sup> Om financiële redenen besloot men het bouwproces uit te voeren in twee fasen. In eerste instantie werd het schip gebouwd, daarna de toren en de pastorie. Pastoor Van Leeuwen bleef voorlopig wonen in een huurhuis.<sup>449</sup> Toestemming te beginnen met fase 1, de fundering en de bouw van het schip, op het terrein in Frankenland kwam per 10 maart 1857. Afsproken werd dat de fundering voor de toren alvast zou worden gemaakt. De eerste steen werd

445 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van 1856.

446 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van 27 januari 1857.

447 *DW* 4 (1858) 65 – 75.

448 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van 3 december 1855.

449 Abma, L.A., 'Bouwstoffen voor onze vaderlandsche kerkgeschiedenis, XII, Schiedam' in: *BBH* 57 (1939) 49.



officieel gelegd door bisschop Van Vree in mei 1858. Op de feestdag van OLV Lichtmis, in januari 1859, was men zover gevorderd dat pastoor van Leeuwen toestemming kreeg het kerkgebouw in stilte te benediceren. Dat gebeurde op 1 februari 1859. Na de laatste mis in de noodkerk kreeg de nieuwe kerk alle rechten van een parochiekerk.<sup>450</sup>

Kort na afronding van de eerste fase van de bouw in 1859, werd in 1861 begonnen met de afbouw van het schip en de bouw van de toren. Deze werd afgerond in 1863.

**Financiering:** Nadat bisschop F.J. van Vree in februari 1856 ontwerp en bestek had goedgekeurd, kon de parochie beginnen met de inzameling van fondsen (liefdegiften) voor de bouw.<sup>451</sup> Dat was een enorm karwei omdat de jonge parochie van OLV Visitatie ten tijde van de oprichting nauwelijks over eigen vermogen kon beschikken. Deze parochie kan dan ook worden beschouwd als voorloper van een hele categorie, overwegend in stedelijke gebieden gelegen parochies, die later werden aangeduid als ‘arme, nieuwe parochies’. Het gemeenschappelijk kenmerk van deze parochies was hun gebrek aan eigen vermogen ten tijde van de oprichting, zodat financiering met vreemd vermogen de enige mogelijkheid bood voor de bestrijding van de grote kosten gemoeid met de financiering van de kerkbouw.

Aangezien een bouwrekening in het archief ontbreekt, bestaat geen gespecificeerd overzicht van de bijdragen van de parochianen. Evenmin is bekend welke bijdrage de notabelen leverden, die in 1852 het initiatief namen tot de oprichting van de parochie. Desondanks zijn er aanwijzingen dat de parochianen enthousiast en gul gaven. In mei 1856 kon pastoor Van Leeuwen bisschop Van Vree melden dat het totaal van de inschrijvingen een bedrag van f 20.000,- had bereikt en dat hij hoopte de f 30.000,- te halen.<sup>452</sup> Hoewel dat een aanzienlijk bedrag was voor de kleine parochie, volstond het eigen vermogen van de parochie geenszins voor de financiering van het bouwproces. Dus moest vreemd vermogen worden aangetrokken.

De aanbesteding van het heiwerk werd openbaar gedaan op 4 mei 1857 voor een bedrag van f 19.480,-. De bouw van het schip werd op 1 december van hetzelfde jaar aanbesteed voor een bedrag van f 70.641,-. Het werk werd gegund aan de aannemer H. Manders uit Tilburg.<sup>453</sup> De kosten gemoeid met

450 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brieven van 22 en 26 januari 1859.

451 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van februari 1856. Zie ook: ‘Bestek en voorwaarden der nieuw te bouwen RK Kerk te Schiedam, P.J. van Dijk, 1857’ in: *DW* 4 (1858) 63.

452 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van 19 mei 1856.

453 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Stukken van 10 en 28 maart 1857. *DW* 4 (1858) 61/62.

de funderingswerkzaamheden konden worden bestreden uit de fondsen die tot dat moment binnen waren gekomen.<sup>454</sup>

*Tabel 1.20: overzicht van de kosten gemoeid met de financiering van fase 1 van het bouwproces van de kerk van OLV Visitatie in Schiedam (bedragen in guldens)*

| Inkomsten       |          | Uitgaven   |          |
|-----------------|----------|------------|----------|
| Eigen vermogen  | 30.121,- | Fundering  | 19.480,- |
| Vreemd vermogen | 60.000,- | Bouw schip | 70.641,- |
| Totaal          | 90.121,- | Totaal     | 90.121,- |

Bron: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.

In juli 1857 schreef de bouwcommissie, met goedkeuring van de bisschop van Haarlem en het college van GS, een lening uit van f 100.000,- à 4%.<sup>455</sup> De lening was verdeeld in honderd aandelen van f 1.000,-. Een aantal aandelen kon worden onderverdeeld in stukken van f 500,- of f 250,-.<sup>456</sup> Het college van GS van Zuid – Holland, dat de bevoegdheid had de voorwaarden van dergelijke leningen vast te stellen, bepaalde dat, te beginnen met 1860, gedurende vijf jaar elk jaar een bedrag van f 1.000,- moest worden afgelost en in de jaren daarna telkens een bedrag van f 2.000,-.<sup>457</sup> Omdat de bouw in fasen plaatsvond, plaatste het parochiebestuur, met toestemming van de bisschop, in eerste instantie maar een deel van de lening.<sup>458</sup> Het is niet bekend wie de plaatsing van de lening voor het parochiebestuur verzorgde.

Voorafgaand aan de eerste H. Mis in de nieuwe kerk op 2 februari 1859, werden de plaatsen in de nieuwe kerk op 17 januari 1859 verkocht. Met een onwaarschijnlijk hoog gemiddelde van f 64,- per plaats leverde de verkoop van de plaatsen een bedrag op van f 30.135,-.<sup>459</sup> Bij gebrek aan rekening en verantwoording over de periode 1858 tot 1863 is het onmogelijk na te gaan hoe dit bedrag is besteed. Waarschijnlijk werd het gebruikt voor de financiering van het bouwproces van fase 2.

454 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van 24 april 1857.

455 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.

456 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Stukken van 6 mei en van 13 juli 1857. Deze toestemming was nodig op grond van het KB 82 van 1 juli 1816.

457 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Extract uit het verbaal van GS van Zuid – Holland van 8 mei 1857.

458 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van juli 1860.

459 Er werden dus 470 plaatsen verkocht. Abma, L.A., 'Bouwstoffen voor onze vaderlandsche kerkgeschiedenis, XII, Schiedam' in: *BBH* 57 (1939) 48.

In oktober 1859, kort nadat het bouwproces van fase 1 was afgerond, kreeg de parochie een schenking van f 40.000,- van de heer J. van der Burg onder uitdrukkelijke bepaling dat het geld moest worden besteed ten behoeve van de bouw van de toren.<sup>460</sup> Zodra het nieuws van de gift van Van der Burg bekend werd, maande J.A. Alberdingk Thijm het kerkbestuur het ontwerp van de toren toe te vertrouwen aan een andere architect dan Schreijer. Dat gebeurde niet. ‘Men vergoot, verdampste, verbakte die heerlijke f 40.000,- tot een monster van een toren.’<sup>461</sup> Op een berekening in het archief, ondertekend door penningmeester D. Zoetmulder, is te zien dat de kosten van fase 2, de torenbouw en de bijkomende werkzaamheden, werden geraamd op een bedrag van f 100.000,-. Uit zijn berekening kan worden opgemaakt dat het kerkbestuur de bouw wilde financieren met drie bronnen van inkomsten: de gift van Van der Burg, het restant van de lening uit 1857 en giften van de parochianen.

*Tabel 1.21: de financiering van de bouw van fase 2 van de kerk van OLV Visitatie te Schiedam zoals berekend in 1859 (bedragen in guldens)*

| Inkomsten                 |           | Uitgaven      |           |
|---------------------------|-----------|---------------|-----------|
| Gift Van der Burg         | 40.000,-  | Kosten fase 2 | 100.000,- |
| Inzameling in de parochie | 25.000,-  |               |           |
| Restant lening            | 35.000,-  |               |           |
| Totaal                    | 100.000,- | Totaal        | 100.000,- |

Bron: ‘Omschrijving van uitgaven en inkomsten voor de verdere bouw van kerk en toren’ gedateerd 9 juli 1860 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.

De basis voor de financiering van de bouw van de toren was de toezegging van f 40.000,- van de heer J. van der Burg. Daarbij werd gevoegd een bedrag van ruim f 35.000,- van de lening juli 1857 voor de financiering van fase 1

460 Brom omschrijft Van der Burg als een ‘voor zich zelf, op het gierige af, zuinig levend boertje’, die niet alleen de bouw van deze toren financierde, maar ook de bouw van de toren en de klokken in de kerk van OLV van de Allerheiligste Rozenkrans in Schiedam die werd gebouwd tussen 1880 en 1881. Brom, G.B., *Herleving van de kerkelijke kunst*, 140.

461 In 1863 werd een opening in de toren gehakt voor een venster. Thijm hoopte dat daardoor ook wat licht zou vallen in de hersens van het kerkbestuur. *DW* 5 (1860) 118 en 6 (1864) 78 – 79.

dat nog niet was geplaatst.<sup>462</sup> Het bedrag van *f* 25.000,- was waarschijnlijk afkomstig van de opbrengst van de verkoop van de plaatsen.

De bouw van de toren werd in juli 1860 aangenomen door de heer D. van Hartelen uit Amsterdam voor een bedrag van *f* 88.390,-. Bij afronding van de werkzaamheden in 1863 bleek dat de kosten 10% boven begroting waren. Waarschijnlijk vanwege tegenvallende bijdragen uit de parochie was het kerkbestuur gedwongen in 1863 een onderhandse lening af te sluiten van *f* 10.000,- à 4% bij de weduwe van de kerkmeester J. van Gent.<sup>463</sup>

In 1864 had de parochie van OLV Visitatie een schuld van *f* 102.700,-. Die schuld was opgebouwd uit drie leningen: de obligatielening 1857 waarvan nog een bedrag resteerde van *f* 89.600,-; een lening van *f* 5.000,- waarvan een bedrag van *f* 4.500,- resteerde en een lening van *f* 10.000,- waarvan een bedrag van *f* 8.600,- resteerde. Daarnaast had de parochie een lening afgesloten van *f* 1.000,- waarop niet hoefde worden afgelost. Een en ander resulteerde in een financieringslast van *f* 6.352,- in 1864.<sup>464</sup>

Hoe financierde de betreffende kleine parochie de lasten van die grote schuld? Uit de eerste rekening en verantwoording die bewaard is in het archief, over het dienstjaar 1857, blijkt dat sprake was van een batig saldo van *f* 1.490,-.

*Tabel 1.22: de rekening en verantwoording over 1857 van de parochie van OLV Visitatie in Schiedam (bedragen in guldens)*

| Inkomsten                    |         | Uitgaven                       |         |
|------------------------------|---------|--------------------------------|---------|
| Jaarlijkse recognitie        | 1.360,- | Onderhoud (nood)kerk           | 320,-   |
| Verkoop vacante plaatsen     | 190,-   | Benodigdheden eredienst        | 629,-   |
| Verkoop van kaarsen          | 327,-   | Traktement pastoor en kapelaan | 750,-   |
| Collecten                    | 727,-   | Huur pastorie                  | 400,-   |
| Verkoop plaatsen in noodkerk | 7.106,- | Kosten grondverwerving         | 6.122,- |
| Totaal                       | 9.711,- | Totaal                         | 8.221,- |

Bron: Rekening en verantwoording 1858.in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1131.

462 'Omschrijving van uitgaven en inkomsten voor de verdere bouw van kerk en toren'. 9 juli 1860 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.

463 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Brief van 28 juli 1863 van het kerkbestuur en machtiging van het bisdom van 28 juli 1863. Kerkmeester J. van Gent was in 1859 overleden tijdens een pelgrimstocht naar het Heilige Land ondernomen in gezelschap van pastoor Van Leeuwen.

464 Rekening en verantwoording 1864.in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1131.

Bij de begroting voor het jaar 1858 werd rekening gehouden met lagere inkomsten en uitgaven omdat de eenmalige bijzondere bate uit de verkoop van plaatsen verviel. Desondanks werd gerekend op een positieve kasstroom van f 197,-.<sup>465</sup>

*Tabel 1.23: een overzicht van de inkomsten en uitgaven van de parochie van OLV Visitatie te Schiedam over het jaar 1864 (bedragen in guldens)*

| Inkomsten                             |         | Uitgaven        |          |
|---------------------------------------|---------|-----------------|----------|
| Verkoop en verhuur van zitplaatsen    | 4.278,- | Gewone uitgaven | 4.269,-  |
| Inkomsten uit vermogen <sup>466</sup> | 88,-    | Financiering    | 6.324,-  |
| Collecten                             | 1.200,- | Andere uitgaven | 3.525,-  |
| Verkoop van kaarsen                   | 400,-   |                 |          |
| Diversen                              | 3.978,- |                 |          |
| Totaal                                | 9.982,- | Totaal          | 14.118,- |

Bron: Rekening en Verantwoording 1864. NA, archief bisdom Rotterdam, 1131.

Het grootste deel van de inkomsten van de parochie was afkomstig uit ‘levend geld’. Terwijl het kerkbestuur in 1864 in werkelijkheid te maken had met een tekort van f 4.136,- werd op de rekening en verantwoording een nadelig slot vermeld van f 177,-. De inkomsten over 1864 waren bovendien geflatteerd omdat het kerkbestuur dat jaar kon beschikken over een bedrag van f 3.978,- aan toevallige baten. Dat waren giften in de vorm van aandelen in de kerklening ten behoeve van fundaties die werden gekapitaliseerd. Met kunstgrepen werd de balans verschillende keren opgeschoond. Naast ‘gewone’ uitgaven van f 4.269,- voor kerk – en altaarbehoeften, had het kerkbestuur te maken met financieringskosten van f 6.324,-.<sup>467</sup> De parochie leefde in 1864 dus ver boven haar stand.

In 1865 verkocht het kerkbestuur een stuk grond achter de kerk aan het parochiaal Armbestuur ten behoeve van de bouw van een katholieke school. Dat leverde een bedrag op van f 5.000,-. Het bisdom ging akkoord met de transactie onder bepaling dat de opbrengst zou worden gebruikt voor de

<sup>465</sup> NA, archief bisdom Rotterdam, 1131. Begroting voor het dienstjaar 1858.

<sup>466</sup> In 1918 bezat het kerkbestuur inmiddels 99 aandelen van f 500,- en 35 aandelen van f 100,- in de eigen lening. Rekening en verantwoording 1918 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1130.

<sup>467</sup> Rekening en verantwoording 1864 en 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1131. De heren Keuls, Zoetmulder, Lindeman en mej. Nolet hadden deze aandelen als fundatie geschonken.

aflossing van de kerkeschuld.<sup>468</sup> Een deel van de rentedragende schuld werd afgelost terwijl het restant van de opbrengst werd gebruikt ten behoeve van buitengewone uitgaven. Uit de rekeningen en verantwoordingen over de jaren 1866 t/m 1869 blijkt dat het kerkbestuur kon rekenen op 'gewone inkomsten' van ongeveer f 6.000,- per jaar. Dat 'basisinkomen' werd ieder jaar op de een of andere manier aangevuld met boekhoudkundige handigheidjes die werden opgevoerd als 'buitengewone inkomsten'. In 1867 werd bijvoorbeeld de preekstoel verplaatst, waardoor het aantal zitplaatsen kon worden vergroot. De verkoop van de nieuwe zitplaatsen leverde een bedrag op van f 9.628,-.<sup>469</sup> Die inkomsten werden direct gebruikt voor de afbetaling van schulden. Het tekort van enkele duizenden guldens op de lopende rekening bleef echter bestaan. Desondanks besloot het kerkbestuur in 1869 een pastorie te bouwen op een stuk land naast de kerk dat eigendom was van de parochie. Pastoor Van Leeuwen en zijn kapelaans woonden op dat moment nog altijd in het huis dat in 1857 was gehuurd. De kosten van het bouwproces werden geraamd op f 21.682,-. Tweederde deel van dat bedrag kon worden bestreden uit bijdragen van parochianen; een bedrag van f 8.000,- werd gefinancierd met een hypotheek à 5%. Deze werd verstrekt door mejuffrouw H. van Leeuwen te Den Haag, wellicht een familielid van de pastoor. Het kerkbestuur hoefde de eerste tien jaar niets af te lossen.<sup>470</sup>

Uit de rekening en verantwoording over 1869 blijkt dat de bouw van de pastorie uiteindelijk f 18.763,- kostte. In een brief aan de bisschop kon pastoor Van Leeuwen trots melden dat de kerkeschuld inmiddels was vermindert tot f 95.000,-.<sup>471</sup> Op de een of andere manier was de penningmeester in staat geweest geld op prolongatie uit te zetten en op die manier enige rente te ontvangen.<sup>472</sup>

Het bleef evenwel modderen. In de loop van de jaren werd steeds duidelijker dat de waarschuwingen over de kwaliteit van de fundering van het kerkgebouw terecht waren geweest. In 1875 begonnen ruiten te springen als gevolg van een verzakking in een muur aan de noordkant van het kerkgebouw. Het kerkbestuur zag zich gedwongen een onderzoek in te stellen.<sup>473</sup> Na enig

468 Rekening en verantwoording 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1131.

469 Rekening en verantwoording 1868 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1131.

470 Brief van 25 juni 1869 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1131.

471 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Stukken van april 1868 en juni 1869. Rekening en Verantwoording 1869, archief bisdom Rotterdam, 1131.

472 Rekening en verantwoording 1870 en 1871 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1131. Prolongatie was een voorschot van een maand op onderpand van effecten. Jonker, J., 'Geld- en bankwezen 1815 – 1990' in: *Nationaal Goed, Feiten en cijfers over onze samenleving* (Voorburg/Heerlen 1999) 65 – 66.

473 NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Zie het lijvige rapport van de heer G.C. Beukers van 13 november 1876.

geharrewar drong de penningmeester aan op inschakeling van bouwkundigen. Men achtte de architect dr. P.J.H. Cuypers de ‘aangewezen man voor de restauratie’. Omdat hij het te druk had, besloot men de Rotterdamse architect E. J. Margry (‘na Cuypers de meeste geschikte’) te vragen het onderzoek op zich te nemen. Margry kwam op 21 maart 1876 zijn tekeningen ‘uitleggen en toelichten’. De penningmeester stelde voor Cuypers alsnog te raadplegen over de haalbaarheid van de plannen van Margry, omdat het ‘onverantwoordelijk zou zijn op het advies van één deskundige af te gaan’. Dat was in eerste instantie tegen de zin van de andere leden van het bestuur, maar de penningmeester kreeg zijn zin. Bovendien bleek Margry in het geheel geen probleem te hebben met een ‘second opinion’ van Cuypers.<sup>474</sup> Op 28 september presenteerde Margry zijn door Cuypers goedgekeurde plannen voor een ingrijpende restauratie van de kerk. Daarmee zou een bedrag van f 60.000,- zijn gemoeid waarvan inmiddels f 40.000,- door de parochianen was ‘ingeschreven’.

De penningmeester moest het woord ‘erbarmelijk’ gebruiken voor een beschrijving van de financiële situatie van de parochie in 1876. De uitgaven overtroffen de inkomsten structureel met een bedrag van f 1.200,- tot f 1.400,- zonder rekening te houden met aflossingsverplichtingen.<sup>475</sup> Er was echter een lichtpunt. In september van dat jaar had een parochiaan de opbrengst van de helft van een hypotheek van f 60.000,- à 5% vermaakt aan het kerkbestuur en toezegging gedaan voor de rest. Dat leverde vaste inkomsten op van f 1.500,- per jaar.

Om de restauratie te kunnen bekostigen, leek een nieuwe lening onvermijdelijk. Hoe kon de parochie een lening aangaan wanneer de aflossing van de bestaande schuld met de grootste moeite werd voldaan? Toch gebeurde dat. De penningmeester stelde voor f 25.000,- à 3% te lenen en met de opbrengst van de lening de bestaande schulden te consolideren. Dat zou op jaarbasis f 2.300,- kosten aan rente en aflossing. Hij meende de structurele verhoging van de inkomsten die daarvoor noodzakelijk was, te kunnen realiseren door inschakeling van een twintigtal ‘zelatrices’, die in en buiten de parochie geld in moesten zamelen ten bate van de kerk. Hij wist dat een pastoor uit een naburige parochie op die manier f 2.500,- per jaar binnenkreeg. Aangezien de ervaring leerde dat de opbrengst van de inzameling der zelatrices mettertijd terugliep, moest ook op andere manieren naar vergro-

474 Vergelijk de werkzaamheden die door de architect A.C. Bleys werden uitgevoerd aan de fundering van de kerk van de H. Martinus in Naaldwijk. Looijenga, A.J., *De Utrechtse school in de neogotiek, de voorgeschiedenis en het Sint Berhulpusgilde* (Amsterdam 1991) 174 – 175.

475 Blad 1 van het bijvoegsel van 20 oktober 1876 bij rapport van de heer G.C. Beukers van 13 november 1876 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.

ting van de inkomsten worden gestreefd. De penningmeester noemde een hele rij mogelijkheden op. Vier H. Missen op zondag en een rondgang tijdens iedere mis; eens per maand een collecte voor de kerk tijdens de mannencongregatie; een collecte voor de kerk tijdens Aanbiddingszondag (de laatste zondag van september); de opbrengst van de collecte met open schaal op de dag van de kerkwijding zou ten goede komen aan de kerk en niet langer aan het sieradenfonds; musici die het orgel van de kerk wilden gebruiken moesten hiervoor een bedrag van *f* 20,- betalen; twee collecten met open schaal jaarlijks zolang de financiële toestand van de kerkekas dat noodzakelijk maakte. De secretaris werd gevraagd een plan uit te werken tot conversie van de bestaande schuld. Aangezien een en ander aanleiding gaf tot langdurige discussies, wendde de penningmeester zich tot bisschop G.P. Wilmer. Die gaf toestemming een nieuwe lening uit te schrijven. Vanwege de stijging van de prijzen van bouwmaterialen werden de kosten van de restauratie, inclusief glas en het honorarium van de architect, begroot op een bedrag van *f* 63.250,-.<sup>476</sup> Op basis van de eigen bijdrage van de parochianen van ruim *f* 40.000,-, kreeg de parochie in 1877 toestemming van de bisschop een lening uit te schrijven van *f* 30.000,- à 4%.<sup>477</sup> Ondertussen was nog steeds sprake van een structureel tekort van *f* 1.000,- op de begroting van de parochie. Ondanks een buitengewone vergadering op 13 mei 1881 waarop 25 parochianen bijdragen toezegden, verbeterde de toestand in de jaren daarna weinig.<sup>478</sup>

In de jaren tachtig kreeg het bestuur te maken met een daling van inkomsten als gevolg van de economische crisis. Opnieuw bleven rekeningen onbetaald liggen. In 1886 kreeg het bestuur machtiging een lening af te sluiten van *f* 15.000,-. De opbrengst werd gebruikt voor de betaling van openstaande rekeningen uit de jaren 1883 – 1885 ter grootte van *f* 2.800,-, openstaande rekeningen voor de restauratie van het priesterkoor van *f* 1.700,-, een bedrag van *f* 3.000,- dat moest worden belegd op grond van een fundatieverplichting (maar kennelijk eerst op een andere manier was besteed), een openstaande rekening van *f* 5.000,- voor de vergroting van de pastorie en ter aflossing van een bedrag van *f* 2.500,- dat was opgenomen.<sup>479</sup>

In 1896 schreef de pastoor opnieuw over de 'treurige financiële toestand onzer kerk' en gebruikte die aanhef als inleiding tot een verzoek een nieuwe lening af te sluiten. Het kerkbestuur verzocht ditmaal toestemming voor het sluiten van een lening van *f* 140.000,- à 3%.<sup>480</sup> Het bisdom ging echter alleen

476 Brief van 5 maart 1877 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.

477 Rekening en verantwoording 1878 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1131

478 Zie de stukken uit het voorjaar van 1881 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.

479 Brief van 5 augustus 1886 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.

480 Brief van het kerkbestuur aan mgr A.J. Callier van 6 november 1896 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.



akkoord wanneer de parochie jaarlijks een totaal van minstens *f* 6.000,- op kon brengen voor aflossing en rente. Aangezien dat onmogelijk bleek, werd toestemming voor het aangaan van de nieuwe lening geweigerd. Dat het betalingsgedrag van het kerkbestuur zorgwekkend was, blijkt uit een aantekening van de deken op de achterzijde van de brief. De leverancier van waskaarsen had een vordering van *f* 1.600,- op het kerkbestuur. Een aantekening op de achterkant van een brief van enkele dagen later biedt inzicht in de oorzaak van de voortdurende financiële noodtoestand van de kerk.

De pastoor besteedde geld dat via giften binnenkwam liever aan de verfraaiing van de kerk dan aan de aflossing van de schulden. Conform de wensen van de gulle gevers werden gelden meestal op een zichtbare manier besteed, ter verfraaiing van het uiterlijk van de kerk. Daarom vroeg vicaris – generaal A.J. Callier de pastoor in 1896 of ‘er geen mogelijkheid bestaat de vrijgevege weldoeners aan het verstand te brengen dat hun weldaad én in waarde én zeker ook in verdienste onzeglijk veel zal stijgen wanneer eerst de kerk uit haar nood gered werd.’<sup>481</sup>

### *1.3.7 De parochie van de H. Nicolaas te Nieuwveen*<sup>482</sup>

**Oprichting parochie:** 22 september 1865.

**Aantal parochianen in 1865:** 454, aantal communicanten: 300.

**Architect:** Th. Asseler<sup>483</sup>

**Bouwperiode:** 1866 – 1867

**Eerste steenlegging:** 2 september 1866

**Wijding:** 19 augustus 1867

**Kosten van grondverwerving:** geen

**Noodkerk:** *f* 890,- (de loods van kerkmeester D. Speet fungeerde van 24 september 1865 – augustus 1867 als noodkerk)

**Bouwkosten:** *f* 44.693,-.

**Eigen vermogen:** *f* 27.289,-

**Vreemd vermogen:** *f* 18.100,- à 4%.

**Subsidies:** geen

**Kapitaalslasten:** *f* 824,- per jaar. (rente *f* 724,- per jaar, aflossing *f* 100,- per jaar)

<sup>481</sup> Aantekeningen gedateerd 12 december 1896 op de achterkant van een brief van 2 december van dat jaar aan mgr Bottemanne in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132.

<sup>482</sup> *Grote historische Atlas van Nederland, deel 1 West-Nederland 1839 – 1859*, blad 45.

<sup>483</sup> TH. Asseler was timmerman van beroep. Hij was een neef van de architect Th. Molkenboer.

**Initiatief:** Het verhaal van de parochie van de H. Nicolaas in Nieuwveen is interessant om verschillende redenen. Het initiatief tot oprichting van de parochie werd genomen rond 1860. Het werd ondersteund door enkele voor-aanstaande katholieken uit Nieuwveen en doorgezet tegen de wil van de bisschop. Een steeds herhaalde reden voor het verzoek betrof de grote afstand tot de kerk en de slechte kwaliteit van de landwegen die veel Nieuwveense katholieken belette hun godsdienstplichten te vervullen. Op zich waren dat geen bijzonder indrukwekkende argumenten. Katholieken in alle plattelandsparochies in het bisdom Haarlem hadden, vooral in de wintermaanden, te maken met onbegaanbare wegen. Om de ‘verflauwing van de godsdienst’ tegen te gaan, werden in het bisdom Haarlem daarom nieuwe parochies op het platteland opgericht. In juli 1859 werd in het bisdom Haarlem een collecte gehouden ten bate van de katholieken van Volendam, die een eigen kerk wensten vanwege de moeilijk begaanbare paden tussen Volendam en de kerk in Edam.<sup>484</sup> De heer J. Nederstad uit Nieuwveen was door die actie ten bate van de Volendammers zodanig gegrepen dat hij de bisschop van Haarlem in 1860 tweemaal benaderde met het verzoek in Nieuwveen een kapel te mogen oprichten.<sup>485</sup>

Sinds zij aan het begin van de Reformatie hun kerk hadden moeten afstaan aan de Calvinisten, waren de Nieuwveense katholieken ter kerke gegaan in Zevenhoven. In 1807 werd die beschreven als een ‘tamelijke kerk met des priesters woning’.<sup>486</sup> Net als veel andere katholieke kerken werd de kerk in Zevenhoven in de loop van de negentiende eeuw te klein. Voor de ongeveer zeshonderd communicanten die de parochie telde, konden met moeite driehonderd plaatsen worden gerealiseerd.<sup>487</sup>

De eerste reactie van bisschop F.J. van Vree, druk als hij was met de organisatie van zijn bisdom, was de zaak af te houden. Na zijn dood in mei 1861 zette zijn opvolger, bisschop G.P. Wilmer, dit beleid in eerste instantie voort. Wel vroeg hij deken C.A. Mols van het dekenaat Alphen aan den Rijn om nadere informatie.<sup>488</sup> In december 1861 lichtte deken Mols de bisschop na-

484 Zie de circulaire van de Edamse pastoor Ter Maat in 1.3.4.

485 Brieven van 26 maart en 3 december 1860 aan de bisschop in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115. Tijdens een bezoek aan Zevenhoven verklaarde Bisschop Van Vree zich tegenstander van de oprichting van een nieuwe parochie omdat hij vreesde twee zwakke parochies te stichten in plaats van één sterke.

486 ‘Staat der Roomsch-Catholijke kerken onder het aartsbischopdom van Holland en Zeeland’ in: *BBH* 41 (1923) 281

487 Wereld, H. van de, *Uit de geschiedenis van de parochie van de H. Nicolaas te Nieuwveen* (Nieuwveen 1990) 53. In 1856 telde de parochie van de H. Johannes Geboorte 569 communicanten. ‘Alphabetische naamlijst der kerkelijke gemeenten (parochiën) en kerken in het bisdom Haarlem’ in: *Handboekje RKE* 11 (1857) 81.

488 Brief van 7 april 1862 in: NA, archief bisdom Rotterdam 114.



*De kerk van de H. Nicolaas naar een ontwerp van Th. Asseler in Nieuwveen*

*Foto: L. Dubbelaar; Boskoop*

der in. De katholieken van Nieuwveen zouden al blij zijn wanneer de kapeiaan van Zevenhoven op zon – en feestdagen de mis kon lezen in een bijkerk. In Zevenhoven stond men over het algemeen positief tegenover de plannen. Er bestond weinig sympathie tussen de inwoners van beide gemeenten. Bovendien hoefde men in Zevenhoven dan geen kosten te maken voor de vergroting van de bestaande kerk. Alleen pastoor P. J. Pronk van Zevenhoven verzette zich tegen de plannen. De deken liet de bisschop weten dat hij op grond van informatie uit goede bron wist dat de klachten van de Nieuwveense katholieken over de afstand niet al te serieus moesten worden genomen. De gemiddelde reisafstand tot de kerk in Zevenhoven bedroeg hooguit twintig minuten.<sup>489</sup>

Toch stelde bisschop Wilmer pastoor P.J. Pronk in maart 1862 officieel op de hoogte van de wensen van de Nieuwveense katholieken. Ook meldde hij dat de katholieken in Nieuwveen bereid en in staat waren de kosten van een dergelijk initiatief te dragen. Hij vroeg de pastoor om een reactie voordat hij verdere stappen zette.<sup>490</sup> De pastoor meldde per kerende post dat de bisschop bezoek kon verwachten van C. Kiebert uit Nieuwveen, een van de kerkmeesters. Kiebert was fervent voorstander van het plan tot vestiging van een nieuwe katholieke kerk in Nieuwveen. Volgens pastoor Pronk waren de plannen voor de bouw van een eigen kerk in Nieuwveen vooral het gevolg van een combinatie van trots en hoogmoed. Hij meende echter dat het de Nieuwveners ontbrak aan fondsen om de kerkstichting gestalte te geven.<sup>491</sup> Een dag later verzond hij een tweede brief, medeondertekend door de drie overige leden van het kerkbestuur van de parochie van de H. Johannes de Doper. Het kerkbestuur was van mening dat de ondervinding van de laatste halve eeuw had bewezen dat de Nieuwveners niet met de inwoners van Zevenhoven wilden 'harmoniseren'. Het kerkbestuur adviseerde de bisschop van de oprichting van een bijkerk af te zien.<sup>492</sup>

Het verzoek uit Nieuwveen werd door het bisschoppelijk kapittel van Haarlem bekeken. Dat oordeelde in april 1862 dat, niettegenstaande de lofwaardigheid van het doel en de edelmoedigheid van de financiële offers, de verzoeken uit Nieuwveen niet konden worden ingewilligd. Als de bestaande kerk in Zevenhoven te klein was, moesten de parochianen in onderling overleg maar bekijken hoe hij kon worden vergroot. In een toevoeging werd de

489 Brief van 20 december 1861 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

490 Brief van 15 maart 1862 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

491 Brief van 27 maart 1862 aan de bisschop in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

492 Brief van 27 maart 1862 aan bisschop P. Wilmer in: NA, archief bisdom Rotterdam 114. Zie ook: Wereld, H. van der, *Uit de geschiedenis van de parochie van de H. Nicolaas*, 47 – 52.

deken te verstaan gegeven dat het goed ware als hij in staat was de financiële wensen van de Nieuwveners te ontcrachten. Ten eerste moeten zij geld hebben voor de bouw van een alleszins behoorlijke (bij)kerk, ten tweede moest er sprake zijn van een vast fonds voor het onderhoud van de kapelaan. Teveel vertrouwen op inkomsten uit collecten was in een gemeente met nogal wat pachtboeren een te onzekere basis voor de financiering van een bouwproces.<sup>493</sup>

Dat oordeel bracht geen rust. In de loop van juni 1862 regende het klachten bij de bisschop van Haarlem. Verschillende katholieken uit Nieuwveen vertelden de bisschop over misstanden bij de verdeling van banken.<sup>494</sup> Bisschop Wilmer verzocht het kerkbestuur om opheldering. Als de kerk te klein was, moest hij worden vergroot en als plaatsen om de een of andere reden onterecht werden ontnomen, moest dat worden rechtgezet.<sup>495</sup> Enkele weken later herhaalde bisschop Wilmer het besluit van het kapittel van april van dat jaar. Mocht er te zijner tijd sprake zijn van een toename van de bevolking, dan kon de beslissing in heroverweging worden genomen. In een persoonlijke brief van dezelfde dag aan de pastoor uitte de bisschop zijn verontwaardiging over de regen van brieven uit Nieuwveen. ‘Het is schier ongelooflijk hoe ik dagelijks door brieven word lastiggevalen om een bijkerk in Nieuwveen’.<sup>496</sup>

Het brievenbombardement hield aan. Deken C.A. Mols moest met tegenzin toegeven dat sprake was van ‘naijver en vijandschap tussen de twee dorps-gemeenschappen, ook in burgerlijke betrekkingen’. In februari 1864 stelde hij dat het een rommeltje was in het kerkbestuur van Zevenhoven. De voorstellen voor de benoeming van de nieuwe leden van het kerkbestuur waren nog niet binnen en hij achtte het vruchteloos aan te dringen. Tijdens de visitatie in 1863 was gebleken dat het kerkbestuur ‘geheel onwettig’ was bevonden. De deken achtte de voorzitter, pastoor P.J. Pronk, niet in staat te voldoen aan de voorschriften van het algemeen reglement. Daarbij doelde hij vooral op de gebrekkige financiële administratie die onder zijn verantwoordelijkheid werd gevoerd.<sup>497</sup>

In de zomer 1864 leek de deken te berusten in de onvermijdelijkheid van de oprichting van een nieuwe parochie in Nieuwveen. Hoe goed onderbouwd

493 Afschrift 1068 van een brief van 7 april 1862 aan deken C.A. Mols in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

494 Zie de brief van 20 juni 1862 van C. Kiebert en ongedateerde brieven van J. Nederstad, C. Olijhoek, J. van Hooft

495 Brief van 13 juli 1862 aan het kerkbestuur van Zevenhoven in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

496 Brief 2142 van 26 juli 1862 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

497 Brieven van 25 februari 1864, 1 en 29 maart 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115. In september 1865 werd de pastoor eervol ontslagen uit zijn functie.

de rationele argumenten tegen splitsing ook waren, de emotionele argumenten waren sterker. De vijandschap en naijver tussen beide dorpsgemeenschappen waren te diep geworteld. De deken meende dat het aantal communicanten in de nieuw te stichten parochie veel te klein was en dat noch de bouwkundige toestand, noch de afstand tot de kerk steekhoudende bezwaren vormden. Hij beschouwde de plannen als een ernstig geval van 'splittingskoorts'. Toch voegde hij een begroting bij zijn brief. In augustus 1864 raamde deken Mols de kosten gemoeid met de bouw van een pastorie en een kerk van 141/2 el lang, 10,3 el breed en muren van 6 el hoog op een bedrag van f 17.000,-.

*Tabel 1.24: de raming die deken C.A. Mols in augustus 1864 maakte ten behoeve van de financiering van de bouw van een kerk in Nieuwveen (bedragen in guldens)*

| Ontvangst           |          | Uitgave                    |          |
|---------------------|----------|----------------------------|----------|
| Bij intekening ruim | 11.000,- | Grondverwerving            | Nihil    |
| Belofte Nederstad   | 9.000,-  | Bouwkosten kerk + pastorie | 17.000,- |
| Kleinere bijdragen  | 1.000,-  | Reserve                    | 4.000,-  |
| Totaal              | 21.000,- | Totaal                     | 21.000,- |

Bron: 'Raming van vermoedelijke Ontv. en Uitg. ten behoeve van een nieuwe parochie te Nieuwveen' in: NA, archief bisdom Rotterdam, 114.

Aangezien de bouwplannen van de Nieuwveners financieel redelijk gefundeerd leken, adviseerde hij de bisschop de plannen nogmaals in overweging te nemen.<sup>498</sup> Het kerkbestuur van de parochie van de H. Johannes de Doper zag ook in dat het zich soepeler moest opstellen. Op 13 maart 1865 verleende het toestemming voor de oprichting van een nieuwe parochie 'met dien verstande dat de splitsing naar genoeg en billijkheid van beide partijen zou plaats hebben'. Het zegde toe de bisschop een kaart van de parochie te sturen zodat deze een nieuwe parochiegrens kon trekken.<sup>499</sup> In maart 1865 werd in Nieuwveen een bouwcommissie opgericht. Deze commissie richtte zich tot de Koning met een verzoek de oprichting van de nieuwe parochie mogelijk te maken door toekenning van een jaarwedde aan de eventueel aan te wijzen pastoor. De leden van de commissie stelden dat de vereniging van de twee katholieke dorpen de katholieke Nieuwveners 'meer en meer mis-

<sup>498</sup> Brief van deken C.A.Mols van 7 augustus 1864 in: NA, archief bisdom Rotterdam 115

<sup>499</sup> Brief van 13 maart 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

haagde' vanwege de afstand die hen scheidde van de plaats waar zij hun godsdienstplichten moesten uitoefenen. Vooral de bejaarden en minder validen waren daardoor's winters regelmatig genoodzaakt de vervulling van godsdienstplichten te verzaken.<sup>500</sup>

Financiële redenen speelden ook een rol bij de plannen tot oprichting van de nieuwe parochie. De kerk van de H. Johannes de Doper, gebouwd in 1843, verkeerde al kort daarna in slechte toestand. De aannemer Janmaat bleek slecht werk te hebben geleverd. In 1861 bleek bovendien dat het lood de dakspanten van de toren niet goed bedekte en dat ook de toren aan grondige reparatie toe was. Een kostbare restauratie moest worden uitgevoerd.

**Grondverwerving:** de grond voor de bouw van de nieuwe kerk werd afgestaan door de familie Kiebert. Cornelis Kiebert was tot 1865 kerkmeester van de parochie van de H. Johannes de Doper in Zevenhoven en een van de drijvende krachten achter de oprichting van de nieuwe parochie.<sup>501</sup>

**Financiering:** Ondanks de negatieve geluiden over de financiële draagkracht van de katholieken van Nieuwveen, was een klein groepje draagkrachtige katholieken er in augustus 1864 in geslaagd een aardig bedrag bijeen te krijgen voor de financiering van het bouwproces.

Een centrale rol bij de financiering speelde de al eerder genoemde heer J. Nederstad. Volgens de raming van deken Mols uit augustus 1864 had hij niet alleen voor een bedrag van f 3.000,- ingetekend, maar ook de toezegging gedaan nog eens een bedrag van f 9.000,- op tafel te leggen.<sup>502</sup> Het totaal aan toezeggingen bedroeg f 11.000,-. Dat bedrag zou worden aangevuld met de nadere gift van Nederstad van f 9.000,-. In augustus 1864 hadden de Nieuwveners voor de financiering van het bouwproces een bedrag van f 20.000,- ter beschikking. Op papier.

Een ernstige ziekte van de heer Nederstad in december 1864 bracht de ontwikkelingen in een stroomversnelling. Op 2 januari 1865 zette een aantal parochianen de toezeggingen die in 1864 waren gedaan om in contanten.<sup>503</sup> Op 15 januari 1865 bevestigde de Amsterdamse commissionair H.J. van Ogtrop de ontvangst van een bedrag van f 2.034,45 aan vrijwillige bijdragen gestort door negen parochianen en nadere toezeggingen van de heer J.G. Uphof van f 1.000,- en de heer C. Kiebert van effecten ter waarde van

500 Brief van maart 1865 aan de koning in: NA, archief bisdom Rotterdam, 114.

501 Wereld. H. van der, *Uit de geschiedenis van de parochie van de H. Nicolaas*, 47 – 52 en 57.

502 Gevoegd bij een brief van 7 augustus 1864 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

503 Dat waren: D. van der Zwaag, Johannes Rekelhoff, Jan Rekelhoff, Daniël Speet, Jacobus van Zijl, J. Vis, H. Jonker en J. Straathof.

f 2.000,-. Op 15 januari 1865 was een bedrag van f 5.034,45 daadwerkelijk aanwezig ten behoeve van de financiering van het bouwproces. De heer Nederstad had in zijn laatste uren zijn handtekening gezet onder een verklaring met de volgende tekst: 'Voor de resterende f 17.000,- wordt door ons in onze kwaliteit gegarandeerd'. In een bijgevoegde notitie werd opgemerkt dat vader en zoon Van Ogtrop tijdens hun bezoek aan Nieuwveen op 15 januari 1865 de mening hadden verkondigd dat het bedrag van f 17.000,- vrij was van successierechten aangezien het met de 'warme hand' was gegeven, op een moment dat Nederstad nog in leven was. De gelden werden in Amsterdam ten kantore van H.J. van Ogtrop en Zoon gestort en voor ontvangst werd getekend.<sup>504</sup>

Een dag later stuurde Van Ogtrop een brief naar bisschop G. P. Wilmer in verband met een aanstaand bezoek van een delegatie uit Nieuwveen. Van Ogtrop stelde dat het de 'uitdrukkelijke begeerte was van de overledene [Nederstad] voorlopig uit te gaan van een bedrag van f 12.000,- dat zou worden aangevuld met de resterende f 5.000,- wanneer de zaak geheel in orde was'. Voorts leek het Van Ogtrop goed wanneer de bisschop de Nieuwveense katholieken opdroeg stilte te bewaren over een en ander en de inzameling van gelden voort te zetten.<sup>505</sup>

Toen duidelijk was dat de gelden voor de financiering van het kerkbouwproces in Nieuwveen daadwerkelijk ter beschikking kwamen, bleek het bisdom meer genegen de wens van de Nieuwveners tot oprichting van een eigen parochie in vervulling te doen gaan. In een brief van 31 januari 1865 verstuurde de bisschop een mededeling van dergelijke strekking aan het kerkbestuur van de H. Johannes de Doper te Zevenhoven. Dat was niet strikt noodzakelijk. De bisschop kon ook zonder toestemming van een kerkbestuur overgaan tot splitsing van een parochie. De moederparochie had evenwel het recht over dat plan te worden gehoord omdat de bisschop op grond van het kerkelijke recht een deel van de bezittingen van de moederparochie kon toewijzen aan de nieuwe parochie. Het oprichtingsproces werd ongetwijfeld versneld door de verzekering aan het kerkbestuur dat 'de moederkerk te Zevenhoven volstrekt niets van haar kerkelijke bezittingen aan de nieuwe parochie zal behoeven uit te keren ofschoon de armengoederen naar billijkheid bij latere regeling behoren te worden verdeeld.'<sup>506</sup> Desondanks

504 Verklaring van 15 januari 1865 in: NA archief bisdom Rotterdam 115. Volgens een brief van 22 maart 1865 was Van Ogtrop executeur-testamentair van Nederstad.

505 Brief van 16 januari 1865 aan bisschop P. Wilmer in: NA, archief bisdom Rotterdam 115.

506 Brief van 31 januari 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam 115.





*De kerk van de H. Nicolaas in Nieuwveen*  
*Foto: L.Dubbelaar, Boskoop*

reageerde men in Zevenhoven niet, ook niet toen de bisschop zijn verzoek herhaalde.<sup>507</sup>

In maart 1865 verzocht Van Ogtrop de bisschop een voorlopig kerkbestuur te benoemen ten behoeve van de nieuwe parochie zodat op korte termijn eventuele financiële handelingen konden worden verricht waartoe een bouwcommissie niet was gerechtigd. In een persoonlijk onderhoud zou hij de reden voor zijn verzoek nader toelichten.<sup>508</sup>

Diezelfde maand liet de bouwcommissie bij monde van de heer D. Speet weten dat een ontwerp voor de kerk niet kon worden gemaakt zolang niet duidelijk was welk budget haar ter beschikking stond. De bisschop liet deken Mols weten dat hij verheugd was over het feit dat de bouwcommissie in Nieuwveen goed functioneerde. Wat hem betreft kon op korte termijn een kerkbestuur worden benoemd. Hij sprak zijn verwondering uit over het feit dat bij zijn weten nog niet eerder een kerkbestuur was aangetreden voordat een pastoor was benoemd. Nieuwveen vormde in dat opzicht een unicum. Er was de facto sprake van een kerkbestuur voordat de parochie officieel was opgericht.<sup>509</sup>

Begin april 1865 kwam de zaak van de kerkbouw in Nieuwveen in een stroomversnelling toen een groot huis met tuin, een stal en een koetshuis in het dorp te koop stond. Het complex leek uitstekend geschikt om voorlopig te fungeren als pastorie en noodkerk. De verkoper bleek evenwel niet bereid het huis te verkopen aan de katholieke parochie in oprichting. Een zaakgelastigde van Van Ogtrop die een bedrag van f 12.000,- had geboden, kreeg te horen dat zich op het laatste moment een erfgename had aangediend die het pand wilde betrekken.<sup>510</sup> Deze kwade keer van de plannen kwam de sfeer in de oude parochie niet ten goede. Zolang er geen noodkerk was in Nieuwveen, moesten de Nieuwveense katholieken noodgedwongen door één kerkdeur met de Zevenhovens. Dat zinde de Nieuwveners niet. Uit protest deden ze niets meer in de collectezak.

In maart 1865 richtten de Nieuwveense katholieken, volgens eigen opgave ruim 300 communicanten (454 zielen), een brief aan de Koning. De redenen voor verzoek de afsplitsing toe te staan werden nog eens op een rij gezet. Met nadruk werd gesteld dat de oprichting van de nieuwe parochie geen nadelige gevolgen voor de armenzorg zou hebben, aangezien de armen van Zevenhoven en Nieuwveen altijd afzonderlijk waren bedeed.<sup>511</sup> Deken C.A. Mols

507 Brief van 6 maart 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

508 Brief van 4 maart 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam 115.

509 Brief van 29 maart 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115. Begin april werden in het kerkbestuur benoemd de heren C. Kiebert, Johannes Rekelhof, D. van der Zwaan en D. Speet.

510 Brief van 12 april 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam 115.

511 Rekest van maart 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam 114.

van Alphen aan den Rijn stelde voor een noodkerk in te richten in een boerderij.<sup>512</sup> Een maand later herhaalde hij de wens van de Nieuwveners een eigen parochie op te kunnen richten. ‘Zij haken naar de scheiding’.<sup>513</sup>

Eind augustus 1865 kreeg het kerkbestuur toestemming de timmerloods van het commissielid D. Speet in Nieuwveen in te richten tot noodkerk. Met de aanpassing van de timmerloods was een bedrag van f 890,- gemoeid.<sup>514</sup> De noodkerk mocht worden gebruikt voor de openbare godsdienstoefening onder bepaling dat het stoffelijk beheer zou worden gevoerd op voet van artikel 41 van het algemeen reglement voor parochiële kerkbesturen.<sup>515</sup> Op 22 september 1865 volgde de officiële oprichting van de parochie van de H. Nicolaas. Bij die gelegenheid onthief bisschop Wilmer de leden van de bouwcommissie eervol van hun taak en benoemde ze tot het kerkbestuur van de nieuwe parochie.<sup>516</sup> Op 7 oktober introduceerde deken Mols pastoor Verstraaten bij zijn nieuwe parochianen, die voor de gelegenheid de vlag hadden uitgestoken.<sup>517</sup> In december 1865 volgde bericht van de toekenning van een traktement van f 400,- aan de nieuwe pastoor.<sup>518</sup>

In april 1866 legde het kerkbestuur bestek, tekening en begroting van de nieuwe kerk ter goedkeuring voor aan de bisschop, die een en ander vervolgens doorstuurde aan de bevoegde autoriteiten. Het ontwerp van Th. Asseler was evenwel veel duurder dan gedacht. Met de eerder toegezegde f 20.000,- kon het bouwproces niet worden gefinancierd. Daarom verleende de bisschop het kerkbestuur in 1866 toestemming een lening af te sluiten van f 15.000,- à 4%.<sup>519</sup> In juni van dat jaar volgde de goedkeuring van het departement van RKE om voor eigen rekening een kerk te bouwen voor een bedrag van f 35.554,- volgens plan en bestek dat bij de aanvraag was overgelegd op een stuk grond dat was afgestaan door de familie Kiebert op de aanvraag van de bisschop, nadat provincie, gemeente en de hoofdingenieur van de Waterstaat hun goedkeuring hadden verleend.<sup>520</sup>

De bouwrekening is opgenomen in de rekening en verantwoording over de periode 10 april 1865 tot en met eind december 1867.

512 Brief van 3 april 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam 115.

513 Brief van 23 mei 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam 115.

514 Wereld, H. van der, *Uit de geschiedenis van de parochie van de H. Nicolaas*, 64. Rekening en verantwoording 1865 – 1867.

515 Copie

516 Brief van 22 september 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 114.

517 Brief van deken C.A. Mols aan bisschop G.P. Wilmer van 8 oktober 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

518 Bericht van 12 december 1865 in: NA, archief bisdom Rotterdam 115. Bevestigd bij Besluit 9/186 van 18 januari 1866 in: NA Archief bisdom Rotterdam 114.

519 Brief van 14 april 1866 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

520 Besluit 7/1404 van 5 juni 1866 in: NA, archief bisdom Rotterdam 114.

*Tabel 1.25: de bronnen voor de financiering van het bouwproces van de kerk van de H. Nicolaas te Nieuwveen in 1867 (bedragen in guldens)*

| Inkomsten |          | Uitgaven |          |
|-----------|----------|----------|----------|
| EV        | 27.289,- | Kerkbouw | 44.693,- |
| VV        | 18.100,- |          |          |
| Totaal    | 45.389,- | Totaal   | 44.693,- |

Bron: Rekening en Verantwoording 1865 t/m 1867. NA, archief bisdom Rotterdam, 116.

Hoewel de parochianen via collecten en offergaven in 1867 nog een bedrag van f 853,- opbrachten, was het grootste deel van het eigen vermogen afkomstig van de kleine groep draagkrachtige katholieken die vanaf het begin was betrokken bij de oprichting van de parochie. Het EV omvatte een totaal van f 27.289,-. Dat bestond uit verschillende kleine bedragen en een bedrag van f 25.373,- afkomstig van de erven Nederstad.<sup>521</sup> Het bouwproces werd voor meer dan de helft gefinancierd met eigen vermogen.

Het vreemd vermogen was afkomstig van drie bronnen:

- een lening van f 5.300,- à 4% van het Armenfonds in Nieuwveen
- een lening van f 9.800,- à 4% van de heren D. van der Zwaan, D. Speet, Grundeman en pastoor Verstraaten terwijl van mej. Maria Hermans nog eens f 1.800,- à 4% werd geleend.<sup>522</sup>
- Een lening van f 3.000,- uit de nalatenschap van de heer J. Nederstad.<sup>523</sup>

Over het vreemd vermogen werd op jaarbasis een bedrag van f 724,- aan rente betaald.

Uit de rekening en verantwoording over het jaar 1868 en volgende jaren kan worden afgeleid dat de kapitaalslasten van dit bouwproces de draagkracht van de ongeveer 300 communicanten niet te boven ging. De gewone inkomsten van de nieuwe parochie uit de verhuur van zitplaatsen en collecten bedroegen f 1.623,25 terwijl de gewone uitgaven werden berekend op een bedrag van f 1.524,-. Er was dus sprake van een positieve kasstroom. De rente van f 724,- per jaar kon worden voldaan uit de gewone inkomsten, terwijl een

<sup>521</sup> Rekening en Verantwoording 1868, afdeling II, buitengewone inkomsten in: NA, archief, bisdom Rotterdam, 116.

<sup>522</sup> Rekening en Verantwoording 1868, afdeling II, buitengewone inkomsten in: NA, archief, bisdom Rotterdam, 116.

<sup>523</sup> Rekening en Verantwoording 1865/1867 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 116.

bedrag van *f* 100,- werd gereserveerd voor aflossing.<sup>524</sup> De gulheid van de geldschietters stelde het kerkbestuur in staat de aflossingen af en toe op te schorten tot een jaar waarin het overschot wat groter was.

Ondanks de zorgelijke geluiden over het feit dat de inkomsten van de parochie van de H. Nicolaas voor het grootste deel uit 'levend geld' bestonden, geld dat werd opgebracht door de gelovigen via collecten en plaatsengelden, kon in de jaren na afloop van het bouwproces een geleidelijke stijging van de inkomsten worden geconstateerd. De rekeningen en verantwoordingen lieten regelmatig overschotten van enkele honderden guldens zien, die werden gebruikt voor de aflossing van de schulden.. In 1874 leende het kerkbestuur een bedrag van *f* 3.000,- à 5% voor de aankoop van een huis en vier percelen bouwgrond. Het huis werd ingericht als school. Vier zusters van Salzkotten verzorgden het onderwijs op de school. De rentekosten werden betaald met de inkomsten uit de school. De gronden werden verhuurd. De parochie ontving voortaan jaarlijks een bedrag uit de verkoop van schapen.<sup>525</sup>

Intussen begon het dak op verschillende plaatsen gebreken te vertonen. In 1892 kostte het herstel van het leien dak *f* 1.250,-.<sup>526</sup> In 1887 werd, naar ontwerp van de Rotterdamse architect E.J. Margry, voor een bedrag van *f* 10.326,- een toren aan de kerk gebouwd.<sup>527</sup>

#### 1.4 De financiering van kerkbouwprocessen – macroanalyse

In het volgende onderdeel van dit hoofdstuk wordt de informatie uit de microanalyse gebruikt als basis om een beeld te schetsen van de financiering van de kerkbouw in het aartsbisdom Holland en Zeeland in de periode 1795 – 1875. Daarbij wordt de volgorde aangehouden die eerder te vinden was in de microanalyse: eigen vermogen, vreemd vermogen en subsidies.

Bij het eigen vermogen moet in eerste instantie worden gedacht aan de draagkracht van de parochianen in de eerste helft van de negentiende eeuw. Verder wordt geanalyseerd of andere kerkelijke instellingen binnen het

524 Op de begroting van 1869 werd opgetekend dat aangezien de houders van de obligaties geen prijs stelden op jaarlijkse aflossingen, daarvoor een bedrag werd gereserveerd dat op deposito werd gezet Rekening en Verantwoording 1869.

525 Rekening en Verantwoording 1875, afdeling II buitengewone uitgaven. Uit de Rekening en Verantwoording 1882 afdeling II buitengewone inkomsten, kan worden opgemaakt dat de beweiding van schapen het kerkbestuur enkele honderden guldens per jaar opleverde. NA, archief bisdom Rotterdam, 116.

526 Rekening en Verantwoording 1892, afdeling II buitengewone uitgaven in: NA, archief bisdom Rotterdam, 116.

527 Brief van 1 maart 1887 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 115.

aartspriesterschap Holland en Zeeland en later het bisdom Haarlem in staat waren een bijdrage te leveren.

Bij de analyse van de manier waarop het vreemd vermogen werd aangehouden, wordt vooral een poging gedaan te kijken in hoeverre sprake was van een katholieke manier van financiering.

Tenslotte wordt geanalyseerd welke bijdrage de verschillende overheden hebben geleverd aan de financiering van de katholieke kerkbouw in het bisdom Haarlem.

Belangrijk voor de macroanalyse zijn de tabellen 3 en 6. In tabel 3 wordt voor iedere periode van tien jaar op basis van het aantal bouwprocessen en de sommen die daarmee, voor zover bekend, waren gemoeid een beeld geschetst van de omvang van de financieringsopgave. In tabel 6 (en grafiek 5) worden de gemiddelde bedragen vergeleken met een aantal bekende bedragen. Aan het slot van dit deel van het hoofdstuk wordt een poging gedaan te achterhalen welke bedragen waren gemoeid met de katholieke kerkbouw in de periode 1795 – 1875 en op welke manier deze bedragen werden opgebracht.

#### *1.4.1 Het eigen vermogen van de staties*

De inventarisatie van de aartspriester H.F. ten Hulscher bracht aan het licht dat de financiële toestand van een groot deel van de staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland in 1807 niet florissant was. Bijna de helft van alle staties, 79 op een totaal van 180, had in 1807 te maken met schulden. Uit de tabellen 1.3 en 1.4 kon worden opgemaakt dat in tweederde van de gevallen deze schuld werd veroorzaakt door de financiering van bouwactiviteiten.

Aangezien parochies, de opvolgers in rechte van de staties, pas vanaf 1854 verplicht waren jaarlijks een rekening en verantwoording op te zenden naar het bisdom, is voor de periode tot 1854 betrekkelijk weinig materiaal beschikbaar dat de onderzoeker in staat stelt de inventarisatie van Ten Hulscher te bevestigen op grond van een gedetailleerd onderzoek naar de financiële toestand van de staties. Uit de informatie die in 1.1.1 en 1.1.2 werd gepresenteerd, valt op te maken dat het voor staties die bouwprocessen wilden of moesten uitvoeren, niet eenvoudig was de financiering rond te krijgen. Geen van de staties wier situatie in de microanalyse in detail werd onderzocht, beschikte bij aanvang van het bouwproces over een hoeveelheid eigen geld uitgedrukt in eigen vermogen (EV) die volstond voor de financiering van het bouwproces. Uit tabel 2, het financieringsschema, bleek dat het EV als percentage van de totale bouwkosten uiteenliep van 5% bij de parochie van de H. Willibrordus in Bergschenhoek tot 57% bij de parochie van de H. Nicolaus in Edam. De statie van de H. Petrus banden in Roelofarendsveen vormde een uitzonderlijk geval omdat de parochianen als gevolg van de geringe be-

langstelling bij beleggers voor hun lening niet alleen gedwongen waren een veel hoger percentage eigen vermogen bij elkaar te schrapen dan gepland maar ook nog eens het grootste deel van het vreemd vermogen moesten opbrengen. Op grond van de informatie uit tabel 2 kan worden gesteld dat het percentage EV bij de onderzochte staties in de periode 1795 – 1875 ongeveer 38% bedroeg van de kosten van het bouwproces. Dat percentage is verklaarbaar wanneer wordt gekeken naar de vijf belangrijkste bronnen van inkomsten voor staties en parochies in de periode 1795 – 1875. Dat waren:

1. Collecten.<sup>528</sup>
2. Rondgangen door de gemeente bij speciale gelegenheden,
3. De verhuur of verkoop van plaatsen in de kerk (het plaatsengeld),
4. Hoofdelijke omslagen (alleen bij uitzondering toegestaan),
5. Inkomsten uit vermogen.

Deze bronnen van inkomsten waren wettelijk erkend. In 1796, in 1807 en in 1809 werd bepaald dat geen inwoner aan enige heffing, speciaal ter voorziening in de kosten van kerken en pastorieën bestemd, kon worden aangeslagen, wanneer hij tot een andere kerkgenootschap behoorde dan hetgeen, ten wiens behoefte zodanige heffing werd ingevoerd.<sup>529</sup> Over de bronnen van inkomsten kan het volgende worden gezegd.

1. Het grootste deel van de gewone inkomsten van de staties in het aartsbischoppelijk Holland en Zeeland was in de eerste helft van de negentiende eeuw, net als in de periode daarvoor, afkomstig van 'levend geld', *charitas* of liefdadige giften. Dat betekende dat de inkomsten van de meeste staties in sterke mate afhankelijk waren van conjuncturele ontwikkelingen. Ging het parochianen goed, dan profiteerde de kerk en omgekeerd. Aangezien het de meerderheid van de katholieke bevolking in de eerste helft van de negentiende eeuw slecht ging, kan het geen verbazing wekken dat veel katholieke kerkgemeenschappen moeite hadden de eindjes aan elkaar te knopen. Eén kanttekening kan nog worden geplaatst bij de inkomsten uit levend geld. Uit verschillende bronnen blijkt dat parochianen regelmatig bijdragen leverden in natura; in de vorm van mankracht, goederen of bouwmaterialen.<sup>530</sup>
2. In sommige staties bestond het gebruik één of tweemaal per jaar een omgang door de gemeente te houden. Een deel van de opbrengst kwam ten

528 Na 1853 werd een en ander beter geregeld. Zie daarvoor bijvoorbeeld: *Wetten voor het collegie van Heren Collectanten voor de kerk der Roomsche Catholieke gemeente aan den Steiger* (Rotterdam 1854) in: NA, archief bisdom Rotterdam, 932.

529 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 150.

530 De parochianen van Bergschenhoek legden in 1832 kosteloos de fundamenten voor de nieuwe kerk in hun statie. Rogier, J.A.A., *Bijdragen tot de kerkgeschiedenis van Schieland*, deel IV in: *BBH* 44 (1926) 363.

goede aan de pastoor. Soms werd hem een bedrag ter hand gesteld door het kerkbestuur, soms kreeg hij de hele opbrengst. Hij moest die gebruiken voor verschillende doeleinden: zijn levensonderhoud, het onderhoud van de kerk en de betaling van eventuele recognitiegelden.<sup>531</sup>

3. De verhuur of verkoop van plaatsen in kerken en het houden van collecten was geoorloofd, maar entreegeld mocht niet worden geheven, omdat kerken 'om niet' voor het publiek geopend moesten zijn.<sup>532</sup> Over heffingen werd bepaald dat geen inwoner aangeslagen kon worden voor een heffing, speciaal ter voorziening in de kosten van kerken en pastoriën bestemd, wanneer hij tot een ander kerkgenootschap behoorde, dan datgene ten wiens behoefte zodanige heffing plaatsvond.<sup>533</sup> Pachters van stoelgelden in kerken werden in april 1825 vrijgesteld van het recht van patent en konden worden beschouwd als kerkbedienden.<sup>534</sup>

4. Kerkbesturen mochten alleen in bijzondere gevallen een beroep doen op de vierde bron van inkomsten: de hoofdelijke omslag onder de leden van de kerkgemeente. Dat mocht alleen wanneer een dergelijke maatregel hoogst noodzakelijk was en het wettig ingesteld kerkbestuur vooraf toestemming had gekregen 'tot het doen van een dusdanig burgerlijke handeling van meer dan gewoon beheer'.<sup>535</sup> Het leek de wetgever evenwel minder raadzaam vanwege de zedelijke gevolgen.<sup>536</sup>

5. Vooral staties op het platteland konden in de eerste helft van de negentiende eeuw beschikken over enige inkomsten uit vermogen, bijvoorbeeld uit onroerend goed, maar dat was niet op uitgebreide schaal het geval. Uit een onderzoek dat in 1821 werd ingesteld door het college van Gedeputeerde Staten van Holland naar de financiële toestand van de katholieke staties in het aartsbischoppelijk gebied Holland en Zeeland bleek dat weinig kerkbesturen in steden konden beschikken over enig inkomen uit vermogen of uit 'geestelijke tienden'. Vooral in de steden was de afhankelijkheid van levend geld groot.<sup>537</sup>

531 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, Deel II, 223 – 233, zie ook: 'De aartspriester Gerrit van Nooij' in AGU 39 (1913) 27.

532 Zie de Decreten van 18 mei 1806 en 30 december 1809. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 150.

533 Decreten van 5/18 augustus 1796, Decreet 5 van 10 februari 1807, de Koninklijke Decisie van 11 maart 1809 en het Decreet 15 van 29 Grasmaand 1810. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 150.

534 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 2 (1848) 49.

535 Zie het Decreet van 30 december 1809, het Besluit van 16 augustus 1824 en het arrest van de Hoge Raad van 2 januari 1846. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 150.

536 Zie de tekst van het Besluit van 13 februari 1817, lett. Q<sup>3</sup>

537 NA, archief RKE, 111, dossier 6906. Inventarisatie van oktober 1821. Zie



Het gebrek aan eigen vermogen bij de katholieke staties in het aartsbisdom Holland en Zeeland kan niet verbazen. Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw waren katholieke staties nauwelijks in staat geweest vermogen op te bouwen.<sup>538</sup> Bovendien was de periode van 1795 tot 1815 voor bijna alle burgers, zeker voor de inwoners van de Hollandse steden, in economisch opzicht rampzalig geweest. Als gevolg van verschillende maatregelen van Franse zijde was de economie sterk gekrompen. Een groot deel van de Nederlandse bevolking had in de eerste decennia van de negentiende eeuw regelmatig, een aanzienlijk deel zelfs chronisch, moeite de eindjes aan elkaar te knopen.<sup>539</sup>

De welvaart was bovendien ongelijk verdeeld. Ongeveer 10 tot 15% van de bevolking behoorde tot de gegoede stand. Ondanks het bestaan van een middenklasse, was de rest van de bevolking erg kwetsbaar voor conjunctuurschommelingen.<sup>540</sup> In 1818 bleek gemiddeld één op zeven inwoners van het koninkrijk niet in staat zelfstandig voldoende inkomsten te verwerven.<sup>541</sup> In de tien jaren tussen 1835 en 1845 nam het aantal armen toe van 270.300 tot 460.023.<sup>542</sup> Een vijfde deel van de Nederlandse bevolking moest regelmatig een beroep doen op de bedeling en was uiteraard niet of nauwelijks in staat bij te dragen aan de collecten. Het deel van de bevolking dat op of rond het bestaansminimum leefde, moet, op grond van deze cijfers, aanzienlijk zijn geweest.<sup>543</sup>

Aangezien de katholieken ongeveer een vierde deel van de bevolking van de westelijke provincies uitmaakten, kan worden aangenomen dat het aantal armen onder de katholieken proportioneel was. De inventarisatie van de draagkracht van de katholieken in de staties van Bergschenhoek en Roelofde voorwaarden van de vrijwillige negotiatie van de statie van de H. Cunera in Nibbixwoud, die als zekerheid voor de beleggers veertien percelen grasland bezwaarde.

538 Rogier, L.J., *De geschiedenis van het Katholicisme*, deel I, 467 – 468.

539 Zie de circulaire van het ministerie van Binnenlandse Zaken van 3 januari 1843 waarin een aantal maatregelen werd voorgesteld om de nood van de armen te lenigen. De aanhef is aldus: 'In de laatste jaren heeft de staat van armoede waartoe een groot gedeelte der lagere volksklasse is vervallen, de bijzondere oplettendheid der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tot zich getrokken.' *Handboekje voor de Zaken der RKE* 7 (1853) 247.

540 Woud, A. van der, *Het Lege land*, 530 – 532.

541 Zie het rapport dat werd aangeboden aan de Tweede kamer der Staten-Generaal. *Nederlandsche Staatscourant* 102 (1 mei 1818)

542 Getal der behoeftigen, bedield door de vermelde instellingen. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 3 (1849) 44 – 45.

543 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 11 (1857) 190. Op de bladzijden 185 – 229 wordt een zeer uitgebreid overzicht gegeven van de staat van het armwezen in het koninkrijk.

arendsveen bevestigde dat beeld. De katholieke bevolking van Bergschenhoek werd in 1834 omschreven als 'onvermogen'. Niet meer dan een derde van de communicanten uit die statie van de H. Willibrordus was in staat een bijdrage te leveren aan de schuldreductie. Driekwart van de parochianen van Bergschenhoek, 210 van de 285, die daadwerkelijk een bijdrage leverden om het tekort weg te werken behoorde tot de twee laagste inkomensklassen. Ook de meerderheid van de katholieken in de statie van de H. Nicolaas in Edam werd omschreven als 'arm'. In Roelofarendsveen bleek de situatie rond 1850 minder schrijnend, maar ook daar was sprake van behoorlijke inkomensverschillen. De tweede klasse van de weldoenerslijst werd geacht een bedrag van f 1.170,- op te brengen terwijl een ongeveer even groot aantal leden van de derde klasse slechts een kwart van dat bedrag kon opbrengen. In deze staties behoorde ongeveer een tiende van de katholieke bevolking tot de goed verdienenden of vermogenden.

Ook op grond van andere gegevens kan worden aangenomen dat de financiële draagkracht van een groot deel van de katholieken niet erg groot kan zijn geweest. Het loon van veel werklieden in de provincie Noord-Holland bedroeg, afhankelijk van de aard en de toestand van de bedrijfstak, ongeveer f 1,- per werkdag. In bedrijfstakken die werden gekenmerkt door seizoensarbeid, werden jaarlonen betaald van f 75,- of f 80,-.<sup>544</sup> Uit studies van het inkomen van arbeiders blijkt dat maar een (heel) klein deel vrij besteedbaar was. De kerkbesturen kunnen er niet rijk van zijn geworden.

Volledigheidshalve moet worden opgemerkt dat na 1813 sprake was van een geleidelijke opleving van de economie.<sup>545</sup> Tussen 1815 en 1870 verdubbelde het Binnenlands Product.<sup>546</sup> Ondanks de geleidelijke verbetering van de economie leed een groot deel van de katholieke bevolking in het aartspriesterschap tijdens de periode 1795 – 1875 onder een gebrek aan financiële draagkracht. Dat beeld lijkt te worden bevestigd door informatie uit staties waar bouwprocessen werden uitgevoerd in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het grootste deel van het eigen vermogen ten behoeve van de kerkbouw werd opgebracht door een klein deel van de katholieke bevolking. De minder draagkrachtigen leverden meestal niet meer dan een bescheiden bijdrage.

Wanneer het eigen vermogen van een statie niet volstond om een kerkbouwproces te financieren, werden bijdragen gevraagd van de gelovigen in het aartspriesterschap Holland en Zeeland. Met enige regelmaat werden der-

<sup>544</sup> Brugmans, I.J., *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19<sup>e</sup> eeuw*, eerste stuk, 29 – 51. Zie ook: Meere, J.M.M. de, *Economische ontwikkeling en levensstandaard*, 73 en 75.

<sup>545</sup> Zanden, J. van en A. van Riel, *Nederland 1780 – 1914*, 149 – 208

<sup>546</sup> *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen*, 76.

gelijke brieven verzonden en voorgelezen in het aartspriesterschap. Dat gebeurde in 1823 bijvoorbeeld ten behoeve van de kerkbouw op het eiland Wieringen, in 1827 ten behoeve van de ondersteuning van de katholieke kerkbouw op de Antillen, in 1836 ten behoeve van kerkbouw in Den Haag en in 1859 ten behoeve van de bouw van een nieuwe kerk in Volendam.<sup>547</sup> De brief die pastoor G. Elsen van de statie aan het Westeinde in Den Haag in 1836 verstuurde bevatte een ‘Uitnodiging tot Vrijwillige Bijdragen eener nieuwe kerk’. Bij gebrek aan voldoende kapitaal in zijn statie, werd een beroep gedaan op kapitaal dat elders in het aartspriesterschap voorhanden was. Kennelijk met succes, want in 1839 kon de eerste steen voor de nieuwe kerk worden gelegd.<sup>548</sup> Soms deden ook niet-katholieken een duit in het zakje. In 1825 zamelden de Dordtse protestanten een bedrag van f 2.000,- in ten behoeve van het kerkbouwproces van de kerk van de H. Bonifatius in hun stad.<sup>549</sup>

Als gevolg van de snelle groei van de katholieke bevolking in de steden, werden daar steeds meer nieuwe parochies opgericht. Aangezien de meerderheid van de bevolking in die nieuwe parochies niet erg draagkrachtig was, moest een groot deel van de bouwprocessen worden gefinancierd met vreemd vermogen. Omdat deze problematiek zich tientallen keren voordeed, werden deze parochies vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ingedeeld in een aparte categorie parochies, de ‘arme nieuwe parochies’.

#### *1.4.2 De financiële betrokkenheid van de aartspriesters van Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem*

De positie van de aartspriesters was, zoals eerder aangegeven, in veel opzichten een weinig benijdenswaardige. H. F. ten Hulscher en zijn opvolgers hebben het in de periode tot 1853 niet gemakkelijk gehad.<sup>550</sup> Ook financieel hadden deze kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders in de periode tot 1853,

547 RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 433. Daarbij werd een bedrag van f 4.230,- opgehaald. Interessant is dat de afrekening werd ondertekend door B. Hofman, toen pastoor van de statie van de H. Anna te Amsterdam. NA, archief OLV Hemelvaart Middelharnis, 80. Rondzendbrief van de Edamse pastoor C.T. ter Maat van juni 1859.

548 Een gedicht dat de Rotterdamse dichter A. van der Hoop beschikbaar stelde, werd uitgegeven ten voordele van het fonds tot opbouw van de katholieke kerk. *Volks-Almanak voor Nederlandse Katholieken* 1852, 210- 212.

549 Wils, I.M.P.A., *Geschiedenis van Rooms-Katholiek Dordrecht, tijdens en na de Hervorming* (Westmalle 1925) 30 en ‘Toelagen van regeerings – en provinciewege verleend aan verschillende statien in de Hollandsche Zending’ in: *AGU* 43 (1917) 53. De Dordtse katholieken kregen in totaal f 34.000,- aan Rijks – en provinciale subsidies.

behalve hun inkomsten als geestelijke, voor zover bekend, nauwelijks de beschikking over eigen vermogen. Als gevolg van verschillen van inzicht tussen de landelijke overheid en de katholieke kerk, weigerden veel katholieke geestelijken tot 1845 toelagen van de overheid aan te nemen.<sup>551</sup> Ook al hadden de aartspriesters anders gewild, gebrek aan financiën maakte het hun onmogelijk kerkelijke bouwprocessen financieel te ondersteunen.<sup>552</sup> In geen van de onderzochte staties/parochies zijn sporen aangetroffen van meer dan symbolische financiële steun door de aarts priester ten behoeve van de kerkbouw.

De aartspriesters van Holland en Zeeland konden aan het begin van de negentiende eeuw dan ook niet beschikken over een groot vermogen. Wat er was stond op naam van het kapittel van Haarlem. Dit kapittel, opgericht in 1571, was de enige instelling van het voormalige bisdom Haarlem die de Reformatie en de roerige tijden daarna overleefde. De verhouding tussen de kapittelheren, die aangesproken wensten te worden met de titel 'wijldluftig heer' en de overige geestelijkheid in Holland en Zeeland schijnt niet altijd even hartelijk te zijn geweest.<sup>553</sup> Ondanks verliezen en confiscaties ten tijde van de Franse revolutie, werd in 1810 gesteld dat het kapittel 'rijk aan bezittingen' was. In dat jaar kon het beschikken over een vermogen van f 256.857,- dat jaarlijks een inkomen opleverde van f 8.363,- of een rendement van ongeveer 4%.<sup>554</sup> Op grond van bijzondere bepalingen bleef vermogen van instellingen van liefdadigheid tot zekere hoogte gevrijwaard van de harde maatregelen die in 1814 noodzakelijk waren om de staatsschuld te saneren.<sup>555</sup>

Verscheidende pastoors van de Amsterdamse statie De Duif waren kanunnik van het kapittel en waren uit dien hoofde betrokken bij de administratie van het kapittelvermogen. Volgens een overzicht uit 1814 bedroeg het ver-

550 J. J. Cramer (1811 – 1824), J. van Banning (1824 – 1832), A. Antonucci (1832 – 1834), B. J. Gerving (1834 – 1842), P. A. Kervel (1843 – 1846) en E. S. van der Haagen (1846 – 1853)

551 Voor meer details zie 1.4.2. Bij wet van 23 december 1852 werd de bezoldiging van de bisschoppen geregeld.

552 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 452. Zie ook Leeuwenberg, H.L et al, *Inventaris van de archieven van de aartspriesters van de Hollandse Zending 1727 – 1853* (Utrecht 1982)

553 Inleiding tot 'De inventaris van archieven gevormd door besturen van het bisdom van Haarlem 1559 – 1853' in RANH 275, 6 – 13.

554 NA, Archief RKE, 1255. Zie de opgave aan de minister van Binnenlandse Zaken, getekend onder andere door J.A. Offerman, kanunnik van het kapittel. Toevoeging bij de opgave: 'Al deze kapitalen zijn met zeer veel moeite verzameld en voor het Rooms-Katholiek kerkgenootschap ad pias causas geschikt.'

555 *Van Oss Effectenboek* 1907, 34 – 41.

mogen toen *f* 167.522,- verdeeld over negen afzonderlijke fondsen.<sup>556</sup> Dit was voor het grootste deel belegd in obligaties ten laste van verschillende Hollandse steden.

Het grootste fonds droeg de naam *Pulcheria*, de schone lieve vrouw, de bijnaam van het seminarie te Leuven. Met de inkomsten uit dit vermogen, een bedrag van gemiddeld *f* 1.496,- per jaar, werden beurzen verschaft voor Nederlandse jongens die de priesteropleiding aan het Hollands College in Leuven volgden. De opbrengst van de andere fondsen was eveneens bestemd voor goede doelen, als bijvoorbeeld de priesters van geringe pastoriën en de armen van Haarlem en Buitenveldert.

De negen kapittelheren hadden de beschikking over inkomsten uit twee van de negen fondsen. Het eerste fonds bezat beleggingen ter waarde van *f* 26.400,- en genereerde inkomsten van gemiddeld *f* 600,- per jaar. Uit de inkomsten werden reis – en verblijfkosten betaald en tweemaal per jaar een gezamenlijke maaltijd. Het overschot kwam naar rato van de omvang ten goede aan de andere fondsen.<sup>557</sup> Het andere fonds ter beschikking van de kapittelheren had aan het eind van de achttiende eeuw een omvang van *f* 20.000,-.<sup>558</sup>

Toen het bisdom Haarlem in maart 1853 werd opgericht, werd het oude kapittel opgeheven. Alle vermogensbestanddelen van het kapittel, waarvan de eerder genoemde beleggingen waarschijnlijk een belangrijk, zo niet het belangrijkste, bestanddeel vormden, werden op naam van het nieuwe bisdom gezet.<sup>559</sup> Waarschijnlijk heeft het vermogen de basis gevormd voor de fondsen die later in dit onderzoek ter sprake zullen komen.

In het aartspriesterschap was in 1773 een pensioenfonds opgericht voor arme priesters, de *societas pro Nobis et Posteris*, in navolging van een ander soortgelijk fonds, bijgenaamd de ‘*Olla sacra*’, de heilige pot.<sup>560</sup> Omdat de uitgaven substantieel hoger waren dan de inkomsten, was de aartspriester E.S. van der Haagen in 1848 gedwongen een bedelbrief te zenden aan de pastoors en kapelaans van het aartspriesterschap met een verzoek om gulle

556 RANH, archief bestuur van het bisdom Haarlem, 279. Zie de bladzijden 9 t/m 19. Bladzijden 18 en 19 bevatten een overzicht van de situatie rond 1814.

557 Zie de administratie van kanunnik J.H. Lexius, 11. RANH, archief bestuur bisdom Haarlem, 281. Zie ook 279, 22 – 23 en 46 – 47.

558 Kapitaalboek etc. RANH, archief bestuur van het bisdom Haarlem, 277.

559 Zie de nota van 22 juli 1854 in NA, Archief RKE, 1255. Zie ook RANH, archief bestuur van het bisdom, 81.

560 RANH, archief bestuur van het bisdom Haarlem, inleiding, 10.

bijdragen.<sup>561</sup> In juli 1854 werd het pensioenfonds voor pastoors door bisschop F.J. van Vree omgezet in het fonds pro Nobis et Posteris.<sup>562</sup>

Gezien het ogenschijnlijke gebrek aan substantiële vermogensbestanddelen, heeft de rol van de aartspriesters bij de financiering van de bouw van parochiekerken in het aartspriesterschap Holland en Zeeland zich vooral beperkt tot advies – en lobbywerk. De aartspriester E. S. van der Haagen gaf het kerkbestuur van de parochie van de H. Petrus banden in Roelofarendsveen bij verschillende gelegenheden adviezen. Het kerkbestuur van de statie van de H. Nicolaas uit Edam verzocht de aartspriester A. Kervel enige malen zijn invloed, ook wel ‘tussenkoms’ genoemd, aan te wenden bij de verkrijging van subsidies bij het departement van RKE.<sup>563</sup> Waarschijnlijk ging een en ander betrekkelijk informeel. Pastoors en aartspriesters kenden elkaar en ontmoetten elkaar regelmatig.<sup>564</sup>

In dit informele financiële circuit heeft deken Bernardus Hofman (1778 – 1867) gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw een belangrijke rol gespeeld. Tot kort voor zijn dood was hij ‘bij geldelijke moeilijkheden de raadsman, soms ook de reddende engel’ van het aartspriesterschap Holland en Zeeland. Hofman werd in 1819 benoemd tot pastoor van de statie van de H. Anna (‘De Pool’) aan de Wittenburgergracht in Amsterdam. Bij die gelegenheid had hij als voorwaarde voor aanvaarding van het pastoraat van de arme statie gesteld dat hij ‘noch voor onderhoud, en herstel van de kerk en huis, noch voor betaling der verschillende interessen of afdoening van het kapitaal zoude te zorgen hebben’.<sup>565</sup> Dat was een ongebruikelijk zakelijke, maar buitengewoon verstandige opstelling. In 1805 was in de statie een collecte ingevoerd, maar de inkomsten daaruit volstonden bij lange na niet voor de betaling van de rente, aflossing van schulden en het onderhoud van het kerkgebouw. In 1819 was De Pool verworpen tot een bouwval. Deze statie had rond 1821, net als De Duif, te kampen met ernstige financiële problemen. In beide gevallen vormde de invoering van een kerkbestuur het begin van de oplossing. In 1835 werd Hofman benoemd tot deken van Amsterdam.

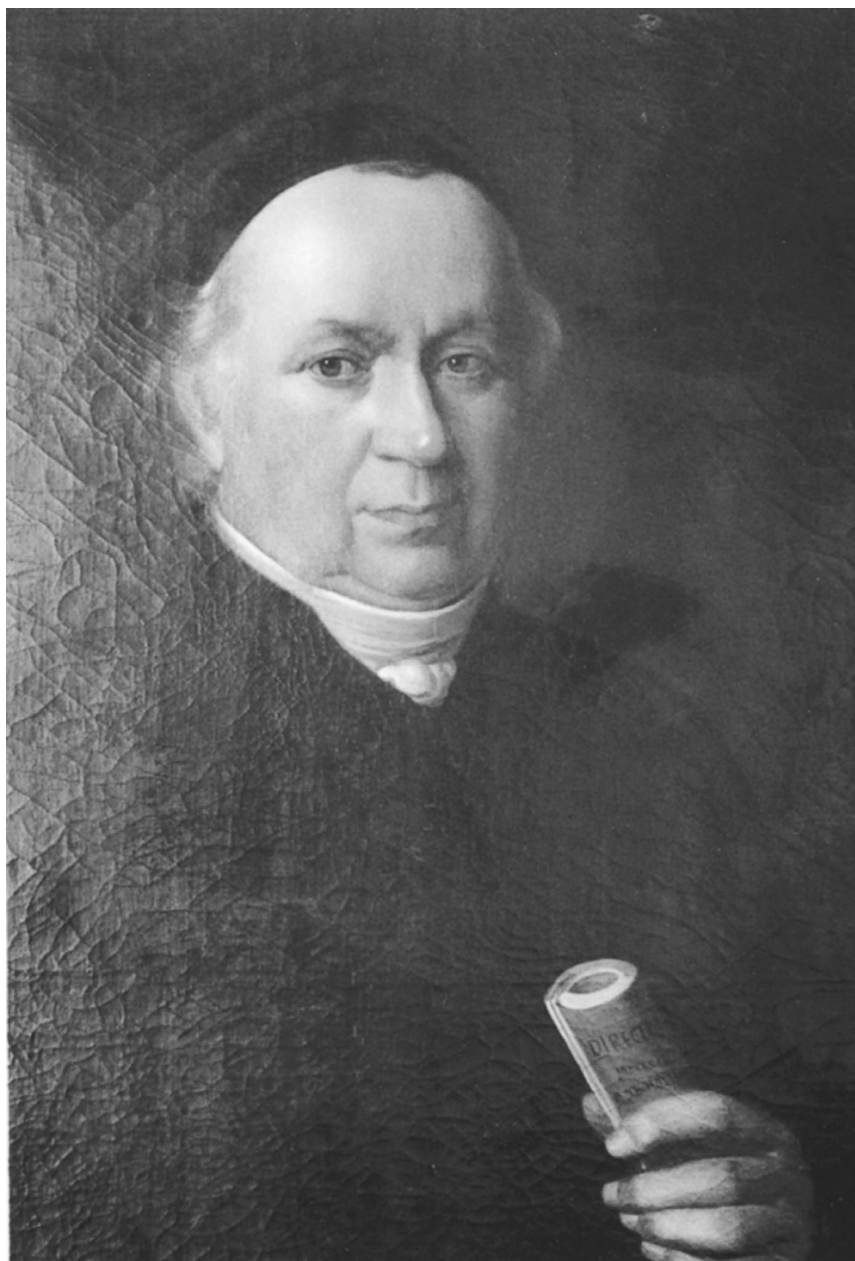
561 De brief werd verzonden door de aartspriester E.S. van der Haagen. NA, archief parochie OLV Hemelvaart, 68 en 75.

562 RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 951. In 1854 stelde bisschop F.J. van Vree statuten op voor het Fonds, regelde het bestuur, de bijdragen en de voorwaarden waarop priesters in aanmerking konden komen voor ondersteuning. NA, archief parochie OLV Hemelvaart Middelharnis, 68 en 75.

563 In een brief van 6 april 1846. RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 692.

564 Sinds 1817 werden jaarlijks ‘geestelijke oefeningen’ gehouden op het seminarie te Warmond waarbij alle priesters geacht werden aanwezig te zijn.

565 GAA 5181/263, inv. nr 3164 en NA, archief RKE, 111, dossier 6906.



*Deken B. Hofman van Amsterdam*  
*Onderlinge Verzekering Maatschppij Donatus u.a., Rosmalen*

Toen hij in 1855 met emeritaat ging, kon hij de parochie van de H. Anna 'in welvarende staat' achterlaten.<sup>566</sup>

Zijn zakelijke talenten ontplooipte hij ook buiten de statie De Pool. In 1823 was pastoor Hofman betrokken bij de financiering van de nieuwe kerk op het eiland Wieringen waarvoor geld werd ingezameld in het hele aartspriesterschap.<sup>567</sup> In 1835 werd hij provisor van het kleinseminarie Hageveld en vanaf 1859 vervulde hij een soortgelijke functie te Warmond.<sup>568</sup>

Daarnaast was deken Hofman in 1851 een van de initiatiefnemers tot de oprichting van 'De onderlinge Brandverzekeringsmaatschappij voor R.C. Kerken, daarbij behorende pastorijen, openbare op zichzelf staande kapellen, Godsdienstige gestichten en Seminariën, met de daarbij behorende mobilair', beter bekend als St. Donatus.<sup>569</sup> Hij was jarenlang directeur van deze instelling, die zich door een verstandig beleid zo goed ontwikkelde dat zij tussen 1890 en 1920 een belangrijke rol kon spelen bij de kredietverlening in het bisdom Haarlem. (zie 2.4.2)

In 1834 was hij het kerkbestuur van de parochie van H. Maria Hemelvaart in Middelharnis van dienst bij de plaatsing van aandelen ten behoeve van een kerkelijke lening en in 1853 introduceerde hij de leden van het kerkbestuur van de H. Petrus banden in Roelofarendsveen bij de heer H.J. van Ogtrop, makelaar in effecten te Amsterdam.<sup>570</sup> Enkele jaren later was Hofman op verzoek van bisschop F.J. van Vree verantwoordelijk voor de inzameling en besteding van gelden die bijeen werden gebracht ten behoeve van de oprichting van nieuwe parochies in de net drooggevalen Haarlemmermeer.<sup>571</sup> Waarschijnlijk heeft deken Hofman een constructieve rol gespeeld bij de advisering en financiering van vele andere kerkelijke bouwprocessen. Hij overleed in 1867.

566 'Kerkgeschiedenis van Amstelland' in: *BBH* 37 (1917) 123.

567 RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 433. Bij die gelegenheid werd een bedrag van f 4.230,- opgehaald. De afrekening werd ondertekend door onder andere B. Hofman, toen pastoor van de statie van de H. Anna te Amsterdam.

568 'Monseigneur B. Hofman' in: *De Katholiek* 52 (1867) 552 – 569.

569 Waart, P. de, *St. Donatus*, 7 – 8. De verzekeringsmaatschappij St. Donatus speelde ook een belangrijke rol als belegger in kerkelijke leningen.

570 NA, archief parochie OLV Hemelvaart, 76.

571 NA, archief parochie OLV Hemelvaart, 77. Pinksterbrief van 1856. Zie ook: NA, archief RKE, 1360. Haarlemmermeer 105, 114, 120, 125, 133, 142. De overheid subsidieerde de kerkbouw met een bedrag van f 20.000,-



### 1.4.3 De financiële betrokkenheid van de pauselijke instanties

Het is niet precies te achterhalen welke financiële relatie sinds 1622 heeft bestaan tussen de congregatie voor de Voortplanting des Geloofs (de ‘Propaganda’) en de Hollandse Missie. Waarschijnlijk beperkte deze zich vooral tot de verlening van studiebeurzen aan veelbelovende jonge geestelijken.<sup>572</sup> Van grote geldstromen vanuit Rome naar de Hollandse Missie lijkt geen sprake. Het bestaan van geldstromen in omgekeerde richting bleef een onderwerp van speculatie. Er circuleerden geruchten over enorme geldstromen vanuit de kerkelijke provincies in de verschillende kerkprovincies naar Rome. Een onbekende auteur wilde in 1822 in het katholieke tijdschrift *De Godsdienstvriend* duidelijk maken dat de geruchten over de rijkdom van de Paus onjuist waren en dat de financiële positie van de Kerkelijke Staat minder rooskleurig was dan algemeen werd aangenomen.<sup>573</sup> Ook al kon in 1826 een bedrag van f 5.550,- worden overhandigd voor de herbouw van de kerk van de H. Paulus in Rome, van ‘schatten gelds’ die naar Rome vloeiden, was nauwelijks sprake, betoogde hij en onderbouwde zijn verhaal met de volgende cijfers. Gedurende de achttiende eeuw bedroeg de opbrengst van de verschillende vormen van kerkelijke belasting, inclusief de opbrengsten uit de kerkelijke staat, jaarlijks een bedrag van f 740.000,-. Omgerekend naar het totaal aantal van 60 miljoen katholieken in Europa betekende dit een bijdrage van iets meer dan een cent per gelovige per jaar.<sup>574</sup> Dat bedrag van f 740.000,- werd onder andere gebruikt voor de aflossing en betaling van rente over schulden. Pauselijke instellingen als de congregatie voor de Voortplanting des Geloofs konden beschikken over een budget ten behoeve van hun werk in de missiegebieden. De (onbekende) auteur, wellicht de uitgever J. Le Sage ten Broek, stelde dat waarschijnlijk per jaar meer geld uit Rome naar de verschillende kerkprovincies vloeide dan andersom.<sup>575</sup>

Om verschillende redenen is het niet waarschijnlijk dat pauselijke instellingen betrokken waren bij de financiering van de kerkbouw in het aartsbischopdom Holland en Zeeland, de Nederlandse kerkprovincie en andere kerkprovincies. Ten eerste was het ongebruikelijk dat de bisschop van Rome, de hoogste kerkelijke gezagsdrager binnen de Rooms Katholieke kerk, zich bemoeide met praktische zaken van bouwprocessen buiten zijn eigen bisdom. Tijdens het concilie van Den Bosch van 1865 werden afspraken gemaakt over het bestuur van de kerkelijke goederen en kerkbouw in de Ne-

572 Wolf, H.C. de, *De kerk en het Maagdenhuis*, 183.

573 Deze kerk was door brand verwoest. In 1825 werd beslist dat hij zou worden herbouwd. Zie ook berichten in de *Nederlandse Staatscourant* 1825, afleveringen 255 en 277. Zie ook: RANH, archief aartsbischopdom Holland en Zeeland, 957.

574 ‘Over het geld’ in: *De GV* 8 (1822) 167.

575 ‘Over het geld’ in: *De GV* 8 (1822) 172.

derlandse kerkprovincie. Voor het bisdom Haarlem werden die tijdens de synode van Warmond in 1867 en in de prosynodale bijeenkomsten van later datum nader uitgewerkt. (Zie 1.2.5 en 1.2.6)

Ten tweede beperkte de bemoeienis van de curie zich – voor zover nu bekend – tot juridische zaken. Waneer het om grote bedragen ging, verleende de Heilige Stoel lagere kerkelijke instanties als parochies of bisdommen wel dispensatie.

Een derde reden voor een beperkte rol van de Paus bij de financiering bij de parochiële kerkbouw in andere katholieke streken was een praktische. Daarvoor had de Paus geen geld. Net als bijna alle overheden, had de Kerkelijke Staat aan het begin van de negentiende eeuw te maken met een (aanzienlijke) staatsschuld. In 1824 ondernam de thesaurier-generaal van de Kerkelijke Staat pogingen de bestaande schulden te consolideren. In 1825 wilde hij een begin maken met een geregelde aflossing van de staatsschuld door oprichting van een Amortisatiekas.<sup>576</sup> In 1849 was de Kerkelijke Staat echter gedwongen opnieuw een beroep te doen op de kapitaalmarkt.<sup>577</sup> Naast kerkrechtelijke en financiële beperkingen, hebben ook politieke ontwikkelingen de bewegingsruimte van de achtereenvolgende Pausen steeds verder beperkt. In het kader van dit onderzoek is de weerslag die de financiële problematiek van paus Pius IX op de Nederlandse katholieken heeft gehad, de moeite van een kleine excursie waard.

Het pontificaat van Pius IX (1846 – 1878) werd in grote mate bepaald door de *Risorgimento*, het streven naar de vorming van een eenheidsstaat in Italië. Na zich aanvankelijk voorzichtig positief opgesteld te hebben ten opzichte van de politieke ontwikkelingen, liet Pius IX in 1848 weten dat hij zich niet kon neerleggen bij het resultaat van de revolutionaire gebeurtenissen.<sup>578</sup> In 1859 had de Kerkelijke Staat, die toen een groot gedeelte van Midden-Italië besloeg, ruim 3 miljoen inwoners. In 1860 werden enkele belangrijke provincies van de Kerkelijke Staat door de Republiek Florence geannexeerd. Van de 700.000 overgebleven inwoners was ruim een derde in Rome woonachtig.<sup>579</sup> Hevige protesten tegen de annexatie weerklonken uit heel katholiek Europa.<sup>580</sup> Tot september 1870 werd de zelfstandigheid van de Kerkelijke

576 Bericht van 21 augustus 1824 uitgegeven door Belisario Cristobaldi, de thesaurier-generaal van paus Leo XII in: *Nederlandsche Staatscourant* 230 (29 september 1824) Nederlandse bankiers waren betrokken bij de consolidering van de schuld van de Pauselijke staat. Valk, J.P. de, *Inventaris van Romeinse Archivalia* (Brussel 1991) 352 – 353. (2361 en 2365)

577 *Amsterdamsch Effectenblad* 42 (2 mei 1865)

578 Osta, J. van, *Geschiedenis van het moderne Italië* (Den Haag 1989) 75.

579 Osta, J. van, *Geschiedenis van het moderne Italië*, 109.

580 Zie de verklaring van de katholieken van Amsterdam van januari 1860. GAA 437/143.

Staat kunstmatig in stand gehouden door een Frans garnizoen dat in Rome was gelegerd. Het bewaren van de schijn van politieke zelfstandigheid kostte uiteraard veel geld.<sup>581</sup>

De vermindering van inkomsten als gevolg van de annexaties was dusdanig dat de begroting, vooral als gevolg van kosten voor de defensie, in de tien jaar tussen 1859 en 1869 een structureel tekort vertoonde van f 15 miljoen.<sup>582</sup> Daarom werd in 1859 in een groot aantal bisdommen in Noordwest-Europa de Pieterspenning weer ingevoerd.<sup>583</sup> Aangespoord door een herderlijke brief van bisschop F.J. van Vree, brachten de katholieken in het bisdom Haarlem in 1860 binnen enkele maanden (zelfs enkele ‘onkatholijken’ gaven een bijdrage) een bedrag van f 51.240,- bijeen ten behoeve van de ondersteuning van de pauselijke financiën.<sup>584</sup> De gelovigen konden hele aflaten verdienen door op de feestdagen van de Broederschap van de Pieterspenning, 18 januari, 29 juni en 1 augustus, waarlijk boetvaardig te biechten en waardiglijk te communiceren.<sup>585</sup> Van 1861 tot 1868 brachten de ongeveer 45 miljoen katholieken in België, Nederland, Frankrijk en de Rijnprovincie van Pruisen, een tiende deel van katholiek Europa, een bedrag bijeen van f 35 miljoen, een gemiddelde van ongeveer een f 5 miljoen per jaar. Dat was een aanzienlijk bedrag, maar het bleek te weinig om de begroting in evenwicht te brengen.<sup>586</sup> Per katholiek was het niet meer dan f 0,11 per jaar.<sup>587</sup> Naar aanleiding van die berekening werden vraagtekens geplaatst bij het engagement van de

581 Gilley, S., ‘Varieties of Ultramontanism’ in: *Gothic Revival* (Leuven, 2000) 119.

582 Lorette, J., ‘Aspects financiers del’aide Belge au Saint-Siège. Les emprunts pontificaux de 1860, 1864 et 1866’ in: *Risorgimento* 2 (november 1960) 99. Zie ook: Gerlache, P. de, ‘Situation financière du Saint-Siège’ in: *Revue catholique, nouvelle série* (Tome 3) tome XXIX de toute la série (Leuven 1870) 65 – 69.

583 Gerlache, P. de, ‘Situation financière du Saint-Siège’ in: *Revue catholique, nouvelle Série* (Tome 3) 64. In 1818 bedroegen de inkomsten zes miljoen scudi, waarvan een derde in de vorm van grondbelasting. De uitgaven overtroffen de inkomsten. *Nederlandsche Staatscourant* 122 (26 mei 1818) Zie ook de brief van bisschop J.F. van Vree van 14 januari 1860 in: GAA 436/4.

584 Zie de brief van bisschop J.F. van Vree van 30 april 1860 in: GAA 436/4.

585 Herderlijke brief van G.P. Wilmer van 1 november 1862. GAA 436/5.

586 In die tijd was de waarde van de Belgische frank ongeveer de helft van die van de gulden. Gerlache, P. de, ‘Situation financière du Saint-Siège’ in: *Revue catholique, nouvelle série* (tome 3) 67.

587 Vis, J., *Onder uw bescherming*, 126. Vis geeft een mooi voorbeeld van een dergelijke redenering. In Amsterdam werd de schatting gemaakt dat aan het eind van de negentiende eeuw gemiddeld 40.000 katholieken op zondag naar de mis gingen. Wanneer zij allemaal een cent voor de in 1884 ingestelde Gasthuispenning offerden, zou jaarlijks ten bate van het nieuwe katholieke ziekenhuis in de hoofdstad een bedrag van f 20.000,- binnenkomen. Zie ook: GAA 437/145.

Europese katholieken aangezien ze voor de Paus maar een fractie opbrachten van het bedrag dat ze aan belastingen betaalden.<sup>588</sup>

Toch vervulden de opbrengsten van de Pieterspenning een belangrijke rol. Door middel van deze bron van inkomsten kon de kredietwaardigheid van de Kerkelijke Staat overeind worden gehouden.<sup>589</sup> In het voorjaar van 1860 plaatste de Kerkelijke Staat een lening van f 25 miljoen à 5%.<sup>590</sup> De lening werd aan de man gebracht door het bankiershuis Rothschild met behulp van een emissieboekje dat zich richtte op een breed publiek van katholieke beleggers. In het boekje kreeg 'een kleine rentenier' de voorwaarden van de lening uitgelegd door 'een bankier'.<sup>591</sup> Het kan niet verbazen dat in het prospectus de toestand rooskleuriger werd voorgesteld dan ze was. 'Het zijn deze omstandigheden alleen die het Roomsche rijk verplichten deze lening te doen. Tevoren betaalden de staten van de Paus hun schulden met gemak en hadden jaarlijks nog overschot, zover dat hun inkomsten van het jaar 1850 tot 1858 twee en vijftig per honderd vermeerderd waren en dat zij f 45 miljoen van het papiergeld afgelegd hadden. [Daarmee werd bedoeld dat eerder gemaakte schulden werden afbetaald] Deze lening verschaft iedereen de gelegenheid van hun geld voordelig te plaatsen en tegelijkertijd hun verkleefdheid met de Paus te bewijzen aan die persoon die de belangen van de katholieken het meest vertegenwoordigt'.<sup>592</sup>

De positie van de Paus als geestelijk leider werd gebruikt om de kredietwaardigheid van de Kerkelijke Staat te onderbouwen en de beleggers aan te sporen in te schrijven op de lening.<sup>593</sup> In het prospectus werd gesuggereerd dat aankoop van pauselijke obligaties een goede manier was om een begin te maken met de vermogensopbouw van de kinderen. 'Men loopt weinig gevaar en men wint veel, vooral als men het beschouwt als een godsdienstig werk. Want behalve de verdiensten is deze lening een soort van band die de katholieken aan elkaar bindt en de katholieken aan de Paus. Daarom heb ik voor

588 Gerlache, P. de, 'Situation financière du Saint-Siège' in: *Revue catholique, nouvelle serie* (tome 3) tome XXIX de toute la série Leuven 1870, 77.

589 Lorette, J, 'Aspects financiers del'aide Belge au Saint-Siège. Les emprunts pontificaux de 1860, 1864 et 1866' in: *Risorgimento* 2(november 1960) 99. Zie ook de 'Instructie voor de heeren Agenten' in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1614/155e.

590 Lorette, J, 'Aspects financiers del'aide Belge au Saint-Siège. Les emprunts pontificaux de 1860, 1864 et 1866' in: *Risorgimento* 2(november 1960, 109. Zie het Reglement gedateerd 18 april 1860 in: GAA 436/243.

591 *Samenspraak tusschen eenen bankier en eenen kleinen rentenier over de Romeinsche leening vertaald door J.B.P.* (Brussel 1860) in: RANH, archief bisdom Haarlem 1614, 104.

592 *Samenspraak tussen een bankier en een kleine rentenier*, 18 – 19.

593 In het *Amsterdamsch Effectenblad* van 19 augustus 1865 werd de eerste uitloting aangekondigd.



*Het prospectus dat werd uitgegeven voor de pauselijke lening van 1860*

*Foto: Rijkskarchief in Noord-Holland, Haarlem*

verscheidene duizenden franken ingeschreven en ik heb aan ieder van mijn drie kinderen een titel gegeven ofschoon de oudste zijn eerste communie nog niet heeft gedaan. Ik heb hun doen verstaan dat ieder van hen 100 franken aan de Paus heeft geleend en dat de Paus jaarlijks aan ieder van hen 5 franken moet betalen. Geloof mij, dit brengt godsdienstige gevoelens in hun jonge harten alsook eerbied en achting voor de Paus, op wie de kwaadwilligen het meer dan ooit hebben gemunt en rond wie de goeden zich ook meer dan ooit moeten scharen'.<sup>594</sup> Ook het voordeel ten opzichte van het gebruikelijke rentepercentage van een spaarkas of spaarbank, dat op 1½% werd gesteld, werd als verkoopargument gebruikt.<sup>595</sup>

Op 'de Romeinsche lening', die in de Nederlandse kerkprovincie aan de man werd gebracht in coupures van f 500,-, f 250,- en f 100,-, kon, à pari worden ingeschreven bij de pauselijke nuntiatuur in Den Haag en de pauselijke vice-consulaten in Amsterdam en Rotterdam. De inschrijving kon desnoods worden voldaan in termijnen. Daarnaast hadden J.B.N. Laurijssen te Breda, J.B. Suys te Den Bosch, G. Thielens & Fils te Maastricht en Louis Wouters te Venlo de inschrijving op de lening opengesteld. In België waren kantoren in de belangrijkste steden opengesteld voor inschrijving, terwijl in Brussel

<sup>594</sup> *Samenspraak tussen een bankier en een kleine rentenier*, 14.

<sup>595</sup> *Samenspraak tussen een bankier en een kleine rentenier*, 12.

zelfs een apart kantoor voor dit doel werd ingericht.<sup>596</sup> De eerwaarde heren dekens en pastoors in de verschillende diocesen werden bereid gevonden een bemiddelende rol te spelen bij de opzending der inschrijvingen.<sup>597</sup> In eerste instantie werd ingetekend op de lening voor een bedrag op van *f* 18 miljoen.<sup>598</sup> Nederlandse katholieken schreven in voor een bedrag van *f* 760.000,-; Franse en Belgische katholieken voor meer dan de helft van het totaal. Beleggers in twaalf andere katholieke landen, waaronder de Kerkelijke Staat, schreven ook in, maar de belangstelling was niet overweldigend.<sup>599</sup> De lening werd niet voltekend. Omdat de kredietbehoefte bij de Kerkelijke Staat niet was verminderd, stuurde bisschop G. P. Wilmer van Haarlem in maart 1863 een brief aan de dekens in zijn bisdom met de aankondiging dat de overgebleven stukken zouden worden aangeboden tegen de aanzienlijk lagere koers van 77½ %. De prijs van de stukken werd dus verlaagd tot *f* 360,-, *f* 180,- of *f* 36,-. Dankzij die kunstgreep werd in tweede instantie nog een bedrag van *f* 6,5 miljoen opgehaald.<sup>600</sup>

Omdat de kredietbehoefte van de Kerkelijke Staat nog niet was gestild, zag de Thesaurier-Generaal van de Kerkelijke Staat zich op 26 maart 1864 gedwongen een nieuwe lening van *f* 25 miljoen à 5% uit te schrijven. De tweede lening, die aflosbaar was in 36 jaar, werd gepresenteerd als een uitbreiding van de eerste. Alle inkomsten van de Kerkelijke Staat werden in onderpand gegeven ten gunste van de houders der stukken, inclusief de inkomsten uit de St. Pieterspenning.<sup>601</sup>

De ambitieuze Belgische bankier A. Langrand Dumonceau, die in betrekkelijk korte tijd een imposant financieel imperium had opgebouwd, bleek bereid de emissie voor zijn rekening te nemen. Hij zag de financiële dienstverlening aan de Kerkelijke Staat als een middel een langgekoesterde wens te

596 *Samenspraak tussen een bankier en een kleine rentenier*, 16 – 17. Zie ook *Amsterdamsch Effectenblad* 40 (22 mei 1860) en 43 (1 juni 1860) en *Amsterdamsch Effectenblad* 43 (1 juni 1860)

597 RANH, archief bisdom Haarlem, 1614/103a – e. De plaatsing van de lening werd officieel aangekondigd bij beschikking van de pauselijke thesaurier, Ferrari, op 18 april 1860.

598 In BEF van toen: 36.199.900,-.

599 Een bedrag van BEF 1.559.400,-. Jacquemyns, G., *Langrand-Dumonceau, promoteur d'une puissance catholique*, deel 2, 517

600 Brief van bisschop G.P. Wilmer van 9 maart 1863 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1614/125 en Jacquemyns, E., *Langrand Dumonceau*, deel 2, 517.

601 Brief van Zijne excellentie J. Ferrari, Thesaurier-Generaal van de Kerkelijke Staat, aan Langrand Dumonceau in GAA 436/243. Dankzij de inkomsten van de Pieterspenning kon de Kerkelijke Staat de rente betalen. Zie 'Instructie voor de heeren Agenten' in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1614/142f en 155° en de Herderlijke brief van bisschop G.P. Wilmer van 6 juli 1864 in: GAA 436/243.

realiseren: de eerste katholieke bank die kon concurreren met de bekende protestantse en joodse bankiershuizen.<sup>602</sup>

Langrand bleek bovendien bereid gedurende een periode van zes maanden de Kerkelijke Staat voorschotten te verschaffen tegen onderpand van een zelfde bedrag in stukken in de lening. Langrand kreeg de vrijheid de stukken in de tweede lening te plaatsen tegen 'een zo gunstig mogelijk koers'. Met andere woorden, hij kon zijn eigen prijs bepalen.<sup>603</sup> Daarbij kon hij rekenen op de steun van een comité van vooraanstande katholieken uit alle bisdommen van de Nederlandse kerkprovincie, het Comité ten behoeve van de pauselijke lening van 1864.<sup>604</sup> Het Comité stelde een 'Instructie' op voor de 'agenten' die de lening in de parochies aan de man moesten brengen op basis van een provisie van 2% plus een onkostenvergoeding. De pastoors werden verzocht de agenten in contact te brengen met vooraanstande katholieken.

De gelovigen in het bisdom Haarlem, tien jaar daarvoor door paus Pius IX 'geëmancipeerd', werden per brief op de hoogte gesteld van de emissie.<sup>605</sup> Gemeld werd dat de minister van Financiën het reglement openbaar had gemaakt en de uitvoering van de lening overliet aan de Banque du Credit Foncier et Industriel te Brussel, die ook werd benoemd tot intermediair van de H. Stoel. Ook ditmaal werd inschrijving op de lening voorgesteld als een goede zaak omdat de Paus daarmee in staat werd gesteld het katholicisme te verdedigen. Bisschop Wilmer voegde er een aanbeveling aan toe. 'Uit welgemeld schrijven wordt u én de noodzakelijkheid én de hoedanigheid der pauselijke lening duidelijk. (-) Met genoegen vernemen wij dat de gelovigen in andere landen vol geestdrift zijn voor gezegde lening, wijl zij de deelneming daaraan beschouwen als een openbare betuiging van kinderlijke eerbied en liefde, als een dankbare hulde aan de standvastigheid van de H. Vader in het handhaven der geheiligde rechten der kerk'.

In het voorjaar van 1865 werd echter duidelijk dat de lening van 1864 veel minder enthousiast was ontvangen dan die van 1860. Onbegrijpelijk was dat niet. De kredietwaardigheid van de pauselijke staat ging voortdurend achter-

602 Jacqemyns, G., 'L'attitude des évêques et des fidèles devant l'emprunt pontifical de 1864' in: *Rassegna storica del risorgimento* 50 (1963) 12.

603 Brief van de Thesaurier-Generaal van de Kerkelijke Staat aan A. Langrand-Dumonceau in: RAMH, archief bisdom Haarlem, 1614/142f.

604 RANH, archief bisdom Haarlem, 1614/ 155° en 159 a. Brieven van de Internuntius en bisschop Wilmer van 13 juni 1864. Een dergelijke brief werd ook verstuurd aan de geestelijken in het bisdom Utrecht. In een brief van 27 augustus 1864 werd de samenstelling van de comité's in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag bekendgemaakt. In Amsterdam had daarin onder andere zitting de heer Th. J.B. Westerwoudt. In Den Haag de heer C.J. Schiefbaan. GAA 436/243.

605 Brief van 6 juli 1864 in: GAA 436/243.

uit. De koers van de lening van 1860 was inmiddels gezakt tot 72%.<sup>606</sup> Dankzij de grote inzet van het Comité ten behoeve van de pauselijke lening van 1864, waarbinnen de Amsterdamse pastoor dr. J.W. Cramer een belangrijke rol speelde, hadden Nederlandse en Belgische katholieken naar verhouding voor een groot bedrag ingeschreven.<sup>607</sup> Bijna overal elders in Europa waren de resultaten echter dramatisch. Slechts ongeveer de helft van het bedrag van de eerste lening kwam binnen.<sup>608</sup> Waarschijnlijk werkten ook de geestelijken minder enthousiast mee dan enkele jaren eerder het geval was geweest. In zijn ijver om zoveel mogelijk stukken te plaatsen, ging Langrand, met toestemming van de leden van het Comité ten behoeve van de pauselijke lening van 1864, over tot koppelverkoop. Hij probeerde de inschrijving op de pauselijke lening aantrekkelijker te maken door aandelen van zijn eigen bedrijven als bonus aan te bieden. Een ieder die een aandeel van f 250,- in de pauselijke lening kocht, kreeg een aandeel van f 100,- in de Maatschappij voor internationaal grondkrediet cadeau. Daarbij werd wel de bepaling gemaakt dat het bonusaandeel niet vóór 31 maart 1865 kon worden doorverkocht.<sup>609</sup>

Het bericht van de magere opbrengst van de lening kwam op een slecht moment. Terwijl de Paus via de encycliek *Syllabus Errorum* de Europese politiek probeerde te beïnvloeden, wankelde zijn wereldlijke macht.<sup>610</sup> Tot overmaat van ramp eigende de nieuwe Italiaanse staat zich in 1866 de kerkelijke goederen toe.<sup>611</sup> Beleggers maakten zich grote zorgen over het lot van hun aandelen in de pauselijke leningen. In oktober 1866 zag de pauselijke thesaurier zich gedwongen een advertentie in de financiële pers te plaatsen om het beleggende publiek 'meer gerust te stellen'.<sup>612</sup>

Onderhandelingen werden geopend over de waarde van de bezittingen van de pauselijke bezittingen. Langrand stelde de waarde van het onderpand op f 1,25 miljard, terwijl de Italiaanse regering ze waardeerde op een bedrag

606 Jacquemyns, G., 'L'attitude des évêques et des fidèles devant l'emprunt pontifical de 1864' in: *Rassegna storica del risorgimento* 50 (1963) 12.

607 BEF 2.137.641

608 Jacquemyns, G., *Langrand-Dumonceau, promoteur d'une puissance catholique*, deel 2, 527 – 535.

609 Jacquemyns, G., 'L'attitude des évêques et des fidèles devant l'emprunt pontifical de 1864' in: *Rassegna storica del risorgimento* 50 (1963) 25 – 26. Zie de notulen van de vergadering van 20 juli 1864 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1614/159a.

610 Jacquemyns, G., *Langrand-Dumonceau, promoteur d'une puissance catholique*, deel 2, 535

611 Op grond van de wet van 7 juli 1866.

612 *Amsterdamsch Effectenblad* 98 (19 oktober 1866)



van f 150 miljoen.<sup>613</sup> Op 7 december 1866 werd in Parijs een overeenkomst gesloten betreffende de status van de pauselijke schuld. De Franse keizer en de republiek Florence namen elk een deel van de schuld van de Kerkelijke Staat voor hun rekening.<sup>614</sup> Korte tijd later probeerde de regering van Florence zich echter al aan die financiële verplichtingem te onttrekken. ‘Aan te stippen welke indruk de kennisgeving van deze bepalingen heeft teweeggebracht acht ik overbodig’, schreef dr. J. W. Cramer in december 1868. ‘Temeer nog daar het niet onwaarschijnlijk is dat uwed. reeds kennis draagt van de maatregelen die door de H. Stoel worden voorbereid ter verzekering van al de rechten van de houders van de bedoelde obligaties’. De regering van Frankrijk werd daarom aangespoord zich garant te stellen voor de nakoming van de verplichtingen.<sup>615</sup>

De katholieke beleggers kregen de ene schok na de andere. Als gevolg van de overeenkomst van 31 juli 1868 werden de stukken van de pauselijke leningen van 1860 en 1864 in Nederland beschouwd als Italiaans schuld papier. Over het bezit daarvan was zegelrecht van 8% verschuldigd.<sup>616</sup> De rente kon in Nederland voortaan alleen worden uitbetaald wanneer duidelijk was dat de houders van de stukken hadden voldaan aan de bepalingen van de Italiaanse zegelwet. De beleggers werden verzocht hun oorspronkelijke stukken op te sturen naar verschillende kerkelijke instanties. Daar zouden hun stukken worden afgestempeld en gezegeld.<sup>617</sup> Dergelijke bepalingen veroorzaakten uiteraard veel ergernis.

De Nederlandse bisschoppen voelden zich verplicht de katholieke beleggers te helpen. In een brief van 3 april 1869 meldde bisschop G.P. Wilmer de geestelijken in zijn diocees dat wanneer de belanghebbenden hun coupons niet wilden opsturen naar Parijs, ze hun oude stukken tegen reçu konden laten bezorgen en omruilen bij de heer W.J. Hazeman, pauselijk consul te Amsterdam of bij de internuntius in Den Haag in ruil voor gestempelde, andere schuldbrieven. De nummers op de stukken van 1860 en 1864, zouden geplaatst worden op de nieuwe stukken. In elk geval zou men een dubbele lijst van de titels erbij voegen, met een nauwkeurige opgave van elk der titels met vermelding van derzelver nummer, bedrag en het jaartal der lening. De

613 *Mémoire Explicatif sur l'affaire des biens ecclésiastiques d'Italie*, 8. RANH, archief bisdom Haarlem, 1613.

614 *Amsterdamsch Effectenblad* 119 (22 december 1866)

615 RANH, archief bisdom Haarlem, 1614/182a. Brief van 1 december 1868 van J.W. Cramer aan ‘enige personen die zich ten jare 1864 op meer dan bijzondere wijze aan de plaatsing van obligaties van de pauselijke lening hebben laten gelegen zijn.’

616 *Amsterdamsch Effectenblad* 92 (26 september 1868)

617 *Amsterdamsch Effectenblad* 22 (10 maart 1868)

aflossing zou à pari geschieden, doch zou ondergeschikt zijn aan de aflossing die de regering van Florence zou doen.

In juli 1870 moest het Vaticaans concilie als gevolg van het uitbreken van de Frans – Duitse oorlog worden afgebroken. In september 1870 werd het Franse garnizoen uit Rome teruggetrokken. Dat betekende het einde van de zelfstandigheid van de Kerkelijke Staat. Na een volksstemming begin oktober werd het restant van de Kerkelijke Staat geannexeerd. Rome werd de hoofdstad van het nieuwe koninkrijk Italië. Uit protest noemde paus Pius IX zich voortaan de ‘gevangene van het Vaticaan’ en verliet het niet meer tot zijn dood in 1878.<sup>618</sup>

De ontwikkelingen rond de pauselijke lening werden in Nederlandse beurskringen met zorg gevolgd. Namens de Nederlandse obligatiehouders tekende de voorzitter van het Beurscomité bezwaar aan tegen de verplichting obligaties op te zenden naar Parijs. De minister van Financiën van de Kerkelijke Staat benadrukte de wens van de pauselijke regering de obligatiehouders zoveel mogelijk te ontheffen van dergelijke verplichtingen. Hij verzekerde ook dat op grond van een kennisgeving van de directeur van de Openbare Schuld van 24 september 1868 betaling van de rentetermijnen zou geschieden in de kantoren die oorspronkelijk waren aangewezen. Ook bestond de mogelijkheid de stukken met betrekking tot de leningen van 1860 en 1864 te ruilen voor andere schuldbewijzen ten laste van de Kerkelijke Staat onder opgave van bedrag, aantal en de nummers van de te verwisselen stukken.<sup>619</sup>

Rond die tijd speelde een discussie over de bestemming van de opbrengst van de Pieterspenning. Op grond van artikel 9 van het reglement kon de opbrengst van de Pieterspenning worden gebruikt om beleggers schadeloos te stellen.<sup>620</sup> Bisschop Wilmer benadrukte de noodzaak een en ander zoveel mogelijk buiten de dagbladen of nieuwspapieren te houden. De heren pastoors werd op het hart gedrukt te zorgen dat de papieren niet in verkeerde handen kwamen.<sup>621</sup>

De Nederlandse katholieke beleggers die hadden ingeschreven op de pauselijke leningen van 1860 en 1864, zijn, voor zover is na te gaan, niet het slachtoffer geworden van hun goede daad.<sup>622</sup> Ook kerkbesturen van enkele

618 Osta, J. van, *Geschiedenis van het moderne Italië*, 111.

619 AE portefeuille 1553. Brief van 14 januari 1869.

620 RANH, archief bisdom Haarlem, 1614 – 190a en b. RANH, archief bisdom Haarlem, 1614 – 188a. Brief van 18 februari 1871. Zie ook: *De Parkmeeting* (Amsterdam 1871)

621 RANH, archief bisdom Haarlem, 1614 – 184. Circulaire aan de pastoors van 3 april 1869.

622 In het *Amsterdamsch Effectenblad* 2 (7 januari 1862) In 1880 verscheen een bericht over de 16de uitloting die op 19 en 20 juli van dat jaar in Florence was gehouden op de 5% pauselijke leningen 1860 en 1864. De uitgelote obligaties (in

parochies in het bisdom Haarlem belegden een deel van de hun ter beschikking staande fondsen in pauselijke stukken. Het kerkbestuur van de parochie van de H. Johannes de Doper te Pijnacker kocht in de periode 1864 tot 1866 voor een bedrag van f 6.881,- certificaten in de 5% pauselijke lening van 1864.<sup>623</sup> Daarover ontving het kerkbestuur een rente van gemiddeld f 400,- per jaar. Rond 1894 nam dat bedrag toe als gevolg van nadere aankopen. Nadat enkele malen stukken werden uitgeloot, verdwenen de pauselijke stukken rond 1903 uit de bezittingen omdat de lening toen geheel was afgelost.<sup>624</sup> Ook het kerkbestuur van de parochie van de H.H. Petrus en Paulus te Leidschendam kocht in 1863 voor een bedrag van f 1.056,- drie certificaten van duizend Frank.<sup>625</sup> Later kwamen daar nog enkele certificaten bij. De stukken werden verkocht in 1894.<sup>626</sup>

De problemen met de pauselijke obligatieleningen hebben de reputatie van het kerkelijk krediet geen blijvende schade berokkend.<sup>627</sup> Een en ander had wel tot gevolg dat de financiële positie van het Vaticaan ook in de periode na 1870 moeilijk bleef. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd in het bisdom Haarlem nog geld ingezameld onder het motto ‘een aalmoes voor de Paus’.<sup>628</sup>

#### 1.4.4 *Het vreemd vermogen*

In het algemeen kan worden gesteld dat kerkbesturen in de periode 1795 – 1875 twee mogelijkheden hadden wanneer er niet voldoende eigen vermogen in kas was voor de financiering van een bouwproces: ze konden trachten vreemd vermogen aan te trekken of ze konden trachten een subsidie te krijgen van de overheid voor een gedeelte van de kosten.

In dit gedeelte van het hoofdstuk zal nader worden ingegaan op de mogelijkheden die bestonden om vreemd vermogen aan te trekken. In 1.4.5 zal

drie tranches van 1000 lire, 500 en 100 lire) waren vanaf 1 oktober van dat jaar à pari inwisselbaar bij de hh. Rothschild Frères te Parijs.

623 Rekening en Verantwoording 1864, 1865 en 1866 in NA, archief bisdom Rotterdam, 212. Brief van 25 mei 1866 in NA, archief bisdom Rotterdam, 221.

624 Rekening en Verantwoording 1892, 1893, 1900 en 1903 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 212.

625 Rekening en Verantwoording 1863. NA, archief bisdom Rotterdam, 1154.

626 Rekening en Verantwoording 1866, 1868 en 1876. NA, archief bisdom Rotterdam, 1154. Rekening en Verantwoording 1894 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1155.

627 *Nieuw Algemeen Effectenblad*, 12 (1880) 10, 17 en 20 augustus 1880.

628 Tijdens WOI werd opnieuw campagne gevoerd in de Nederlandse kerkprovincie om geld in te zamelen voor de Paus. Het ‘aalmoes voor de paus’ leverde in 1916 een bedrag van f 93.000,- op. *Sint Bavo* 19 (23 januari 1916) 49.

worden bekeken in welke mate de verschillende overheden betrokken waren bij de financiering van bouwprocessen.

Hoeveel van de 338 bouwprocessen die werden uitgevoerd in de periode 1795 – 1875 geheel of voor een deel met vreemd vermogen werden gefinancierd, kan bij gebrek aan financiële gegevens niet worden vastgesteld. Op grond van het eerder geconstateerde gebrek aan eigen vermogen moet het percentage aanzienlijk zijn geweest.

Dat vreemd vermogen belangrijk was voor kerkbesturen in de staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland, wordt bevestigd wanneer informatie uit het overzicht van Ten Hulscher wordt gecombineerd met informatie uit database 2. Op grond van de gegevens van database 2 blijkt dat in de periode 1795 – 1807 in het aartspriesterschap Holland en Zeeland 27 bouwprocessen werden uitgevoerd (24 n + 3v) Tabel 1.26 bevat een overzicht van de achttien bouwprocessen waarvan Ten Hulscher wist dat ze voor een deel waren bekostigd met vreemd vermogen. Geconcludeerd kan worden dat in de periode 1795 – 1807 tenminste tweederde van de bouwprocessen die in het aartspriesterschap Holland en Zeeland werd uitgevoerd, voor een deel werd gefinancierd met vreemd vermogen.

Met het vreemd vermogen dat in die korte periode door de betrokken kerkbesturen werd aangetrokken, was een bedrag gemoeid van ongeveer f 198.400,-.<sup>629</sup> Onderzoek uitgevoerd in 1821 naar de financiële toestand bij 29 staties in de provincie Noord-Holland op last van het college van Gedeputeerde Staten, bracht aan het licht dat de behoefte aan bouwkrediet ten behoeve van de kwalitatieve verbetering van de kerkgebouwen groot bleef. Voor de opbouw, uitbreiding of het herstel van kerkgebouwen werd in totaal een bedrag van f 105.560,- nodig geacht, afgezien van een bedrag van f 25.678,- ten behoeve van schuldsanering. Het totaal van het eigen vermogen werd geschat op een bedrag van hooguit f 13.919,-.<sup>630</sup> Ook kerkbesturen van andere staties waren bij gebrek aan voldoende eigen vermogen gedwongen bouwprocessen, tenminste voor een deel, met vreemd vermogen te financieren.<sup>631</sup> Die behoefte aan vreemd vermogen bij kerkbesturen was geen nieuw verschijnsel. Ook protestantse kerkbesturen hadden in de loop van de

629 Zoals uiteengezet in 1.3.1 werd de omvang van de kerkeschuld van de statie De Duif in Amsterdam waarschijnlijk overdreven.

630 NA, archief RKE, 111 dossier 6906.

631 'Beknopt Overzicht van den staat van het Roomsche Katholiek Kerkwezen, binnen het tegenwoordig grondgebied der Nederlandse bisdommen in den jaren 1814 en van de veranderingen, welke, gedurende het sedert verlopen vijftigjarig tijdvak, in dien staat hebben plaatsgehad' in: *Handboekje voor de Zaken der RKE* 19 (1865) 278 en 300m.

*Tabel 1.26: de staties die in de periode 1795 – 1807 een kerkeschuld opbouwden door de financiering van bouwprocessen met vreemd vermogen (bedragen in guldens)*

| District       | Naam statie                | Jaar en aard van bouwactiviteit | Omvang kerkeschuld in 1807 |
|----------------|----------------------------|---------------------------------|----------------------------|
| Amstelland     | Het Vrededuijfe            | 1795 – 96 (n)                   | 50.000,-                   |
|                | H. Urbanus, Bovenkerk      | 1805 (n)                        | 8.000,-                    |
|                | Nieuwendam                 | 1798 (n)                        | 2.000,-                    |
| Rijnland       | Warmond                    | 1796 (n)                        | 15.000,-                   |
| Delfland       | Delft, Hippolytus          | 1795 (v)                        | 6.700,-                    |
|                | Maassluis                  | 1797-98 (n)                     | 21.400,-                   |
|                | Poeldijk                   | 1795 (v)                        | 3.800,-                    |
| Schieland      | Wateringen                 | 1805 (n)                        | 24.200,-                   |
|                | Rotterdam, Houttuin        | 1799 (v)                        | 12.000,-                   |
|                | Kralingen                  | 1802 (n)                        | 25.000,-                   |
|                | Overschie                  | 1797 (noodkerk)                 | 14.000,-                   |
| West-Friesland | Wervershoof                | 1805 (n)                        | 10.000,-                   |
| Noord-Holland  | Obdam*                     | 1803 (n)                        | 1.300,-                    |
| Zeeland        | 's Heerenhoek              | 1796 (n)                        | 'enorme schuld'            |
|                | Kwadendamme                | 1801 (n)                        | 'een schuld'               |
|                | Nieuw-Vossemeer, pastorie. | 1796 (v)                        | 5.000,-                    |
|                | Tholen**                   | 1795 (n)                        | 2.400,-                    |
| Totaal         |                            |                                 | 198.400,-                  |

Bron: 'Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartspriesterschap van Holland en Zeeland, in: *BBH* 41 (1923) 260 – 309. De letters in kolom 3 verwijzen naar de aard van de bouwprocessen.

\* De statie van Obdam had na jarenlange juridische procedures het door Protestanten genaaste kerkgebouw teruggekregen, maar moest aardig investeren om het gebouw weer in behoorlijke toestand te brengen.

\*\* De statie van OLV Hemelvaart in Tholen nam in 1795 het kerkgebouw over van de Lutherse gemeente.

achttiende eeuw regelmatig geld moeten lenen voor de financiering van bouwprocessen.<sup>632</sup>

Vreemd vermogen werd door kerkbesturen meestal op twee manieren aangetrokken:

- op basis van schuldbekentenissen die werden afgesloten bij parochianen of kapitaalkrachtige derden of
- via de uitschrijving van obligatieleningen.

632 Beuningen, W. van, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 202 – 205.

Het resultaat van beide handelingen was een situatie die vanaf het begin van de negentiende eeuw tot rond 1920 werd aangeduid met het begrip ‘kerkeschuld’. Ten behoeve van de analyse kan worden gesteld dat drie mogelijkheden bestonden voor de herkomst van het vreemd vermogen:

- Het was afkomstig van katholieken binnen de eigen statie/parochie
- Het was afkomstig van katholieken buiten de eigen statie/parochie
- Het was afkomstig van niet – katholieken.

Aangezien iedere statie een klein circuit kende van min of meer kapitaalkrachtige katholieken, begon bijna ieder kerkbestuur dicht bij huis. Wanneer een begroting op tafel lag en het eigen vermogen niet toereikend was voor de financiering van het bouwproces, trachtte men in eerste instantie in eigen kring vreemd vermogen aan te trekken. De voorbeelden van de zeven staties wier financiering in de microanalyse van dit hoofdstuk werd onderzocht, maakten duidelijk dat kerkbesturen onderhandse leningen afsloten of schuldbekentenissen tekenden. Schuld was in die tijd een begrip met een negatieve lading en kerkbesturen trachtten, net als individuen, hun leningen zo snel mogelijk af te lossen. Daarbij moet worden opgemerkt dat de indruk bestaat dat kerkbesturen op het platteland terughoudender konden zijn dan stedelijke staties bij het aantrekken van vreemd vermogen. Uit tabel 2 kan worden opgemaakt dat de kerkbesturen van de staties te Bergschenhoek, Schipluiden, Roelofarendsveen, Edam en Nieuwveen niet meer dan 30% van de kosten van het kerkbouwproces hoefden te financieren met vreemd vermogen. Dat gold ook voor een afrekening (niet in extenso behandeld) van het kerkbestuur uit Zevenhoven. Uit de ‘Geldelijke staat der Roomsche Katholieke kerk van Zevenhoven en Nieuwveen’ over de periode 1838 – 1841, blijkt dat de statie van de H. Johannes de Doper te Zevenhoven in 1838 een kerkeschuld had van f 9.508,-. Verschillende leden van de statie hadden het kerkbestuur onderhandse leningen verstrekt voor de financiering van de verbouwing van de kerk en de plaatsing van een toren in 1834. Ook al betrof het onderhandse leningen van leden van de eigen parochie, het kerkbestuur deed zijn best de kerkeschuld zo snel mogelijk af te betalen. In april 1841 was hij al teruggebracht tot een bedrag van f 5.112,-.<sup>633</sup>

Kerkbesturen van plattelandsstaties waren in staat vreemd vermogen aan te trekken dankzij een proces waarvan de statie van de H. Petrus banden in Roelofarendsveen een goed voorbeeld verschaft. De beter gesitueerden in de katholieke gemeenschap waren niet alleen bereid via de collecten te geven, maar schreven ook in op de kerkleningen.

<sup>633</sup> ‘Geldelijke staat der Roomsche-Katholieke Kerk van Zevenhoven en Nieuwveen, getrokken uit het administratieboek der gemeente folio 75 en 76’ in: RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 548

In de steden waren de kerkbesturen gedwongen grotere bedragen te lenen voor de financiering van bouwprocessen.<sup>634</sup> De Amsterdamse pastoor J.A. Offerman kon in de winter van 1795/96 en de daaropvolgende jaren bij een aantal Amsterdamse katholieken leningen afsluiten ten behoeve van de financiering van het bouwproces van De Duif. Onder andere als gevolg van de slechte conjunctuur, leverde de combinatie van aflossing en rentebetaling over de aanzienlijke schuld de statie gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw veel zorgen op. Toen de grenzen van de parochie in 1857 werden aangepast en de uitbreiding van het kerkgebouw moest worden gefinancierd hadden ‘de meesten der gegoede ingezetenen der parochie zich vergenoegd met het nemen van één of meer aandelen in de voor de bouw ondernomen geldlening à 4%’. Dat voorbeeld werd gevolgd door katholieken die tot dan niet tot de parochie hadden behoord.<sup>635</sup>

Wanneer de mogelijkheden binnen de eigen statie waren uitgeput, maar toch nog geld nodig was, kon een kerkbestuur besluiten zich te richten tot kredietverschaffers buiten de statie of parochie. Soms werd daarbij het advies gezocht van de aartspriester. Deze verwees het kerkbestuur naar deken B. Hofman van Amsterdam of naar andere financiële tussenpersonen als de Amsterdamse commissionair H.J. van Ogtrop.

Financiering met vreemd vermogen werd in de eerste helft van de negentiende eeuw steeds gebruikelijker. Ten behoeve van de financiering van handel, industrie en overheden werd op steeds grotere schaal vreemd vermogen aangetrokken.<sup>636</sup> De obligatielening ontwikkelde zich daarbij tot een gangbaar financieel instrument. Dit type lening werd niet alleen gebruikt ten behoeve van de financiering van allerlei bedrijfsmatige activiteiten, maar ook voor de financiering van allerlei overheidsprojecten.<sup>637</sup> Katholieke kerkbesturen in het aartspriesterschap Holland en Zeeland maakten in de periode tot 1875 in toenemende mate gebruik van obligatieleningen. Zij deden dat niet alleen vanwege de toename van het aantal bouwprocessen en de geleidelijk stijgende bouwkosten, maar ook omdat het aantal overheidssubsidies afnam en zij afkerig waren van de strenge voorwaarden waaronder deze werden verstrekt.

Kerkelijke obligatieleningen ten behoeve van de financiering van bouwprocessen waren in deze periode over het algemeen bescheiden van omvang

634 Vergelijk de voorbeelden die Von der Dunk aanhaalt in Snel, J.D., red. *En God bleef toch in Mokum*, 172 – 174.

635 Memorieboek der geïnde bedragen 1857. GAA 436/267.

636 Jonker, J., *Merchants, bankers and middlemen*, 131 – 137. Zie ook de registers van de verschillende jaargangen van het *Amsterdamsch Effectenblad* met daarin een overzicht van de instellingen die via de Nederlandse kapitaalmarkt vreemd vermogen aantrokken.

en werden, voor zover kan worden nagegaan, geplaatst tegen gangbare, commerciële voorwaarden.<sup>638</sup> Ze konden alleen worden uitgegeven met toestemming van het college van Gedeputeerde Staten.<sup>639</sup> Bij een kerkelijke obligatielening hoorde een prospectus, waarin het doel en de voorwaarden van de lening werden omschreven. Voorbeelden van prospectussen ten behoeve van kerkelijke obligatieleningen zijn schaars. Prospectussen van vier kerkelijke leningen uit de eerste helft van de negentiende eeuw geven een indruk van de praktijk. Daarbij gaat het om de statie van de H. Maria Hemelvaart te Middelharnis in 1834 voor een lening van f 4.000,-, van de statie van de H. Cunera te Nibbixwoud in 1842 voor een lening van f 8.000,-, van de parochie van OLV Visitatie in Schiedam uit 1857 voor een lening van f 100.000,- en van de Amsterdamse parochie De Duif uit hetzelfde jaar voor een lening van f 100.000,-. Deze prospectussen geven een beeld van de kerkelijke emissiepraktijk in de eerste helft van de negentiende eeuw.<sup>640</sup>

Opvallend is de verzorgde, zakelijke en wervende manier van uitgave van deze prospectussen. Het prospectus van de lening die de statie van de H. Cunera te Nibbixwoud in 1842 afsloot voor de gedeeltelijke financiering van de nieuwbouw van de kerk, telde achttien artikelen, waarin alle aspecten van de emissie werden behandeld. De lening was verdeeld in 80 'aandelen' van f 100,- zoals men de stukken in die tijd noemde.<sup>641</sup> De looptijd van de lening van de statie van de H. Cunera werd bepaald op 23 jaar en het rentepercentage op 5%. Artikel 8 van het prospectus bepaalde dat veertien stukken weiland werden 'verhypothekeerd' tot zekerheid van de schuldeisers.<sup>642</sup> Een dergelijke voorwaarde kwam ook voor in de schuldbekentenissen die pastoor Offerman tekende namens de Duif in 1795/96.<sup>643</sup> De voorwaarden van storting werden geregeld in de artikelen 14 en 17. In het prospectus was uitsluitend sprake van de kerkmeesters van de statie van de H. Cunera. De pastoor werd in het geheel niet genoemd.

637 Rond 1820 werd de aanleg van polders, kanalen en straatwegen in Nederland gefinancierd met leningen. Zie bijvoorbeeld *Staatscourant* 1820 nrs 3 en 13 en 1824 nrs 26, 39 en 144.

638 *Wat zijn kerkelijke leningen?* 4 – 5.

639 Op grond van het KB 4 van 10 september 1815.

640 RANH, archief aarts priesters Holland en Zeeland, 604 en 748 en NA archief bisdom Rotterdam, 1132.

641 Pas in de loop van de twintigste eeuw kreeg het woord 'aandeel' de betekenis die wij er nu aan hechten.

642 *Plan voor een vrijwillige negotiatie ten behoeve der Rooms Catholieke kerk te Nibbixwoud* in: RANH, archief aarts priesters Holland en Zeeland, 748.

643 GAA 436/234. Nummer 33 vermeldt nadere bijzonderheden over de negotiatie.



Helaas is meestal niet te achterhalen hoe en bij wie deze leningen werden geplaatst. Waarschijnlijk werden met de toename van de omvang van de leningen steeds vaker professionals uit de financiële wereld bij dit proces betrokken. Via artikelen of advertenties in kranten of via gerichte correspondentie werden vermogende katholieken in en buiten het aartspriesterschap door effectenmakelaars of katholieke notarissen geattendeerd op de kerkelijke leningen. Uit informatie in het archief van de parochie van de H. Maria Hemelvaart in Middelharnis blijkt dat aandelen in de lening die het kerkbestuur in 1834 uitschreef via bemiddeling van deken Hofman werden gekocht door leden van enkele bekende en rijke katholieke families, onder andere in Antwerpen.<sup>644</sup>

Berichten en advertenties betreffende kerkelijke leningen verschenen ook in het *Amsterdams Effectenblad*.<sup>645</sup> De plaatsing van advertenties in het *Amsterdamsch Effectenblad* kan wellicht worden verklaard uit het feit dat de kring van geïnteresseerde beleggers gaandeweg groter werd en zich uitstreckte over heel Nederland. Het bestuur van de statie van de H. Cunera te Nibbixwoud kondigde in 1875 de uitloting aan van de aandelen 20,31,37 en 43 van de vrijwillige 5% negotiatie in deze publicatie.<sup>646</sup> Een dergelijke mededeling deed ook het kerkbestuur van de H. Bartholomeus te Voorhout.<sup>647</sup> De advertenties betroffen meestal leningen die werden geplaatst door katholieke instellingen in het aartspriesterschap Holland en Zeeland of het bisdom Haarlem. In 1835 gaf het kerkbestuur van de statie van de H. Laurentius in Rotterdam een lening uit van f 100.000,- à 4%. Het kerkbestuur van de statie van de H. Dominicus deed in diezelfde periode ook een beroep op de kapitaalmarkt.<sup>648</sup> In 1842 plaatste het kerkbestuur van de statie van de H. Joseph in Haarlem een kerkelijke lening van f 30.000,- à 4% ten behoeve van de bouw van de nieuwe kerk.<sup>649</sup> Ook het seminarie Hageveld plaatste in 1846

644 Dat katholieken uit de eigen parochie vaak intekenden op deze kerkelijke leningen wordt bewezen door de nalatenschappen. NA bisdom Rotterdam, 1129. Brief 23 februari 1903.

645 In iedere jaargang van het *Amsterdamsch Effectenblad* werd in het Algemeen Register een rubriek Kerkelijke Negotiatiën opgenomen met daarin een verwijzing naar het nummer van het blad waarin een bericht was verschenen.

646 *Amsterdamsch Effectenblad*, 61 (1855) 11.

647 *Amsterdamsch Effectenblad*, 59 (1865) 15 juni

648 *Nieuw Algemeen Effectenblad*, 12 (1880) 1 en 53.

649 *Nieuw Algemeen Effectenblad*, 12 (1880) 1. Zie ook: *Amsterdamsch Effectenblad*, 84 (1878) 157 en 136. Zie ook 60 (1854) 80. Daarin werd aangekondigd dat het aandeel no. 50 was uitgeloot en losbaar was bij de pastoor. Zie ook: Looijenga, A.J., *Van Waterstaatskerk tot kathedraal, de St. Josephskerk te Haarlem en het werk van de waterstaatsarchitect H.H. Dansdorp* (Haarlem 1990) 16. In 1853 werd deze kerk verheven tot kathedraal van het nieuwe bisdom Haarlem

een lening ter financiering van het bouwproces in Voorhout.<sup>650</sup> De obligatielening van f 100.000,- van de jonge parochie van de OLV Visitatie in Schiedam in 1857 was dus zeker geen unicum.<sup>651</sup> Uit de verschillende jaargangen van het *Amsterdamsch Effectenblad* blijkt dat leningen geplaatst door stedelijke staties in het algemeen groter waren dan leningen van plattelandsstaties.

Enkele financiële instellingen werden in deze periode regelmatig vermeld als tussenpersoon: de firma E&H van Cranenburgh, de firma H.J. van Ogtrop en de firma Th.J. Alberdingk Thijm, alle gevestigd te Amsterdam. De eerste firma werd vermeld in het kader van een financiële transactie waarbij ook mgr. B. Hofman, deken van Amsterdam, was betrokken ten bate van het seminarie te Voorhout.<sup>652</sup> Commissionairs H.J. van Ogtrop & Zn. was in de periode rond en na 1850 betrokken bij de plaatsing van leningen ten behoeve van de parochies te Edam, Limmen, Middelharnis, Nibbixwoud, Nieuwveen, Roelofarendsveen en Voorhout.<sup>653</sup> De firma Alberdingk Thijm werd vermeld in het kader van een lening geplaatst door het kerkbestuur van de H.H. Petrus en Paulus te Amsterdam.<sup>654</sup> Op grond van het beperkte aantal commissiebedrijven dat bij deze transacties was betrokken, kan het bestaan worden verondersteld van een 'kredietcircuit', een kleine kring van financieel deskundigen van katholieke huize aan wie kerkbesturen hun belangen op financieel gebied toevertrouwden. De 'kerkelijke negotiatiën' vormden echter een heel bescheiden onderdeel van het scala van beleggingsmogelijkheden. Voor de professionele beleggers waren zij nauwelijks interessant vanwege de betrekkelijk kleine omvang van de leningen en de slechte verhandelbaarheid van de stukken.

Zelfs niet-katholieken leverden in deze tijd een bijdrage tot de verschaffing van vreemd vermogen voor de financiering van katholieke kerkbouwprocessen. Een goed voorbeeld vormt de 4% obligatielening die werd uitgeschreven ter financiering van de bouw van de kerk van H. Dominicus in Alkmaar. Een Joodse medeburger nam voor een tiende deel in deze geldlening.<sup>655</sup>

650 *Nieuw Algemeen Effectenblad*, 12 (1880) 7. De bouw van het seminarie, naar een ontwerp van Th. Molkenboer, werd in 1846 aanbesteed voor een bedrag van f 118.200,-. 'De seminariën der Hollandse Zending en bijzonderlijk het Klein-seminarie Hageveld' in: Wensing, J.H., *Kerkelijk Nederland 1847* (Den Bosch 1847) 15.

651 NA, bisdom Rotterdam, 1132.. Stukken van 6 mei en van 13 juli 1857.

652 *Amsterdamsch Effectenblad* 72 (20 juli 1865)

653 De lening van de parochie van de H. Cornelius te Limmen werd vermeld in *Amsterdamsch Effectenblad* 49 (18 mei 1865)

654 *Amsterdamsch Effectenblad* 95 (25 september 1865)

655 *Volks-Almanak voor Nederlandse Katholieken 1867*, 248.

| KERKELIJKE NEGOTIATIËN.                          |     |  |     |
|--|-----|--|-----|
| Synod. Commun. Ev. Luth. Kerk. <i>Uittl.</i> 61. | 83  | Paroch. Kerkbest. Edam. <i>Inter. en Uittl.</i>  | 88  |
| Chr. Afg. Gem. Amsterdam. <i>Interest</i> 19.    |     | " " Roelof Arendsveen. <i>Uittl.</i>             | 61  |
| <i>Uittloting</i> 101                            |     | R. K. Gem. te Limmen. <i>Inter. en Uittl.</i>    | 61  |
| Evang. Luth. Gem. Helder c. a. <i>Uittloting</i> | 63  | R. K. Kerk te Voorhout... <i>Uittloting</i>      | 61  |
| Parochie O. L. Vrouwe Onbev. Ontv.               |     | <i>Interest en aflossing</i>                     | 129 |
| <i>Interest</i> 129                              |     | R. K. Seminarie " .... <i>Uittloting</i>         | 72  |
| " H. Willebrordus... <i>Interest</i>             | 19  | Vereen. H. Rosa de Lima... <i>Interest</i>       | 113 |
| St. Antoniuskerk te Haarlem. <i>Uittloting</i>   | 61  | Herv. Gem Diemen. <i>Uittl.</i> 19. 88. 72. 101  | 129 |
| " " Rotterdam. <i>Aflossing</i>                  | 19  | Herv. Gem. Haarlem..... <i>Uittloting</i>        | 19  |
| R. K. Begraafpl. Kerk de Liefde. <i>Interest</i> |     | " " Haarlem en Waterhoek. <i>Uittloting</i>      | 19  |
| <i>en aflossing.</i> 72. 129                     | 129 | " " 's Hage..... <i>Uittloting</i>               | 113 |
| Paroch. Kerkbest. H. Thomas van Aquinen.         |     | " " Parmierend. <i>Uittl. en onafgel.</i> 38.    | 101 |
| <i>Interest</i> 121                              |     | " " Renkum..... <i>Uittloting</i>                | 19  |
| " " H. Joseph te Haarlem.                        |     | " " Zonnemaire. <i>Inschr. en Berigt</i>         | 102 |
| <i>Uittloting</i> = 72                           |     | Israël Gem. Zaandam..... <i>Uittloting</i>       | 72  |
| " " H. Dominicus. <i>Uittloting</i>              | 27  | " " Zalt Bommel... <i>Uittloting</i>             | 19  |
| " " idem te Haarlem.                             |     | " " Oosterhout..... <i>Uittloting</i>            | 113 |
| <i>Interest en Uittloting</i>                    | 83  | Weesh. Herv. Koog a/d Z. <i>Inter. en Uittl.</i> | 61  |

*De rubriek 'Kerkelijke Negotiatiën' in het Amsterdamsch Effectenblad van 1867*

#### 1.4.5 De financiële betrokkenheid van de verschillende overheden bij de katholieke kerkbouw

Subsidiëring van kerkbouw is nooit als afzonderlijk onderwerp genoemd of behandeld in de grondwetten die van 1798 tot 1848 van kracht zijn geweest. Desondanks hebben Rijk, provincies en gemeenten in de periode 1807 – 1877 een bedrag van ongeveer f 3,5 miljoen uitgetrokken ten behoeve van de subsidiëring van de katholieke kerkbouw in Nederland. Ongeveer een kwart van het totaal, een bedrag van f 810.000,-, kwam ten goede aan de katholieke kerkbouw in het aartsbischoppelijk gebied Holland en Zeeland waar ongeveer een kwart van de Nederlandse katholieken woonde. De rechtsgrond voor deze overheidssteun werd gevonden in hoofdstuk 6, artikel 194, lid 2 van de grondwet van 1815. In de tekst van dat artikel werd evenwel uitsluitend gesproken van 'traktementen'.<sup>656</sup>

In 1803 was een begin gemaakt met de uitvoering van het gelijkheidsbeginsel zoals dat in augustus 1796 en in de Staatsregelingen van 1798 was verwoord.<sup>657</sup> De verlening van traktementen aan de katholieke geestelijkheid werd expliciet vermeld in de constitutie van het koninkrijk Holland van 7 augustus

<sup>656</sup> Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 14.

<sup>657</sup> Dat betrof een bedrag van f 32.000,- dat ingevolge een besluit van 22 november 1804 van het departementaal bestuur jaarlijks werd uitgekeerd. Staatsbegroting voor het jaar 1870, IVe hoofdstuk B, Bijlage der memorie van beantwoording, 291 in: NA, Archief RK Eeredienst, 1346.

1806. Op grond van artikel 7 van de constitutie van 1806 konden geestelijken van die gezindten *wier eredienst tot dan niet door de staat werd onderhouden*, in aanmerking komen voor een staatstoelage. Omdat het koninkrijk Holland toen al bijna bankroet was, moest daarvoor een aparte financiële regeling worden getroffen. Tot 1807 werden de salarissen en pensioenen van hervormde dominees en eventuele uitkeringen aan hun familieleden betaald uit de opbrengst van ‘de geestelijke goederen’.<sup>658</sup> De geestelijke goederen in de westelijke provincies werden beheerd door de ‘geestelijke kantoren’ van Delft en Alkmaar. De goederen van deze geestelijke kantoren vormden in 1798 een vermogen van ruim f 5,5 miljoen. Bij een rendement van ongeveer 3% leverde dat een bedrag op van f 144.951,-. Dat bedrag volstond voor een belangrijk deel voor de betaling van de traktementen van de hervormde kerkleraars in het zuidelijke deel van Holland. In het kader van de sanering en vereenvoudiging van de overheidsfinanciën bracht de agent van Financiën I. Gogel de goederen van alle geestelijke kantoren in 1808 onder in ‘s lands amortisatiekas’.<sup>659</sup> Als tegenprestatie nam het ministerie van Binnenlandse Zaken de verplichting op zich vanaf april 1808 de traktementen aan geestelijken van alle gezindten te betalen. Vanaf augustus 1808 kwamen de kosten van de openbare eredienst der verschillende gezindten ten laste van de staat.<sup>660</sup> Aan die bepaling werd echter de clausule toegevoegd ‘naar mate de staat van de publieke schatkist zulks zal toelaten’ vanwege de zeer slechte staat waarin ‘s lands financiën toen verkeerden’.<sup>661</sup>

De betaling van traktementen aan de katholieke ‘kerkleraren’ heeft tot 1845 problemen veroorzaakt aangezien de achtereenvolgende regeringen voorwaarden verbonden aan de verlening van traktementen. Op 15 september 1809 werd een koninklijk decreet uitgevaardigd waarin op de begroting voor het jaar 1810 een bedrag van f 120.000,- werd gereserveerd voor de betaling van traktementen aan katholieke en lutherse kerkleraren.<sup>662</sup> De minister van

658 Deze goederen waren na de Opstand voor een groot deel geconfisqueerd door de overheid en werden in 1587 ondergebracht in verscheidene geestelijke kantoren. Zie: ‘Beknopt overzicht van de van Staatswege gedane voorzieningen in de stoffelijke behoeften der kerkgenootschappen in Nederland, sedert 1795 tot 1869’ in: *Handboekje voor de Zaken der RKE* 24 (1870) 251 – 252.

659 Beuning, W. van, *Het geestelijk kantoor van Delft*, 296 – 310. Zie ook: Pfeil, T.J.E.M., *Tot redding van het vaderland*, 516 – 519, Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 413 en *Handelingen der Staten – Generaal, Tweede Kamer*, 1968 – 1969, Bijlage 10 030, 6.

660 Zie het Organiek Decreet van 2 augustus 1808.

661 Zie artikel 3 van het decreet van 2 augustus 1808. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 24 (1870) 256.

662 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 24 (1870) 259.

Eeredienst wilde ‘de meest nauwkeurige berichten inwinnen omtrent de staat, zo der vaste als toevallige inkomsten van de katholieke en lutherse geestelijken in het Rijk, ten einde daardoor onderrigt te worden welke derzelve de meeste aanspraak zouden hebben op een toelage uit ‘s Rijks kas’. Ook verlangde de minister van de kerkvoogden inlichtingen over de bronnen van inkomsten van de geestelijken in hun ressorten.<sup>663</sup> De toenmalige Vice-Superior A. Ciamberlani was niet zo ingenomen met de plannen voor staats-toelagen aan katholieke geestelijken. Hij was bang dat de staat via deze vorm van subsidiëring op een oneigenlijke manier invloed op de kerkelijke zaken wilde uitoefenen. In augustus 1808 had hij de aartspriester H. F. ten Hulscher daarom geschreven: ‘Eerbiedig heb ik de Koning onder ogen gebracht dat alleen dan de katholieken te helpen zijn, indien uit de inkomsten der kerkelijke goederen, waarvan thans alleen de protestanten genieten, een bepaald quantum jaarlijks aan de katholieken werd afgestaan, waarover de aarts-priesters, naargelang van de bestaande behoeften, moeten kunnen beschikken.’<sup>664</sup> De katholieken hadden een duidelijke voorkeur voor financiering door middel van betaling van een ‘lump sum’, maar wilden onder voorwaarden akkoord gaan met subsidie op de voorwaarden die de overheid stelde. Omdat de aartspriesters aarzelden de gevraagde gegevens te verschaffen, werd een commissie ingesteld om de minister nader te informeren over het standpunt van de geestelijkheid. Ondanks een nieuw voorstel van koning Lodewijk in 1810 en nieuwe voorstellen van de Franse regering uit 1811, bleef het onderwerp hangen. Niettegenstaande de behoeftige omstandigheden van een groot deel van de katholieke geestelijkheid, weigerden de kerkelijke instanties de gevraagde financiële informatie te verstrekken. Slechts zeven pastoors in het aartsbischopdom Holland en Zeeland maakten gebruik van het aanbod.<sup>665</sup>

In december 1813 werd koning Willem I geconfronteerd met de noodzaak een definitieve regeling te maken inzake de niet opgeloste problemen in de verhouding tussen staat en kerk. Net als veel vorsten van zijn tijd beschouwde hij de godsdienst als een staatsaangelegenheid; hij had daarenboven rekening te houden met de belangen van de hervormden.<sup>666</sup> In het Souverein Besluit n°. 48 van januari 1814 werd de bestaanszekerheid van de predikanten en

663 RANH, archief aartsbischopdom Holland en Zeeland, 80. Zie ook: Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 416 – 417.

664 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 414.

665 Oude Tonge met haar capellanie, Middelburg met haar capellanie, de capellanie te Veere, Ilpendam, Schoorl, Warmenhuizen en Wormer. De pastoor van de kerk van de H. Lodewijk in Leiden kreeg sinds 1807 een jaarlijks subsidie.

666 Ribberink, E.A., ‘De aartsbischop Cramer en de strijd om de kerk 1809 – 1814’ in *AGKKN* 4 (1962) 240 – 241.

kerkleraars van andere gezindten verzekerd conform de tekst van het Organiek Decreet van augustus 1808. Enige maanden later verscheen het ontwerp voor de nieuwe grondwet. De combinatie van de bepalingen van het Organiek Decreet van augustus 1808 en het Souverein Besluit vormden de basis voor de artikelen 136, 137 en 138 van Hoofdstuk VIII van de grondwet van 1814.<sup>667</sup> Daarin werd de betaling van traktementen aan godsdienstleraren van alle gezindten geregeld. Van subsidies aan kerkgenootschappen ten behoeve van de kerkbouw was echter nergens sprake.<sup>668</sup> Over de fondsen waaruit de traktementen betaald zouden worden, evenals over de manier waarop tegemoet zou kunnen worden gekomen aan de behoeften van andere kerkgenootschappen, zou de commissaris-generaal voor de Binnenlandsche Zaken rapporteren.<sup>669</sup> Naar aanleiding van het besluit van 19 januari 1814 ontvingen de aartspriesters in maart van dat jaar een missive van de commissaris-generaal van Binnenlandse Zaken waarin opnieuw werd gevraagd om een ‘opgave van de traktementen en vaste inkomsten van de pastoors in hun ressort, van een bericht omtrent de toevallige inkomsten en een met redenen omklede voordracht van de pastorieën waar onderstand het meest noodzakelijk is’.<sup>670</sup> De aartspriester van Holland en Zeeland, J.J. Cramer, was tot op zekere hoogte bereid met de overheid samen te werken en stelde een dergelijke lijst op.<sup>671</sup> Korte tijd later ontstond echter onenigheid over de interpretatie van artikel 139 van de grondwet. Daarin werd bepaald dat de vorst ‘recht van inzage en beschikking [heeft] omtrent de inrichtingen van die gezindten, welke volgens een der voorgaande artikelen, enige betaling of toelage uit ’s Lands kas genieten.’ De aartspriesters van Holland en Zeeland en Utrecht namen aanstoot aan deze tekst, omdat zij van mening waren dat de tekst aanleiding kon geven tot velerlei uitbreiding.<sup>672</sup> Hoewel de Koning op 16 mei 1814 verzekerde dat de tekst van artikel 139 alleen financiële aangelegenheden betrof, niet de inhoud van de godsdienstleer, werd de verhouding met de katholieke clerus verder verstoord door een koninklijk besluit van 6 september 1814 waarin werd bepaald dat ‘bij het vacant worden van pastorieën en andere geestelijke bedieningen, waaraan het genot van toelage uit ’s lands kas is verknocht, derzelve toelagen voor de opvolgende geestelijken niet zullen kunnen

667 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 24 (1870) 261.

668 Een overzicht van de traktementen die werden uitbetaald is te vinden in: NA, archief RKE, 1318.

669 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 24 (1870) 260 – 261.

670 *AAU* 39 (1913) 22 – 25.

671 Staatsbegroting voor het dienstjaar 1870, IVe hoofdstuk B, Bijlage der memorie van beantwoording, 291 in: NA, archief RK Eeredienst, 1346. Zie ook: Wolf, H.C.de, *De kerk en het Maagdenhuis*, 250 – 252.

672 Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 432 – 454.

gecontinueerd worden, tenzij vooraf door de daartoe bevoegde Kerkvoogd van Onze Secretaris van Staat voor de Binnenlandse zaken, vrijheid tot wedervervulling der vacerende plaats met behoud van subsidie is verkregen; zullende vervolgens door denzelven Kerkvoogd aan Onzen voornoemden Secretaris van Staat kennis worden gegeven van de gedane nieuwe benoeming, ten einde daarop onze agreatie te erlangen.<sup>673</sup> In de ogen van de katholieken was deze verklaring strijdig met de verklaring van de Koning van 16 mei 1814. Zij zagen daarin een ontkenning van de vrijheid van zending die de grondwet de kerkgenootschappen verschaftte. Ondanks bezwaren van katholieke zijde, werd het artikel niet geschrapt. Een intensieve gedachtenwisseling tussen de katholieke geestelijkheid en het departement van RKE volgde. Terwijl de zaak aan Rome werd voorgelegd, verbood aartspriester Cramer in januari 1815 de katholieke geestelijken in het aartsbischopdom Holland en Zeeland toelagen uit 's Lands kas aan te nemen.<sup>674</sup>

De nieuwe grondwet voor het Verenigd Koninkrijk, die op 24 augustus 1815 werd uitgevaardigd, bracht geen verbetering in de situatie. Een merkwaardige tweedeling kenmerkte de bezoldiging van de katholieke geestelijken in het Verenigd Koninkrijk. De clerus in het zuidelijke deel van het koninkrijk had te maken met de voorwaarden van het concordaat dat onder Napoleon in 1801 met de Paus was afgesloten.<sup>675</sup> In afwachting van nadere bepalingen met betrekking tot pensioenen of emeritaten van de katholieke geestelijken, werd een voorlopige regeling vastgesteld.<sup>676</sup> Toelagen werden verstrekt aan de meest hulpbehoevende katholieke geestelijken. Wat betreft de bezoldiging van katholieke geestelijken werden nadere bepalingen gedaan in besluiten van mei en juni 1830.<sup>677</sup> Het grootste deel van de katholieke geestelijkheid in het noordelijke deel van het Verenigd Koninkrijk heeft tot

673 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 24 (1870) 263 – 264.

674 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 24 (1870) 264. Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 413 – 454. Albers, P., *Geschiedenis van het Herstel der Hiërarchie*, deel I, 40 – 45.

675 KB 1290 van 5 maart 1815 en KB 148 van 20 juni 1815. Bij KB 41 van 13 oktober 1815 werd de omrekenkoers gesteld op twee franken per Hollandse gulden. Over de uitbetalingstermijn, zie KB 88 van 4 maart 1816 en KB 33 van 11 september 1817. Bij KB 75 van 10 december 1817 werden de voorlopige minima en maxima bepaald van de uitkeringen per jaar aan RK geestelijken in de noordelijke provincies die wegens ouderdom, lichaamsgebreken of andere oorzaken emeritaten behoeven. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 131, 133, 138, 156 en 157.

676 KB 77 van 21 augustus 1816. Zie ook het KB 75 van 10 december 1817. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 143.

677 Zie besluit 145 van 27 mei 1830 en besluit 26 van 5 juni 1830. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 3 (1849) 228 – 229.

1845 geweigerd toelagen van de overheid aan te nemen. Daarna werden in bijna alle staties salarissen per kwartaal uitbetaald.<sup>678</sup>

In de periode tussen 1807 en 1809 verleende koning Lodewijk Napoleon incidenteel subsidies aan katholieke staties ten behoeve van de kerkbouw. Soms zag de Koning persoonlijk toe op de overdracht van kerkgebouwen aan katholieken of verschaft een bepaalde som geld ten behoeve van restauratie en onderhoud.<sup>679</sup> Met dergelijke maatregelen in het aartspriesterschap Holland en Zeeland was een totaalbedrag van f 55.800,- gemoeid.<sup>680</sup> Omdat jaarlijks geld overbleef op de begroting van het departement van RKE vanwege de weigering van katholieke geestelijken die op grond van artikel 194 recht hadden op een traktement maar het niet opnamen, werd een deel van dat geld bestemd tot andere doeleinden.<sup>681</sup> Het beleid met betrekking tot de subsidiëring van kerkbouw werd in 1817 aldus geformuleerd: 'Het verlenen van onderstand (=subsidiëring) uit 's Rijks kas aan kerkelijke gemeenten, ten dienste van derzelver kerken en pastorijen, is niet, zoals ten opzichte van de traktementen van kerkleraars, uitdrukkelijk bij de grondwet, als een staatsverplichting voorgeschreven, maar vindt echter, naar gelang van de toereikendheid der daartoe bij de wet beschikbaar gestelde fondsen, plaats, op grond, eensdeels van de door de staat verschuldigde bescherming aan de bestaande gezindheden, en anderdeels van de omstandigheid, dat de vroeger, tot bestrijding der parochiale behoeften, bestemd geweest zijnde kerkelijke goederen aan het rijk zijn overgegaan en dat de, tijdens het Frans Bestuur geheven additionele verhoging der directe belastingen, en andere gecreëerde fondsen, bepaaldelijk bestemd geweest tot vinding der kosten van de Eerediensten,

678 Als gevolg van een besluit van minister Van Son uit dat jaar werden de bezwaren tegen het aannemen van toelagen weggenomen. Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, deel IV, 454. Zie ook: NA, Archief RK Eredienst 1318 en RANH, archief aartspriesters Holland en Zeeland, 81. Voor de periode 1840 – 1849 zie: Register van vaste posten wegens jaarwedden aan Roomsche Katholieke geestelijken toegekend in de provincieën Noord-Holland en Zuid-Holland, NA Archief Eredienst, 1323.

679 In Holland en Zeeland werden als gevolg van de persoonlijke actie van de koning enkele kerken overgedragen waaronder die in Voorhout in 1809 en op de Zuid – Hollandse eilanden.

680 In Zuid-Holland werd in 1807 een subsidie van f 37.000,- verleend aan de statie van de H. Lodewijk in Leiden voor de aankoop van de Saaihal [de huidige kerk van de H. Lodewijk]. In Noord-Holland werd in vier gevallen subsidie verleend voor een totaal bedrag van f 17.000,-. 3 in 1809 en 1 in 1808. In Zeeland werden twee subsidies verleend; een in 1809 voor een totaal van f 1.800,-. NA, archief RKE, 1361.

681 KB 36 van 16 september 1815. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 24 (1870) 135 – 136 en 264 – 265.



aan 's Rijks schatkist zijn verbleven.'<sup>682</sup> Om verschillende redenen beschouwde een meerderheid van de katholieke geestelijken subsidiëring op dergelijke voorwaarden als inmenging in interne kerkelijke aangelegenheden. Desondanks toonde de deken van Rijnland, J. van Banning, coadjutor van aarts-priester J.J. Cramer, zich in 1818 voorstander van een gecoördineerde aanpak.<sup>683</sup>

In de eerste helft van de negentiende eeuw bleven de voorwaarden voor subsidiëring van de katholieke kerkbouw streng. Steun werd pas verleend wanneer duidelijk was dat die onmisbaar was. Volgens koninklijke decisie 94 van 6 januari 1825 en besluit 140 van 15 mei 1830 was, met betrekking tot de ondersteuning der kerkelijke gemeenten, bij buitengewone behoeften der kerkelijke gebouwen, tot regel aangenomen 'dat de kerkelijke gemeenten zelf in de eerste plaats alle mogelijke opofferingen behoren te doen en dat, wanneer het uitgemaakt was, dat er, na alle aangewende pogingen, eerst van de kerkelijke gemeente (wier eigen hulpbronnen vooraf aangesproken en uitgeput moeten worden), vervolgens van de burgerlijke gemeente en daarna van de provincie, nog te kort schoot, de hulp van 's Rijks kas ingeroepen kon worden en, bij genoegzaamheid van de daartoe bij de begroting toegestane middelen, verleend zou worden'. Wanneer subsidie werd verleend, gebeurde dat, overeenkomstig een koninklijke beschikking van 14 december 1818, niet ineens, maar in verschillende termijnen. De subsidies moesten worden gebruikt om volledige werken tot stand te brengen, 'zodanig dat, na de voltooiing van dezelve, daaromtrent geen verdere zorgen of lasten van de regering of 's Rijks schatkist meer te pas konden komen, maar de behoorlijke instandhouding voor rekening van de belanghebbende kerkgemeente bleef'.<sup>684</sup>

Uit een overzicht dat in 1834 werd gemaakt door de Vice-Superior A. Antonucci bleek dat 66 staties in het aartspriesterschap Holland en Zeeland in de periode 1818 – 1834 subsidie hadden gekregen ten behoeve van de kerkbouw voor een totaalbedrag van f 402.897,- of een gemiddelde van

682 Bij wet van 15 september 1807 was uit het tiende gedeelte van de inkomsten van de aan de burgerlijke gemeente toebehorende grondeigendommen een fonds gecreëerd dat bestemd was voor de behoeften van de gebouwen die waren gewijd aan de Eeredienst. Zie ook artikel 100 van het decreet van 30 december 1809. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 153.

683 Zie ook NA RKE 130 dossier 8641, waarin wordt betoogd dat de aartspriesters Cramer en Van Nooy nog in 1822 positief reageerden op dergelijke plannen.

684 Koninklijke beschikking van 14 december 1818, litt. K2. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 1 (1847) 149 – 151.

f 6.104,-.<sup>685</sup> Het overzicht van de Vice – Superior is interessant om verschillende redenen:

1. De meerderheid van de staties kreeg een min of meer symbolisch bedrag aan subsidie.
2. Aan sommige stedelijke staties, bijvoorbeeld de statie van de H. Bonifatius in Dordrecht, werden subsidiebedragen verstrekt die aanzienlijk boven het gemiddelde lagen.<sup>686</sup>
3. Wanneer de lijst van de Vice-Superior wordt gecombineerd met database 2, blijkt dat ongeveer 70% van de bouwprocessen uitgevoerd in het aarts-priesterschap Holland en Zeeland in de periode 1818 – 1834 werd gesubsidiëerd.

De bedragen die op de begroting van het departement van RKE werden gereserveerd voor ‘onderstand ten behoeve van kerken en pastorieën’ waren over het algemeen klein. In 1841 bijvoorbeeld, ging het om een bedrag van f 5.110,28. Aangezien dat bedrag kon worden aangevuld met fondsen die op de begroting overbleven vanwege het feit dat de ‘definitieve regeling der R.K. kerkelijke aangelegenheden’ (de uitvoering van het concordaat van 1827) uitbleef, kon dat ‘zonder bezwaar voor de Staatsbegroting’ worden ingezet voor subsidies.<sup>687</sup> Tijdens de onderhandelingen over de grondwetswijziging van 1848 deed een ambtelijke commissie een voorstel de rijkssubsidies ten behoeve van de kerkbouw in hun geheel af te schaffen. Als reden werd opgegeven dat de meeste subsidies min of meer symbolische bedragen vertegenwoordigden. Besloten werd ze niet af te schaffen, maar verder te verminderen.<sup>688</sup>

Ook provincies verleenden subsidies.<sup>689</sup> Op de begroting van de provincie Zuid-Holland werd nog in 1875 een bedrag van f 4.500,- uitgetrokken ten behoeve van de opbouw, vernieuwing en herstelling van kerken en pastorieën van de RK Eeredienst. De subsidiëring werd gemotiveerd met het argument dat de opbouw en het herstel van kerken een bijdrage leverden aan de algemene beschaving en de bevordering van maatschappelijke deugden.<sup>690</sup>

685 Loos, J.C. van der, ‘Toelagen van regerings- en provinciewege verleend aan verschillende statieën in de Hollandse Zending’ in: *AGU* 43 (1917) 53 – 56. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 24 (1870) 265 en *Handboekje voor de Zaken der RKE* 33 (1879) 249.

686 ‘Toelagen van regerings- en provinciewege verleend aan verschillende statieën in de Hollandsche Zending’ in: *AGU* 43 (1917) 53.

687 *Handboekje voor de Zaken der RK Eeredienst* 5 (1851) 159.

688 *Handboekje voor de Zaken der RK Eeredienst* 4 (1850) 125 – 129.

689 *Handboekje voor de Zaken der RK Eeredienst* 20 (1866) 508 – 509. Besluit van 8 november 1864.

690 *Handboekje voor de Zaken der RK Eeredienst* 20 (1866) 508 – 510 en *Handboekje RKE* 17 (1863) 400 – 402.

Tabel 1.27 bevat een overzicht van het totaal aan subsidies dat in de westelijke provincies werd verstrekt tot aan het einde van de jaren zeventig van de negentiende eeuw ten behoeve van de opbouw en het herstel van katholieke kerken.

Met inbegrip van het bedrag van *f* 55.800,- dat door Lodewijk Napoleon in de periode 1807 – 1809 werd uitgekeerd, werd in de periode 1807 – 1877 aan staties en parochies in de westelijke provincies door de verschillende overheden subsidies verstrekt voor een totaal van *f* 932.799,-. Daarbij moet worden opgemerkt dat Zeeuws-Vlaanderen tot 1876 kerkrechtelijk onderdeel vormde van het bisdom Gent. Aangezien het merendeel van de Zeeuwse katholieken in dat deel van de provincie woonde, kan worden gesteld dat een groot deel van de subsidies verstrekt in de provincie Zeeland niet ten goede kwam aan kerkbouwprocessen in het aartsbischoppelijk Holland en Zeeland. Het totaal van de subsidies over de periode 1807 – 1871 kan worden geschat op een bedrag van ongeveer *f* 810.000,- of een gemiddelde van *f* 12.857,- per jaar.<sup>691</sup>

Welk percentage van de totale bouwkosten vormde de overheidssteun? Aangezien de aard en de omvang van de bouwprocessen nogal verschilden, is het zeer moeilijk een gemiddelde van de kosten per bouwproces te bepalen.

*Tabel 1.27: een overzicht van het totaalbedrag dat door de overheden in de periode 1807 – 1877 werd uitgekeerd in de vorm van subsidies ten behoeve van de katholieke kerkbouw*

| Provincie       | Periode     | Subsidiebedrag     |
|-----------------|-------------|--------------------|
|                 | 1807 – 1809 | <i>f</i> 55.800,-  |
| Zuid – Holland  | 1817 – 1871 | <i>f</i> 395.199,- |
| Noord – Holland | 1815 – 1871 | <i>f</i> 351.357,- |
| Zeeland         | 1817 – 1870 | <i>f</i> 130.443,- |
| Totaal          |             | <i>f</i> 932.799,- |

Bron: NA, archief RKE, 1360 t/m 1363

691 NA Archief RK Eeredienst 1348. De omvang van het subsidiebedrag over de periode 1807 – 1871 werd berekend uit de totalen over de perioden waarover gegevens bekend zijn. Dat leverde de volgende reeks op: 1814 – 1835:

*f* 402.897,19; in de periode 1814 – 1844: *f* 612.931,19; in de periode 1814 – 1863: *f* 811.892,19 en in de periode 1817 – 1877: *f* 876.999,-.

692 *Handboekje voor de Zaken der RKE* 19 (1865) 300n.

In 1865 werd de schatting gemaakt dat Nederlandse katholieken in de periode 1814–1865 een bedrag van ongeveer *f* 3 miljoen aan overheidssubsidies hadden ontvangen terwijl ongeveer *f* 30 miljoen werd besteed ten behoeve van de katholieke kerkbouw.<sup>692</sup> Aangenomen dat de schatting op grond van kennis van zaken werd gemaakt, zou dat betekenen dat in de periode 1814–1865 ongeveer 10% van de kosten van de katholieke kerkbouw door de overheid werden bekostigd.

Dat subsidiepercentage komt in de buurt van het percentage dat in het Verenigd Koninkrijk aan subsidie werd verstrekt door de *Church Building Society*. Deze maatschappij, opgericht in 1818 door het parlement, verstreekte uit een vermogen van £ 2 miljoen subsidies van maximaal £ 20.000,- ten behoeve van de kerkbouw in het Verenigd Koninkrijk. In de periode 1831–1875 werden in het Verenigd Koninkrijk drieduizend nieuwe kerken gebouwd en ongeveer duizend kerken hersteld. Gemiddeld werd per bouwproces een zeventiende deel of ongeveer 6% van de bouwkosten gesubsidieerd. Net als de *Church Building Society* verleende de Nederlandse overheid subsidies op basis van het principe dat de financiering van kerkbouwprocessen hoofdzakelijk door de geloofsgemeenschappen zelf moest worden verzorgd.<sup>693</sup>

## 1.5 Conclusie

In de tachtig jaar tussen 1795 en 1875 nam het aantal katholieken in het bisdom Haarlem toe van ruim 194.000 tot ongeveer 375.000. Het aantal staties/parochies nam toe van 175 in 1795 tot ruim 200 in 1875. Aangezien het aantal katholieken vooral in de steden groeide, leidde de bijna verdubbeling van het aantal katholieken vooral tot een toename van het aantal katholieken in de stedelijke parochies.

De kwaliteit van de katholieke kerken in het bisdom Haarlem verbeterde aanzienlijk in deze periode. Uit een overzicht dat in 1865 werd gemaakt, bleek dat niet alleen het aantal kerken toenam, maar dat ook de kwaliteit van de kerkgebouwen vooruitging.

Ook het bouwproces onderging een aantal belangrijke veranderingen. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd het kerkelijke bouwproces gedomineerd door een staatstoezicht dat de vrijheid van alle kerkgenootschappen aan banden legde. Dat bleek bijvoorbeeld uit de manier waarop tussen 1824 en 1848 alle kerkgenootschappen toestemming van de overheid nodig hadden voor de oprichting of verbouwing van kerkgebouwen. De invloed van de overheid op de kerkgenootschappen nam af als gevolg van de

693 Muthesius, H., *Die neuere kirchliche Baukunst in England*, 54.

grondwetswijziging van 1848 waarin de scheiding tussen kerk en staat werd verheven tot uitgangspunt van beleid. Nadat in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie was hersteld, werd in september van dat jaar de wet op de kerkgenootschappen van kracht. Op grond van die wet werd de invloed van de overheid beperkt tot zaken die de openbare orde en rust betroffen.

Met de invoering in 1854 van het algemeen reglement voor de parochiële kerkbesturen werd een begin gemaakt met de reorganisatie van de Nederlandse kerkprovincie. Op basis van de bepalingen van het concilie van Trente werd het katholieke bouwproces gecodificeerd. Terwijl het bouwkundige gedeelte van het bouwproces tot 1920 berustte op verschillende varianten van de voorschriften van Rijkswaterstaat, werden andere aspecten georganiseerd op grond van eigen inzichten. Tot 1870 hebben de verschillende overheden op grond van wetgeving uit het begin van de negentiende eeuw toezicht uitgeoefend op het beheer van gelden van de kerkgenootschappen.<sup>694</sup>

Een precieze berekening van het totaalbedrag dat was gemoeid met de uitvoering van de 338 bouwprocessen die, naar de huidige kennis van zaken, werden uitgevoerd in de periode 1795 – 1875, is niet mogelijk. Bij gebrek aan bestekken en cijfers met betrekking tot de kosten van alle bouwprocessen, die in aard en omvang zeer uiteenliepen, kan van deze bedragen alleen een ruwe schatting worden gemaakt. Drie schattingen zijn bekend van de bedragen gemoeid met de kerkbouw in de Nederlandse kerkprovincie in de periode 1795 – 1875.<sup>695</sup> Hoewel de bedragen alleen in grote lijnen vergelijkbaar zijn, geven ze een beeld van de ontwikkeling zoals blijkt uit tabel 1.28.

*Tabel 1.28: een schatting van de bedragen gemoeid met de katholieke kerkbouw in de Nederlandse kerkprovincie tussen 1795 en 1875 (bedragen in guldens)*

| Periode     | Totaalbedrag | Gemiddeld per jaar |
|-------------|--------------|--------------------|
| 1795 – 1840 | 5 miljoen    | 90.000,-           |
| 1814 – 1865 | 30 miljoen   | 1,7 miljoen        |
| 1851 – 1871 | 60 miljoen   | 3 miljoen          |

Bron: *De Katholiek* 2 (1842) 183 – 184, *Handboekje voor de Zaken der RKE* 19 (1865) 300m en Rijk, J.A. de, 'Rede' in: *De Park-meeting* (Amsterdam 1871) 51

Ondanks het feit dat sprake is van een aanzienlijke overlap tussen de perioden, ondanks het feit dat de bedragen de gehele Hollandse Zending en de

694 NA, Archief RKE, 1256. Bij KB 16 van 24 november 1870 werd de KB's buiten werking gesteld op grond waarvan dat toezicht kon worden uitgeoefend.

695 *De Katholiek* 2 (1842) 183 – 184, *Handboekje voor de Zaken der RKE* 19 (1865) 300m en Rijk, J.A. de, 'Rede' in: *De Park-meeting* (Amsterdam 1871) 51.

latere Nederlandse kerkprovincie omvatten en ondanks het feit dat naast de financiering van de kerkbouw ook restauraties werden meegerekend, blijkt dat met de financiering van de katholieke kerkbouw in de Nederlandse kerkprovincie en in het bisdom Haarlem steeds grotere bedragen waren gemoeid. Tabel 1.29 bevat een schatting van de omvang van de bedragen die waren gemoeid met de nieuwbouw van katholieke kerken in het aartsbischepstelschap Holland en Zeeland in de periode 1795 – 1875.

*Tabel 1.29: een schatting van de bedragen gemoeid met de financiering van de katholieke kerkbouw in de periode 1795 – 1875 (bedragen in guldens)*

| Periode     | Aantal<br>gebouwde Kerken | Gemiddeld<br>geschat bedrag | Totaal<br>geschat bedrag |
|-------------|---------------------------|-----------------------------|--------------------------|
| 1795 – 1805 | 17                        | 35.000,-                    | 595.000,-                |
| 1805 – 1815 | 12                        | 35.000,-                    | 420.000,-                |
| 1815 – 1825 | 16                        | 40.000,-                    | 640.000,-                |
| 1825 – 1835 | 16                        | 40.000,-                    | 640.000,-                |
| 1835 – 1845 | 26                        | 45.000,-                    | 1.170.000,-              |
| 1845 – 1855 | 23                        | 50.000,-                    | 1.150.000,-              |
| 1855 – 1865 | 37                        | 60.000,-                    | 2.220.000,-              |
| 1865 – 1875 | 38                        | 70.000,-                    | 2.660.000,-              |
| Totaal      | 185                       | 51.324,-                    | 9.495.000,-              |

Bron: database 2, tabellen 1.9, 1.10, 2 en 3.

Bij de schatting van de gemiddelde kosten van nieuwbouw is onder andere gebruik gemaakt van de informatie uit tabel 2. Ook is rekening gehouden met het feit dat de kosten gemoeid met bouwprocessen op het platteland gemiddeld genomen lager uitvielen dan in stedelijke gebieden. Bovendien bleek uit tabel 1.10 dat gedurende de periode 1795 – 1875 meer kerken werden gebouwd op het platteland dan in de steden.

Volgens mijn schatting vergde de bouw van 185 nieuwe katholieke kerken in het aartsbischepstelschap Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem in de periode 1795 – 1875 een bedrag van ongeveer f 9,5 miljoen. Uitgaande van 185 nieuwbouwprocessen in de periode 1795 – 1875 zou dat een bedrag betekenen van gemiddeld f 51.324,- per bouwproces, exclusief grondkosten.

Dat was echter niet het gehele kostenplaatje. De 153 bouwprocessen van andere aard vereisten ook een aanzienlijke investering. Zoals bleek uit tabel 1.9 ging het daarbij om de bouw van 20 noodkerken en 133 bouwprocessen van andere aard. Uit de beschrijving in kolom 5 van database 2 blijkt dat deze bouwprocessen vaak verbeteringen of uitbreidingen betroffen van bestaande kerken. Op grond van de beschrijving van de bouwprocessen in database 2

heb ik de schatting gemaakt dat met de kosten van deze bouwprocessen gemiddeld een kwart was gemoeid van de kosten van nieuwbouw of gemiddeld een bedrag van *f* 12.239,-. In totaal heeft de financiering van de katholieke kerkbouw in het aartspriesterschap Holland en Zeeland in de periode 1795 – 1875 een bedrag geleverd van naar schatting *f* 11,3 miljoen.

De historische prijsgegevens, voor zover beschikbaar, lijken de schatting van tabel 1.29 te ondersteunen. Deze gegevens, afkomstig uit kolom 5 van database 1, zijn gerangschikt in tabel 5. Omdat echter in de meeste gevallen maar een deel van de gegevens kon worden achterhaald, werd in kolom 5 van tabel 6 het percentage vermeld van de bouwprocessen waarvan gegevens beschikbaar waren.

Op basis van de schatting van tabel 3 en de informatie uit tabel 1.9 (4,2 bouwprocessen waarvan 2,3 nieuwe kerken per jaar) kan worden berekend dat in de periode 1795 – 1875 de katholieke kerkbouw in het bisdom Haarlem een bedrag van *f* 141.299,- per jaar kostte. Gezien het gemiddelde van kolom 2 van het financieringsschema (tabel 2) lijkt dat bedrag aan de lage kant. In 1818 dacht de aartspriester co-adjutor J. van Banning dat nieuwe katholieke kerken konden worden gerealiseerd voor een bedrag van gemiddeld *f* 25.000,- per stuk. Dat bedrag zou volstaan voor de ruwbouw (muren, vloeren en gewelven). Dat waren ook toen al zeer goedkope kerken. Funderingskosten of kosten voor de inrichting waren daarbij niet inbegrepen.<sup>696</sup> Omdat veel kerkelijke bouwprocessen werden gekenmerkt door kostenoverschrijdingen, moet het bedrag van *f* 25.000,- als onrealistisch worden beschouwd, zeker gezien de funderingsproblemen in de slappe veenbodem van de westelijke provincies.

*Tabel 1.30: een schatting van de herkomst van de bedragen gemoeid met de financiering van de katholieke kerkbouw in het aartspriesterschap Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem in de periode 1795 – 1875 (bedragen in guldens)*

| Totaal    | Bedrag       | Percentage |
|-----------|--------------|------------|
| EV        | 5,1 miljoen  | 45%        |
| VV        | 5,4 miljoen  | 47%        |
| Subsidies | 0,8 miljoen  | 8%         |
| Totaal    | 11,3 miljoen | 100%       |

Bron: database 2 en de tabellen 2 en 3.

<sup>696</sup> Zie ook NA, archief RKE, 130 dossier 8641, waarin wordt betoogd dat de aartspriesters Cramer en Van Nooy nog in 1822 positief reageerden op dergelijke plannen.

Uit het financieringsschema (tabel 2) bleek dat de zeven onderzochte parochies in staat waren gemiddeld 38% van de bouwsom in de vorm van eigen vermogen op te brengen. Aangezien het aantal bouwprocessen op het platteland in deze periode structureel hoger lag dan in stedelijke gebieden en het percentage EV in plattelandsstaties meestal hoger lag, ben ik uitgegaan van een gemiddeld percentage EV van alle parochies van 45%. Over de gehele periode 1795 – 1875 komt dat overeen met een bedrag van f 5,1 miljoen.

Omdat het eigen vermogen van de staties en parochies bijna nooit volstond, was haast altijd een aanzienlijke hoeveelheid vreemd vermogen noodzakelijk voor de financiering van bouwprocessen. In de macroanalyse werd aangetoond dat dit vreemd vermogen in deze periode meestal werd aangetrokken via het informele katholieke ‘kredietcircuit’. In de loop van de negentiende eeuw gingen de leden van dit kredietcircuit een steeds belangrijker rol spelen bij de financiering van de katholieke kerkbouw.

Op grond van informatie uit diverse archieven kon worden berekend dat een bedrag van ongeveer f 0,8 miljoen werd bijgedragen door de verschillende overheden in de vorm van subsidies. Dat kwam overeen met een percentage van gemiddeld 8% van de totale bouwkosten. De constatering uit 1848 dat met deze subsidies in de meeste gevallen symbolische bedragen waren gemoeid, lijkt daarmee bevestigd.<sup>697</sup> Op basis van de informatie uit tabel 1.30 lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat katholieke kerkbouwprocessen in het aartsbisdom Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem in de periode 1795 – 1875 in belangrijke mate werden gefinancierd met vreemd vermogen.

697 *Handboekje voor de Zaken der RK Eeredienst* 4 (1850) 125 – 129.



# Hoofdstuk 2

## DE PERIODE 1875 – 1935: HET KERKELIJK KREDIET ALS ONMISBAAR INSTRUMENT BIJ DE FINANCIERING VAN DE KATHOLIEKE KERKBOW

### 2.1 Kwantitatieve ontwikkelingen

De indeling van dit hoofdstuk is als die van het voorgaande. In het eerste deel worden gegevens over de ontwikkeling van de kerkbouw voor de periode 1875 – 1935 gepresenteerd. Daarna wordt aandacht besteed aan de evolutie van de katholieke bevolking in het bisdom Haarlem. In het tweede deel van het hoofdstuk wordt onderzocht hoe de institutionele context van het kerkbouwproces veranderde. In het derde en vierde deel volgen de micro – en de macroanalyse. Het hoofdstuk wordt afgesloten met conclusies.

#### 2.1.1 De ontwikkeling van de katholieke kerkbouw in de periode 1875 – 1935

In de periode 1875 tot 1935 werden in het bisdom Haarlem 407 bouwprocessen uitgevoerd. Meer dan de helft van dat totaal, 228 bouwprocessen, kan worden gekenmerkt als nieuwbouw. Tabel 2.1 bevat de essentiële gegevens voor deze periode.

*Tabel 2.1: het aantal bouwprocessen dat werd uitgevoerd in het bisdom Haarlem gedurende de periode 1875 – 1935*

| Totaal | Nieuwbouw | Noodkerken | Overig | Bouwprocessen per jaar | Nieuwbouw per jaar |
|--------|-----------|------------|--------|------------------------|--------------------|
| 407    | 228       | 63         | 116    | 6,8                    | 3,8                |

Bron: Database 2

Terwijl aan het begin van de negentiende eeuw de toestand van een groot deel van de katholieke kerken als onvoldoende moest worden bestempeld,

had rond 1870 een enorme inhaalslag plaatsgevonden.<sup>1</sup> De zolderkerken in de steden waren bijna allemaal verdwenen, veel schuurkerken waren vervangen en als gevolg van de bepalingen van het provinciaal concilie van Den Bosch van 1865 en de diocesane synode van Warmond van 1867 werden de liturgische eisen waaraan katholieke kerkgebouwen moesten voldoen, duidelijk omschreven. Tabel 2.2 geeft een beeld van de spreiding van het aantal bouwprocessen over de stedelijke en landelijke gebieden. Bij de indeling in stedelijke en landelijke parochies is rekening gehouden met het feit dat nogal wat parochies die oorspronkelijk in landelijke gebieden waren gelegen, tijdens de periode 1875 – 1935 werden geannexeerd door stedelijke gemeenten.

*Tabel 2.2: het aantal bouwprocessen uitgevoerd in de periode 1875 – 1935 en de verdeling tussen stedelijke en landelijke parochies*

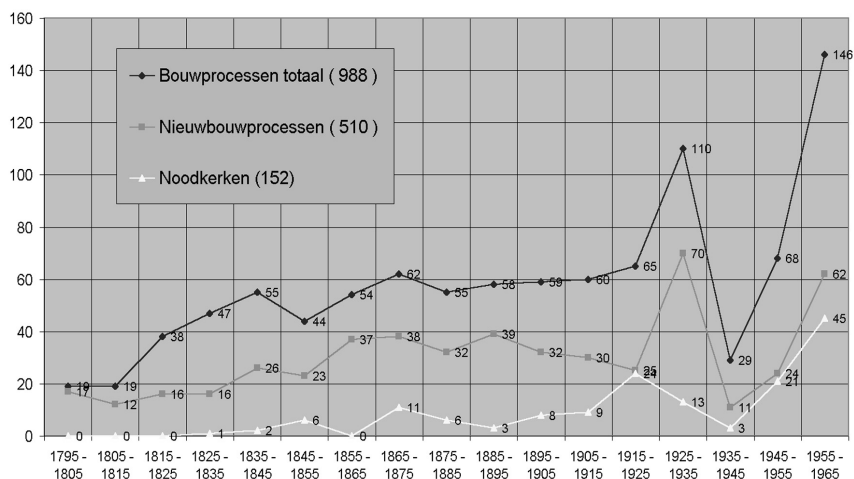
| Periode     | Totaal | Stedelijk | Landelijk | Stedelijk tov totaal |
|-------------|--------|-----------|-----------|----------------------|
| 1875 – 1885 | 55     | 17        | 38        | 31%                  |
| 1885 – 1895 | 58     | 24        | 34        | 41%                  |
| 1895 – 1905 | 59     | 26        | 33        | 44%                  |
| 1905 – 1915 | 60     | 28        | 32        | 46%                  |
| 1915 – 1925 | 66     | 26        | 40        | 39%                  |
| 1925 – 1935 | 110    | 49        | 60        | 44%                  |
| Totaal      | 407    | 170       | 237       | 41%                  |

Bron: Database 2. N.B. De percentages in kolom 5 zijn afgerond op hele getallen.

Het percentage van de kerkbouwprocessen dat zich afspeelde in stedelijke gebieden nam geleidelijk toe van een gemiddelde van 25% in de periode 1795 – 1875 (zie tabel 1.10) tot een gemiddelde van ongeveer 41% in de periode tussen 1875 en 1935, een ontwikkeling die samenhang met de groei van de bevolking in de steden. De snelle groei van de steden zorgde ervoor dat de bouwopgave ook van aard veranderde. In de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw was daarom sprake van twee, elkaar overlappende, ontwikkelingen op kerkbouwkundig gebied in het bisdom Haarlem. Ten eerste moest de bestaande kerkvoorraad worden vervangen door ruimer uitgevoerde nieuwbouw en ten tweede werden vanaf 1880 veel nieuwe parochies opgericht om de toename van de katholieke be-

<sup>1</sup> *Handboekje voor de Zaken der RKE* 7 (1853) 430 en *Handboekje voor de Zaken der RKE* 19 (1865) 278.

*Grafiek 3: het totaal aantal bouwprocessen, nieuwbouwprocessen en noodkerken in het aartsbischopdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 - 1965*



Bron: Database 1 en 2

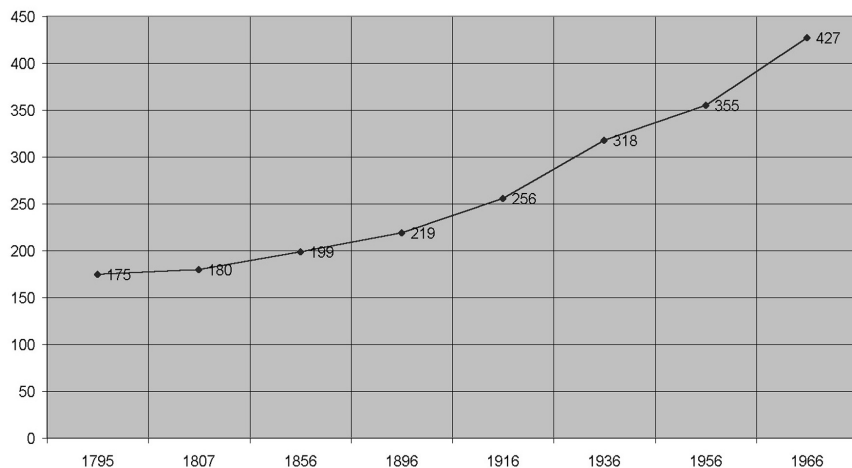
volking te kunnen opvangen. De verbetering van de kwaliteit van de bestaande kerken moest samengaan met een vergroting van de zitplaatscapaciteit en de aanpassing van de kerkgebouwen aan veranderingen in de woonomgeving en ideologie. In een poging de geloofsovertuiging die ze vertegenwoordigden zichtbaarder te maken, werd bovendien steeds meer aandacht besteed aan de architectuur. Katholieke kerken werden groter en mooier. Zoals blijkt uit grafiek 4, nam het aantal parochies in het bisdom Haarlem toe met ongeveer 60% van 199 in 1856 tot 318 in 1936.<sup>2</sup>

Grafiek 3 toont dat tussen 1875 en 1915 sprake was van een vrij constant volume aan kerkelijke bouwprocessen in het bisdom Haarlem terwijl het aantal gevallen van nieuwbouw afnam. Deze trend kan wellicht worden verklaard uit het feit dat de toename van de omvang van de kerkgebouwen en de uitbreiding van het aantal pastoors en kapelaans een toename van het aantal H.H. Missen mogelijk maakte. Door een combinatie van grotere kerken en intensiever gebruik kon de snelle groei van het aantal gelovigen in eerste instantie worden opgevangen.

De terugloop van de nieuwbouw in de periode tot 1915 kan wellicht worden verklaard door een combinatie van factoren. Tussen 1883 en 1928 richtten de bisschoppen Bottemanne en Callier tachtig nieuwe parochies op. Als

2 Jansen, Th. A.J., *De pater op de pastorie*, 101

*Grafiek 4: de ontwikkeling van het aantal staties en parochies in het aartsbischepstoegebied Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 – 1965*



Bron: Jansen, Th. A.J., *De pater op de pastorie*, 101

gevolg van een gebrek aan fondsen waren de gelovigen in veel van die nieuwe parochies gedwongen hun godsdienstplichten gedurende de eerste jaren te vervullen in noodkerken totdat de bouw van een definitieve kerk kon worden gefinancierd. De toename van het aantal noodkerken in de periode 1885 – 1915 is duidelijk zichtbaar in grafiek 3. Dat verschijnsel bleef overigens niet beperkt tot de nieuwe parochies in het bisdom Haarlem. Ook in jonge stedelijke parochies in andere Europese bisdommen werden noodkerken geplaatst in nieuwe parochies. De levensduur van deze kerken, meestal uitgevoerd in betrekkelijk goedkope materialen, werd gesteld op een jaar of twintig. Wanneer het definitieve kerkgebouw in gebruik was genomen, werd de noodkerk bestemd voor andere doeleinden.<sup>3</sup>

Des te opvallender is de sterke toename van het aantal gevallen van nieuwbouw na afloop van de Eerste Wereldoorlog en de verdubbeling van het aantal bouwprocessen in de periode 1925 – 1935 ten opzichte van het gemiddelde in de periode 1845 – 1915. In de periode na afloop van de Eerste Wereldoorlog voltrok zich in de Nederlandse samenleving en onder de katholieken een ingrijpende verandering in de houding ten opzichte van financiering met vreemd vermogen, die ook zichtbaar werd in het spraakgebruik. Terwijl tot die tijd het begrip ‘kerkeschuld’ gangbaar was als aanduiding voor het vreemd vermogen dat werd opgenomen voor de financiering van kerkelijke bouw-

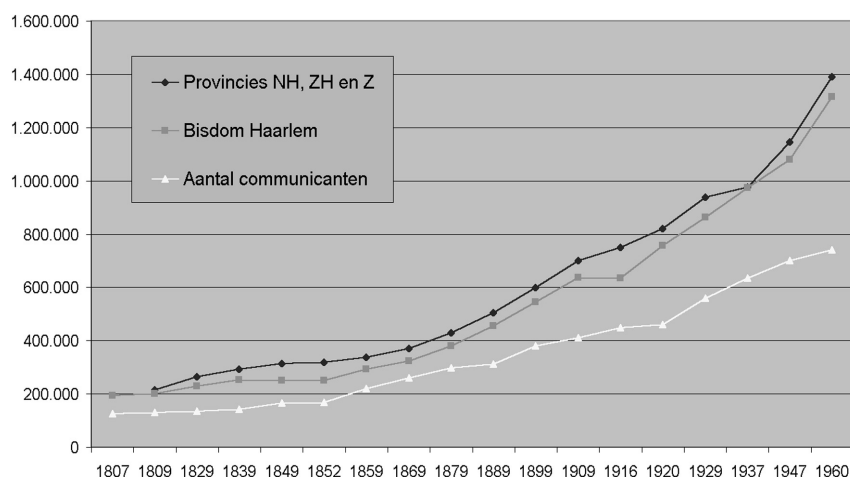
3 Zie de voorbeelden uit Londen, Birmingham en Keulen. Swoboda, H., *Grossstadtsseelsorge*, 108 – 109 en 198.

processen, maakte deze term in de jaren twintig plaats voor het begrip ‘kerkelijk krediet’. Dit kerkelijk krediet werd de basis voor de aanzienlijke investering in de bouw van kerken en kerkelijke voorzieningen in het bisdom Haarlem in de periode 1919 – 1933. Een combinatie van ondeskundig gebruik van kerkelijk krediet en een snelle stijging van de bouwkosten heeft niet alleen een aanzienlijk aantal parochies in het bisdom Haarlem maar ook veel katholieke instellingen elders in Europa geconfronteerd met grote financiële problemen.

### 2.1.2 De ontwikkeling van de katholieke bevolking in het bisdom Haarlem

In 1869 telde Nederland 3,2 miljoen inwoners. De westelijke provincies tel- den ongeveer een derde of 1,4 miljoen inwoners.<sup>4</sup> Tussen 1870 tot 1935 ver- dubbelde de omvang van de Nederlandse bevolking van 3,5 tot 8,3 miljoen inwoners.<sup>5</sup> Het aantal katholieken in de Nederlandse kerkprovincie steeg van

*Grafiek 2: de ontwikkeling van het aantal katholieken en communicanten in de pro- vincies Zuid - Holland, Noord - Holland en Zeeland, het aartsbisdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1807 - 1960*



Bron: Zie de toelichting bij tabel 4.

4 In 1795 telde de Republiek 2.092.978 inwoners. Oomens, C.A., *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw*, (Den Haag 1989) 46 – 47. Zie ook: Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 69. De cijfers van 1853 zijn gebaseerd op de uitkomsten van de volkstelling van 1849.

5 CBS, *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800 – 1999* (Voorburg/Heerlen 2001) 14 -15.

1,79 miljoen in 1899 tot 2,89 miljoen in 1930. Vanaf 1930 vormden de katholieken de grootste geloofsgemeenschap in Nederland.<sup>6</sup> In de drie westelijke provincies, ruwweg overeenkomend met het bisdom Haarlem, was sprake van een soortgelijke ontwikkeling.

In de periode tussen 1875 en 1935 was sprake van een ruime verdubbeling van de bevolking van de westelijke provincies van 1.452.066 in 1869 tot 3.714.771 in 1929. Grafiek 2 maakt zichtbaar dat het aantal katholieken in het bisdom Haarlem toenam van 369.285 in 1869 tot 938.167 in 1929. Het bisdom Haarlem was op grond van die toename in de periode 1875 – 1935 het grootste van de vijf bisdommen.<sup>7</sup> De stijging van het aantal katholieken werd voor een groot deel veroorzaakt door de snelle groei van de bevolking van steden met meer dan 20.000 inwoners.<sup>8</sup>

In hoofdstuk 1 werd geconstateerd dat aan het begin van de negentiende eeuw een min of meer vaste omrekenfactor werd gehanteerd voor de verhouding tussen het aantal zielen en het aantal communicanten van 3:2. De vraag kan worden gesteld of daarvan ook sprake was in de periode 1875 – 1935. Bleef met andere woorden de omrekenfactor van 3:2, die aan het begin van de negentiende eeuw werd gehanteerd voor de berekening van de verhouding tussen het aantal katholieken en het aantal communicanten, gelijk? Op grond van statistisch materiaal lijkt de vraag bevestigend te kunnen worden beantwoord. Per 31 december 1889 telde het bisdom Haarlem 450.976 katholieken, van wie slechts 256.000 katholieken hun paasplicht vervulden.<sup>9</sup> De statistiek is pas enigszins betrouwbaar vanaf 1916 toen in het weekblad *Sint Bavo* met enige regelmaat statistische gegevens over de ontwikkeling van de katholieke bevolking van het bisdom werden gepubliceerd. Tabel 2.3 geeft de cijfers over de periode 1916 – 1937.

De groei van het aantal katholieken werd weerspiegeld in de groei van het aantal parochies in het bisdom Haarlem dat tussen 1896 en 1936 toenam van 219 tot 318, een toename met 50%.<sup>10</sup>

6 CBS, *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899 – 1994* (Den Haag 1994) 33.

7 Cijfers voor 1869: CBS, *Bijdragen tot de statistiek van Nederland, Nieuwe gegevens no. 184* Inleiding tot de uitkomsten der negende algemene tienjaarlijkse volkstelling (Den Haag 1913) Cijfers voor 1930: *Statistiek van Nederland*, Volkstelling 31 december 1930 deel III, kerkelijke gezindte (Den Haag 1933) 42 – 43 en *Sint Bavo* 27 (1924) 167.

8 Kok, J.P.J., *De geloofsafval in de steden en het organisatieleven ten plattelande* (Den Bosch 1926) 15 en 'Bevolking van stad en platteland' in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 25 (1926) 411.

9 ASCPH, 1891, I

10 Jansen, Th.A.J., *De pater op de pastorie*, 101.

*Tabel 2.3: de verhouding tussen het aantal katholieken en het aantal communicanten in het bisdom Haarlem in de periode 1916 – 1937*

| Jaar | Katholieken | Communicanten | Percentage |
|------|-------------|---------------|------------|
| 1916 | 633.301     | 448.447       | 70%        |
| 1925 | 777.883     | 500.724       | 64%        |
| 1929 | 862.827     | 558.041       | 64%        |
| 1937 | 972.385     | 634.105       | 65%        |

Bron: *Sint Bavo*, 20 (1917) 505 – 506; 29 (1926) 406 – 407; 33 (1930) 242 – 243; 41 (1938) 172 – 173

De snelle groei van de katholieke bevolking in het westen van Nederland was niet uniek. Overal in Europa was een dergelijke ‘demografische revolutie’ zichtbaar.<sup>11</sup> Hij had belangrijke gevolgen. Als gevolg van de crisis die de Europese landbouw teisterde in de periode tussen 1874 en 1895, verslechterden de leefomstandigheden op het platteland. Naarmate de crisis langer duurde en de groei van de industrie in Nederland op gang kwam, intensifieerde de migratie naar de grote steden. Tienduizenden gezinnen verhuisden in de periode tussen 1880 en 1914 van het platteland naar de grote steden in het westen in de hoop daar werk te vinden dat beter werd betaald. Een goed voorbeeld van die snelle bevolkingsgroei is Rotterdam. Tussen 1876 en 1934 nam de omvang van de bevolking van Rotterdam toe van 136.000 tot 595.000 inwoners.<sup>12</sup> Waarschijnlijk hebben katholieken een belangrijk aandeel in de immigratie gehad.<sup>13</sup>

*Tabel 2.4: de ontwikkeling van de bevolking van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag in de periode 1879 tot 1939 (aantallen x 1.000)*

| Aantal inwoners | 1879  | 1899  | 1909  | 1939  |
|-----------------|-------|-------|-------|-------|
| Amsterdam       | 317.0 | 510.9 | 566.1 | 800.6 |
| Rotterdam       | 148.1 | 318.5 | 418.0 | 619.8 |
| Den Haag        | 113.4 | 206.0 | 271.3 | 504.3 |

Bron: *Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's Gravenhage* (Den Haag 1948) 47.

11 Diederiks, H.A., et al., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 1987) 237.

12 Bouman, P.J. en W.H., *De groei van de grote werkstad* (Assen 1952) 131.

13 Rogier, L.J., *In vrijheid herboren*, 467.

Die snelle groei van de bevolking in de grote steden van Europa bracht allerlei maatschappelijke verschijnselen met zich mee, waaronder een voortschrijdend proces van ontkerkelijkking.<sup>14</sup> Bestaande kerkelijke verbanden verloren in toenemende mate hun betekenis. De nieuwe stadsbewoners werden niet alleen aangetrokken door andere activiteiten, ook de geloofsbeleving in de grote steden was verschillend als gevolg van de opkomst van allerlei sekten.<sup>15</sup>

De gevolgen voor de geloofsbeleving van veel katholieken bleven niet uit. In 1921 verklaarde bijna een kwart van de bevolking van de grote steden niet langer te behoren tot een kerkelijke gezindte.<sup>16</sup> De afkalving van de traditionele geloofsbeleving kon ook door middel van andere criteria worden vastgesteld, bijvoorbeeld aan de hand van de toename van het aantal 'gemengde huwelijken' en de afname van het aantal kinderen geboren uit gemengde huwelijken dat katholiek werd gedoopt. Vooral in de 'stedelijke' bisdommen Haarlem en Utrecht maakte men zich steeds meer zorgen over die ontwikkelingen.<sup>17</sup> Het verschijnsel van de gemengde huwelijken, waarbij een katholieke partner trouwde met een persoon van een andere geloofsovertuiging, werd voor het eerst statistisch geïnventariseerd in 1914. Het aantal gemengde huwelijken bedroeg toen een kwart van het aantal 'traditionele' huwelijken.<sup>18</sup> Welke demografische maatstaf men ook hanteerde – het aantal kerkelijk ingezegende huwelijken of het aantal onwettige geboorten, statistisch onderzoek toonde aan dat de katholieke zuil minder solide was dan gehoopt en gedacht.

In het voorjaar van 1924 publiceerde mr. G.C.J.D. Kropman op basis van onderzoek onder Amsterdamse katholieken een serie artikelen in het weekblad *De Nieuwe Eeuw*. Hij gebruikte het woord 'verval' om zijn bevindingen

14 Rogier, L.J. *In vrijheid herboren*, 326. Zie ook: Bouman, P.J. en W.H., *De groei van de grote werkstad*, 18 – 31 en 90 – 102 en Swoboda, H., *Grossstadtseelsorge*, 125.

15 Bouman, P.J. en W.H., *De groei van de grote werkstad*, 38.

16 Kropman, G.C.J.D., 'Katholiek Maatschappelijk werk in Amsterdam' in: *De Nieuwe Eeuw* 334 (17 januari 1924) 488 en Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland* (Groningen 1933) 51- 55 en 86 – 102. Zie ook Bouman, P.J. en W.H., *De groei van de grote werkstad*, 97.

17 Zie de Herderlijke brief van de aartsbisschop en de bisschop van Haarlem over dit onderwerp in *Sint Bavo* 9 (1906) 145 – 147. Het verschijnsel van de gemengde huwelijken bezorgde kerkelijke gezagsdragers in heel Europa hoofdbrekens. Swoboda, H., *Grossstadtseelsorge*, 117.

18 3.550 gemengde huwelijken tegenover 11.841 huwelijken tussen katholieke partners. Aalberse, P.J.M., 'Gemengde huwelijken' in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 16 (1917) 89. Cijfers over dit onderwerp werden sinds 1914 bijgehouden *Katholiek Sociaal Weekblad* 15 (1916) 57 – 58 en *Sint Bavo* 20 (1917) 242 en *De Nieuwe Eeuw* 8 (1924) 1001 – 1002.



te duiden.<sup>19</sup> Bepaald zorgwekkend vond hij het feit dat een groot deel van de jeugd buitenkerks opgroeide. De grote steden werden 'uitgestrekte missiegebieden' genoemd, waar men, 'evenals bij de heidenen, van voren af aan moet beginnen om de kinderen tot het katholieke geloof te bekeren'.<sup>20</sup> Enkele jaren later publiceerde rector J.P.J. Kok, geestelijk adviseur van de Brabantse Land – en Tuinbouwbond, de resultaten van een onderzoek naar de geloofsbeleving van katholieken op het platteland van Brabant. Hij meende dat de wijdverbreide geloofsafval onder katholieken die naar de grote steden waren gemigreerd te wijten was aan de slechte kwaliteit van de katholieke kerkorganisatie op het platteland.<sup>21</sup> In 1933 kon J.P. Kruijt in zijn studie naar het verschijnsel 'onkerkelijkheid' in Nederland de uitkomst van beide onderzoeken alleen maar bevestigen.<sup>22</sup> Vooral in het westen van Nederland nam het percentage onkerkelijken toe. In de grote steden vervulde bijna een derde van de katholieke gemeenschap niet langer de Paasplicht, traditioneel een symbool voor het actieve lidmaatschap van het katholieke kerkgenootschap.<sup>23</sup>

Een belangrijke oorzaak voor de toename van de onkerkelijkheid onder katholieken in stedelijke gebieden werd gezocht in onvolkomenheden in de bestaande structuur van de zielzorg. Net als in de meeste Europese steden bleek de organisatie van de zielzorg in het bisdom Haarlem niet of nauwelijks berekend op de dynamiek die de demografische revolutie teweegbracht.<sup>24</sup> De inburgering van katholieke migranten was kerkrechtelijk een taak voor de parochiegeestelijkheid. Die werd echter zeer in beslag genomen door inspanningen ten bate van het katholieke verenigingsleven, die weer waren gericht op het behoud van de katholieken binnen de parochies.<sup>25</sup> Van 1876 tot 1902 was de pastoor van de parochie van de H.H. Martelaren van Gorcum op het Stieltjesplein in Rotterdam belast met de zielzorg voor de snel

19 Mr. Kropman publiceerde de reeks van zestien artikelen over de maatschappelijke ontwikkelingen in de Amsterdamse katholieke gemeenschap in het weekblad *De Nieuwe Eeuw* in de periode januari – mei 1924.

20 'Jongens in de grote steden I en II' in *Katholiek Sociaal Weekblad* 15 (1916) 561 en 573.

21 *De Geloofsafval in de steden en het organisatieleven ten plattelande* (Den Bosch 1926) 2-4. Zie ook: het rapport dat R. Giovaninni, pauselijk zaakgelastigde te Den Haag verzond op 19 oktober 1902 aan kardinaal-staatssecretaris M. Rampolla over de behandeling van de katholieke arbeiders in Brabant en Limburg in: Valk, J.P. de, *Roomser dan de Paus?* 201 – 209.

22 Vier gemeenten in de Zaanstreek bleken de hoogste percentages onkerkelijken te hebben. Koog aan de Zaan (38,27%, Zaandam (37,29%), Zaanwijk (36,98%) en Wormerveer (34,61%) Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland*, 40. Zie ook Tabel A. in Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland*, 263.

23 Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland*, 88.

24 Swoboda, H., *Grossstadtseelsorge*, 228.

25 *Acta et decreta Synodi Provincialis*, Titul Caput. Zie ook: Caspers, C.M.A.,

groeiende bevolking van heel Rotterdam – Zuid.<sup>26</sup> Het werkgebied van de pastoor omvatte naast Rotterdam – Zuid, IJsselmonde, Ridderkerk, Charlois en Barendrecht. Pas in 1902 werd op het Afrikaanderplein, op een behoorlijke afstand lopen van de moederkerk, een houten noodkerk ten behoeve van de nieuwe parochie van de H. Franciscus van Assisi gebouwd. In de beginjaren was de buurt zo onveilig dat de pastoor twee honden had en met een geladen pistool onder zijn kussen sliep.<sup>27</sup> Een groot deel van de nieuwe stadsbewoners was toen al van kerk en godsdienst vervreemd. Een steekproef onder arbeiders die met de margarinefabriek van Van der Bergh uit Oss uit naar Rotterdam verhuisden, bevestigde het beeld van het sluipende proces van geloofsafval. Men noemde het ‘huiveringwekkend, bijna automatisch’.<sup>28</sup> De pastoors in de grote steden stonden betrekkelijk machteloos tegenover deze processen.<sup>29</sup>

De zielzorgproblematiek was in veel steden identiek. Opvang en registratie van nieuwe katholieken vormden een probleem voor parochiegeestelijken in alle grote Europese steden. Gebrek aan adresgegevens maakte huisbezoeken bij recent gevestigde katholieke gezinnen in de praktijk vaak onmogelijk.<sup>30</sup> Een steeds groter deel van de gemigreerde katholieken had, om verschillende redenen, geen behoefte deel te nemen aan het katholieke leven in de nieuwe woonwijk of woonplaats, liet de kinderen niet dopen en ging niet meer naar de kerk.<sup>31</sup> Een en ander vergrootte de financiële lasten van de katholieke bewoners die wel deelnamen aan het parochieleven.<sup>32</sup> Initiatieven tot passende actie waren vooral het werk van leken, katholieke ambtenaren en (plaatselijke) politici.<sup>33</sup> In 1902 werd de Katholieke Sociale Actie (KSA) opgericht en in hetzelfde jaar verscheen het eerste nummer van het *Katholiek Sociaal Weekblad* onder redactie van mr. P.J. Aalberse, wethouder in Leiden en later lid van de Tweede Kamer.

Om de katholieke inwoners van Amsterdam beter te kunnen bereiken en organiseren, nam de deken van Amsterdam, mgr. J.J. Lans, in 1905 het initia-

‘Het jaarlijks algemeen huisbezoek in katholiek Nederland rond de eeuwwisseling’ in: *Trajecta* 4 (1995) 123.

26 *Honderd jaar kerk Stieltjesplein* (Rotterdam 1976) 5.

27 Het noodkerkje was in gebruik tot 1913 toen een neoromaanse kruisbasiliek werd ingewijd. Zie database 1.

28 Rogier, L.J. In *vrijheid herboren*, 467 – 468. Bouman, P.J. en W.H., *De groei van de grote werkstad*, 53 – 56.

29 Rogier, L.J., In *vrijheid herboren*, 442.

30 Swoboda, H., *Grossstadtseelsorge*, 104 – 105.

31 Kropman, G.C.J.D., ‘Katholiek maatschappelijk werk in Amsterdam VII’ in: *De Nieuwe Eeuw* 329 (21 februari 1924) 880.

32 *De Geloofsafval in de steden*, 1.

33 Rogier, L.J., In *vrijheid herboren*, 468.

tief tot de oprichting van een katholiek bevolkingsbureau. Demografische gegevens van katholieken werden onder leiding van mr. G.C.J.D. Kropman, later wethouder van Amsterdam en lid van de Tweede Kamer, uit de gemeentelijke bevolkingsadministratie gelicht en gerangschikt tot een katholiek bevolkingsbureau.<sup>34</sup> In 1908 werd het initiatief in Den Haag overgenomen. In 1913 kwam daar een soortgelijk katholiek bevolkingsbureau tot stand. Ondanks dergelijke initiatieven bleek het, als gevolg van gebrek aan tijd, mankracht en technische capaciteiten, moeilijk greep te krijgen op de demografische ontwikkelingen van de katholieken in de grote steden van het bisdom. Nog moeilijker was het greep te houden. In 1908 werd gesteld dat ‘overbekend was dat minstens 80% van de katholieken zich niet stoorde aan voorschriften een verhuizing of verandering in de huwelijks staat of samenstelling van het gezin door te geven aan de parochiegeestelijkheid’.<sup>35</sup> De pastoors bevestigden dat het, zelfs bij geregeld en nauwgezet huisbezoek, moeilijk, zo niet onmogelijk was, alle mutaties te verwerken tot een volledig betrouwbaar systeem. Desondanks bleken de katholieke bevolkingsbureaus nuttige instellingen. Vanaf 1918 probeerde men dergelijke katholieke bevolkingsregisters ook elders op te zetten.<sup>36</sup>

Het probleem van de geruisloze ‘verdwijning’ van veel katholieken werd langzaam duidelijk in Haarlem. Heel geleidelijk begon de ernst van het probleem door te dringen tot mgr. A.J. Callier, bisschop van Haarlem van 1903 – 1928. Onder zijn leiding ging het bisdom zich actiever opstellen. Mgr. Callier riep onder andere de hulp in van de paters Capucijnen, die veel ervaring hadden met de zielzorg in industriële gebieden. In 1907 gingen zij aan het werk onder de staalarbeiders in IJmuiden, in 1910 in de Amsterdamse Jordaan en in 1918 in Rotterdam.<sup>37</sup> In 1916 stuurde mgr. Callier de minderbroeder pater Fabianus naar Duitsland om te leren van de ervaringen die men daar had opgedaan.<sup>38</sup>

34 Het bureau was gevestigd aan het Spui 22. *De geloofsafval in de steden*, 10. Dit Amsterdamse initiatief werd zeer geprezen. Zie: Swoboda, H., *Grossstadtseelsorge*, 223 – 224.

35 NA, archief van het bestuur van het bisdom Rotterdam, 173. Zie de brochure: ‘Een R.K. Bevolkingsbureau?’ van september 1908, 2. In 1930 werd een stichting RK Bevolkingsbureau Den Haag opgericht.

36 ‘R.K. Bevolkingsregister’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 17 (1918) 29. Dergelijke initiatieven werden overal in Europa genomen. Swoboda noemt Londen, Dortmund en Wenen als voorbeeld. *Grossstadtseelsorge*, 99, 125 en 206. Betrouwbare adressenbestanden bleken ook van belang bij de plaatsing van leningen. Sint Bavo 8 (1905) 20.

37 Tekst uit september 1918. RANH, archief bisdom Haarlem, 1884.

38 In het voorjaar van 1916 vertrok pater Fabianus OFM, in opdracht van de bisschop van Haarlem, naar Duitsland om te bestuderen wat daar werd gedaan ten

Traditiegetrouw was de oprichting van nieuwe parochies een van de middelen om de katholieke kerk dicht bij de gelovigen te brengen.<sup>39</sup> In de periode 1903 – 1917 richtte de bisschop daarom vijftintig nieuwe parochies op, vooral in de stedelijke gebieden.<sup>40</sup> Over de noodzaak van de oprichting van nieuwe parochies werd steeds vaker bericht in het weekblad *Sint Bavo*, dat zich vanaf de oprichting in 1898 ontwikkelde tot de belangrijkste publicatie van het bisdom Haarlem. Rond 1920 moest mgr. Callier, naar aanleiding van berichten over de afvalligheid onder katholieken, erkennen dat hij ‘wist dat het erg was, maar dat het zo erg was, wist hij niet’.<sup>41</sup> In 1926 vertelde rector J.P.J. Kok, geestelijk adviseur van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, op de elfde Haarlemse katholiekendag dat een van zijn klasgenoten aan het hoofd stond van een nieuw gestichte parochie in Rotterdam. De bevolking in zijn parochie bestond ‘voor 7/8 uit Brabanders. Driekwart van hen was inmiddels voor het geloof verloren en volbloed socialist geworden’.<sup>42</sup> Hij zocht de oorzaak in het conservatisme, niet alleen op het platteland maar ook binnen de bisdommen en met name binnen het bisdom Haarlem. Rector Kok lanceerde de term ‘het lek der Hollandse steden’ en noemde dit het gevolg van de gangbare politiek van laissez faire. Hij stelde: ‘Wat Ariëns in Enschede en Prins, Poell en Mutsaers in Brabant hadden gedaan om katholieke arbeiders te helpen, werd grotendeels verzuimd in de Hollandse steden’.<sup>43</sup> Wellicht moet een uitzondering worden gemaakt voor het werk van de Franciscaner paters, onder wie de eerder genoemde pater Fabianus, die vanaf het begin van de eeuw veel aandacht besteedden aan de opvang van nieuwkomers in Amsterdam. Met behulp van gegevens van het pas opgerichte katholieke bevolkingsregister bezochten de Minderbroeders de katholieke migranten. Ook zij moesten concluderen dat het bijna onbegonnen werk was de katholieken voor het geloof te behouden. De grote meerderheid van de katholieke stadsbevolking bleek arm, werkloos en geheel vervreemd van de kerk.<sup>44</sup>

bate van hen die van het platteland naar de stad trokken. *Sint Bavo* 19 (27 februari 1916) 143.

39 Hoewel dat lang niet altijd erg succesvol was. Zie Saint, A., ‘Anglican Church-building in London’ in: *The Victorian Church*, 35 – 36..

40 *Sint Bavo*, godsdienstig weekblad voor het bisdom Haarlem 20 (1917) 321.

41 Rogier, L.J., *In vrijheid herboren*, 468. Zie ook Kok, J.P.J., *De geloofsafval in de steden en het organisatieleven ten plattelande*, 15 en Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland*, 88.

42 Het pamflet van rector Kok werd in 1926 geagendeerd op de bisschoppenvergadering in Den Bosch. AAU archief bisschoppenvergadering.

43 Rogier, L.J., *In vrijheid herboren*, 468.

44 Kok, J.P.J., *De geloofsafval in de steden*, 8 – 10.

Na afloop van de Eerste Wereldoorlog werd de maatschappelijke situatie ingewikkelder. Terwijl enerzijds de groei van het aantal katholieken de oprichting van nieuwe parochies onontkoombaar maakte, werd het bisdom Haarlem in toenemende mate geconfronteerd met een verschijnsel dat ‘cityvorming’ werd genoemd. De bevolking trok weg uit de stadscentra. Kantoren namen de plaats in van gezinnen.<sup>45</sup> Tabel 2.5 illustreert dit verschijnsel aan de hand van cijfers over de migratie van de bevolking van Amsterdam sinds het eind van de negentiende eeuw.

*Tabel 2.5: de migratie van de Amsterdamse bevolking in de periode 1899 – 1920*

|             | 1899    | 1909    | 1920    |
|-------------|---------|---------|---------|
| Kern        | 37.395  | 28.461  | 25.528  |
| Oude stad   | 265.089 | 239.719 | 231.328 |
| Nieuwe stad | 205.403 | 293.837 | 397.848 |

Bron: Kropman, G.C.J.D., ‘Katholiek maatschappelijk werk in Amsterdam VII’ in: *De Nieuwe Eeuw* 339 (21 februari 1924) 880.

Als gevolg van de invoering van nieuwe wetgeving op maatschappelijk gebied, onder andere de Woningwet van 1901, werd een voorschotregeling in het leven groepen om de verbetering van de kwaliteit van de woningbouw buiten de stadscentra te stimuleren. Vanaf 1905 kwam financiering beschikbaar en vanaf 1910 kwam de trek naar de nieuwe woonwijken buiten de stadscentra op gang.<sup>46</sup> Ook katholieken verhuisden uit de binnensteden naar betere en duurdere huizen in de nieuwe wijken aan de rand van de grote steden. Als gevolg van deze ontwikkelingen nam het aantal communicanten in de binnenstadsparochies af. Kerkgebouwen en andere kerkelijke voorzieningen die waren gebouwd voor grote aantallen kerkgangers werden minder intensief gebruikt. Een kleiner aantal parochianen moest de lasten opbrengen voor het onderhoud van de bestaande kerken, terwijl buiten het centrum de behoefte aan nieuwe kerken sterk toenam.<sup>47</sup>

45 Kok, J.P.J., *De geloofsafval in de steden*, 16 – 17.

46 Wils, J., *Arbeiderswoningen in Nederland, Vijftig met rijkssteun, onder leiding van architecten uitgevoerde plannen met de financiële gegevens, bijeengebracht door H.P. Berlage, A. Keppler, W. Kromhout en J. Wils* (Rotterdam 1921) X – XI. Zie ook Thijn, Th. van, ‘Het algemeen karakter van het tijdvak 1895 – 1914’ in: *AGN*, deel 13, 313.

47 In 1933 werd bijvoorbeeld de kerk van de H. Catharina aan het Singel in Amsterdam bij gebrek aan baten gesloten. Een deel van de inboedel werd bij opbod verkocht. Een nieuwe parochie werd in 1953 onder diezelfde naam opgericht in de westelijke tuinsteden.

In de ‘city’, het zakencentrum van Amsterdam, was rond 1920 sprake van een verhouding van één kerk op 750 katholieken terwijl in de nieuwe wijken, met een katholieke bevolking van naar schatting 140.000 zielen, de verhouding één kerk op ongeveer 6.500 zielen bedroeg. Die ontwikkeling was aanzet tot een hausse in de katholieke kerkbouw in de buitenwijken van de grote steden in de jaren twintig. Deze hausse is goed zichtbaar op de grafiek 3. De opvallende toename van het aantal noodkerken tussen 1915 en 1925 kan worden geïnterpreteerd als een voorbode van de ‘bouw golf’ van de periode 1925 – 1935.

## 2.2 De institutionele context van het bouwproces

In het tweede deel van het vorige hoofdstuk werd uiteengezet hoe tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw de wereldlijke overheid zich bewoog op het terrein van de wetgeving met betrekking tot het kerkelijke bouwproces. Een vorm van toezicht heeft tot 1871 bestaan. Vanaf 1853 werden belangrijke initiatieven genomen op het gebied van de interne organisatie van de Nederlandse kerkprovincie. Het Algemeen Reglement voor de Parochiële Kerk – en Armbesturen dat in 1854 en 1855 werd ingevoerd was daarvan een voorbeeld. Daarna hebben de bisschoppen van Haarlem in 1867 voor het eerst een diocesane synode bijeengeroepen. Als gevolg van de voortdurende verandering in de maatschappelijke omstandigheden, waren zij gedwongen de regelgeving regelmatig aan te passen. Dat gebeurde tijdens jaarlijkse pro-synoden, die in december werden gehouden in Haarlem.

### 2.2.1 De invoering van de *Codex Iuris Canonici* in 1917

Van september 1869 tot juli 1870 werd in Rome het eerste concilie bijeengeroepen na het concilie van Trente (1543 – 1566)<sup>48</sup> Net als het concilie uit de zestiende eeuw stond Vaticanum I in het teken van kerkhervorming en disciplineren.<sup>49</sup> Een belangrijk onderdeel van de beraadslagingen betrof de hervorming van de kerkelijke wetgeving. Vanuit verschillende kerkprovincies werd aangedrongen op een deugdelijk, bruikbaar en modern kerkelijk

48 Het concilie van Trente stond in het teken van de Contrareformatie. De deelnemers kwamen bijeen in drie perioden 1545 – 1548; 1551 – 1552 en 1562 – 1563 op verschillende plaatsen in Noord – Italië. Tijdens de 21ste zitting, op 16 juli 1562, werd het belangrijke Hervormingsdecreet uitgevaardigd. Wolmuth, J., *Dekrete der ökumenische Konzilien*, Band 3, 728 – 732.

49 Bornewasser, J.A., ‘De bisschop in de Rooms-Katholieke kerk van Trente tot Vaticanum I’ in: *Kerkelijk Verleden in een wereldlijke context*, 213 – 215.

wetboek.<sup>50</sup> Tot dat moment bestond de kerkelijke wetgeving uit een betrekkelijk onoverzichtelijk geheel dat het *Corpus Iuris Canonici* werd genoemd. Dit Corpus was alleen toegankelijk en begrijpelijk voor een klein deel van de gelovigen. De wens tot codificatie werd vooral ingegeven door juridische conflicten die het gebrek aan duidelijk toegankelijk kerkelijk recht opriep in vele staten waarin de katholieke kerk vertegenwoordigd was.<sup>51</sup> Een commissie van wijze mannen werd benoemd. Deze commissie begon zijn werk in 1904 en rondde het af in 1917. In de encycliek *Providentissima mater Ecclesiae* kondigde paus Benedictus XV aan dat vanaf Pinksteren 1918 de wetten zoals opgetekend in de *Codex Iuris Canonici* (CIC) van kracht zouden zijn voor de gehele kerk.<sup>52</sup> Enkele hoofdstukken uit de Codex zijn relevant voor dit onderzoek omdat zij bepalingen bevatten met betrekking tot de zorg voor en het bestuur over de aardse goederen van de kerk, waaronder de kerkgebouwen. Dat zijn vooral de canons 1495 – 1551.<sup>53</sup> Deze canons vormen een onderdeel van een groter geheel, de canons 1409 – 1551 waarin de regels met betrekking tot het bestuur van de kerkelijke goederen zijn vastgelegd.<sup>54</sup>

De canons 1495 tot en met 1517 behandelen de aankoop van kerkelijke goederen. In canon 1495 wordt bepaald dat de katholieke kerk het recht heeft om onafhankelijk van de burgerlijke rechtsmacht aardse goederen te verwerven, te behouden en te besturen binnen grenzen die zelf worden bepaald. In canon 1496 wordt gesteld dat het kerkelijk recht het mogelijk maakt van de gelovigen een bijdrage te vragen voor het onderhoud van de cultus, ten bate van de bedienaren en van andere dienaren van de kerk.<sup>55</sup> In canon 1502 wordt bepaald dat zonder schriftelijke toestemming van de Heilige Stoel, de bisschop of een plaatsvervanger geen beloning mag vragen voor enige kerkelijke dienstverlening. Canon 1504 bepaalt dat alle kerken (parochies) of goederen die zijn onderworpen aan de kerkelijke rechtspraak, en dat geldt ook voor lekenbroedersschappen, eenmaal per jaar als teken van onderwerpenheid aan de bisschop een bepaald bedrag moeten betalen, tenzij er voordien al sprake was van een bepaalde regeling.

De bisschop mag, buiten de bijdrage voor de seminariën, waarover meer in canon 1355, of de bijdrage voor de pensioenen, waarover meer in 1429, in buitengewone gevallen alle dienaren van de kerk een ‘buitengewone en matige’ bijdrage opleggen. De vaststelling van de bedragen die in een kerkpro-

50 *Codex Iuris Canonici*, xxix.

51 Schatz, K., *Vaticanum I 1869 – 1870*, (Paderborn 1992) deel I, 108 en deel II, 108 – 109.

52 *Codex Iuris Canonici*, xxxvii.

53 Appendix I van de *Conventus Prosynodalis* van 1935, 1.

54 *Codex Iuris Canonici*, 412 – 450.

55 *Codex Iuris Canonici*, 435/6.

vincie moeten worden betaald voor de verschillende handelingen van vrijwillige rechtspraak, voor de uitvoering van de voorschriften van de Heilige Stoel of voor de bediening van de sacramenten is een zaak voor het provinciaal concilie of de vergadering van bisschoppen, maar deze voorschriften hebben geen kracht van wet zonder voorafgaande toestemming van de Heilige Stoel.<sup>56</sup>

De canons 1518 tot en met 1528 betreffen het beheer van kerkelijke goederen, waarbij in Canon 1518 expliciet wordt gesteld dat de paus de opperbeheerder is van alle kerkelijke goederen.<sup>57</sup> De bisschop vervult een belangrijke rol bij dat beheer; hij moet 'met ijver' toezien op het beheer van alle kerkelijke goederen in zijn bisdom en zorgen dat geen goederen aan zijn rechtsbevoegdheid worden onttrokken, behalve op rechtsgeldige grond (canon 1519). Daartoe moet de bisschop een bisschoppelijke raad instellen, waarvan hijzelf voorzitter is, bestaande uit twee of meerdere mannen. Deze mannen mogen geen familieleden van de bisschop zijn. De canons 1529 tot en met 1543 betreffen contracten. Canon 1544 tot en met 1551 betreffen de vrome fundaties. Over het financiële beleid werd niet veel vermeld. Belangrijk in alle bepalingen is het feit dat de Codex voor iedereen duidelijk moet maken hoe moet worden gehandeld. Het is de vraag in hoeverre deze canons duidelijkheid verschaffen voor de dagelijkse gang van zaken.<sup>58</sup>

Canon 1162 is in dit verband belangrijk omdat daarin wordt bepaald dat geen kerk mag worden gebouwd zonder geschreven toestemming van de bisschop. Hij moet zich van tevoren vergewissen dat de onkosten voor het onderhoud van de kerkgebouw, eredienst en het levensonderhoud van de geestelijke aanwezig zijn. Bovendien mag geen nieuwe kerk worden gebouwd zonder overleg met de kerkbesturen van belendende parochies om te voorkomen dat zij schade lijden.<sup>59</sup> Datzelfde geldt voor religieuze gemeenschappen. Ook zij mogen, zonder toestemming van de bisschop, geen kerk of kerkelijk gebouw neerzetten.

### 2.2.2 *De kerkelijke regelgeving met betrekking tot het bouwproces*

Katholieke kerkbouwprocessen namen in de tweede helft van de negentiende eeuw in aantal toe en zorgden voor spraakmakende toevoegingen aan het silhouet van veel Nederlandse steden. Als gevolg van de belangrijke veranderingen in de wetgeving uit de periode na 1848 werd het karakter van het

<sup>56</sup> *Codex Iuris Canonici*, 438.

<sup>57</sup> *Codex Iuris Canonici*, 441.

<sup>58</sup> Beukering, F.C. van, 'Toelichting bij de kerk van St. Antonius Abt' in: *Het R.K. Bouwkundig Bouwblad* 1 (1929) 378 – 383. Het artikel bevat een goede beschrijving van de liturgische eisen die in de jaren dertig werden gesteld aan een katholiek kerkgebouw.

<sup>59</sup> *Codex Iuris Canonici*, 330.



kerkelijke bouwproces langzaam gewijzigd. De rol van de overheid nam in de periode 1848 tot 1875 af. Op basis van de Grondwet van 1848 en de Wet op de kerkgenootschappen van september 1853, bepaalde de overheid zich tot twee taken: de garantie van de grondwettelijk geregelde vrijheid van godsdienst en handhaving van de openbare orde. Subsidiering van de kerkbouw vormde na 1871 nauwelijks meer een onderdeel van het overheidsbeleid. Het beheer van de parochiële geldmiddelen was tot 1868 onderworpen aan toezicht van het college van Gedeputeerde Staten. Per 1 januari 1871 werd het departement voor de Zaken der Roomsche Katholieke Eeredienst afgeschaft.

Deze wijzigingen betekenden dat het kerkelijke bouwproces in het bisdom Haarlem werd vereenvoudigd. Bijna alle fasen (initiatief, grondverwerving, ontwerp, financiering en uitvoering) behoorden na 1871 tot de verantwoordelijkheid van de kerkbesturen, terwijl de bisschop op grond van het kerkrecht de eindverantwoordelijkheid behield. Op grond van canon 1162 van de CIC moest hij zich verzekeren van het feit dat de financiering van de bouwprocessen goed was geregeld.

In de periode 1875 – 1935 hadden katholieke kerkbesturen bij de voorbereiding en uitvoering van hun bouwprocessen vooral te maken met twee bronnen van kerkelijke regelgeving:

1. Het reglement voor parochiële kerkbesturen uit 1854 en
2. De bepalingen van het provinciale concilie van Den Bosch van 1865 en van de diocesane synode van Haarlem van 1867.<sup>60</sup>

Als gevolg van de noodzaak enerzijds bestaande parochiekerken uit te breiden of te verbeteren en anderzijds nieuwe parochiekerken te bouwen, bestond bij de kerkbesturen in het bisdom Haarlem een grote behoefte aan middelen voor de financiering van bouwprocessen. Aangezien het eigen vermogen van de meeste parochies niet volstond voor de financiering van bouwprocessen, waren ze aangewezen op vreemd vermogen. Voor het aantrekken van vreemd vermogen hadden kerkbesturen toestemming nodig van de bisschop.<sup>61</sup>

De rol van de bisschop in het bouwproces veranderde op een merkwaardige manier. Omdat bouwprocessen technisch ingewikkelder werden en de bedragen gemoeid met de uitvoering van de kerkelijke bouwwerken toenamen, was de bisschop van Haarlem soms gedwongen de regelgeving tussen tijds aan te passen. Daartoe werd in december van ieder jaar in Haarlem een ‘prosynode’ gehouden waarbij de kerkelijke regelgeving – indien nodig – op onderdelen werd aangepast.<sup>62</sup> De voorschriften voor de manier waarop kerk-

60 Met name Titulus X, Caput II van de *Acta et Decreta* van het Provinciaal Concilie te den Bosch en Cap XXXIII van de *Acta et Decreta* van de Diocesane Synode te Haarlem. *Statuta diocesis Harlemensis renovata 1912* (Haarlem 1913) 39.

61 Zie artikel 20 van het Algemeen Reglement voor Parochiële kerkbesturen.

62 *ASCPH 1867 – 1927* (Haarlem z.j.) passim

besturen hun rekening en verantwoording moest indienen, werden gewijzigd in 1862, 1873, 1886, 1909 en 1912.<sup>63</sup> In 1862 bepaalde bisschop G.P. Wilmer dat de dekenen in eerste instantie verantwoordelijk waren voor het toezicht op de boekhouding van de parochies. Het bisdom kreeg de boeken, voorzien van eventuele opmerkingen van de dekenen, van de kerkbesturen.<sup>64</sup>

Vanaf 1873 moesten de penningmeesters van de kerkbesturen 'dagregisters of dagboeken' van inkomsten en uitgaven bijhouden. Over de manier waarop de financiële administratie werd bijgehouden betoonde de bisschop zich over het algemeen tevreden. Deze bepaling werd herhaald in 1886.<sup>65</sup> In dat jaar stelde de bisschop ook voorschriften vast voor de manier waarop de rekening en verantwoording van belangrijke bouwprocessen moest worden ingericht. 'Bij de bouw van een nieuwe kerk of pastorie of bij een aanmerkelijke verbouwing van beide, zal, indien men de rekening en verantwoording daarvan buiten de gewone administratie of jaarlijkse gewone rekening wenst te houden, een afzonderlijke rekening van de betrokken bouw in duplo door bemiddeling van de ZE deken aan Ons ter goedkeuring worden ingezonden, en zulks uiterlijk binnen twee maanden na de laatste betalingstermijn in het bestek bepaald. De zeer eerwaarde heren dekenen zijn door Ons gemaand te zorgen dat aan Onze bepaling stiptelijk voldaan worde'.<sup>66</sup> In 1919 werd bepaald dat pastoor en kerkbestuur bij 'toenemende uitbreiding van een parochie' erop bedacht moesten zijn zich tijdig te verzekeren van het benodigde terrein waarop de kerk der eventueel te stichten nieuwe parochie zal kunnen gebouwd worden. 'Voor de financiële zijde dezer aangelegenheid make men zich niet bezorgd, aangezien het ordinariaat te beslissen heeft omtrent de financiële mogelijkheid en de nodige maatregelen treffen zal, om casu quo de schuldenlast op de nieuw gestichte parochie over te brengen'.<sup>67</sup>

Ook de voorschriften voor de uitvoering van kerkelijke bouwprocessen werden tussen 1909 en 1913 verschillende malen aangepast.<sup>68</sup> In 1908 bepaalde de bisschop, 'ter voorkoming van klachten' [van beleggers in kerkelijke leningen], dat kerkbesturen die obligatieleningen uitschreven, duidelijk moesten vermelden in welke bladen de advertenties over uitloting van stukken werden geplaatst.<sup>69</sup> In 1913 werden de bouwvoorschriften, die in voorgaande jaren bij verschillende gelegenheden waren aangepast, voor het eerst

63 *ASCPH* 1873 VIII en IX, 1909, VI en 1912, VI.

64 GAA, 436/181. Hij liep daarbij vooruit op de bepalingen van de diocesane synode van 1867.

65 *ASCPH*, 1873, VIII en IX.; 1886, Caput XX.

66 *ASCPH*, 1886, Caput XX, II.

67 *ASCPH*, 1919, Artikel 17.

68 *ASCPH*, 1909, IX; 1910, II en 1911, XI.

69 *ASCPH*, 1908. IV.

als een geheel gepubliceerd.<sup>70</sup> In 1920 werd ze geactualiseerd en gepubliceerd als de 'Bepalingen voor Bouwwerken'. De bepalingen werden toen ingedeeld in zes korte hoofdstukken: 1. Machtiging, 2. De bouwrekening, 3. Architecten, aannemers en onderaannemers, 4. Bestekken, 5. Het bouwkundig advies en 6. Het weren van brandgevaar.<sup>71</sup>

De kerkelijke regelgeving op het gebied van de kerkbouw werd in deze periode waarschijnlijk aangepast in verband met bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen. Daarbij moet worden gedacht aan de groei van het aantal katholieke stands- en vakorganisaties in de bouw, zowel bij werknemers als bij werkgevers en aan de tegenstellingen tussen de belangen van werknemers en werkgevers.<sup>72</sup> Vanaf het einde van de negentiende eeuw hadden de Haarlemse bisschoppen de vorming van katholieke maatschappelijke organisaties, ook op het gebied van de bouw, actief bevorderd. Na de oprichting van de RK Volksbond in 1888 volgde in het spoor van de encycliek *Rerum Novarum* (1893) een hele rij katholieke vakorganisaties in het bisdom Haarlem.<sup>73</sup> Deze organisaties met hun verschillende belangen zorgden voor een complicatie van het kerkelijke bouwproces. De aanbesteding van kerkelijke bouwprocessen gebeurde tot dan meestal openbaar, conform regelgeving die gangbaar was bij Rijkswaterstaat.<sup>74</sup> Bij de gunning van een werk was de aanneemsom tot dan belangrijker geweest dan de geloofsovertuiging van de aannemer. Dat begon rond de eeuwwisseling te veranderen. In het bestek voor de bouw van de kerk van de H. Anna in Amsterdam, gebouwd tussen 1898 – 1899, werd een bepaling opgenomen waarin een voorkeur werd uitgesproken voor de inzet van werklieden afkomstig uit de katholieke vakbeweging. De aannemers weigerden die bepaling na te leven tenzij de aanneemsom werd verhoogd met een bedrag van f 5.000,-. Het bestuur van de bond waarschuwde voor de gevaren van een dergelijke ontwikkeling.<sup>75</sup> In 1913 werd bepaald dat advertenties betreffende bouwwerken die werden uit-

70 *ASCPH*, 1912, Caput XXXIV, de Bonorum Ecclesiasticorum Administratione.

71 Die voorschriften werden in 1914 verder uitgebreid. *ASCPH*, 1914. V.

72 Voor een beschrijving van het proces van centralisatie zie 'De omvang der vakbeweging in Nederland' in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 15 (1916) 65 – 66 en 152 – 153. In 1915 telde de katholieke vakbeweging 39.452 leden. In 1916 werd een centraal kantoorgebouw in Utrecht in gebruik genomen.

73 Over de achtergronden van de encycliek *Rerum Novarum* van 1891, zie *Katholiek Sociaal Weekblad* 15 (1916) 231-251.

74 Het bestek en de voorwaarden voor de bouw van de kerk van de H. Urbanus in Ouderkerk was gebaseerd op de Algemene Regelen en Bepalingen voor de werken van 's Rijks Waterstaat van 1860. ABBH, archief H. Urbanus.

75 Brieven van 3 en 12 augustus 1899 in RANH, archief bisdom Haarlem, 542.

gevoerd in opdracht van rekenplichtige kerkbesturen alleen in katholieke bladen mochten worden geplaatst.<sup>76</sup>

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwamen de ontwikkelingen in een stroomversnelling. In 1915 liet het bestuur van de Hanze, de bond van katholiek georganiseerde middenstanders in het bisdom Haarlem, bisschop A.J. Callier weten dat een aanscherping van de bepalingen omtrent de voorkeur voor een bepaalde geloofsrichting van de aannemer bij katholieke bouwwerken op prijs zou worden gesteld en deed suggesties in die richting.<sup>77</sup> Het bisdom vond dat kennelijk niet vanzelfsprekend. In augustus 1918 schreef de secretaris van de bisschop het bestuur van de Nederlandse RK Bond van Bouwpatroons: 'Dat Monseigneur bezwaarlijk een bepaling kan maken dat bij een of ander werk de organisatie als zodanig moet worden uitgenodigd, evenmin als dat de aanbesteders een onderzoek instellen of de Roomsche Katholieken, die zij uitnodigen, wel georganiseerd zijn.' Hij vroeg uitleg. Die volgde enkele maanden later.

Het bestuur van de vereniging van RK Bouwpatroons bleek prijs te stellen op een verandering in de aanbestedingsprocedure. De bestuursleden wilden dat 'kerken en katholieke instellingen terdege rekening zullen houden met het bestaan van katholieke organisaties bij het gunnen hunner werken'.<sup>78</sup> Op dat verzoek werd positiever gereageerd. Tijdens de Diocesane Prosynode van december 1918 werd besloten dat in bestekken van werken die werden ondernomen voor rekening van katholieke instellingen een bepaling moest worden opgenomen dat de aannemer bij uitbesteding van één of meer gedeelten van een opdracht, daarvoor alleen onderaannemers van katholieke huize mocht selecteren. De bepaling was niet van kracht wanneer gekwalificeerde katholieke onderaannemers niet konden worden gevonden.<sup>79</sup> Deze bepaling werd opgenomen als artikel 2 in hoofdstuk III van de Bepalingen voor Bouwwerken van 1920. Organisaties van katholieke werknemers lieten duidelijk weten eveneens prijs te stellen op een actievere opstelling van het episcopaat ter bevordering van hun economische belangen. De slechte conjunctuur in de buurlanden had zijn weerslag op de concurrentiepositie van Nederlandse werklieden. Nederlandse meubelmakers claimden dat zij werkloos raakten als gevolg van 'valutakoopjes' van de Nederlandse katholieke geestelijkheid. Ten behoeve van de inrichting van nieuwe katholieke kerken in Dordrecht en Nijmegen hadden de kerkbesturen in Duitsland bestellingen geplaatst omdat banken en stoelen daar tegen veel lagere prijzen ver-

<sup>76</sup> *ASCPH*, 1913. XII, 1.

<sup>77</sup> Brief van 3 november 1915 in RANH, archief bisdom Haarlem, 564.

<sup>78</sup> Brief van 27 augustus 1918 in RANH, archief bisdom Haarlem, 564.

<sup>79</sup> RANH, archief bisdom Haarlem, 564. Brief van 6 mei 1930. Zie ook: *ASCPH*, 1918, XXIII.

krijgbaar waren dan in Nederland. Het bestuur van de RK Bond van Meubelmakers *Sint Reinoldus* vroeg zich af of niet al te vaak in Duitsland werd besteld zonder dat de Nederlandse industrie in de gelegenheid werd gesteld een prijsopgave te doen.<sup>80</sup> Ook het bestuur van de RK Steenfabriekarbeidersbond *St. Stephanus* verzocht de bisschoppen in het belang van de werkgelegenheid te bewerkstelligen dat bij de bouw van katholieke kerken, scholen en ziekenhuizen vaker gebruik werd gemaakt van in Nederland gefabriceerde bakstenen in plaats van goedkopere buitenlandse bakstenen.<sup>81</sup>

Met de uitvaardiging van de Bepalingen voor Bouwwerken van 1920 probeerde de bisschop de standsorganisaties duidelijk te maken dat het hem ernst was met zijn pogingen het kerkelijke bouwproces een echt katholiek tintje te geven. In 1919 had het bisdom al bepaald: 'Bij de aanbesteding en uitvoering van bouwwerken zullen de Ons rekenplichtige besturen voortaan op het volgende hebben te letten:

1. Voor de aanbesteding mogen uitsluitend katholiek georganiseerde patronen worden uitgenodigd.
2. Bij de uitvoering van enigszins aanzienlijke bouwwerken mag niet dezelfde persoon architect en aannemer zijn'.<sup>82</sup>

Deze bepalingen werden opgenomen als artikel 3 in hoofdstuk III van de Bepalingen voor Bouwwerken van 1920. De beperking van de aanbestedingsvrijheid door de bisschop opgelegd, veroorzaakte veel onduidelijkheid en ergernis in de tien jaar daarna en droeg in bepaalde gevallen ook bij tot een stijging van de bouwkosten.<sup>83</sup>

De 'katholisering' van het bouwproces, zoals de pogingen tot beheersing van het bouwproces in ideologische zin kan worden geïnterpreteerd, veroorzaakte een belangentegenstelling tussen kerkbesturen en aannemers. In een tijd die werd gekenmerkt door een sterke stijging van de bouwkosten, maakten kerkbesturen graag gebruik van iedere mogelijkheid de kosten van hun bouwproces te verlagen. Die mogelijkheid dreigde hun te worden ontnomen door de bisschoppelijke bouwvoorschriften. In de praktijk bleken meerdere antwoorden te bestaan op de vraag wat 'katholiek georganiseerd' betekende.

80 Brief van 29 december 1922 van de besturen van de RK Hanzebond *St. Reinoldus* en *St. Antonius van Padua*, werkgevers in het meubelmakersbedrijf, aan de bisschop van Haarlem. RANH, archief bisdom Haarlem, 565.

81 Brief van het bestuur van de Nederlandse RK Steenfabriekarbeidersbond 'St. Stephanus' aan de Nederlandse bisschoppen van 3 december 1925. RANH, archief bisdom Haarlem, 1912. In 1924 bepaalden de bisschoppen dat bestellingen voor geestelijke zaken zoveel mogelijk moesten geschieden bij landgenoten. *ASCPH*, 1924, VIII.

82 *ASCPH*, 1919, XVI.

83 Brief van 20 mei 1919 waarin wordt gerefereerd aan *ASCPH*, 1919, bepaling XVI in: RANH, archief bisdom Haarlem, 564.

Volgens de Bouwbepalingen werd met ‘katholiek – georganiseerd’ bedoeld: lid van de betreffende stands – én vakorganisaties.

Vanaf 1920 werd de correspondentie tussen de RK Verenigingen van Bouwpatroons en het bisdom bepaald vinnig wanneer een aanbesteding niet werd gegund aan een lid van de RK Vereniging van Patroons in de Bouwbetrieben. In 1919 gunde het kerkbestuur van de parochie van de H. Antonius van Padua in Rotterdam de bouw van een school aan de firma Sondermeijer uit die plaats. De patroon was wel lid van een katholieke Middenstandvereniging, maar niet van de Bond van RK Bouwpatroons. Op de avond waarop het bericht van de aanbesteding in de krant stond, schreef de secretaris van bovengenoemde bond een brief aan de bisschop met een verzoek om nadere uitleg.<sup>84</sup> Iets dergelijks gebeurde bij de bouw van drie katholieke kerken in Amsterdam aan het begin van de jaren twintig. Verschillende onderdelen van de bouw van de deze kerken, de OLV Vrouw van Lourdes, de H. Agnes en de H. Rita werden, in strijd met de bepalingen van de prosynode van 1918, van 1919 en de Bouwbepalingen van 1920, gegund aan niet-katholieke aannemers.<sup>85</sup> Curieus is een brief van pater Fabianus, inmiddels geestelijk adviseur van de afdeling Amsterdam van de Nederlandse Bond van RK Bouwpatroons, waarin hij bevestigde dat ‘bij de bouw van die kerken met Uwe bisschoppelijke bepalingen werkelijk geen of weinig rekening is gehouden.’ Vanwege het ontbreken van uniforme regelgeving voor heel de Nederlandse kerkprovincie en een gebrek aan steun van de kant van de rekenplichtige besturen in het bisdom Haarlem bleek het voor de katholiek georganiseerde bouwpatroons geen eenvoudige zaak zich staande te houden en zich te conformeren aan de voorschriften. De bisschop kwam in een lastige positie toen hem van verscheidene kanten om hulp werd gevraagd.<sup>86</sup> Ook katholieke architecten hadden te maken met prijsconcurrentie van niet – georganiseerde collega’s en vroegen de bisschoppen toestemming zich te mogen organiseren in een Algemene RK Kunstenaarsvereniging.<sup>87</sup> De oprichting van het *Rooms Katholiek Bouwblad* in 1929, waarvan het eerste nummer verscheen op 14 augustus 1929, moet waarschijnlijk worden gezien als een illustratie van de behoefte van katholieke architecten hun visie op de bouwkunst duidelijker te profileren binnen het geheel van de bouwkundige publicaties van de tijd.<sup>88</sup>

84 Brieven en telegrammen van november 1919 in RANH, archief bisdom Haarlem, 564.

85 Brief van 16 april 1921 in RANH, archief bisdom Haarlem, 564.

86 Brief van 16 april 1921 in RANH, archief bisdom Haarlem, 564.

87 Brief van het bestuur van de groep architectuur van de Algemene RK Kunstenaarsvereniging van 5 november 1923 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1911.

88 *Het R.K. Bouwblad, Veertiendaags Tijdschrift voor Bouw- en aanverwante bedrijven*, verscheen voor het eerst op 14 augustus 1929. Vanaf januari 1934 was de

Vanaf 1920 werden pogingen ondernomen naast de bestaande Nederlandse Bond van RK Bouwpatroons een vereniging op te richten voor RK groot-aannemers.<sup>89</sup> Daarom richtte het bestuur van het Nationaal Hanzebureau, namens de Nederlandse RK Middenstandsbond op Federatieve Grondslag, zich in 1921 tot de bisschoppen met het verzoek een uniforme regeling tot stand te brengen voor heel Nederland waarin zou worden bepaald dat werkzaamheden en leveranties zouden worden verricht door patroons die waren georganiseerd in zowel de katholieke standsorganisaties als in de katholieke vakorganisaties.<sup>90</sup> Overigens werd onder de bouwpatroons kennelijk zoveel ‘geknoeid en gekonkeld’ dat sommige aannemers, hoewel van goed katholieke huize, weigerden zich bij de organisatie aan te sluiten.<sup>91</sup>

### 2.2.3 *De bepalingen voor bouwkundige werken van 1929 en 1931*

Verschillende ontwikkelingen tijdens de jaren twintig hebben ervoor gezorgd dat in de Bouwbepalingen die in 1920 waren uitgevaardigd, in 1929 en 1931 moesten worden vernieuwd. De snelle toename van het aantal en de omvang van de bouwwerken in het bisdom Haarlem, maar ook van de bedragen gemoeid met de realisering van die bouwwerken, maakten professionalisering van de bouwkundige begeleiding noodzakelijk. Als gevolg van de toename van de hoeveelheid werk, de ingewikkelde regelgeving en het aantal betrokken partijen, was niet iedere bouwcommissie opgewassen tegen de veeleisende taak van het managen van een bouwproces. Bovendien was de samenwerking binnen bouwcommissies niet altijd optimaal.<sup>92</sup> Gebruikelijk was dat kerkbesturen zich lieten adviseren door architecten of bouwkundigen, meestal op ad – hoc basis. In sommige dekenaten van het bisdom bestonden afspraken over dit onderwerp, maar buiten de bepalingen van artikel 19 van het algemeen reglement voor parochiële kerkbesturen van 1854, dat de onderhoudsplicht van het kerkbestuur regelde, was daarover niets op pa-

ondertitel: Veertiendaags tijdschrift voor bouw- en sierkunst. Vanaf augustus 1940 heette het Bouwblad. Tijdens de oorlog werd de publicatie stopgezet. Na de oorlog verscheen het vanaf oktober 1946 onder de titel: *Katholiek Bouwblad*. In december 1972 werd het opgeheven.

89 Brief van 9 maart 1920 in RANH, archief bisdom Haarlem, 564.

90 Brief van 19 mei 1921 in RANH, archief bisdom Haarlem, 564.

91 Brief van 2 maart 1924 in RANH, archief bisdom Haarlem, 564. Zie ook de correspondentie in RANH, archief bisdom Haarlem, 1911. Brief van het bestuur van de NRKBB van 27 augustus 1923.

92 Bij de bouw van de kerk van de H.H Engelbewaarders in Lisse Beekbrug bleek dat de pastoor eigenmachtig allerlei beslissingen had genomen zonder de andere leden van het kerkbestuur te raadplegen. NA archief bisdom Rotterdam, 720.

pier gezet. In 1924 werd een verdere stap in de richting van een professioneel bouwtoezicht gezet. Opvallend daarbij was de behoedzame aanpak van het bisdom. In eerste instantie werd de zelfstandigheid van kerkbesturen inzake bouwzaken gerespecteerd. Per 1 januari 1926 werd de heer C.J. Veltman aangesteld tot inspecteur-opzichter bij de Centrale Inspectie der Kerkelijke Gebouwen in het Dekenaat Haarlem.<sup>93</sup> In het contract dat in december 1925 werd gesloten tussen het dekenaat Haarlem en de heer Veltman werd onder andere bepaald: ‘dat de inspecteur “na verkregen toestemming van en in overleg met de resp. besturen of derzelve gemachtigden” toezicht zou houden op de staat van onderhoud van kerken, pastorieën hofjes, ziekenhuizen en overige kerkelijke gebouwen in het dekenaat Haarlem’.<sup>94</sup> Besturen van rekenplichtige parochies konden, maar waren (nog) niet verplicht, zich aan te sluiten bij deze centrale inspectie. Een toevoeging van deken L.A.A.M. Westerwoudt maakte duidelijk dat het allerminst de bedoeling was de tot nu toe geraadpleegde architecten of adviseurs te verdringen. Wanneer rekenplichtige besturen gebruik wilden maken van de diensten van de dekenale bouwinspecteur, moest daarvoor een financiële bijdrage worden betaald, te voldoen uit de kas van de parochie.<sup>95</sup>

Deken Westerwoudt van Haarlem motiveerde de aanstelling van de heer Veltman als volgt: door professioneel toezicht kon het overwicht over de diverse werkbazen en aannemers die werkzaam waren voor kerkbesturen in het dekenaat Haarlem beter worden verkregen en behouden. Dat een dergelijke vorm van toezicht geen overbodige luxe was, blijkt uit de uitgebreide correspondentie betreffende klachten over aanbestedingen in de periode 1915-1930.<sup>96</sup> De aanstelling van een inspecteur – opzichter was ook bedoeld om bij de onvermijdelijke wisselingen in het parochiebestuur voldoende stabiliteit te kunnen bewaren bij het toezicht op de staat van de kerkelijke gebouwen waarvan de waarde alleen in het dekenaat Haarlem op dat moment werd geschat op een bedrag van f 10 miljoen.<sup>97</sup>

In de jaren twintig werd het beheer van de kerkelijke bouwprocessen steeds meer geprofessionaliseerd en gecentraliseerd. De bepalingen van de diocesane synode van 1929 bewijzen dat er meer belangstelling was voor het be-

93 Brief van deken Westerwoudt en Afschrift-contract van december 1925 (ABBH).

94 Afschrift-contract met den inspecteur-opzichter, in: ABB Haarlem.

95 Machtiging van 11 december 1925 in ABB.

96 Brieven en stukken betreffende klachten over aanbestedingen 1915 – 1930 RANH, archief bisdom Haarlem, 564. Zie ook de casus Schiedam in NA, bisdom Rotterdam, 1132. Deze kerk gebouwd in 1857, moest al in 1876 grondig worden gerestaureerd, hetgeen de parochie in grote financiële problemen bracht.

97 ‘Brief aan de rekenplichtige en andere besturen’ van december 1925. ABB Haarlem.



heer van de kerkelijke goederen, traditioneel gezien als een sluitstuk van de vergadering. De hoofdstukindeling werd aangepast aan de *Codex Iuris Canonici*. Ieder besluit van de synode werd voorafgegaan door een referentie aan de betreffende canon van de codex.<sup>98</sup> Besluit 145 in hoofdstuk 28 vormde daarvan een voorbeeld: 'Kerkbesturen, (-) en andere aan ons rekenplichtige besturen zijn verplicht het beheer der goederen waarover zij gesteld zijn, volgens de voor hen door ons vastgestelde reglementen [het algemeen reglement voor parochiële kerkbesturen] te voeren, alsook de navolgende verplichtingen te onderhouden.'<sup>99</sup>

De taakuitoefening van de leden van kerkbesturen werd steeds minder een zaak van persoonlijke invulling zoals blijkt uit de verschillende artikelen van besluit 145. In artikel 1 werd een beperkte vorm van aansprakelijkheid ingevoerd voor schade als gevolg van wanbeheer. Artikel 2 richtte zich op het lastige probleem van de belangenverstrengeling als gevolg van verschillende bestuurslidmaatschappen. Zonder verlof van de bisschop mochten leden van kerk – of armbesturen geen leveranciers zijn van de instelling die zij bestuurden. Artikel 4 regelde de manier waarop aanvragen om machtiging tot verkoop of bezwaring van kerkelijke goederen moesten worden behandeld. Artikel 6 bepaalde dat advertenties tot aanbestedingen, leveranties etc. alleen in katholieke bladen, bij voorkeur in bondsbladen, mochten worden geplaatst.

De positie van de (dekenale) bouwinspecteur werd verder ingevuld en het toezicht op bouwwerkzaamheden specifiek geregeld: 'Een bekwaam inspecteur (architect, opzichter), die een man moet zijn van onbesproken Katholiek leven en aan te stellen voor één of meer dekenaten, zal: a. geregeld de onder het beheer staande gebouwen inspecteren en in duplo aan de deken opgeven wat voorziening behoeft; b. bij aanzienlijke herstellingen advies moeten geven en de eventuele besprekingen met de werkbazen leiden, c. bij ondernomen herstelwerken, uitbreidingen enz. nauwkeurig toezicht houden op de richtige uitvoering van wat werd opgedragen; d. de rekeningen van bouwkundige aard, voor betaling, moeten controleren en, ingeval van accoordsbevinding, van zijn fiat voorzien; e. jaarlijks aan het Bestuur schriftelijk verslag uitbrengen van de stand der onder zijn inspectie vallende gebouwen – welk verslag bij de jaarlijkse rekening en verantwoording aan de deken ter inzage moet worden gezonden.'

In 1929 werd in besluit 145 de basis gelegd voor een verdere centralisatie in de vorm van de instelling van de functie van bisschoppelijk bouwinspecteur: 'Het is hoogst wenselijk dat de in dit nummer bedoelde inspecteur zijn toe-

98 Zie het verslag van de Diocesane Synode van 1929 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1660.

99 Zie Canon 1519 van de *Codex Iuris Canonici*.

zicht kunne uitstrekken over zoveel mogelijk gebouwen in één of meer dekenaten, opdat de door hem opgedragen ervaringen omtrent het al of niet vakkundig werk ook elders kunnen worden ten nutte gemaakt. De inspecteur zelf kan in dat geval dan ook notarieel worden verplicht, om van alle andere werkzaamheid los, zich uitsluitend te wijden aan de “Inspectie der kerkelijke gebouwen”.<sup>100</sup> Op grond van dit besluit ontstonden in de jaren dertig parttime dienstverbanden waarbij kerkbesturen of groepen van kerkbesturen in het bisdom Haarlem deskundigen inschakelden. Daaruit ontstonden dienstverhoudingen van vaste medewerkers op dekenaal niveau. De lasten die daarmee waren gemoeid, werden door de dekens omgeslagen over de verschillende parochies.

Het financieel beheer van de kerkbesturen werd op grond van besluit 148 van de Synode van 1929 aan beperkingen onderworpen zoals bleek uit voorschriften ten opzichte van spaarbankboekjes en giro-inschrijvingen, de omgang met voor belegging beschikbare gelden, rekening –courant staan bij bankierskantoren of andere dergelijke financiële instellingen, de plaatsing van gelden op deposito en indiening van de rekening en verantwoording bij een aanmerkelijke verbouwing van een kerk of pastorie.<sup>101</sup>

Ondanks de maatregelen tot beheersing van de verschillende aspecten van het kerkelijke bouwproces, slaagde het bisdom Haarlem er niet in de zaak afdoende te organiseren. Vooral de financiering van het bouwproces bleek voor de jonge parochies een enorm probleem. Terwijl op papier het bouwproces steeds verder werd geregeld, liep het in de praktijk steeds verder uit de hand. Op 22 januari 1931 zette bisschop J. D. J. Aengenent met de uitvaardiging van de *Bepalingen omtrent bouwwerken welke werden uitgevoerd door rekenplichtige besturen in het bisdom Haarlem* opnieuw een stap op weg naar de realisering van een katholiek bouwproces. Op papier.

De bepalingen uit 1931 zijn een duidelijk voorbeeld van de manier waarop het bisdom greep probeerde te krijgen op de praktijk van de katholieke kerkbouw. In de bouwbeepalingen is sprake van een bouwproces, dat geheel wordt uitgevoerd door katholieken volgens katholieke regels. Dat bleek al uit de aanhef, waarin werd gesteld dat de bepalingen werden vastgesteld ‘in het belang der katholieke organisatie, welke Ons zeer ter harte gaat. Het is echter Onze besliste wil om elke onredelijke prijsopdrijving te keren.’ Tussen de regels werd duidelijk dat de dogmatiek wel eens in botsing kwam met de bouwpraktijk. Er kon misbruik worden gemaakt van de bouwbeepalingen. Toch werden ze gehandhaafd. In paragraaf 3 werd gesteld dat advertenties alleen

100 *Acta et statuta synodi diocesis Harlemensis anno 1929 habitae*, 62. RANH, archief bisdom Haarlem, 1660

101 Dit gebeurde overeenkomstig de voorschriften van canon 1523 CIC.

mochten worden geplaatst in katholieke bladen. Paragraaf 4 bepaalde dat de rekenplichtige besturen ‘uitsluitend katholiek georganiseerde’ architecten en opzichters mochten aanstellen en dat alleen patroons in aanmerking kwamen die lid waren van RK Stands – en Nationale Vakorganisaties, indien deze bestaan’. Om de bisschop van advies te dienen en bij geschillen te bemiddelen, werd een commissie van beroep ingesteld.

### **2.3 De financiering van de katholieke kerkbouw – microanalyse**

In het eerste deel van dit hoofdstuk werd duidelijk dat het aantal bouwprocessen in het bisdom Haarlem sterk toenam na afloop van de Eerste Wereldoorlog. Daarnaast bleek dat de geldelijke belangen gemoeid met het kerkbouwproces groeiden. Vanaf 1853 werd daarom vanuit het bisdom Haarlem moeite gedaan om het bouwproces in strakkere banen te leiden. Steeds meer regels werden uitgevaardigd om het kerkelijke bouwproces beheersbaar te houden en te laten verlopen in een katholieke sfeer.

In dit deel van dit hoofdstuk wordt een begin gemaakt met de analyse van de financiering van kerkbouwprocessen aan de hand van de microanalyse. In de microanalyse van hoofdstuk 1 werd de financiering van zeven bouwprocessen nader onderzocht. Duidelijk werd dat het geld waarmee de bouwprocessen werden gefinancierd, afkomstig was uit verschillende bronnen. Naast het eigen vermogen speelden vreemd vermogen en subsidies een rol. De analyse van deze zeven gevallen in hoofdstuk 1 maakte duidelijk dat kerkbesturen alleen met een combinatie van bronnen genoeg geld bij elkaar konden krijgen om hun bouwprocessen te financieren.

Ook in dit hoofdstuk biedt de microanalyse de mogelijkheid de omstandigheden te bestuderen waaronder katholieke kerkbesturen in de periode 1875 – 1935 hun kerkbouwprocessen financierden. De financiële gegevens van de zes bestudeerde gevallen zijn samengevat in tabel 2. Het bleek meestal nogal ingewikkeld de gegevens die aan het begin van iedere casus worden gepresenteerd te vinden. In enkele gevallen bieden de cijfers een beeld van de financiering zoals die aan het eind van het bouwproces werd gepresenteerd aan de bisschop. Meestal ontbrak een overzicht in het archief. Dan moesten de cijfers uit verschillende bronnen worden bijeengezocht. In principe kan worden gesteld dat de cijfers die aan het begin van iedere casus worden gepresenteerd, een beeld geven van de financiering ten tijde van de oplevering of kort na afloop van het bouwproces.

Bij de selectie van de voorbeelden in de microanalyse is, net als in hoofdstuk 1, rekening gehouden met drie variabelen: periode, locatie en representativiteit. De beperkte selectie kan echter de vraag oproepen naar de betrouwbaarheid van de informatie. In hoeverre kan op basis van de gege-

vens van een beperkt aantal gevallen, een betrouwbaar beeld van de werkelijkheid ontstaan?

Zonder de argumenten die in hoofdstuk 1 werden aangevoerd te willen herhalen, kan worden gesteld dat er in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer signalen kwamen die wezen op problemen bij de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem. Ieder geraadpleegd archief biedt daarvan voorbeelden. Daarbij moet worden opgemerkt dat vooral voor jonge stedelijke parochies de problemen groot waren.

### 2.3.1 *De parochie van de H. Werenfridus te Wervershoof*

**Oprichting:** 9 februari 1860.<sup>102</sup>

**Aantal communicanten:** in 1863: 1.100;  
in 1890 1.380.<sup>103</sup>

**Architect:** Th. Asseler

**Bouwperiode:** 1874 – 1876

**Kosten van grondverwerving:** geen.

**Totaal bouwkosten:** f 144.000,-

**Eigen vermogen:** f 80.000,-

**Vreemd Vermogen:** f 79.000,-

**Kapitaalslasten:** minimaal f 3.400,- per jaar

**Initiatief:** Het percentage katholieken in deze West-Friese gemeente heeft altijd rond de 90% geschommeld.<sup>104</sup> Tot de inzegening van de nieuwe kerk in 1876 gingen de parochianen ter kerke in een houten schuurkerkje met ingebouwde toren waarin ook de pastorie was gevestigd. Dat kerkje was in 1805 in de plaats gekomen van ‘drie vervallen nesten’ waarin de katholieken van Wervershoof, Bangert en Broekoord tot dan de godsdienstplichten hadden vervuld. Hoeveel de bouw van die kerk in totaal heeft gekost, is niet duidelijk. De parochianen hadden in 1805 een schuld van f 10.000,- die voorna-

102 Op die datum werd de statie omgezet in een parochie. RANH, archief bisdom Haarlem, 496. Besluit nummer 360.

103 ‘Alphabetische naamlijst der kerkelijke gemeenten (parochiën) en kerken in het bisdom Haarlem’ in: *Handboekje voor de zaken der RKE* 11 (1857) 76. In 1805 telde de statie 1.297 zielen. Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 467. Zie ook: *Pius Almanak* 1890, 715.

104 *Volkstellingen 1839 – 1947, kerkgenootschappen in Noord-Holland, bisdom Haarlem*, bewerkt door A. Hollenberg, emeritus pastoor te Purmerend in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1902.

melijk was ontstaan ten behoeve van de financiering van het kerkbouwproces.<sup>105</sup>

Toen pastoor J.G. van Maaseland in 1862 vanuit Delfshaven naar Wervershoof werd overgeplaatst, kreeg hij te maken met het soort rivaliteit tussen kerkmeesters en pastoor die eerder in 1.2.1 werd gesignaleerd. Het kerkbestuur van de parochie van de H. Werenfridus werd voorgezeten en gedomineerd door Arie Koopman die ‘zijn voorganger had doen beven en schrikken als hij de deur inkwam’.<sup>106</sup> De zes leden van het kerkbestuur hadden moeite met bepaalde wensen van de nieuwe pastoor. Het kerkbestuur weigerde salariskosten voor de kapelaan, onderhoudskosten van de pastorie en andere, gewone kerkelijke uitgaven te voldoen.<sup>107</sup>

Pastoor Van Maaseland hield de bisschop Wilmer nauwkeurig op de hoogte van de ontwikkelingen. In de winter van 1862/63 verhardde het conflict tussen pastoor en kerkbestuur zich. De toestand werd onhoudbaar. De schoorsteen van de pastorie lekte zodanig dat het de pastoor maandenlang onmogelijk was iemand op fatsoenlijke wijze te ontvangen omdat de pastorie voortdurend vol rook stond. Het dorp sprak er schande van. Van Maaseland verwonderde zich over het karakter van zijn voorganger. Deze had – volgens hem – 24 jaar lang weinig meer gedaan dan pijprokend uitkijken op de tuin van de pastorie. Geen wonder dat het kerkgebouw kaal was en de pastorie bouwvallig. Hij had zich neergelegd bij de zuinigheid van het kerkbestuur. Erger was dat hij zich nauwelijks had ingespannen ten bate van het geloof. De schaarse sporen van godsvrucht onder de bevolking dwongen de nieuwe pastoor te concluderen dat zijn voorganger ‘Gods water over Gods akker’ had laten lopen.<sup>108</sup> Na een conflict naar aanleiding van de begroting voor 1864 konden deken L. Bakker en bisschop G.P. Wilmer in het voorjaar van 1864 de gemeoederen enigszins kalmeren.<sup>109</sup> De samenwerking tussen pastoor en kerkbestuur werd geleidelijk beter.

**Grondverwerving:** In mei 1872 verzocht de pastoor namens het kerkbestuur toestemming de begraafplaats te mogen verleggen, aangezien de grond van het kerkhof nodig was voor de bouw van de nieuwe kerk. In 1873 kreeg het kerkbestuur toestemming van het bisdom de ligging van de begraafplaats aan te passen. Ook het gemeentebestuur had geen probleem met een derge-

105 Hulscher, J.F. ten, ‘Staat der Roomsche-Catholijke kerken onder het aartsbischopendom van Holland en Zeeland’ in: *BBH* 41 (1923) 296 – 297.

106 Brief van 27 januari 1863. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

107 Briefwisseling van mei 1862 tot februari 1863. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

108 Brief van 27 januari 1863 aan de bisschop. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

109 Brief van 8 april 1864 van de bisschop. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

lijke wijziging. Het kerkbestuur had bovendien een meevaller aangezien de pastoor tijdelijk gratis mocht wonen in het lokaal van de plaatselijke Vincentiusvereniging. De huur die anders had moeten worden betaald, kon worden bijgevoegd op de rekening voor de bouw van de nieuwe kerk.

**Ontwerp:** De architect B. van den Brink uit Den Haag beoordeelde ontwerp en bestek van architect Th. Asseler in een rapport als 'deugdelijk'. Wat betreft soliditeit, constructie en raming der bouwkosten had hij geen ernstige bezwaren. Wel vond hij dat het dak van de pastorie diende te worden verstevigd en dat de fundering van de toren met een extra rij palen moest worden verzwaaard. Op grond van deze positieve beoordeling zond het bisdom het rapport naar het kerkbestuur terug en verleende goedkeuring voor de bouw van de nieuwe kerk die later bekendheid zou verwerven als de 'kathedraal van West-Friesland'.<sup>110</sup>

**Financiering:** Het conflict tussen pastoor Van Maaseland en het kerkbestuur had een zakelijk aspect. Er was sprake van een kerkeschuld, maar noch de pastoor, noch een van de andere leden van het kerkbestuur, wist in 1864 precies hoe groot die schuld was.<sup>111</sup> Ook was niet duidelijk waardoor deze schuld was ontstaan. Mogelijk had een en ander te maken met werkzaamheden die in 1835 waren uitgevoerd aan het kerkgebouw. In 1863 werd bij afdeling II, buitengewone uitgaven, vermeld dat op de gevestigde schulden een rente werd betaald van f 789,75. Uitgaande van een rente van 4% komt dat overeen met een schuld van ongeveer f 20.000,-.<sup>112</sup> Uit de rekening en verantwoording over 1862 valt op te maken dat de parochie van een aantal parochianen, onder wie enkele kerkmeesters, een bedrag van f 6.318,- leende.<sup>113</sup> Dat gebeurde waarschijnlijk renteloos. In volgende jaren gebeurde hetzelfde. Wellicht kan daaruit worden afgeleid dat het kerkbestuur de rentedragende schulden afloste en ze verving door renteloze leningen. In maart 1872 kon de pastoor melden dat het restant van de schuld van f 20.000,- die in 1862 nog op de parochie had gedrukt, dankzij het batig slot van de rekening en verantwoording over 1871 van f 2.104,- geheel was afgelost.<sup>114</sup> Verwonderlijk was dat niet. De rekening en verantwoording 1866 brengt de bronnen van inkomsten van het kerkbestuur in beeld.<sup>115</sup>

110 Rapport van beoordeling van een bouwplan voor een nieuwe R.C. Kerk met toren en pastorie te Wervershoof. 24 februari 1874.. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

111 Lange brief van de pastoor aan de bisschop, van 9 januari 1864. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

112 Rekening en verantwoording 1863. RANH, archief bisdom Haarlem, 497.

113 Rekening en Verantwoording over het dienstjaar 1862 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 497.

114 Brief van 7 maart 1872. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

115 Rekening en verantwoording 1866. RANH, archief bisdom Haarlem, 497.

*Tabel 2.6: de bronnen van inkomsten van de parochie van de H. Werenfridus in Wervershoof in 1866 (bedragen in guldens)*

|                  |         |
|------------------|---------|
| Batig saldo 1865 | 266,-   |
| Collecten        | 703,-   |
| Zitplaatsen      | 945,-   |
| Kerkhof          | 123,-   |
| Erfpacht         | 17,15   |
| Landhuur         | 2.786,- |
| Totaal           | 5.279,- |

Bron: RANH, archief bisdom Haarlem, 497

Vanaf 1864 vertoonde de rekening en verantwoording een structureel overschot. De vaste inkomsten van deze plattelandsparochie bestonden voor een aanzienlijk deel uit landrente. De rekening en verantwoording over 1866 vermeldde de namen van een achttal pachters van wie een bedrag van *f* 2.786,- aan pachtgeld binnenkwam.<sup>116</sup> Maar, werd regelmatig gewaarschuwd, dergelijke inkomsten waren conjunctuurgevoelig en dus moeilijk voorspelbaar.<sup>117</sup> In 1866 bedroeg het saldo van inkomsten en uitgaven *f* 806,-. De kerkelijke inkomsten bleven zich in positieve zin ontwikkelen. De rekening en verantwoording over 1871 liet zelfs een batig saldo zien van *f* 2.104,29.

Nadat het laatste deel van de kerkeschuld in april 1872 was afgelost, meldde de pastoor dat ‘zich bij onderscheidenen de zucht naar een nieuwe kerk openbaarde’. De behoefte aan een nieuw kerkgebouw werd volgens hem met de dag groter. De pastorie bleek niet langer bewoonbaar. Ook het kerkbestuur zag de noodzaak van nieuwbouw in.<sup>118</sup>

In 1872 begon het kerkbestuur voorbereidingen te treffen voor de financiering van het kerkbouwproces. Pastoor Van Maaseland was op dat moment fysiek niet in staat daarin een groot aandeel te leveren. Hij zond daarom zijn twee kapelaans de parochie rond en liet ze peilen op welke bijdragen ten gunste van de bouw van de nieuwe kerk werkelijk kon worden gerekend. Uiteraard waren ze gemachtigd die, indien mogelijk, daadwerkelijk te innen. Ook vroeg hij het bisdom om toestemming een bus in de kerk te mogen plaatsen met het opschrift ‘voor de nieuwe kerk’ ten einde ook de geringeren

116 Rekening en verantwoording 1866. RANH, archief bisdom Haarlem, 497.

117 Brief van 28 december 1863. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

118 Brief van 11 april 1872. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

in staat te stellen om te offeren in de vaste veronderstelling dat ‘het penningske van de arme grote zegening voor de onderneming zal trekken’.<sup>119</sup>

Vanuit Haarlem werd de pastoor, die ernstig ziek was, gemaand geen grote projecten op zich te nemen, zeker daar men van mening was dat de kapelaans Ten Brink en Van 't Westeinde niet in staat waren de leiding op zich te nemen van een ‘opus grande’ als een kerkbouwproces. Hem werd zelfs aangeraden met emeritaat te gaan, maar hij besloot voorlopig aan te blijven.<sup>120</sup> In augustus 1872 was pastoor Van Maaseland weer in staat zelf het H. Misoffer op te dragen.<sup>121</sup> Een maand later kon de pastoor melden dat van tijd tot tijd gelden voor de bouw van de nieuwe kerk binnenkwamen. Aangezien die niet direct werden gebruikt, verzocht hij advies over de manier waarop hij de gelden kon beleggen, zodat ze niet renteloos bleven liggen. Vanuit Haarlem kreeg hij de raad het geld op prolongatie te zetten.<sup>122</sup>

In oktober 1872 was inmiddels een bedrag van f 60.000,- toegezegd voor de bouw van de nieuwe kerk. Voor de betaling van de eerste termijn van de werkzaamheden waren drie Oostenrijkse effecten à f 1.000,- en één van f 100,- binnengekomen plus een bedrag van f 5.000,-. Het saldo in contanten was op prolongatie geplaatst. Het bedrag van f 2.000,- van het batig saldo van het lopende jaar was belegd. De pastoor kon melden dat in december 1872 opnieuw een dergelijk bedrag was te verwachten.<sup>123</sup>

Op 30 december 1873 was van de toezeggingen inmiddels een bedrag van f 33.000,- in kas. In een brief van die datum werd gemeld dat, aangezien de schuld van f 20.000,- in tien jaar tijd was afgelost, verwacht kon worden dat de inkomsten van de nieuwe kerk op hetzelfde niveau zouden blijven. Bovendien sprak de pastoor de hoop uit dat het bedrag der inkomsten positief zou worden beïnvloed door de toename van het aantal en de kwaliteit van de zitplaatsen.<sup>124</sup>

Het jaar 1874 was belangrijk voor de financiering van het bouwproces. De buitengewone inkomsten over dat boekjaar omvatten een bedrag van f 84.735,-. Dat werd bereikt door de verkoop van een aantal aandelen in staats- en spoorwegleningen. Ook werden giften ontvangen en bedragen van f 12.000,- à 4% en van f 25.300,- à 4 1/2% geleend.<sup>125</sup> Begin 1874

119 Brief van 11 april 1872. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

120 Brief van 4 mei 1872. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

121 Brief van 17 september 1872. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

122 Brief van 17 september 1872. RANH, archief bisdom Haarlem, 496. Prolongatie was een voorschot van een maand op een onderpand van effecten. Jonker, J., ‘Geld – en bankwezen 1815 – 1990’ in: *Nationaal Goed, feiten en cijfers over onze samenleving* (Voorburg/Heerlen 1999) 65 – 66.

123 Brief van 11 oktober 1872. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

124 Brief van 30 december 1873. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

125 Rekening en verantwoording 1874. RANH, archief bisdom Haarlem, 497.



begrootte het kerkbestuur de totale kosten gemoeid met het kerkbouwproces op een bedrag van f 135.190,-. Men dacht een en ander te kunnen betalen uit de opbrengst van vier bronnen van inkomsten.

*Tabel 2.7: de financiering van het bouwproces van de parochiekerk van de H. Werenfridus te Wervershoof zoals berekend in 1874 (bedragen in guldens)*

|                                  |                 |
|----------------------------------|-----------------|
| Inkomsten uit de oude kerk:      | 20.000,-        |
| Giften                           | 60.000,-        |
| Verkoop van 700 plaatsen à f 2,- | 1.400,-         |
| Een lening à 4%                  | 60.000,-        |
| <hr/> Totaal                     | <hr/> 141.400,- |

Bron: RANH, archief bisdom Haarlem, 497

In april 1874 werd de bouw aanbesteed voor een bedrag van f 140.000,-. Het werk werd aangenomen door de heer Hendriks uit Oss, die in 1872 – '73 de nieuwe kerk van de parochie van de H. Willibrordus in 's Heerenhoek in Zeeland had gebouwd.<sup>126</sup> De aannemingsom lag evenwel f 4.000,- boven de begroting, maar kennelijk was dat geen onoverkomelijk probleem. In november 1874 kon de pastoor melden dat de bouw 'uitmuntend' liep. De leidekkers waren al bezig op het dak. Het bedrag aan giften was zodanig gestegen dat wellicht niet noodzakelijk zou zijn het volle bedrag van de toegestane lening op te nemen. Tijdens het bouwproces werd het kerkbestuur echter geconfronteerd met verschillende onverwachte ontwikkelingen. De plaatsing van de lening verliep niet soepel. De rente van 4% bleek niet erg aantrekkelijk en het bestuur vroeg de bisschop toestemming om het rentepercentage te mogen verhogen tot 4 1/2 %.<sup>127</sup> Via welke instantie en op welke voorwaarden de lening van f 60.000,- werd geplaatst, is helaas niet bekend.

Eind december 1874 vroeg het kerkbestuur het bisdom toestemming over te mogen gaan tot het stukadoren en afschilderen van de kerk, werkzaamheden waarvoor binnen de oorspronkelijke begroting geen geld was gereserveerd omdat het kerkbestuur meende dat die werkzaamheden na afloop van de bouw zouden worden uitgevoerd. Redenen van organisatorische aard werden aangevoerd als argument om de werkzaamheden op dat moment te laten uitvoeren. De aannemer had de post stucwerk begroot op een bedrag van f 9.800,-.<sup>128</sup>

126 Brief van 15 april 1874. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

127 Brief van 7 november 1874. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

128 Brief van 24 december 1874. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

Asseler had het kerkbestuur aangeraden het stukadoren en afschilderen tijdens de bouw te laten uitvoeren aangezien uitstel niet alleen overlast maar ook aanzienlijke meerkosten zou veroorzaken. Om deze afbouwwerkzaamheden al tijdens het bouwproces uit te voeren, moest de lening echter met een bedrag van *f* 10.000,- worden verhoogd. Gesteld werd echter dat het bedrag aan giften was toegenomen tot *f* 72.000,- en dat milde gevers elf gekleurde ramen hadden toegezegd op voorwaarde dat het kerkgebouw tijdens het bouwproces zou worden afgestukadoord. Na toestemming van het bisdom mocht de lening worden verhoogd tot *f* 72.700,- à 4%.<sup>129</sup> Het werk werd gegund.<sup>130</sup>

In 1875 was het bedrag dat beschikbaar was voor de kerkbouw gestegen tot *f* 177.325,- dankzij verdere giften en de verhoging van de lening. Men dacht de jaarlijkse financieringslasten van *f* 3.400,- (aflossing van *f* 1.000,- en een bedrag van *f* 2.400,- aan rente) makkelijk uit het saldo van de lopende rekening te kunnen betalen.<sup>131</sup> Op 5 september 1876 kon de pastoor trots melden dat zijn nieuwe kerk was voltooid.<sup>132</sup>

Niet geheel conform budget overigens. De inkomsten uit de oude kerk waren geraamd op *f* 20.000,- terwijl daarvan in werkelijkheid maar *f* 13.000,- was binnengekomen. In totaal torste de parochie per februari 1877 een schuld van *f* 80.000,-. Dat bedrag was fors hoger dan eerder afgesproken. De financieringslasten waren daarom aanzienlijk hoger dan begroot. In 1877 betaalden de parochianen *f* 2.812,- aan rente en *f* 6.400,- aan aflossing.<sup>133</sup>

In december 1876 correspondeerde pastoor Van Maaseland over een en ander met de deken van Hoorn. Die was niet blij met de kostenoverschrijding die het kerkbestuur op zich had genomen. De pastoor gaf toe dat het bouwproces te duur was geweest en gaf daarvoor een interessante reden. De stijging van de kosten was onder andere veroorzaakt door de vele giften die het kerkbestuur voor de nieuwe kerk had ontvangen. Net als de gift van de ramen extra stukadoorswerk had veroorzaakt, had een schenking van torenklokken extra kosten veroorzaakt in en om de toren. Helemaal interessant was de opmerking van de pastoor dat vooral het innen van de toezeggingen van parochianen erg veel tijd en moeite kostte. Vanwege de traagheid waarmee de rijke parochianen betaalden, was het de parochie onmogelijk snel af

129 Rekening en verantwoording 1875. RANH, archief bisdom Haarlem, 497.

130 Die toestemming werd verleend op 30 december 1874. RANH, archief bisdom Haarlem, 476.

131 Brief van 13 februari 1874. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

132 Brief van 12 september 1876. RANH, archief bisdom Haarlem, 496.

133 Rekening en verantwoording 1877. RANH, archief bisdom Haarlem, 497.

134 Brief van 26 december 1876 in: RANH archief bisdom Haarlem, 496.



*De kerk van de H. Werenfridus in Wervershoof*  
*Foto: L. Dubbelaar, Boskoop*

te lossen. Giften waren een mooi ding, maar stipte betaling was nog mooier geweest.<sup>134</sup>

*2.3.2 De parochie van parochie van H. Nicolaas buiten de Veste (later de H.H. Nicolaas en Barbara) te Amsterdam*

**Jaar van oprichting van statie:** 1784.

**Bouwperiode eerste kerk:** 1785 – 1786

**Bouwperiode tweede kerk:** 1883 – 1886.

**Aantal parochianen in 1883:** ongeveer 5.600 (in 1899: 6.150)

**Kosten van grondverwerving:** transactie met gesloten beurs.

Het kerkbestuur kreeg het bouwterrein van het bestuur van de RK begraafplaats de Liefde in ruil voor het terrein met daarop de oude kerk, pastorie en tuin. Het bestuur van de begraafplaats zegde bovendien toe (in termijnen) een bedrag van f 50.000,- bij te dragen aan de bouw van de nieuwe kerk.

**Inwijding:** 14 september 1886

**Bouwsom:** f 149.905,53

**Eigen Vermogen:** f 27.585,39 + f 50.000,- van de directie van het kerkhof

**Vreemd Vermogen:** een lening van f 100.000,- à 4%. Daarnaast werd een bedrag van f 800,- à 4% geleend van vijf parochianen en bedragen van f 350,- en f 300,- renteloos geleend van twee parochianen.

**Kapitaalslasten:** f 5.000,- per jaar

**Afbraak:** 1995

**Inleiding:** De statie van de H. Nicolaas buiten de Raampoort, in de volksmond 'De Liefde', werd opgericht in 1784. Korte tijd later, tussen 1785 en 1786, werd een houten kerk gebouwd.<sup>135</sup> De financiering van het bouwproces uit 1785 – 86 is uitstekend gedocumenteerd.<sup>136</sup> De statie van de H. Nicolaas buiten de Veste was de eerste Amsterdamse statie die na de Reformatie kon beschikken over een kerkgebouw dat van buiten als zodanig herkenbaar was. Ook al betrof het een kerkschuur zonder toren, het was en bleef een prestatie. De financiering van het bouwproces heeft het kerkbestuur echter lange tijd grote zorgen gebaard.

De katholieke bevolking van de statie, die voornamelijk bestond uit tuinders en boeren, was niet draagkrachtig genoeg om meer dan een deel van de

<sup>135</sup> Zie ook de stukken in RANH, archief aartspriesters van Holland en Zeeland, 150 en 151.

<sup>136</sup> Zie het *Groot Kerckboek* van de parochie in GAA 443/20. Afbeeldingen van de oude en nieuwe kerken zijn te vinden in: Eck, J. van, *De Amsterdamse schans en de buitensingel* (Amsterdam 1948) 96 – 97.



*De Liefde kort na de bouw in 1786*  
*Museum Amstelkring, Amsterdam*

kosten van het bouwproces te financieren. Daarom werd een beroep gedaan op alle katholieke burgers van Amsterdam via een circulaire.<sup>137</sup> De collecte die in het najaar van 1784 werd gehouden, bracht echter maar f 3.700,- op. De katholieken van buiten de Raampoort dachten dat het teleurstellende resultaat misschien te maken had met het ontbreken van een kerkbestuur, dat toezicht hield op de besteding van de giften. Het is ook mogelijk dat de fondsenwerving ten behoeve van de financiering van de bouw van het Maagdenhuis daarbij een rol heeft gespeeld.<sup>138</sup> In ieder geval werden in maart 1785 zes kerkmeesters gekozen en een reglement opgesteld voor de bouw van de kerk, de besteding van de binnengekomen gelden en de manier waarop daarvan rekening en verantwoording zou worden afgelegd. Daarop kwamen

137 Holtkamp, C.P. M., *De Statie De Liefde*, 16 en 28.

138 *Ontwerp of Plan ter oprichting eener kerk en pastorie ten behoeve der Roomsche Catholijke Gemeente, zo tegenwoordig als toekomstende, buiten de Raampoort, onder de jurisdictie der stad Amsterdam* (Amsterdam 1785) 2. Voor de financiering van de bouw van het Maagdenhuis zie Rijckevorsel, T.C.M.H., *Geschiedenis van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam* (Amsterdam 1887) 152 – 163.

giften van verschillende personen, waaronder een gift van *f* 200,- van de aartspriester J. Vranken, de voorganger van H.F. ten Hulscher.<sup>139</sup> In totaal kwam zo een bedrag binnen van enkele duizenden guldens.

Dat was nog steeds niet voldoende voor de financiering van het bouwproces. Op grond van een schatting die de meester timmerman D. Koster en de metselaar C. Twisk in het voorjaar van 1786 maakten, zou met het bouwproces van de houten kerk een bedrag zijn gemoeid van ongeveer *f* 16.000,-. Daarom kreeg het kerkbestuur op 30 mei 1786 toestemming van de schepenen van de stad om 'op schepenkennis' een bedrag van *f* 10.000,- à 3½% te lenen en lijfrenten uit te geven tot een maximum van *f* 6.000,- via notaris Guillebert. De kerk zou daarbij dienen als onderpand.<sup>140</sup>

In de periode tussen 1785 en juni 1787 kreeg het kerkbestuur uit verschillende bronnen een bedrag binnen van *f* 34.896,- terwijl met de financiering van het bouwproces in totaal een bedrag was gemoeid van *f* 34.733,-. De crediteuren kwamen niet alleen uit Amsterdam en omgeving maar ook uit Zwolle en Rotterdam.<sup>141</sup>

Op 12 juni 1787 werd de bouwrekening afgesloten met een positief saldo van *f* 162,-. De kosten van de bouw van de kerk hadden een totaal bedragen van *f* 23.000,-. In 1788 kwamen daar nog een bedrag bij van *f* 2.377,- voor een nieuw orgel. De waarde van de inventaris van de kerk De Liefde werd in 1788 geschat op een bedrag van *f* 7.756,-.<sup>142</sup>

Met een aanzienlijke krachtsinspanning had de statie wel de financiering van het bouwproces kunnen afronden, maar de combinatie van hoge vaste lasten veroorzaakt door de financiering van het bouwproces en een verslechterende conjunctuur na 1790 brachten het kerkbestuur steeds meer in de financiële problemen. De statie kon rond 1790 jaarlijks kon rekenen op inkomsten van *f* 1.260,- (plaatsengeld van ongeveer *f* 700,-, een bedrag van *f* 530,- uit 'kist en bossen' [verschillende collecten] en een bedrag van *f* 30,- aan huuropbrengst)<sup>143</sup> De vaste lasten waren echter aanzienlijk. Voor aflossing en rente was jaarlijks alleen al een bedrag van *f* 1.025,- nodig. Omdat crediteuren regelmatig hun geld terugvroegen, terwijl daarvoor de middelen niet aanwezig waren, moest de aflossing worden gefinancierd door de uitgifte van nieuwe leningen. Vooral de lijfrenten tegen percentages van 7 – 9%

139 Holtkamp, C.P. M., *De Statie De Liefde*, 30.

140 Voorwoord tot het *Groot Kerckboek* in GAA 443/20. Een schepenkennis is een schuldbekentenis die werd opgemaakt door de schepenen. Zie *WNT*, deel 14, (Den Haag 1936)

141 *Groot Kerckboek*, 1 – 4. GAA 443/20.

142 *Groot Kerckboek*, 9 – 10. GAA 443/20.

143 Een overzicht van de personen plaatsengeld is te vinden op 24 – 27 in GAA 443/20.



*De kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara in november 1893*

*Foto: Gemeentearchief Amsterdam*

vormden een zware last voor de statie.<sup>144</sup> In de moeilijke jaren tussen 1795 en 1815 daalden de inkomsten uit plaatsengelden en collecten tot een bedrag van hooguit f 450,-. Dat was minder dan de helft van het bedrag dat in de periode rond 1790 uit die bron was binnengekomen. In 1807 bedroeg de schuld van de statie f 20.000,-.<sup>145</sup> Die schatting lijkt aan de hoge kant. Omdat

<sup>144</sup> *Groot Kerckboek*, 7. GAA 443/20.

<sup>145</sup> 'Tegenwoordige staat van gevestigde schulden der parochie van den H. Nicolaas buiten de Veste in oktober 1862', in RANH, archief bisdom Haarlem, 247. Ten Hulscher noemde een bedrag van f 10.000,-. BBH 41 (1923) 270.

kerkgebouw en pastorie op stadsgrond stonden, moest sinds 1785 een bedrag van f 54,- aan erfpacht worden betaald. De statie probeerde als 'geestelijk gesticht' in aanmerking te komen voor ontheffing. Aangezien deze post niet in de boeken is terug te vinden, kan worden aangenomen dat het stadsbestuur ontheffing verleende.<sup>146</sup>

Het Groot Kerckboek van de statie maakt geen melding van conflicten over bevoegdheden tussen pastoor H.F. Hekkingh en de kerkmeesters bij het beheer van de kerkgoederen. Alles werd keurig geregeld. De taken en bevoegdheden waren bij notariële acte vastgelegd en kerkmeesters die het bestuur verlieten, werd bij notariële actie décharge verleend voor het door hun gevoerde beleid.<sup>147</sup> Wel werd gesteld dat de gemeente en deszelfs representanten 'de directie in alle deele dezer kerk concernerende [hadden] terwijl de heer pastoor alleen het geestelijke en wat de dienst Gods betreft mocht dirigeren.' Dat was een voor die tijd niet ongebruikelijke taakverdeling in een plattelandstatie, zoals de statie De Liefde toen was. De pastoor bemoeide zich evenwel toch met wereldse zaken, al was het maar om een bijdrage te leveren aan de wegwerking van het negatieve saldo.

Toen de financiële positie van de statie geleidelijk verslechterde, wendden de kerkmeesters zich tot aartspriester H.F. ten Hulscher.<sup>148</sup> In de jaren tussen 1796 en 1799 was verschillende malen sprake van een negatief saldo op de begroting van enige honderden guldens dat door pastoor Hekkingh en/of de kerkmeesters werd bijgepast.<sup>149</sup> Vanaf 1802 werd weliswaar regelmatig afgelost op de schuld, maar de jaarrekening moest telkens worden afgesloten met een nadelig saldo van enkele honderden guldens. Toen J.A. Everard in 1808 tot pastoor van de statie werd benoemd, kon de statie maar net het hoofd boven water houden. Dat veranderde enigszins toen de statie in 1809 een bedrag van f 7.000,- kreeg van koning Lodewijk ten behoeve van de aflossing van de schuld.<sup>150</sup>

Uit de enquête die in 1821 werd uitgevoerd in opdracht van het departement van RKE naar de bouwkundige en financiële omstandigheden van de staties in de noordelijke provincies bleek dat de statie De Liefde een schuld had van f 5.500,- maar dat voor herstel van het gebouw een zelfde bedrag nodig was. Het kerkbestuur kon echter niet beschikken over enige vermogensinkomsten. De 820 communicanten hadden gedurende de periode 1811 –

146 *Groot Kerckboek*, 14. GAA 443/20.

147 *Groot Kerckboek*, 20 – 21. GAA 443/20. Notariële akte van 17 augustus 1790.

148 Brief van mei 1793 van de kerkmeesters aan Ten Hulscher in RANH, archief van de aartsbisschops van Holland en Zeeland, 150.

149 *Groot Kerckboek*, 42 – 43 en 47 – 48. GAA 443/20.

150 *Groot Kerckboek*, 66 – 67. GAA 443/20.



1821 een bedrag van *f* 7.466,- bijeengebracht.<sup>151</sup> Als gevolg van de slechte tijden bleven de saldi van de kerkrekening negatief. Toch kon kennelijk worden afgelost. In 1823 was de schuld gedaald tot een bedrag van *f* 4.000,- maar in 1826 steeg hij weer tot een bedrag van *f* 6.000,-.<sup>152</sup> In 1832 had de statie een schuld van *f* 3.000,-.<sup>153</sup> In 1832 werd gemeld dat de pastoor het nadelige saldo had voorgeschoten. In 1833 moest een onderdeel van de inventaris worden verkocht.<sup>154</sup>

In 1834 werd duidelijk dat ingrijpende reparaties noodzakelijk waren aan het houten kerkgebouw, dat inmiddels bijna vijftig jaar stond. De kosten werden begroot op een bedrag van *f* 3.600,-. Het kerkbestuur besloot het departement van RKE subsidie te vragen. Het Rijk zegde een bedrag van *f* 1.500,- toe en de provincie Noord – Holland een bedrag van *f* 1.000,-. Op 21 april 1835 werd de verbouwing openbaar aanbesteed voor een bedrag van *f* 2.700,-. Voor het schilderwerk zou nog *f* 600,- nodig zijn en voor het vernieuwen van de ramen een bedrag van *f* 1.060,-. De verbouwing werd uitgevoerd in 1836, het jaar waarin het vijftigjarig bestaan van de kerk werd gevierd. De kosten van de verbouwing waren *f* 1.953,- hoger dan begroot.<sup>155</sup> In 1837 bedroeg de kerkeschuld daarom weer *f* 6.139,-.<sup>156</sup> In de jaren daarna werd de stand van de kerkeschuld bij de jaarafrekening vrij consequent vermeld. In 1841 was die mede door een testamentaire begunstiging gedaald tot *f* 4.900,-. De inkomsten uit plaatsengeld en collecten bedroegen toen ongeveer *f* 700,- per jaar.

In 1844 kreeg het kerkbestuur twee bewijzen van *f* 2.000,- in NWS à 2%. De kerkeschuld stond nog steeds op een bedrag van *f* 5.989,-. Die begon pas echt te slinken toen het kerkbestuur een stuk grond verkocht aan het bestuur van de begraafplaats De Liefde. Tussen 1845 tot 1848 kreeg de statie jaarlijks een bedrag van *f* 1.000,- van het bestuur van de begraafplaats De Liefde.<sup>157</sup> Vanaf 1848 kreeg het kerkbestuur bovendien jaarlijks een bijdrage van *f* 300,-

151 NA, archief RKE 111, dossier 6906. Opgave van oktober 1821.

152 Nota over de jaren 1822 tot en met 1826 in RANH, archief van de aartspriesters van Holland en Zeeland, 151.

153 *Groot Kerckboek*, 95 – 96. Zie ook de uitgaven over 1832. GAA 443/20.

154 *Groot Kerckboek*, .Zie het verslag over 1833. GAA 443/20.

155 *Groot Kerckboek*, Zie het verslag over 1834. GAA 443/20.

156 *Groot Kerckboek*, 95 – 96. Verslag over 1837. GAA 443/20.

157 De R.C. begraafplaats bij de kerk De Liefde, het eerste katholieke kerkhof in de stad, werd ingezegend op 25 augustus 1845. De heer H.J. van Ogtrop maakte deel uit van het bestuur van het kerkhof. Ter financiering van de kosten van aankoop van de grond werd een lening geplaatst via de firma Van Cranenburgh voor een bedrag van *f* 80.000,-. *Amsterdamsch Effectenblad* 129 (27 december 1865) en Holtkamp, C.P.M., *De statie De Liefde*, 50 -52.

voor het gebruik van de kerk tijdens begrafenis plechtigheden.<sup>158</sup> Desondanks was de kerkeschuld, mede door het uitschrijven van een onderhandse negotiatie ter bekostiging van een nieuw orgel, in 1851 weer gestegen tot f 9.495,-.<sup>159</sup> Het Groot Kerckboek werd bijgehouden tot 1863.

**Grondverwerving:** Het stuk grond met de kerk, pastorie en tuin werd steeds meer waard toen bleek dat de directie van de begraafplaats De Liefde, gesticht in 1845, wilde uitbreiden. In 1862 werd een grondruil voorgesteld. In 1881 werd een overeenkomst bereikt tussen het kerkbestuur, de directie van de begraafplaats en de gemeente Amsterdam. Voor een bedrag van f 50.000,- kocht de directie van de begraafplaats het terrein met de oude kerk. De directie kreeg van de gemeente een stuk grond aan de Nassaukade tegenover de Raampoort en stond dat af aan het kerkbestuur.<sup>160</sup>

**Ontwerp:** de architect dr. P.J.H. Cuypers maakte het ontwerp voor de nieuwe kerk. Daarmee was een bedrag gemoeid van f 104.000,-.

**Financiering:** bij bisschoppelijke akte van 27 december 1856 werd de statie omgezet in de parochie van de H. Nicolaas buiten de Veste. Overeenkomstig de bepalingen van artikel 39 van het reglement voor parochiële kerkbesturen, werden op 22 januari 1857 de goederen van de voormalige statie overgedragen aan het kerkbestuur van de nieuwe parochie.<sup>161</sup> Uit de rekening en verantwoording over de jaren rond 1857 blijkt dat het grootste deel van de inkomsten van de parochie afkomstig was uit 'levend geld'. De verhuur van zitplaatsen leverde f 605,90 op en de inzamelingen een bedrag van f 370,35. De ongeveer 1.300 parochianen brachten jaarlijks een bedrag op van ongeveer f 1.130,-, gemiddeld een bedrag van ongeveer een gulden per persoon per jaar of twee cent per week. Een tweede bron van inkomsten vormde de rente op belegde kapitalen; een bedrag van f 222, 24. In 1860 bezat de parochie vijf bewijzen van inschrijving in het Grootboek van de Nationale Schuld en zeven certificaten van aandelen, waaronder een bewijs van deelname in de Onderlinge Brandverzekeringsmaatschappij St. Donatus. Een laatste vaste bron van inkomsten vormde het bedrag van f 300,- dat jaarlijks werd uitgekeerd door het bestuur van de begraafplaats.<sup>162</sup> De parochie kampte echter nog altijd met schulden. Onder de crediteuren van de parochie waren de

158 Holtkamp, C.P.M., *De statie De Liefde*, 54 – 55 en 71 – 72.

159 *Groot Kerckboek*, Verslag over 1851. GAA 443/20.

160 Holtkamp, C.P.M., *De statie De Liefde*, 74 – 76.

161 Akte no 3946 opgemaakt door deken B. Hofman op 22 januari 1857, door hem en de leden van het kerkbestuur ondertekend. RANH, archief bisdom Haarlem, 247.

162 Rekening en verantwoording 1857, 1858, 1859 in GAA 443/54. In 1862 werd de uitkering verhoogd tot f 400,- en in 1872 tot f 500,-. Holtkamp, C.P.M., *De statie De Liefde*, 54.



*De ingang van de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara die werd gebouwd naar een ontwerp van P.J.H. Cuypers  
Rijksarchief Noord – Holland, Haarlem*

erven van de pastoor die in 1849 zo vriendelijk was geweest eerdere tekorten in de kerkekas met renteloze voorschotten te dekken. Desondanks werd de financiële toestand van de parochie in 1862 omschreven als: 'niet ongunstig en wellicht gunstiger dan die van de oprichting van de kerk af ooit was geweest'. In 1863 bepleitte pastoor F.J. Hanraads in een brief aan bisschop G. P. Wilmer van Haarlem een sanering van de parochiefinanciën. Hij stelde voor de oude, 'ongeregelde' schuld te vervangen door één nieuwe lening. Met toestemming van de bisschop leende de parochie in juni 1863 een bedrag van f 6.000,- van de heer F. Gillis te Brussel voor een periode van tien jaar tegen een rente van 4%.<sup>163</sup>

Rond 1860 begon het aantal parochianen van de parochie van de H. Nicolaas buiten de Veste belangrijk toe te nemen. De kerk werd te klein. Regelmatig moesten kerkgangers wegens plaatsgebrek buiten blijven staan. Bij slecht weer bleven vele katholieken weg. Bovendien begon de toename van het aantal begrafenissen de normale gang van zaken in de parochiekerk steeds vaker te belemmeren. In de correspondentie met het bisdom werd in de jaren zestig en zeventig regelmatig melding gemaakt van de verslechtering van de toestand van het kerkgebouw. Buitengewone herstellingen waren regelmatig noodzakelijk. Toen in 1877 onderzoek werd gedaan ten behoeve van schilderwerk bleek dat een groot deel van het houtwerk volledig verrot was. Op niet al te lange termijn zou een keuze moeten worden gemaakt: de dure herstelwerkzaamheden voortzetten of overgaan tot nieuwbouw. Steeds duidelijker werd dat verdere investeringen in het onderhoud van het oude kerkgebouw geen zin hadden en dat de bouw van een nieuwe kerk op den duur onvermijdelijk was. Het kerkbestuur had, ondanks de verbetering van de financiële situatie, niet de middelen voor de financiering van een bouwproces. Daarom werd over de mogelijkheden van de financiering van de eventuele nieuwbouw in 1882 en 1883 uitgebreid gecorrespondeerd met de deken van Amsterdam en het bisdom. In eerste instantie was men in het bisdom van mening dat het kerkbestuur de lasten die het op zich nam te lichtvaardig beoordeelde.<sup>164</sup>

163 Eerder had het kerkbestuur al geld geleend van freule S. Gillis. Rekening en verantwoording 1863. GAA 443/54. Deze jonkvrouwe, die in Antwerpen woonde, was crediteur van verschillende staties in het aartspriesterschap. In 1834 had ze geld geleend aan het kerkbestuur van de parochie van OLV Hemelvaart in Middelharnis. NA, archief OLV Hemelvaart, 74. Het is mogelijk dat de familie Gillis bereid was geld te lenen aan het kerkbestuur van de Amsterdamse parochie vanwege de bemiddeling van pastoor F.J. Hanraads, die van 1836 tot 1838 pastoor was geweest te Middelharnis en van 1845 tot 1863 in Amsterdam. Holtkamp, C.P.M., *De statie De Liefde*, 58 – 60.

164 Brieven van 9 april, 30 april en 1 mei 1883 in RANH, archief bisdom Haarlem, 247.

In de loop van de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw kreeg de parochie van de H.H. Nicolaas en Barbara, net als veel andere parochies in de Nederlandse kerkprovincie, te maken met een toename van het aantal schenkingen en legaten. Een deel van die inkomsten werd belegd in staatsobligaties en spoorwegaandelen. De inkomsten uit vermogen stegen daarvoor geleidelijk. Waarschijnlijk was die verbetering een gevolg van een combinatie van twee factoren: een toename van het vertrouwen in de kwaliteit van het geldelijk beheer van de parochiefinanciën enerzijds en een toename van de welvaart anderzijds. Ook de inkomsten uit de verhuur van zitplaatsen en de inkomsten uit collecten stegen. In 1872 was de financiële situatie zodanig verbeterd dat een batig saldo resteerde van f 513,-. Aan het begin van de jaren tachtig was ongeveer een derde van de inkomsten van de parochie afkomstig uit vermogen, terwijl tweederde afkomstig was van 'levend geld', de opbrengst van de verhuur van zitplaatsen en collecten. De penningmeester van het kerkbestuur kon de jaarrekening regelmatig afsluiten met een batig slot.

Deze saldi werden belegd. In 1881 belegde het kerkbestuur voor het eerst in kerkelijke obligaties. Voor een bedrag van f 5.000,- werden tien obligaties gekocht in de 4% lening van het kerkbestuur van de parochie van de H. Lambertus te Kralingen. In 1882 kocht het kerkbestuur voor een bedrag van f 4.800,- 4½% obligaties uitgegeven door het kerkbestuur van de parochie van de H. Johannes de Doper te Hoofddorp. Beide kerkbesturen hadden obligatieleningen uitgegeven in verband met de financiering van de bouw van nieuwe kerken.<sup>165</sup> In 1882 werd het laatste deel van de schuld, een bedrag van f 2.850,- afgelost. In 1883 werd een bedrag van f 5.660,- op 'prolongatie' gezet onder vermelding 'voor de nieuwe kerk'.<sup>166</sup>

Om het eigen vermogen verder te verhogen, werd vanaf september 1882 de inzameling van geld voor de bouw van de nieuwe kerk binnen de parochie actief ter hand genomen. Dat gebeurde via 'zelatrices', vrouwelijke parochianen die periodiek de parochie rondgingen om geld op te halen. De tien zelatrices gingen systematisch te werk. Tijdens de bezoeken maakten ze afspraken over de eventuele bijdragen. Die konden wekelijks, maandelijks, drie-maandelijks, halfjaarlijks of jaarlijks worden voldaan. Een groot deel van de parochianen koos voor een wekelijkse bijdrage van een dubbeltje. Alle bijdragen werden door de zelatrices genoteerd in een boek dat per straat of buurt en per huisnummer was ingedeeld. Op de laatste bladzijden van het

165 De kerk van de H. Johannes de Doper werd gebouwd tussen 1858 en 1860 terwijl de parochie van de H. Lambertus in Kralingen een nieuwbouwproces uitvoerde tussen 1875 en 1877. Zie database 1.

166 Rekening en Verantwoording 1882 en 1884, afdeling II, Buitengewone uitgaven.

kasboek bevindt zich een overzicht van de hoeveelheid geld die in de periode van september 1882 tot en met augustus 1888 werd opgehaald. Dat was een bedrag van bijna *f* 20.000,-.<sup>167</sup> Hoe ruimhartig de parochianen ook gaven, het totaal van de giften en eigen vermogen volstond niet voor de financiering van het bouwproces van de nieuwe kerk.

Ten behoeve van de financiering van het bouwproces had het kerkbestuur een bedrag van ongeveer *f* 13.000,- ter beschikking, terwijl sprake was van een positieve kasstroom van ongeveer *f* 1.200,-. De saldi van de lopende rekeningen werden in de jaren meestal toegevoegd aan het eigen vermogen.

Omdat een lening onvermijdelijk was, berekende het kerkbestuur de leencapaciteit van de parochie op grond van een eenvoudige formule. Voor rentebetaling en aflossing van een lening van *f* 100.000,- tegen 4% was over een periode van vijftig jaar jaarlijks een bedrag van *f* 5.000,- nodig. De leencapaciteit van de parochie werd als volgt berekend en toegelicht:

*Tabel 2.8: de berekening van de leencapaciteit van de parochie van de H.H. Nicolaas en Barbara te Amsterdam in 1882 (bedragen in guldens)*

| Herkomst           | Bedrag  |
|--------------------|---------|
| Inkomsten          | 8.700,- |
| Gewone uitgaven    | 1.800,- |
| Rente en aflossing | 5.000,- |
| Overschot          | 1.900,- |

Bron: RANH, archief bisdom Haarlem, 247.

De jaarlijkse inkomsten bedroegen *f* 8.700,-. Daaronder zat een bedrag van *f* 2.500,- aan plaatsengeld. Voor de gewone jaarlijkse uitgaven moest worden gerekend met een bedrag van *f* 1.800,-. Op basis van die berekening hield het kerkbestuur jaarlijks een bedrag van *f* 6.900,- over. Dat was ruim voldoende voor de betaling van een bedrag van *f* 5.000,- aan rente en aflossing. Het kerkbestuur hield rekening met een overschot van *f* 1.900,- dat opzij kon worden gezet. Daaruit kon over een periode van tien jaar een reservefonds groeien van ongeveer *f* 23.000,-.<sup>168</sup>

Het kerkbestuur had vertrouwen in de toekomst. De bouw van de nieuwe kerk werd bovendien voorgesteld als een goede investering. De gedachte was dat de bouw van een nieuwe kerk niet alleen een bijdrage zou leveren aan de vermindering van het misverzuim, omdat de oude kerk te klein was, maar dat

167 GAA 443/64. Laatste pagina.

168 Holtkamp, C.P.M., *De statie De Liefde*, 76 – 77

*Tabel 2.9: de bronnen voor de financiering van het bouwproces van de parochiekerk van de H.H. Nicolaas en Barbara te Amsterdam-West (bedragen in guldens)*

| Ontvangsten            |            | Uitgaven            |            |
|------------------------|------------|---------------------|------------|
| Parochianen            | 14.642,50  | Aannemer            | 109.375,-  |
| Buitengewone giften    | 1.000,-    | Architect           | 5.468,75   |
| Collecten in de kerk   | 1.582,89   | Opzichter           | 1.800,-    |
| Saldo's R+V sinds 1881 | 7.360,-    | Totaal Bouwkosten   | 116.643,75 |
| Verkoop obligaties     | 3.000,-    | Meerwerk            | 8.563,17   |
| Bijdragen kerkhof      | 16.000,-   | Banken              | 6.421,52   |
| Verkoop                | 8,75       | Meubilair           | 4.943,52   |
| Restitutie             | 356,95     | Diversen            | 3.054,39   |
| Geldlening             | 100.000,-  | Renten en aflossing | 10.279,18  |
| Opzegbare schulden 4%  | 800,-      |                     |            |
| Renteloos voorschot    | 650,-      |                     |            |
| Renten                 | 4.504,-    |                     |            |
| Totaal                 | 149.905,53 |                     | 149.905,53 |

Bron: laatste pagina van de bouwrekening gepresenteerd op 14 september 1886 in: GAA443/54

het grotere aantal zitplaatsen in de nieuwe kerk op den duur hogere opbrengsten zou genereren. Het kerkbesturen rekende met een ‘inverdieneffect’. In 1883 machtigde het bisdom het kerkbestuur een obligatielening te plaatsen van *f* 100.000,- à 4% verdeeld over 200 aandelen van *f* 500,- met een jaarlijkse aflossing van *f* 1.000,-. Waarschijnlijk werd de lening geplaatst via de Amsterdamse commissionair H.J. van Ogtrop.<sup>169</sup> Het kerkbestuur was verantwoordelijk voor de plaatsing van advertenties in het dagblad *De Tijd* waarin de uitloting van de coupons werd aangekondigd.<sup>170</sup> Een verdere aanwijzing voor de betrokkenheid van de firma Van Ogtrop bij de financiering van het bouwproces is een post in de rekening en verantwoording over 1887 waarin een bedrag van *f* 3.200,-, het saldo van de bouw van de kerk, op prolongatie werd geplaatst bij de firma Van Ogtrop.<sup>171</sup>

169 Bij post 5 (diversen) van de Rekening en Verantwoording van de bouw staat bij het jaar 1886: 1 januari. Jaarlijkse aflossing aan V. Ogtrop: *f* 1.000,- en daaronder: 1 januari aan v. Ogtrop voor renten: *f* 3.300,-.

170 RANH, archief bisdom Haarlem, 248 en GAA 443/54. De rekening en verantwoording werd opgemaakt op 14 september 1886, de datum van inwijding van de nieuwe kerk en goedgekeurd op 12 oktober 1886.

171 Rekening en Verantwoording over 1886, 1887 en 1888. GAA 443/54.

Verdere aanwijzingen voor de manier waarop het bouwproces werd gefinancierd, leveren latere exemplaren van de rekening en verantwoording. In 1884 kochten drie fundaties acht aandelen in de kerklening.<sup>172</sup> Ook het kerkbestuur kocht of kreeg aandelen in de eigen lening. In 1888 kon het kerkbestuur beschikken over de inkomsten uit 12 aandelen van de lening dezer kerk. Een jaar later waren dat er 14 en in 1890 zelfs 24. Dat leverde het kerkbestuur een bedrag van f 480,- op aan rente. Daarnaast staat de naam vermeld van één van de zelatrices. Wellicht had deze dame de aandelen gekocht en ze geschonken aan het kerkbestuur. In 1902 kreeg de parochie zelfs een bedrag van f 800,- rente over 40 van de zelf uitgegeven aandelen.<sup>173</sup> Ook het bisdom Haarlem kocht aandelen.<sup>174</sup>

Ondanks de gunstige ontwikkeling van de parochiefinanciën vanaf de periode rond 1870 moest het kerkbestuur van de parochie van de H.H. Nicolaas en Barbara het bouwproces financieren met een lening. Zonder een kerkelijke lening zou de parochie nooit in staat zijn geweest P.J.H. Cuypers de opdracht te verstrekken een nieuwe kerk te ontwerpen. Datzelfde geldt overigens voor alle kerken die in Amsterdam werden gebouwd in de tweede helft van de negentiende eeuw.<sup>175</sup>

Het kerkbestuur had goed gezien dat de investering in de bouw van de nieuwe kerk zou renderen. Tussen 1880 en 1890 verdubbelden de inkomsten uit plaatsengelden. In 1880 leverde dit nog een bedrag op van f 1.674,- per jaar. Tien jaar later was dat gestegen tot f 3.703,-.<sup>176</sup> Omdat de inkomsten de uitgaven structureel bleven overtreffen, was het kerkbestuur in staat vermogen op te bouwen en zelfs af en toe schuld in te kopen. De bouw van de nieuwe kerk kan dan ook worden gezien als het begin van een periode van expansie. In de jaren daarna was de parochie van de H.H. Nicolaas en Barbara in staat de bouw van scholen en een zusterhuis te financieren. Daarvoor werden overigens in 1896 en 1904 weer leningen afgesloten. In 1933 investeerde de parochie in de bouw van Huize 'De Liefde'. Uit de rekening en verantwoording over 1933, de eerste die werd opgesteld door een accountantsbureau, blijkt dat de parochie toen drie kerkleningen had lopen, drie

172 Rekening en Verantwoording over 1884, afdeling II, buitengewone uitgaven. GAA 443/54.

173 Rekening en Verantwoording over 1902, GAA 443/54.

174 Een van de fondsen van het bisdom bezat in 1937 zes aandelen van elk f 500,- in de 4% lening van de H.H. Nicolaas en Barbara te Amsterdam. Taxatie verricht door het Effecten- en Administratiekantoor Van Hees te Amsterdam in juni 1938. RANH, archief bisdom Haarlem, 1654.

175 Zie de inventarissen van de verschillende parochies in het GAA.

176 Rekening en Verantwoording 1880 en 1890, afdeling I, gewone inkomsten. GAA 443/54.



schoolleningen en twee leningen bij de verzekeringsmaatschappij St. Donatus. Het balanstotaal bedroeg in 1933 *f* 1.3 miljoen.<sup>177</sup>

### 2.3.3 *De parochie van de H. Agnes in Den Haag*

**Aantal parochianen:** 1.800 in 1901 (aangegroeid tot 7.600 in 1912)<sup>178</sup>

**Eerste steenlegging:** 4 april 1900

**Bouwperiode:** 11 september 1901 tot 1 december 1903 (Inzegening)

**Totale bouwsom:** *f* 139.097,-

**Ontwerp:** A.A. J. Margry en W. Snickers

**Aannemer:** J. Dessing

**Kosten van grondverwerving:** *f* 25.000,-

**Eigen Vermogen:** *f* 10.000,-

**Vreemd Vermogen:** een lening van *f* 35.000,- à 3½% t.b.v. grondverwerving en de bouw van de noodkerk; een lening van *f* 53.000,- à 3½% t.b.v. de koop van grond en een huis en een lening van *f* 85.000,- à 3½% t.b.v. de bouw van de kerk.

**Kapitaalslasten:** *f* 6.150,-

**Initiatief:** de parochie van de H. Agnes biedt een goede illustratie van de problemen waarmee jonge, stedelijke parochies rond 1900 te maken kregen. De groei van de bevolking en de uitbreiding van de steden maakte een voortdurende uitbreiding noodzakelijk van het aantal parochies, ook in Den Haag. Een eerste probleem werd gevormd door het feit dat nieuwe parochies altijd werden afgescheiden van bestaande parochies.<sup>179</sup> Dat proces gaf regelmatig aanleiding tot discussies tussen de pastoors vanwege de financiële belangen die gemoeid waren met een dergelijke aanpassing van het parochiële grondgebied.

Nadat de bisschop een bouwpastoor ten behoeve van de nieuwe parochie had aangesteld, moest de nieuwe parochie haar bestaan zien te rechtvaardigen en eigen inkomsten zien te verwerven. Vaak bleek dat een probleem omdat de meerderheid van de nieuwe parochianen niet kon worden gekenschetst als kapitaalkrachtig.<sup>180</sup> Ondanks de bepaling van canon 1427 dat de bisschop een nieuwe parochie een ‘bruidsschat’ toe mag wijzen bij de afsplitsing van

177 Rekening en Verantwoording 1933. GAA 443/55.

178 *Pius Almanak* 1899, 294 en *Pius Almanak* 1912, 512.

179 De nieuwe parochie van de H. Agnes werd gevormd uit delen van het grondgebied van zeven omliggende parochies. *Sint Bavo, godsdienstig weekblad voor het bisdom Haarlem* 2 (1899) 191.

180 *Sint Bavo* 19 (1916) 809/810.

de moederparochie(s), bleek dat in de praktijk vaak onmogelijk, omdat de moederparochies te maken hadden met zware financiële lasten als gevolg van recente kerk – en schoolbouw.<sup>181</sup> De nieuwe parochie kreeg bovendien naast de kosten voor de bouw en het onderhoud van een parochiekerk en andere kerkelijke gebouwen ook te maken met personeelslasten. Binnen hoofdstuk VIIb van de begroting van het ministerie van Financiën, dat de bezoldiging van de verschillende kerkgenootschappen regelde, werd wel geld uitgetrokken voor de betaling van het salaris van een aantal pastoors, maar het budget werd niet aangepast in een tempo dat de uitbreiding van het aantal parochies kon bijhouden. Nieuwe parochies kregen dus naast de kosten van het bouwproces ook te maken met de kosten voor het levensonderhoud van de pastoor en eventuele kapelaans.

**Grondverwerving:** Het grondgebied van de parochie van de H. Agnes was ten tijde van haar oprichting in 1899 voor een deel gelegen in de toen nog zelfstandige gemeente Loosduinen. Den Haag breidde zich aan het eind van de negentiende eeuw snel in westelijke richting uit. Het bestaande polderlandschap werd overal omgewoeld ten behoeve van de woningbouw.<sup>182</sup> Die uitbreiding ging uiteraard gepaard met grondspeculatie. Overal waren bouwmaatschappijen actief en de grondprijzen stegen voortdurend. Naar de gewoonte van de tijd werd een jonge, energieke bouwpastoor benoemd. Dat was in eerste instantie kapelaan J. Waterreus, afkomstig uit een gefortuneerde Scheveningse familie. De pastoor kreeg onder andere de taak toebedeeld uit te kijken naar een geschikte locatie voor een nieuwe parochiekerk. Bouwpastors werden bij voorkeur gerekruteerd uit bemiddelde families omdat zij op die manier een bijdrage konden leveren aan de verlichting van de financiële problemen. Op 3 april 1897 kocht de kapelaan voor eigen rekening het café 'Stadwijk' met bijbehorende tuin op 400 m<sup>2</sup> grond aan de Beeklaan voor een bedrag van f 4.000,-. De Beeklaan was toen een met kolengruis bedekt zandpad langs de Haagse beek, dat tussen tuingronden en weilanden van de stad naar de duinen voerde.<sup>183</sup>

Binnen het bisdom Haarlem maakte men zich op dat moment ernstige zorgen over de kosten van de kerkbouw en de prijsstijgingen die het gevolg waren van de kerkbouw in de snelgroeiende steden van het bisdom. In grafiek 5 is die trend duidelijk waarneembaar.

181 Canon 1427 stelt dat ingeval van splitsing de moederparochie de dochter een 'congrua portio' of evenredig deel van de parochiegoederen moet toewijzen

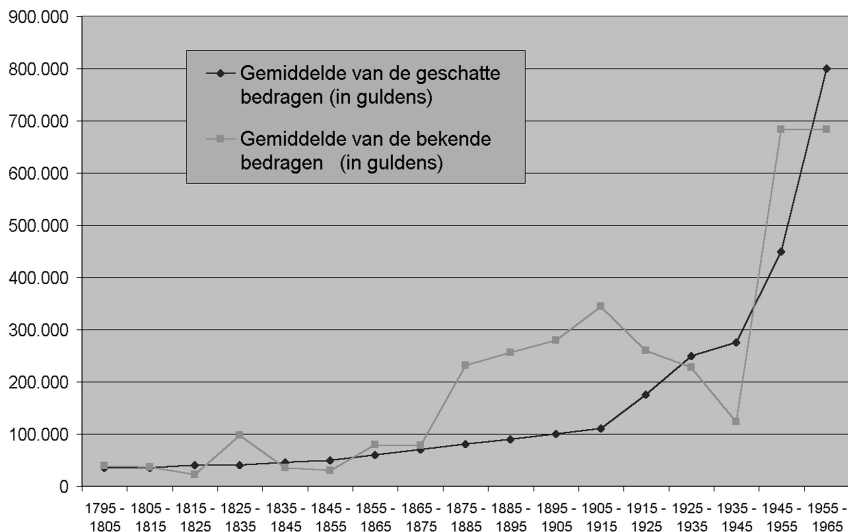
182 Freijser, V. e.a., *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag, Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990* (Zwolle 1990) 42.

183 Wils, Í., 'De geschiedenis van de St. Agnesparochie in Den Haag (1897 – 1935)' in: *BBH* 54 (1937) 259 – 260.



*De kerk van de H. Agnes gezien vanaf de Beeklaan  
Foto: Gemeentearchief, Den Haag*

*Grafiek 5: een vergelijking tussen de gemiddelde geschatte bouwkosten en de gemiddelden van de bekende bedragen op basis van de gegevens van tabel 5.*



Bron: Database 1 en de tabellen 3 en 5

Vicarissen-generaal A.J. Callier<sup>184</sup> was elf jaar lang belast met het toezicht op het financiële beheer binnen het bisdom en had dus een goed inzicht in de problemen.<sup>185</sup> In oktober 1897 schreef hij kapelaan Waterreus: ‘Mgr. [C.J.M. Bottemanne, bisschop van Haarlem van 1883 tot 1903] is vooral de laatste tijd door den ondraaglijken druk waaronder verschillende parochies – niet het minst de jonge parochies – gebukt gaan, vreesachtig geworden en zal niet licht, tenzij de nood der zielen dwingt, er toe overgaan een nieuwe parochie op te richten, waarvoor nog niets is en waarin vooreerst geen kracht kan zitten: ik stuit telkens op dit bezwaar: “zoveel duizend en dan heb ik nog niets anders dan de grond! Vicaris, het kan niet, wij gaan een catastrofe tegemoet. Juist nu ik het minst kan doen, lopen verschillende parochies gevaar”. Gij begrijpt dus, dat wij nog lang niet er aan toe zijn, een begroting voor uw kerk aldaar te laten maken’.<sup>186</sup> Waterreus werd in september 1898 vervangen

184 Loos, J.C. van der, *Vaderlandsche kerkgeschiedenis*, deel V, 497.

185 De vicaris-generaal, kortweg de vicaris, is de helper van de bisschop bij het bestuur van zijn bisdom en de eerste waardigheidsbekleder na hem. Goulmy, P.J.L.M., *Handboek van het bestuur der katholieke kerk*, 23.

186 Wils, I., ‘De geschiedenis van de St. Agnesparochie’, 261. Volgens een eerder geciteerde bron was de gezamenlijke kerkeschuld in het bisdom gestegen van een totaal van f 6,5 miljoen in 1884 tot f 8 miljoen in 1891.

als bouwpastoor van de parochie van de H. Agnes door W.G. F. Snickers, evenals Waterreus afkomstig uit een welgestelde familie.

Het waren sobere beginjaren voor de nieuwe parochie. Een oud huis naast het voormalige café werd ingericht tot pastorie. Alleen het hoognodige werd gerepareerd. De achterkamer van het bovenhuis had dienst gedaan als atelier van schilders als Breitner, De Zwart, Rink en de gebroeders Maris en dat was 'buitengewoon zichtbaar'.<sup>187</sup> Het balkon was zo wrak dat men zich niet zonder gevaar over de balustrade kon buigen. In de gelagkamer van de voormalige herberg werd catechismus gegeven.

Omdat het aantal katholieken in het westelijke deel van de stad snel bleef groeien, werd de bouw van een noodkerk urgent. In een tijd waarin fietsen en goed openbaar vervoer grotendeels ontbraken, betekende de afwezigheid van een parochiekerk lange wandelingen naar kerken in omliggende parochies. Bovendien kwamen de inkomsten uit collecten dan ten goede aan de andere parochies. De bouw van een parochiekerk kort na de oprichting had dus een zekere urgentie. Op 8 maart 1899 werd de parochie kerkrechtelijk opgericht uit gedeelten van zeven omliggende parochies. Dat ging niet zonder slag of stoot. Aan die gebeurtenis was een correspondentie van enige maanden voorafgegaan. De briefwisseling betrof vooral de vaststelling van de grenzen van de nieuwe parochie en de gevolgen daarvan voor de inkomsten van de omliggende parochies. Pater J. Philippens SJ van de in 1878 opgerichte parochie van OL Vrouw Onbevlekt Ontvangen aan de Elandstraat tekende bezwaar aan tegen de voorgestelde grenswijziging. Zijn parochie had tussen 1890 en 1892 een bedrag geleend van f 350.000,- ten behoeve van de financiering van het bouwproces van een reusachtige neogotische kerk naar een ontwerp van de architect Nicolaas Molenaar. In november 1898 schreef de pater een brief aan bisschop C.J.M. Bottemanne, met daarin een kaart van het westelijke deel van de stad, om aan te tonen dat de grens wat hem betreft anders moest lopen. Hij had vooral financiële bezwaren tegen de afscheiding van een deel van zijn parochie langs de Regentesselaan, waar nogal wat middenstanders en beambten zich hadden gevestigd. 'Juist om veel parochianen te kunnen bergen, zijn tribunes in de kerk aangebracht,' schreef hij. 'Onze parochie heeft een schuld van f 350.000,- waarvan de interesten voor het grootste gedeelte worden betaald uit plaatsengelden. (-) Zou de grensafscheiding plaatsvinden, dan verliest onze parochie 1.400 parochianen, waaronder vele gegoede burgers.(-) Het gedeelte wat wij zouden verliezen, telt juist de burgerstand, waarvan wij de steun in onze financiële belangen zo hard nodig hebben.'<sup>188</sup>

187 Wils, I., 'De geschiedenis van de St. Agnesparochie', 263.

188 NA, archief bisdom Rotterdam, 379 en 386 en Wils, I., 'De geschiedenis van de St. Agnesparochie', 264.

**Financiering:** Nadat een compromis was bereikt dat ook de nieuwe parochie mogelijkheden bood, werd op 2 januari 1899 een commissie benoemd die opdracht had een hulpkerk te realiseren.<sup>189</sup> Op 21 december 1898 had pastoor Snickers in Amsterdam een gesprek gehad met pastoor J. de Bouter over de mogelijkheden van financiering. Die had hem het een en ander verteld over de verschillende kapitaalverschaffers. Een belangrijk bezwaar van leningen bij assurantiemaatschappijen was volgens De Bouter dat deze maatschappijen de onhebbelijkheid hadden op korte termijn aanzienlijke bedragen terug te vorderen. Daarna had pastoor Snickers een bezoek gebracht aan 'Mijnheer Everardt, welke heer mij door Zijneerwaarde werd aangewezen als Regent van het Weeshuis en 't best voor de zaak geschikt.' Dat was de heer P. Everard van het effectenkantoor F.Th Everard. Deze vertelde hem dat het Weeshuis op dat moment [een rente van] 4% vroeg en dat hij de zaak ook bij het Armenkantoor kon aankaarten. Enkele dagen later berichtte Everard hem dat hij de parochie ten behoeve van de aankoop van grond en de bouw van de noodkerk een obligatielening kon verstrekken van f 35.000,- tegen 3½% tegen een koers van 97½%. De effectieve rente zou daarmee iets hoger uitkomen. Naast een provisie van ¼% zouden de kosten van het drukken van de obligaties etc. voor rekening van het kerkbestuur komen.<sup>190</sup>

Niet alleen in Amsterdam zaten kapitaalkrachtige partijen. Op 11 januari 1899 had Snickers in Rotterdam een gesprek met de architect J. Margry, die hem verzekerde dat een voorstel voor een lening bij het RK Armenkantoor zou worden afgestemd.<sup>191</sup> De reden daarvoor werd niet genoemd. Margry raadde hem aan contact op te nemen met de heer J. Grewen, makelaar in effecten, kantoor houdende in 'het Witte Huis' [toen een spraakmakend nieuw kantoorgebouw aan de Maas] om met hem de mogelijkheden van een lening te bespreken. Dat ging kennelijk voorspoedig. Grewen zegde toe een concept-overeenkomst te maken zoals ook door hem was gemaakt ten behoeve van de financiering van de kerk van het Allerheiligst Hart van Jezus in Rotterdam in 1878.<sup>192</sup> De bouwcommissie van de H. Agnes besloot een lening te sluiten via de gebroeders Grewen en betaalde daarvoor een commissie van ¾%.

189 NA, archief bisdom Rotterdam, 386. Brief van 2 januari 1899. Snickers was voorzitter van de commissie.

190 NA, archief bisdom Rotterdam, 386. Brieven van 21 en 23 december 1898.

191 De architect E.J. Margry was ook verantwoordelijk voor het ontwerp van de kerk van het Heilig Hart van Jezus in Rotterdam (1879 – 1880) en in die capaciteit nauw betrokken bij de regeling van de financiering. NA, archief bisdom Rotterdam, 958. Stukken van juli en augustus 1878.

192 Bij de financiering van de bouw van de kerk van het Heilig Hart van Jezus waren in 1878 vier effectenhandelaren betrokken, allen katholiek, onder wie de gebroeders Grewen. NA archief bisdom Rotterdam, 386. Brief van 11 januari 1899 en 958, stuk van 4 mei 1878 en de rekening en verantwoording van de bouw.



*De kerk van de H. Agnes gezien vanaf het Newtonplein*

*Foto: Gemeentearchief Den Haag*

Nadat een en ander in concept was geregeld, vroeg pastoor Snickers, namens de bouwcommissie, op 19 januari 1899 de vicaris-generaal officieel toestemming om, naast het stuk grond dat eerder was gekocht door kapelaan Waterreus, een ander stuk grond te kopen en een begin te maken met voorbereidende werkzaamheden ten behoeve van de bouw van een noodkerk. Daarvoor moest de lening van f 35.000,- tegen 3¼% worden goedgekeurd. De lening zou via bemiddeling van de heren Grewen en Minderop te Rotterdam tot stand komen op voorwaarde dat, wanneer Grewen en Minderop er

niet in zouden slagen de lening te plaatsen, zij de lening over zouden nemen tegen een zelfde rente.<sup>193</sup> Waarom de commissie koos voor een lening via de heer Grewen en afzag van de lening via het kantoor van de heer Everard, is onduidelijk.

Bij de aanvraag om toestemming was een berekening gevoegd van de kosten van grondverwerving en de kosten van de bouw van de noodkerk voor een bedrag van *f* 42.150,-. Een bedrag van *f* 4.726,- was bovendien bestemd voor de aankoop van het stuk grond dat kapelaan Waterreus in april 1897 op eigen houtje had gekocht. Het stuk grond aan de Beeklaan voor de definitieve kerk kostte *f* 25.000,-. Ophoging van de grond kostte *f* 1.300,-. De bouw van de noodkerk en de inrichting ervan vergden een bedrag van *f* 8.357,-. Omdat de jonge parochie geen eigen vermogen bezat, moest het grootste deel van de kosten worden gedekt door de lening. Opnieuw bleek hoe handig het voor een jonge parochie was over een bemiddelde bouwpastoor te beschikken. Snickers schonk *f* 5.000,- en gaf een voorschot van *f* 2.000,- dat opvorderbaar was wanneer de noodkerk werd afgebroken. In de vastentijd van 1899 werd in vijf weken tijd een sober ingerichte, houten hulpkerk gebouwd.<sup>194</sup> Begin april 1899 werd Snickers tot pastoor benoemd en een kerkbestuur geïnstalleerd.<sup>195</sup>

Op 23 mei maakte de bouwcommissie de rekening en verantwoording op van de lening voor de bouwgrond en de hulpkerk aan de Beeklaan en de Noorderbeekstraat. Daaruit bleek dat een en ander goed was begroot. Er was sprake van een nadelig saldo van *f* 129,08 op een begroting van *f* 42.566,25. De bouw van de noodkerk had *f* 6.500,- gekost.<sup>196</sup>

Volgens de rekening en verantwoording over 1899 bestonden de gewone inkomsten van de parochie dat jaar uit een bedrag van *f* 1.567,17. Vermogen was er hoegenaamd niet. De inkomsten waren samengesteld uit een bedrag van *f* 712,85 aan verhuurde plaatsen, *f* 325,30 aan niet-verhuurde plaatsen; het restant kwam uit de opbrengst van collecten. Per parochiaan dus een bedrag van ongeveer een gulden. Aan buitengewone inkomsten kwam nog een bedrag van bijna duizend gulden binnen, dat bij elkaar was gebracht door zelatricsen, de vrijwilligsters die een beroep deden op de charitas van de gelovigen. Het totaal van de inkomsten in het eerste jaar van het bestaan van de

193 Brief van 11 januari 1899 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 386..

194 Brief van 19 januari 1899 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 386 en Wils, I., 'De geschiedenis van de St. Agnesparochie', 265.

195 NA, archief bisdom Rotterdam. 386. Op 4 april 1899.

196 Rekening en Verantwoording eener lening van *f* 35.000,- tot betaling van bouwgrond en de bouw eener hulpkerk aan de Beeklaan en Noorderbeekstraat. De Rekening en Verantwoording werd goedgekeurd door deken J. Heijligers van Den Haag. NA, archief bisdom Rotterdam, 386.



parochie was *f* 2.511,-. Inclusief het nadelige saldo op de bouwrekening en uitgaven voor bijwerk aan de noodkerk kwam het totaal van de uitgaven op *f* 1.896,83. Daarbij was een bedrag van *f* 263,- voor de aankoop van twintig lammeren die werden geweid op de toekomstige bouwgrond.<sup>197</sup> Over het eerste jaar was dus sprake van een batig saldo.<sup>198</sup> Dat eerste jaar kreeg de parochie ook de beschikking over een fundatie, een bedrag van *f* 1.000,-. Daarover moest tijdens het leven van de schenker een lijfrente van *f* 35,- per jaar worden betaald.<sup>199</sup> Ieder batig saldo was echter schijn. Niet inbegrepen in de uitgaven waren rente en aflossing over de lening, die de parochie over het eerste volledige jaar een bedrag van *f* 1.725,- kostten.<sup>200</sup> Het salaris van pastoor en kapelaan was evenmin inbegrepen. Die post vergde een bedrag van *f* 1.450,-.<sup>201</sup> Beide posten kwamen wel voor op de rekening en verantwoording over 1900, die er met inkomsten van *f* 5.170,-, uitgaven van *f* 4.166,- en een batig saldo van *f* 1.003,- veel realistischer uitzag.

Omdat de bebouwing in het westelijke deel van Den Haag voortdurend uitbreidde en het aantal parochianen verder toenam, moest de pastoor meer regelen. Een geschikte woning die kon dienen als pastorie, voorzieningen voor het lager onderwijs en de armenzorg.<sup>202</sup> Ook bleef het kerkbestuur zoeken naar een geschikte plek voor de definitieve kerk. Uiteraard had het kerkbestuur een voorkeur voor een plek in het centrum van de nieuwe parochie. Het eerder gekochte stuk grond zou dan weer moeten worden verkocht maar dat leek geen bezwaar. In juli 1899 werd goedkeuring verkregen het eerste stuk land weer te verkopen.<sup>203</sup>

In augustus 1899 had pastoor Snickers contact met de heer Grewen over de grondverwerving. Hij bleek bereid eventueel voor eigen rekening grond te kopen teneinde 'met enige heren de gehele straat rond de kerk te exploiteren'. Belangrijk daarbij was, afgezien van alle zorgen, uiteraard het rentepercentage waartegen geleend kon worden. Grewen was van mening dat, gezien de grote hoeveelheid geld die in verband met de kerkbouw werd gevorderd, de uitgifte van een lening tegen een percentage van 5% bijna onvermijdelijk was. De heer H.J. van Ogtrop te Amsterdam was het met hem eens.<sup>204</sup>

197 De schapen werden het volgende jaar verkocht voor *f* 205,-, R + V 1900. NA, archief bisdom Rotterdam, 386.

198 NA, archief bisdom Rotterdam, 386. R+V 1899.

199 Brieven van 17 april 1899 en van 5 juni 1900. NA, archief bisdom Rotterdam, 386.

200 Begroting voor 1900 in: NA, archief bisdom Rotterdam 386.

201 Brief van 17 april 1899 in: NA archief bisdom Rotterdam 386.

202 Daarvoor betaalde het parochiebestuur *f* 15,- per kind per jaar aan de stichting Schiefbaan Hovius. De armenzorg werd geregeld door het RK parochiaal Armenbestuur van 's Gravenhage. Brief van 8 mei 1899.

203 Machtiging verleend op 24 juli 1899. NA, archief bisdom Rotterdam, 386.

In november 1899 kocht het kerkbestuur een stuk grond op de hoek van de Beeklaan en de Newtonstraat voor een bedrag van f 50.680,- van de vastgoedmaatschappij *Onroerende goederen* met daarop de enigszins vervallen villa 'Libau' waar onder andere Jan Toorop had gewerkt. De financiering werd geregeld rond de kerst van 1899. De transactie werd definitief op 1 april 1900. Om de aankoop te kunnen financieren, vroeg en kreeg Snickers toestemming een tweede lening aan te gaan, ditmaal voor een bedrag van f 52.000,-. Uit correspondentie blijkt dat eerst pogingen in het werk waren gesteld een lening te plaatsen bij het RK Armbestuur in Den Haag.<sup>205</sup> Nadat dat was mislukt, leende het kerkbestuur via bemiddeling van deken A.G. Schweitzer van Amsterdam f 32.000,- à 4% van het seminarie Warmond en f 20.000,- à 3½ % bij de al eerder genoemde makelaar J. Grewen uit Rotterdam. Het was allemaal haastwerk. Opnieuw werd een beroep gedaan op het kredietcircuit. Omdat het einde van het jaar naderde en de bouwgrondmaatschappij gedeeltelijke betaling van de grond wenste voor 28 december, vroeg Snickers 'onder de biecht door' de Regent van het Seminarie contact op te nemen met de heer Van Ogtrop en notaris Weve om de zaak af te handelen. Daarbij liep hij vooruit op goedkeuring van het bisdom.

De bouw van een definitieve kerk zou uiteraard veel meer kosten. Het parochiearchief bevat een ongedateerde berekening van Snickers uit 1899. Daarin becijferde hij de verschillende bronnen van inkomsten van de parochie over een periode van negen maanden en extrapoleerde die tot een periode van twaalf maanden om de vermoedelijke jaarlijkse inkomsten te kunnen becijferen. Hij kwam tot een totaal van f 5.250,-. Welke lasten kon hij op

*Tabel 2.10: de bronnen voor de financiering van het bouwproces van de parochiekerk van de H. Agnes te Den Haag (bedragen in guldens)*

|   |                         |
|---|-------------------------|
| Inkomsten uit verkoop van grond aan W. Snickers | 30.000,- <sup>206</sup> |
| Inkomsten uit verkoop van grond                 | 20.000,-                |
| Fonds voor de Kerkenbouw Amsterdam              | 1.000,-                 |
| Opbrengst afbraak noodkerk en villa Libau       | 3.000,-                 |
| Opbrengst loterij                               | 3.000,-                 |
| Nieuwe lening                                   | 81.000,- <sup>207</sup> |
| <b>Totaal</b>                                   | <b>138.000,-</b>        |

Bron: NA, archief bisdom Rotterdam, 386

204 Brief van 27 augustus 1899 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 386.

205 Brief van 25 december 1899 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 386.

basis van een dergelijke kasstroom voor zijn rekening nemen? Voor de bouw van de definitieve kerk en pastorie zou naar zijn schatting *f* 125.000,- nodig zijn. Inclusief het honorarium van de architect kwam het totaal op een bedrag van *f* 137.000,-. Hoe kwam dat bedrag op tafel?

Ten behoeve van de financiering van het bouwproces van de kerk zou de jonge parochie een derde lening moeten plaatsen. Daarmee zou het totaal aan vreemd vermogen komen op een bedrag van *f* 172.000,- (*f* 35.000,- à 3½% in april 1899; *f* 53.000,- (*f* 20.000,- à 3½% en *f* 33.000,- à 4%) in december 1899 en *f* 85.000,- à 3½% in 1900). Per parochiaan een schuld van ongeveer *f* 100,-. Volgens de berekeningen van Snickers zou de parochie te maken krijgen met financieringslasten van minimaal *f* 6.150,-. Begin januari 1901 werkte hij het financiële scenario verder uit, besprak het met de kerkmeesters en zond het ter inzage aan deken J. Heijligers van Den Haag. Het totaal aan vaste lasten was toen inmiddels opgelopen tot *f* 8.650,-.<sup>208</sup>

De inkomsten zouden dus verder moeten worden opgevoerd. Was dat haalbaar? De optimistische Snickers dacht van wel. De noodkerk zat vol met ‘mensen van de werkmansstand’. Zij leverden op jaarbasis een bedrag van *f* 5.330,- op aan inkomsten. De geest onder de parochianen werd beschreven als ‘zeer vriendschappelijk’. Een nadeel bleef echter het wegblijven van de gegoede burgers. Snickers dacht dat de inkomsten aan plaatsengeld en collecten met *f* 2.000,- op jaarbasis konden worden verhoogd wanneer de nieuwe kerk was gerealiseerd. Die toename kon worden gerealiseerd door een combinatie van verschillende factoren: een vergroting van het aantal zitplaatsen en het aantal ‘kerkelijke oefeningen’ en een verbetering van de kwaliteit van de zitplaatsen. Ook pastoor Snickers rekende op een positief rendement van de investering in de kerkbouw. Hij bood aan zelf borg te staan voor inkomsten van duizend gulden.<sup>209</sup> Uit de rekening en verantwoording over 1900 blijkt dat de parochie op dat moment een positieve kasstroom had van *f* 1.469,-.<sup>210</sup> De kosten van het ontwerp van de definitieve kerk en pastorie van de architecten Margry en Snickers werden geschat op *f* 120.000,-.<sup>211</sup>

Dames uit de ‘betere standen’ organiseerden een fancy-fair die *f* 13.000,- opbracht. Snickers kocht, zoals afgesproken, de bouwgrond van de parochie

206 Bij de begroting voor 1901 was een bijlage gevoegd waarin werd vermeld dat pastoor Snickers het stuk grond voor een bedrag van *f* 30.000,- zou kopen. Het bedrag zou ten goede komen van de kerkbouw. NA archief bisdom Rotterdam, 386.

207 Brief en berekening van januari 1901 in NA, archief bisdom Rotterdam, 386. Het bedrag van de lening kon, afhankelijk van de uitgiftekoers en het rentepercentage nader worden bepaald op *f* 85.000,-.

208 Brief en berekening van 26 januari 1901 in: NA bisdom Rotterdam, 386.

209 Brieven van 25 en 28 januari 1900 in: NA bisdom Rotterdam, 386.

210 Rekening en verantwoording 1900 in: NA bisdom Rotterdam, 386.

211 Wils, I., ‘De geschiedenis van de St. Agnesparochie’, 266.

voor f 30.000,-. Op 4 april 1900 werd de eerste steen gelegd door de deken van Den Haag, de zeereerwaarde heer J. van Erven Dorens. De noodkerk werd verplaatst naar het nieuwe terrein.

Uit de rustige toon van pastoor Snickers en de herhaalde machtigingen verleend door de vicaris-generaal van het bisdom kan worden afgeleid dat deze manier van financiering, ondanks de alarmerende brief uit 1897, geen bijzondere aanleiding tot ongerustheid heeft veroorzaakt.<sup>212</sup> Het belangrijkste criterium bij iedere berekening was de dekking der directe uitgaven voor aflossing en rente door inkomsten uit collecten en plaatsengeld. Kennelijk vertrouwde men in het bisdom wel dat een en ander vanzelf goed zou komen. Uit de rekening en verantwoording over 1903 die in december, direct na voltooiing van het bouwproces van de nieuwe kerk door het kerkbestuur werd opgemaakt en ondertekend, blijkt dat met de financiering van het bouwproces een bedrag was gemoeid van f 139.097,71. De kosten voor de bouw van de nieuwe kerk hadden een bedrag van f 110.162,- gevergd. Voor de inrichting was daar een kleine f 25.000,- bijgekomen. Aangezien sprake was van meerkosten, moesten de inkomsten kunstmatig worden verhoogd. Een bedrag van f 1.200,- werd als gift van de parochie aan de pastoor vermeld en een bedrag van f 1.211,62 werd 'bijgepast' waarschijnlijk door pastoor Snickers.<sup>213</sup>

De afronding van het dure bouwproces vormde slechts het begin van een nieuwe ronde financieringen. In juli 1903 werd een plan ingediend voor de bouw van een kosterswoning. Tegelijkertijd zou de houten noodkerk worden omgebouwd ten behoeve van de jongensvereniging.<sup>214</sup> In de nieuwe parochie bleek ook behoefte te bestaan aan een school en verbetering van de armenzorg. Ook daarvoor spande de pastoor zich in. Hij onderhield contacten met verschillende instanties, waaronder de Schiefbaan-Hovius Stichting in Den Haag.

De nieuwe pastoor C. Vermeulen trof bij zijn komst in 1903 een totale schuldenlast van f 179.500,-. Misintenties ontbraken en kerkplaatsen werden nauwelijks verhuurd. In juni 1905 werd een conflict met de bouwgrondmaatschappij opgelost tegen een vergoeding van f 1.175,-. In datzelfde jaar kocht pastoor Vermeulen een stuk grond met twee woonhuizen, die werden verbouwd tot jongelingspatronaat voor in totaal f 38.184,90. In 1907 kocht hij opnieuw een stuk grond aan de Noorderbeekdwarsstraat voor een andere

212 Ongedateerd stuk, waarschijnlijk uit mei 1900 in: NA bisdom Rotterdam, 386.

213 Door deken J. van Erven Dorens getekend op 28 december 1903. NA bisdom Rotterdam, 386.

214 Brief van 6 juli 1903 in: NA archief bisdom Rotterdam, 386.

school voor f 25.559,25.<sup>215</sup> Verder kreeg de parochie in 1912, 1916, 1921 en in 1926 te maken met afscheidingen ten gunste van andere parochies. Sommige van die afscheidingen waren financieel erg onvoordelig omdat daardoor ‘beter gesitueerden’ uit de parochie verdwenen.<sup>216</sup> Over die periode rond de Eerste Wereldoorlog werd het volgende opgemerkt: ‘De oorlogsjaren en de eerste naoorlogse jaren hebben ook in ons land een nieuwe mentaliteit gekweekt. Er werd veel geld verdiend en veel geld uitgegeven. De oude begrippen van Hollandsche spaarzin en soberheid verdwenen en men leefde overal, alsof de tijd zoo niet crescendo, dan toch op dezelfde wijze zou voortgaan. Men huldigde idealen die schatten gelds eisten om ze door te voeren en men stapelde schulden op in de vaste overtuiging, dat die schulden in winsten zouden terugvloeien’.<sup>217</sup>

Zo ging het ook in de parochie van de H. Agnes. Na de bouw van allerlei scholen en internaten wilde men een eigen parochiehuis, dat het centrum moest worden van het parochiële leven. Daarom werd in 1916 een lening gesloten van f 150.000,- à 4½%. Voor dat bedrag werden panden gekocht aan de Beeklaan. Voor een bedrag van f 145.093,79 werd een parochiehuis gebouwd. Dat bleek een misrekening. De exploitatie is nooit sluitend geweest. Allerlei inkomstenbronnen begonnen op te drogen. De opbrengst van de verhuurde plaatsen in de kerk verminderde van f 16.161,- in 1930 tot minder dan f 12.000,- in 1936.<sup>218</sup> Ter leniging van de financiële nood kon de parochie de opbrengst van het kaarsengeld, dat gewoonlijk aan het bisdom werd afgedragen, behouden en werd een maandelijks collecte ingevoerd voor schulddelging. Ook werd het St. Agnesfonds opgericht.<sup>219</sup> De parochie heeft het hoofd boven water kunnen houden, hetgeen in de crisistijd bepaald geen makkelijke klus was. Ondanks alle financiële zorgen bleef deze parochie de gang naar de Commissie voor regeling van het Kerkelijk Crediet bespaard. (zie daarvoor 2.4.3.2)

215 Wils, I., ‘De geschiedenis van de St. Agnesparochie’, 271 – 273.

216 Wils, I., ‘De geschiedenis van de St. Agnesparochie’, 276 en 286.

217 Wils, I., ‘De geschiedenis van de St. Agnesparochie’, 277.

218 Wils, I., ‘De geschiedenis van de St. Agnesparochie’, 286 en 288.

219 Wils, I., ‘De geschiedenis van de St. Agnesparochie’, 288.

### 2.3.4 De kathedrale basiliek van de H. Bavo in Haarlem

**Parochie van de H. Bavo opgericht op:** 8 mei 1898.<sup>220</sup>

**Aantal parochianen:** 4.125 zielen waarvan 2.875 communicanten<sup>221</sup>

**Bouwperiodes:**

fase 1: 1895 – 1898;

fase 2: 1902 – 1906;

fase 3: 1927 – 1930.

**Kosten van grondverwerving:** f 60.000,- (f 55.000,- voor de grond + een bedrag van f 5.000,- in verband met de verplaatsing van een poldermolen)

**Ontwerp:** Jos. Cuypers

**Eerste steenlegging:**

26 augustus 1895

inwijding fase 1: 2 mei 1898

**Totale bouwsom:** f 1.436.719,-

Fase 1: f 468.973,-

Fase 2: f 507.746,-

Fase 3: f 400.000,-

**Eigen Vermogen:** f 586.719,- (schatting)

**Vreemd Vermogen:** f 850.000,- (schatting)

**Kapitaalslasten:** f 34.000,- per jaar

**Initiatief:** De kathedrale basiliek van de H. Bavo neemt een bijzondere plaats in onder de kerken in het bisdom Haarlem omdat zij de functie van kathedrale basiliek combineert met die van parochiekerk. Die combinatie dateert van 1853. De parochiekerk van de H. Joseph in Haarlem werd in 1853 door paus Pius IX aangewezen tot kathedraal van het bisdom Haarlem. Op 29 augustus 1853 werd de kerk door de secretaris van bisschop J.F. van Vree ‘in bezit genomen’. In een proces-verbaal van die datum verklaarden pastoor en kerkmeesters zich bereid uitvoering en medewerking te verlenen aan de overdracht.<sup>222</sup> Vanaf dat moment mocht de pastoor van de parochie van de H. Joseph de titel van ‘plebaan’ dragen. Het kerkbestuur was vanaf dat moment ‘kerkbestuur van de kathedraal en parochie van de H. Joseph te Haarlem’.<sup>223</sup> Toen al liet bisschop J.F. van Vree weten dat hij dit zag als een voorlopige

220 Brief van de minister van Justitie van 13 juni 1898 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1891.

221 *Pius Almanak* en 1914, 480.

222 Erftemeijer, A. et al., *Getooid als een bruid, de nieuwe Sint-Bavokathedraal te Haarlem* (Haarlem 1997) 16. Van de gebeurtenissen op 29 augustus 1853 werd proces-verbaal opgemaakt. RANH, archief bisdom Haarlem, 354.

223 RANH, archief bisdom Haarlem, 354.

oplossing ‘in afwachting van de bouw van een geheel nieuwe kathedraal.’<sup>224</sup> Om de capaciteit te vergroten, werd het schip van de kerk in 1856 voorzien van een transept.<sup>225</sup> Dankzij een verdere aanpassing van het priesterkoor, de plaatsing van een nieuw orgel en een nieuw hoogaltaar in 1864, kon de kerk van de H. Joseph gedurende enkele tientallen jaren als liturgisch centrum van het bisdom Haarlem fungeren.<sup>226</sup> De rente en aflossing van de leningen die werden afgesloten ten behoeve van de aanpassing van de kathedraal werden betaald uit het ‘cathedraticum’, de bijdrage die jaarlijks werd opgebracht door de geestelijkheid der kerken in het bisdom.<sup>227</sup>

In 1884 werd echter ernst gemaakt met de ontwikkeling van plannen voor de bouw van een nieuwe kathedraal. Om verschillende redenen, waaronder wellicht ook financiële, werden de plannen echter met enige vertraging gerealiseerd.<sup>228</sup> In 1893 werd een eerste circulaire over het onderwerp onder de gelovigen verspreid ter voorbereiding op het gouden priesterfeest van mgr. Bottemanne dat op 15 augustus 1896 zou worden gevierd. De plannen voor de bouw van de kathedrale basiliek vielen samen met de voorbereidingen voor de oprichting van een nieuwe parochie aan de westkant van de stad. De opdrachtgever voor de werkzaamheden ten behoeve van fase 1 van de bouw van de kathedrale basiliek was het kerkbestuur van de parochie van de H. Joseph in Haarlem.<sup>229</sup> Uit rekeningen en verantwoordingen over de jaren waarin fase 1 van het bouwproces plaatsvond, blijkt echter niets van enige financiële betrokkenheid van dit kerkbestuur bij de bouw.<sup>230</sup> In de loop van 1896 kwam de leiding van het bouwproces in handen van de directie over de Bouwwerken der kathedrale kerk van de H. Bavo.<sup>231</sup>

**Grondverwerving:** In eerste instantie bekeken bisschop C.J.M. Bottemanne en het kapittel of de nieuwe kathedraal in het centrum van Haarlem kon

224 Blaauw, S. de, ‘De kathedralen van 1853’ in: *Stafen storm, het berstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 239

225 Ten behoeve van de aankoop van grond en de verbouwing werd een lening afgesloten van f 35.000,- à 4%. Zie het bestek en relevante correspondentie in map ‘financiële aangelegenheden’ van RANH, archief bisdom Haarlem, 354.

226 Met de aanpassing van het priesterkoor en andere werkzaamheden was een bedrag gemoeid van f 11.098,-. Omdat de vrijwillige bijdragen niet volstonden, ging het parochiebestuur een lening aan van f 6.000,-. RANH, archief bisdom Haarlem, 354.

227 Brief van 24 april 1856 in RANH, archief bisdom Haarlem, 354.

228 *Getooid als een bruid*, 18 – 19 en 39.

229 Contract van 5 juni 1895 en artikel 61 van het bestek in map ‘1895 – 1916’ in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

230 Rekeningen en Verantwoordingen over de jaren 1893 tot en met 1899 in RANH, archief bisdom Haarlem, 355.

231 Contract van 10 september 1896 in map ‘1895 – 1916’ in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.



*Mgr. C. J. M. Bottemanne temidden van enkele adviseurs  
Foto: Rijksarchief Noord – Holland, Haarlem*

worden gesitueerd. Al snel bleek dat om diverse redenen onmogelijk. Nadat verschillende percelen elders waren onderzocht en afgewezen, besloot het bisdom in 1895 ten behoeve van de bouw van de nieuwe kerk voor f 60.000,- een perceel aan te kopen aan de westkant van de Leidse Vaart.<sup>232</sup>

De kosten van de grondverwerving werden uit eigen vermogen in bijna gelijke delen betaald door het diocees en de bisschop.<sup>233</sup> Het perceel lag toen in nog grotendeels onbebouwd gebied, maar vanwege de uitbreiding van de stad was het een kwestie van tijd voor de buurt rond de kathedraal een aanzienlijk aantal inwoners zou hebben.<sup>234</sup> In liturgisch opzicht minder gelukkig was het feit dat de ingang van de nieuwe kathedrale basiliek van de stad afgewend zou zijn als gevolg van de oost – westelijke oriëntering van de basiliek. Over dat bezwaar stapte men heen in de verwachting dat het stadsbestuur bij

<sup>232</sup> *Getooid als een bruid*, 19 en 40. Zie ook het kasboek in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

<sup>233</sup> Het diocees betaalde: f 29.107,- en de bisschop: f 30.892,-. Kasboek RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

<sup>234</sup> De architect Jan Stuyt heeft een prachtige vogelvluchttekening gemaakt van de toekomstige situatie. *Sint Bavo* 1(1898) 760-761



de aanleg van de straten rekening zou houden met de ligging van de nieuwe kathedraal. Aangezien de kathedraal ook zou fungeren als parochiekerk voor de gelijknamige nieuwe parochie, werd de inschrijvende aannemers verzocht, een prijsopgave te doen inclusief de bouw van een houten noodkerk.<sup>235</sup>

In juni 1895 werd een contract gesloten met de aannemer G. Hulsebosch uit Haarlem voor fase 1. Het bestek voor fase 1 omvatte de volgende werkzaamheden: de bouw van het oostelijk gedeelte van de kerk; sacristieën met verwarmingskelders; een pastorie; een afsluitingshek rond het terrein en ophoging; heiwerk.<sup>236</sup> Plus de houten noodkerk ten behoeve van de parochie van de H. Bavo die in 1898 werd opgericht.

**Ontwerp:** Het ontwerp van de nieuwe kathedraal was het werk van Jos. Cuypers, de zoon van dr. P.J.H. Cuypers, één van de productiefste architecten in de Nederlandse kerkprovincie van de tweede helft van de negentiende eeuw. Mgr. Bottemanne had overeenstemming bereikt met de architect over de bouwmethode: 'Cuypers kon zijn bouwplannen voor de kathedraal koninklijk opzetten en zou, als het algemeen plan door de bisschop zou zijn



*De kathedrale basiliek rond 1900 nadat fase 1 van de bouw was voltooid  
Foto: Archiefdienst voor Kennemerland, Haarlem*

235 *Getooïd als een bruid*, 53.

236 Zie bestek en voorwaarden in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

goedgekeurd, kunnen rekenen op de gelden voor uitvoering conform plan, zonder voor bekibbeling te hoeven vrezen' maar de bisschop behield zich het recht voor van het plan telkens alleen die delen uit te laten voeren, waarvoor de financiën beschikbaar waren.<sup>237</sup> Dat was een bouwmethode die regelmatig werd toegepast bij grote kerkelijke bouwprocessen.

**Uitvoering:** fase I van de bouw werd afgerond in juni 1898. Vanaf dat moment stonden schip en koor van de grote kerk 'enigszins verloren' op het bouwterrein in de nog in aanbouw zijnde buurt. Vanuit de trein was de hoge muur die het schip aan de westelijke zijde afsloot, duidelijk zichtbaar.<sup>238</sup> De deels afgebouwde kerk werd door velen opgevat als een aanmaning aan de (rijke) katholieken om de fondsen voor de verdere bouw zo snel mogelijk bijeen te brengen. Maar het geld was op.

In april 1902 kon aannemer Hulsebosch een begin maken met de bouw van het schip, de transepten en de onderbouw van de beide westelijke torens. De verdere aankleding van het gebouw ging, zoals gebruikelijk, stap voor stap.<sup>239</sup> Ter gelegenheid van het lustrum van De Hanze, de organisatie van katholieke middenstanders in Haarlem, in 1918 werd een middeleeuwse traditie in ere hersteld: de middenstanders beloofden een H.Hart altaar te stichten in de kathedraal.<sup>240</sup> In 1920 werd een relikwie uit Egmond overgebracht naar Haarlem en de banden met de stad Gent, waar ook een St. Baafskathedraal staat, werden aangehaald. Onderwijl groeide de parochie van de H. Bavo voorspoedig. Plebaan H.F.J. Rikmenspoel kon in het memorieboek over het jaar 1906 vermelden dat de kathedrale kerk goed werd bezocht door de gelovigen. Na het overlijden van plebaan Rikmenspoel in december 1921 werd L.A.A.M. Westerwoudt benoemd tot plebaan van de parochie van de H. Bavo. Onder zijn leiding werd vanaf 1924 gewerkt aan de uiterlijke voltooiing van de kathedraal, die toen wel een koepel bezat, maar nog geen torens.

In november 1927 kon een begin worden gemaakt met de derde fase van het bouwproces, de bouw van de beide torens. Op 27 en 28 juli 1930 werd de voltooiing van het grootste kerkbouwproces in het bisdom Haarlem gevierd met grootse feesten.<sup>241</sup>

**Financiering:** de financiering van het bouwproces van een kathedraal was voor bijna ieder bisdom een grote opgave, waarbij alle krachten binnen het bisdom moesten worden gebundeld. In vele gevallen strekte het bouwproces zich om financiële redenen uit over een lange periode.<sup>242</sup> Met de financiering

237 *De kathedrale parochie van St. Bavo te Haarlem mei 1898 – mei 1948*, 7.

238 Als gevolg van de bouw van bedrijfspanden is dat nu helaas niet meer mogelijk.

239 *De kathedrale parochie St. Bavo*, 21.

240 Zie ook *Getooïd als een bruid*,

241 *Sint Bavo* 33 (1930) 228 – 229, 243 – 244 en.



*De kathedrale basiliek in 1904 tijdens de uitvoering van fase 2 van de bouw*  
*Foto: Archiefdienst voor Kennemerland, Haarlem*

van het bouwproces van de nieuwe kathedrale basiliek in het bisdom Haarlem was dat niet anders omdat met dit bouwproces meer geld was gemoeid dan met enig ander kerkbouwproces dat werd uitgevoerd in het bisdom Haarlem in de periode 1795 – 1965. In 1894 werden de kosten van de bouw van de kathedrale basiliek begroot op een bedrag van f 727.000,- terwijl uit tabel 2.14 blijkt dat de uiteindelijke kosten ruim f 1,4 miljoen bedroegen.<sup>243</sup> Hoewel het kerkbestuur van de parochie van de H. Joseph officieel opdrachtgever was van fase 1 van de bouw, werd het grootste gedeelte van de financiering verzorgd door het bisdom, terwijl ook de nieuwe parochie van de H. Bavo een kleine bijdrage verleende.

Twee kasboekjes in het archief geven een indruk de ontvangsten en uitgaven tijdens fase 1 van het bouwproces, de periode 1895 tot juni 1898. Op de eerste bladzijde van het ene boekje staat in een houterig handschrift: 'Fonds voor de opbouw der kathedraal'. Het is mogelijk dat het kasboekje, dat vanaf juli 1884 werd bijgehouden, toebehoorde aan bisschop Bottemanne, want bij de giften staat enkele malen vermeld 'gift van mij'. In ieder geval blijkt daaruit dat vanaf 1884 een fonds werd opgezet ten behoeve van de financiering van de bouw van de kathedrale basiliek van de H. Bavo. Per oktober 1892

<sup>242</sup> Vroom, W., *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen*, 362 – 369.

<sup>243</sup> *Getooit als een bruid*, 52.

was een bedrag van *f* 17.583,- in kas. In de jaren daarna kwamen daar nog enkele bedragen bij.<sup>244</sup>

Het tweede kasboekje bevat het opschrift ‘Ontvangsten en uitbetalingen voor de nieuwe kathedraal’. Daaruit valt op te maken dat de uitgaven tot juni 1898 een bedrag van *f* 445.064,- omvatten. Na de inzegening van fase 1 werden nog drie betalingen verricht voor een totaal van *f* 38.600,-. Van het totaal van *f* 483.664,- werd echter een bedrag van *f* 14.691,- afgetrokken voor uitgaven die niet behoorden tot het bouwproces. Daarmee kan de bouwsom gemoeid met fase 1 worden gesteld op een bedrag van *f* 468.973,- of bijna het dubbele van de kosten van een gemiddelde neogotische parochiekerk uit die tijd.<sup>245</sup> De bouw van de eerste fase van dit bouwproces werd gefinancierd met verschillende bronnen van inkomsten zoals blijkt uit tabel 2.11.

*Tabel 2.11: de bronnen van inkomsten voor de financiering van fase 1 van het bouwproces van de kathedrale basiliek van de H. Bavo (bedragen in guldens)*

| Herkomst | Bedrag    |
|----------|-----------|
| 1. EV    | 194.572,- |
| 2. VV    | 269.563,- |
| 3. Rente | 4.838,-   |
| Totaal   | 468.973,- |

Bron: kasboek in mapje ‘1895 – 1916’ in RANH, archief bisdom Haarlem, 344

Conform de traditie in de kathedraalbouw was de bisschop van Haarlem een belangrijke begunstiger van het bouwproces. In augustus 1895 deed mgr. Bottemanne schenkingen van in totaal *f* 37.000,-. Op 30 september volgde een schenking ten bedrage van *f* 32.000,- en later volgden bedragen voor een totaal van *f* 33.000,-. Daarnaast gaf hij driemaal een bedrag van *f* 8.000,- voor de betaling van de rente over gelden die moesten worden geleend. Met zijn schenkingen leverde bisschop Bottemanne een belangrijke bijdrage aan de realisatie van fase 1. Een verklaring voor zijn vrijgevigheid kan wellicht – voor een deel – worden gevonden in het gouden priesterfeest dat de bisschop in 1896 vierde. Mgr. Bottemanne kreeg bij die gelegenheid een ‘aanzienlijke som geld’ aangeboden, niet ongebruikelijk bij een jubileum. Evenmin ongebruikelijk was de gewoonte de omvang van die som niet nader te definiëren.

244 Kasboekje in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

*Tabel 2.12: een overzicht van de giften verstrekt ten behoeve van de financiering van de bouw van de kathedrale basiliek van de H. Bavo in Haarlem (bedragen in guldens)*

| Instelling  | Bedrag    |
|-------------|-----------|
| Bisschop    | 126.000,- |
| Individueen | 42.455,-  |
| Parochies   | 2.970,-   |
| Collecten   | 23.147,-  |
| Totaal      | 194.572,- |

Bron: kasboek in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

Mgr. Bottemanne besloot een deel van het geld te bestemmen voor de bouw van de nieuwe kathedrale basiliek.

De bisschop maakte fase 1 van de kathedraalbouw niet alleen mogelijk door giften van in totaal *f* 102.000,-, maar hij schonk ook een bedrag van *f* 24.000,- voor de betaling van de rente. Voor een eerste indruk van de bedragen die werden opgebracht door de gelovigen in het bisdom, zijn de bedragen opgeteld die in het kasboek werden vermeld als opbrengst van diverse collecten. In totaal was dat een bedrag van *f* 23.147,-. Uitgaande van de totale kosten van fase 1 van de kathedraalbouw, het eerder genoemde bedrag van *f* 468.973,-, was dat ongeveer 5%. Dat lijkt betrekkelijk weinig. Maar de katholieken in het bisdom hadden daarnaast waarschijnlijk ook geld bij elkaar gebracht ten behoeve van het cadeau voor het gouden priesterfeest van mgr. Bottemanne. Waarschijnlijk biedt het kasboek maar een gedeeltelijke indruk van de giften die binnenkwamen.

Tabel 2.13 geeft een beeld van het vreemd vermogen dat moest worden aangetrokken ten behoeve van de financiering. Het omvatte leningen tot een bedrag van *f* 281.100,-.

Uit de mensa episcopalis, bestemd tot het onderhoud van de bisschop, werd een bedrag van *f* 60.000,- geleend à 3%. Het Fonds Diert van Melissant verschaftte een lening van *f* 88.000,- à 3%.<sup>246</sup> Van de kerkfabriek leende de bisschop een bedrag van *f* 52.000,- à 3%. Met de *f* 30.892,- die hij bijdroeg in de kosten van de grond, de giften ten bedrage van *f* 126.000,- en de lening

<sup>245</sup> Kasboekje in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

<sup>246</sup> De heer J.P.F. Diert van Melissant was in 1871 penningmeester van de Vereniging tot Bevordering van het RK Onderwijs. Wellicht heeft hij geld nagelaten waaruit dit Fonds is gesticht. NA, archief OLV Hemelvaart, Middelharnis, 91.

*Tabel 2.13: de bronnen voor het vreemd vermogen dat werd aangetrokken ten behoeve van de financiering van de bouw van fase 1 van de kathedrale basiliek van de H. Bavo te Haarlem (bedragen in guldens)*

| Bron                      | Bedrag    |
|---------------------------|-----------|
| Mensa episcopalis         | 60.000,-  |
| Fonds Diert van Melissant | 88.000,-  |
| Monseigneur Bottemanne    | 52.000,-  |
| Sint Josephfonds          | 17.000,-  |
| Fonds Studiebeurzen       | 32.000,-  |
| Individuen                | 1.500,-   |
| Andere bronnen            | 38.600,-  |
| Totaal                    | 281.100,- |

Bron: kasboek in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

van *f* 52.000,- heeft bisschop Bottemanne bijna de helft van de bouw van fase 1 gefinancierd. Daarnaast werden een bedrag geleend van *f* 32.000,- van het Fonds Studiebeurzen en een bedrag van *f* 17.000,- van het St. Josephfonds. Bedragen van *f* 1.000,- en van *f* 500,- werden geleend van twee pastoors. Om de laatste rekeningen die de aannemer in juli 1898 presenteerde te kunnen voldoen, werden in dat jaar bedragen van *f* 7.300,- geleend van de mensa episcopalis en nog eens een bedrag van *f* 31.300,- uit het St. Josephsfonds. Het kasboek in het archief waarin de ontvangsten en uitgaven werden bijgehouden tijdens de realisatie van fase 1 bevat aan de ontvangtzijde vele kleine bedragen die werden geboekt als 'rente van prolongatie'. Kasgeld werd, waarschijnlijk via de vaste relaties in het kredietcircuit, uitgezet op prolongatie en leverde op die manier rente op. Tussen augustus 1895 en juni 1898 kwam op die manier een bedrag van *f* 4.838,- binnen.

De nieuwe parochie van de H. Bavo, opgericht in 1898, droeg ook bij aan de financiering van de bouw omdat een deel van de nieuwe kathedrale basiliek zou worden ingericht als parochiekerk. Omdat deze parochie net was opgericht en nog geen vermogen bezat, moest het kerkbestuur daarvoor geld lenen. In 1899 had de nieuwe parochie, die toen enkele duizenden parochianen telde, vijf leningen uitstaan voor een totaal van *f* 302.500,-. Het grootste deel, een bedrag van *f* 252.000,-, betrof 'fondsen' die werden beheerd door de bisschop van Haarlem en het seminarie Warmond. Daarnaast werd geleend van de bisschop en van een pastoor in Wormerveer. In de marge van verschillende jaargangen van de rekening en verantwoording werd vermeld

dat de rente over de ‘grote lening’ werd betaald door de bisschop ‘zolang de kerkekas daartoe niet in staat was’. De eerste jaren van haar bestaan betaalde de parochie een bedrag van *f* 1.630,- aan rente over drie kleinere leningen.<sup>247</sup> In 1905 was het grootste deel van de leningen van de balans verdwenen. Vanaf dat jaar had de parochie van de H. Bavo twee leningen uitstaan voor een totaal van *f* 50.500,- die in de jaren daarna geleidelijk werden afgelost.<sup>248</sup> Waarschijnlijk was dat haar bijdrage aan de financiering van het bouwproces.

Volgens het kasboek kon de eerste bouwperiode worden afgesloten met inkomsten van *f* 449.304,40 terwijl de uitgaven op een bedrag van *f* 445.064,94 kwamen. Op 13 juni 1898 was zelfs sprake van een klein overschot van *f* 4.239,45. Dat was echter gezichtsbedrog. In de periode juli 1898 tot en met mei 1899 moest aan Hulsebosch nog een bedrag van *f* 38.600,- worden betaald. Een berekening op de laatste bladzijde van het kasboek toont dat de totale bouwkosten exclusief grond voor fase 1 van de bouw werden berekend op een bedrag van *f* 468.973,-.

Op 1 november 1897, tijdens de realisatie van fase 1, werd de vereniging *Sint Bavo* opgericht voor de werving van fondsen onder de gelovigen in het bisdom. Deze vereniging stond onder erevoorzitterschap van de vicaris-generaal van het bisdom, mgr. A.J. Callier. In het eerste nummer van dit weekblad, dat begin 1898 verscheen, werd de bouw van de kathedrale basiliek aangeprezen als ‘het grootste katholieke bouwwerk in Nederland na de Hervorming; de eerste krachtige geloofsuiting na het herstel van de kerkelijke hiërarchie in Nederland; een symbool van eenheid en herwonnen kracht voor de katholieken; een openbaar getuigenis van aanhankelijkheid aan de Moederkerk van Rome; een offerande gebracht door geheel het bisdom; een gemeenschappelijke daad van godsverering in een tijd van rationalisme en vijandigheid aan de godsdienst; een centrum van geloofsleven voor het gehele bisdom’.<sup>249</sup> Vanaf de tweede aflevering van jaargang 1 bevatte het blad de rubriek ‘Giften voor de verdere afbouw der nieuwe kathedraal te Haarlem’. In het begin waren de bedragen klein. In nummer 2 werd één bijdrage van *f* 2,50 genoteerd.<sup>250</sup> In de loop van 1898 begon het totaal echter op te lopen. Een gelovige uit Nieuwkoop, die zich ‘de bezuiniger’ noemde, schonk iedere week *f* 5,- ten bate van de afbouw. Het aantal soortgelijke giften nam toe. Een schatting van het totaal aan giften op basis van een steekproef onder de bedragen die in de laatste weken van iedere maand van het jaar 1898 binnen-

247 Rekeningen en Verantwoording over 1898 – 1901 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 345.

248 Rekeningen en Verantwoording over 1904 en 1905 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 345.

249 *De kathedrale parochie St. Bavo te Haarlem, mei 1898 – mei 1948*, 8.

250 *Sint Bavo* 1 (1898) 32.

kwamen leverde in twaalf weken een totaalbedrag op van *f* 2.520,55. Vermenigvuldigd met 4 zou het totaal aan giften voor het jaar 1898 ongeveer *f* 10.000,- zijn. Helaas is niet te achterhalen welke bedragen bijeen werden gebracht door de gelovigen in de jaren daarna.<sup>251</sup> In ieder geval was het niet genoeg, want na de afronding van fase 1 in september 1898, werd het bouwproces stilgelegd, ondanks een gift van *f* 32.000,- van de geestelijkheid van het bisdom ter gelegenheid van de wijding.<sup>252</sup>

Met inbegrip van onvoorziene kosten werd in het bisdom in 1898 al gerekend met een begroting van ruim een miljoen gulden voor de realisatie van de eerste fasen van het bouwproces.<sup>253</sup> Een belangrijk probleem bij de financiering van fase 2 vormde de bouw van de koepel. Terwijl de katholieken in het bisdom geleidelijk (een deel van) het eigen vermogen bijeenbrachten, was bisschop Bottemanne bezig met het aantrekken van vreemd vermogen ten behoeve van fase 2. In het voorjaar van 1902 hakte de bisschop de knoop door. Als onderdeel van fase 2 zou de koepel worden gebouwd. Het is mogelijk dat zijn beslissing over het tijdstip werd beïnvloed door het feit dat in 1903 het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853 zou worden herdacht.<sup>254</sup> In een brief aan de lezers van *Sint Bavo* stelde de bisschop in juli 1902 dat het totaal van de giften uit het bisdom op dat moment ongeveer *f* 50.000,- bedroeg. Dat was lang niet voldoende. ‘Meer dan de helft van het bedrag dat noodzakelijk was voor de financiering van fase 2 ontbrak nog, terwijl “een hoogst aanzienlijke schuld” drukte op het reeds gebouwde gedeelte’.<sup>255</sup> Daarom werd bij fase 2 veel actiever gewerkt aan de werving van fondsen. Op 3 juli 1902 werd de eerste paal geslagen met een speciaal heiblok. Op 27 juli werd een begin gemaakt met de verkoop van heipalen voor de fase 2. Deze werden verkocht voor *f* 20,- het stuk. De opbrengst kwam via het Liefdewerk der St. Bavo – heipalen ten goede aan het eigen vermogen.<sup>256</sup> Iedere paal kreeg een nummer, zodat de gelovigen naar believen één of meer nummers uit het palenplan konden kiezen.<sup>257</sup> Na betaling ontving men een oorkonde waaruit bleek welke last in het torsen van

251 De bedragen ontleend aan de bladzijden 80, 128, 208, 272, 352, 416, 480, 560, 624, 704, 768 en 832 van jaargang 1 van *Sint Bavo*.

252 *Sint Bavo* 1 (1898) 303.

253 Kasboek. RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

254 *Sint Bavo* 5 (1902) 466. De bisschop overleed in 1903.

255 *Sint Bavo* 5 (1902) 467.

256 *Sint Bavo* 5 (1902) 465 – 477.

257 Zie de afzonderlijke afrekening van het heiwerk van 19 oktober 1895. RANH, archief bisdom Haarlem, 344.



Gods tempel men hielp dragen.<sup>258</sup> In september 1902 waren 600 heipalen verkocht.<sup>259</sup> Niet bekend is of alle heipalen werden verkocht.

Bij de financiering van fase 2 van de bouw van de Haarlemse kathedraal speelden zelateurs en zelatrices een belangrijke rol, net als bij de geldwerving ten bate van verschillende parochiekerken in het bisdom.<sup>260</sup> Behalve via de verkoop van heipalen en giften werd het eigen vermogen vergroot door de verkoop van bouwplaten. Deze werden aan de man gebracht in een dure versie à f 2,50 en later ook in een goedkope versie à f 1,25 per stuk. Ook werden 'Bavosteentjes' verkocht voor bedragen die uiteenliepen van 10 cent tot een rijksdaalder. 'De stenen van de kathedraal zijn nog sterker afbeeldingen van alle gelovigen van een diocesis, daar zij allen door het geloof tezamen verenigd zijn in een gemeenschap met de Opperpriester, de bisschop.'<sup>261</sup> Toch kwam met al die goede bijdragen niet genoeg geld binnen.

Ondanks alle inspanningen volstond het eigen vermogen niet. Voor zover kan worden nagegaan, was met de financiering van fase 2 een bedrag gemoeid van f 507.746,-. Na het overlijden van bisschop Bottemanne in 1903 zag zijn opvolger, mgr. A.J. Callier, zich gedwongen vreemd vermogen aan te trekken. In 1904 schreef hij een renteloze premielening uit van f 300.000,-. De lening werd onderverdeeld in driehonderd series van honderd 'aandelen' van f 10,- en was aflosbaar in twintig jaar. Houders van 'aandelen' kregen weliswaar geen rente, maar maakten kans op premies tot een bedrag van f 60.000,-.<sup>262</sup> Omdat gesteld werd dat de lening 'minder geschikt was om ter beurse verhandeld te worden', presenteerde het bisdom hem als een 'familielening' die de gelovigen een gunstige gelegenheid bood hun aanhankelijkheid te betonen aan de bisschop.<sup>263</sup> Het is niet duidelijk waarom het bisdom bij een zo belangrijke lening koos voor een dergelijke ongebruikelijke leenvorm. Om de kansen op plaatsing van de lening te vergroten, mikte het bisdom niet meer uitsluitend op de 'gegoeden en de hoger geplaatsten', maar ook op de leden van de 'dienstbare stand'. Vanwege het ontbreken van betrouwbare adressenbestanden bleek dat makkelijker gezegd dan gedaan.<sup>264</sup> Daarom werd

258 *Sint Bavo* 5 (1902) 471. *De kathedrale parochie van St. Bavo te Haarlem mei 1898 – mei 1948*, 8.

259 *Sint Bavo* 5 (1902) 609 – 610.

260 Bijvoorbeeld bij de parochies De Duif en van de H.H. Nicolaas en Barbara in Amsterdam

261 *De kathedrale parochie St. Bavo*, 8 – 9.

262 Bisschop C.J.M. Bottemanne overleed op 22 mei 1903 en werd opgevolgd door de vicaris-generaal A.J. Callier. *Sint Bavo* 6 (1903) 337 – 339; 7 (1904) 257 – 259, 273 – 275, 320 en 8 (1905) 18 – 21, 48.

263 *Sint Bavo*, 7 (1904) 258 en 274. De echo's van de taal die werd gebruikt om de pauselijke lening in 1860 aan de man te brengen zijn hoorbaar. Vergelijk 1.4.3.

264 *Sint Bavo* 8 (1905) 20. Zie ook 2.3.4.

een beroep gedaan op iedereen om naamlijsten in te zenden van katholieken van wie bekend was dat zij ‘graag de goede zaak wilden steunen’.

Het bleek niet te achterhalen of de lening werd voltekend. Vanaf het moment dat de lening werd aangekondigd, in juli 1904, werd tot augustus 1905 in *Sint Bavo* wekelijks opgave gedaan van het aantal geplaatste aandelen. Daarna stopte de vermelding abrupt. Uit een inventarisatie van de inschrijvingsberichten in *Sint Bavo* kan worden opgemaakt dat tot augustus 1905 ruim 7.000 aandelen van f 10,- werden verkocht. Dat zou betekenen dat het bisdom een bedrag van f 70.000,- ophaalde. Informatie uit het eerder genoemde kasboekje lijkt deze conclusie te ondersteunen. Uit een lijstje op een van de bladzijden blijkt dat in de periode 1904 – 1912 voor een bedrag van f 90.810,- aan ‘aandelen’, een kwart van de benodigde hoeveelheid vreemd vermogen, was geplaatst. Niet bekend is of andere beleggers het ontbekende bedrag hebben aangevuld en op welke voorwaarden.<sup>265</sup> In ieder geval werden, conform het prospectus, in juli van ieder jaar vijftien series uitgeloot en afgelost, sommige met een premie.<sup>266</sup> De laatste advertentie betreffende de aflossing van de lening werd in juli 1924 geplaatst.<sup>267</sup> Omdat de premielening waarschijnlijk niet werd voltekend, hoefde het bisdom Haarlem ook niet alle premies te betalen. Uit het grijze boekje in het archief blijkt dat het bisdom in de periode 1904 – 1915 een bedrag van f 45.170,- aan premies en aflossingen betaalde of ongeveer f 4.500,- per jaar.<sup>268</sup>

Met de financiering van fase 2 (de periode 1902 – 1905) was een bedrag gemoeid van f 507.746,-.<sup>269</sup> Omdat ook rente en aflossing moesten worden betaald over de leningen die werden afgesloten ten behoeve van de financiering van fase 1, een bedrag van f 281.100,-, werd het bisdom Haarlem in de periode 1904 – 1924 geconfronteerd met financieringslasten van ongeveer f 37.000,- per jaar. Dat was een aanzienlijke financieringslast, maar niet exceptioneel vergeleken bij de lasten die de parochie van de H. Familie in Den Haag op zich nam. (zie 2.3.5) Bij gebrek aan gegevens is niet bekend uit welke bronnen van inkomsten de uitgaven van het bisdom Haarlem werden bestreden.

In september 1924 werd, ook weer in *Sint Bavo*, de aanzet gegeven tot de afronding van het bouwproces, de afbouw van de twee torens, waarvan de zuidelijke de ‘mannelijke’ en de noordelijke de ‘vrouwelijke’ toren werden

265 *Sint Bavo* 8 (1905) 20.

266 Zie de advertentie in *Sint Bavo* 21 (1918) 1.

267 *Sint Bavo* 27 (1924) 223. De advertentie vermeldde nummers van winnende loten voor een bedrag van f 6.700,-.

268 Zie het grijze kasboekje in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.

269 Zie het grijze kasboekje in RANH, archief bisdom Haarlem, 344.



*De kathedrale basiliek tijdens de festiviteiten in juli 1930*  
*Foto: Archiefdienst voor Kennemerland, Haarlem*

genoemd. Het bestek omvatte daarnaast de bouw van portalen en vele andere zaken.<sup>270</sup>

Met deze derde fase was opnieuw een aanzienlijk bedrag gemoeid. De offerte van de aannemer G. Metselaar uit Amsterdam van maart 1928 vermeldde een bedrag van f 342.306,- voor werken 'waarvoor krediet was verleend' en een bedrag van f 90.200,- voor werken waarvoor nog krediet moest worden verleend.<sup>271</sup> In oktober 1930, toen de laatste onderhoudstermijn werd ingediend, bedroeg de rekening f 384.240,-.<sup>272</sup>

Toen bisschop A.J. Callier het kapittel in 1924 opdroeg de bouw van de kathedraal te voltooien, had hij beloofd de financiering daarvan mogelijk te maken. Daarvoor werden onder andere bepaalde effecten verkocht. De opbrengst van die transactie zou worden aangevuld met een 'aanzienlijk bedrag' uit de mensa episcopalis. Het eigen vermogen werd verder aangevuld met fondsen die via een wedstrijdachtig systeem in het bisdom werden ingezameld. Voor de coördinatie van de fondsenwerving werd een 'torencomité' opgericht. De drie leden van dit comité nodigden in elk dekenaat een priester uit hoofdelateur te worden. Gelovigen konden bij de hoofdelateur torenbussen bestellen, spaarpotten in de vorm van de torens van de kathedraal. Via deze bussen kwam in de loop van 1927 naar schatting een bedrag binnen van f 65.000,-.<sup>273</sup>

Ook voor de financiering van de derde fase moest vreemd vermogen worden aangetrokken. Daarbij bleek dat het bisdom niet gespaard bleef voor de gevolgen van de economische crisis waarmee nogal wat parochies te maken kregen. In 1938 stuurde het kapittel van het bisdom bisschop J.P. Huibers een brief, op zich een ongebruikelijke stap, waarin het de bisschop meldde dat het te maken had met 'financiële moeilijkheden'. Voor de betaling van rente, verzekering en aflossing over een lening van f 264.000,- had het kapittel jaarlijks een bedrag nodig van ongeveer f 12.000,-. In de periode tussen 1931 tot 1938 werd daarvoor in de maand augustus een collecte in het bisdom gehouden. Die collecte bracht echter alleen in 1931 en in 1936 voldoende geld op. Om de inkomsten te verhogen, werd het tijdstip van de collecte vervroegd naar februari. Tevergeefs. In februari 1938 werd maar f 9.971,- opgehaald. Daarmee kon het kapittel wel de rente van f 9.382,50 betalen evenals de verzekeringspremie van f 625,- maar niet aflossen op de schuld waarvan

270 *Sint Bavo* 27 (1924) 285 – 87. Zie ook het overzicht in RANH, archief bisdom Haarlem, 344, map 1.

271 'Overzicht van alle werken gegund en niet gegund tot 1 maart 1928' in: RANH, archief bisdom Haarlem, 344, map 1.

272 Nota voor de 25e en laatste termijn gedateerd 29 oktober 1930 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 344, map 1.

273 *Sint Bavo* 30 (1927) 45 – 414.

in 1938 nog een bedrag van f 253.000,- resteerde. Hoe de zaak werd opgelost, is niet geheel duidelijk. In 1946 betaalde het bisdom Haarlem een bedrag van f 195.000,- voor ‘schuldovername’ ten bate van de kathedraal. Het is mogelijk dat het daarbij ging om het restant van de lening voor fase 3.<sup>274</sup> Op grond van de informatie uit de tabellen 2.11 t/m 2.13 kan worden gesteld dat met de financiering van de bouw van de kathedrale basiliek van de H. Bavo, exclusief financierings- en inrichtingskosten, een bedrag van ruim f 1,4 miljoen gemoeid is geweest.

*Tabel 2.14: een schatting van de bedragen gemoeid met de bouw van de kathedrale basiliek van de H. Bavo in de periode 1895 – 1930 (bedragen in guldens)*

| Kosten | Bedragen    |
|--------|-------------|
| Grond  | 60.000,-    |
| Fase 1 | 468.973,-   |
| Fase 2 | 507.746,-   |
| Fase 3 | 400.000,-   |
| Totaal | 1.436.719,- |

Bron: tabellen 2.11 t/m 2.13

De bouw van de kathedrale basiliek van de H. Bavo was het duurste bouwproces dat in het bisdom werd ondernomen in de periode 1795 – 1965. Zeker wanneer de bedragen uit de periode 1895 – 1935 worden omgerekend naar prijzen van vandaag.

### 2.3.5 De parochie van de H. Familie, Den Haag

**Oprichting:** op 30 september 1919. Officieel aangemeld bij het ministerie van Justitie 14 november 1921<sup>275</sup>

**Aantal parochianen:** 4.800 (aangegroeid tot 5.645 in 1936 en 7.015 in 1943)<sup>276</sup>

**Architect:** J. Stuyt

<sup>274</sup> *Toelichting op de Jaarrekeningen 1946 en 1949 bisdom Haarlem* ABH, Financiële Jaarstukken 1939 – 1955 (i).

<sup>275</sup> De doos bevat ook kaarten van de grenzen en foto's. NA, archief bisdom Rotterdam, 423.

<sup>276</sup> Jaarlijkse opgaven aan het bisdom Haarlem over de jaren 1936 – 1945. NA, bisdom Rotterdam, 423.

**Bouwperiode** september 1921 – september 1922

**Eerste steenlegging:** 19 januari 1921

**Inwijding:** 30 augustus 1922

**Kosten van grondverwerving:** f 58.000,-

**Aanneemsom:** f 479.000,-

**Totale bouwsom:** f 626.850,-

**Eigen Vermogen:** f 90.000,-

**Vreemd vermogen:** f 557.000,-

**Kapitaalslasten:** f 35.000,- per jaar.

**Inleiding:** Het verhaal van deze parochie in het westen van Den Haag kan worden beschouwd als een vervolg op het verhaal van de parochie van de H. Agnes. De parochie van de H. Familie werd opgericht in 1919 in een deel van Den Haag dat nog grotendeels onbebouwd was. Bij de grenswijziging waren niet alleen de parochies van de H. Agnes betrokken, maar ook de parochies van het H. Sacrament en de parochie van OLV Hemelvaart.<sup>277</sup>

**Grondverwerving:** met de aankoop van het terrein aan het Kamperfoelieplein was een bedrag gemoeid van f 58.000,-.

**Ontwerp:** In eerste instantie kreeg de architect N. Molenaar, die ook verantwoordelijk was geweest voor het ontwerp van de neogotische kerk van OLV Onbevlekt Ontvangen aan de Elandstraat, de opdracht. Nadat de schoonheidscommissie zijn ontwerp had afgekeurd, gaf Molenaar de opdracht terug. De architect Jan Stuyt maakte ten slotte het ontwerp voor de kerk van de H. Familie.<sup>278</sup>

**Uitvoering:** Aannemersbedrijf Keulen en Bunnik te Amersfoort bouwde de kerk in de periode september 1921 tot september 1922.

**Financiering:** Ten behoeve van de bouw van de nieuwe parochiekerk richtte bisschop A.J. Callier op 16 december 1919 een bouwcommissie op. De commissie stond onder leiding van bouwpastoor J.A. Annegarn. Deze vroeg namens de commissie begin januari 1920 toestemming een lening te mogen afsluiten van f 300.000,- à 5% tegen een uitgiftekoers van 98 % ten behoeve van de financiering van het kerkbouwproces. De aflossing zou beginnen per 1925 met bedragen van minstens f 1.500,- per jaar. Per 1935 zou dat worden verhoogd tot een bedrag van f 2.500,- per jaar. De rentelasten verbonden aan deze lening, een bedrag van f 15.000,- per jaar, zouden voor het grootste deel worden gedekt uit inkomsten van plaatsengelden en collecten.<sup>279</sup> Toen in de loop van de lente van 1920 bleek dat de kosten van het bouwproces

277 Zie de kaart en de correspondentie in NA, archief bisdom Rotterdam, 419.

278 Brief van 30 januari 1920 in NA, archief bisdom Rotterdam, 422.

279 Brief van 8 januari 1920 in NA, archief bisdom Rotterdam, 422.



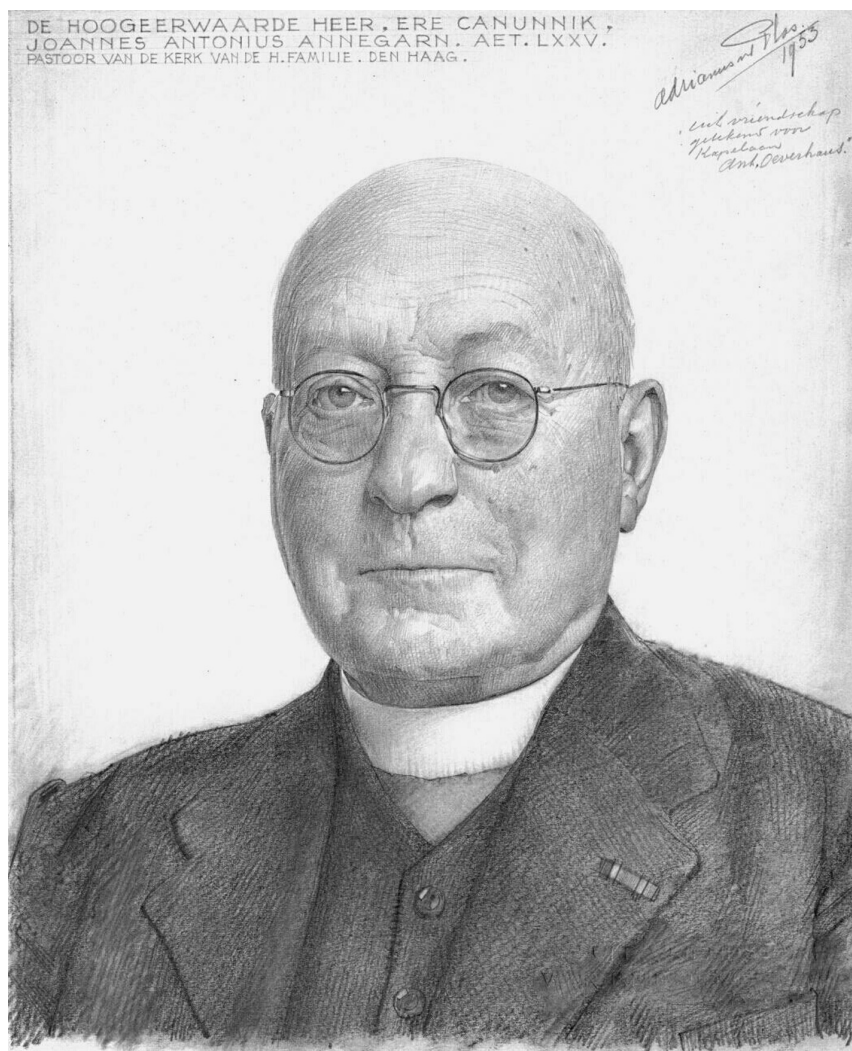
*De kerk van de H. Familie kort na de voltooiing*

*Foto: Archiefparochie H. Familie, Den Haag*

moesten worden gesteld op f 321.931,-, nog afgezien van de kosten van grondverwerving, vroeg pastoor J.A. Annegarn toestemming een tweede lening te mogen afsluiten voor een bedrag van f 80.000,- à 5%. De bouwcommissie dacht de meerkosten te kunnen bestrijden uit de opbrengst van liefdadigheidspredicaties te houden door de pastoor. Hij kreeg machtiging en mocht overgaan tot aanbesteding.<sup>280</sup> In april 1921 vroeg en kreeg het kerkbestuur toestemming een nieuwe lening uit te schrijven omdat voor de oude 5% lening weinig belangstelling meer bestond. In totaal was daarmee een bedrag van f 230.000,- opgehaald, terwijl de bouwcommissie een bedrag van f 400.000,- nodig had. De commissie vroeg toestemming een nieuwe lening uit te schrijven van f 170.000,- à 6½%. De directie van de in Amsterdam gevestigde bank Theodoor Gilissen verzekerde de leden van de commissie dat een lening tegen dergelijke voorwaarden spoedig zou zijn geplaatst.<sup>281</sup> Met de afbouw van de nieuwe kerk was volgens opgave van de architect een bedrag gemoeid van f 176.100,-. Om een en ander te kunnen financieren vroeg en kreeg de bouwcommissie in 1922 toestemming van het bisdom om 50.000 loten uit te geven à f 2,50 per stuk. De loten zouden onder andere worden verkocht in katholieke boekhandels en via zelatrices. De omvang

280 Brief van 2 juli 1920 in NA, archief bisdom Rotterdam, 422.

281 Brief van 21 april 1921 in NA, archief bisdom Rotterdam, 422.



*Pastoor J.A. Annegarn*

*Foto: Archief parochie H. Familie, Den Haag*

van de bedragen maakt duidelijk hoe sterk de stijging van de bouwkosten was geweest in die eerste periode na afloop van de Eerste Wereldoorlog.<sup>282</sup>

Uit de rekening en verantwoording over 1922 bleek dat de parochie drie verschillende leningen had uitstaan voor een totaal van f 630.000,- een le-

<sup>282</sup> NA bisdom Rotterdam, 423.



ning van *f* 297.250,- à 5%, een lening van *f* 170.000,- à 6½% en een lening van *f* 160.000,- à 6%. Omdat de rente over de leningen in 1922 nog niet volledig meetelde, bedroegen de financiële lasten dat jaar *f* 17.712,-. Per jaar en per communicant een bedrag van *f* 4,-. Het jaar daarop kreeg de parochie voor het eerst te maken met de volle lading van het rentegewicht. De parochianen moesten in 1923 een bedrag van *f* 34.475,- opbrengen voor rente en aflossing. Uit de rekening en verantwoording over de jaren 1922 en 1923 blijkt dat het grootste deel van de inkomsten afkomstig was uit de opbrengst van de verhuur van plaatsen, collecten en dergelijke. Conjunctuurgevoelige inkomsten dus. De inkomsten werden bovendien geflatteerd door aanzienlijke buitengewone inkomsten van *f* 13.595,- en in 1923 zelfs van *f* 24.840,-.<sup>283</sup>

In feite leefde de parochie toen al boven haar stand. Om de rentelasten van de 6½% lening te drukken, lanceerde pastoor Annegarn in januari 1922 het plan voor de uitgifte van een premielening van *f* 1 miljoen à 3%, uit te geven in samenwerking met de parochie van de H. Gerardus Majella te Rijswijk. Met de opbrengst van deze conversielening konden bestaande hoogrentende leningen worden afgelost. De pastoor was positief over de inkomsten van zijn parochie. De opbrengst van het plaatsengeld was hoger dan begroot en ook via de schaalcollecten kwam meer binnen. In april 1922 bleek echter dat de plannen te hoog waren gegrepen. Uit een overzicht van de inkomsten en uitgaven bleek dat met de financiering van het bouwproces van de kerk van de H. Familie een bedrag gemoeid was geweest van *f* 656.850,-. Om die kosten te bestrijden, had het kerkbestuur de beschikking over een bedrag van *f* 90.000,- aan eigen vermogen, afkomstig uit collecten en de inkomsten van de loterij. De haalbaarheid van het plan om de rente te betalen uit de opbrengst van liefdadigheidspredicaties werd toen al door de deken Van Dam in twijfel getrokken. De nood was inmiddels zo hoog dat pastoor Annegarn *f* 1.000,- had moeten lenen van pastoor C. Vermeulen van de parochie van de H. Agnes.<sup>284</sup> Desondanks lanceerde de pastoor later dat jaar een plan voor de bouw van scholen.

Eind 1923 begon de parochie te merken hoe conjunctuurgevoelig de inkomsten waren. Als gevolg van de algehele verlaging van salarissen verwachtte de pastoor een aanzienlijk aantal opzeggingen van vaste plaatsen. Om de vermindering van de inkomsten te beperken, vroeg en kreeg hij schriftelijke toestemming van de bisschop rond te gaan bij bevriende kerkelijke instanties om ze te bewegen de rentebetaling van enkele aandelen in de lening op zich

283 Rekening en Verantwoording 1922 in NA, archief bisdom Rotterdam, 423.

284 Brieven van 23 maart en 7 april 1922 in NA, archief bisdom Rotterdam, 422.

te nemen.<sup>285</sup> In 1924 werd opnieuw een loterij gehouden ten bate van de aflossing van de schulden der kerk.<sup>286</sup>

In januari 1925 vroeg pastoor J.A. Annegarn het bisdom toestemming geld op te mogen nemen à pari tegen 5% op schuldbekentenis met een opzeggingstijd van zes maanden. Kort geld dus. Met de goedkopere fondsen kon worden afgelost op de 6½% lening van f 170.000,-. Een bevriende pastoor had 'aanbiedingen', waarmee in dit verband waarschijnlijk werd bedoeld dat parochianen hem geld te leen boden.<sup>287</sup> Later dat jaar schreef pastoor C. Vermeulen van de parochie van de H. Agnes aan 'monseigneur', kennelijk in reactie op een verzoek van de parochie van de H. Familie om geld. Pastoor Vermeulen liet weten dat hij onmogelijk kon ingaan op dergelijke verzoeken. De exploitatie van het patronaat in zijn eigen parochie kostte veel geld; het jaar daarvoor was het kerkbestuur wegens een tekort op de begroting gedwongen geweest de prijs van de plaatsen in de kerk van de H. Agnes te verhogen. Daarnaast had de pastoor zijn toevlucht moeten nemen tot de invoeging van een latere H. Mis op zondag ter verhoging van de inkomsten. De parochie van de H. Agnes kon dus niet veel missen. De pastoor liet fijntjes weten dat de 'matrix' haar dochter 'niet stiefmoederlijk' had bedeed. 'Ongeveer f 2.800,- bracht de parochie [van de H. Agnes] bij de eerste collecte op voor de nieuwe kerk. Verleden jaar heeft zij opnieuw f 1.500,- geofferd. Bovendien wordt bij verschillende parochianen door zelatricen geld gevraagd tot aflossing der kerk van de H. Familie'.<sup>288</sup>

Ongeveer een maand daarna vroeg het kerkbestuur het bisdom verlot de twee leningen voor een gezamenlijk bedrag van f 328.000,- te mogen converteren in één nieuwe lening tegen 5% en die te mogen verhogen met een bedrag van f 50.000,-. Een dergelijke conversie had het grote voordeel dat geld dat werd gebruikt voor de betaling van rente vrijkwam voor aflossing. Het bedrag van f 50.000,- dat extra werd geleend, was 15% van de wettelijke stichtingskosten voor de bouw van nieuwe jongensscholen, waartoe de gemeenteraad in zijn vergadering van 18 mei 1925 besloot medewerking te verlenen.<sup>289</sup> De plannen van architect J. Stuyt voor de bouw van de scholen waren inmiddels goedgekeurd door rijk en gemeente. Omdat de waarborgsom die door de parochie was gestort na twintig jaar zou worden terugbetaald, was de Haagsche Bankvereniging bereid geweest op te treden als

285 Brief van 27 oktober 1923 in NA, archief bisdom Rotterdam, 422.

286 Brief van 23 april 1923 in NA, archief bisdom Rotterdam, 422.

287 Brief van 8 januari 1925 in: NA bisdom Rotterdam, 423.

288 Brief van 10 november 1925 in: NA bisdom Rotterdam, 423.

289 Op grond van de Wet op het LO van 1920 moesten besturen van bijzondere scholen 15% van de bouwsom storten in de gemeentekas. De besturen kregen een rente van 5% vergoed over het bedrag dat was gestort.

tussenpersoon bij de plaatsing van de conversielening waarvan de aflossing zou beginnen in 1928 en die gedurende de eerste tien jaar *f* 4.000,- per jaar zou bedragen en daarna *f* 5.000,-.<sup>290</sup>

In juni 1927 schreef de optimistische pastoor Annegarn vicaris-generaal J. Möllmann over plannen die ‘binnen de parochie leefden’ tot oprichting van een rusthuis naar het voorbeeld van het Sint Bernardus gesticht in Amsterdam. In mei werden de plannen omschreven als: een wijkverpleging en lighallen voor ‘herstellende en prae-tuberculoze kinderen’, een en ander naar de plannen van de architect Jan Stuyt.<sup>291</sup> De Haagsche Bankvereniging bleek bereid op te treden als begeleider van de emissie, ter grootte van een bedrag van *f* 800.000,-. Opmerkelijk in het licht van de financiële problemen die de parochie op dat moment al had als gevolg van de financiering van de kerkbouw, was de toelichting van de pastoor: ‘De reden voor deze uitgebreide plannen is gelegen in het feit, dat wij hiermee een directe en indirecte bron van inkomsten menen te hebben gevonden om de financiële lasten voor onze parochie in een niet-verwijderde toekomst dragelijk te maken. Immers op het ogenblik kunnen wij nog volstrekt niet missen de bijdragen van verschillende kerkbesturen in onze rentebetaling; toch wordt het jaarlijks moeilijker een voldoende aantal bijdragen te krijgen: dit jaar gingen wij weer *f* 1.000,- achteruit.’<sup>292</sup> Omdat de parochie van de H. Familie in 1927 te maken had met financiële lasten die eigenlijk te hoog waren, wilde het kerkbestuur de bestaande rentelast verlichten. Voor het zover was, moesten nieuwe schulden worden aangegaan. Men durfde die schulden op zich te nemen, omdat pastoor Annegarn een snelle uitbreiding voorzag van het westelijke deel van Den Haag. Wellicht zag hij over het hoofd dat de oprichting van nieuwe parochies onherroepelijk ten koste zou gaan van de inkomsten van zijn eigen parochie. Het parochiearchief bevat een amortisatieplan voor afbetaling van de nieuwe lening in tachtig jaar. Dat zou de parochie jaarlijks een bedrag van *f* 40.823,70 kosten. Het bisdom Haarlem verleende machtiging voor de transactie en richtte een verzoek aan de H. Stoel om de lening van *f* 800.000,- à 5% goed te keuren. De goedkeuring kwam in juli 1927. Het consortium Nederlandse Landbouwbank/Lentjes & Drossaerts, in die tijd zeer actief op de markt voor grote kerkelijke leningen, begeleidde de emissie die in drie tranches werd geplaatst.<sup>293</sup> Het inkomen van de parochie, waarbij de gewone

290 Brief van 20 december 1925 in: NA bisdom Rotterdam, 423.

291 Zie de prachtige brochure in NA, archief bisdom Rotterdam, 422.

292 Brief van mei 1927 in: NA bisdom Rotterdam, 423.

293 De eerste tranche van *f* 300.000,- à 5% werd geplaatst in april 1928, de tweede van *f* 300.000,- à 5% in november 1928 en de derde van *f* 200.000,- à 5% in juli 1929. *Van Oss Effectenboeken 1929 I, Prospectussen 40 – 41, 1929 II Prospectussen 51 – 53 en 1930 I Prospectussen 198 – 200.*



*Het rusthuis Eykenburg naar een ontwerp van de architect J. Stuyt  
Foto: Archief parochie H. Familie, Den Haag*

en buitengewone inkomsten bij elkaar werden opgeteld, bedroeg op dat moment ongeveer *f* 58.389 (*f* 10,- per parochiaan) tegen uitgaven van *f* 45.319,-. Het grootste deel van de inkomsten bestond uit bijdragen van parochianen. Aan het eind van de jaren twintig was nog sprake van een overschot, maar dat zou niet lang meer duren.<sup>294</sup>

De problemen begonnen pas goed toen bleek dat de bouwkosten van Eykenburg *f* 60.000,- hoger lagen dan begroot. Daarom was de pastoor in februari 1930 gedwongen een bouwkrediet aan te vragen bij de Maatschappij voor Kerkelijk Crediet. Die wilde echter niet hoger gaan dan een bedrag van *f* 100.000,-.<sup>295</sup> Het gebouw werd tot overmaat van ramp een half jaar later opgeleverd dan gepland waardoor de rente moest worden betaald met geleend geld in plaats van uit inkomsten die werden gegenereerd door Eykenburg. In 1932 was sprake van een totaal verlies van *f* 57.257,08 als gevolg van tegenvallende kosten en lagere bezetting. Toch was er reden voor gematigd optimisme aangezien het saldo van de rekening van het kerkbe-

294 Rekening en verantwoording kerkbestuur 1928. NA bisdom Rotterdam, 423. In het licht van de schuldpositie is het merkwaardig dat deze parochie in 1928 een bedrag van *f* 1.000,- kreeg van het Fonds voor de Arme Parochies.

295 Brief van 11 februari 1930 in: NA bisdom Rotterdam, 423. Ook weer een verzoek naar Rome gezonden.

stuur nog altijd een bate van *f* 18.740,57 aanwees.<sup>296</sup> Daarom ook durfde de pastoor in augustus van dat jaar toestemming te vragen voor een lening op basis van losse schuldbekentenissen van *f* 20.000,- voor een ‘eenvoudig gebouwtje voor de Patronaten en Gezellen-vereniging’. De kosten konden worden gedekt volgens een keurig schema.

Maar hoe keurig ook ingericht, de totale kosten van de leningen ter financiering van de school en vooral de leningen ter financiering van de bouw en de exploitatie van het rusthuis Eykenburg zorgden ervoor dat de parochie, die al te maken had met de te hoge financieringskosten voor de bouw van de kerk, geleidelijk bezweek onder de druk van de conjunctuurschuldcrisis. Tabel 2.15 bevat een overzicht van de schulddispositie van de parochie van de H. Familie, zoals die in 1931 was samengesteld:

*Tabel 2.15: de schulddispositie van de parochie van de H. Familie te Den Haag in 1931 (bedragen in guldens)*

| Omschrijving          | Bedrag      |
|-----------------------|-------------|
| Lening 1920 pro resto | 291.000,-   |
| Lening 1926 pro resto | 387.000,-   |
| Lening 1927 pro resto | 794.000,-   |
| Totaal                | 1.463.000,- |

Bron: NA, archief bisdom Rotterdam, 423

Een bedrag van *f* 619.000,- kwam ten laste van de kerk, terwijl een bedrag van *f* 50.000,- was gestort als waarborgsom voor het scholencomplex aan de Mient. De lening van *f* 794.000,- was afgesloten voor de financiering van het bouwproces van het rusthuis Eykenburg. De financiële lasten van de parochie omvatten een bedrag van *f* 82.650,- per jaar (*f* 73.150,- aan rente en *f* 9.500,- aan aflossing).

Het kan dan ook niet verwonderen dat pastoor Annegarn in januari 1931 een conversie van het bestaande rentepercentage van 5% naar 4½% trachtte te bewerkstelligen. Dat bracht weer extra kosten met zich, zodat het bedrag van de lening moest worden opgehoogd tot *f* 1.530.000,-. Volgens berekeningen van de Nederlandse Landbouwbank zou de parochie een bedrag van *f* 72.000,- moeten betalen. Inclusief de aflossing van *f* 9.500,- zou de schuld van de parochie zijn afgelost in 70 jaar. Zonder conversie zou de parochie pas

<sup>296</sup> Rekening en verantwoording kerkbestuur 1932 in: NA bisdom Rotterdam, 423.

na honderd jaar van zijn schulden zijn verlost. In februari 1931 verscheen een prospectus voor een 4½% lening ten laste van de parochie groot f 1.590.000,- eveneens geplaatst door het consortium Nederlandsche Landbouwbank/Lentjes&Drossaerts.<sup>297</sup>

In 1934 zag de parochie zich gedwongen contact te zoeken met de Commissie voor het Kerkelijk Crediet, die in december 1933 was opgericht om parochies met financiële problemen bij te staan. (zie 2.4.3.1 en 2.4.3.2) De parochie van de H. Familie in Den Haag had in 1941 de op één na grootste schuld van alle parochies in het bisdom Haarlem.<sup>298</sup> Het proces van schuldsanering heeft tientallen jaren geduurd.

### *2.3.6 De parochie van de H. Familie te Heerhugowaard*

**Oprichting:** Canonice 15/1/1923. Officieel aangemeld bij het ministerie van Justitie 14 november 1921<sup>299</sup>

**Aantal parochianen:** 2.150

**Architect:** J. Klomp

**Bouwperiode:** 1922 – 1923

**Eerste steenlegging:** 29 juni 1922; inwijding: 4 augustus 1924

**Kosten van grondverwerving:** geen

**Aanneemsom:** f 89.200,-

**Eigen Vermogen:** f 10.000,-

**Vreemd Vermogen:** f 135.000,-. (f 105.000,-, in de vorm van een obligatielening tegen een rente van tussen 4 en 5% en een bedrag van f 30.000,- bij de NV Spaar- en Beleggingskas voor Roomsche – Katholieken te Utrecht à 5¼% af te lossen in vijftien jaar)

**Kapitaalslasten:** f 8.394,-

**Initiatief:** De aanzet tot de oprichting van deze parochie werd genomen in het bisdom Haarlem vanwege de bevolkingsgroei in het zuidelijke deel van de gemeente Heerhugowaard. De oprichting van deze nieuwe parochie had gevolgen voor het grondgebied van vier omliggende parochies en ging gepaard met nogal wat verzet van de pastoors van deze parochies. Pastoor M.C.

<sup>297</sup> Brief van 20 januari 1931 in: NA bisdom Rotterdam, 423. De inventaris van de parochie van de H. Willibrordus in Bodegraven bezat dertien stukken van deze lening. Daarover werd in 1949 3½% rente betaald. Het effectenbezit van de parochie is een uitstekende illustratie van de katholieke verknoping. NA bisdom Rotterdam, 77.

<sup>298</sup> Zie de lijst in RANH, archief bisdom Haarlem, 1655.

<sup>299</sup> RANH, archief bisdom Haarlem, 373.



*Kerk en pastorie van de H. Familie kort na de oplevering in 1923*

*Foto: Archiefparochie H. Familie, Heerhugowaard*

Maat van de parochie van de H. Laurentius in Ouddorp en pastoor H.J. van der Poel van de parochie van de H. Bavo te Ursem zagen geen aanleiding een nieuwe parochie op te richten en voerden financiële bezwaren aan tegen de afsplitsing van een draagkrachtig deel van hun parochies.<sup>300</sup> Ondanks het verzet kon eind 1921 een voorlopige ‘vrede van het kruispunt’ worden gesloten. In de loop van 1922 werd nog intensief overleg gevoerd tussen het bisdom en de betrokken parochies over de vaststelling van de grenzen van de nieuwe parochie. Daarbij werd het kapittel van het bisdom betrokken. Begin 1923 werd de knoop doorgehakt en werd de nieuwe parochie van de H. Familie opgericht uit delen van vier bestaande parochies in het zuidoostelijke deel van de gemeente Heerhugowaard. De nieuwe parochie stond onder geestelijke leiding van pastoor A.J. te Meij.<sup>301</sup>

**Ontwerp:** In december 1921 was een bouwcommissie benoemd. De leden van deze commissie maakten plannen voor eventuele kerkbouw en stelden een begroting op. Door bemiddeling van de deken M.P.A. Ooms van Alkmaar waren de leden van de commissie terechtgekomen bij de architect J. Klomp,

300 Verschillende brieven van juni en juli 1922. RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

301 Brief van 15 januari 1923. RANH, archief bisdom Haarlem, 373. De nieuwe parochie werd opgericht uit delen van de parochie van de H. Dionysius te Heerhugowaard, de H. Laurentius te Ouddorp, de H. Bavo te Ursem en de H. Victor te Obdam.



*Pastoor A. J. te Meij (derde van rechts) arriveert bij zijn nieuwe parochie  
Foto: Archief parochie H. Familie, Heerbugowaard*

die op hun verzoek een ontwerp had gemaakt voor een nieuwe kerk met toren, sacristie en pastorie. Daarmee was een bedrag gemoeid van f 159.401,68. Over de architect waren uiteraard van tevoren inlichtingen ingewonnen. Klomp bleek goed katholiek, had gebiecht en gecommuniceerd bij een pater Jezuiet in Den Haag. Op grond van de bouwvoorschriften van 1920 was hij acceptabel als architect.

Gezien de hoge kosten werd van het begin van het bouwproces rekening gehouden met de mogelijkheid dat het ontwerp in fasen zou worden uitgevoerd. Gesteld werd dat 'het grootste gedeelte der kerk, presbyterium, transept en gedeelte middenschip, met sacristie en pastorie kon worden gebouwd voor een bedrag van f 99.207,30. In een later stadium konden eventueel de toren en het voorste gedeelte van het middenschip worden toegevoegd.

**Grondverwerving:** De nieuwe kerk werd gepland aan de Jan Gleinischweg op een perceel grond dat van het begin af cadeau was gedaan.<sup>302</sup>

**Financiering:** Het was voor iedere nieuwe parochie een lastige taak voldoende eigen vermogen te genereren. Voor de nieuwe parochie van de H. Familie was dat niet anders. Het archief bevat een intekenlijst (zonder datering) met

302 Brief van deken M.P.A. Ooms aan de vicaris-generaal van 5 november 1921. RANH, archief bisdom Haarlem, 373.





*Het oorspronkelijke ontwerp van de architect J. Klomp was voorzien van een toren  
Foto: Archief parochie H. Familie, Heerbugowaard*

daarop een zestigtal namen van katholieken, die in het gebied van de nieuw op te richten parochie woonachtig waren. In totaal vertegenwoordigden zij tachtig gezinnen of 362 communicanten. Deze groep katholieken bleek bereid borg te staan voor een totaal van f 16.778,-. De verdeling daarbij was gebruikelijk. Een klein rijk deel droeg een aanzienlijk deel van de lasten. Drie parochianen stonden borg voor bedragen van ieder f 2.000,-. Twee andere parochianen schonken stukken grond ter waarde van f 6.000,-. Dan was er een middengroep die borg stond voor bedragen van f 1.000,- en tot f 100,-. De meerderheid van de intekenaars stond borg voor kleinere bedragen.

Een andere methode om eigen vermogen te verkrijgen was het houden van een loterij. De nieuwe parochie vroeg en kreeg in november 1921 machti-

ging van het bisdom Haarlem om 100.000 loten uit te geven à *f* 1,- per lot. Aan de loterij zou een hoofdprijs verbonden zijn van *f* 3.000,- en verder vijfhonderd prijzen in geld of in de vorm van kunstvoorwerpen.<sup>303</sup> Niet bekend is hoeveel loten werden verkocht en hoeveel de loterij netto opleverde.

In april 1922 werd offerte gevraagd bij zeven aannemers voor de twee mogelijkheden: volledige of gedeeltelijke bouw van kerk en pastorie. De heer P. Bot uit Heerhugowaard, die als laagste had ingeschreven, kreeg de opdracht het eerste deel van de bouw uit te voeren. Op zaterdag 8 april werd de bouw van het eerste deel van de kerk en van de pastorie aanbesteed voor een bedrag van *f* 89.200,-. De toren en een deel van het schip zouden later worden gerealiseerd. Overigens bracht de bouw in fasen niet alleen voordelen. De parochie moest een bedrag van *f* 7.000,- betalen voor een tijdelijke sluitmuur in het schip. In dezelfde brief meldde de voorzitter van de bouwcommissie dat, in tegenstelling tot eerdere plannen, een lening zou worden aangegaan voor een bedrag van *f* 120.000,- ter bestrijding van de kosten van de gedeeltelijke bouw van de kerk en pastorie (een bedrag van *f* 105.000,-), voor de bouw van een onderwijzerswoning (*f* 10.000,-) en voor een storting van *f* 5.000,- op rekening van de gemeente Heerhugowaard (15% van de geschatte kosten van de bestaande gemeenteschool, die als katholieke school zou worden ingericht).<sup>304</sup> Een maand later werd het bisdom machtiging gevraagd het bedrag van de lening te mogen verhogen tot *f* 135.000,- omdat de kosten van de bouw van kerk en pastorie hoger werden geraamd. Die werd verleend. Voor een bedrag van *f* 105.000,- werden schuldbekentenissen uitgegeven tegen een rente van tussen 4 en 5%, terwijl daarnaast een bedrag van *f* 30.000,- werd geleend van de NV Spaar- en Beleggingskas voor Rooms-Katholieken te Utrecht tegen een rente van 5¼% af te lossen in vijftien jaar. Vanwege het feit dat de officiële oprichting van de nieuwe parochie op zich liet wachten, terwijl het kerkgebouw werd voltooid, lijkt het alsof het stadium van de noodkerk in de nieuwe parochie werd overgeslagen. Pastoor Te Meij meldde dat hij verwachtte dat de nieuwe kerk eind oktober of begin november 1922 kon worden ingezegend (liturgisch in gebruik kon worden genomen).<sup>305</sup> Het overzicht van kosten en baten zag eruit als volgt:<sup>306</sup>

Op basis van een dergelijk optimistisch schema leken de inkomsten ruimschoots voldoende om de rente over de lening te betalen, al werd wel aangekend dat de inkomsten zoals begroot niet allemaal even zeker waren. De begroting die pastoor Te Meij in mei 1922 opstelde, ging uit van een lager

303 Brief van pastoor F.H. Kimman aan de bisschop van 11 november 1921. RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

304 Brief van 10 april 1922 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

305 Brief van 13 juli 1922. RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

306 Brief van 15 december 1921 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

*Tabel 2.16: een overzicht van inkomsten en uitgaven van de parochie van de H. Familie in Heerhugowaard (bedragen in guldens)*

| Inkomsten  |          | Uitgaven                              |         |
|--|----------|---------------------------------------|---------|
| Bijdragen der parochie verzekerd voor drie jaar                          | 3.000,-  | Rente van de lening f 100.000,- à 5½% | 5.500,- |
| Giften in busjes bij vrienden  | 2.500,-  | Aflossing:                            | 1.000,- |
| Opbrengsten van het weiden en mesten van lammeren en kalveren:           | 1.000,-  | Tractement voor de pastoor            | 1.500,- |
| Kerkezakje en collecten tot schulddelging:                               | 600,-    | Onderhoud gebouwen:                   | 1.000,- |
| Verhuren en verkopen van plaatsen  | 4.000,-  |                                       |         |
| Preken in naburige parochies:  | 3.000,-  |                                       |         |
| Vermoedelijke gift van de parochie van de H. Dionysius te Heerhugowaard: | 2.000,-  |                                       |         |
| Totaal:  | 16.100,- | Totaal:                               | 9.000,- |

Bron: RANH, archief bisdom Haarlem, 373

bedrag. Hij raamde de gewone inkomsten op een bedrag van f 4.340,- en de buitengewone inkomsten op een bedrag van f 9.940,-. Hij dacht te kunnen beschikken over een totaal van f 14.280,-. De buitengewone uitgaven begrootte hij op f 8.750,- of een bedrag van f 6.750,- (5% rente over de lening van f 135.000,-) en een aflossing van f 2.000,- per jaar.<sup>307</sup> Aan financiële lasten was de parochie in het begin ongeveer tweederde van de inkomsten kwijt.

Kennelijk veroorzaakte dat geen problemen. In 1929 kocht het parochiebestuur, met toestemming van het bisdom, vier hectare land tegenover de kerk. Daarvoor werd een lening afgesloten van f 12.000,-.<sup>308</sup> In 1931 verzocht en kreeg het kerkbestuur toestemming voor de bouw van een parochiehuis voor een bedrag van f 9.627,-. Aangezien de activiteiten van verschillende kerkelijke organisaties binnen de parochie toenamen, terwijl er weinig ruimte

<sup>307</sup> Begroting van mei 1922. RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

<sup>308</sup> De koopprijs van het land was f 11.500,-. Voor een bedrag van f 500,- werd een brug over de sloot gelegd. Rekening en verantwoording 1929, afdeling II, buitengewone uitgaven en brief van 21 januari 1929 in RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

vrij was, leek dat de enige optie. Een nieuwe lening was niet nodig, aangezien een bouwfonds bestond. De exploitatie zou kunnen worden bekostigd door de verhuur aan verschillende groepen. Ook dat gebouwtje kwam er.<sup>309</sup>

In 1936 kreeg het kerkbestuur van de parochie van de H. Familie te maken met de gevolgen van de economische crisis. Nogal wat schuldeisers benaderden het kerkbestuur met verzoeken om teruggave van geleende gelden. Het kerkbestuur had daarvoor niet de middelen. De rekening en verantwoording werd ieder jaar opnieuw met moeite afgesloten met een batig slot. Het kerkbestuur was gedwongen het bisdom toestemming te vragen het restant van de bestaande kerklening, een bedrag van f 96.810,-, aangegaan in 1922 op basis van losse schuldbekentenissen, te mogen converteren in een obligatielening van f 98.000,- tegen 4%. Die kreeg het kerkbestuur. Het kerkbestuur wilde houders van schuldbekentenissen 'bewegen' op vrijwillige basis hun schuldbekentenissen om te zetten in één of meer obligaties van de nieuwe lening. De Noorderbank in Alkmaar bood bij deze transactie haar diensten aan tegen een provisie van 1%.<sup>310</sup> Om de aantrekkelijkheid van de lening te verhogen, wilde de bank de jaarlijkse aflossing stellen op een bedrag van f 1.000,- maar dat ging de macht van het kerkbestuur te boven. Het was niet in staat meer dan f 500,- per jaar af te lossen.

Omdat het bijna onmogelijk was bij particuliere beleggers interesse te wekken voor een dergelijke belegging, wendde het kerkbestuur zich in december 1936 per circulaire tot andere kerkbesturen. Ook het bisdom Haarlem werd benaderd.<sup>311</sup> Het kan geen verbazing wekken dat de plaatsing van de stukken in de nieuwe lening langzaam verliep. Toch toonden enige kerkbesturen uit het bisdom belangstelling. Pastoor Zandvliet van de parochie van de H. Johannes de Doper in Pijnacker bleek bereid f 5.000,- te beleggen in de lening. Het kerkbestuur van de parochie van de H. Barnabas in Hazerswoude belegde zelfs voor een bedrag van f 10.000,-.<sup>312</sup> Het bisdom belegde niet in de obligatielening.

In januari 1937 was het bedrag aan opzeggingen van schuldeisers gestegen tot f 36.250,-, terwijl voor een bedrag van f 10.000,- was ingeschreven op de nieuwe lening. Voor een bedrag van f 30.500,- was inmiddels geconverteerd. In de loop van het voorjaar van 1937 was voor een bedrag van f 64.500,- aan

309 Mapje parochiehuus. RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

310 Deze bank, opgericht in 1895, had in december 1929 het aandelenkapitaal uitgebreid met een bedrag van f 150.000,-. *Van Oss'Effectenboek* 1930, deel II, Prospectussen, 44 – 45.

311 Circulaire van december 1936. RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

312 Brieven van november 1936 tot en met september 1937 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 373.



*Kerk en pastorie van 't Kruis beden*

*Foto: L. Dubbelaar; Boskoop*

oude schuldbekentenissen ingewisseld voor nieuwe obligaties. In september 1937 was de operatie voltooid.<sup>313</sup>

Daarnaast nam het kerkbestuur van de parochie van de H. Familie allerlei initiatieven om de inkomsten te verhogen. Op een stuk land tegenover de kerk werden bijvoorbeeld bollen geplant ten behoeve van de sierteelt, een activiteit die kennelijk ook werd ondernomen door andere katholieke kerkbesturen in de kuststreek. Dat leverde een correspondentie op met de sierteeltcentrale, die uit concurrentieoverwegingen niet erg was gecharmeerd van dergelijke plannen.<sup>314</sup> Ook verdiende de parochie iets extra's door schapen te weiden.<sup>315</sup>

De parochie van de H. Familie in Heerhugowaard hoefde, ondanks de moeilijke tijden, de gang naar de Commissie voor Regeling van het Kerkelijk Crediet in het bisdom Haarlem niet te maken. Dankzij de beperking die ze

313 Brieven van 8 februari, 22 maart en 17 september 1937. RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

314 Brieven van september 1937 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

315 Rekening en verantwoording 1928, afdeling II en brief van 19 januari 1942. RANH, archief bisdom Haarlem, 373.

zich had opgelegd aan het begin van het kerkbouwproces, bleef ze op een respectabele manier in staat aan alle financiële verplichtingen te voldoen.

## 2.4 De financiering van de katholieke kerkbouw – macroanalyse

In de microanalyse werd de financiering van zes bouwprocessen geanalyseerd. De essentiële gegevens staan vermeld in tabel 2. Duidelijk werd dat de bedragen gemoeid met de financiering van bouwprocessen steeds groter werden. Dat gold niet zozeer voor de kosten van grondverwerving, maar vooral voor de bouwkosten. Om het maatschappelijke leven in de nieuwe parochies een katholieke vorm te geven, kregen kerkbesturen naast de sterk gestegen kosten van kerkbouw ook te maken met de kosten van de bouw van educatieve en maatschappelijke voorzieningen.

Ondanks de stijging van het aantal communicanten bleef het percentage eigen vermogen steeds verder achter bij de stijging van het totaal van de bouwkosten. Het gevolg van die ontwikkeling was dat het percentage van de bouwkosten dat afkomstig was van vreemd vermogen toenam. In de macroanalyse zal worden getracht de gegevens van de microanalyse te plaatsen in de bredere context van de ontwikkeling van de Nederlandse economie.

### 2.4.1 *Het eigen vermogen*

Rond 1870 begonnen zich structurele veranderingen te manifesteren in de Nederlandse economie.<sup>316</sup> Een aantal criteria kan worden gebruikt om de veranderingen te meten: het aantal naamloze vennootschappen, de verschuiving van de beroepenindeling, het gebruik van stoomkracht, de bedrijfsconcentratie of het reële nationale inkomen per hoofd.<sup>317</sup> Vooral de laatste maatstaf is van belang voor dit onderzoek omdat het katholieke deel van de Nederlandse bevolking voor een groot deel bestond uit mensen die werden gerekend tot de bevolkingsgroep onder wie sprake was van de minste welstand.<sup>318</sup>

Tijdens de periode 1875 – 1914 verdubbelde het nationaal inkomen in Nederland. In het licht van die aanzienlijke stijging is het wellicht verbazingwekkend dat het percentage van de bouwkosten dat de onderzochte paro-

316 Zanden, J.L. van en A. van Riel, *Nederland 1780 – 1914*, 343 – 361.

317 Stuijvenberg, J.H. van, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw: een terreinverkenning' in: *Bedrijf en samenleving, economisch historische studies over Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Alphen aan den Rijn 1967). 195 – 225. Zie ook : 'Criminaliteit en armoede onder de Nederlandse katholieken' in: Valk, J.P. de, *Roomser dan de Paus?*, 193 en 205- 209.

318 Rooy, N. de, *In vrijheid herboren*, 318.

chies bijeen konden brengen voor de financiering van het bouwproces in de vorm van eigen vermogen, naar verhouding daalde. Dat gold met name voor stedelijke parochies. Terwijl de landelijke parochie van de H. Werenfridus in Wervershoof in 1876 nog in staat was 50% van de bouwkosten op te brengen, bleken dergelijke percentages in de nieuwe stedelijke parochies onbereikbaar. In een al wat oudere parochie als die van de H.H. Nicolaas en Barbara in Amsterdam was het kerkbestuur nog in staat het eigen vermogen op te krikken via een grondruil met het bestuur van de katholieke begraafplaats De Liefde, maar in het algemeen kan worden gesteld dat in de loop van deze periode het aandeel van het eigen vermogen als percentage van het totaal van de bouwkosten daalde tot rond tien procent van de stichtingskosten. Dat was vooral het geval bij de jonge stedelijke parochies zoals bleek uit de voorbeelden van de parochies van de H. Agnes en de H. Familie in Den Haag en van de H. Familie in Heerhugowaard. In deze parochies werd bijna letterlijk gevochten om de goedgeefse hogere burgerij. Een speciaal geval vormde de financiering van het duurste kerkbouwproces dat ooit in het bisdom Haarlem werd ondernomen, de bouw van de kathedrale basiliek van de H. Bavo in Haarlem. Terwijl de eerste fase voor een aanzienlijk deel kon worden gefinancierd met hulp van de bisschop van Haarlem, bleek dat in latere fasen steeds minder goed mogelijk. Voor de financiering van de fasen 2 en 3 moest in belangrijke mate een beroep worden gedaan op vreemd vermogen.

Hoe moeilijk de financiële situatie van veel stedelijke parochies in het bisdom Haarlem in de jaren aan het begin van de twintigste eeuw was geworden, blijkt uit een brief van een lid van het kerkbestuur van de parochie van OLV van Lourdes uit Scheveningen die schreef dat het 'onder de tegenwoordige financiële constellatie vrijwel onmogelijk is met geleend kapitaal tot stichting ener nieuwe kerk te geraken, al is deze stichting nog zo dringend gewenst. De bouwkosten zijn enorm hoog, terwijl het te lenen kapitaal slechts tegen een rente te krijgen is welke uit de normale inkomsten niet kan worden gedekt. Slechts buitengewone inkomsten zonder renteplichten maken de bouw mogelijk. Dit geldt niet alleen voor de nieuwe kerk, welke voornoemde parochie dringend nodig heeft, maar voor de meeste nieuwe kerken in Den Haag'.<sup>319</sup>

De problemen bij de vorming van eigen vermogen in nieuwe stedelijke parochies kunnen worden geïllustreerd aan de hand van gegevens over de ontwikkeling van de lonen van arbeidersgezinnen. Op basis van de beschik-

319 Brief aan de bisschop van Haarlem uit 1921 met voorstel inkomsten voor kerkbouw te genereren door het organiseren van een tentoonstelling. RANH, archief bisdom Haarlem, 1640. Over de problemen die de stijging van de bouwkosten in de woningbouw veroorzaakte, zie 'Bevordering van de woningbouw' in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 15 (1916) 321 – 322.

bare informatie kan worden gesteld dat een groot deel van de katholieke bevolking van de nieuwe stedelijke parochies uit minder draagkrachtige katholieken bestond.<sup>320</sup> Volgens berekeningen bedroeg het gemiddelde dagloon voor een Nederlandse arbeider rond het midden van de negentiende eeuw ongeveer f 1,-. Uitgaande van ongeveer 250 werkbare dagen per jaar, bedroeg het gemiddelde jaarinkomen van een gezin met één kostwinner f 250,-. In de landbouw was dat meestal minder terwijl het in de nijverheid doorgaans wat hoger was. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden veranderingen in de structuur van de beroepsbevolking zichtbaar. Terwijl het aandeel van de mannelijke beroepsbevolking werkzaam in de landbouw tussen 1889 in 1920 daalde van 11.6 tot 9.07 %, steeg in diezelfde periode het percentage van de mannelijke beroepsbevolking werkzaam in de nijverheid van 11.8 tot 14.98 %. In die sector was sprake van hogere de reële lonen.<sup>321</sup> Daarnaast ontwikkelde zich een administratief middenkader in bedrijven als gevolg van het ontstaan van allerlei vormen van dienstverlening.<sup>322</sup> Het overschot aan ongeschoolde arbeiders nam enigszins af terwijl de vraag naar geschoolde vakmensen steeg. Omdat in toenemende mate sprake was van een verwantschap tussen de Nederlandse en de internationale conjunctuur, hadden internationale ontwikkelingen duidelijke gevolgen voor de ontwikkeling van de lonen en prijzen in Nederland. In perioden van internationale crisis, zoals tijdens de jaren tachtig van de negentiende eeuw, werden de lonen in een aantal takken van industrie verlaagd.<sup>323</sup>

Desondanks kon in de tweede helft van de negentiende eeuw, vooral de periode 1895 – 1914, worden gesproken van een aanzienlijke verbetering van de koopkracht. In 1905 bedroeg het gemiddelde dagloon dat volgens de industriële ongevallenwet was verzekerd f 1,67 en in 1910 was dat f 1,77 geworden. Dat kwam neer op een stijging van het gemiddelde loon ten opzichte van de periode rond 1850 met 75 %. Om de omvang van de reële stijging van het inkomen vast te stellen, moet de stijging van het inkomen worden gerelateerd aan de veranderingen in het prijspeil van het gezinsverbruik. Het prijsindexcijfer voor 1910 was ongeveer even hoog als dat voor 1850. Dat betekent dat in de periode 1850 – 1914 sprake was van een stijging van de reële lonen met ongeveer de helft maar naar alle waarschijnlijkheid niet meer dan 70 %.<sup>324</sup>

320 'Voor onze arme nieuwe Parochiën!' in: *Sint Bavo* 20 (1917) 3.

321 *Katholiek Sociaal Weekblad* 26 (1927) 5.

322 Wit, O. de met medewerking van H. Buiten, 'De opkomst van de moderne administratie 1880 – 1914' in: *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, deel 1 (Zutphen 1998) 227 – 228.

323 Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, 289.

324 Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, 293. Zie ook Tijn, Th. van, 'Het algemeen karakter van het tijdvak 1895 – 1914' in *AGN*, deel 13, 307 – 308.



Deze cijfers hebben betrekking op mensen die in dienstbetrekking werkzaam waren. De grote groep werklozen deelde – uiteraard – minder mee in de groei van de welvaart.

Gedurende de periode 1880 – 1910 werd een belangrijk deel van de inkomens van arbeidersgezinnen besteed aan voedingsmiddelen, waarvan de prijzen door prijsdalingen op de wereldmarkt en de afschaffing van accijnzen in reële termen aanzienlijk daalden. Als gevolg daarvan daalde het aandeel van de uitgaven voor voeding in het gezinsbudget aanzienlijk. De kosten voor huisvesting stegen daarentegen. Een en ander kan worden verduidelijkt door gegevens uit tabel 2.17.

*Tabel 2.17: de gemiddelde huishoudrekeningen van groepen arbeiders van 1870/72 tot 1910/11 (uitgaven in percentages van totaal)*

|                             | 1870/72 | 1880/2 | 1886-97 | 1910/11 |
|-----------------------------|---------|--------|---------|---------|
| Totaal brood en aardappelen | 31.6    | 20.6   | 17.5    | 15.6    |
| Totaal overige voeding      | 24.0    | 36.1   | 26.1    | 32.9    |
| Totaal voeding              | 55.6    | 56.7   | 43.6    | 48.5    |
| Kleding en schoeisel        | 8.4     | 12.2   | 15.6    | 11.9    |
| Huisvesting                 | 14.9    | 15.8   | 23.3    | 15.1    |
| Licht, brandstoffen         | 7.5     | 9.1    | 7.5     | 5.9     |
| Zeep e.d.                   | 4.4     | 2.8    | 1.0     | 2.1     |
| Drank, tabak                | 1.7     | 3.4    | 2.7     | 1.7     |
| Overig                      | 3.9     | n.a.   | 6.3     | 14.9    |
| Totaal                      | 100     | 100    | 100     | 100     |
| Totale uitgaven in guldens  | 358.84  | 587.36 | 632.94  | 965.68  |

Bron: Zanden, J.L. van en A. van Riel, *Nederland 1780 – 1914*, 355

Uit de gegevens van tabel 2.17 wordt duidelijk dat in de meeste huishoudens wat geld overbleef dat kon worden besteed aan andere zaken dan de elementaire levensbehoeften. Het overschot werd gebruikt voor kleding, ten behoeve van diensten als onderwijs, geneeskundige verzorging, verzekeringen of voor een eventuele contributie voor de vakbeweging.<sup>325</sup> Duidelijk is ook dat het ging om betrekkelijk kleine bedragen, die uiteraard moesten worden verdeeld over verschillende posten.

325 Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, 293.

Wat betekende deze ontwikkeling voor de kerkbesturen in het bisdom Haarlem? Zoals bleek uit de microanalyse van de hoofdstukken 1 en 2, was het inkomen van veel parochies in sterke mate conjunctuurgevoelig. Met dat verschijnsel kreeg bijvoorbeeld de parochie van OLV Visitatie in Schiedam in 1886 te maken. Terwijl de parochie halverwege de jaren zeventig van de negentiende eeuw ernstige financiële problemen had als gevolg van een grote schuldenlast, moest het kerkbestuur in 1886 melden dat 'door de ongunstige tijdsomstandigheden de giften veel minder ruim toevloeiden dan met het oog op de verleden tijd verwacht had mogen worden'. Het Damescomité (de zelatricsen) zag daarom de inkomsten dalen met 35% of f 2.000,- op jaarbasis.<sup>326</sup> Andere parochies en kerkelijke instellingen in het bisdom Haarlem hadden ook regelmatig te maken met dergelijke verschijnselen. Ondanks de eerder geconstateerde stijging van het besteedbare inkomen bleek een groot deel van de gelovigen niet in staat (of bereid) de bijdrage aan de collecten evenredig te laten stijgen met de stijging van het inkomen. Het grootste deel van de opbrengst van de collecten bestond uit kopergeld.<sup>327</sup> Dat bleek bijvoorbeeld uit cijfers van de parochies van de H.H. Nicolaas en Barbara in Amsterdam en van de H. Agnes in Den Haag, waar de parochianen gemiddeld een bedrag van ongeveer een gulden per jaar opbrachten. Soms leverden de gelovigen kortstondig een hogere bijdrage. Toen ten behoeve van de nieuwbouw van de kerk in de periode september 1882 tot augustus 1888 met behulp van zelatricsen geld werd ingezameld onder de gelovigen van de parochie van de H.H. Nicolaas en Barbara, koos de meerderheid van de parochianen voor een wekelijks bijdrage van een dubbeltje, een aanzienlijke stijging ten opzichte van het gebruikelijke niveau. Te aanzienlijk. Uit de aantekeningen van de zelatricsen blijkt dat veel parochianen in de loop van de jaren tachtig de betaling van de toegezegde bijdragen stopzetten.<sup>328</sup>

Desondanks verreezen overal in het bisdom, ook in de nieuwe parochies, nieuwe parochiekerken. Een analyse van de rekening en verantwoording van verschillende parochies leert dat de inkomsten uit collecten duidelijk toenamen in de periode 1870 – 1910. Voor de stijging zijn drie verklaringen mogelijk:

326 Brief van 5 augustus 1886 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1132. Uit de R+V 1884 – 1886, afdeling II, Buitengewone Inkomsten, blijkt dat het resultaat terugliep van f 3.876,- in 1884 tot f 1.802,- in 1886. NA, archief bisdom Rotterdam, 1131.

327 Zie bijvoorbeeld: Vis, J., *Onder uw bescherming*, 124 – 125. 'Van de honderd personen die een muntje in een van de bussen hadden gestort, hadden twaalf zilver en achtentachtig koper gegeven.'

328 GAA 443/64. Laatste pagina.

1. Een toename in de bijdragen per parochiaan,
2. Een toename van het aantal parochianen of
3. Een combinatie van beide.

Waarschijnlijk was er gedurende de periode 1870 – 1920 sprake van weinig ‘elasticiteit’ in het inkomen. De gemiddelde parochiaan van een grote stadsparochie kon zich geen grote financiële bijdragen veroorloven omdat daarvoor binnen het huishoudbudget geen ruimte was. Die indruk werd bevestigd door informatie uit verschillende bronnen.<sup>329</sup> Onderzoek verricht door de Staatscommissie inzake de Duurte, ingesteld in 1919, verschaft een indruk van de ontwikkeling van de inkomens van arbeidersgezinnen aan het eind van de Eerste Wereldoorlog.<sup>330</sup> Op grond van cijfermatig materiaal verzameld door het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam kon worden vastgesteld dat in het voorjaar van 1920 bij ruim de helft (18 van de 32) onderzochte gezinnen sprake was een tekort aan inkomsten. Wanneer geen sprake was van een tekort binnen het budget van de meeste gezinnen, kwamen twee posten in aanmerking waaruit een eventuele bijdrage aan de parochiale financiën kon worden bekostigd: 1. Contributies/periodieken en 2. Diversen. Deze posten omvatten resp. 3,2 en 4,3% van het bedrag van f 11,36 dat in juni 1920 per week per volwassen lid van een arbeidersgezin kon worden uitgegeven.<sup>331</sup> Daar kunnen de kerkbesturen niet rijk van zijn geworden. Onderzoek uitgevoerd in het bisdom Haarlem in 1934, bevestigde de indruk van de beperkte bestedingsruimte bij veel katholieke gezinnen.

Geconcludeerd kan worden dat de bijdrage van de gemiddelde parochiaan, uitgedrukt in absolute bedragen, wel enigszins steeg maar structureel achterbleef bij de stijging van de kosten van de kerkbouw. Onderzoek in de jaren vijftig van de twintigste eeuw naar de omvang van de offervaardigheid van de parochianen in het bisdom Haarlem onderbouwde deze conclusie.<sup>332</sup> De stijging van de uitgaven voor liefdadigheid bleef structureel achter bij de toename van de welvaart sinds de jaren negentig van de negentiende eeuw.<sup>333</sup>

De stijging van de inkomens van kerkbesturen kan waarschijnlijk worden verklaard door de toename van het aantal katholieken.

329 ‘Kleinhandelsprijzen van levensbehoeften’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 16 (1917) en ‘De arbeid van vrouwen en meisjes in het winkelbedrijf’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 15 (1916) 268 – 272, 281 – 284, 292 – 294

330 Bij KB 58 van 23 augustus 1919.

331 NA, archief van de Staatscommissie inzake de duurte, 919.

332 ‘Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten’, Kaski rapport 55, 11.

333 Vis, J., *Onder uw bescherming*, 125.

#### 2.4.2 *Het vreemd vermogen – de ontwikkeling van het kredietcircuit en de rol van het bankwezen*

Tot het begin van de twintigste eeuw was de Amsterdamse Effectenbeurs het centrum van de financiële wereld in Nederland. De kredietbemiddeling en –verlening via het systeem van prolongatie was voor een groot deel een zaak van bedrijven die waren verbonden aan de Effectenbeurs. Met name de commissionairsbedrijven vormden een onmisbare schakel in de keten van de financiële dienstverlening en ook in de kredietverlening aan kerkelijke instellingen.<sup>334</sup> Als gevolg van de groei van de Nederlandse economie, was in de tweede helft van de negentiende eeuw een toename van de vraag naar krediet zichtbaar. Om tegemoet te komen aan de behoefte aan krediet bij kleinere bedrijven, werd in 1853, naar het voorbeeld van soortgelijke initiatieven in België en Frankrijk, de Credietvereniging opgericht.<sup>335</sup> Tijdens de baisseperiode 1874 tot 1895, die grote delen van de Nederlandse economie trof, bleek hoe fnuikend het gebrek aan kredietfaciliteiten voor de middenstand en het boerenbedrijf was.<sup>336</sup> Een deel van de katholieke geestelijkheid werd zich bewust van de gevaren van dit structurele gebrek aan werkkapitaal bij het midden – en kleinbedrijf. Aan het eind van de negentiende eeuw waren katholieke geestelijken daarom op verschillende plaatsen in Nederland betrokken bij initiatieven op het gebied van kredietverlening.<sup>337</sup> De Utrechtse Leostichting was één van de eerste financiële instellingen die zich specifiek richtte op de verlening van krediet aan het katholieke deel van het midden – en kleinbedrijf. Ten behoeve van de kredietverlening aan de middenstand ontstonden aan het eind van de negentiende eeuw kassiersbedrijven, voorschotbanken, kredietverenigingen, hulpbanken en banken op confessionele grondslag. In 1909 ontstonden op initiatief van de katholieke middenstandsvereniging *De Hanze* de Hanzebanken, die zich richtten op de katholieke middenstand.<sup>338</sup>

Niet alleen bij de middenstand nam in deze periode de behoefte aan krediet toe. Ook kerkelijke instellingen in het bisdom Haarlem hadden een enorme behoefte aan werkkapitaal. Dat blijkt uit een berekening van vicaris-generaal A. J. Callier. In 1891 berekende hij de omvang van de schuldpositie van de parochies in het bisdom Haarlem, ook wel aangeduid als de ‘kerke-

334 Jonker, J., *Merchants, bankers, middlemen*, 90 – 105 en 267 – 269. Zie ook Jonker, J., ‘The alternative road to modernity: banking and currency, 1814 – 1914’ in: Hart ‘t, M. et al., *A financial history of the Netherlands* (Cambridge 1997) 102.

335 Jonker, J., *Merchants, bankers, middlemen*, 259 – 263.

336 Vries, J. de, *Een eeuw vol effecten*, 88. Zie ook: Campen, Ph. van, *Landbouw en landbouwcrediet 1898 – 1948*, 29.

337 Campen, P. van, *Landbouw en landbouwcrediet 1898 – 1948*, 29.

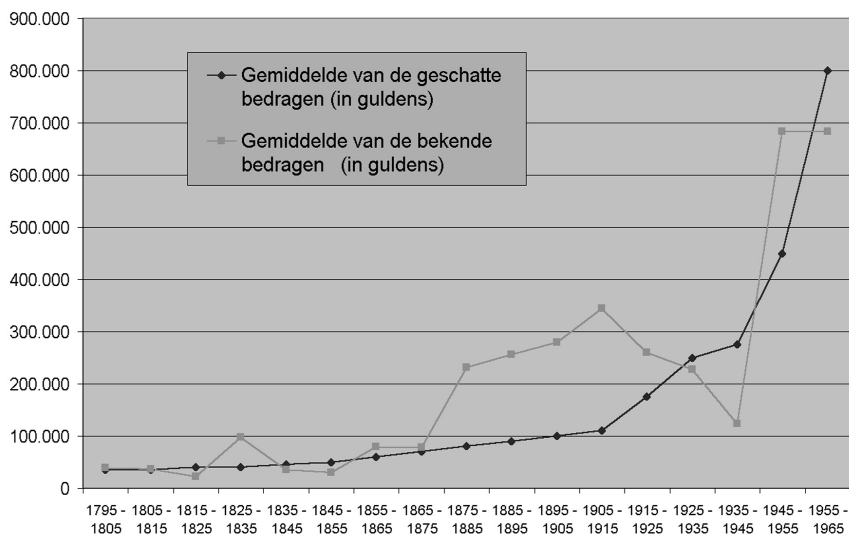
338 Stoffer, J., *Het ontstaan van de NMB*, 15 – 17.

schuld', op een totaal van *f* 8 miljoen.<sup>339</sup> Helaas is niets bekend over de manier waarop hij deze berekening maakte. De vicaris-generaal vond vooral de snelle toename van de omvang van de kerkeschuld zorgwekkend. In de periode tussen 1884 en 1891 was deze gestegen met een bedrag van *f* 1,5 miljoen of 20%. Voor de toename van de behoefte aan kerkelijk krediet kunnen verschillende redenen worden aangevoerd: Ten eerste bestond behoefte aan meer en grotere kerken als gevolg van de groei van het aantal katholieken in de steden en ten tweede was sprake van een toename van de behoefte aan scholen, jeugd- en ziekenhuizen en huisvesting voor bejaarden, gehandicapten en wezen ten behoeve van het katholieke verenigingsleven en het groeiende aantal maatschappelijk actieve organisaties. Daarmee waren aanzienlijke bedragen gemoeid zoals blijkt uit het voorbeeld van het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis in Amsterdam.<sup>340</sup> De omvang van de kapitaalbehoefte ten behoeve van de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem kan worden geïllustreerd door de gegevens van tabel 2.1. Daaruit blijkt dat in het bisdom Haarlem in de periode 1875 – 1935 elk jaar gemiddeld 3,8 nieuwe kerkbouwprocessen moesten worden gefinancierd en gemiddeld 3 bouwprocessen van andere aard. In totaal moest ieder jaar financiering worden gevonden voor gemiddeld 6,8 kerkelijke bouwprocessen. Aangezien uit de microanalyse bleek dat de initiatiefnemende partijen, de kerkbesturen van de parochies, als regel niet meer dan een deel van het geld voor dergelijke grote bouwprocessen in kas hadden, waren ze gedwongen deze bouwprocessen voor het resterende deel te financieren met vreemd vermogen. In tabel 3 is een schatting gemaakt van de ontwikkeling van de bouwkosten in de periode 1875 – 1935. In kolom 2 van tabel 3 is te zien dat in de decade 1885 – 1895 de kosten voor de bouw van een nieuwe parochiekerk werden geschat op een bedrag van gemiddeld *f* 90.000,-, terwijl met de kosten van andere bouwprocessen gemiddeld een bedrag van *f* 22.500,- was gemoeid. Met de financiering van 6,8 bouwprocessen per jaar was naar schatting een bedrag gemoeid van *f* 342.000,- + *f* 67.500,- = *f* 409.500,-. Per periode van tien jaar moest een bedrag van *f* 4,1 miljoen worden gefinancierd. Uitgaande van een percentage eigen vermogen van ongeveer 21% in deze periode (zie tabel 2) is het zeer wel mogelijk dat in de periode 1884 – 1891 een bedrag van *f* 1,5 miljoen aan

339 Meijer, G.A., 'Het Nederlands episcopaat' in: *Het Katholieke Nederland 1813 – 1913*, deel 1, 80 – 81.

340 Met de bouw van het Onze Lieve Vrouwe Ziekenhuis in Amsterdam in de periode 1885 – 1889 was een bedrag gemoeid van *f* 1.235.687,-, een investering vergelijkbaar met de bouw van acht neogotische kerken. De bouw werd onder andere gefinancierd via een lening van *f* 300.000,- à 4½%. Kok, J., *Onder uw bescherming*, 102 – 104, 124 – 127 en 129 – 134. Zie ook: *Amsterdamsch Effectenblad*, Jaargang 121 (1915) 636.

Grafiek 5: een vergelijking tussen de gemiddelde geschatte bouwkosten en de gemiddelden van de bekende bedragen op basis van de gegevens van tabel 5.



Bron: Database 1 en de tabellen 3 en 5

vreemd vermogen werd opgenomen ten behoeve van de financiering van kerkbouwprocessen.

Grafiek 5 maakt echter duidelijk dat de op grond van een (beperkt) aantal historische bouwkostengegevens kan worden verwacht dat de kosten vanaf 1875 veel sneller stegen dan de schattingen van tabel 3. Dat zou betekenen dat de kredietbehoefte nog sterker steeg.

Kerkelijke instellingen kregen een groot deel van het vreemd vermogen via onderhands geplaatste, kerkelijke leningen. De stukken werden niet genoteerd in de *Prijscurant* en waren evenmin verhandelbaar via de beurs. Het *Amsterdams Effectenblad* en het *Nieuw Algemeen Effectenblad* bevatten sinds ongeveer 1855 een rubriek 'Kerkelijke Negotiatiën' met informatie over kerkelijke leningen.<sup>341</sup> In het *Amsterdams Effectenblad* uit 1878 werden in deze rubriek leningen van verschillende katholieke instellingen vermeld, daaronder de parochie van Onze Lieve Vrouwe Onbevlekt Ontvangen 'De Posthoorn' in Amsterdam.<sup>342</sup> Van de lening die het kerkbestuur van de kerk van

<sup>341</sup> Zie het *Amsterdamsch Effectenblad* jaargang 61 (1855) 46. Daarin werden drie kerkelijke leningen van parochies vermeld: van de Toren in Amsterdam, de H. Anthonius te Haarlem en de H. Bartholomeus te Voorhout. Deze laatste lening was weer

<sup>342</sup> De lening was afgesloten ten behoeve van de bouw van de neogotische kerk in 1860 – 63.

H. Joseph in Haarlem in 1842 uitgaf, werd vermeld dat van het uitgelote aandeel No. 47 van de lening de onderaandelen a en b nog niet waren afgelost.<sup>343</sup> In 1880 bijvoorbeeld, werden in deze rubriek 32 kerkelijke leningen vermeld, uitgegeven door kerkbesturen in twintig plaatsen in Nederland. Iets meer dan een kwart van dat aantal, 9 van de 32, was afgesloten ten bate van katholieke instellingen in het bisdom Haarlem.<sup>344</sup> Het merendeel van de leningen was uitgegeven door protestante of joodse instellingen.<sup>345</sup>

Soms werd informatie bijgevoegd over de commissionairs. De uitgelote stukken van de lening die het seminarie Hageveld in 1846 had geplaatst, waren, evenals soortgelijke stukken van de R.K. begraafplaats bij de Kerk De Liefde in Amsterdam, inlosbaar bij het kantoor van E.&H.van Cranenburgh in Amsterdam. Van de lening die de parochie van de H. Laurentius in Rotterdam in 1835 had afgesloten, waren de nummers 75, 122, 128, 181, 206, 252, 260, 335 en 367 uitgeloot. Ze konden bij de heer J.H. Bening in Rotterdam, maar ook via het kantoor van de heer H. Looman in Amsterdam, worden ingelost. Van de lening die de parochie van de H. Dominicus in Rotterdam had geplaatst, was bij notaris Rietstap in Rotterdam n°. 7 uitgeloot en kon worden ingelost. Zo ook van de RK begraafplaats te Rotterdam; de nummers 60, 62 en 68 van de lening van de RK kerk in Wageningen waren uitgeloot en konden aan de pastorie worden ingelost.<sup>346</sup> De uitgelote stukken konden worden ingelost bij de heer J.W. Brandts te Amsterdam.<sup>347</sup>

In 1892 was het aantal kerkelijke negotiatiën nog min of meer gelijk, evenals de verdeling over de geloofsrichtingen. Nieuw waren de vermeldingen van leningen uit 1872 voor de hoofdkerk van de Parochie van de H. Antonius van Padua en van 1883 voor de hulpkerk van de H. Franciscus van Assisi in Amsterdam, van de RK begraafplaats St. Barbara te Den Haag, de kerk de Klaveren te Haarlem (uitgelote nummers inlosbaar bij H. Lans & Zn te

343 *Amsterdamsch Effectenblad*, Jaargang 84 (1878) 157 en 136.

344 Het is de vraag of die indruk juist is. Onderzoek in het Rijksarchief Utrecht in de archieven van de parochies van de H. Werenfridus te Zieuwent, de H. Michael te Schalkwijk en de H. Kruis te Raalte en bestudering van monografieën over kerkbouwprocessen elders bracht aan het licht dat ook veel parochies in het aartsbisdom Utrecht vreemd vermogen moesten aantrekken ten behoeve van financiering van de kerkbouw.

345 De RK begraafplaats bij de Kerk De Liefde in Amsterdam, de St. Antoniuskerk, de kathedrale of St. Josephkerk en de parochie van de H. Dominicus in Haarlem, het seminarie Hageveld, de parochies van de H. Dominicus en de H. Laurentius en de RK Begraafplaats in Rotterdam en de RK kerk in Wageningen. *Nieuw Algemeen Effectenblad*, Jaargang 12 (1880) 2.

346 *Nieuw Algemeen Effectenblad*, 12 (1880) 7, 1, 53, 68 en 65

347 *Amsterdamsch Effectenblad*, 84 (1878) 157.

Haarlem) en de kerk van de H. Laurentius in Weesp (uitgelote nummers inlosbaar aan de pastorijs).<sup>348</sup>

In 1915 stonden zeven leningen genoteerd. Ze waren afgesloten ten behoeve van de financiering van de katholieke kerkbouw door de volgende parochies: OLV Hemelvaart te Loosduinen, de H. Jeroen te Noordwijk, de H. Liduina te Den Haag, de H. Pancratius te Heerlen<sup>349</sup>, de OLV van den H. Rozenkrans te Amsterdam, de hierboven al genoemde lening van de H. Laurentius te Weesp en de H. Antonius Abt te Scheveningen. Deze parochie had op dat moment vier verschillende leningen afgesloten: een lening 1882 groot f 35.000,-, een lening 1907 groot f 120.000,-, een lening 1908 groot f 160.000,- en een lening 1909 groot f 140.000,-.<sup>350</sup> Na 1920 nam het aantal genoteerde kerkelijke leningen sterk toe.

Waarschijnlijk werden kerkelijke leningen om twee redenen vermeld in de financiële pers: ten eerste konden de beleggers in deze leningen op deze manier nagaan waar en wanneer hun rente zou worden betaald en ten tweede was de kerkelijke lening zich aan het ontwikkelen tot een beleggingsinstrument voor een bredere kring van katholieke beleggers.

Zoals in de microanalyse van dit hoofdstuk werd toegelicht, kwamen kerkbesturen via het katholieke netwerk al snel terecht bij enkele financiële instellingen die zich een vertrouwenspositie hadden verworven. Voor dit katholieke financiële netwerk werd in hoofdstuk 1 de term 'kredietcircuit' geïntroduceerd. Enkele commissionairsbedrijven die actief waren op de Amsterdamse Effectenbeurs vormden een onmisbare schakel in de keten van de financiële dienstverlening ten behoeve van kerkelijke instellingen.<sup>351</sup> Deken B. Hofman van Amsterdam, die in de eerste helft van de negentiende eeuw binnen het aartspriesterschap Holland en Zeeland een centrale adviserende rol speelde, bracht kerkbesturen in contact met financiële instellingen uit het kredietcircuit als het commissionairshuis H.J. van Ogtrop in Amsterdam. Dit bedrijf bleek betrokken bij de financiering van bouwprocessen in parochies in Limmen, Middelharnis, Nibbixwoud, Nieuwveen, Roelofarendsveen en verschillende parochies in Amsterdam en Rotterdam.<sup>352</sup> De rol van het commissionairshuis Van Ogtrop was niet uniek. De namen van de Amsterdamse katholieke familiebedrijven Everard en Westerwoudt komen ook regelmatig in de archieven voor. De families Everard, Van Ogtrop en Westerwoudt bleken connecties te hebben met andere soortgelijke katho-

348 *Amsterdamsch Effectenblad*, 98 (1892) 156.

349 Zeer opmerkelijk want leningen van kerkbesturen uit de zuidelijke bisdommen waren schaars.

350 *Amsterdamsch Effectenblad*, 121 (1915) 5,6, 175, 384 en 801.

351 Jonker, J., *Merchants, bankers, middlemen*, 90 – 105 en 267 – 269.

352 Zie 1.4.4.



lieke bedrijven in andere steden. De families kenden elkaar niet alleen uit het kredietcircuit, maar vormden ook onderdeel van een katholiek sociaal netwerk in Amsterdam.<sup>353</sup>

De firma Everard specialiseerde zich in financiële dienstverlening. In 1796 was een lid van de familie Everard betrokken bij de financiering van het bouwproces van de statie De Duif in Amsterdam.<sup>354</sup> De heer P. Everard behoorde in 1877 tot de eerste bestuursleden van de Amsterdamse Effectenbeurs.<sup>355</sup> Zijn familielid F. Th. Everard was later makelaar in effecten in Amsterdam. In 1911 werd de heer F. Th. Everard door de paus benoemd tot commandeur in de orde van de Heilige Gregorius de Grote.<sup>356</sup>

Comm.Venn. H.J. van Ogtrop & Zoon was van de oprichting van het bedrijf in 1847 tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw een bekende financiële instelling in Amsterdam. De heer H.J. van Ogtrop werd in 1876 gekozen in het bestuur van de Amsterdamse Effectenbeurs.<sup>357</sup> Zijn familielid mr. F.J.M. van Ogtrop was vennoot van de firma en vervulde bestuursfuncties bij tal van financiële instellingen, bijvoorbeeld in het bestuur de Amsterdamse Effectenbeurs en bij verschillende katholieke liefdadige instellingen.<sup>358</sup> Kortom, hij was uitstekend ingevoerd in het katholieke bestuurlijke circuit. De Van Ogtrops waren ook actief betrokken bij de realisering van maatschappelijke en culturele voorzieningen als het OLVG in Amsterdam en het Amsterdamse Concertgebouw.

Hetzelfde gold voor de familie Westerwoudt. Mr. W.J.M. Westerwoudt was ondervoorzitter van het college van regenten van het RK Jongensweeshuis in Amsterdam. De firma waaraan hij was verbonden, vervulde niet alleen een bemiddelende rol in het bisdom Haarlem maar was ook betrokken bij de financiële zaken ten behoeve van het aartsbisdom Utrecht. In juli 1870 werd de firma Westerwoudt genoemd bij een belegging op prolongatie ten bate van het aartsbisdom en in 1884 kwam de naam van het bedrijf opnieuw in de boeken voor.<sup>359</sup> De indruk bestaat dat het aartsbisdom, in tegenstelling tot het bisdom Haarlem, een actieve rol speelde bij het beheer van gelden van parochies, armbesturen en particulieren. Mogelijk heeft de firma Westerwoudt

353 Vis, J., *Onder Uw bescherming*, 58 – 85.

354 Zie contract 8 van 8 maart 1796 in tabel 1.11.

355 Vries, J. de, *Een eeuw vol effecten*, 76.

356 GAA, archief personalia 100.

357 Vries, J. de, *Een eeuw vol effecten*, 77.

358 GAA, archief personalia 279. In 1929 was hij lid van de Raad van Beheer van de Centrale Trust Compagnie te Amsterdam. *Van Oss Effectenboek* 1929 I, XVII.

359 De term 'prolongatie' werd gebruikt voor een voorschot verleend op een onderpand van effecten. Zie Jonker, J., *Merchants, Bankers and Middlemen*, 90 – 104 en 'Geld- en bankwezen 1815 – 1990' 61 – 75 in: *Nationaal goed, feiten en cijfers over onze samenleving (ca. 1800 – 1999)* (Voorburg /Heerlen 1999) 65/66.

daarbij een adviserende rol gespeeld.<sup>360</sup> Behalve de genoemde commissionairs-bedrijven waren ook andere bedrijven betrokken bij de kredietverlening aan kerkelijke instellingen. De gebr. Grewen uit Rotterdam adviseerden niet alleen bij emissies ten behoeve van de parochies van de H. Agnes in Den Haag en het Heilig Hart van Jezus in Rotterdam, maar waren ook betrokken bij consortia die emissies plaatsten ten behoeve van de parochie van de H. Christophorus in Schagen en de kerk van de H. Joseph in Oss. Ook de namen van de broers Arnold en Theodoor Gilissen, die in het Interbellum veel kerkelijke emissies begeleidten, verschenen rond deze periode voor het eerst.<sup>361</sup> Zoals uit de microanalyse bleek, bemiddelden leden van het kredietcircuit bij de totstandkoming van deze leningen, die in deze periode meestal in de vorm van obligatieleningen werden afgesloten.<sup>362</sup>

Op basis van de informatie uit de financiële pers en het archiefmateriaal blijkt dat in de tweede helft van de negentiende eeuw de kring van financieel adviseurs geleidelijk groter werd. De rol die deze Amsterdamse en Rotterdamse 'middlemen' in de tweede helft van de negentiende eeuw op het gebied van de kredietverlening aan kerkbesturen speelden, was uitermate belangrijk. Omdat kerkbesturen goede debiteurs bleken en hun schulden over het algemeen op tijd terugbetaalden, waren de ervaringen met deze vorm van kredietverlening goed. Zo goed dat ook kerkbesturen van nieuwe parochies, die geen enkel ander onderpand konden bieden dan de goede reputatie van het katholieke kerkenootschap, via het kredietcircuit kerkelijke leningen konden afsluiten.

Welke instellingen of personen belegden hun geld in kerkelijke leningen? Informatie uit verschillende archieven biedt enig inzicht in die materie. Een eerste groep bestond uit instellingen of personen, die de zaak van de katholieke kerkbouw een warm hart toedroegen. Katholieke armbesturen of rijke katholieke families toonden interesse in deze leningen. Voornamelijk vermogende katholieken dus, afkomstig van binnen of buiten de parochie.

Een tweede categorie beleggers werd gevormd door institutionele beleggers van katholieke huize. Dat konden besturen zijn van zorginstellingen die een deel van hun vermogen belegden omdat kerkelijke leningen zich langzaam een goede reputatie hadden verworven. Gezegd werd dat zij nooit faalden.<sup>363</sup> Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw, toen parochiebesturen

360 AAU 276. Kasboeken van het aartsbisdom voor de periode 1869 – 1893.

361 De lening van f 95.000,- à 3½% van de parochie van de H. Christophorus in Schagen werd begeleid door een consortium bestaande uit Theodoor Gilissen, J. de Bouter, Arnold Gilissen, de gebroeders Grewen en W. Laane. Archief Theodoor Gilissen bankiers, Amsterdam.

362 *Wat zijn kerkelijke leningen?* 4 – 5

363 *Wat zijn kerkelijke leningen?* 4 – 5 De St. Jacobsstichting in Dordrecht bijvoorbeeld. NA, archief bisdom Rotterdam, 1779.

*Tabel 2.18: overzicht van het vermogen dat de parochie van de HH. Nicolaas en Barbara in 1903 had geïnvesteerd in kerkelijke obligaties (bedragen in guldens)*

| Uitgevende instelling  | Opbrengst |
|--|-----------|
| H. Agatha, Zandvoort (1 stuk van 1.000,- à 5%)   | 50,-      |
| H. Agnes, Den Haag (1 stuk van 1.000,-)  | 40,-      |
| R.K. Herstellingsoorden (2 stukken van f 1.000,- à 5%)                                       | 100,-     |
| St. Andreas Patronaat (1 stuk van f 100,- à 4%)  | 4,-       |
| St. Jozef gesticht, Beverwijk (1 stuk van f 100,- à 5%)                                      | 5,-       |
| H. Bonifacius, Zaandam (3 stukken van 100,- à 5%)  | 15,-      |
| H. Ignatius, Amsterdam (1 stuk van 55,-)   | 55,-      |
| H. Barbara, Rotterdam (4 stukken van 100,- à 5%)   | 18,-      |
| H. Christus Koning, Rdam H'berg (1 stuk van 1.000,- à 5%)                                    | 50,-      |
| H. Jan, Haarlemmermeer (3 stukken van 200,-)   | 24,-      |
| H. Jozef, Leiden ( 1 stuk van 500,- à 5%)  | 25,-      |
| H.H. Nicolaas en Barbara 1883 à 4% (45 stukken van f 500,-)                                  | 900,-     |
| H.H. Nicolaas en Barbara 1896 à 3% (5 stukken van f 500,-)                                   | 75,-      |
| H.H. Nicolaas en Barbara 1904 à 3½% (6 stukken van f 500,-)                                  | 105,-     |
| H.H. Nicolaas en Barbara 1909 à 4% (6 stukken van f 500,-)                                   | 120,-     |
| H. Nicolaas, Rotterdam (4 stukken van 100,- à 5%)  | 18,-      |
| H.H. Martelaren van Gorcum, Amsterdam (1 stuk van 500,- à 4% en 2 stukken van f 500,- à 4½%) | 65,-      |
| OLV van Altijddurende Bijstand, Amsterdam (2 stukken van f 500,-)                            | 45,-      |
| OLV van Lourdes, Den Haag (1 stuk van f 1.000,- à 5%)  | 50,-      |
| H. Thomas van Aquino, Amsterdam (1 stuk van f 500,-),  | 22,50     |
| Totaal in portefeuille: 20.930,-   | 1.786,50  |

Bron: Rekening en Verantwoording 1903, 1923 en 1932 in: GAA 443/55.

in toenemende mate de beschikking kregen over geld dat afkomstig was van legaten en erfenissen en de inkomsten van veel kerkbesturen zodanig stegen dat zij gelden konden beleggen, begonnen ook kerkbesturen in toenemende mate op te treden als beleggers. Artikel 30 van het reglement voor parochiële kerkbesturen bepaalde dat kerkbesturen de parochiële geldmiddelen ‘met wijze spaarzaamheid’ zodanig moesten regelen, dat ze vruchtbaar werden belegd.<sup>364</sup> Naast de toen gebruikelijke belegging in schuldpapier van overhe-

364 *Algemeen Reglement voor parochiële kerkbesturen* (Haarlem 1854) 17 – 18..

den of spoorwegobligaties kozen penningmeesters van kerkbesturen steeds vaker voor een gedeeltelijke belegging in kerkelijke leningen.<sup>365</sup> Ook het bisdom Haarlem begon een deel van het vermogen in kerkelijke leningen te beleggen.<sup>366</sup>

Deze ontwikkeling kan op twee manieren worden opgevat: als een blijk van de betrouwbaarheid van het product kerkelijke leningen, maar ook als bewijs voor de voortdurend stijgende behoefte aan kerkelijk krediet. Aan de hand van voorbeelden uit twee kerkelijke administraties kan een en ander worden toegelicht.

Ten eerste de parochie van de H.H. Nicolaas en Barbara in Amsterdam. Een blik in de rekeningen en verantwoordingen van het kerkbestuur bewijst dat het beleggingsbeleid in de loop der tijd aanzienlijk wijzigde. In 1903 bevatte de beleggingsportefeuille voornamelijk obligatieleningen van binnen – en buitenlandse overheidsinstellingen, spoorwegmaatschappijen en lijfrenten. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog begon het aandeel van kerkelijke leningen in de beleggingsportefeuille geleidelijk toe te nemen. In 1925 had het kerkbestuur aandelen in acht verschillende kerkelijke leningen en in 1933 bevatte de portefeuille stukken van 17 parochies en katholieke kerkelijke instellingen waaronder aandelen in verschillende eigen leningen tussen de vijftig onderdelen van de portefeuille. Op één na waren alle leningen uitgegeven door kerkbesturen in het bisdom Haarlem:

Een tweede voorbeeld biedt de administratie van de Onderlinge Brandwaarborgmaatschappij St. Donatus, opgericht in 1850. Deze maatschappij verzekerde kerken, godshuizen, scholen en verdere openbare gebouwen tegen brandschade door bliksem.<sup>367</sup> Per 1 januari 1852 was de ‘De onderlinge Brandverzekeringsmaatschappij voor R.C. Kerken, daarbij behorende pastorieën, openbare op zichzelf staande kapellen, Godsdienstige gestichten en Seminariën, met de daarbij behorende mobilair’ een feit.<sup>368</sup> In maart 1854 werd het werkgebied van de Onderlinge uitgebreid tot de hele Nederlandse kerkprovincie. Per 1 januari 1852 bedroeg het gewaarborgde bedrag f 1.350.500,-. In 1854 was dat opgelopen tot f 4 miljoen. Uit de administratie van de maat-

365 Zie bijvoorbeeld de Rekening en Verantwoording over 1917 van het kerkbestuur van de H. Bartholomeus te Poeldijk dat had belegd in obligaties van wel vijftien andere kerkbesturen. NA, archief bisdom Rotterdam, 871 Het St. Antoniusgesticht te Rotterdam belegde in 1927 in de 5% lening van de parochie van de H. Antonius van Padua in die stad. NA, archief bisdom Rotterdam, 1676

366 Zie de taxatie die het Effecten – en Administratiekantoor Van Hees in 1938 maakte van het fondsenbezit van het bisdom Haarlem. Dat omvatte obligaties van tientallen parochies in het bisdom Haarlem. RANH, archief bisdom Haarlem, 1654.

367 Waart, P. de, *Sint Donatus 100 jaar*, (z.p. 1952) 5 – 7. Zie ook: Boot, W.J.J., *Ad securitatem donatus, tot zekerheid gegeven* (Franeker 2002) 19 – 28.

368 Waart, P. de, *St. Donatus*, 7 – 8.

schappij blijkt dat vanaf 1852 een gedeelte van de premies werd belegd. Tot 1881 werd de opbrengst van de verzekeringspenningen volledig belegd in buitenlandse fondsen, meest in spoorwegaandelen. In 1881 werden tien obligaties in portefeuille genomen van f 1.000,- à 4% van de Duinwatermaatschappij Groot Mijdrecht.<sup>369</sup>

In het jaarverslag over 1890 verscheen voor het eerst een katholieke kerkelijke obligatielening tussen de andere beleggingsvormen. Voor een bedrag van f 50.000,- à 4% werd deelgenomen in de obligatielening die de parochie van de H. Nicolaas binnen de Veste in Amsterdam uitschreef ten behoeve van de bouw van de neoromaanse koepelkerk naar een ontwerp van A.C. Bleijs.<sup>370</sup> Op de balans van effecten en obligaties in dat jaar stond ook een lening van f 100.000,- aan de RK Ziekenverpleging [waarschijnlijk het OLVG te Amsterdam]. In 1891 werd een bedrag van f 10.000,- à 4% belegd in een lening uitgeschreven door het kerkbestuur van de parochie van de H. Willibrordus binnen de Veste in Amsterdam, het jaar daarna gevolgd door een zelfde belegging van f 5.000,-. In datzelfde jaar werd een geldbelegging onder hypothecair verband afgesloten voor een bedrag van f 45.000,- met het RK Liefdesgesticht aan de Herengracht in Amsterdam ten laste van de heer L. Hirsch à 4%.<sup>371</sup> Daarna namen het aantal en het totaal van de beleggingen in kerkelijke leningen snel toe.

Uit de lijst van Effecten en Obligatiën der maatschappij van 1892 blijkt dat een bedrag van f 180.000,-, meer dan een vierde van het totaal van f 623.079,50, door St. Donatus werd belegd in leningen aan katholieke kerkelijke instellingen. Twee van die instellingen waren de eerder genoemde parochies van de H. Willibrordus en de H. Nicolaas binnen de Veste waaraan respectievelijk voor een bedrag van f 15.000,- en f 18.000,- werd geleend. In 1893 werd uit de zes obligatieleningen waarin het bestuur van St. Donatus belegde, een totaal van f 8.160,- aan renten en aflossingen ontvangen, een derde van het totaal aan inkomsten. In datzelfde jaar was een bedrag van f 228.000,- belegd in vijf leningen, ongeveer een derde van het totaal van f 655.407,-. In 1896 kwam daar een zesde lening bij, een bedrag van f 15.000,- aan de Leo School te Utrecht, die overigens in 1896 weer van de balans was verdwenen.<sup>372</sup>

In 1897 kwamen er weer enkele leningen bij: een bedrag van f 66.000,- werd op prolongatie geleend aan het grootseminarie Warmond, een bedrag

369 Rekening en verantwoording (directierapporten 1853 – 1890) van St. Donatus

370 Dit bouwproces werd gerealiseerd in de periode 1884 – 1887.

371 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) van St. Donatus, 3 en 7

372 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) van St. Donatus, 21 en 23.

van *f* 65.000,- aan het St. Elisabethgasthuis te Arnhem, een bedrag van *f* 13.000,- aan het parochiaal kerkbestuur van de H. Antonius Abt te Delfshaven terwijl bedragen van *f* 3.000,- aan resp. de congregatie der Ziekenzusters te Maas-tricht en het parochiaal kerkbestuur te Ossendrecht werden geleend. Ook verschenen tussen de obligaties twee 3,5 % obligaties van het parochiaal kerkbestuur H. Antonius van Padua in Rotterdam.<sup>373</sup> In 1897, pas enkele jaren nadat voor het eerst geld werd belegd in de eerste kerkelijke lening, werd ongeveer een derde deel van de inkomsten belegd in leningen van katholieke kerkelijke instellingen.

Die trend werd voortgezet. Voor een totaalbedrag van *f* 212.400,- werd in 1898 belegd in zestien kerkelijke leningen; twaalf aan parochies in de Nederlandse kerkprovincie, één lening aan een pastoor en drie leningen aan congregaties. De parochie van de H. Bonifacius te Zaandam leende een bedrag van *f* 55.000,- van Sint Donatus.<sup>374</sup> In 1898 stond in de inventaris van effecten en fondsen voor een bedrag van *f* 538.4000,- uit, meer dan de helft van het belegd vermogen van *f* 1.020.594,73.<sup>375</sup> Vanaf 1899 werd de boekhouding anders ingericht. De uitgaven werden ingedeeld in twaalf posten. Uit post 1 blijkt dat *f* 45.000,- op obligatie werd geleend aan drie parochies, de H. Willibrordus buiten de Veste in Amsterdam, de H.H. Engelbewaarders in Hazerswoude, terwijl de parochie van de H. Bonifacius in Zaandam nogmaals *f* 15.000,- leende.

Op dezelfde bladzijde blijkt dat bedragen van *f* 15.000,- in prolongatie werd gegeven aan de heren Van Ogtrop, Westerwoudt en Everard. Daarbij ging het om 'kort geld', want bij de staat van bezittingen kwam de prolongatie aan Everard al niet meer voor. Een bedrag van *f* 539.400,- stond dat jaar uit aan kerkelijke leningen.<sup>376</sup> In 1900 kwam daar één kerkelijke obligatielening bij, een lening van *f* 30.000,- aan de parochie van het H. Hart van Jezus te Breda, waarmee kwam het totaal op *f* 564.400,-.<sup>377</sup> Ook in 1901 werd weer een bedrag geleend, een bedrag van *f* 10.000,- aan het kerkbestuur van de H.

373 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) van St. Donatus, 24 en 28.

374 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) van St. Donatus, 30.

375 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) van St. Donatus, 34 en 35.

376 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) van St. Donatus, 36 – 41.

377 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) van St. Donatus, 42 – 46.

Gummarus te Steenberg, waarmee het totaal kwam op een bedrag van *f* 574.400,-.<sup>378</sup>

In 1902 werd voor een bedrag van *f* 30.000,- op obligatie geleend aan twee parochies, *f* 15.000,- aan de H. Gummarus te Steenberg en eenzelfde bedrag aan de parochie van de H. Martinus te Venlo. Ook werden weer bedragen op prolongatie gezet via de eerder genoemde relaties. Uit het overzicht van de ontvangsten blijkt dat de parochie van de H. Bonifacius in Zaandam één van de grootste schuldenaren was van St. Donatus; in totaal stond de parochie voor een bedrag van *f* 140.000,- in de boeken. Overigens was dat bedrag in 1907 weer verminderd tot *f* 64.000,-.<sup>379</sup>

In 1903 werd voor het eerst sinds jaren niet belegd in nieuwe kerkelijke leningen; het totaalbedrag dat uitstond aan kerkelijke leningen nam zelfs af tot *f* 537.200,-; het bedrag dat op prolongatie werd geleend aan de eerder genoemde relaties nam daarentegen weer toe tot *f* 102.500,-. De St. Vincentiusvereniging was een nieuwe debiteur. Op de lijst van instellingen die geld op obligatie hadden opgenomen, kwamen in dat jaar veertien parochies voor, waaronder acht in het bisdom Haarlem (H. Antonius Abt te Delfshaven, H.H. Engalbewaarders te Hazerswoude, H. Johannes de Doper te Schiedam, de H.H. Petrus en Paulus, de Onze Lieve Vrouwe Onbevlekt Ontvangen, de H. Willibrordus buiten de Veste en de H. Nicolaas binnen de Veste te Amsterdam en de H. Bonifacius te Zaandam).<sup>380</sup>

In 1904 nam dat bedrag, vooral door aflossingen, verder af tot *f* 524.200,-, terwijl voor een bedrag van *f* 40.000,- op prolongatie werd gezet bij de St. Vincentiusvereniging en de parochie van de H. Nicolaas binnen de Veste te Amsterdam.<sup>381</sup> In 1905 was het bedrag dat op obligatie was uitgeleend verder afgenomen tot een totaal van *f* 509.700,- voor twintig leningen, waaronder negen in het bisdom Haarlem.<sup>382</sup> Een jaar later was het totaalbedrag van de ‘gelden op onderhandse obligatie’ verder verminderd tot een totaal van *f* 494.700,- terwijl toen voor een bedrag van *f* 30.000,- gelden werden uitgezet op prolongatie.<sup>383</sup> Een zelfde beeld ultimo 1907. Het totaal uitstaand bedrag was op dat moment afgenomen tot *f* 480.700,-; op prolongatie stond

378 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) van St. Donatus, 48 – 53

379 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) St. Donatus, 54 – 60 en 101.

380 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) St. Donatus, 61– 67

381 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) St. Donatus, 75.

382 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) St. Donatus, 83.

383 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) St. Donatus, 92.

in dat jaar een bedrag van *f* 102.000,- uit.<sup>384</sup> Dit beeld herhaalt zich een aantal jaren. In 1908 was het totaal van de onderhandse obligaties gedaald tot *f* 463.200,-, terwijl aan prolongaties *f* 35.000,- uitstond.<sup>385</sup>

Op 31 december 1909 was het bedrag aan beleningen (onderhandse leningen) verder gedaald tot een totaal van *f* 357.500,-. Daarmee was het aandeel van de kerkelijke leningen weer terug op het niveau van ongeveer een derde van het totale bezit. Een vergelijking van de stand van zaken van 31 december 1908 en 1909 maakt de aard van dit verschil duidelijk. Het effectenbezit nam in dat jaar toe van *f* 759.775,- tot ongeveer een miljoen, terwijl het bedrag aan beleningen afnam met een ton.<sup>386</sup>

Uit een overzicht van de balansen blijkt dat het aandeel van de kerkelijke leningen in portefeuille geleidelijk afnam; bedroeg het totaal in 1915 bijvoorbeeld nog *f* 226.000,-, in 1921 was dat afgenomen tot *f* 137.000,-. In 1927 bedroeg deze post nog maar *f* 55.000,- op een balanstotaal van *f* 2.158.275,-. In 1934 was van deze post nog maar *f* 16.100,- over.<sup>387</sup>

Het beleggingsbeleid van het bestuur van St. Donatus zou de illustratie kunnen zijn voor een ontwikkeling in de financiële wereld. Uit het overzicht blijkt dat de beleggingen in kerkelijke leningen begonnen in 1890, een hoogtepunt bereikten rond 1903 en daarna geleidelijk afnamen totdat in 1934 niet meer dan een symbolisch bedrag resteerde. In diezelfde periode nam de rol van de banken in de kredietverlening geleidelijk toe.<sup>388</sup> Wellicht heeft het bestuur van St. Donatus goede redenen gehad voor deze beperking van de kredietverlening aan kerkelijke instellingen.

#### *2.4.2.1 De modernisering en flexibilisering van het kerkelijk krediet*

Waarschijnlijk kan de oprichting van de N.V. 'Het Administratiekantoor voor kerkelijke leeningen' in juni 1911 niet alleen in verband worden gebracht met de toename van de behoefte aan kerkelijk krediet maar ook met belangrijke veranderingen in de financiële wereld. Bij de oprichting waren zes partijen uit het Amsterdamse financiële circuit betrokken, waaronder de drie Amsterdamse commissionairsbedrijven Everard, Van Ogtrop en Wester-

384 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) St. Donatus, 101.

385 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) St. Donatus, 112.

386 Rekening en verantwoording (directierapporten 1891 – 1915) St. Donatus, 124.

387 Jaarverslagen 1863 – 1979 in archief Donatus,

388 Zanden, J.L. van, 'Old rules, new conditions 1914 – 1940' in: Hart, M. 't et al., *A financial history of the Netherlands*, 124.



woudt.<sup>389</sup> Uit het prospectus blijkt dat het administratiekantoor zich ten doel stelde obligatieleningen in beheer te nemen die waren uitgegeven ten laste van in Nederland gevestigde katholieke kerkbesturen, mits deze leningen waren aangegaan onder goedkeuring van het bisschoppelijk gezag. Daarnaast stelde het zich ook ten doel obligatieleningen in beheer te nemen van in Nederland gevestigde katholieke armbesturen, instellingen van liefdadigheid, stichtingen of verenigingen, mits de geldleningen werden gewaarborgd door voldoende hypothecair onderpand. Een tarief van 1% aan zegel – en administratiekosten werd berekend over de nominale waarde. Ieder jaar werd een lijst gepubliceerd van de certificaten die waren uitgeloot, nog niet ter afbetaling aangeboden en van de stukken die in administratie werden gehouden.<sup>390</sup> In 1913 werd een aanvraag tot notering in de prijscourant ingetrokken omdat het kapitaal van de vennootschap, een bedrag van f 100.000,-, niet was voltekend.<sup>391</sup> Bij gebrek aan archiefmateriaal kan weinig worden gezegd over de activiteiten van het administratiekantoor. Het initiatief was kennelijk geen doorslaand succes. In 1920 werd gemeld dat het administratiekantoor een 'kwijnend bestaan' leidde.<sup>392</sup> Helaas is onbekend wanneer de werkzaamheden van het administratiekantoor werden beëindigd. Op 20 april 1934 bestond het in ieder geval nog; per die datum werden de statuten van de NV Administratiekantoor voor Kerkelijke Leeningen gewijzigd.<sup>393</sup>

De oprichting van het administratiekantoor was echter illustratief voor belangrijke veranderingen in de wereld van de kredietverlening aan katholieke kerkelijke instellingen. De oprichters hadden de bedoeling de kerkelijke obligatielening aantrekkelijker te maken als beleggingsproduct door de verhandelbaarheid te vergroten en op die manier meer geld aan te kunnen trekken. Steeds vaker bleek dat beleggers de voorkeur gaven aan beleggingsproducten die makkelijk verhandelbaar waren. Aan dat laatste criterium voldeden de bestaande kerkelijke leningen nauwelijks.<sup>394</sup> Beleggers die om welke reden dan ook kerkelijke stukken wilden of moesten verkopen, waren meestal gedwongen kosten te maken en een aanzienlijk koersverlies op de koop toe

389 De zes partijen waren: Wiegman's bank, Westerwoudt & Co., de firma F.Th. Everard, de firma J. Luykx, de firma W. Laan en de firma H.J. van Ogtrop & Zoon. Archief Euronext 1571/68

390 AE, portefeuille 1571.

391 AE 1571 brief van 28 november 1913.

392 *De Nieuwe Eeuw* 137 (10 april 1920) 912.

393 AE 1571. *Bijvoegsel tot de Nederlandse Staatscourant* 24 mei 1934, nummer 986.

394 Bepaalde financiële instellingen handelden regelmatig in kerkelijke stukken. Zie bijvoorbeeld de advertentie van de Centrale Effecten- en Administratiebank in *De Nieuwe Eeuw* 24 (9 februari 1918) 424.

te nemen. Daarom beoogde het administratiekantoor bezitters van kerkelijke waardepapieren een dienst te bewijzen door de mogelijkheid te bieden solide kerkelijke stukken om te wisselen voor certificaten aan toonder van dezelfde nominale waarde en van hetzelfde rentetype.<sup>395</sup> In theorie waren certificaten van een administratiekantoor beter verhandelbaar dan stukken van een afzonderlijke kerkelijke instelling. Wanneer voldoende beleggers deze propositie aantrekkelijk vonden en hun stukken ter omwisseling aanboden, zou het administratiekantoor zelfs een notering aan kunnen vragen aan de Amsterdamse Effectenbeurs.

Toch kwam het initiatief nauwelijks van de grond. De reden voor het 'kwijnende bestaan' van het administratiekantoor is niet geheel duidelijk. De Eerste Wereldoorlog was voor veel beleggers een slechte periode geweest, aangezien buitenlandse aandelen en muntsoorten die tientallen jaren lang als zeer betrouwbaar te boek hadden gestaan, in waarde waren gedaald of die geheel hadden verloren.<sup>396</sup> Terwijl de meeste Nederlandse beleggers in de negentiende eeuw de voorkeur hadden gegeven aan buitenlandse waardepapieren, steeg na afloop van de Eerste Wereldoorlog de interesse in emissies van Nederlandse bedrijven en instellingen, zoals bleek uit de groei van het aantal emissies van Nederlandse bedrijven in de Officiële Effectennotering in de periode 1917 – 1918.<sup>397</sup> Het aantal emissies nam in de jaren 1919 en 1920 spectaculair toe.<sup>398</sup> Na 1924, toen de ergste naoorlogse valutaperikelen in Europa achter de rug leken, besloten veel buitenlandse bedrijven over te gaan tot emissies op de Nederlandse markt.

Omdat de behoefte aan kerkelijk krediet bleef toenemen, werd in de jaren twintig het idee van een kerkelijke leenbank uitgewerkt. Daarbij was onder andere de Amsterdamse bankinstelling Theodoor Gilissen betrokken.<sup>399</sup> Het voorstel voor de statuten werd in tenminste één landelijk weekblad bespro-

395 Circulaire van december 1911. AE 1571/68.

396 Vanwege de problemen die bijvoorbeeld houders van Russische fondsen ondervonden als gevolg van de Oktoberrevolutie, richtten enkele partijen, waaronder de Vereniging voor de Belangen van de Effectenbezitters in februari 1918 de 'Nederlandse Commissie voor de Russische fondsen' op. AE en *Van Oss' Effectenboek* 1918/19, deel II buitenland, 31 – 33.

397 'De nieuwe eeuw voor nijver Nederland, I' in: *De Nieuwe Eeuw* 36 (4 mei 1918) 672.

398 Renooij, D.C., *De Nederlandse emissiemarkt 1904 – 1939* (Amsterdam 1951) 103

399 Aan de persoonlijke betrokkenheid van de bankier Theodoor Gilissen kwam een einde toen hij overleed op 14 september 1918 aan de gevolgen van verwondingen opgelopen bij een spoorwegongeluk in Weesp. 'Theo DOOR de jaren heen 2' 14 – 19 in: *TheoDOORzien*, 2 (2002) 18.

ken.<sup>400</sup> In februari 1920 werd in de financiële pers het aparte karakter van kerkelijke leningen nog eens onderstreept. Ze werden gekenmerkt door een lange looptijd en een slechte verhandelbaarheid. Toch boden de kerkelijke leningen de belegger het voordeel van een solide belegging. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden beleggers in kerkelijke leningen regelmatig en op tijd hun rente gekregen en nauwelijks te maken gehad met fluctuerende valuta-kersen. De vraag werd gesteld waarom wel banken werden opgericht voor specifieke doelgroepen, zoals boerenleenbanken en de Hanzebanken voor de katholieke middenstand maar niet voor kerkelijke instellingen, waarbij het voorbeeld werd genoemd van de brandverzekeringsmaatschappij Sint Donatus, die als gevolg van een samenwerking in katholieke huize lagere tarieven kon berekenen.<sup>401</sup> Een andere auteur was de mening toegedaan dat een dergelijke leenbank moest worden opgericht met een klein kapitaal, dat zou worden aangevuld met depositogelden van allerlei katholieke instellingen, die een 'duurzaam' karakter zou hebben.<sup>402</sup> Niet iedereen reageerde echter even positief. Verschillende nadelen kleefden aan het voorstel voor een kerkelijke leenbank. Het zou moeilijk blijven de eerder genoemde nadelen van het product afdoende te ondervangen. Vooral de aflosbaarheid op korte termijn werd als probleem gezien.<sup>403</sup>

Ook in de bisschoppenvergadering kwam het idee voor een kerkelijke leenbank in 1921 aan de orde. In een begeleidend schrijven ten behoeve van de bisschoppenvergadering werd de noodzaak van oprichting van een dergelijke bank onderstreept.<sup>404</sup> Gesteld werd dat de behoefte aan een financiële instelling, die op afdoende wijze kon voorzien in de kapitaalbehoefte van de kerkelijke instellingen, al jaren werd gevoeld. Bij het ontbeken van een dergelijke instelling waren kerkelijke instellingen gedwongen obligatieleningen uit te geven via verschillende kredietinstellingen. Verwacht kon worden dat de plaatsing van kerkelijke leningen moeilijker zou worden vanwege de stijging van het aantal leningen dat moest worden geplaatst enerzijds, de groei van de omvang van de bedragen die daarmee waren gemoeid anderzijds en de incourantheid van de kerkelijke obligaties. Wat moesten beleggers met stukken die zij alleen met de grootst mogelijk moeite van de hand konden

400 *De Nieuwe Eeuw* 130 (21 februari 1920), 135 (27 maart 1920), 136 (3 april 1920), 137 (10 april 1920)

401 Helmer, J.W., 'Kerkelijke leenbank' in *De Nieuwe Eeuw* 130 (21 februari 1920)

402 H.A. Evers, 'Kerkelijke leenbank; in *De Nieuwe Eeuw* 137 (10 april 1920) 894.

403 L.J.W. Veeger, 'Kerkelijke leenbank' in *De Nieuwe Eeuw* 136 (3 april 1920) 851.

404 Het onderwerp werd geagendeerd voor de vergadering van 21 september 1921. AAU bisschoppenvergadering.

doen? De oprichting van een centrale bankinstelling voor kerkelijk krediet, onder auspiciën van het Nederlands episcopaat, werd daarom bepleit. Voorgesteld werd de dagelijkse leiding onder te brengen bij de in Utrecht gevestigde *Spaar – en Beleggingskas voor Katholieken*. Er waren andere redenen de kredietverlening aan kerkelijke instellingen te centraliseren. Verschillende financieel deskundigen waarschuwden de bisschoppen voor de vrij algemene ondeskundigheid van de meeste geestelijken op het gebied van financiën. Het bestaande systeem van dekenale controle van de boeken van de kerkbesturen kon het totale gebrek aan financiële opleiding in het curriculum van de seminaries niet verdoezelen. Een voorstel van de accountant J.J.M.H. Nijst tot instelling van een controlecommissie voor kerkelijke administraties werd in de vergadering van de bisschoppen van juni 1923 voor kennisgeving aangenomen.<sup>405</sup> Voor zover bekend, werd geen actie ondernomen.

Er was nog een belangrijke reden de oprichting van een kerkelijke leenbank te bevorderen. Kredietverlening via een katholieke instelling paste in het beeld van een sterke katholieke zuil, waar men in staat bleek alles in eigen beheer te regelen. De katholieke geestelijkheid had zich bij eerdere gelegenheden al actief ingezet ten bate van financiële initiatieven ten bate van katholieke doelen.<sup>406</sup> Dat gebeurde met teksten als: 'Roomsch geld moet komen bij Roomsche instellingen, omdat men ervan overtuigd moet zijn, dat met dit geld geen instellingen of zaken worden geholpen of gefinancierd die in strijd zijn met onze Roomsche belangen. Daarom: Steunt Uw Roomsche bankinstellingen.'<sup>407</sup>

De verzuiling van de financiering werd niet overal even positief beoordeeld. In 1919 schreef een agent van de Nederlandse Bank, naar aanleiding van het optreden van katholieke geestelijken ten bate van de Hanzebanken: 'Het politiek karakter dezer bank brengt mede, dat zij speciaal katholieken krediet verleent en meer als criterium de geloofsrichting van haar clientèle dan wel dier soliditeit als richtsnoer hanteert.' Dat bleek ook uit een circulaire die werd verstuurd aan de pastoors in het bisdom Haarlem naar aanleiding van de oprichting van de Neutrale Algemeene Centrale Middenstands-Credietbank. Geconstateerd werd dat veel burgemeesters medewerking verleenden aan de oprichting van bijkantoren in plaatsen waar sinds een jaar

405 Zie brieven van de accountant J.J.M.H. Nijst van 22 januari 1923 (AAU bisschoppenvergadering) en van de directie van Theodoor Gilissen van 3 februari 1923 aan mgr H. van de Wetering, aartsbisschop. (AAU bisschoppenvergadering) en RANH, archief bisdom Haarlem, 1911. Lijst van vergaderstukken voor de vergadering van 6 – 7 juni 1923.

406 Zie de inspanningen van de geestelijkheid ten bate van de pauselijke leningen en de Hanzebanken.

407 Stoffer, J., *Het ontstaan van de NMB*, 164 – 65.

of vijf ook een vestiging van de Hanzebank bestond. Het bestuur van De Hanze, bond van RK Verenigingen van de handeldrijvende en industriële middenstand in het bisdom Haarlem, stelde dan ook dat zij het hoogst noodzakelijk achtte dat in iedere plaats van het bisdom een correspondentschap van de bank en zo mogelijk een afdeling van de bond werd opgericht om tegemoet te komen aan de behoefte aan krediet, om de middenstanders de voordelen van de verschillende instellingen uit te leggen en om ze volgens de uitdrukkelijke wil van mgr. Callier ‘buiten de neutrale organisaties te houden’.<sup>408</sup>

Ook de effectenwereld kreeg te maken met verzuilingsinitiatieven. In 1919 werd de R.K. Vereniging voor de Geld- en Effectenhandel in Nederland opgericht, op initiatief van het RK Verbond van Werkgeversverenigingen.<sup>409</sup> Omdat de meeste katholieke geld- en effectenhandelaren het belang van een dergelijke vereniging niet bleken in te zien, dreigde de jonge vereniging al kort na haar oprichting de risée van de financiële wereld te worden. In mei 1921 stelde de bisschoppenvergadering het lidmaatschap verplicht. De vereniging heeft echter nooit haar doelstellingen kunnen verwezenlijken.<sup>410</sup> De schaduwkanten van een verzuilde kredietverlening bleken al snel. Het faillissement dat de Hanzebanken in Utrecht, Delft en Haarlem in 1923 trof, werd in katholieke kringen ervaren als een enorme blamage. Zeker toen bleek dat het faillissement onder andere te wijten was aan ondeskundig beleggingsbeleid.

Desondanks zette men de pogingen voort een ‘spaar – en kredietwezen op R.K. grondslag’ te realiseren, in het bijzonder ten behoeve van de financiering van de katholieke kerkbouw.<sup>411</sup> In het voorjaar van 1924 maakte de jurist mr. O. van Dijk een eerste ontwerp van statuten voor ‘de Maatschappij voor Kerkelijk Crediet in Nederland’. In een brief aan de bisschoppen onderstreepte de heer L.C.J. Nieuwenhuis namens het Amsterdamse bankiershuis Theodoor Gilissen nogmaals de grote behoefte aan krediet, de moeilijkheid emissies onder te brengen en de stijging van het aantal aanvragen tot wederverkoop van kerkelijke stukken. De problemen rond het kerkelijk krediet speelden vooral in het westelijke en noordelijke deel van de Nederlandse

408 Circulaire van september 1914. RANH, archief bisdom Haarlem, 563.

409 Brief van 4 oktober 1919 in RANH, archief bisdom van Haarlem 1853 – 1965, 703.

410 Zie brieven van 1,2 en 3 maart 1921 van mr. C.P.M. Romme, secretaris van de R.K. Vereniging voor den Geld- en Effectenhandel in Nederland. (AAU archief bisschoppenvergadering) Zie ook de correspondentie in RANH, archief bisdom Haarlem 1853 – 1965, 703.

411 ‘Belegging van besparingen’ in: *Katholiek Sociaal Weekblad* 26 (1927) 773 – 775.

kerkprovincie. In de zuidelijke diocesen bestond nauwelijks belangstelling voor het idee van een kerkelijke kredietbank. De pastoors konden daar nog geld krijgen bij particulieren en waren nauwelijks gedwongen hun toevlucht te nemen tot kerkelijke leningen.<sup>412</sup> Omdat de behoefte aan krediet in zijn bisdom zo groot bleek, toonde mgr. Callier zich bereid zijn medewerking te verlenen aan de oprichting van een 'Maatschappij voor plaatsing van Kerkelijke Leningen boven de Moerdijk' op voorwaarde dat ook de aartsbisschop bereid was mee te werken.<sup>413</sup>

Op 9 februari 1926 vond een eerste bijeenkomst plaats van een aantal financiële partijen die waren betrokken bij de kredietverlening aan kerkelijke instellingen. Daarbij aanwezig waren vertegenwoordigers van de volgende financiële instellingen: de Incassobank, de Nederlandsche Landbouwbank, de firma Lentjes & Drossaerts, de firma F.Th Everard, de firma P.A.G. van Gilse & Zonen en de firma J. Westerwoudt & Co. De bisschoppen gaven hun goedkeuring aan het initiatief maar namen, voor zover bekend, geen deel in het oprichtingskapitaal. Het maatschappelijk kapitaal van de Maatschappij voor Kerkelijk Crediet en Belening van Incourante Fondsen die op 10 maart 1926 werd opgericht, werd vastgesteld op f 500.000,-, waarvan f 100.000,- geplaatst en gestort zou worden.<sup>414</sup> De middelen die nodig waren om de hierboven omschreven doelen te bereiken, werden verkregen door de uitgifte op 15 maart 1927 van 5% schuldbrieven tot een bedrag f 500.000,- ter voldoening van lopende kredietaanvragen.<sup>415</sup>

In het prospectus van de nieuwe bankinstelling werd het zakelijke karakter van een belegging in kerkelijke leningen benadrukt. Gesteld werd dat de ker-

412 Toch had een aanzienlijk aantal kerkelijke instellingen in de zuidelijke bisdommen krediet opgenomen bij een bankinstelling. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een overzicht uit 1917. Archief Rabobank Nederland, archief Nederlandse Landbouwbank, map krediet in kerkelijke zaken.

413 Brief van de heer Nieuwenhuis van 25 november 1924. (AAU archief bisschoppenvergadering) Een brief met inhoud van soortgelijke strekking, gedateerd 2 oktober 1924, werd door J.D.J. Aengenent, hoogleraar aan het Groot-Seminarie Warmond aan mgr. Callier verzonden. Deze brief is gevoegd bij de stukken van agendapunt 15 van de bisschoppenconferentie van juni 1924. Dit agendapunt behelsde de bespreking van de statuten van de Kerkelijke Leenbank zoals ontworpen door mr. O. van Dijk. RANH, archief bisdom Haarlem, 1912.

414 Deze aandelen werden aangeduid met de letter 'A', waren op naam gesteld en aan het bezit ervan waren bepaalde rechten verbonden bij het opmaken van de voordrachten bij de benoeming van leden van de Raad van Commissarissen en van Beheer. AE Portefeuille 1666. Jaarverslag over 1926, 6. Zie ook *Van Oss' Effectenboek* 1927II, 201 – 202.

415 Bij notariële akte, goedgekeurd bij KB 44 van 5 maart 1926. Zie de brief van 27 mei 1926 aan de bisschoppen. (AAU archief bisschoppenvergadering)

kelijke lening ‘berust op zakelijke grondslag, grote zekerheid en een behoorlijk rendement geeft. Zij is daarmee geworden tot een gewild beleggings-object’.<sup>416</sup> Het prospectus richtte zich bovendien expliciet tot niet-katholieke beleggers.<sup>417</sup> De Maatschappij voor Kerkelijk Krediet richtte zich op bepaalde taken op het gebied van de kredietverlening. De doelen van de maatschappij werden als volgt omschreven:

- De verstrekking van gelden en krediet aan rechtspersoonlijkheid bezittende kerken en kerkelijke of andere naar het oordeel van commissarissen gelijkstaande instellingen;
- De belening van obligaties of aandelen;
- De handel of commissiehandel in vorenbedoelde en andere incurante fondsen
- Het verrichten van datgene, wat in de meest uitgebreide zin daartoe behoort.

De Maatschappij voor Kerkelijk Krediet verleende verschillende soorten krediet.

**Krediet op lange termijn** – ten behoeve van verbouwingen, uitbreidingen, aanschaffingen of verfraaiingen. In dergelijke gevallen wilde een kerkbestuur graag een kredietfaciliteit met een lange looptijd, op basis van de jaarlijkse inkomsten. De maatschappij richtte zich op deze kredietbehoefte, echter voorlopig met een maximum van f 50.000,- per instelling, naar het voorbeeld van de Maatschappij voor Gemeentekrediet.

**Krediet op korte termijn** – in dit geval ging het voornamelijk om bouwkredieten ten behoeve van kerken en kerkelijke instellingen.<sup>418</sup> Gewoonlijk werd een obligatielening voor het gehele benodigde bedrag bij het begin van het bouwproces afgesloten, terwijl de gelden geleidelijk werden opgenomen, naarmate de bouw vorderde.<sup>419</sup>

**Belening van incurante fondsen** – om bonafide bezitters de gelegenheid te geven hun bezit aan kerkelijke obligaties vlottend te maken, was het gewenst de mogelijkheid tot het belenen van deze fondsen te vergroten. De Maatschappij voor Kerkelijk Krediet en Belening van Incurante Fondsen stelde bezitters in staat die obligaties te belenen, welke daarvoor door de raad van commissarissen werden aangewezen. Meestal ging het daarbij om

416 Wat beoogt de maatschappij voor kerkelijk crediet? (z.j., z.p.) 5

417 In juni 1948 werden de statuten gewijzigd. Na een ministeriële verklaring van geen bezwaar van 11 september 1948 werd de naam gewijzigd in: Maatschappij voor Investeringscrediet N.V. AE portefeuille 1666.

418 Dit was bijvoorbeeld het geval bij de bouw van kerken ten behoeve van de parochies H. Gerardus Majella in Amsterdam-Oost in 1927, de H. Liduina in Den Haag en de H. Bonifacius in Zaandam. *Van Oss'Effectenboeken* 1928 I 252, 1930 I, 96 en 330.

419 Dat bleek bijvoorbeeld bij het bouwproces van de OLV Visitatie in Schiedam.

leningen die kleiner waren dan f 500.000,- en niet in aanmerking kwamen voor notering in de Prijscurant. De maatschappij bemiddelde bij de belening van dergelijke stukken.<sup>420</sup> Van de oprichting werd melding gemaakt in *Sint Bavo*.<sup>421</sup>

De maatschappij was een bescheiden maar nuttige speler bij de kerkelijke kredietverlening. In 1927 werd aan kerken en kerkelijke instellingen en op onderpand van kerkelijke obligaties krediet verleend tot een bedrag van f 1.496.261,43. In 1929 werd aan 68 kerkelijke instellingen krediet verleend voor een bedrag van meer dan f 2 miljoen. Het boekjaar werd afgesloten met een winst van f 42.000,-.<sup>422</sup> In mei 1930 werd het kapitaal vergroot door de uitgifte van nieuwe aandelen om de kredietverlening te kunnen uitbreiden.<sup>423</sup>

*2.4.2.2 Kredietverlening aan katholieke instellingen op commerciële voorwaarden*  
Bankinstellingen raakten – voor zover nu bekend – pas betrokken bij de financiering van kerkbouwprocessen in het bisdom Haarlem in de periode rond de Eerste Wereldoorlog, toen de praktijk van de kredietverlening veranderde.<sup>424</sup> Na afloop van de Eerste Wereldoorlog nam de behoefte aan kerkelijk krediet in binnen – en buitenland snel toe.<sup>425</sup> Tussen 1919 – 1933 werd via de Nederlandse kapitaalmarkt voor een bedrag van f 195.845.000,- aan kerkelijke leningen geplaatst, het overgrote deel daarvan ten behoeve van kerkelijke debiteurs gevestigd in het buitenland.<sup>426</sup> Ongeveer een kwart van dat totaal kwam voor rekening van in Nederland gevestigde kerkelijke instellingen.<sup>427</sup> Voor de stijging van de kredietbehoefte van katholieke kerkelijke instellingen in Nederland kunnen verschillende redenen worden genoemd:

420 Overes, L.W.M., ‘Toenemende beteekenis van het kerkelijk crediet hier te lande’ in: *ESB* (1930) 440.

421 *Sint Bavo* 29 (1926) 93.

422 AE Portefeuille 1666. Jaarverslag over 1927, 6 en Overes, L.W.M., ‘Toenemende beteekenis van het kerkelijk crediet hier te lande’ in: *ESB* (1930) 440.

423 Archief Rabobank Nederland, archief Nederlandsche landbouwbank. Prospectus van mei 1930.

424 Van Zanden, J.L., ‘Old rules, new conditions, 1914 – 1940’ in: Hart, ‘t, M. et al., *A financial history of the Netherlands*, 124 en Holtrop, M.W., ‘Geld en bankwezen’ in: *Vijftig jaren, officieel gedenkboek ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van H.M. koningin Wilhelmina* (Amsterdam 1948) 332. Zie ook: Jonker, J., ‘Geld- en bankwezen, 1815 – 1990’ in: Bie, R. van der e.a., *Nationaal Goed, feiten en cijfers over onze samenleving, (ca.) 1800 – 1999* (Voorburg/Heerlen 1999) 68 – 69.

425 Overes, L.W.M., ‘Toenemende beteekenis van het kerkelijk crediet hier te lande’ in: *ESB* (1930) 439.

426 *De Maasbode*, 28 december 1933.

427 *Wat zijn kerkelijke leningen?* 19



- De groei, immigratie en verschuiving van de katholieke bevolking in de steden die de bouw van vele nieuwe parochiekerken noodzakelijk maakten,
- De gelijkstelling van het bijzonder onderwijs door de grondwetswijziging van 1917. Als gevolg van die wijziging werd de oprichting van katholieke scholen vanaf 1920 gesubsidieerd door de overheid
- De sterke stijging van de behoefte aan instellingen met een maatschappelijk karakter, niet alleen in aantal maar ook door de toenemende specialisering van de dienstverlening.
- De sterke stijging van de (bouw)prijzen na afloop van de Eerste Wereldoorlog.<sup>428</sup>

Soortgelijke redenen kunnen ook worden genoemd in verband met de stijging van de vraag naar kerkelijk krediet uit het buitenland. Dat gold met name voor kerkelijke instellingen die waren gevestigd in Duitsland. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog werden kerk en staat gescheiden. Op grond daarvan verleende de Duitse overheid kerkelijke instellingen die werkzaam waren op het gebied van de maatschappelijke voorzieningen dezelfde fiscale faciliteiten als overheidsinstellingen. Op 11 augustus 1919 werd voor dit doel een kerkelijke belasting ingevoerd, die kerken het recht verschafte in verhouding tot hun budget een jaarlijkse toeslag op de belastingen te heffen, die werd geïnd door de staat. In 1921 en 1923 volgden soortgelijke maatregelen ten behoeve van de bijzondere ziekenhuisbouw en liefdadigheidsinstellingen.<sup>429</sup> Op basis van dergelijke wetgeving leken kerkelijke kredieten een degelijke belegging.

De betrokkenheid van banken bij de kredietverlening aan Nederlandse en buitenlandse kerkelijke instellingen ten behoeve van de financiering van maatschappelijke projecten kwam al voor de Eerste Wereldoorlog op gang. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de lening die het kerkbestuur van de parochie van de H. Willibrordus te Bodegraven in 1913 afsloot door bemiddeling van de Bodegravensche Bank. Daarbij ging het om een bedrag van f 35.000,- à 4% ten behoeve van de financiering van de bouw van een jongensschool en patronaat.<sup>430</sup> Andere voorbeelden betreffen leningen die tussen 1896 en 1913 werden geplaatst ten laste van katholieke kerkelijke instellingen gevestigd in de Verenigde Staten. De meeste van deze leningen betroffen aanzienlijke bedragen. De Liefdezusters van het Gesticht de Voorzienigheid in Seattle,

428 Keppler, J., 'Woningwetbouw' in: *Arbeiderswoningen in Nederland*, x – xiii. In de periode 1918 tot 1920 verdrievoudigde het bedrag dat de rijksoverheid in de vorm van voorschoten beschikbaar stelde voor de bouw van woningwetwoningen van f 49,5 tot f 151 miljoen.

429 Smulders, G. W.A., *Obligatieleeningen bij kerkelijke instellingen*, 35 – 36.

430 *Van Oss'Effectenboek*, 1914, deel I, Prospectussen 98. De school werd in 1914 gebouwd. NA, archief bisdom Rotterdam, 82.

**3 Augustus 1925. f 225.000 5 pct. Obligatieleening R. K. KERKBESTUUR VAN DE PAROCHIE VAN DEN HEILIGEN JEROEN TE NOORDWIJK**, in stukken van f 1000, f 500 en f 100. Koers van uitgifte 98½ pct. Het R.K. Kerkbestuur van den H. Jeroen te Noordwijk, daartoe gemachtigd door Z.D.H. Mgr. A. J. Callier, Bisschop van Haarlem, wenscht, ten behoeve van den nieuwbouw en uitbreiding der bestaande kerk, eene geldleening aan te gaan, groot f 225.000. De verplichtingen uit deze leening voortvloeiende, worden ruim voldoende gedekt door de inkomsten der kerk. De Obligatiën dragen 5 pct. rente, per jaar en zijn betaalbaar in halfjaarlijkse termijnen, vervallende 1 Maart, en 1 September. De eerste coupon verschijnt 1 Maart 1926. De leening is verdeeld in: 150 Obligatiën van f 1000, 140 Obligatiën van f 500 en 50 Obligatiën van f 100 en is à pari aflosbaar. Jaarlijks, te beginnen met 1 Maart 1928, zal f 2000 worden afgelost, terwijl na 1938 de aflossingen worden vergroot tot f 3000 per jaar. Het Kerkbestuur behoudt zich het recht voor de aflossingen ten allen tijde te vergrooten. De loting zal plaats hebben in de maand Februari van ieder jaar, dus voor het eerst in Februari 1928. De uitslag der lotingen zal minstens in twee Katholieke Dagbladen worden bekend gemaakt. Coupons, welke niet binnen 5 jaar en uitgelote Obligatiën welke niet binnen 10 jaar na den vervaldag ter betaling zijn aangeboden, vervallen ten behoeve der Kerk. De Coupons en losbare stukken zijn betaalbaar bij de Firma F. Th. Everard te Amsterdam en Haarlem.

Noordwijk 3 Augustus 1925.

Het R.K. Kerkbestuur van de Parochie van den H. Jeroen  
te Noordwijk:

J. H. W. BORSBOOM, Voorzitter.  
P. J. DE GROOT, Secretaris.

Onder referte aan het vorenstaande, bericht ondergeteekende, dat de inschrijving op bovengenoemde f 225.000 5 pct. Obligatiën in stukken van f 1000, f 500 en f 100, tot den koers van 98½ pct., zal zijn opengesteld vanaf 3 Augustus 1925. De storting moet plaats hebben op 1 September 1925, ten kantore van inschrijving tegen afgifte der toegewezen obligatiën. Bij latere storting moet 5 pct. rente worden bijbetaald. Het zegelrecht à 1 % op de toewijzingsnota komt ten laste van inschrijvers.

Amsterdam, )  
Haarlem, ) 3 Augustus 1925.

F. TH. EVERARD.

*De aankondiging van een lening door de parochie van de H. Jeroen in Noordwijk in Van Oss' Effectenboek 1926 I*

Washington, sloten in 1909 zelfs een lening af voor f 1 miljoen à 5%.<sup>431</sup> Deze ontwikkeling zette na afloop van de Eerste Wereldoorlog door, zoals blijkt uit tabel 2.19. Als gevolg van de snelle stijging van de bouwkosten enerzijds en de toename van de behoefte aan krediet bij kerkelijke instellingen met een maatschappelijk doel namen de bedragen gemoeid met dergelijke kerkelijke leningen verder toe. Daardoor werd de markt voor kerkelijk krediet steeds interessanter voor de banken. Lokaal en regionaal georiënteerde bankiershuizen die connecties met kerkelijke instellingen in de Nederlandse kerkprovincie onderhielden, begonnen parochies, kloosters en andere geestelijke instellingen te adviseren op het gebied van beleggingen en de kredietverlening. Tegelijkertijd breidden de bankinstellingen hun dienstverlening uit naar de (kleine) beleggers. Kerkelijke leningen werden gepropageerd als een solide product.<sup>432</sup> Kerkelijke leningen leken een oase van voorspelbaarheid tijdens

431 Archief Rabobank Nederland, archief Coöperatieve Centrale Boerenleenbank. Advertenties van 28 juni 1913 van Wiegman's bank te Amsterdam.

432 Smulders, G.W.A., *Obligatieleeningen*, 47.

*Tabel 2.19: een inventarisatie van de leningen vermeld in de verschillende edities van Van Oss Effectenboek in de periode 1923 – 1935 (kolom 3: parochies bisdom Haarlem; kolom 4: parochies in andere bisdommen; kolom 5: congregaties; kolom 6: andersoortige katholieke instellingen)*

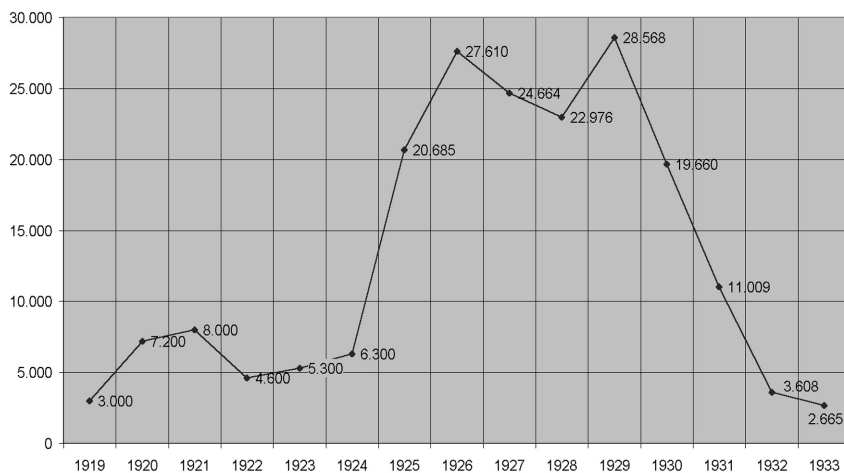
| Van Oss | Periode            | 3   | 4  | 5   | 6   | Totaal |
|---------|--------------------|-----|----|-----|-----|--------|
| 1923/1  | 1/11/21 – 31/10/22 |     |    |     | 3   | 3      |
| 1923/2  | 1/11/22 – 30/4/23  | 1   |    |     | 2   | 3      |
| 1924    | 1/5/23 – 31/10/23  |     |    |     | 1   | 1      |
| 1925/1  | 1/11/23 – 1/12/24  | 1   | 3  | 2   | 3   | 3      |
| 1925/2  | 1/12/24 – 30/4/25  | 4   | 6  | 12  | 4   | 10     |
| 1926/1  | 1/5/25 – 31/10/25  | 7   | 5  | 17  | 8   | 30     |
| 1926/2  | 1/11/25 – 31/3/26  | 9   | 2  | 21  | 11  | 40     |
| 1927/1  | 1/4/26 – 30/11/26  | 2   | 5  | 7   | 17  | 49     |
| 1927/2  | 1/12/26 – 31/3/27  | 6   | 5  | 20  | 9   | 23     |
| 1928/1  | 1/4/27 – 30/11/27  | 5   | 5  | 14  | 13  | 44     |
| 1928/2  | 1/12/27 – 31/3/28  | 3   | 4  | 21  | 10  | 34     |
| 1929/1  | 1/4/28 – 30/10/28  | 3   | 1  | 17  | 10  | 38     |
| 1929/2  | 1/11/28 – 31/3/29  | 4   | 1  | 25  | 10  | 31     |
| 1930/1  | 1/4/29 – 31/10/29  | 4   | 1  | 17  | 9   | 39     |
| 1930/2  | 1/11/29 – 31/3/30  | 9   | 4  | 16  | 8   | 30     |
| 1931/1  | 1/4/30 – 31/10/30  | 13  | 3  | 12  | 14  | 43     |
| 1931/2  | 1/11/30 – 31/3/31  | 10  | 4  | 16  | 6   | 34     |
| 1932/1  | 1/4/31 – 31/10/31  | 7   | 0  | 4   | 5   | 35     |
| 1932/2  | 1/11/31 – 31/3/32  | 4   | 0  | 3   | 5   | 16     |
| 1933/1  | 1/4/32 – 31/10/32  | 1   | 2  | 3   | 3   | 10     |
| 1933/2  | 1/11/32 – 31/3/33  | 0   | 0  | 0   | 1   | 7      |
| 1934/1  | 1/4/33 – 31/10/33  | 0   | 0  | 0   | 1   | 1      |
| 1934/2  | 1/11/33 – 31/3/34  | 0   | 0  | 0   | 0   | 0      |
| 1935/1  | 1/4/34 – 31/10/34  | 0   | 0  | 0   | 0   | 0      |
| Totaal  |                    | 93  | 51 | 227 | 153 | 524    |
| %       |                    | 17% | 9% | 43% | 29% | 100%   |

Bron: *Van Oss Effectenboek 1919 – 1935*. N.B. De percentages zijn afgerond op hele getallen.

de kortstondige hausse na afloop van de Eerste Wereldoorlog. Terwijl talloze nieuwe financiële producten bij het beleggende publiek werden geïntroduceerd, gingen beleggers de voor- en nadelen van de verschillende beleggingsvormen kritischer vergelijken.

Om de aantrekkelijkheid van de kerkelijke leningen te vergroten, begonnen de betrokken bankinstellingen het imago van het product op te poetsen.

*Grafiek 6: de bedragen gemoeid met de plaatsing van kerkelijke leningen ten behoeve van katholieke instellingen in binnen- en buitenland in de periode 1919 - 1933 (bedragen in duizenden guldens)*



Bron: *Maasbode*, 24 december 1933

De ogenschijnlijke betrouwbaarheid en soliditeit van een wereldwijde en kapitaalkrachtig geachte organisatie als de katholieke kerk werd breed uitgemeten, evenals het correcte aflossingsgedrag van de kerkelijke debiteuren. De aantrekkelijke rentepercentages van de kerkelijke leningen vormden in het begin van de jaren twintig ook een belangrijk verkoopargument. Terwijl rentepercentages van 3, 3½ of 4 % gebruikelijk waren geweest bij kerkelijke leningen voor de Eerste Wereldoorlog, werden vanaf 1923 leningen geïntroduceerd met percentages van 5 of 6% en in sommige gevallen nog hoger.<sup>433</sup> Meestal betrof het dan leningen van in het buitenland gevestigde kerkelijke instellingen.

Uit tabel 2.19 blijkt dat het aantal kerkelijke leningen afgesloten door katholieke instellingen gevestigd in binnen- en buitenland op de Nederlandse kapitaalmarkt vooral na 1923 snel toenam. Grafiek 6 geeft daarvan een duidelijk beeld.

Het grootste deel van de kerkelijke leningen werd geplaatst door congregaties en katholieke maatschappelijke instellingen die het geld gebruikten voor de financiering van de bouw van voorzieningen van maatschappelijke

<sup>433</sup> Zie 'Kerkelijke leenbank' in: *De Nieuwe Eeuw* 130 (21 februari 1920) Zie ook Plas, M. van der, *Uit het rijke Roomsche leven, een documentaire over de jaren 1925 - 1935* (Baarn 1992) 178 - 181.

aard, zoals scholen en ziekenhuizen. Na 1933 verminderde het aantal emissies even spectaculair. In dat jaar werd slechts één prospectus uitgegeven: ten behoeve van de stichting Bonifatius Hospitaal in Leeuwarden.<sup>434</sup> Hoe snel de koersen van vooral de buitenlandse kerkelijke leningen daalden, blijkt uit een overzicht van het fondsenbezit van het bisdom Haarlem. Terwijl de contante waarde van obligaties uitgegeven door de parochies in het bisdom Haarlem in juli 1938 werd geschat op 60 tot 80% van de nominale waarde, werden beleggingen in Duitse kerkelijke fondsen afgewaardeerd tot 20% of minder van de nominale waarde.<sup>435</sup> De prospectussen van de leningen zoals gepubliceerd in Van Oss Effectenboek vormen een goede bron van informatie betreffende de debiteurs en de manier waarop die zich presenteerden. Ieder prospectus bevatte enkele vaste elementen:

1. De datum van de aankondiging.
2. Het bedrag van de lening en het rentepercentage.
3. De naam en vestigingsplaats van de uitgevende kerkelijke instelling.
4. De toestemming van het bevoegde kerkelijke gezag. In ieder geval werd daarbij vermeld: de bisschop van Haarlem, soms ook de paus, afhankelijk van de omvang van de emissie.<sup>436</sup>
5. Het doel van de emissie.
6. De aansprakelijkheid van het kerkbestuur voor nakoming van de verplichtingen.
7. De schuldpositie van de parochie ten tijde van de aankondiging.
8. De inkomsten van de parochie.
9. De bezittingen van de parochie.
10. Het schema van rentebetaling en aflossing.
11. De manier en termijn van inschrijving.
12. De naam van de begeleidende bankinstelling(en).

De prospectussen werden gekenmerkt door een commerciële toonzetting. De kerkbesturen moesten wedijveren om de gunst van de beleggers met honderden prospectussen van andere emitterende instellingen die wilden profiteren van een betrouwbaar imago zoals gemeenten, andere overheden en grote bedrijven in binnen – en buitenland.

434 *Van Oss'Effectenboek* 1934 I, Prospectussen 13

435 RANH, archief bisdom Haarlem, 1654.

436 De machtiging die werd verleend door hogere kerkelijke autoriteiten heeft bij veel beleggers de indruk gewekt dat deze autoriteiten zich financieel garant stelden voor nakoming van financiële verplichtingen die werden aangegaan door een parochiebestuur. Dat bleek niet het geval. Een dergelijke bepaling werd opgenomen om juridische redenen. Rekenplichtige besturen konden alleen beleggen in door het episcopaat goedgekeurde kerkelijke emissies.

Verder werd de financiële positie van de parochies die kerkelijk krediet wilden aantrekken uitgebreid toegelicht. De situatie werd – uiteraard – zo gunstig mogelijk voorgesteld. Dat gold voor de groei van het aantal parochianen, de ontwikkeling van de woningbouw in de buurt waar een nieuwe kerk was gepland en de stand van de parochiële financiën. De beleggers kregen een gedetailleerd inzicht in de vermogens – en kaspositie van de emitterende parochies.<sup>437</sup> In veel gevallen bestond het bezit voornamelijk uit onroerend goed, waarvan de waarde zo gunstig mogelijk werd voorgesteld. In de praktijk bleek de waarde van onroerend goed echter uitermate conjunctuurgevoelig. Hetzelfde kan worden geconstateerd met betrekking tot een groot deel van de inkomsten van de parochies. Slechts ongeveer een derde van de leningen werd afgesloten voor de financiering van kerkbouw terwijl de meerderheid van de leningen uitgegeven door parochies in het bisdom Haarlem werd geplaatst om eerder aangegane financiële verplichtingen te converteren. Bestaande, hoogrentende schulden en onderhandse leningen of schuldbekenntnissen werden afgelost met de opbrengst van leningen die werden afgesloten tegen een lager percentage.<sup>438</sup> Het betrekkelijk grote aantal conversieleningen kan worden verklaard uit het feit dat tot 1935 geen toestemming van het bisdom nodig was voor het afsluiten van dergelijke leningen. Het bisdom ging uit ervan uit dat conversieleningen werden afgesloten met het doel de lasten die op de kerk rusten, te verlichten. Daarom werd de afsluiting van een conversielening beschouwd als een daad van ‘gewoon beheer’.<sup>439</sup>

Een vergelijking van de kolommen 3 en 4 van tabel 2.19 leert dat parochies uit het bisdom Haarlem zich in deze periode actiever op de kapitaalmarkt bewogen dan parochies uit enig ander bisdom in Europa. Om verschillende redenen kan worden aangenomen dat het totaal aantal kerkelijke leningen afgesloten door parochies in het bisdom Haarlem aanzienlijk groter is geweest dan het aantal van 93 dat wordt genoemd in tabel 2.19.<sup>440</sup> Ten eerste werden in Van Oss Effectenboek alleen die leningen vermeld waarvan de

437 De parochie van de H.H. Martelaren van Gorcum in Amsterdam had een omvangrijk bezit aan onroerend goed. *Van Oss Effectenboek* 1, 1932, 177 – 180.

438 Zie de lening van de besturen van de parochies van de H. Bonifacius en van de H. Antonius van Padua te Dordrecht in *Van Oss*, *Effectenboek* 1926 II, Prospectussen 181, de lening van de parochie van de H. Gregorius van Utrecht te IJmuiden in *Van Oss*, *Effectenboek* 1927 II, Prospectussen 190, de lening van de parochie van OLV van Goede Raad te Beverwijk in *Van Oss*, *Effectenboek* 1928 I, Prospectussen 41.

439 Brief van de voorzitter van de Juridische Faculteit van de KU Nijmegen aan het bestuur van de Vereniging voor de Effectenhandel van 17 september 1938 in AE, portefeuille 2165, map 2.

440 *De Maasbode*, 28 december 1933.

omvang groter was dan f 100.000,-. Ten tweede werd een groot deel van de kerkelijke leningen nog steeds onderhands geplaatst. Ten derde was het aantal kerkbouwprocessen veel groter dan het aantal leningen vermeld in tabel 2.19. (zie de tabellen 2.1 en 3) Parochies hebben dus ook op andere manieren vreemd vermogen aangetrokken, zoals blijkt uit het voorbeeld van de parochie van de H. Agnes in Amsterdam, die in 1934 leningen had uitstaan bij twaalf verschillende instanties.<sup>441</sup>

Net als in de negentiende eeuw was een beperkt aantal financiële partijen betrokken bij de plaatsing van de leningen. Met de uitbreiding van het aantal leningen en de omvang van de bedragen werd het oude kredietcircuit aangepast aan de veranderende omstandigheden in de financiële wereld. Tabel 2.20 maakt duidelijk welke banken in de periode 1923 – 1935 waren betrokken bij de emissieactiviteit ten behoeve van parochies in het bisdom Haarlem.

*Tabel 2.20: de partijen betrokken bij de emissies van parochies gevestigd in het bisdom Haarlem in de periode 1923 – 1933 (bedragen in guldens)*

| Financiële instelling                             | Aantal emissies | Totaalbedrag        |
|---|-----------------|---------------------|
| F.Th. Everard                                     | 6               | 1.767.000,-         |
| Arnold Gilissen                                   | 16              | 4.385.000,-         |
| Theodoor Gilissen                                 | 1               | 125.000,-           |
| Nederlandse Landbouwbank/<br>Lentjes & Drossaerts | 26              | 8.208.000,-         |
| Truffino & Co.                                    | 4               | 960.000,-           |
| Haagsche Bankvereniging                           | 4               | 970.000,-           |
| Eigen beheer                                      | 9               | 1.765.000,-         |
| Consortia   | 14              | 3.785.000,-         |
| Overige   | 13              | 1.280.000,-         |
| <b>Totalen</b>                                    | <b>93</b>       | <b>21.965.000,-</b> |

Bron: verschillende jaargangen van *Van Oss' Effectenboek*.

Sommige Nederlandse banken, zoals de Nationale Emissiebank in Amsterdam, specialiseerden zich in emissies ten behoeve van kloosters en kerkelijke instellingen met een maatschappelijk doel in binnen – en buitenland. Naast leningen aan tien congregaties in de Nederlandse kerkprovincie, verzorgde

441 Dat blijkt bijvoorbeeld uit de Rekening en Verantwoording 1934 van de parochie van de H. Agnes te Amsterdam. Deze parochie had toen voor een bedrag van f 794.650,- aan krediet opgenomen. RANH, archief bisdom Haarlem, 216.

# R.K. Kerkbestuur Parochie H. Rita Amsterdam over 't IJ

Pastoor:  
J. KOK,  
Amsterdam.

Leden van het Kerkbestuur:  
A. G. SMALING  
J. H. P. NIEUWENHUIS } Amsterdam  
A. DE WIT



## UITGIFTE

EENER

5½ % Geldleening groot f350.000.-

GOEDGEKEURD BIJ BISSCHOPPELIJK BESLUIT d.d. 9 APRIL 1920

VOOR HET BOUWEN

EENER R. K. KERK MET PASTORIE

TER VERVANGING VAN DE REEDS BESTAANDE

KOERS VAN UITGIFTE 98 %

*Prospectus van de parochie van de H. Rita in Amsterdam  
Archief Rabobank, Utrecht*

deze bank leningen ten behoeve van 87 katholieke kerkelijke instellingen in zes landen. In 1932 ging deze bank failliet evenals de bank Burgers & Co. in Den Haag.<sup>442</sup>

### 2.4.2.3 De verlening van kerkelijk krediet via spaarkassen

Bij de kredietverlening aan parochies ten behoeve van de financiering van bouwprocessen waren niet alleen banken, maar ook spaarkassen betrokken.

<sup>442</sup> Kerkelijke leningen verstrekt door de Nationale Emissiebank N.V. (Amsterdam z.j.) Zie ook 'Verslagen betreffende de behartiging der belangen van fondsenhouders' in: *Jaarverslag Vereniging voor de Effectenhandel* 1932, 61 – 63.



Na afloop van de Eerste Wereldoorlog nam het aantal spaarkassen in Nederland snel toe.<sup>443</sup> Spaarkassen voor katholieken waren een typisch voorbeeld van de verzuiling van de kredietverlening.<sup>444</sup>

Deze spaarkassen zetten ‘agenten’ in, ‘bezoldigde propagandisten der spaarzaamheid’, die belang hadden bij de inschrijving van een zo groot mogelijk aantal nieuwe spaarders.<sup>445</sup> Veel spaarkasbedrijfjes verdwenen echter weer kort na hun oprichting omdat tot 1923 nauwelijks wetgeving bestond op het gebied van de oprichting, het bestuur en het beleggingsbeleid van dergelijke bedrijven.<sup>446</sup> Een van de weinige bepalingen dateerde uit 1840 en hield in dat spaarkassen minimaal vijfhonderd deelnemers moesten hebben.<sup>447</sup> Vanwege het grote aantal incidenten rond deze spaarvorm werd op 24 oktober 1921 een wetsontwerp voor toezicht op het spaarkasbedrijf ingediend bij de Tweede Kamer.<sup>448</sup> Een belangrijk onderdeel van het wetsontwerp betrof de bepaling dat het maatschappelijk kapitaal van een spaarkasbedrijf minimaal f 1 miljoen moest bedragen. Mede als gevolg van het faillissement van de Hanzebanken en enkele verzekeringsmaatschappijen in 1923 en 1924, werd het vertrouwen van het publiek geschokt. Toen de Wet op het Levensverzekeringbedrijf in 1925 van kracht werd, kwamen spaarkassen onder toezicht van de Verzekeringskamer.

De N.V. Spaar- en Beleggingskas voor Roomsche Katholieken, opgericht in 1919 en gevestigd te Utrecht, was in de periode tot 1935 betrokken bij de financiering van 39 kerkbouwprocessen waarvan 21 in het bisdom Haarlem. Andere instellingen die zich op dit terrein bewogen, waren de Spaarkas voor Rooms-Katholieken St. Petrus, de maatschappij St. Willibrordus in Utrecht en de Nederlandse Spaarverzekering voor katholieken in Den Haag. Ook deze instellingen belegden met een speciaal oogmerk en maakten reclame met de verzekering dat ‘de gestorte premies voor een deel werden belegd in Roomse instellingen’ of dat zij ‘de miljoenen hielpen bijeen brengen die nodig waren voor de bouw van RK kerken en scholen’.<sup>449</sup> Directeur van de Spaar-

443 In 1850 bestonden 41 spaarkassen in het koninkrijk der Nederlanden. *Handboekje voor de Zaken der RKE* 8 (1854) 93 – 94. Voor het beleggingsbeleid van deze spaarkassen zie: D.A. Ribbens, *Het spaarbankwezen*, 46 – 58.

444 Wijnands, J., *Het spaarkasbedrijf in Nederland* (Rotterdam 1931) 14 – 15.

445 NV Spaarkas, *Jubiläumboekje* (Utrecht 1944) 19 – 20.

446 De accountant J.J.M.H. Nijst waarschuwde de bisschoppen in 1923 voor de zwendel die in zijn ogen neerkwam ‘op het wegwerpen van zuurverdiende spaarpenningen’. Brief van 22 januari 1923 aan mgr J. van de Wetering. AAU archief bisschoppenvergadering.

447 Wijnands, J., *Het spaarkasbedrijf in Nederland*, 60 – 62.

448 Wijnands, J., *Het Spaarkasbedrijf in Nederland*, 62.

449 Advertenties in een feestpublicatie t.g.v. het Gouden Priesterfeest van mgr. A.J. Callier in augustus 1922. RANH, archief bisdom Haarlem, 347.

en Beleggingskas voor Roomsche Katholieken was de heer W.J.J. Maassen. Hij had ervaring opgedaan in verschillende functies binnen de bankwereld en was in de loop van zijn carrière op de hoogte geraakt van de financiële problemen van veel katholieke kerkbesturen. Met zijn initiatief trachtte de heer Maassen de kredietbehoefte van kerkbesturen te koppelen aan de belangen van de kleine spaarders. Daarbij trachtte hij te profiteren van de soliditeit van het kerkelijk krediet.<sup>450</sup> In brochures stelde de directie van de spaarkas dat zij de kredietverlening wilde bevorderen tegen lagere tarieven dan gebruikelijk bij publieke emissies door kosten uit te sparen van zegelrechten, provisies, publicaties en trustees.<sup>451</sup> Het bleek echter niet zo eenvoudig spaargelden van katholieken binnen een spaarkasconstructie te benutten voor de financiering van de bouw van kerken, scholen, ziekenhuizen en andere kerkelijke instellingen. Het probleem werd door de directie als volgt omschreven: 'Wij moesten een spaarsysteem toepassen, waarbij de gelden gedurende een vastgesteld aantal jaren in het bezit van de spaarinstelling zouden blijven, zodat de belegging dier gelden ook voor een zelfde aantal jaren aan de geldnemers in uitzicht kon worden gesteld. Het zeer oude tontine-systeem (-) leende zich voor de verwezenlijking van ons plan. Immers de spaarkas A 1920 zou eerst in 1936 verdeeld worden, de spaarkas A 1921 in 1937, enz.'<sup>452</sup>

Het eerste jaar van de spaarkas werd omschreven als 'niet gemakkelijk'. Dat was niet zozeer te wijten aan gebrek aan belangstelling bij de beleggers, want als gevolg van de hoogconjunctuur in de Nederlandse economie na afloop van de Eerste Wereldoorlog overtrof de deelname in de spaarkassen 1920 de verwachtingen van de directie. Met een ingeschreven kapitaal van f 458.800,- verdeeld over 1.028 inschrijvingen van f 500,- werd het boekjaar 1920 afgesloten. De 'geldelijke uitkomsten' lieten toe dat na afschrijving van de oprichtingskosten en materiaal en de vorming van een administratiereserve, een dividend werd uitgekeerd van 7% op het gestorte kapitaal.<sup>453</sup>

In 1921 steeg het aantal inschrijvingen tot 2.631 deelnemers. Zij brachten een kapitaal bijeen van f 1.226.700,-. Na twee jaar was het vermogen van de spaarkassen gestegen tot f 146.642,22. In het verslag over het jaar 1925 kon de directie schrijven: 'Thans is het mogelijk den bouw van een kerk geheel te financieren. Moesten wij ons in den eersten jaren bepalen tot leeningen van 20, 30 of 40 duizend gulden, in het vierde en vijfde jaar kwamen wij reeds tot het verstrekken van leeningen, welke het bedrag van een ton overschrijden.

450 N.V. Spaarkas voor belegging in RK Kerkelijke Leeningen, *Jubileumboekje 1919 – 1944*, 8 -11.

451 N.V. Spaarkas, *Jubileumboekje*, 8.

452 N.V. Spaarkas, *Jubileumboekje*, 13.

453 N.V. Spaarkas, *Jubileumboekje*, 13.



*Het jubileumboekje dat de Spaarkas in 1944 uitgaf ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan*

*Foto: Bedrijfsarchief Aegon, Den Haag*

De St. Stephanuskerk te Nijmegen werd geheel gebouwd met gelden van onze spaarkassen, waarvoor een bedrag van f 155.000,- werd geleend. De in aanbouw zijnde kerk te Munstergeleen (Limburg) vraagt een kapitaal van 90 mille, waarvan reeds 50 duizend gulden is verstrekt, terwijl de nieuwe kerk en pastorie van de parochie der H.H. Martelaren van Gorcum in het park Zorgvliet te 's-Gravenhage, kosten f 300.000,-, waarop bij het uitbrengen van dit verslag ongeveer een ton is betaald. In het tweede halfjaar van 1925

wordt begonnen met den bouw van een nieuwe kerk te Oosterwierum Fr., waarvoor wij een leening van f 65.000,- toezegden.<sup>454</sup>

In 1928 werd de naam veranderd in N.V. Spaarkas voor Belegging in R.K. Kerkelijke Leeningen om het doel van de instelling beter tot zijn recht te laten komen. Ofschoon belegging in andere producten niet werd uitgesloten, behield de directie een voorkeur voor belegging in leningen van katholieke kerkelijke instellingen.<sup>455</sup> In 1929 bedroeg het spaartegoed f 3.228.854,-. Een klein deel van het tegoed was belegd in effecten; de rest kwam in de vorm van voorschotten en onderhandse leningen ten goede aan kerkelijke instellingen in de Nederlandse kerkprovincie. Tweederde van de leningen die de spaarkas verstrekke, werd geplaatst bij parochies en kerkelijke instellingen gevestigd in het bisdom Haarlem. Rond 1930 hadden deze 21 kerkelijke instellingen in het bisdom Haarlem een totaal van f 1,7 miljoen aan krediet opgenomen.<sup>456</sup> Korte tijd later zou blijken dat de spaarkas met dit beleggingsbeleid, waarbij 95% van de middelen was belegd in kerkelijke leningen een behoorlijk risico liep.<sup>457</sup> Toen de eerste spaarkas in 1933 kon worden verdeeld, leek er nog niets aan de hand. In 1934 verzekerde de directie van de spaarkas in een jubileumboekje ter gelegenheid van het vijftienjarig bestaan, in de pers omschreven als 'een fraai uitgevoerd propagandaboekje', dat de belangen van de spaarders niet werden geschaad door de problemen met kerkelijke leningen omdat de directie scherp selecteerde op kredietwaardigheid.<sup>458</sup> Dat was niet geheel waar. Vier parochies in het bisdom Haarlem die geld hadden geleend van de spaarkas, kwamen in liquiditeitsproblemen als gevolg van de economische crisis.<sup>459</sup> De directeur van de spaarkas heeft heel veel moeite moeten doen om te voorkomen dat de beleggers bij de spaarkas daarvan het slachtoffer werden.<sup>460</sup> Desondanks bleef de spaarkas trouw

454 N.V. Spaarkas, *Jubileumboekje*, 14. De genoemde bedragen wijken enigszins af van de bedragen vermeld in een ongedateerde advertentie in het Archief Rabobank Nederland, archief Coöperatieve Centrale Boerenleenbank.

455 N.V. Spaarkas, *Jubileumboekje*, 15.

456 N.V. Spaarkas, *Sparen, enkele beschouwingen bij een veertigjarige spaaractiviteit* (Utrecht 1959) 99. Zie ook de ongedateerde advertentie in: Archief Rabobank Nederland, archief Coöperatieve Centrale Boerenleenbank.

457 NV Spaarkas, *Jubileumboekje*, 15. Voor de gevaren van die beperking had Wijnands al gewaarschuwd in *Het Spaarkasbedrijf in Nederland*,

458 AE dossier 2165, map 149. Bericht in de *Maasbode* van 17 juli 1934.

459 De parochies van de H. Gerardus Majella te Amsterdam, van de H. Joannes Evangelist te Breezand, Christus Koning te Rotterdam – Hillegersberg en van de H. Laurentius te Hoogkarspel.

460 In 1939 was het percentage kerkelijke leningen nauwelijks gedaald. In 1948 werd de Spaarkas een onderdeel van AGO, dat in 1982 fuseerde met Ennia Verzekeringen tot Aegon.

aan zijn doelstelling. Het bedrag dat aan kerkelijke leningen werd verstrekt nam toe van ruim f 5 miljoen in 1934 tot f 41,5 miljoen in 1958.<sup>461</sup>

#### 2.4.3 *De financiële betrokkenheid van het bisdom Haarlem bij de financiering van de katholieke kerkbouw*

Eerder in dit hoofdstuk werd melding gemaakt van de bezorgdheid over de toename van de kerkeschuld in de periode 1884 tot 1891 van f 6,5 tot f 8 miljoen bij vicaris-generaal A.J. Callier, die zich intensief bezighield met het toezicht op het financiële beheer van de parochies in het bisdom.<sup>462</sup> Rond de eeuwwisseling werd het bisdom van Haarlem geconfronteerd met een sterke groei van de katholieke bevolking van het bisdom Haarlem. Gedwongen door de ‘nood der zielen’ richtten de bisschoppen van Haarlem vele tientallen nieuwe parochies op. In de periode tussen 1883 en 1903 richtte bisschop Bottemanne achttien nieuwe parochies op in het bisdom Haarlem, terwijl zijn opvolger Callier er in de periode 1903 – 1928 nog eens 62 oprichtte.<sup>463</sup> Uit grafiek 4 blijkt dat het aantal parochies in het bisdom tussen 1896 en 1936 toenam met bijna honderd. In al die nieuwe parochies moesten kerken en kerkelijke voorzieningen worden gebouwd, zonder dat het bisdom beschikte over de middelen voor een dergelijke grootschalige investering. Omdat nieuwe parochies zonder kerk nauwelijks een kans hadden te overleven, waren de kerkbesturen van de nieuwe parochies bijna altijd gedwongen een beroep te doen op vreemd vermogen. In nieuwe parochies werden vaak eerst noodkerken gebouwd, zoals bleek uit het voorbeeld van de parochie van de H. Agnes in Den Haag. De realisering van een definitieve kerk kostte, afhankelijk van de ambities van het kerkbestuur, veel geld en dan kwamen daar nog grote bedragen bij voor maatschappelijke voorzieningen zoals scholen en jeugdhuizen. Het bisdom bevond zich in een lastige positie. Wanneer toestemming werd geweigerd voor een bouwproces bij gebrek aan eigen vermogen, zou het aantal bouwprocessen voor nieuwe kerken aanzienlijk verminderen. Daarmee zou het eigen beleid worden doorkruist.<sup>464</sup>

De manier waarop het financiële beleid van het bisdom Haarlem in deze periode werd aangepast aan de omstandigheden, kan worden vergeleken met de manier waarop het bouwproces werd aangepast aan de maatschappelijke

461 N.V. Spaarkas, *Sparen, enkele beschouwingen bij een veertigjarige spaaractiviteit*, 99

462 Loos, J.C. van der, *Vaderlandsche kerkgeschiedenis*, deel V, 497.

463 De vicaris-generaal, kortweg de vicaris, is de helper van de bisschop bij het bestuur van zijn bisdom en de eerste waardigheidsbekleder na hem. Goulmy, P.J.L.M., *Handboek van het bestuur der katholieke kerk*, 23.

464 Op basis van Canon 15 van de Codex Iuris Canonici.

veranderingen. Als gevolg van het feit dat de nieuwe parochies bijna allemaal gedwongen waren de bouw van parochiële voorzieningen te financieren met vreemd vermogen, begon het inzicht te rijpen dat een apart beleid diende te worden ontwikkeld voor de jonge parochies.<sup>465</sup> Aangezien de financiële administratie van het bisdom Haarlem over deze periode ontbreekt, kan over de financiële bewegingsruimte van de Haarlemse bisschoppen niets met zekerheid worden gezegd. Op grond van verschillende gegevens kan worden aangenomen dat die ruimte niet groot was. Toch bestond binnen het bisdom Haarlem wel degelijk enig vermogen. Dat was vastgelegd in fundaties en fondsen, waarvan de opbrengst bestemd was voor specifiek omschreven doelen. Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd een deel van het vermogen van deze fondsen belegd in kerkelijke obligaties uitgegeven door kerkbesturen in het bisdom Haarlem. Daarmee trad het bisdom toe tot de kring van katholieke institutionele beleggers. Op een indirecte manier subsidieerde de bisschop dus bouwprocessen binnen zijn bisdom.<sup>466</sup> In 1929 werd zelfs bepaald dat kerkbesturen geacht werden vrijkomende en andere ter belegging beschikbare gelden zoveel mogelijk te beleggen in obligaties van door het kerkelijk gezag toegestane leningen.<sup>467</sup>

De oprichting van een speciaal fonds voor de verlening van financiële hulp aan armlastige parochies was waarschijnlijk een gevolg van een combinatie van factoren. Enerzijds begon men in het bisdom Haarlem te beseffen dat een voortzetting van 'de trek naar de grote steden' van katholieken funeste gevolgen had voor de geloofsbeleving van veel katholieke migranten.<sup>468</sup> Anderzijds begon ook de overheid een actievere rol te spelen op maatschappelijk gebied. Verschillende wetten versterkten de invloed van de overheid op maatschappelijke ontwikkelingen.<sup>469</sup> Tijdens de Eerste Wereldoorlog ver-

465 De parochie van de H. Barbara in Rotterdam, opgericht in 1906, had vanaf het begin te maken met financiële problemen. In 1905 meldde het kerkbestuur dat sprake was van 'schier ondraagelijke moeilijkheden'. In 1921 werd desondanks een lening van f 400.000,- afgesloten à 5%. Toen tijdens de crisisjaren meer dan de helft van de parochianen werkloos raakte, liepen de inkomsten zodanig terug, dat het parochiebestuur niet meer aan zijn verplichtingen kon voldoen. Ook deze parochie meldde zich bij de Commissie voor het Kerkelijk Crediet. NA, archief bisdom Rotterdam, en AE portefeuille 2165/292.

466 Zie het overzicht van het effectenbezit van het bisdom per 31 december 1937. RANH, archief bisdom Haarlem, 1654.

467 Zie besluit 148 van de Diocesane Synode van 1929 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1660.

468 Zie deel 1 van dit hoofdstuk.

469 Buch, J., *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880 – 1990*, 80/81. Zie ook: Wils, J., *Arbeiderswoningen in Nederland* (Rotterdam 1921)

strekte de Nederlandse overheid subsidies aan instellingen en maatschappelijke groeperingen die buiten hun schuld het slachtoffer werden van de prijsstijgingen.<sup>470</sup>

Op 10 december 1916 werd de problematiek van de de nieuwe categorie parochies geïntroduceerd bij de lezers van het weekblad *Sint Bavo*.<sup>471</sup> Een week later werd de oprichting aangekondigd van het Fonds voor de Arme, Nieuwe Parochies. De noodzaak van de stichting van nieuwe parochies werd nog eens toegelicht aan de hand van cijfers. De groei van de katholieke bevolking in de het bisdom Haarlem was zo groot dat mgr. Callier sinds het begin van zijn episcopaat in 1903 ‘om het behoud van het geloof’ 22 nieuwe parochies had gesticht. Die nieuwe parochies hadden niet alleen een kerk en een pastorie nodig, maar ook scholen en andere kerkelijke voorzieningen. Omdat de bevolking van de nieuwe parochies voornamelijk bestond uit ‘kleine burgers en arbeiders’, was de financiering van voorzieningen die noodzakelijk werden geacht voor het behoud van het katholieke geloof een probleem.

Giften ‘om het behoud des geloofs’ waren dus noodzakelijk.<sup>472</sup> In een artikel onder de titel ‘Sint Bavo’s Smeekbede’ werden de noodzaak van de oprichting van nieuwe parochies in de stedelijke gebieden en de gangbare praktijk van de financiering van de kerkbouw nog eens uitgebreid toegelicht. Nadruk werd gelegd op het feit dat nieuwe parochies meestal in wijken werden gesticht, waar de parochianen niet in staat waren meer dan een (klein) deel van het geld, dat noodzakelijk was voor de bouw van een kerk, bijeen te brengen. In dergelijke nieuwbouwbuurtten was de financiële draagkracht van de katholieke bewoners, onder meer als gevolg van de hogere huren in de nieuwe woningen, onvoldoende om de bouw van de kerkelijke voorzieningen te bekostigen. Leningen van honderdduizend guldens per parochie of meer waren onvermijdelijk voor de realisering van een adequate parochiële zielzorg. Aangezien het bisdom niet over voldoende fondsen beschikte om de arme, nieuwe parochies door de eerste moeilijke jaren te helpen, deed de bisschop een beroep op de solidariteit van de gelovigen in het bisdom. Alleen dan kon hij de priesters die hij uitzond, enige hulp bieden.<sup>473</sup> Met nadruk werd ge-

470 Tijdens WOI nam de regering tal van maatregelen. Onder andere werd een permanente Commissie inzake de crisismaatregelen ingesteld in 1916. *Katholiek Sociaal Weekblad* 16 (1917) 21, 211, 322, 361, 432 en 17(1918) 89 – 99 en 420. In 1919 werd de ‘Staatscommissie inzake de duurtebestrijding’ ingesteld bij KB 58 van 23 augustus 1919.

471 *Sint Bavo* 19 (1916) 799.

472 ‘Voor onze arme nieuwe Parochiën!’ in: *Sint Bavo* 19 (1916) 809 – 810. De giften werden vermeld in een aparte rubriek. Die eerste week kwam een bedrag binnen van f 153,-.

473 *Sint Bavo* 20 (1917) 3 – 5. Rector Th. Bekkers te Voorschoten was redactielid van het weekblad. Hij werd ook de administrateur van het Fonds.

steld dat de bisschop alleen om bijdragen durfde te vragen omdat het zielenheil van de gelovigen het absoluut noodzakelijk maakte.<sup>474</sup>

In 1917 dacht men in het bisdom Haarlem dat subsidies van enkele tienduizenden guldens op jaarbasis noodzakelijk waren. Bij een rentestand van 4% zou het nieuwe Fonds dan moeten kunnen beschikken over een vermogen van ongeveer een miljoen gulden. Aangezien dat bedrag niet in kas was, werden de gelovigen aangespoord mild te geven terwijl de onvermijdelijkheid van de oprichting van nieuwe parochies keer op keer werd herhaald. Ook nu werd gewerkt met zelateurs en zelatrices, katholieken die zich inzetten ten behoeve van de fondsenwerving en de verkoop van het weekblad.<sup>475</sup> Het nieuwe fonds werd onder bescherming gesteld van Onze Lieve Vrouwe ter Nood, de heiligen Willibrord en Bonifatius, de H.H. Martelaren van Gorcum en het Goddelijk Hart van Jezus. In 1917 dacht rector Th.M.P. Bekkers, de administrateur van het fonds, dat op drie manieren hulp zou kunnen worden geboden aan kerkbesturen van nieuwe stedelijke parochies:

- a. Door voorlopig renteloos of tegen lage rente geld te lenen, onder bepaling na hoeveel jaren het geleende bedrag moest worden teruggegeven.
- b. Door geheel of gedeeltelijk voor de rente ener geregelde lening in te staan gedurende een bepaald aantal jaren.
- c. Door gedurende enige jaren voor een flinke aflossing te zorgen.

Vanaf januari 1917 werd wekelijks in een aparte rubriek in *Sint Bavo* een overzicht gepubliceerd van de giften die werden ontvangen, terwijl in januari van ieder jaar een uiterst summier verslag werd gepubliceerd over het voorafgaande jaar zonder vermelding van specifieke bedragen. De bijdragen waren vooral afkomstig van eenmalige giften, periodieke bijdragen en inzamelingen in parochies. Het grootste deel van de inkomsten over 1917, een bedrag van f 13.762,- werd, op verlangen van mgr. Callier, belegd in 'solide aandelen', obligaties van katholieke instellingen en van verschillende overheden.<sup>476</sup> Een klein deel van de fondsen werd direct besteed aan het werk ten behoeve van de arme parochies. Dat patroon herhaalde zich in volgende jaren. Van de inkomsten over het jaar 1918 werd een deel meteen gebruikt terwijl tweederde deel van de opbrengst werd belegd; een klein deel daarvan binnen het katholieke financieringscircuit, bijvoorbeeld in pandbrieven van de Hanze Hypotheekbank en in obligaties van enkele parochies.<sup>477</sup>

474 *Sint Bavo* 20 (1917) 225 – 226.

475 'Voor onze arme nieuwe parochiën' in: *Sint Bavo* 20 (1917) 129 – 130.

476 Verslag der inzameling ten bate van het fonds voor arme, nieuwe parochies in het bisdom Haarlem gedurende het jaar 1917 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1640.

477 Verslag over 1918. RANH, archief bisdom Haarlem, 1640. Brief van 29 december 1918. Zie ook *Sint Bavo* 22 (19 januari 1919) 1. Zie *Sint Bavo* 23 (18 januari 1920) 1 voor het verslag over 1919.





**SINT BAVO**  
**GODSDIENSTIG WEEKBLAD**  
**VOOR HET BISDOM HAARLEM.**  
 ONDER HOOGHE GOEDKEURING VAN Z.D.H. DEN BISCHOP  
 DOOR DE VEREENIGING „ST BAVO“ UITGEGEVEN TEN BATE  
 DER NIEUWE KATHEDRAAL.  
**REDACTIE** | **ADMINISTRATIE**  
**T.M.P. BEKKERS. PR.** | **FIRMA J.W. VAN LEEUWEN.**  
**HUIZE „BIJDORP“** | **(K. FERCKEN)**  
**VOORSCHOTEN** | **HOOGWOERD 89 LEIDEN**  
**ABONNEMENTSPRIJS PER 3 MAANDEN 65 CENTS.**  
**FRANCO PER POST 75 CENTS. AFZOND. NUMMERS 10 CENTS.**

## Voor onze arme nieuwe Parochiën.

Binnenkort verzenden wij aan onze zelateurs en zelatrices als premie: Het Goede-Week Ke kboek.

Zij hebben het dubbel en dwars verdiend: want zij hebben hard gewerkt, en zij hebben met groot succes gewerkt.

Wij zien dan ook deze premies de deur uitgaan met den stillen wensch in het hart: „Ik hoop, dat komend jaar dezelfde en nog meer ijveraaers en ijveraarsters evenzeer een ruim premie verdienen.“

Dien wensch schreven wij echter niet bij de boeken, die wij verzonden.

Neen, een bedelende redactie is niet spoedig tevreden.

En daarom zeiden wij het volgende aan de zelatrices en zelateurs:

„Sint Bavo neemt het heele jaar door nieuwe abonné's aan en voor de arme nieuwe parochiën is onze redactie steeds bereid giften te ontvangen; hoe meer er binnen komt, hoe liever.

„Een gelegenheid nu om ófwel een nieuw abonnement te plaatsen óf een giften bate der nieuwe parochiën te verkrijgen, zal zich bij ieder toch wel af en toe voordoen. Met aandrang verzoeken wij u, iedere dergelijke gelegenheid ijverig te benutten: Vooral he aan nemen van jaarlijksche bijdragen voor de arme nieuwe parochiën is thans het aange wezen middel om de groote en goede zaak

van ons binnenlandsche missiewerk te steunen.“

Dit zelfde zeggen wij nu ook aan onze lezers. Als er dan een zelateur of zelatrice komt vragen om een aalmoes, en lefs om een jaarlijksche, dan weten onze lezers, dat wij ze hebben verzocht om dat te doen.

En dan vertrouwen wij vast, dat zij zullen geven ook. Want dat zijn wij zo gewend, als wij vragen, dan krijgen wij alij, en..... veel ook. 1)

Misschien zal nu de een of andere zeggen, dat wij dan erg verwend zijn; in'shemel naan wij laten ons dit zeggen; meer nog wij laten ons wetsen en willens weemen, en egge aan hen, die ons dit weten aandoen, als lau niet in den weg.

Want een redactie, die „verwen“ wordt door geven, wordt niet bedr, maar gesrk, doordat de ondervinding haar leert, dat het belang van haar liefdewerk begrepen wordt.

Moge dan dit „verwen“ voortduren.

Mogen m.a.w. de giften blijven stroomen!

Want de behoefte blijft bestaan!

Het Goddelijk Hart, weks koning cap door het liefdewerk voor de arme nieuwe parochies, wordt bevestigd en verbreid, zal het den milchen gevers loonen.

1) De giftentijst viel ons deze week — eerlijk gezegd — dan ook wel wat tegen!

*Een oproep in St. Bavo voor giften aan het Fonds voor Arme, Nieuwe Parochies  
 Archiefbisdom Haarlem*

*Tabel 2.21: een overzicht van de inkomsten van het Fonds voor de Arme, Nieuwe Parochies over de periode 1917 – 1923 (bedragen in guldens)*

| Jaar                       | Bedragen  |
|----------------------------|-----------|
| 1917                       | 17.054,-  |
| 1918                       | 27.860,-  |
| 1919                       | 12.899,-  |
| 1920                       | 12.853,-  |
| 1921                       | 11.672,-  |
| 1922                       | 7.339,-   |
| 1923                       | 23.058,-  |
| Totaal periode 1917 – 1923 | 112.737,- |

Bron: ‘Vergelijkende staat der inzameling ten bate der arme, nieuwe parochies in het bisdom Haarlem’, bijlage bij het jaarverslag over 1923 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1640. (Alle bedragen zijn afgerond op hele guldens)

Bij het jaarverslag over 1919 werd een stuk gevoegd getiteld ‘Fonds voor het oprichten van nieuwe parochiën’. De opsteller van het stuk, waarschijnlijk rector Bekkers, stelde: ‘Het doel mag niet zijn, de nieuwe parochie geheel te ontlasten van alle bijdragen voor haar kerk (-), omdat de ondervinding heeft geleerd dat parochies die een kerk *krijgen*, altijd noodlijdend blijven, omdat ze niet van den beginne af aan leren geven; bovendien lijden ze daardoor ook geestelijke schade, het bewaren van het geloof heeft te weinig gekost. Trouwens, het is nooit *nodig*; na een tiental jaren zijn ze bijna altijd in staat zichzelf te bedruipen. Voor de zeldzame gevallen, dat een parochie nooit iets worden kan, mag gerust, zoals tot dusverre geschiedde, door het gehele dioceses gebedeld worden. Doel is hoogstens ze door die eerste (tien, twintig, op zijn allerhoogst vijftientig) moeilijke jaren heen te *helpen*, waarin zij de volle uitgaven en nog nagenoeg geen inkomsten hebben.’<sup>478</sup>

Vervolgens kwam hij tot de conclusie dat een dergelijk fonds vooral een bijdrage kon leveren aan de vermindering van de financiële lasten van nieuwe parochies door middel van extra aflossingen.

In 1921 meldde mgr. Callier dat een begin zou worden gemaakt met de ondersteuning van enkele parochies, ook al had het vermogen van het fonds nog lang niet de omvang bereikt die men in 1917 nodig achtte.<sup>479</sup> De vooruit-

478 Liefdewerk voor de arme parochies in het bisdom van Haarlem in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1640. Bijvoegsel bij het Verslag over het jaar 1919.

479 *Sint Bavo* 24 (15 januari 1921) 1 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1640.

zichten waren bovendien niet gunstig. In een toelichting over het jaarverslag over 1922 stelde rector Bekkers dat de ‘minder gunstige tijdsomstandigheden’ en de lengte van de inzamelingscampagne een negatieve invloed hadden op de ontwikkeling van de inkomsten van het fonds, die waren gedaald tot een bedrag van f 9.490,-. Hij meende dat veel gelovigen liever een bijdrage gaven aan een bepaalde parochie dan aan een algemeen fonds. Bovendien was de exploitatie van het weekblad *Sint Bavo* niet kostendekkend zodat uit de inkomsten een bijdrage van f 1.000,- moest worden bijgepast.<sup>480</sup>

Aangezien een deel van de inkomsten werd belegd, kon mgr. Callier over de periode 1917 – medio 1925 beschikken over een bedrag van f 80.190,- ten behoeve van het Liefdewerk.<sup>481</sup> Het fonds stelde ‘krachtige’ kerkbesturen bijdragen in het vooruitzicht op voorwaarde dat ze inzicht verschaften in de opbouw van de lopende schuld, het aflossingsplan en het rentetype. In juni 1925 legde rector Bekkers mgr. Callier twee versies van een ‘Plan van Uitkeeringen’ voor. Het verschil tussen beide versies zat in de combinatie van de looptijd en de omvang van de eigen bijdrage van de parochies.

Volgens plan A kreeg een parochie over een periode van twaalf jaar een bedrag van f 7.500,- uit het fonds terwijl uit eigen middelen een bedrag van f 4.500,- moest worden bijgepast. Met de extra aflossing van f 12.000,- over de periode van twaalf jaar kon een bedrag van f 3.300,- aan rente worden uitgespaard. Op basis van een zelfde combinatie van een uitkering uit het fonds en eigen bijdragen van de parochie kon volgens plan B over een looptijd van twintig jaar f 9.500,- aan rente worden bespaard.<sup>482</sup>

In 1925 werd een begin gemaakt met de verstrekking van regelmatige uitkeringen. Acht noodlijdende parochies kregen elk een bedrag van f 1.000,-.<sup>483</sup> In 1926 werd de parochie van de H. Nicolaas in Rotterdam toegevoegd aan het lijstje. In 1927 kreeg de parochie van de H. Joseph in Leiden een uitkering van f 500,-.<sup>484</sup> In 1928 ontvingen twaalf parochies, alle gelegen in of bij grote steden, een bedrag van f 9.500,-.<sup>485</sup> In 1929 werd een totaal van f 18.000,-

480 Toelichting bij de Rekening en Verantwoording der inzameling ten bate van Onze Arme, Nieuwe Parochiën in het bisdom Haarlem, dienst 1922 en Jaarverslag over 1924 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1640.

481 Van de parochies van de H. Joseph in Zwaagdijk en van de H. Barnabas in Haastrecht. *Sint Bavo* 28 (1925) 314.

482 Brief van Bekkers aan mgr. Callier van 28 juni 1925. RANH, archief bisdom Haarlem, 1640.

483 Zie ‘Een stap vooruit’ in: *Sint Bavo* 28 (1925) 314.

484 Liefdewerk voor de arme parochies, RANH, archief bisdom Haarlem, 1640. Verslag over het jaar 1926 en over het jaar 1927.

485 RANH, archief bisdom Haarlem, 1640, verslag over het jaar 1928. H. Thomas, Amsterdam; H. Lidwina, Haarlem; H. Nicolaas, R’dam; H. Hart, Schiedam; H. Joseph, Leiden; H. Anna, A’veen; H. Barbara, R’dam; H. Sacrament, A’dam -Oostzaan;

uitgekeerd aan een twintigtal stedelijke parochies. De parochie van de H. Familie in Den Haag, die toen enkele tienduizenden guldens aan rente en aflossing per jaar betaalde, kreeg in 1928 een bedrag van *f* 1.000,- van het fonds.<sup>486</sup> De uitkeringen waren toen al niet meer dan druppels op even zovele gloeiende platen. Onderwijl bleef de redactie van *Sint Bavo* doorgaan met de inzameling van gelden ten bate van het fonds. Verschillende malen per jaar schreef rector Bekkers stukjes over 'de nood van ons bisdom'.<sup>487</sup>

Vanaf 1931 moet het de financieel deskundigen binnen het bisdom duidelijk zijn geweest dat de bijdragen die het fonds kon verstrekken in het niet vielen bij de omvang van de financiële lasten van de nieuwe parochies. In een wanhoopspoging verleende ook het bisdom Haarlem een bijdrage van *f* 12.000,- aan het fonds.<sup>488</sup> Het mocht niet baten.

Begin 1932 werden de artikelen in *Sint Bavo* over de financiële noodtoestand bij sommige parochies steeds explicieter. In februari 1932 werd de 'voorzichtige' schatting gemaakt dat het bisdom Haarlem 25 parochies telde die per jaar gemiddeld *f* 20.000,- moesten opbrengen aan rente en aflossing of een totaal van *f* 500.000,-.<sup>489</sup> Enkele maanden later werd het totaal aan tekorten 'verbijsterend' genoemd.<sup>490</sup> In oktober 1932 werd de naam Fonds voor de Arme Nieuwe Parochies veranderd de Stichting 'Liefdewerk voor de arme parochiën in het bisdom Haarlem'. Wellicht om juridische redenen.<sup>491</sup>

Achteraf gezien, waren de uitkeringen uit het Fonds voor de Arme, Nieuwe Parochies weinig effectief. Vooral vanwege het gebrek aan werkkapitaal was het fonds gedurende een aantal jaren nauwelijks in staat een bijdrage te leveren. Dat gebrek aan werkkapitaal kan wellicht in verband worden gebracht met het feit dat het bisdom Haarlem in die periode nauwelijks in staat was bij te springen omdat het zelf werd geconfronteerd met hoge financieringslasten als gevolg van het recent afgeronde bouwproces van de kathedrale basiliek van de H. Bavo. Zoals uiteengezet in 2.3.4, zagen de bisschoppen van Haarlem

OLV Hemelvaart, Heemstede; H. Familie, R'dam; Kon. des Vredes, A'dam; H. Theresia van Lisieux, R'dam.

486 Rekening en Verantwoording van het Liefdewerk voor onze arme nieuwe parochiën, dienst 1929. RANH, archief bisdom Haarlem, 1640. Hoe goed bedoeld ook, het was een peulenschil vergeleken bij de enorme rentelast die de parochie torste.

487 Vergelijk *Sint Bavo* 32 (1929) 98, 106 en 146.

488 Jaarverslag over 1931 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1640.

489 'Wederom het Liefdewerk O.A.N.P.' in: *Sint Bavo* 35 (1932) 127.

490 *Sint Bavo* 35 (1932) 486.

491 Oprichtingsakte van 14 december 1932 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1640. Zie ook *Sint Bavo* 35 (1932) 486. Het Liefdewerk bleef bestaan en kreeg na WOII de afkorting LAP. Ten tijde van de splitsing van het bisdom in 1956 werd Sint Bavo opgeheven en vervangen door de Analecta van het bisdom. Ook het vermogen

zich in de periode 1897 – 1930 gedwongen een aanzienlijke hoeveelheid vreemd vermogen aan te trekken voor de financiering van het grootste en duurste kerkbouwproces ooit in het bisdom Haarlem ondernomen. Daarnaast trok het bisdom vreemd vermogen aan voor andere doeleinden. In 1927 leende het bisdom via de firma F.Th Everard een bedrag van f 350.000,- à 5% ten bate van het Liefdewerk der Retraiten in het bisdom Haarlem, waarschijnlijk voor de bouw van retraitehuizen.<sup>492</sup>

#### 2.4.3.1 *Het bisdom gedwongen in te grijpen*

Al in het begin van de jaren twintig hadden verschillende financieel deskundigen waarschuwingen geuit over de gevaren verbonden aan de slechte kwaliteit van het financiële beleid in veel parochies. Gesuggereerd werd het gebrek aan ervaring en opleiding van de parochiegeestelijkheid op dit gebied, te ondervangen door de inschakeling van accountants en een centrale regeling van de financiering van kerkbouwprocessen.<sup>493</sup> De zaak werd toen echter min of meer op zijn beloop gelaten. De persoonlijkheid en de hoge leeftijd van mgr. A.J. Callier, die in 1928 overleed, kunnen met dit gebrek aan actie ook te maken hebben gehad.<sup>494</sup>

Rond 1930 werd echter steeds duidelijker dat de economische crisis ingrijpende gevolgen had voor de kredietwaardigheid van de kerkelijke debiteurs. Omdat hun inkomsten bijna zonder uitzondering conjunctuurgevoelig waren, raakten kerkelijke instellingen overal ter wereld in financiële moeilijkheden. Een eerste signaal dat kerkelijke instellingen niet immuun waren voor de gevolgen van de economische crisis, betrof een officieel genoteerde lening van de Abdij Nullius van O.L. Vrouwe de Monte Serrate in Rio de Janeiro. Deze abdij had in 1927 een lening afgesloten voor een bedrag van f 700.000,- à 7%.<sup>495</sup> In 1931 liet de trustee, de Hollandsche Bank voor Zuid-Amerika, weten dat de debitrice niet langer kon voldoen aan haar financiële verplichtingen. Ondanks inspanningen op vele niveaus, zelfs via het diplomatieke circuit, contacten te leggen met de debitrice, bleef deze in gebreke.

van het Liefdewerk werd naar rato gesplitst. Het Liefdewerk werd opgeheven in 1962.

<sup>492</sup> *Van Oss Effectenboek 1927 II*, 204.

<sup>493</sup> Zie brieven van 3 februari 1923 van Th. Gilissen bankiers en van 6 juni 1923 van de heer J.J.M.H. Nijst aan mgr. H. van der Wetering. AAU, archief bisschoppenvergadering.

<sup>494</sup> Callier werd omschreven als een ongenaakbare man, die door zijn opleiding binnen het diocesane seminarie-milieu, enigszins wereldvreemd en daardoor wellicht conservatief was. Rogier, L.J., In *vrijheid herboren*, 470.

<sup>495</sup> De term 'Nullius' betekent dat een dergelijke abdij kerkrechtelijk zelfstandig is.

De zaak sleepte zich jaren voort voordat een oplossing werd gevonden.<sup>496</sup> Ook het bisdom Cleveland in de staat Ohio in de VS, dat in 1931 een eerste hypothecaire lening had afgesloten voor een bedrag van US \$ 75.000,- tegen een rente van 5% via de Nederlandsche Landbouwbank, kwam in de problemen. De waarde van het gebouw dat in het centrum van de stad Cleveland was aangekocht met de bedoeling er de kanselarij van het bisdom te vestigen, bleek in 1936 zodanig gedaald dat de opbrengst bij gedwongen verkoop niet voldoende zou zijn om de uitstaande schuld te voldoen. Gezien de slechte toestand van de markt voor onroerend goed werd gedwongen verkoop afgeraden.<sup>497</sup> In de financiële pers werd uitgebreid bericht over deze zaken.

Als gevolg van een toenemend aantal déconfitures bij kerkelijke instellingen in binnen – en buitenland raakten duizenden Nederlandse beleggers, die in kerkelijke leningen hadden belegd op grond van de vermeende betrouwbaarheid, in de problemen. De omvang van de schade werd groter na de faillissementen van de Nationale Emissiebank en de Bank Burgers & Co in 1932, die beide intensief betrokken waren geweest bij de uitgifte van kerkelijke leningen.<sup>498</sup> Op 4 mei 1933 richtte de Vereniging voor de Effectenhandel de Commissie voor de Kerkelijke Leeningen op. Deze commissie kwam voort uit het 'Permanent Bureau ter behartiging der belangen van Fondsenhouders' en kreeg tot taak klachten van gedupeerde beleggers te behandelen.<sup>499</sup> Daarbij werd samengewerkt met het hoofdbestuur van de Nederlandse Vereniging van Obligatiehouders.<sup>500</sup> De oprichting van een dergelijke commissie was overigens geen nieuw verschijnsel. Soortgelijke commissies ter behartiging van de belangen van fondsenhouders bestonden sinds 1918, toen op 26 januari van dat jaar de Nederlandse Commissie voor de Russische Fondsen werd opgericht.<sup>501</sup> Het archief van de Commissie voor de Kerkelijke Leeningen vormt nu onderdeel van het archief van Euronext, de opvolger in rechte van de Amsterdamse Effectenbeurs. De collectie van 391 mappen verschaft inzicht in de aard en de omvang van de handel in kerkelijke leningen die in de jaren twintig en dertig door Nederlandse financiële instellingen werden verzorgd. Elke map heeft betrekking op een debiteur die zich ge-

496 Bijlage behorende bij de Jaarverslagen van de Vereniging voor de Effectenhandel over 1932, 3-8.

497 AE dossier 2165, map 84. Bericht van 23 augustus 1936 in *De Telegraaf*.

498 De Nationale Emissiebank verzorgde leningen ten behoeve van 87 katholieke kerkelijke instellingen in zes landen

499 De commissie heeft bestaan tot in de jaren zestig van de vorige eeuw. AE dossier 2165, map 1. Zie ook: Jaarverslag van de Vereniging voor de Effectenhandel 1934, 149.

500 AE dossier 2165, map 1. Brief van 23 mei 1933.

501 Dossier 2165, map 239. Stuk van 21 april 1933. Zie ook: *Van Oss' Effectenboek* 1918/19, II, buitenland, 31 – 33.

dwongen zag de betaling van rente en/of aflossing op te schorten of zelfs geheel terug te komen op de financiële verplichtingen. Het merendeel van de inhoud van de mappen heeft betrekking op de periode 1930 – 1934.

Vanaf 1933 bevatte het jaarverslag van de Vereniging voor de Effectenhandel een bijlage met een aparte rubriek ‘Kerkelijke leningen’ waarin verslag werd gedaan van de vorderingen. Uiteraard vormden de kerkelijke instellingen niet de enige debiteurs die als gevolg van de economische malaise problemen kregen bij de terugbetaling van schulden. Toch trok het verschijnsel veel aandacht. In de bijlage over 1932 – 1933 werd gesteld dat ‘de kwestie der R.K. kerkelijke leningen de laatste paar jaren sterk op de voorgrond was getreden’. Op dat moment kon het bestuur nog stellen dat ‘voornamelijk in het buitenland gevestigde katholieke instellingen’ niet in staat waren de verplichtingen van couponbetaling en aflossing na te komen. Hoewel slechts enkele van de leningen van kerkelijke instellingen officieel waren genoteerd, meende het bestuur dat de Vereniging de behartiging van de belangen van de obligatiehouders op zich moest nemen ‘mede in verband met het grote belang dat bij deze leningen in brede kring bestaat en de steeds meer voorkomende gevallen, waarin de debitrice tot de houders het verzoek richtte voor kortere of langere tijd genoeg te nemen met een verlaging van rente, al of niet met opschorting van de aflossingen, hetgeen doorgaans noodgedwongen en niet zonder ernstige verwijten aan het adres der debitrices werd toegestaan.’<sup>502</sup>

In het bisdom Haarlem had men het onheil geleidelijk zien aankomen. Behalve aansporingen tot verhoging van de bijdragen aan de stichting Liefdewerk voor de arme parochies in het weekblad *Sint Bavo* werd, voor zover kon worden nagegaan, nauwelijks iets gedaan.<sup>503</sup> In de loop van 1933 meldten steeds meer kerkbesturen zich bij het bisdom met verzoeken om hulp. In november 1933 was het bisdom Haarlem gedwongen tot actie over te gaan. Naar voorbeeld van de Vereniging voor de Effectenhandel stelde de bisschop van Haarlem, mgr. J.D.J. Aengenent, op 28 november van dat jaar een voorlopige commissie van onderzoek in.<sup>504</sup> Deze commissie bestond uit vier leden, die zowel de debiteuren als de crediteuren vertegenwoordigden. Deze leden waren:

502 Verslagen betreffende de behartiging der belangen van fondsenhouders, Bijlage behorende bij de jaarverslagen van de VvE over de jaren 1932 – 1934, 61.

503 Zie bijvoorbeeld artikelen in *Sint Bavo* 32 (1929) 98, 106 en 146 en 35 (1932) 127.

504 Mgr. J.D.J. Aengenent was bisschop van Haarlem van 1928 – 1935. Hij was socioloog en doceerde wijsbegeerte op het seminarie Warmond. Hij publiceerde een Handboek voor de Wijsbegeerte en een Leerboek der Sociologie en was redactielid van het weekblad *De Nieuwe Eeuw*. Rogier, L.J., *In vrijheid berboeren*, 475.

- mgr. Th.M.P. Bekkers, rector van het klooster Bijdorp in Voorschoten. Hij kende de problematiek van de arme parochies zeer goed aangezien hij jarenlang redacteur was geweest van het weekblad *Sint Bavo* en administrateur van het Fonds voor Arme, Nieuwe Parochies;
- mgr. Th.W. Pichot, de vicaris-generaal van het bisdom;
- de heer J.A. Schippers, directeur van de Nederlandsche Landbouwbank te Amsterdam;
- mr. Th. Westerwoudt, directeur van de Spaarne Bank in Haarlem.<sup>505</sup>

Mgr. Bekkers werd benoemd tot voorzitter. Op 8 december 1933 brachten de leden van de ‘voorlopige’ commissie een ‘studie-rapport’ uit. Toen was al duidelijk dat de toestand bij veel parochies in het bisdom Haarlem zodanig ernstig was dat ze onder curatele moesten worden gesteld. Daarom richtte bisschop Aengenent enkele dagen later de ‘Commissie voor de Regeling van het Kerkelijk Crediet in het bisdom Haarlem’ op.<sup>506</sup>

De instelling van de commissie werd toegelicht tijdens een persconferentie in Haarlem, die alleen toegankelijk was voor de katholieke pers. De oorzaak van de toestand werd als volgt geanalyseerd: op de snelle expansie van het kerkelijk krediet tijdens de periode van hoogconjunctuur van de jaren twintig was een periode van ernstige zorgen gevolgd. De klappen vielen vooral in de hoek waar de nieuwe jonge parochies zaten en die zaten bijna allemaal in de steden.

Vanaf 27 december 1933 inventariseerden de leden van de commissie de toestand aan de hand van vragenlijsten die waren ingevuld door de 42 parochies die zich met problemen bij de commissie hadden gemeld.. De leden kwamen gewoonlijk één middag per week bijeen. De kerkbesturen die zich hadden gemeld, kregen de opdracht een overzicht te maken van de financiële gegevens over de jaren 1931 tot en met 1934 zodat de leden van de commissie inzicht konden krijgen in hun draagkracht en mogelijkheden. Op basis van deze gegevens werd een leidraad voor een mondelinge bespreking opgesteld. Die werd toegestuurd aan het betrokken kerkbestuur, waarna een bespreking volgde met het voltallige kerkbestuur. Nadat het betrokken kerkbestuur zich akkoord had verklaard, werden alle gegevens vastgelegd in een rapport.

Uit de notulen van de commissie blijkt dat het beeld van de toestand bij de parochies in ernstige financiële problemen steeds duidelijker werd. Voorwaarde voor hulp en advies van de commissie was dat de hele boekhouding ter tafel kwam. Ook de crediteuren kwamen op bezoek bij de commissie. Onder hen was de directeur van de Spaarkas voor belegging in RK kerkelijke leningen. De spaarkas had een bedrag van f 495.000,- geleend aan de paro-

505 *Sint Bavo* 36 (1933) 605.

506 Voets, B., *Bewaar het toevertrouwde pand*, 256.



chies van de H. Gerardus Majella te Amsterdam, de H. Joannes Evangelist te Breezand, Christus Koning te Hillegersberg en de H. Laurentius te Hoogkarspel.<sup>507</sup> Namens de commissarissen verklaarde de heer Maassen dat de directie van de spaarkas bereid was tot ‘verregaande tegemoetkoming mits de overtuiging bestond dat van de kant van het bisdom alles in het werk werd gesteld wat redelijkerwijs kon worden verwacht.’ Daarbij werd gedacht aan hulp uit de stichting Liefdewerk voor de arme parochies.<sup>508</sup>

In februari 1934 beschikte voorzitter Bekkers over min of meer volledige gegevens van ‘een 27-tal parochies.’<sup>509</sup> Hij ging er op dat moment van uit dat de gezamenlijke schuld van de parochies die zich bij de commissie hadden gemeld een bedrag van f 14 miljoen bedroeg. Hij vond het vooral opmerkelijk dat de schuldenlast van zeven parochies in de periode sinds 1928 sterk was gestegen. Uit het feit dat betrekkelijk weinig was gebouwd, leidde hij af dat nieuwe schulden vooral waren aangegaan om rente te kunnen betalen. Hij constateerde twee gevallen van ‘zeer onjuiste leningvrijheid’. Ondanks hun benarde financiële positie hadden de betrokken parochies geld geïnvesteerd in onrendabele bouwprojecten.<sup>510</sup> Bekkers schetste een somber beeld. Tegenover grote schulden stonden bezittingen met een waarde van hooguit f 800.000,-. Verschillende oplossingen, zoals hulp van rijkere parochies, sloot hij om verschillende redenen uit.<sup>511</sup> Hij benadrukte het belang van versnelde aflossing, want bij het toen gebruikelijke tempo zou de schuld van de meeste parochies pas na 150 jaar zijn afgelost. In februari 1934 stelde Bekkers voor het geleende kapitaal terug te betalen op voorwaarde dat de crediteuren akkoord gingen met een aanzienlijke verlaging van de rente.

In de vergadering van 15 februari 1934 werd de mogelijkheid van een algemeen saneringsplan besproken. Gezien ‘de omvang van de catastrofe’ werd besloten daarvan af te zien.<sup>512</sup> Duidelijk werd dat het echec de financiële mogelijkheden van het bisdom ver te boven ging. Omdat de commissie nog niet in staat was een plan op te stellen, ontvingen de heren pastoors die zich

507 Zie de ongedateerde advertentie in: Archief Rabobank Nederland, archief Coöperatieve Centrale Boerenleenbank.

508 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 31 januari 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653.

509 ‘Opmerkingen behorende bij het globale overzicht der financiële lasten en tekorten van 27 noodlijdende parochies in het bisdom Haarlem’, 12 februari 1934.

510 ‘Opmerkingen behorende bij het globale overzicht der financiële lasten en tekorten van 27 noodlijdende parochies in het bisdom Haarlem’, 12 februari 1934, 2 – 3.

511 De onmogelijkheid daarvan was ook al beargumenteerd in een artikel in *Sint Bavo* 35 (1932) 546.

512 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 15 februari 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653.

hadden gemeld een brief waarin werd gesteld dat de leden van de commissie zich hadden overtuigd dat een reorganisatie van de financiën slechts mogelijk was, wanneer de crediteuren zich bereid verklaarden tot een 'ontzaglijk offer'. De leden van de commissie achtten zich in geweten niet gerechtvaardigd een dergelijk offer te vragen wanneer zij niet overtuigd waren van de absolute noodzakelijkheid ervan.

De beleggers en spaarders, die vanwege de vermeende soliditeit hadden belegd in kerkelijke leningen en de inkomsten hard nodig hadden in de moeilijke crisisjaren, werden zeer onaangenaam verrast door de groeiende stroom berichten over de financiële moeilijkheden bij veel katholieke kerkelijke instellingen.<sup>513</sup> Voor velen ging de droom van een rijk Roomsche leven letterlijk in rook op. Enkele crediteuren dreigden tijdens een vergadering in januari 1934 zelfs het bisdom Haarlem aan te klagen wegens 'grove nalatigheid'. Voorzitter Bekkers achtte de kans dat een dergelijke actie zou slagen niet erg groot, maar voelde zich verplicht alles te doen om rechtszaken te voorkomen. In ieder geval werd juridisch advies ingewonnen bij een Amsterdams advocatenkantoor.<sup>514</sup> De leden van de commissie wekten de indruk dat het bisdom zich inspande de betrokken parochies aan te sporen tot het uiterste te gaan in hun pogingen extra inkomsten te verwerven.<sup>515</sup>

Ondertussen werden maatregelen genomen om intern de zaken op orde te krijgen. Deken J.G. van Noort van Amsterdam bepaalde dat met ingang van dat jaar accountantsbureaus werden ingeschakeld voor de controle op de boekhouding van alle parochies in Amsterdam. De mogelijkheid daartoe was gecreëerd door een bepaling van de prosynode van 1934.<sup>516</sup> Een dergelijke controle werd nodig geacht omdat, ondanks eerder uitgevaardigde richtlijnen, in veel gevallen de financiële administratie van de kerkbesturen onoverzichtelijk bleef, zodat de dekens onmogelijk in staat waren zich een beeld of een oordeel te vormen omtrent de juistheid van het gevoerde beleid.<sup>517</sup>

De leden van de commissie achtten het noodzakelijk dat de cijfers nader werden gecontroleerd en de toestand van de financiën besproken. Een van de leden van de commissie moest volledige inzage krijgen in de administratie van het kerkbestuur. Dat betekende dat kerkbesturen inzage moesten ver-

513 Voorbeelden daarvan zijn te vinden in RANH, archief bisdom Haarlem, 1656. Correspondentie met de gedupeerde obligatiehouders.

514 Zie de brief van mr. C. Goselings van 17 september 1934. RANH, archief bisdom Haarlem 1656.

515 Brief van 28 januari 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653.

516 Appendix I van de Conventus Prosynodalis van 1935, 3.

517 AE dossier 2165, map 149. Bericht in de Maasbode van 22 december 1933. Zie ook de visitatieverslagen van 1932 en 1933 in RANH, archief bisdom Haarlem, 648.

schaffen in alle bisschoppelijke machtigingen waaruit moest blijken dat het totaal bedrag van de schuld overeenstemde met de toegestane schuld. Ook moesten kerkbesturen goedgekeurde rekeningen en verantwoordingen en begrotingen ter inzage geven op basis waarvan uitgaven werden gerechtvaardigd. Ook de administratie van speciale fondsen moest worden geopend. Het onderzoek bracht aan het licht dat in veel gevallen de kerkelijke boekhouding bleek te hebben berust op drijfzand. In een vertrouwelijke circulaire aan de dekenen van het bisdom Haarlem werd enkele weken later zelfs gesproken van een 'noodtoestand op het gebied van de financiën Onze kerkbesturen'. Aangedrongen werd op een volledige stop op uitgaven die niet strikt werden gedekt door overeenkomstige inkomsten.<sup>518</sup>

In een circulaire van maart 1934 aan de dekenen werd gesteld dat de tot dan toe verzamelde gegevens een jaarlijks tekort aantoonde dat eerder te laag dan te hoog werd geschat. Daarom werd nogmaals aangedrongen op de grootst mogelijke voorzichtigheid bij nieuwe uitgaven. Die werd in gevaar gebracht door ontwikkelingen op het rentefront. Vanwege de negatieve publiciteit rond het kerkelijk krediet behoorden conversieleningen tegen een percentage van 4% inmiddels tot de onmogelijkheden. Een alternatief zou zijn dat de financieel gezonde parochies in het bisdom verhandelbare en zonder verlies verkoopbare effecten te gelde maakten en de opbrengst beschikbaar stelden tegen 4%. De leden van de commissie herhaalden dat zij geen belangrijk geldelijk offer van de crediteuren konden verlangen zonder de absolute overtuiging dat de betrokken parochies alles hadden gedaan om orde op zaken te stellen. Daarom verzekerden zij dat geld alleen zou worden geleend aan die kerkbesturen die beschikten over een sluitende begroting, die behoorlijk aflosten en onder driemaandelijks controle stonden van de commissie. Bovendien werd bepaald dat buitengewone baten en schenkingen uitsluitend ten goede moesten komen aan de schulddelging. Gevraagd werd over welk bedrag de verschillende dekenaten konden beschikken. Verder werd de instelling van een halfjaarlijkse collecte voor de arme parochies aanbevolen en werd gemeld dat sommige pastoors en kapelaans een deel van hun salaris ter beschikking hadden gesteld.<sup>519</sup>

Op 9 maart 1934 deed mgr. Bekkers een voorstel voor een werkwijze, die door alle leden werd aanvaard. Hij zou een persbericht voorbereiden om het publiek erop te wijzen 'dat het hier geen tijdelijke hulpmaatregelen betrof

518 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 26 februari 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653. Zie ook het Rapport en het advies betreffende de financiën van de parochie van de H. Familie te Den Haag in NA, archief bisdom Rotterdam, 422.

519 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, maart 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653

maar een grondige herziening en dat daarom een lang uitblijven van voorstellen ter reorganisatie geen verbazing mocht wekken.<sup>520</sup> Tijdens volgende vergaderingen werden de werkwijze en de financiële gevolgen daarvan voor het bisdom nader besproken. Een belangrijke vraag betrof de handelwijze ingeval een crediteur geen genoegen kon of wilde nemen met de voorgestelde oplossing en langs juridische weg zijn recht zou zoeken. Dat betrof bijvoorbeeld de spaarkassen die aanvoerden dat zij niet konden meewerken aan een oplossing voor de problemen aangezien de Verzekeringskamer hun zou beletten de voorwaarden van hun leningen aan de kerkbesturen tussentijds aan te passen. De leden van de commissie meenden dat zij verplicht waren uit te gaan van het standpunt dat alle crediteuren gelijkelijk moesten delen in de offers die moesten worden gebracht en dat zij geen advies kon geven tot bevoordeling van enige crediteur.<sup>521</sup>

In de vergadering van 16 maart 1934 stelden de leden van de commissie voor de rente van 4% op de leningen op de een of andere manier te garanderen, zodat de spaarkas de leningen kon voortzetten.<sup>522</sup> Soms bleek een bestuur zoals dat van het ziekenhuis St. Johannes de Deo in Den Haag genegen een kerkbestuur, dat van de H. Liduina in Den Haag, een kasvoorschot ter beschikking te stellen van f 32.000,- tegen 5% waarbij een transactie met grond was gemoeid.

Op 17 juli en 3 augustus 1934 verschenen in het *Financieel Weekblad* artikelen over de problematiek van de kerkelijke leningen. Daarin werd de indruk gewekt dat de financiële problemen bij een aantal parochies voornamelijk werden veroorzaakt door de slechte conjunctuur. De commissie achtte het nodig noch gewenst daarover te corresponderen.<sup>523</sup> Omdat de omvang van de werkzaamheden verder toenam, werd per 16 augustus 1934 een secretaris van de commissie benoemd. De Spaarkas voor Belegging in R.K. Kerkelijke Leeningen kwam herhaaldelijk ter sprake tijdens de vergaderingen. Op 17 oktober 1934 bijvoorbeeld door de goedkeuring op een voorstel om de bijdrage die de spaarkas kennelijk leverde aan de stichting Liefdewerk arme nieuwe parochies te verrekenen met de aflossing op de leningen. Ook blijkt duidelijk dat sommige parochies in problemen waren gekomen vanwege de lasten die zij op zich hadden genomen in verband met de bouw van scholen.

520 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 8 maart 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653.

521 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 7 juni 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653.

522 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 14 juni 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653.

523 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 16 augustus 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653.

Een voorbeeld daarvan was de parochie van de H. Jozef in Den Haag.<sup>524</sup> Op 22 december werd de kerkbesturen van drie parochies aangeraden zich in verbinding te stellen met de advocaat van het bisdom wanneer zij een oproep zouden ontvangen van de griffier van de rechtbank met daarin de verklaring dat zij in staat van faillissement zouden worden gesteld.<sup>525</sup>

Vanaf begin november 1934 werd gewerkt aan het eindrapport. Vooruitlopend op de publicatie van dat rapport richtte bisschop Aengenent zich op zondag 13 januari 1935 tot de gelovigen in zijn bisdom.<sup>526</sup> Hij benadrukte de noodzaak alle krachten in te spannen om faillissementen onder de nieuwe parochies en daarmee de vernietiging van het geloofsleven te voorkomen. ‘Achter schijnbare welstand heerste een buitengewoon hoge nood, die niet weinig werd vergroot door de onzettende crisis waarin de katholieke gemeenschap zich bevond.’ In zijn boodschap legde de bisschop uit wat de commissie had aanbevolen. In een nawoord werd een oproep geplaatst lid te worden van het liefdewerk voor arme parochies voor een bedrag van f 4,- per jaar.<sup>527</sup> De bisschop maakte duidelijk dat hij persoonlijk offers wilde brengen, maar maakte zijn aanbod afhankelijk van bijdragen uit het bisdom.<sup>528</sup> Berichten daarover verschenen de volgende avond in de pers.<sup>529</sup>

#### 2.4.3.2 *Het rapport van de Commissie voor de Regeling van het Kerkelijk Crediet*

In hun eindrapport schetsten de leden van commissie een beeld van de verwarring en onzekerheid die ze eind 1933 hadden aangetroffen toen ‘enige kerkbesturen hun crediteuren moesten melden dat zij slechts op verminderde voet aan hun renteverplichtingen konden voldoen’.<sup>530</sup> Tot januari 1935 hadden 42 parochies (van de in totaal 316 die het bisdom op dat moment telde) zich bij de commissie gemeld met een verzoek om hulp bij de schuldsanering. Drie parochies hadden op eigen kracht een oplossing gevonden. Op het moment van rapportage was over één parochie nog geen beslissing gevallen.

524 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 17 oktober 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653.

525 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 22 december 1934. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653.

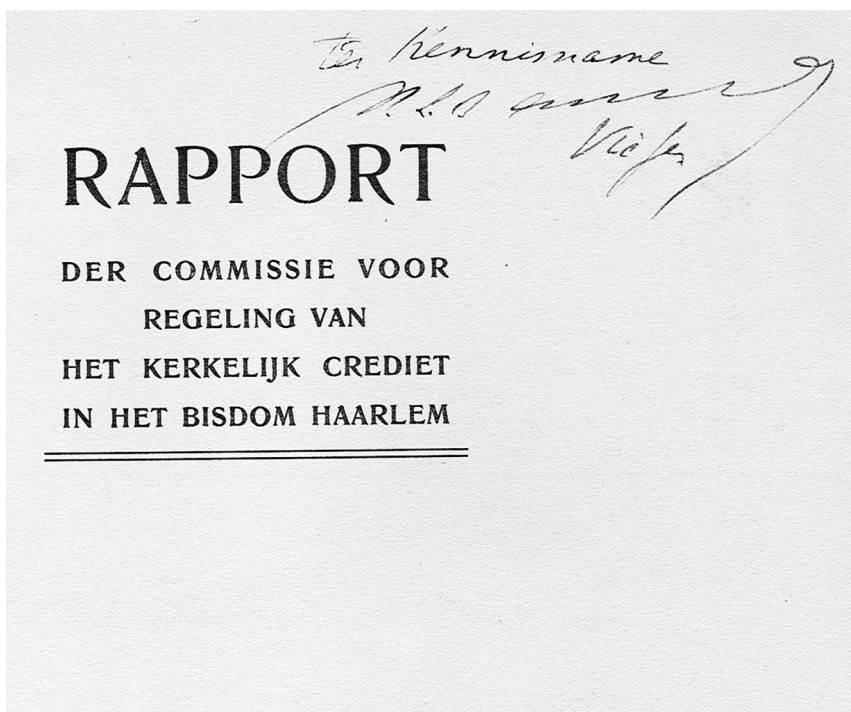
526 *Sint Bavo* 38 (1935) 3 – 10.

527 AE dossier 2165, map 149. *Maasbode* van 14 januari 1935.

528 *Sint Bavo* 38 (1935) 7 – 8.

529 Notulen van de Commissie tot Regeling van het kerkelijk krediet, 16 januari 1935. RANH, archief bisdom Haarlem, 1653. De notulen werden voortgezet tot 21 april 1942.

530 *Rapport van de Commissie (Haarlem 1935)* 1.



De financiële situatie van 38 parochies moest met behulp van de commissie worden opgelost. De financiële situatie van die parochies zag er als volgt uit:

*Tabel 2.22: overzicht van de schuldenlast en de aflossings – en renteverplichtingen per februari 1935 van de 38 parochies die zich hadden gemeld bij de Commissie (bedragen in guldens)*

|  |              |
|--|--------------|
| De totale schuldenlast van de parochies: | 17.800.000,- |
| Verschuldigde rente en aflossing         | 995.000,-    |
| Het bedrag dat kon worden betaald:       | 582.300,-    |
| <hr/>                                    |              |
| Tekort                                   | 412.700,-    |

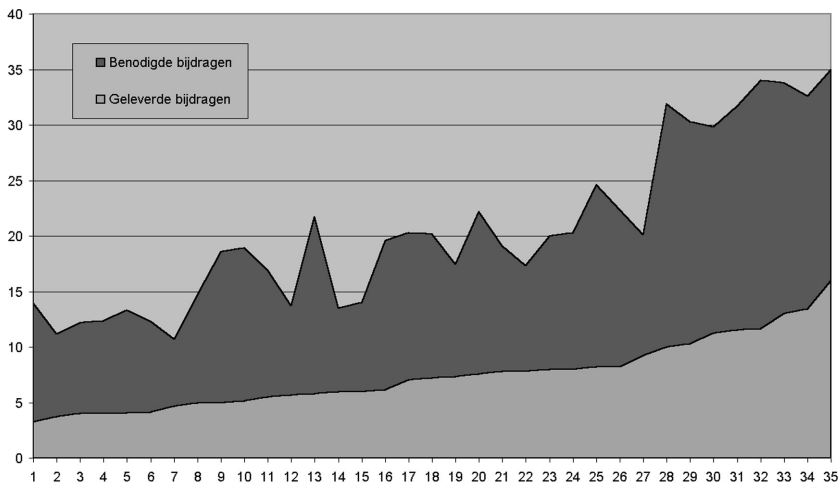
Bron: *Rapport der werkzaamheden van de commissie voor regeling van het kerkelijk krediet*, 6

Er was dus sprake van een enorm tekort bij de betaling van rente en aflossing. In een brief aan de gelovigen van het bisdom stelde bisschop Aengent dat zich vooral zou inspannen voor spoedige terugbetaling van het renteloos

verklaarde bedrag van f 4 miljoen.<sup>531</sup> De commissie was van mening dat dit tekort niet was veroorzaakt door de economische crisis of door verkwistend beheer van de kant van de kerkbesturen, al had de economische crisis de situatie wel erger gemaakt en spoediger aan het licht gebracht. De commissie constateerde ‘een zeer grote soberheid in de eigenlijke exploitatie van de kerkbesturen; belangrijke bezuinigingen waren niet mogelijk en in verschillende gevallen bleek de pastoor crediteur van zijn parochie voor een belangrijk deel van zijn salaris. De versiering van de kerkgebouwen vormde daarop een uitzondering. In veel parochies bleek de voorzitter van het kerkbestuur (= de pastoor) de zorg voor de versiering van het kerkgebouw te hebben opgevat als een persoonlijke taak, die kon worden vervuld buiten medezeggenschap van het kerkbestuur.’<sup>532</sup>

De werkelijke oorzaak van de financiële nood van een deel van de parochies in het bisdom Haarlem was naar de mening van de commissie een structurele overbelasting van de draagkracht van de parochianen.<sup>533</sup> Grafiek 7 biedt een overzicht van de gemiddelde opbrengst per paschant in de periode 1933 – 1934.

*Grafiek 7: de werkelijk geleverde bijdragen voor de betaling van rente en aflossing afgezet tegen de benodigde bijdragen in 35 parochies in het bisdom Haarlem (bedragen in guldens per paschant per jaar)*



Bron: Rapport van de Commissie voor Regeling van het Kerkelijk Crediet, Tabel V.

<sup>531</sup> *Sint Bavo* 38 (1935) 4.

<sup>532</sup> *Rapport van de Commissie*, 7.

<sup>533</sup> *Rapport van de Commissie*, 6-7. Opmerkingen van soortgelijke strekking waren al eerder gemaakt. *Sint Bavo* 20 (1917) 3 – 5.

De werkelijke bijdragen van de paschanten in de 35 onderzochte parochies lagen tussen f 3,25 en f 16,- per jaar terwijl die op grond van de financiële lasten van de parochie in de meeste gevallen minstens twee keer zo hoog hadden moeten zijn.<sup>534</sup> De opbrengst in de 'betere woonbuurten' in of bij de grote steden lag met f 11,- tot f 16,- duidelijk hoger dan in de 'arbeiderskwartieren' waar hij schommelde tussen f 3,75 en f 5,80. Opvallend was ook dat in kleinere parochies op het platteland het gemiddelde van de bijdragen belangrijk hoger lag dan in grotere stedelijke parochies. De opbrengst per paschant, uitgaande van een gezin van 4 tot 5 paschanten, diende vooral voor de exploitatie van het kerkgebouw, het onderhoud van de pastorie en de betaling van het salaris van de geestelijken. In het bedrag was niet verwerkt wat de geestelijken buiten hun salaris nog aan misstipendia en andere gelden van de gelovigen ontvingen. Evenmin was in deze bedragen verwerkt wat de parochianen opbrachten voor de armen, voor seminaristen en andere goede doelen, die wekelijks op minstens één collecte in de kerken beslag legden en evenmin was daarin verwerkt wat werd opgebracht voor de bewaarschool, voor nijverheidsonderwijs, voor het jeugdwerk, voor broederschappen, voor de verschillende vormen van missiewerk, voor sociale verenigingen en tal van andere zaken die bij een krachtig parochieleven horen.<sup>535</sup> Toch wilde de commissie dat structureel te lage niveau billijken. 'Het is dus niet overdreven te zeggen dat zelfs het laagste gemiddelde nog getuigt van een grote offerzin en (daarom) is het evenmin te begrijpen dat verhoging van inkomsten niet mogelijk blijkt. Om de gevolgen van de crisis uit eigen middelen te bestrijden zou een verhoging van de opbrengst per paschant met het drievoudige nodig zijn. En het is te begrijpen dat – een heel enkele uitzondering daargelaten – verhoging van inkomsten niet mogelijk blijkt.'<sup>536</sup>

Geconfronteerd met de structurele tekorten, waren de kerkbesturen wanhopig op zoek gegaan naar krediet op korte termijn om voldoende liquiditeit te behouden. Sommige kerkbesturen waren zelfs gaan speculeren en hadden grond gekocht in de hoop dat die in waarde zou stijgen of ze hadden met geleend geld effecten gekocht, met het doel om door hogere rente een overwinst te maken. Alles uiteraard met de beste bedoelingen. 'Bij de pogingen het verzuim te herstellen, heeft men meermalen zijn toevlucht genomen tot middelen, welke den toestand eerder verergerden dan verbeterden. De zogenaamde zakelijke en innerlijke waarden welke men ontwierp en aanbood, zijn bijna zonder enige uitzondering op een betreurenswaardig fiasco uitgelopen, omdat men noch bij de opzet noch bij de exploitatie of het beheer

534 Zie Tabel V van het *Rapport van de Commissie*.

535 *Rapport van de Commissie*, 6.

536 *Rapport van de Commissie*, 6.



daarvan over voldoende kennis beschikte of, zoo men daarover al beschikte, niet in staat was de zakelijkheid door te voeren op de wijze, welke nu eenmaal vereist werd'.<sup>537</sup> Verder werd onderhands geld geleend of spaarkassen ingericht, zodat steeds meer vreemd vermogen werd aangetrokken. Soms gebeurde dat op onderpand van subsidies die het rijk aan bijzondere scholen verstrekke.<sup>538</sup> Door ondeskundige boekhoudmethoden werd geleidelijk het speciale karakter van het kerkelijk krediet, dat werd gekenmerkt door een mengeling van liefdadigheids – en zakelijkheidselementen, aangetast.

Bij de opstelling van het saneringsplan was men uitgegaan van de financiële mogelijkheden van de parochies. De parochies, die zich bij de commissie hadden gemeld, werden ingedeeld in drie groepen:

1. Een groep parochies die rente en aflossing kon betalen, zij het dat het percentage werd verminderd tot 4% (4 parochies)
2. Een groep parochies die wel 4% rente konden betalen maar geen aflossing (8 parochies)
3. Een groep parochies die noch rente noch aflossing kon betalen (14 parochies)

Van twaalf parochies was op het moment van rapportage nog niet bekend hoe de schuld zou worden gesaneerd. Van de totale schuld van f 17,8 miljoen werd een bedrag van f 4.324.163,- renteloos verklaard. Gevoegd bij de rentevermindering van de andere leningen, betekende dat een aanzienlijke schadepost voor de crediteuren, wier aantal werd geschat op enige tienduizenden. Omdat het grootste deel van de crediteuren bestond uit gewone katholieken die in goed vertrouwen (een deel van) hun spaargeld hadden uitgeleend aan de parochies, achtte de bisschop zich verplicht het renteloos verklaarde deel van de schuld zo snel mogelijk af te lossen.<sup>539</sup> Het reddingsplan ging uit van termijn van twintig jaar. Ieder jaar zou een bedrag van f 200.000,- extra worden afgelost. Hoewel de bisschop aangaf dat hij bereid was 'grote, zelfs zeer grote offers' te brengen, verschaftte hij geen nadere details over zijn aanbod. Wel gaf hij in *Sint Bavo* aan wie binnen het bisdom geacht werden een bijdrage te leveren aan het wegwerken van de 'ongedekte schuld'. Dat waren de geestelijken, de rijkere kerkelijke instellingen, de bestaande instellingen voor dat doel en uiteraard de gelovigen, die niet alleen via de halfjaarlijkse collecte voor de arme kerken geacht werden gul te geven maar ook de kas van de eigen parochie zodat de besturen van de betrokken parochies konden voldoen aan hun jaarlijkse financiële verplichtingen van f 606.000,-.

<sup>537</sup> *Rapport van de Commissie*, 17.

<sup>538</sup> *Rapport van de Commissie*, 17-19.

<sup>539</sup> *Rapport van de Commissie*, 9 – 10 en *Sint Bavo* 38 (1935) 4 – 6. Correspondentie met de gedupeerde obligatiehouders is te vinden in RANH, archief bisdom Haarlem, 1656.

*Tabel 2.23: de bronnen voor de aflossing van de schuld van de parochies in de jaren dertig (bedragen in guldens)*

| De bronnen voor de aflossing van de schuld van de parochies | Bedragen  |
|---|-----------|
| Deel van het salaris van de priesters                       |           |
| Bijdragen van verschillende instellingen                    |           |
| Stichting Liefdewerk Arme Parochies                         |           |
| Inkomsten uit de collecte voor de Arme kerken               |           |
| Totaal  | 200.000,- |

Bron: *Sint Bavo* 38 (1935) 8 – 9

De leden van de commissie besloten hun rapport met een waslijst van aanbevelingen, die kunnen worden onderverdeeld in twee categorieën: aanbevelingen voor kerkbesturen en aanbevelingen voor het bisdom.

Enkele belangrijke aanbevelingen voor de kerkbesturen waren:

- De leden van deze besturen te doordringen van hun verantwoordelijkheid voor een zorgvuldige en overzichtelijke administratie. Dat moest onder andere gebeuren door de invoering van betere formulieren voor de Begroting en de indiening van de Rekening – en Verantwoording.
- Geen enkel onderdeel van de administratie, zoals het beheer van fondsen tot versiering van kerkgebouwen, van studiefondsen en van fundaties, mocht worden onttrokken aan de bevoegdheid van het kerkbestuur als geheel. Het kerkbestuur moest bovendien de eindverantwoordelijkheid aanvaarden voor het bestuur van parochiële scholen en instellingen voor jeugdwerk en parochiehuizen
- Wat betreft het beheer van kerkelijke fondsen werd voorgesteld beschikbare gelden in eerste instantie te gebruiken voor aflossing van schulden of tot inkoop van eigen obligaties en een regeling te treffen voor een nauwkeurig toezicht op de belegging of verandering van belegging van gelden.
- Wanneer bouwprocessen moesten worden gefinancierd, werd voorgesteld deze zoveel mogelijk met eigen vermogen te financieren. Op basis van een deugdelijk onderzoek naar de financiële draagkracht van een kerkbestuur en aan de hand van de werkelijke ontvangsten en uitgaven over de laatste jaren waarbij rekening werd gehouden met de bestaande schulden en lasten, kon dan worden bekeken of er eventueel ruimte bestond voor de plaatsing van leningen.

De aanbevelingen voor het bisdom waren:

- Het bedenken van een methode om de financiële draagkracht van nieuw op te richten parochies te vergroten. Op basis van een prognose van de ont-

wikkeling van de draagkracht kon eventueel een lening worden aangegaan op voorwaarde dat de annuïteit van het te lenen bedrag het op dat ogenblik aanwezige voordelige exploitatiesaldo niet zou overschrijden.

– De voorwaarden van eventuele leningen moesten in bijzonderheden aan de bisschoppelijke goedkeuring worden onderworpen; waarbij het evenwicht tussen de opeisbaarheid van de bedragen en de looptijd in de gaten moest worden gehouden. In de boeken van een kerkbestuur dat een lening had geplaatst, mochten geen direct opeisbare vorderingen meer voorkomen, tenzij een verantwoord bedrag aan lopende rekeningen voorhanden was.

– Machtiging tot het afsluiten van contracten mocht niet meer worden verleend tenzij een concept –contract ter inzage was voorgelegd.

– Bij de jaarlijkse controle moest nauwkeurig worden toegezien dat alle handelingen, waaruit rechten of verplichtingen voortvloeiden in overeenstemming waren of werden gebracht met de voorschriften van het Burgerlijk Wetboek.

– Alle aspecten van het bouwproces moesten worden uitgevoerd onder toezicht van een functionaris met een duidelijk omschreven bevoegdheid van het bisschoppelijk bestuur.

– Voor het toezicht op het beheer van de tijdelijke goederen enkele deskundigen in te schakelen op basis van Canon 1520, § 1.<sup>540</sup>

De leden van de commissie beseften dat invoering van dergelijke aanbevelingen zou betekenen dat kerkelijke besturen veel minder konden lenen dan tot dan het geval was geweest en dat ‘de tering naar de nering moest worden gezet’. Daarmee kwam in feite een einde aan het rijke roomse leven dat voor een groot deel was gefinancierd met geleend geld.<sup>541</sup> ‘Om deze aanbevelingen en maatregelen zo goed mogelijk te kunnen toepassen bij die kerkbesturen, wier financiën waren gesaneerd, zou de commissie graag zien dat haar controle over die besturen als voldoende werd erkend en deze dus niet aan de controle van een andere instantie, die een andere methode kon volgen, blijven onderworpen, opdat ieder misverstand en iedere verwarring welke daarvan mogelijk het gevolg zou kunnen zijn, vermeden worden’.<sup>542</sup>

De tekst van Appendix I van de Conventus Prosynodalis van 11 februari 1935 bewijst dat de bisschop van Haarlem de aanbevelingen van de commis-

540 ‘Om deze taak (administratie der tijdelijke goederen goed te kunnen vervullen, stelle de Ordinarius in zijn bisschopsstad een Raad in, welk bestaan moet uit een voorzitter (de ordinarius zelf), en twee of meer geschikte mannen – zo mogelijk ervaren in het burgerlijk recht – door de Ordinarius te kiezen na het kapittel te hebben gehoord, tenzij daarin door wet of gewoonte reeds op een bijzondere evenwaardige wijze behoorlijk is voorzien.

541 Plas, M. van der, *Uit het rijke Roomsche leven, een documentaire over de jaren 1925 – 1935*, 178 – 181.

542 *Rapport van de Commissie*, 22.

sie direct en soms bijna letterlijk opvolgde. Voortaan werd gewerkt met een aangepast reglement waardoor de besturen van de parochies in het bisdom Haarlem veel meer dan tevoren te maken kregen met bisschoppelijke instellingen bij beslissingen over financiën en bouwzaken. De trend naar centralisatie van het bouwproces, die was ingezet in 1926 met de benoeming van dekenale bouwinspecteurs, werd in februari 1935 afgerond met de aanstelling van een bisschoppelijke bouwinspecteur, wiens taken werden omschreven in de Bouwbepalingen van 1935.

#### 2.4.4 *De rol van de overheid bij de financiering van de katholieke kerkbouw*

De opheffing van het departement voor de Zaken van RK Eeredienst per 1 januari 1871 betekende niet dat de financiële banden tussen staat en kerk volledig waren verbroken.<sup>543</sup> Op grond van het eerste lid van artikel 168 van de Grondwet werden traktementen verstrekt door de overheid aan kerkleraars van de verschillende kerkgenootschappen en op grond van het tweede lid konden nieuwe traktementen worden toegekend. Een klein onderdeel van de begroting voor de verschillende Erediensten werd gevormd door de post subsidiëring van de kerkbouw.<sup>544</sup>

De verlening van nieuwe traktementen heeft veel stof voor discussie opgeleverd in de periode 1875 – 1935. In 1871 stelde mr. S. van Houten voor de bepalingen van artikel 168 aan te passen door het voor 1872 opgevoerde bedrag ten behoeve van nieuwe traktementen te halveren en het resterende bedrag toe te kennen als jaarlijkse toelage of in uitzonderlijke omstandigheden zoals bij de ontginning van woeste streken.<sup>545</sup> Zijn voorstel werd echter niet overgenomen door de Kamer. Een aantal kamerleden meende echter dat de Wet op de kerkgenootschappen van 1853 discriminatie in de hand werkte. Belastinggeld dat werd opgebracht door alle burgers kwam via artikel 168 alleen ten goede aan de kerkleraars van die kerkgenootschappen, die door de wet werden erkend. Een deel van de kamerleden, onder wie de afgevaardigden die behoorden tot kerkgenootschappen wier ‘kerkleraars’ niet werden ondersteund door de staat, was van mening dat niet alleen moest

<sup>543</sup> Het ministerie voor Hervormde Eredienst was opgeheven in 1866. Smidt, H.J., *Scheiding van staat en kerk en het budget van Eeredienst* (Assen 1872) passim.

<sup>544</sup> Artikel 168 (192) De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welke aard ook, thans door de onderscheidene godsdienstige gezindheden of derzelver leraars genoten wordende, blijven aan dezelfde gezindheden verzekerd. Aan de leraars welke tot nog toe uit ‘s Lands kas geen, of een niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden.

<sup>545</sup> *Handelingen der Staten – Generaal, Tweede Kamer, 1968 – 1969*, Bijlagen. 10 030, ‘Rapport van de Staatscommissie voor de Zaken van de Erediensten’, 8.

worden gestreefd naar een eerlijker verdeling van de traktementsgelden, maar ook naar een vermindering van de financiële afhankelijkheid van de kerkgenootschappen van de staat.

In de praktijk bleek echter juist sprake van het tegenovergestelde. De toelagen aan de bestaande kerkgenootschappen vertoonden een stijgende tendens. In de periode 1832 – 1872 nam de omvang van het bedrag dat aan de verschillende kerkgenootschappen werd toegekend toe met 50%. In 1872 stond ten behoeve van het katholieke kerkgenootschap een bedrag van f 651.590,- op de begroting.<sup>546</sup> Terwijl het bedrag gemoeid met traktementen steeg, daalde de post voor ondersteuning van nieuwe kerkgebouwen echter. Terwijl voor nieuwe katholieke kerken in 1870 nog een bedrag van f 18.000,- beschikbaar was, was dit in 1883 verminderd tot f 5.400,-.<sup>547</sup> Tot 1877 verleenden de provincies Noord – en Zuid – Holland en Zeeland kleine subsidies ten behoeve van de kerkbouw van de verschillende gezindten. Subsidieëring van de kerkenbouw werd vanaf 1885 pro memorie op de begroting vermeld.<sup>548</sup>

Tijdens de behandeling van afdeling VIII ( de kosten van de Erediensten) van hoofdstuk VIIb, de begroting van het ministerie van Financiën voor het jaar 1883, diende het christelijk gereformeerde kamerlid ds. J.H. Donner een motie van orde in: ‘De Kamer, van oordeel dat de toepassing van art. 168 van de Grondwet in onze tijd tot onbillijkheden leidt, gaat over tot de orde van de dag’.<sup>549</sup> De motie werd aangenomen en had tot gevolg dat de post ‘nieuwe traktementen’ pro memorie op de begroting werd vermeld. Voor elk nieuw traktement moest afzonderlijk krediet worden aangevraagd. In 1883 kwam de commissie voor de Grondwetswijziging met het voorstel de betalingen op grond van het eerste lid van artikel 168 te bevriezen en het tweede lid te schrappen. Dat betekende dat voortaan geen nieuwe traktementen konden worden verleend. Tot 1891 werden inderdaad geen nieuwe traktementen toegekend. Daarna werd de aanvraag in elk nieuw geval voorgelegd aan de Staten-Generaal.

Tussen 1879 en 1898 werd op grond van artikel 168 gemiddeld een bedrag van f 1,95 miljoen per jaar uitgetrokken voor de salarissen van de geestelijken van de verschillende kerkgenootschappen in hoofdstuk VII b van de be-

546 Van een bedrag van f 1.671.200,- in 1832 tot een bedrag van f 2.382.131,- in 1872. Smidt, H.J., *Scheiding van staat en kerk*, 78.

547 Smidt, H.J., *Scheiding van staat en kerk*, 84 – 85.

548 Verplanke, C.J., *Subsidieëring van de kerkenbouw*, 14.

549 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedurende het zittingsjaar 1882 – 1883*, 813 – 815.

groting van het departement van Financiën. Van dat bedrag kwam ongeveer een derde ten goede aan het katholiek kerkgenootschap.<sup>550</sup>

In 1891 werd de toekenning van nieuwe traktementen hervat. Vanaf het begin van de twintigste eeuw verstrekke de rijksoverheid een tegemoetkoming voor kosten die de kerkgenootschappen maakten bij de behartiging van de geestelijke belangen van werklieden die in dienst waren bij staatsbedrijven. Vanaf 1909 verleende het Staatsmijnbedrijf kerkbesturen van katholieke en hervormde gemeenten in de Limburgse mijnstreek tegemoetkomingen naar voorbeeld van soortgelijke steun die werd verstrekt door particuliere mijnen in België en in Duitsland.<sup>551</sup> In eerste instantie ging het om een vast bedrag dat aan twee kerkbesturen werd verstrekt en een bijdrage aan een aantal parochiebesturen van f 1,- per arbeider per jaar. In 1914 was hiermee een totaalbedrag gemoeid van f 3.188,-. Het werd op de begroting geboekt onder de post 'Algemene onkosten van het Staatsmijnbedrijf'.<sup>552</sup> De minister van Landbouw, Nijverheid en Handel stelde zich op het standpunt dat de Kamer in staat moest worden gesteld zich uit te spreken over dit onderwerp en stelde een symbolische verhoging voor van deze post met f 1,-. Na behandeling in beide Kamers werd de post goedgekeurd. Hij bleef van kracht tot na de Tweede Wereldoorlog.<sup>553</sup> In 1920 werd het bedrag verhoogd tot f 1,50 per arbeider plus een aanvullend bedrag van f 0,50 bestemd voor het levensonderhoud van de bedienaren van de godsdienst, die uitsluitend of in hoofdzaak werkzaam waren onder de bevolking van de door de staatsmijnen gestichte huizengroepen.

Verder werd geldelijke steun verleend bij de stichting, uitbreiding, inrichting en instandhouding van kerken, patronaten en christelijke huizen, afhankelijk van de intensiteit en de structuur van de betrokkenheid van het personeel van de kerkelijke gemeente of parochie. Soms kregen de predikanten gratis kolen, maar die regeling werd later vervangen door een uitkering in geld. Als gevolg van de uitbreiding van het Staatsmijnbedrijf, nam ook het bedrag toe dat was gemoeid met deze vorm van steun. Ging het in 1914 nog om f 3.188,-, in 1963 was dat al toegenomen tot een bedrag van f 450.000,-.<sup>554</sup> Bij de verstrekking van een dergelijke vorm van steun stelde de regering zich op het standpunt dat de staatsmijnen zich als grootste industriële werkgever in de

550 Zie daarvoor de overzichten in: *Verslag van de Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1889-90*, bij 19 september 1889 en *Handelingen 1899-1900*, bij 21 september 1899.

551 Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 15. Zie ook: *Katholiek Sociaal Weekblad* 16 (1917) 52 – 54.

552 Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 15.

553 In 1955 werd de hoogte van het bedrag aangepast tot f 2,50 en in 1968 tot f 4,- per jaar.

554 Verplanke, J.C., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 17.

provincie Limburg niet konden onttrekken aan verplichtingen ten opzichte van de geestelijke verzorging van het toenemende aantal werknemers dat zij in dienst had en dat werd uitgevoerd door de kerkgenootschappen, die door de uitbreiding van de arbeidersbevolking in de mijnbouw steeds hogere uitgaven moest maken. Ook bij grote waterbouwkundige werken die in opdracht van de staat werden uitgevoerd, werd de geestelijke verzorging van de betrokken arbeiders gesubsidieerd. Vanaf 1928 werden 'op verzoek van enige godsdienstige instellingen' subsidies verstrekt uit het Zuiderzeefonds voor de behartiging van de geestelijke en zedelijke belangen van arbeiders werkzaam bij de Zuiderzeewerken.<sup>555</sup> Aangezien het grondgebied van de nieuwe polder Wieringermeer behoorde tot het bisdom Haarlem, werd hiervoor de Zuiderzeestichting opgericht. Deze stichting kreeg tot taak kerkjes en/of hulpkerkjes te bouwen. Omdat daarvoor zeer beperkte financiële middelen beschikbaar waren, hield de bouwdirectie der Wieringermeer ten behoeve van de betreffende kerkgenootschappen gronden vrij in elk dorp en gaf ze uit in erfpacht tegen een canon van 1 cent per m<sup>2</sup> voor een periode van negentig jaar.<sup>556</sup> Per 1 juli 1928 werd voor iedere arbeider een bedrag van f 2,50 verstrekt aan het katholieke kerkgenootschap, de raad der gereformeerde kerk in Makkum en Kornwerd en de verenigingen 'Het Kompas' en 'Land in Zicht'. In totaal ging het daarbij om een bedrag van f 7.500,- dat werd geboekt op de begroting van het ministerie van Verkeer. Ook over deze subsidieverlening werd uitvoerig van gedachten gewisseld in de Tweede Kamer. Het resultaat daarvan was, dat het principe van subsidiëring van de kerkbouw werd gehandhaafd, terwijl het werd uitgebreid naarmate nieuwe polders in ontginning werden genomen. (zie daarvoor hoofdstuk 3)

Terwijl na 1885 in principe geen overheidssubsidies voor de kerkbouw werden verstrekt, werd onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen onder bepaalde omstandigheden afgeweken van dat principe.<sup>557</sup> In 1903 bleek

<sup>555</sup> Het verzoek om subsidie werd ingediend door de betrokken kerkbesturen, 'Het Kompas', Vereniging tot Behartiging van de geestelijke en zedelijke belangen der Zuiderzeearbeiders (aan de Friese kust) en door het Comité 'Land in Zicht', Vereniging ter behartiging van de geestelijke belangen van de Zuiderzeearbeiders (aan de Noord Hollandse kant). Het geld was gestemd voor de bouw van hulpkerken, ontspanningslokalen en evangelisatiegebouwen.

<sup>556</sup> 'Eerste mis in het Zuiderzeegebied' in: *Sint Bavo* 31 (1928) 344 – 345. Zie ook: 'Een R.K. Kerkje te Middenmeer' in: *Het R.K. Bouwblad* 5 (1933) 33 – 36.

<sup>557</sup> De uitzondering werd gevormd door het subsidie van f 600,- dat in 1809 bij KB 15 door koning Lodewijk napoleon werd toegekend aan de kerk van de H. Lodewijk in Leiden.

dat 221 gemeenten in Nederland op de een of andere manier subsidie verleenden te behoeve van de kerkbouw van de kerkgenootschappen.<sup>558</sup> In de jaren dertig werd subsidie verstrekt ten behoeve van de bouw van katholieke, hervormde en gereformeerde kerken in Slootdorp, Middenmeer en Wieringerwerf.<sup>559</sup> Ten behoeve van de bouw van de kerken van de H. Geest in Slootdorp en de H. Maria Sterre der Zee in Middenmeer werd een rijksbijdrage verstrekt van f 6.000,- per kerkgebouw. Voor het bouwproces van de H. Christus Koning in Wieringerwerf, gebouwd in de periode 1938 – 1940, werd een subsidie van f 10.000,- verleend plus een subsidie van f 2.000,- voor de toren. Voor de exploitatiekosten werd met ingang van 1937 een subsidie van f 700,- verstrekt, die ieder jaar met f 100,- werd verminderd. Ook de traktementen van de predikanten kwamen gedurende een aantal jaren voor een subsidie van f 1.000,- per jaar in aanmerking.<sup>560</sup>

## 2.5 Conclusie

In de zestig jaren tussen 1875 en 1935 verdubbelde het aantal katholieken in het bisdom Haarlem. Vanaf ongeveer 1910 was het bisdom Haarlem het grootste bisdom in de Nederlandse kerkprovincie. Dat zou zo blijven tot de ingrijpende herindeling van de Nederlandse kerkprovincie in 1956. Deze expansie van het katholieke bevolking plaatste de geestelijkheid voor grote problemen. Vooral de migratie van katholieken naar stedelijke gebieden zorgde voor grote problemen. In een poging de organisatie van de zielzorg aan te passen, richtten de bisschoppen van Haarlem tussen 1875 en 1935 meer dan honderd nieuwe parochies op. In elk van die parochies moest niet alleen een kerk worden gebouwd, maar ook worden gezorgd voor instellingen van maatschappelijke zorg zoals scholen. Zonder dat daarvoor een adequate financiering bestond.

Vanwege de enorme eisen die de expansie van de katholieke bevolking stelde aan de geestelijke infrastructuur, onderging het kerkelijke bouwproces drie belangrijke wijzigingen in de periode 1875 – 1935: het werd gecodificeerd, gekatholiseerd en gecentraliseerd.

De codificering voltrok zich onder druk van katholieke vak – en standsorganisaties. Tussen 1880 en 1935 hebben de bisschoppen van Haarlem de

558 Wiardi Beckmanstichting ‘Overheidssubsidie voor bouw van kerken en bezinningscentra’, 7.

559 Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 20 – 23.

560 Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 24 – 25. Zie ook: Archief VROM, archief WPK 873, map 2. De drie kerkjes werden als gevolg van de inundatie die van april tot december 1945 duurde zwaar beschadigd, maar daarna hersteld.



bouwregelgeving in het bisdom aangepast aan de telkens wisselende omstandigheden en steeds uitgebreider op schrift gesteld. Terwijl de bouwregelgeving in 1913 nauwelijks enkele bladzijden besloeg, kon daarmee in 1935 een klein boekdeel worden gevuld.

De ‘katholisering’ van het bouwproces betekende dat het kerkelijke bouwproces steeds duidelijker sporen van verzuiling begon te vertonen. Het was een vorm van ‘verplichte winkelnering’ voor kerkbesturen. Deze ontwikkeling betrof alle facetten van het bouwproces. Van aanbesteding tot uitvoering en oplevering. Vanaf 1920 mochten kerkbesturen op grond van de regelgeving alleen bepaalde katholieke (onder)aannemers opdrachten verstrekken.

De centralisering, tenslotte, betrof het toezicht op het bouwproces. Nadat in de jaren zeventig van de negentiende eeuw een eind was gekomen aan het toezicht op de financiering van kerkelijke bouwprocessen door de burgerlijke overheid, berustte die taak geheel bij de kerkelijke overheid. Afgezien van de voorschriften uit het algemeen reglement voor parochiële kerkbesturen (de inzending van begrotingen en de rekening en verantwoording aan het bisdom, eventuele correspondentie en de jaarlijkse visitatie door de deken) bestond daarvoor geen regelgeving. Het toenemende aantal bouwprocessen, vooral in de nieuwe parochies en het gebrek aan eigen vermogen bij zowel parochies als het bisdom Haarlem stelde steeds hogere eisen aan het zakelijk inzicht van kerkbesturen. De toenemende complexiteit van het bouwproces en de groei van de bedragen daarmee gemoeid, maakten het noodzakelijk dat een deskundige inspecteur gedurende de loop van het hele bouwproces toezicht hield op alle functies.

Het financiële debacle dat een aantal parochies en ook het bisdom Haarlem trof in de loop van de jaren dertig van de twintigste eeuw, maakte een strengere vorm van toezicht op het kerkelijke bouwproces onvermijdelijk. Onder druk van omstandigheden werd strengere regelgeving binnen het bisdom Haarlem in 1935 ingevoerd. Door een samenloop van omstandigheden die werd gekenmerkt door een snelle groei van het aantal katholieken in de steden, een snelle uitbreiding van het aantal parochies en een periode van betrekkelijke hoogconjunctuur hadden kerkbesturen met toestemming van het bisdom Haarlem enorme bedragen aan vreemd vermogen kunnen aantrekken. Die werden onder andere besteed ten behoeve van de kerkbouw.

In de jaren twintig veranderden maatschappij en financiële wereld ingrijpend. Als gevolg van een korte periode van hoogconjunctuur leek financiering met vreemd vermogen een steeds aantrekkelijker optie, ook voor instellingen van liefdadige aard, zoals kerken. Dat was vaak ook letterlijk het geval. Onder invloed van de voortdurende toename van het aantal katholieken en een toenemende kastroom, maakten niet alleen parochies, ook andere kerkelijke instellingen op ruime schaal gebruik van vreemd vermogen

bij de financiering van kerkelijke voorzieningen. Niet voor niets is de periode 1925 – 1935 gekenschetst als de periode van ‘het rijke Roomse leven’.<sup>561</sup>

De bedragen gemoeid met de katholieke kerkbouw namen aanzienlijk toe. In tabel 2.1 werd op basis van de gegevens van databases 1 en 2 een indruk gegeven van het aantal bouwprocessen dat werd uitgevoerd in deze periode. Gemiddeld waren dat 6.8 bouwprocessen per jaar, waarvan 3.8 resulteerden in nieuwbouw. Terwijl sprake was van een vrij constant volume aan nieuwbouw in de jaren tot 1920, werd de periode 1920 – 1935 gekenmerkt door een spectaculaire stijging, die zeer goed zichtbaar is in grafiek 3. Op basis van de gegevens van de tabellen 2 en 3 heb ik in tabel 2.24 een schatting gemaakt van de investering die werd verricht in de nieuwbouw van kerken in de periode 1875 – 1935. Met de bouw van de 228 nieuwe kerken en 179 bouwprocessen van andere aard in het bisdom Haarlem in de periode 1875 – 1935 was naar schatting een bedrag gemoeid van ruim f 41 miljoen.

*Tabel 2.24: een schatting van de kosten die gemoeid waren met de bouw van de 228 nieuwe katholieke kerken in het bisdom Haarlem in de periode 1875 – 1935 (bedragen in guldens)*

| Periode     | Aantal<br>nieuwe kerken | Gemiddeld<br>geschat bedrag | Totaal<br>geschat bedrag |
|-------------|-------------------------|-----------------------------|--------------------------|
| 1875 – 1885 | 32                      | 80.000,-                    | 2.560.000,-              |
| 1885 – 1895 | 39                      | 90.000,-                    | 3.510.000,-              |
| 1895 – 1905 | 32                      | 100.000,-                   | 3.200.000,-              |
| 1905 – 1915 | 30                      | 110.000,-                   | 3.300.000,-              |
| 1915 – 1925 | 25                      | 175.000,-                   | 4.375.000,-              |
| 1925 – 1935 | 70                      | 250.000,-                   | 17.500.000,-             |
| Totaal      | 228                     | 151.075,-                   | 34.445.000,-             |

Bron: database 2 en tabel 3

In het licht van de historische prijsgegevens van tabel 5 kan echter de vraag worden gesteld naar de juistheid van de schattingen. Zelfs op basis van de betrekkelijk kleine percentages bouwprocessen waarvan historische gegevens bekend zijn, lijkt er reden te veronderstellen dat de ontwikkeling van de prijzen van kerkgebouwen een sterkere stijging doormaakte dan tabel 2.24 suggereert. Vooral opvallend in grafiek 5 is de top in de periode 1905 – 1915.

<sup>561</sup> Plas, M. van der, *Uit het rijke Roomsche leven, een documentaire over de jaren 1925 – 1935* (Baarn 1992)

*Tabel 2.25: een schatting van de verhouding tussen EV, VV en subsidies (bedragen in guldens)*

| Herkomst  | Bedrag       | Percentage |
|-----------|--------------|------------|
| EV        | 14.376.250,- | 35%        |
| VV        | 26.698.750,- | 65%        |
| Subsidies | p.m.         | 0%         |
| Totaal    | 41.075.000,- | 100%       |

Bron: database 2 en de tabellen 2 en 3

Aangezien voor die periode betrekkelijk weinig gegevens voorhanden waren en daarin onder andere de kosten werden verwerkt van het bouwproces van de tweede fase van de kathedrale basiliek van de H. Bavo, moet voorshands rekening worden gehouden met de mogelijkheid van een statistische afwijking.

In tabel 2.25 is een scenario gemaakt van de financiering van de 407 bouwprocessen die werden uitgevoerd in de periode 1875 – 1935.

Onder invloed van de toename van het aantal nieuwe parochies in de grote steden, nam het percentage eigen vermogen af. Uit de gegevens van tabel 2 blijkt dat de parochies in deze periode gemiddeld niet meer dan 21% van de bouwkosten aan EV in kas hadden. Omdat ook in de periode 1875 – 1935 meer kerken in plattelandsparochies werden gebouwd, waar het percentage eigen vermogen enigszins hoger lag, heb ik het gemiddelde percentage EV voor alle parochies op 35% gesteld of een bedrag van f 14,3 miljoen.

In 2.4.4 bleek dat de verschillende overheden vanaf 1885 nauwelijks meer subsidies verstrekten ten behoeve van de kerkbouw. Omdat het totaal aan subsidies dat in de westelijke provincies werd verstrekt in de periode 1875 – 1935 waarschijnlijk niet eens bedrag van f 410.000 bereikte of een percentage van 1% van de totale investering in de kerkbouw, is het percentage subsidie in tabel 2.25 op 0% gesteld.

Vanwege de relatieve achteruitgang van de hoeveelheid eigen vermogen en de bijna volledige afwezigheid van subsidies, hadden kerkbesturen in het bisdom Haarlem in de periode 1875 – 1935 voor de financiering van hun kerkelijke bouwprocessen geen alternatief dan financiering door middel van vreemd vermogen. Een bedrag van ruim f 26 miljoen werd geleend voor de bouw van kerken. Die kerkelijke leningen werden deels via de openbare emissiemarkt geplaatst en voor een ander deel via de onderhandse markt. Het overzicht dat werd gepresenteerd in tabel 2.19 lijkt de conclusie te rechtvaardigen dat

parochies in geen enkel Europees bisdom op zo'n ruime schaal leenden ten behoeve van de financiering van de kerkbouw.

## Hoofdstuk 3

### DE PERIODE 1935 – 1965: KERKBOUW WORDT EEN ZAAK VAN PLANNING

#### 3.1. Kwantitatieve ontwikkelingen

De indeling van dit hoofdstuk is als die van beide voorgaande hoofdstukken. In het eerste deel worden algemene gegevens over de ontwikkeling van de kerkbouw voor de periode 1935 – 1965 gepresenteerd. Daarna wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van de katholieke bevolking in het bisdom Haarlem. In het tweede deel van het hoofdstuk wordt onderzocht hoe de institutionele context van het kerkbouwproces veranderde in deze periode. Het derde en het vierde deel bevat de micro – en de macroanalyse. Het vijfde deel bevat een analyse van de manier waarop de overheid de kerkbouw subsidieerde. Het hoofdstuk wordt afgesloten met conclusies.

##### *3.1.1 De ontwikkeling van het aantal kerkelijke bouwprocessen in de periode 1935 – 1965*

Zoals blijkt uit grafiek 3 werd de periode 1935 – 1945 gekenmerkt door een sterke daling van het aantal kerkelijke bouwprocessen in het bisdom Haarlem. Tussen 1935 en 1945 werden in totaal niet meer dan 29 kerkelijke bouwprocessen uitgevoerd waarvan 11 gevallen van nieuwbouw en drie noodkerken. Dat was een aanzienlijke achteruitgang vergeleken bij de periode 1925 – 1935 toen 110 kerkelijke bouwprocessen werden uitgevoerd, waarvan 70 nieuwbouwprocessen. Als belangrijkste oorzaken voor die sterke daling kunnen worden genoemd:

- het veel strakkere toezicht dat het bisdom hield op de manier waarop de kerkbouw werd gefinancierd op grond van de maatregelen die in 1935 waren afgekondigd.
- beperkende maatregelen die werden genomen tijdens de oorlogsjaren. Per 1 juli 1942 werden alle bouwwerken stilgelegd die niet direct verband hielden met de Duitse oorlogsinspanning.<sup>1</sup> Ook de kerkbouw werd daardoor

1 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen, de rol van de rijksoverheid bij weder-*

getroffen. De kerk van de H. Paulus in de Rotterdamse wijk Schiebroek, voltooid in september 1942, was de laatste katholieke kerk in het bisdom Haarlem die tijdens de Tweede Wereldoorlog werd ingezegend.<sup>2</sup>

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ontstond aanzienlijke schade aan katholieke kerken en kerkelijke gebouwen zoals blijkt uit tabel 3.1.

*Tabel 3.1: het aantal beschadigde en verwoeste kerken in Nederland in 1945 (bedragen in guldens)*

| Bisdom    | Beschadigd (> f 3.000,-) |                   |    | Verwoest |              |    |
|-----------|--------------------------|-------------------|----|----------|--------------|----|
|           | Aantal                   | Schade-<br>bedrag | %  | Aantal   | Schadebedrag | %  |
| Utrecht   | 73 + 3                   | 4.844.130,-       | 14 | 10       | 3.114.500,-  | 13 |
| Breda     | 65 + 2                   | 8.629.446,-       | 25 | 11       | 2.341.000,-  | 10 |
| Haarlem   | 42 + 1                   | 1.159.810,-       | 3  | 12       | 5.411.500,-  | 22 |
| Den Bosch | 163 + 11                 | 11.344.591,-      | 33 | 36 + 2   | 7.464.000,-  | 30 |
| Roermond  | 95 + 8                   | 8.586.124,-       | 25 | 30 + 1   | 6.103.500,-  | 25 |
| Totaal    | 438 + 25                 | 34.564.101,-      |    | 99 + 3   | 24.434.500,- |    |

Bron: 'De situatie van de kerkenbouw in Nederland na de oorlog' in: *Katholiek archief* 7 (1952) 1019 – 1020.

Uit tabel 3.1 kan worden afgeleid dat de schade aan kerkgebouwen in het bisdom Haarlem minder groot was dan in de bisdommen in het zuidoostelijke deel van het land. Terwijl het bisdom met 42 beschadigde kerkgebouwen en één beschadigde religieuze inrichting procentueel licht was getroffen, bevond het zich met twaalf verwoeste kerken in de middenmoot. Het betrekkelijk langzame tempo waarmee het herstel werd ingezet, had enerzijds te maken met absolute voorrang die werd gegeven aan de woningbouw en het herstel van de industrie en anderzijds met de financiële positie van veel parochies in het bisdom Haarlem.

De nieuwbouw kwam weer enigszins op gang toen in 1947 in de Haagse wijk Marlot de kleine kerk van het Onbevlekt Hart van Maria werd ingewijd,

*opbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940 – 1963)* (Den Haag 1989) 28

<sup>2</sup> Het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem financierde dit bouwproces dat f 172.000,- kostte. Advies van de bouw-inspecteur van het bisdom van 17 april 1941 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1046. Zie ook: *St.- Paulus* 25 jaar, 23 – 48.

de eerste nieuwe katholieke kerk na de Tweede Wereldoorlog in het bisdom Haarlem. Heel geleidelijk kwam in de jaren daarna een ingewikkelde combinatie van bouwopgaven op gang, waarin herbouw zo goed mogelijk werd gecombineerd met nieuwbouw. Tabel 3.2 bevat de essentiële gegevens voor deze periode

*Tabel 3.2: het aantal bouwprocessen uitgevoerd in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965 (daarbij inbegrepen is het aantal bouwprocessen uitgevoerd in het bisdom Rotterdam sinds 1956)*

| Totaal | Nieuwbouw | Noodkerken | Overig | Bouwpro-<br>processen/jaar | Nieuwbouw/<br>jaar |
|--------|-----------|------------|--------|----------------------------|--------------------|
| 243    | 97        | 69         | 77     | 8.1                        | 5.5                |

Bron: database 1 en 2

*Tabel 3.3: het aantal nieuwbouwprocessen uitgevoerd in de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1947 – 1963 afgezet tegen de nieuwbouwactiviteit in de andere bisdommen van de Nederlandse kerkprovincie*

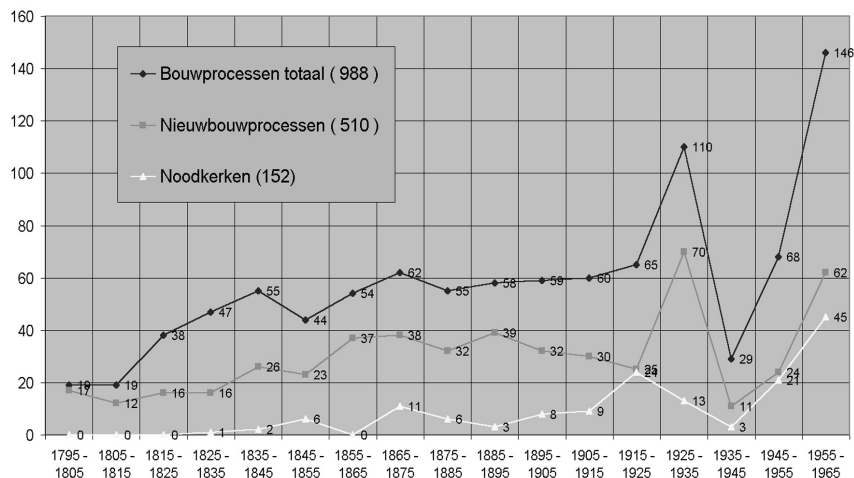
| Jaar   | Haarlem | R'dam | Utrecht | D'Bosch | Breda | G'ningen | R'mond |
|--------|---------|-------|---------|---------|-------|----------|--------|
| 1947   | 1       |       |         | 2       |       |          |        |
| 1948   | 1       |       | 3       | 2       | 1     |          | 2      |
| 1949   | 1       |       | 7       | 3       | 3     |          | 4      |
| 1950   | 5       |       | 5       | 5       | 5     |          | 8      |
| 1951   | 6       |       | 21      | 8       | 3     |          | 6      |
| 1952   | 7       |       | 4       | 16      | 3     |          | 11     |
| 1953   | 8       |       | 12      | 8       | 3     |          | 12     |
| 1954   | 6       |       | 7       | 7       | 2     |          | 11     |
| 1955   | 4       |       | 9       | 5       | 2     |          | 8      |
| 1956   | 6       |       | 2       | 6       | 1     |          | 7      |
| 1957   | 1       | 2     | 5       | 8       | 2     |          | 7      |
| 1958   | 5       | 5     | 5       | 3       | 1     | 3        | 11     |
| 1959   | 3       | 3     | 8       | 13      | 2     | 3        | 6      |
| 1960   | 5       | 3     | 3       | 3       | 2     | 1        | 6      |
| 1961   | 4       | 6     | 8       | 4       | 1     | 4        | 8      |
| 1962   | 5       | 1     | 14      | 22      | 1     | 4        | 8      |
| 1963   | 2       | 4     | 5       | 1       | 2     | 1        | 1      |
| Totaal | 73      | 24    | 118     | 116     | 34    | 16       | 116    |

Bron: *Lijst van Nederlandse kerken 1947 – 1963, samengesteld in opdracht van de dr. G. van der Leeuwstichting* (1963)

In de periode 1947 – 1965 werden in totaal 97 nieuwe katholieke kerken gebouwd in het bisdom Haarlem. In de periode 1935 tot 1956 werden in het oude bisdom Haarlem in totaal 45 nieuwe kerken gebouwd. In de periode 1956 tot 1963 zijn daar in het nieuwe bisdom Haarlem 26 nieuwe kerken bijgebouwd en in het nieuwe bisdom Rotterdam eveneens 26 nieuwe kerken. Dat aantal van 97 nieuwbouwprocessen uitgevoerd in de bisdommen Haarlem en Rotterdam vertegenwoordigde ongeveer een vijfde van het totaal van 498 nieuwe katholieke kerkgebouwen die tussen 1947 en 1963 in de Nederlandse kerkprovincie werden gerealiseerd. Tabel 3.3 geeft een beeld van de kerkelijke bouwactiviteit in het bisdom Haarlem, het bisdom Rotterdam, dat in 1956 werd afgesplitst van het oude bisdom Haarlem en de andere bisdommen in de Nederlandse kerkprovincie.

Uit tabel 3.3 blijkt dat in de bisdommen Utrecht, Den Bosch en Roermond in de periode 1947 – 1963 een groter aantal bouwprocessen werd gerealiseerd dan in het bisdom Haarlem. De hogere productie in de andere bisdommen kan waarschijnlijk voor een deel worden verklaard uit de aanzienlijke verschillen in de bouwkosten tussen de verschillende bisdommen. Uit tabel 3.14 blijkt dat voor het bedrag dat was gemoeid met de financiering van een kerk in het bisdom Haarlem (en vanaf 1956 in het bisdom Rotterdam) in de andere bisdommen in de Nederlandse kerkprovincie twee kerken konden worden gebouwd.<sup>3</sup> Afgezien van de schade als gevolg van de oorlogs-

*Grafiek 3: het totaal aantal bouwprocessen, nieuwbouwprocessen en noodkerken in het aartsbisdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 - 1965*



Bron: Database 1 en 2



activiteiten, had de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1945 – 1965 te maken met dezelfde combinatie van opgaven die zich in de periode na afloop van de Eerste Wereldoorlog had gemanifesteerd: een snelle groei van het aantal katholieken in de nieuwe wijken van de grote steden en een nog snellere stijging van de bouwkosten. Tenslotte had het bisdom Haarlem nog te maken met de nasleep van de crisis van het kerkelijk krediet.

Daarom kan het nauwelijks verbazen dat in de periode 1945 – 1965 meer noodkerken werden gebouwd dan ooit tevoren. Het aantal noodkerken was in de periode 1945 – 1955 nog even groot als in de periode 1915 – 1925. Maar in de periode 1955 – 1965 verdubbelde het aantal noodkerken ten opzichte van de voorafgaande decade. Op 1 juli 1956 waren op diverse plaatsen in het bisdom Haarlem twaalf noodkerken in gebruik en de bouw van negentien noodkerken in voorbereiding. Tussen 1958 en 1960 werden in het bisdom Rotterdam 23 noodkerken ingericht.<sup>4</sup> In 1956 liet de bisschop van Haarlem weten dat het gebruik van noodkerken hem om financiële redenen zorgen baarde. ‘Noodkerken betekenen kerkennood’ stelde hij. Juist vanwege de snelle stijging van de bouwkosten moest alle aandacht worden gericht op fondsenwerving ten behoeve van de bouw van definitieve kerken. Uit tabel 3.4 blijkt dat het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965 verder verstedelijkte. Het aantal bouwprocessen in de stedelijke gebieden van het bisdom bleef groeien en overtrof het aantal bouwprocessen in landelijke gebieden in de periode na 1955.

*Tabel 3.4: het aantal bouwprocessen uitgevoerd in de periode 1935 – 1965 onderverdeeld naar stedelijke en landelijke staties*

| Periode     | Stedelijk | Landelijk | Totaal | Percentage<br>stedelijk tov totaal |
|-------------|-----------|-----------|--------|------------------------------------|
| 1935 – 1945 | 14        | 16        | 30     | 46%                                |
| 1945 – 1955 | 34        | 34        | 68     | 50%                                |
| 1955 – 1965 | 82        | 63        | 145    | 56%                                |
| Totaal      | 130       | 113       | 243    | 53%                                |

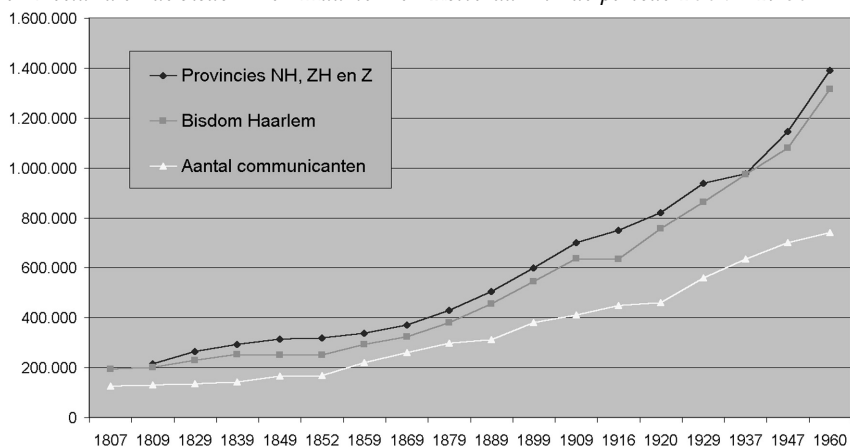
Bron: database 2. N.B. de percentages zijn afgerond op hele getallen.

4 ‘Samenvatting en conclusies van een bespreking van enige leden van de Situeringscommissie op vrijdag 8 november 1957’ in: NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 4.

### 3.1.2 De ontwikkeling van de katholieke bevolking in het bisdom Haarlem

In 1936 telde het bisdom Haarlem 318 parochies verdeeld over twintig dekenaten. Twintig jaar later was het aantal parochies toegenomen tot 355.<sup>5</sup> Als gevolg van de aanhoudende groei van de bevolking in de westelijke provincies was het bisdom Haarlem rond 1900 het grootste bisdom van de Nederlandse kerkprovincie geworden en zou dat blijven tot 1956.<sup>6</sup> Uit de cijfers van de volkstelling van mei 1947, de eerste die na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd gehouden, bleek dat het percentage katholieken in Nederland was gestegen van 36,4% in 1930 tot 38,5% van de bevolking. Daarmee werd bevestigd dat het katholieke kerkgenootschap sinds 1930 het grootste kerkgenootschap in Nederland was. De toename van het aantal katholieken was echter geen bron van onverdeelde vreugde. De groei van het aantal katholieken in het bisdom Haarlem concentreerde zich in de periode tussen 1930 en 1947 vooral in de gebieden rond de grote steden in het westen van Nederland. In het dekenaat Schagen nam de bevolking in die periode toe met 50%, in de dekenaten Alkmaar, Leiden en Poeldijk bedroeg de groei 40% terwijl in de dekenaten Purmerend, Noordwijk en Haarlem sprake was van een groeipercantage van 35%. Ook kon in de dekenaten Beverwijk en

*Grafiek 2: de ontwikkeling van het aantal katholieken en communicanten in de provincies Zuid - Holland, Noord - Holland en Zeeland, het aartsbisdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1807 - 1960*

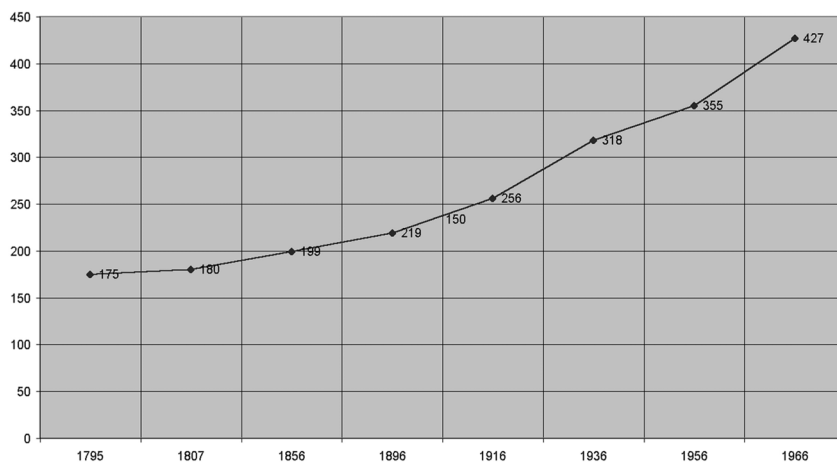


Bron: Zie de toelichting bij tabel 4.

<sup>5</sup> *Pius Almanak* 66 (Alkmaar 1940) 357 – 374 en Jansen, Th.A.J., *De pater op de pastorie*, 101.

<sup>6</sup> In 1923 telde het bisdom Haarlem 717.550 katholieken, bijna tweehonderd-duizend zielen meer dan het bisdom Den Bosch dat met 535.869 op de tweede plaats kwam. *Sint Bavo* 27 (1924) 167.

*Grafiek 4: de ontwikkeling van het aantal staties en parochies in het bisdom Haarlem in de periode 1795 tot 1965 (na 1956 de bisdommen Haarlem en Rotterdam)*



Bron: Jansen, Th. A.J., *De pater op de pastorie*, 101

Vlaardingen een sterke groei worden geconstateerd met percentages van resp. 53 en 51%. Merkwaardig genoeg bleef in die tijd de bevolkingsgroei van de dekenaten Rotterdam en Amsterdam daarbij achter. In absolute aantallen gezien was de groei het sterkst in de dekenaten Den Haag, Amsterdam en Haarlem, die een toename registreerden van het aantal katholieken met resp. 29.000, 21.000 en 14.000.<sup>7</sup>

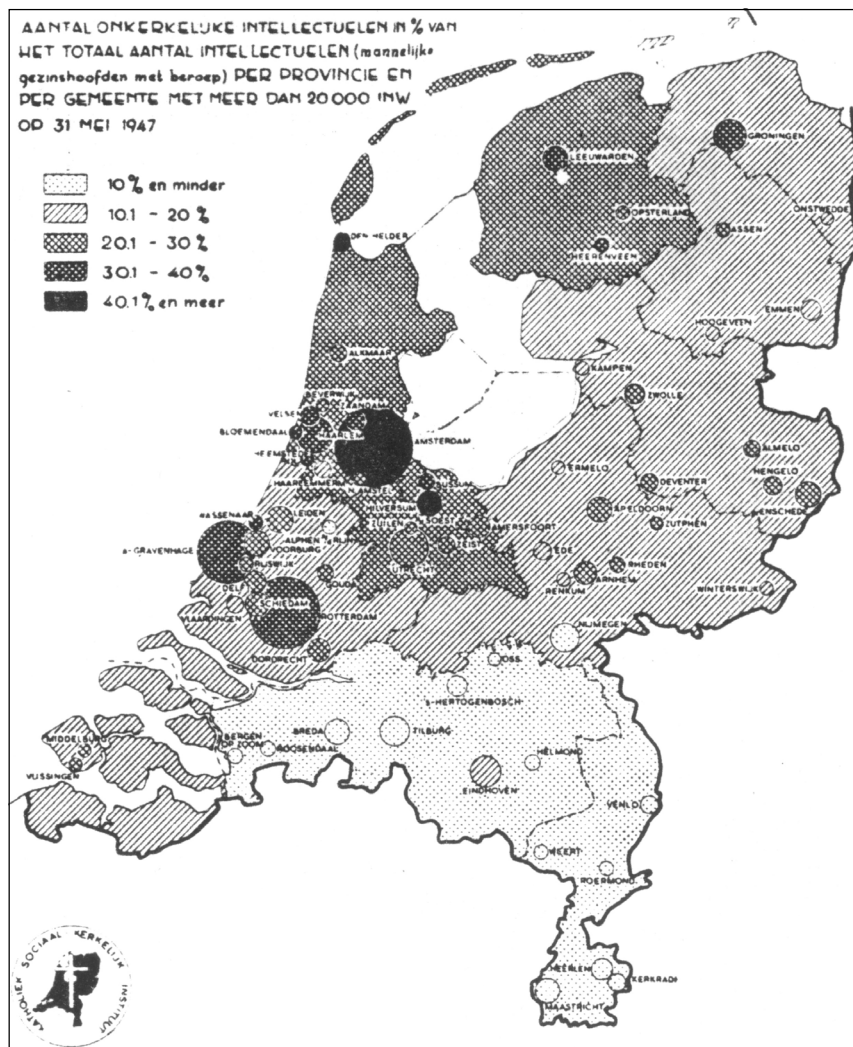
Om verschillende redenen beschouwde men het bisdom Haarlem als ‘het moeilijkste bisdom’ van de Nederlandse kerkprovincie. Bijna de helft (45%) van de katholieken in het bisdom Haarlem woonde in de drie grote steden en stond ‘daarom bloot aan allerlei gevaren die katholieken in stedelijke gebieden belaagden’.<sup>8</sup>

De problemen die in de jaren twintig van de twintigste eeuw op het gebied van de zielzorg in de verstedelijkte gebieden werden gesignaleerd, traden na de Tweede Wereldoorlog in versterkte mate aan de dag.<sup>9</sup> Bekende symptomen van die problematiek waren een stijging van het aantal katholieken dat

7 ‘Overzicht van de bevolkingstoename in het bisdom Haarlem per dekenaat van 1930 – 1947’, stukken betreffende kerkenbouwzondag 1952, 2. ABBH, doos XXII.

8 *Memorandum inzake de ‘Rendabiliteit’ der bouwkosten van kerken en kerkelijke gebouwen van het R.K. Kerkgenootschap*, KASKI rapport no.55 (Den Haag 1951) 4. Zie ook 2.1.2.

9 Zie daarvoor 2.1.2.



Kaart 4: De geestelijke noodgebieden in de Nederlandse kerkprovincie in 1952  
KASKI rapport 84

de paasplicht niet meer vervulde en een toename van het aantal gemengde huwelijken.<sup>10</sup> Naar aanleiding van die ontwikkelingen bracht het wetenschappelijk bureau van de katholieke kerk, het KASKI, in 1952 het rapport ‘Geestelijke Noodgebieden’ uit.<sup>11</sup>

Op een aanzienlijk aantal gebieden binnen het bisdom Haarlem werd de term ‘geestelijk noodgebied’ van toepassing geacht. Het rapport onderscheidde twee soorten noodgebieden: enerzijds de steden waar de positie van de katholieke kerk als gevolg van de maatschappelijke veranderingen sinds 1900 ‘precair’ was geworden vanwege de gestage toename van het percentage ‘onkerkelijken’. Anderzijds werden ook de ‘diaspora-gebieden’ als noodgebied aangeduid. In dergelijke gebieden namen katholieken als gevolg van historische ontwikkelingen al eeuwenlang een minderheidspositie in. Een voorbeeld van zo’n diasporagebied is de strook die zich uitstrekt van Walcheren tot Groningen, waar gemiddeld niet meer dan 1,6% van de bevolking katholiek is.<sup>12</sup> Het rapport van het KASKI bevestigde nog eens dat de onkerkelijkheid vooral de bevolking van de grote steden trof. In Amsterdam konden rond 1950 60% van de arbeiders en 50% van de ‘intellectuelen’ als onkerkelijk worden beschouwd. Geconcludeerd werd dat de helft van de katholieken die in stedelijke gebieden woonden, ‘alle banden met het Christendom had verbroken.’

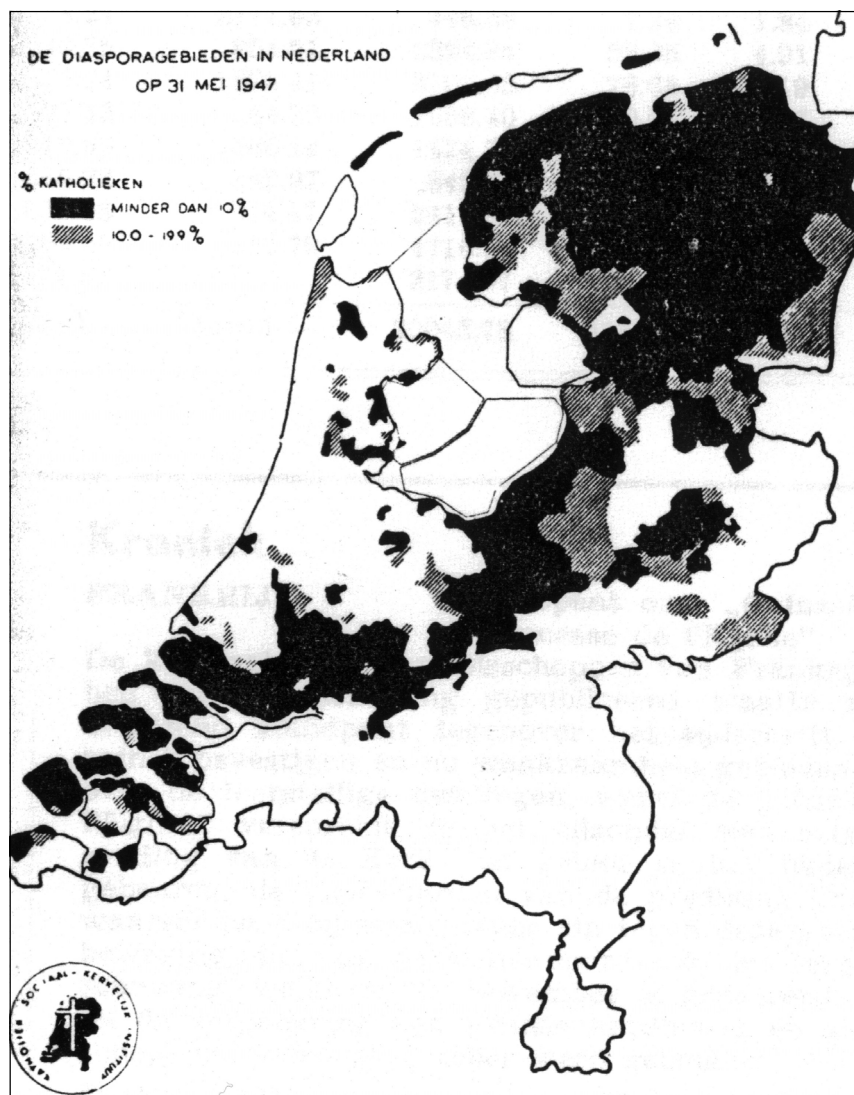
Het onderzoek van het KASKI was een belangrijke reden om de inspanningen te intensiveren het aantal parochies in de steden en in diasporagebieden verder uit te breiden. Grafiek 4 toont dat het aantal parochies in de periode 1935 – 1965 toenam met 25% van 318 tot 427. Toch verliep de aanpassing van de zielzorgstructuur minder effectief dan gewenst omdat het bisdom Haarlem na de Tweede Wereldoorlog te maken kreeg met een daling van het aantal priesterroepingen.<sup>13</sup> Om het dreigende tekort aan priesters tegen te gaan, werd een beroep gedaan op de reguliere geestelijkheid. In de jaren vijftig onderhielden reguliere geestelijken de zielzorg in een zesde van het aan-

10 Zie de herderlijke brief van de aartsbisschop van Utrecht en de bisschop van Haarlem over dit onderwerp in *Sint Bavo* 9 (1906) 145 – 147. Het verschijnsel van de gemengde huwelijken bezorgde kerkelijke gezagsdragers in heel Europa hoofdbrekens. Swoboda, H., *Grossstadtsseelsorge*, 117.

11 KASKI rapport 84, *Geestelijke noodgebieden* (Den Haag 1952) Voor een nadere beschrijving van het KASKI, zie 3.2.6.

12 ‘Geestelijke noodgebieden in Nederland’ in: *Katholiek Archief* 7 (1952) 1005 en 1012.

13 Dellepoorte, J.J., *De priesterroepingen in Nederland, proeve van een statistisch-sociografische analyse* (Den Haag 1955) 42 – 45.



*Kaart 5: De diasporagebieden in de Nederlandse kerkprovincie in 1952 (in de zwart gekleurde gebieden bedroeg het percentage katholieken minder dan 5% van de bevolking)*

*KASKI rapport 84*

tal parochies.<sup>14</sup> Anderzijds voorzag de toename van het aantal confessionele organisaties voor een deel in de behoefte aan zielzorg.<sup>15</sup>

Als gevolg van de bevolkingsgroei in de periode 1889 tot 1947 nam het aantal katholieken per kerk in alle bisdommen sterk toe zoals blijkt uit tabel 3.5.

*Tabel 3.5: de kerkdichtheidcijfers voor de bisdommen voor de volkstellingsjaren 1889 tot 1947*

| Bisdom    |        | 1889 | 1899  | 1909  | 1920  | 1930  | 1947  |
|-----------|--------|------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Utrecht   | absol. | 1297 | 1382  | 1486  | 1592  | 1709  | 2015  |
|           | index  | 100  | 106,5 | 114,6 | 122,7 | 131,8 | 155,4 |
| Haarlem   | absol. | 1966 | 2275  | 2501  | 2620  | 2727  | 3086  |
|           | index  | 100  | 115,7 | 127,2 | 133,3 | 138,7 | 157,0 |
| Den Bosch | absol. | 1624 | 1690  | 1839  | 2097  | 2248  | 2658  |
|           | index  | 100  | 104,1 | 113,2 | 129,1 | 138,4 | 163,7 |
| Breda     | absol. | 1279 | 1396  | 1654  | 2012  | 2181  | 2301  |
|           | index  | 100  | 109,1 | 127,2 | 157,3 | 170,5 | 179,9 |
| Roermond  | absol. | 1547 | 1690  | 1871  | 2072  | 2208  | 2518  |
|           | index  | 100  | 109,2 | 120,9 | 133,9 | 142,7 | 162,8 |

Bron: *KASKI Rapport 55*, 13

De toename van het aantal katholieken per kerkgebouw was een bron van zorg. In het bisdom Haarlem werd die stijging opgevat als een aansporing om meer kerken te bouwen en op die manier de ontwikkeling van het aantal ‘afvalligen’ tegen te houden. In 1951 werd dat als volgt verwoord: ‘de bouw van kerken in dit bisdom [Haarlem] is daarom des te meer noodzakelijk omdat de ontwikkeling in het verleden heeft uitgewezen welke desastreuze gevolgen het niet tijdig opvangen van de katholieke bevolkingsaanwas voor de geloofsbeleving, vooral in de grote steden en industriegebieden, heeft gehad’.<sup>16</sup>

Om de zielzorg beter te kunnen coördineren, werd halverwege de jaren vijftig een herindeling doorgevoerd van de Nederlandse kerkprovincie. In 1956

14 Jansen, Th.A.J., *De pater op de pastorie*, 259.

15 ‘Probleemstellende uitgangspunten voor een parochie-onderzoek in Nederland’, KASKI memorandum 108, 33.

16 Overzicht van de bevolkingstoename in het bisdom Haarlem per dekenaat van 1930 – 1947’, stukken betreffende kerkenbouwzondag 1952, 3. ABBH, doos XXII.

ontstonden drie nieuwe bisdommen uit het territorium van het bestaande bisdom Haarlem (zie kaart 4 op bladzijde 385). Het nieuwe bisdom Haarlem omvatte het grondgebied van de provincie Noord-Holland. Het dekenaat Hilversum werd afgesplitst van het aartsbisdom Utrecht en gevoegd bij het bisdom Haarlem.

*Tabel 3.6: het aantal parochies in de bisdommen Haarlem en Rotterdam in 1956 en in 1966*

| Jaar | Bisdom    | Aantal parochies |
|------|-----------|------------------|
| 1956 | Haarlem   | 191              |
|      | Rotterdam | 171              |
| 1966 | Haarlem   | 222              |
|      | Rotterdam | 205              |

Bron: Jansen, Th. A. J., *De pater op de pastorie*, 101.

Van de 355 parochies in het oude bisdom Haarlem werd per 1 januari 1956 iets meer dan de helft of 191 parochies toebedeeld aan het nieuwe bisdom Haarlem. Het nieuwe bisdom Rotterdam omvatte de provincie Zuid-Holland met veertien dekenaten en in totaal 171 parochies.<sup>17</sup> Het bisdom Rotterdam werd het ‘bisdom der steden’ genoemd omdat de helft van de katholieke bevolking van het bisdom in Rotterdam en Den Haag woonde waar de problematiek van de stedelijke zielzorg zich het duidelijkst manifesteerde.<sup>18</sup> De parochies in het Zeeuwse deel van het oude bisdom werden gevoegd bij het bisdom Breda. Het aantal kerkgebouwen in de twee nieuwe bisdommen was iets groter dan het aantal parochies, aangezien op sommige plaatsen hulp – en bijkerken waren gebouwd. In de periode tot 1966 groeide het aantal parochies in bisdommen Haarlem en Rotterdam aan tot 427.

<sup>17</sup> *Pius Almanak* 88 (1962 – 1963) 59 – 66 en 98 – 104 en Jansen, Th.A.J., *De pater op de pastorie*, 91 en 101.

<sup>18</sup> *Katholiek Archief* 10 (1955) 1225 – 1226.





*Kaart 6: De Nederlandse kerkprovincie na de herindeling van 1956*  
*Molenaar, M. Cbr. M. en G.A.M. Abbink, Dertienhonderd jaar bisdom Utrecht*  
*(Baarn 1995) 80*

### 3.2 De institutionele context van het bouwproces

In het tweede deel van de vorige hoofdstukken werd uiteengezet hoe in de loop van de negentiende eeuw de rol van de overheid op het terrein van de wetgeving met betrekking tot het kerkelijke bouwproces veranderde. Nadat de Grondwet van 1848 van kracht was geworden, zette de liberalisering zich geleidelijk door. Op basis van het algemeen reglement voor de parochiële kerkbesturen uit 1854 hebben de bisschoppen van Haarlem het bouwproces geleidelijk vorm gegeven. Als gevolg van de voortdurende verandering in de maatschappelijke omstandigheden, waren zij gedwongen de regelgeving regelmatig aan te passen. Dat gebeurde tijdens jaarlijkse prosynoden, die doorgaans in december werden gehouden in Haarlem. Vanaf 1920 was specifieke bouwregelgeving voor het bisdom Haarlem van kracht. Deze werd in 1929, 1931 en 1935 aangepast aan de omstandigheden. Tijdens en vooral na de Tweede Wereldoorlog was sprake van ingrijpende veranderingen in de maatschappij waardoor de overheid een beleidsbepalende rol ging spelen in bijna alle aspecten van de maatschappij. Daarnaast maakten de afwikkeling van de crisis in het kerkelijk krediet en de schaarste in de naoorlogse periode een ingrijpende aanpassing van het bouwproces noodzakelijk. In dit tweede deel van hoofdstuk 3 wordt nader ingegaan op de verschillende aspecten die de institutionele context van het bouwproces veranderden.

#### 3.2.1 *De verscherping van het bouwtoezicht in het bisdom Haarlem*

Tijdens de jaren dertig van de twintigste eeuw was in het bisdom Haarlem op pijnlijke wijze duidelijk geworden dat de financiële belangen gemoeid met de bouw van kerken en andere kerkelijke voorzieningen zo groot waren geworden, dat het niet langer verantwoord was de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem toe te vertrouwen aan het gebruikelijke informele circuit. De golf van negatieve publiciteit die over het bisdom spoelde toen vanaf 1933 details naar buiten kwamen over de twijfelachtige financiële praktijken die zich niet alleen binnen een aantal parochies in het bisdom Haarlem maar ook binnen allerlei katholieke instellingen in en buiten Europa hadden kunnen manifesteren, maakte het ogenschijnlijk zo solide systeem van kerkelijk krediet dat na afloop van de Eerste Wereldoorlog was ontstaan, een stuk minder aantrekkelijk voor beleggers. Niet alleen werden duizenden katholieke en niet – katholieke beleggers direct getroffen door de crisis van het kerkelijk krediet, ook bij zakelijke partijen was het vertrouwen beschaamd. De kerkbouw moest voortaan niet alleen beter worden gepland, er moest ook zorgvuldiger worden gefinancierd. Binnen het bisdom Haarlem werd daarom intensief nagedacht over een andere aanpak.

Het rapport van de commissie voor regeling van het kerkelijk krediet, uitgebracht op 16 januari 1935, had in vele opzichten een gunstige invloed.<sup>19</sup> Op 11 februari 1935 werden twee appendices gepubliceerd bij het verslag van de conventus synodalis van december 1934. In de aanhef werd verwezen naar het rapport van de commissie. Ook werd gesteld dat de bijlagen konden worden gezien als een toevoeging op de bepalingen van canon 145 van de diocesane synode van 1929. De tekst van appendix I betrof vooral regelgeving voor de dagelijkse praktijk van de kerkbesturen, terwijl appendix II zich meer bepaalde tot het bouwproces. Beide appendices bestonden uit drie delen.

In deel A van appendix I werden de bestaande regels op het gebied van het beheer van de tijdelijke goederen nog eens op een rij gezet. In deel B werden nieuwe juridische en boekhoudkundige regels uitgevaardigd. Met name voor het bouwtoezicht werden nadere bepalingen afgekondigd. Omdat de commissie had geconstateerd dat in nogal wat kerkbesturen de praktijk bestond dat belangrijke beslissingen werden genomen door één of twee leden van een bestuur zonder dat de andere leden in de gelegenheid waren gesteld zich daarover een oordeel te vormen, bepaalde de bisschop dat voortaan alle leden van een kerkbestuur in de gelegenheid moesten worden gesteld kennis te nemen van correspondentie tussen het kerkbestuur en het bisdom. Verder moest ieder onderdeel van 'het kerkbedrijf' onder beheer van het hele bestuur worden gebracht. Ook voor die bepaling bestond een duidelijke reden. Geleidelijk was bijvoorbeeld de praktijk ontstaan dat de voorzitter van het kerkbestuur, de pastoor, min of meer de vrije hand had gekregen bij de inrichting van het kerkgebouw en uitgaven mocht doen zonder die voor te leggen aan de andere leden van het kerkbestuur. Verder bepaalde de bisschop met meer nadruk dan ooit dat kerkbesturen niets mochten vastleggen en geen enkel contract mochten tekenen zonder zijn uitdrukkelijke goedkeuring. De dekenen moesten zich tijdens de jaarlijkse visitatie overtuigen van het feit dat voor iedere belegging goedkeuring van het bisdom was gevraagd en gekregen. Omdat het bisdom juridisch aansprakelijk kon worden gesteld voor nalatigheden van kerkbesturen, werd de vrijheid van de kerkbesturen beperkt. In deel C van appendix I werd uitgelegd dat deze bepalingen waren getroffen om te bewerkstelligen dat kerkelijke administraties zorgvuldig en overzichtelijk waren. Het vertrouwen in het kerkelijk krediet moest ten koste van alles worden hersteld.

In deel A van appendix II werden bouwbepalingen aangepast. Een aantal daarvan werd van toepassing verklaard voor de hele Nederlandse kerkprovincie en werd ondertekend door de vijf bisschoppen. Het belangrijkste onderdeel van deel B betrof de aanstelling van dekenale bouwinspecteurs.<sup>20</sup>

<sup>19</sup> Zie daarvoor hoofdstuk 2.

<sup>20</sup> Voor de omschrijving van hun functie, zie artikel 9 van bepaling 145 van de provinciale synode van 1929 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1660.

Rekenplichtige besturen in alle dekenaten van het bisdom Haarlem werden verplicht zich onder zijn inspectie te stellen. De activiteiten van de dekenale inspecteurs werden gecoördineerd door een nieuwe functionaris, de bouwinspecteur van het bisdom Haarlem, de heer M.H.W.J. van Oijen. Zijn bevoegdheden werden nader geregeld in een aantal artikelen. Belangrijk was vooral het feit dat alle bouwwerken met een waarde van meer dan f 3.000,- onder toezicht van de bouwinspecteur moesten worden uitgevoerd. Hij kon aanwezig zijn bij de aanbesteding en had in principe toegang tot alle werken en werkzaamheden. Voor de werkzaamheden van de bouwinspectie werd een tarief berekend van 6% van de bouwsom.<sup>21</sup> Tussen 1935 en 1940 zijn, voor zover bekend, geen verdere aanpassingen in de kerkelijke bouwvoorschriften van kracht geworden.

In 1948 werd het bouwkundig toezicht verder geprofessionaliseerd door de oprichting van de Centrale Bouwinspectie van het bisdom Haarlem.<sup>22</sup> De medewerkers van de centrale bouwinspectie van het bisdom, die van 1948 tot 1956 was onderverdeeld in negen rayons, waren vooral verantwoordelijk voor de begeleiding van verschillende bouwkundige werkzaamheden in het bisdom. De centrale bouwinspectie had de taak toezicht te houden op de staat van onderhoud van alle kerkelijke gebouwen en andere gebouwen die onder het beheer van de rekenplichtige besturen vielen. Merkwaardig is dat uit de tekst blijkt dat de rekenplichtige besturen niet verplicht waren zich aan te sluiten bij deze bisschoppelijke bouwinspectie.<sup>23</sup> Artikel 1 van de Bepalingen en Voorschriften betreffende de Centrale Bouw – Inspectie in het bisdom Haarlem sprak nog steeds van een ‘vrijwillige aansluiting’ van Rekenplichtige Besturen bij de Centrale Bouwinspectie.<sup>24</sup>

Na de splitsing van het ‘oude’ bisdom Haarlem in 1956 werd het aantal rayons in 1957 in het ‘nieuwe’ bisdom Haarlem teruggebracht van negen tot vijf, terwijl de bouwinspectie in het nieuwe bisdom Rotterdam eveneens werd ingedeeld in vijf rayons. Tot 1971 ressorteerden deze vijf rayons onder de centrale bouwinspectie die onder leiding stond van de heer M.H.W.J. van Oijen.<sup>25</sup> De bouwinspectie ressorteerde onder de diocesane financiële commissie. De bouwinspecteurs rapporteerden jaarlijks aan de hoofdinspecteur over de staat van onderhoud van alle in hun rayon gelegen gebouwen. In de rapporten moest een begroting van kosten worden bijgevoegd voor eventueel noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden. Afschriften daarvan werden

21 RANH, archief bisdom Haarlem, 1660.

22 Zie de ‘bepalingen en Voorschriften betreffende de Centrale Bouw-Inspectie in het Bisdom Haarlem’ in: *Sint Bavo* 1206 (18 juli 1948) 105 – 106.

23 *Sint-Bavo*, 1206 (18 juli 1948). RANH, archief RK bisdom Haarlem, 1649.

24 Bepalingen en Voorschriften betreffende de Centrale Bouw-Inspectie in het bisdom Haarlem, Haarlem januari 1957. RANH, archief bisdom Haarlem, 1649.

door de hoofdinspectie gestuurd aan de vicaris-generaal van het bisdom. Daarmee nam de bouwinspectie alle uitvoerende werkzaamheden over van de kerkbesturen. Tot in de jaren zestig bestonden de werkzaamheden van de medewerkers vooral uit dienstverlening ten behoeve van school – en kerkbouw.<sup>26</sup>

### 3.2.2 *De periode 1940 tot 1943 – de juridische basis voor de wederopbouw*

Als gevolg van de oorlogshandelingen in mei 1940 werd aanzienlijke schade aangericht aan roerende en onroerende goederen in vele steden en dorpen in Nederland. Ook de westelijke provincies werden zwaar getroffen. Een groot deel van het binnenstedelijke gebied van Rotterdam en Middelburg werd weggevaagd. Onder de duizenden vernielde en beschadigde gebouwen in Nederland bevonden zich eenentwintig kerken in Rotterdam, waarvan zes katholieke met in totaal 6.010 zitplaatsen.<sup>27</sup> In Middelburg werden twee katholieke kerken verwoest, terwijl in Dordrecht de kerk van de H. Antonius van Padua zwaar werd beschadigd.<sup>28</sup>

Op 21 mei 1940 werd met de ‘Besluiten betreffende den wederopbouw I en II’ van 21 en 24 mei 1940 de eerste regelgeving uitgevaardigd met betrekking tot de aanpak van de oorlogsschade.<sup>29</sup> Deze besluiten werden uitgevaardigd door de generaal H.G. Winkelman, bij wie na de ondertekening van de capitulatie op 15 mei 1940 het tijdelijk gezag berustte nadat de regering op 14 mei 1940 het land had verlaten.<sup>30</sup> Besluit I bepaalde onder andere dat een ‘regeringscommissaris voor de wederopbouw’ werd ingesteld. Het Besluit II van enkele dagen later verleende de regeringscommissaris buitengewone volmachten (zeer vergaande bevoegdheden) bij onteigeningen en alle werkzaamheden in het belang van de wederopbouw, waaronder de vaststelling van wederopbouwplannen. In de Besluiten I en II van mei 1940 werd bepaald dat

25 *Analecta voor het bisdom Haarlem* 4 (1957) 46 – 47.

26 Bijlage II, stuk van 18 maart 1977 (ABBH) Zie ook RANH, archief bisdom Haarlem, 1649.

27 Een kaart met daarop de plaats van de zes verwoeste kerkgebouwen is te vinden in KASKI rapport 44, bijlage II. NA NA, archief 3.18.83/124. Het aantal zitplaatsen is te vinden in de brief van ir. E.H. Kraaijvanger aan ir. H.W. Mouton van 3 maart 1942. Archief ministerie VROM, College van Algemeen Commissarissen van de Wederopbouw 40-50, inv. nr 2310.

28 Herstelwerkzaamheden werden uitgevoerd aan deze kerk met steun van het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem. RANH, archief bisdom Haarlem, 1641. Map vrijstellingen.

29 *Nederlandsche Staatscourant* 97, I van 21 mei 1940.

30 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 9 – 11. Generaal Winkelman deelde het gezag met de secretarissen-generaal van de verschillende departementen.

‘de leiding van alle werkzaamheden, verband houdende met de wederopbouw, zowel door openbare lichamen als door particulieren, berustte bij de regeringscommissaris’. De civiel – ingenieur dr. ir. J. A. Ringers werd door Winkelman benoemd tot ‘Regeringscommissaris voor het herstel van het verkeerswezen, de drooglegging van onderwaterzettingen, de wederopbouw van steden, dorpen en gebouwen en al hetgeen daarmee samenhangt’. De nieuwe regeringscommissaris was een machtig man. Hem werd een kleine staf toegewezen, waarvan mr. P. Lieftinck secretaris werd.<sup>31</sup> Voor ieder bouwproces moest toestemming worden gevraagd aan de regeringscommissaris.

De door Winkelman ingestelde organisatie werd bestendigd door een aantal besluiten van de Duitse overheid met betrekking tot de vergoeding van de aangerichte schade. Een eerste maatregel betrof de instelling op 21 juni 1940 van het ‘Herstelfonds 1940’ dat de basis legde voor de financiering van de eventueel uit te keren schadevergoedingen.<sup>32</sup> In de herfst van 1940 werden de voorwaarden voor vergoeding nader uitgewerkt. Belangrijk in dit opzicht was het Besluit 221/1940 van 4 december 1940 ‘betreffende de bijdragen van het Rijk in de door oorlogsgeweld veroorzaakte schaden aan goederen’, beter bekend als het *Besluit op de materiële oorlogsschaden* (BMO 1940)<sup>33</sup> Dit besluit telde 23 artikelen. Artikel 1 stelde dat als door oorlogsgeweld veroorzaakte schade werd aangemerkt: ‘iedere schade die door oorlogsgeweld, hetzij van Nederlandse, hetzij van vreemde oorsprong, is toegebracht aan onroerende of roerende goederen of aan zodanige roerende goederen, die tot een bedrijf behoren of het uitoefenen van een beroep dienen, dan wel aan huisraad, voor zover deze goederen ten tijde van het ontstaan der schade toebehoorden aan Nederlandse natuurlijke of rechtspersonen of aan Nederlandse onderdanen en binnen de Nederlandse grenzen door oorlogsgeweld zijn getroffen.’<sup>34</sup> Artikel 2 bepaalde dat de schade werd vastgesteld door schade – enquêtecommissies die werden ingesteld door de secretaris – generaal van het ministerie van Financiën. Artikel 3 bepaalde dat de omvang van de schade werd bepaald door het verschil tussen de waarde van het goed voor en na

31 *Nederlandsche Staatscourant* 100, I van 23 mei en 102, I+II van 24 mei 1940. Artikel 13 van Besluit E 93 van 17 september 1944 betreffende de Vaststelling van bezettingsmaatregelen bepaalde dat de bezettingsmaatregelen uitgevaardigd door de opperbevelhebber van Land- en Zeemacht werden ingetrokken, met uitzondering van de beide Besluiten betreffende de Wederopbouw I en II. *Staatsblad* 1944, E93.

32 *Verordeningenblad* 1940, 52 – 53. Zie ook: Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 20.

33 *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied jaar 1940* (Den Haag 1940) 639 – 653. Zie ook: Campen, Ph. van, *Rijksregeling vergoeding oorlogsschade* (Alphen aan den Rijn 1941) 56 – 123.

34 Campen, Ph. van, *Rijksregeling vergoeding oorlogsschade*, 56.

beschadiging. Het bedrag van de schade die was gemeld en door de schade – enquêtecommissie als zodanig was erkend, werd ingeschreven in het Grootboek voor de wederopbouw, ‘zolang niet voldoende zekerheid bestond dat het zou worden besteed aan de wederopbouw.’<sup>35</sup> Dat Grootboek werd beheerd door het departement van Financiën. Over het ingeschreven bedrag werd gedurende een aantal jaren (meestal vijf) rente vergoed. Op basis van de inschrijving in het Grootboek konden eigenaren van de (on)roerende goederen kredieten of hypotheek verkrijgen voor herstel van schade of voor herbouw.

Schade aan kerken of kerkelijke gebouwen werd in eerste instantie niet als een afzonderlijke categorie erkend. Kerken en kerkelijke gebouwen werden beschouwd als ‘incourante vaste goederen’ en behandeld volgens de bepalingen van artikel 3 BMO waarin werd gesteld dat de schade werd bepaald door het verschil tussen de waarde van het goed voor en na de beschadiging.<sup>36</sup> In artikel 4 BMO werd bepaald dat, bij toepassing van artikel 3, de waarde van het goed zou worden gesteld op de normale verkoopwaarde op 9 mei 1940, ‘voor zover hierna niet anders wordt bepaald’. In artikel 6 werd vervolgens vastgesteld dat de hoogte van de schadevergoeding gebonden was aan een maximum van f 50.000,- in de kosten van het herstel van de aangerichte materiële schade. Wanneer de schade hoger was, werd de uitkering van f 50.000,- vermeerderd met een bijdrage van 90% in het resterende bedrag. Dat de regelgeving als tamelijk ingewikkeld werd beschouwd, mag blijken uit het feit dat al in 1941 een boekje werd uitgegeven met een toelichting op de verschillende regelingen op het gebied van de vergoeding van oorlogsschade.<sup>37</sup>

Een probleem bij de vaststelling van de waarde van kerken en kerkelijke gebouwen vormde de waarderingsdatum. In lid 2 van artikel 4 werd bepaald dat de waarde van het onroerend goed voor beschadiging moest worden gesteld op de boekwaarde per 9 mei 1940. Lid 4 van het artikel 4 bepaalde vervolgens dat ‘de boekwaarde werd bepaald door van de kostende prijs volgens goed koopmansgebruik, in verband met de ouderdom en de aard van het goed, een afschrijving toe te passen die werd vastgesteld door de secretaris-generaal van het departement van Financiën.’<sup>38</sup> De kerkbesturen in Rotterdam en Middelburg hoefden, evenals vele andere gedupeerden, niet lang

35 Besluit 221, artikel 11. *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied jaar 1940* (Den Haag 1940) 644.

36 Artikel 3, BMO 1940 in *Verordeningenblad 1940*, 640 – 641. Zie ook: Campen, Ph. van, *Rijksregeling vergoeding oorlogsschade*, 65.

37 Campen, Ph. C.M. van, *Rijksregeling vergoeding oorlogsschade* (Alphen aan den Rijn 1941)

38 Artikel 4, BMO 1940, in *Verordeningenblad 1940*, 641 – 642. Zie ook: Campen, Ph. van, *Rijksregeling vergoeding oorlogsschade*, 6, 66 en 67.

te rekenen om te beseffen dat de vergoeding op basis van de voorwaarden van het BMO 1940 waarschijnlijk niet zou volstaan voor de financiering van de herbouw van hun verwoeste kerkgebouwen omdat als gevolg van de oorlogsomstandigheden de prijzen van bouwmaterialen sterk waren gestegen. Die ontwikkeling oefende een opwaartse druk uit op de kosten van herstel. De commissie Oorlogsschade had overigens juist gekozen voor de datum van 9 mei 1940 om prijsstijgingen niet in de hand te werken. Enige hoop werd geboden door de bepaling van artikel 8 die stelde dat de secretaris – generaal van het departement van Financiën de schade en de daarin te verlenen bijdrage in bijzondere gevallen kon vaststellen in afwijking van de bepalingen van de artikelen 1 – 7.<sup>39</sup>

Aangezien de meeste eigenaren van onroerend goed niet genegen bleken over te gaan tot herstel op de voorwaarden van het BMO 1940, werden in 1941 verschillende maatregelen uitgevaardigd om eigenaren van beschadigde of verwoeste panden over te halen tot herbouw.<sup>40</sup> Hulp werd bovendien geboden door provinciale stichtingen. Voor het herstel van de omvangrijke schade in Rotterdam en Middelburg waren de stichtingen ‘Rotterdam 1940’ en ‘Middelburg 1940’ opgericht die op basis van het Besluit 23/1941 kredieten konden verstrekken.<sup>41</sup>

Dr. Ringers rapporteerde in principe aan de Algemeen Commissaris voor de Financiën en Economie, dr. H. Fischböck, maar kreeg veel bewegingsruimte. In oktober 1940 werd hij benoemd tot ‘Algemeen Gemachtigde voor de Wederopbouw’. De algemeen gemachtigde werd bijgestaan door een commissie oorlogsschade, die tot taak kreeg wetgeving te ontwerpen op het gebied van de vergoeding van de aangerichte schade. In Den Haag en Arnhem werden kantoren ingericht voor de behandeling van zaken die aanhangig werden gemaakt bij de regionale schade – enquêtecommissies. De algemeen gemachtigde adviseerde het departement van Financiën over de mate van vergoeding van materiële schade die het gevolg was van ‘alle door oorlogsgeweld veroorzaakte schade’ in en rond de meidagen van 1940.<sup>42</sup> De commissie oorlogsschade stelde zich op het standpunt dat schade toegebracht aan economische eigendommen door de getroffen en was geleden ten behoeve van het gehele volk.<sup>43</sup> In het voorjaar van 1941 was de basis gelegd

39 Artikel 8 BMO 1940 in *Verordeningenblad 1940*, 643.

40 Besluit 18/1941 in *Verordeningenblad 1941*, 72 – 77; Besluit 22/1941 ibidem, 85 – 88 en 23/1941 ibidem, 89 – 91. Zie ook: Siraa, H. T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 20.

41 Lid 2, artikel 11 van BMO 1940. *Verordeningenblad 1940*, 644 – 645. Zie ook: Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 20.

42 Campen, Rh. Van, *Rijksregeling vergoeding oorlogsschade*, 56 – 62. Zie ook Besluit 168, *Verordeningenblad 1940*, 507 – 510.

43 Siraa, H.T. *Een miljoen nieuwe woningen*, 18 – 19.



voor de organisatie van de wederopbouw en voor het systeem van vergoeding van oorlogsschade.

### 3.2.3 *De casus Rotterdam: de overheid besluit de herbouw van kerken te subsidiëren*

Op 21 mei 1940, dezelfde dag waarop het Besluit betreffende den Wederopbouw I werd gepubliceerd, ontving de vicaris-generaal van het bisdom Haarlem, mgr. N.L. Ammerlaan een brief uit Rotterdam. Daarin werd het idee het grondgebied van de binnenstadsparochies samen te voegen en sommige van deze op te heffen op zijn merites onderzocht.<sup>44</sup> Van een herindeling van de parochies kon op korte termijn overigens geen sprake zijn omdat daarvoor de toestemming nodig was van de paters provinciaal van de orde der Franciscanen en Dominicanen, die van oudsher actief waren in deze parochies.<sup>45</sup>

De planning van de herbouw van de verwoeste binnenstad werd voortvarend ter hand genomen onder de voorwaarden van de bijzondere hulp die ter beschikking kwam via de speciaal daarvoor in het leven geroepen *Stichting Rotterdam 1940*. In de herfst van 1940 werd het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO) opgericht ten behoeve van de coördinatie van de planning van de wederopbouw van de binnenstad.<sup>46</sup> Daarbij werd uiteraard overleg gevoerd met vertegenwoordigers van de verschillende kerkgenootschappen. In juni 1941 beschikte het ASRO over kaarten met voorstellen voor de situering van een aantal van de te herbouwen kerken.<sup>47</sup> In juli van dat jaar ging vicaris-generaal Ammerlaan akkoord met een voorstel van de bevoegde instanties de onroerende goederen van de verschillende binnenstadsparochies als één geheel te beschouwen. Grondrechten konden dan naar behoefte terug worden gegeven wanneer dat noodzakelijk was voor herbouw.<sup>48</sup> (Dit beleid werd later aangeduid als de 'Pooling'). De Rotterdamse architect ir. E.H.

44 Brief van 21 mei 1940 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1570.

45 Zie de stukken over de onderhandelingen met de paters Dominicanen in: NA, archief bisdom Rotterdam, 959.

46 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 24.

47 De H. Dominicus, de H. Rosalia, de H. Laurentius, de kerk van het H. Hart, de H. Antonius van Padua en de OL Vrouw van Lourdes. Bij elkaar hadden deze kerken 6.010 zitplaatsen. Brief van de directeur van het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam aan ir J.A. Ringers van 23 juni 1941. Zie ook de inventarisatie van ir E.H. Kraaijvanger van 3 maart 1942. Archief ministerie van VROM, 2310

48 Zie het verslag van het gesprek tussen ir E.H. Kraaijvanger, deken J.W. van Heeswijk en ir Witteveen van 26 juni 1941 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1939 en de brief van 19 juli 1941 in NA bisdom Rotterdam, 1570.

Kraaijvanger trad op als stedenbouwkundig adviseur van deken J.W. van Heeswijk van Rotterdam.

In september 1941 schreef ir. Kraaijvanger een brief aan ir. H.W. Mouton, die namens de algemeen gemachtigde voor de wederopbouw speciaal was belast met de wederopbouw van Rotterdam.<sup>49</sup> In zijn brief constateerde hij dat de bestaande regeling voor de vergoeding van oorlogsschade (het BMO 1940) onvoldoende mogelijkheden bood te komen tot rendabele herbouw van kerken.<sup>50</sup> Een bespreking op het bureau van de algemeen gemachtigde in Den Haag op 13 september 1941 bracht belangrijk nieuws voor de kerkgenootschappen. De schadevergoeding voor kerkelijke gebouwen bleek niet langer behandeld te worden door de plaatselijke schade-enquêtecommissie, maar door de algemeen gemachtigde zelf. Dr. Ringers, die een bijzondere interesse toonde voor het onderwerp kerkenbouw, had hiertoe de bevoegdheid op grond van artikel 8 van het BMO 1940, waarin werd bepaald dat in bijzondere gevallen kon worden afgeweken van de bepalingen van de artikelen 3, 4 en 5 BMO.<sup>51</sup> Van groter belang was het feit dat uit de tekst van de brief bleek dat naast het ASRO ook het ministerie van Financiën het standpunt had ingenomen dat de herbouw van verwoeste kerken een publiek belang was. Waarschijnlijk werd daarbij verwezen naar een (tot nu toe niet achterhaalde) brief van de afdeling Oorlogsschade van het ministerie van Financiën van 6 juni 1941 waarin voor het eerst zou zijn gesproken over de mogelijkheid van een specifieke 'kerkenregeling'. Waarschijnlijk heeft bij de totstandkoming van deze 'kerkenregeling' de functie van kerkgebouwen als beeldbepalend stedenbouwkundig element een belangrijke rol gespeeld.<sup>52</sup> Nog belangrijker was de volgende opmerking: 'Men is tot de overtuiging gekomen, dat het bepalen van een schadeloosstelling voor kerkgebouwen niet mogelijk is. Deze immers heeft plaats door van de totale verkoopwaarde de grondwaarde af te trekken. De totale verkoopwaarde is zelden meer dan de grondwaarde en de vergoeding voor de opstallen zou daarom nihil worden. Wederopbouw [het departement van] is in principe bereid de herbouw van nieuwe kerken mogelijk te maken door financiering van de nieuwbouw van een "sobere" kerk van ongeveer gelijke grootte en plaatsental; daarbij zal

49 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 15 – 16.

50 Brief van 4 september 1941. Archief ministerie van VROM, 2310.

51 De tekst daarvan luidt: 'De secretaris – generaal van het departement van Financiën kan de schade en de daarin te verlenen bijdrage in bijzondere gevallen in afwijking van de regelen der artikelen 1 – 7 vaststellen'. Campen, Ph. van, *Rijksregeling Vergoeding Oorlogsschade*, 79.

52 Vermelding van deze brief van 6 juni 1941, met het kenmerk 127-737, vindt plaats in correspondentie van dr ir. J. A. Ringers van 3 augustus 1942. Archief ministerie van VROM, 2310. Zie ook de brief van 10 maart 1947 van Jhr. ir A.C.D. de Graeff aan de minister.

echter ook door het kerkbestuur een gedeelte van de lasten moeten worden gedragen, in percentage overeenkomende met dat, hetwelk door alle overige gedupeerden in het algemeen zal moeten worden gedragen.’[ongeveer een derde]<sup>53</sup>

Ir. Kraaijvanger memoreerde dat het bureau van de algemeen gemachtigde de samenbundeling van de belangen van de Rotterdamse parochies in de persoon van deken J.W. van Heeswijk hogelijk waardeerde. Ook de plannen om in plaats van de zes kerkgebouwen die in het centrum van de stad hadden gestaan, vier nieuwe kerken te bouwen, waarvan één in de periferie [Rotterdam-Zuid] werden op prijs gesteld. Ten slotte vroeg hij deken Van Heeswijk om bouwtekeningen, een opgave van de globale inhoud in kubieke meters en het aantal zitplaatsen van de verwoeste kerken, een opgave van de vermoedelijke grootte der nieuw te stichten kerken en een overzicht van de bouwkosten per zitplaats van katholieke kerken die in de periode tot 1940 waren gebouwd.<sup>54</sup>

De vroege herfst van 1941 was een belangrijke periode. Niet alleen voor de Rotterdamse parochies, ook voor de andere kerkgenootschappen. Een aparte regeling was in de maak voor de herbouw van de verwoeste kerken van de verschillende gezindten. Meer details bevatte een brief van dr. ir. J.A. Ringers aan de bisschop van Haarlem, die om twee redenen belangrijk is: ten eerste vanwege de uiteenzetting van het nieuwe beleid met betrekking tot de regeling voor de schadeloosstelling voor de kerkgenootschappen in verband met de kosten van herbouw en ten tweede vanwege zijn voorstel dat de vicaris-generaal van het bisdom Haarlem in het vervolg zou optreden als vertegenwoordiger van de getroffen parochies bij de afwikkeling van de financiële zaken. De regeling die dr Ringers voorstelde, kwam neer op het volgende: een kerkgenootschap dat een verwoeste kerk wilde herbouwen, legde het ontwerp voor het vervangende kerkgebouw voor aan het bureau van de algemeen gemachtigde. Daar zou het worden beoordeeld op esthetische kwaliteit, soberheid en bruikbaarheid. Het ontwerp werd vervolgens vergeleken met het verwoeste kerkgebouw. Op basis van het ingediende ontwerp werd een ‘basis bedrag’ bepaald dat noodzakelijk zou zijn voor dekking van de kosten van herbouw op dat moment. Van dat bedrag zou ‘een zeker percentage’ door het Rijk ‘aan het kerkgenootschap’ worden uitgekeerd als ‘bijdrage’. De algemeen gemachtigde zou daarover een voorstel doen aan de secretaris – generaal van het departement van Financiën. Daar zou uiteindelijk de beslissing worden genomen over het definitieve bedrag van de schade-

53 Brief van 15 september 1941 van ir. E.H. Kraaijvanger aan deken J.W. van Heeswijk. Archief ministerie van VROM, 2310.

54 Brief aan deken J.W. van Heeswijk van 15 september 1941 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1939.

vergoeding. Eventuele meerkosten in verband met uitbreiding van het nieuwe kerkgebouw ten opzichte van het verwoeste gebouw kwamen voor rekening van het kerkgenootschap.<sup>55</sup> Dr. Ringers stelde voor de financiële zaken af te handelen via het bisdom Haarlem en niet via de afzonderlijke Rotterdamse kerkbesturen. Hij speelde daarmee (bedoeld of onbedoeld) in op de centralisering van de kerkelijke bouwregelgeving waarvan sinds de tweede helft van de jaren twintig binnen het bisdom Haarlem sprake was. Eind januari 1942 werd tijdens een onderhoud tussen ambtenaren van het bureau van de algemeen gemachtigde en de vicaris-generaal van het bisdom, mgr. N.L.A. Ammerlaan, de afspraak bevestigd dat deken J.W. van Heeswijk zou optreden als 'centrale figuur' in de onderhandelingen.<sup>56</sup>

Die onderhandelingen betroffen de planning en de financiering van het aantal katholieke kerken in de nieuwe binnenstad. Op grond van bevolkingsprognoses van de ASRO zou het aantal bewoners van de binnenstad lager zijn dan voor de oorlog. Daarom leek de herbouw van de zes verwoeste katholieke kerken niet noodzakelijk voor de zielzorg van het katholieke deel van de toekomstige bevolking van de binnenstad. Door toepassing van een parochiële herindeling zou kunnen worden volstaan met vier katholieke kerken. Daarbij constateerde dr. Ringers een juridische adder onder het gras: het BMO bepaalde dat iedere gedupeerde die in aanmerking wenste te komen voor een rijksbijdrage, een herbouwplicht had. Artikel 15 BMO 1940 voorzag evenwel in de mogelijkheid de eventuele rijksbijdrage over te dragen aan een andere herbouwplichtige.<sup>57</sup> De zes gedupeerde parochies konden hun juridische herbouwplicht overdragen aan het bisdom Haarlem. Ringers was bereid mee te werken aan de overdracht van de eventuele rijksbijdrage in de herbouwkosten aan het bisdom.<sup>58</sup> Wat betreft de financiering van de herbouw stelde dr. Ringers in een brief aan de betrokken parochies dat de rijksbijdrage afhankelijk zou zijn van de draagkracht van de parochies. Hij wilde zich over die draagkracht een oordeel vormen aan de hand van de jaarrekeningen over de jaren 1938 – 1940 en verzocht de parochies de gevraagde stukken op te sturen.<sup>59</sup>

In februari 1942 ontving het bureau van de algemeen gemachtigde informatie over de kosten gemoeid met de inrichting van een katholieke kerk.

55 Brief van dr. ir. J.A. Ringers aan de bisschop van Haarlem van 21 januari 1942 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1939.

56 Brief van 31 januari 1942 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1939.

57 *Verordeningblad* 1940, 648 – 649.

58 Brief van 31 januari 1942 van dr. ir. J.A. Ringers aan mgr. N.L.A. Ammerlaan. archief ministerie van VROM, 2310.

59 Brief van dr. Ringers van 4 februari 1942 aan de kerkbesturen in NA, archief bisdom Rotterdam, 1939.

Volgens een deskundige firma was met de inventaris van een sobere kerk een investering gemoeid van *f* 14.124,-.<sup>60</sup> Begin maart arriveerde ook de gevraagde opgave over de bouwkosten van katholieke kerken samengesteld door de heer M.H.W.J. van Oijen, bouw-inspecteur van het bisdom Haarlem. Hij had een inventarisatie gemaakt van de bouwkosten van 31 katholieke kerken, waaronder enkele kerken in andere bisdommen. Tabel 3.7 bevat een overzicht van de bouwkosten van 25 kerken die werden gebouwd in het bisdom Haarlem tussen 1921 en 1939. In de tabel zijn opgenomen zes kerken die in Rotterdam waren gebouwd in de periode 1921 – 1931, acht kerken gebouwd in grote plaatsen in het bisdom Haarlem tussen 1925 en 1935 en elf kerken gebouwd in kleinere plaatsen tussen 1928 en 1939.<sup>61</sup>

*Tabel 3.7: de gemiddelde prijs per zitplaats van 25 kerken gebouwd in het bisdom Haarlem in de periode 1921 – 1939 (bedragen in guldens)*

|                            | Aantal kerken | Gemiddeld aantal zitplaatsen | Gemiddelde bouwkosten | Prijs per zitplaats |
|----------------------------|---------------|------------------------------|-----------------------|---------------------|
| Rotterdam stad             | 6             | 1.171                        | 327.000,-             | 294,-               |
| Steden bisdom Haarlem      | 8             | 1.003                        | 257.750,-             | 257,-               |
| Bisdom Haarlem             | 11            | 616                          | 99.727,-              | 175,-               |
| Gemiddelde prijs/zitplaats |               | 930                          | 227.666,-             | 251,-               |

Bron: brief van ir. E.H. Kraaijvanger aan ir. H.W. Mouton van 3 maart 1942. Archief ministerie van VROM, College van Algemeen Commissarissen van Wederopbouw, 2310.

De bouwkosten per zitplaats voor de Rotterdamse kerken kwamen uit op een gemiddelde van *f* 294,- exclusief grondkosten en de kosten van de bouw van de pastorie. De bouwkosten per zitplaats in de acht kerken die in andere grote plaatsen van het bisdom waren gebouwd, bedroegen gemiddeld *f* 257,- terwijl de kosten per zitplaats voor de bouw van de kleinere kerken elders in het bisdom uitkwamen op een bedrag van *f* 175,-.<sup>62</sup> Uit het overzicht blijkt

60 Prijsopgave van de firma P.P. Rietfort van 5 februari 1942. Archief ministerie van VROM, College van Algemeen Commissarissen van Wederopbouw, 2310.

61 Brief van ir. E.H. Kraaijvanger aan ir. H.W. Mouton van 3 maart 1942. Archief ministerie van VROM, College van Algemeen Commissarissen van Wederopbouw, 2310.

62 Brief van ir. E.H. Kraaijvanger aan ir. H.W. Mouton van 3 maart 1942. Archief ministerie van VROM, 2310.

een duidelijke samenhang tussen de omvang van de kerk gemeten naar het aantal plaatsen en de bouwkosten per zitplaats. Hoe groter de kerk, des te hoger de bouwkosten per zitplaats. Daarom waren de kosten per zitplaats in kleinere steden en dorpen lager dan in stedelijke kerken. De vraag kan worden gesteld of de bedragen die werden genoemd, niet om de een of andere reden bewust (te) laag waren gehouden. Een aantal van de bouwprocessen die werden onderzocht, betroffen parochies die zich als gevolg van financiële problemen in de jaren dertig hadden moeten wenden tot de commissie voor regeling van het kerkelijk krediet. De schulden van sommige van deze parochies waren veel hoger dan de kosten gemoeid met de financiering van het kerkbouwproces.<sup>63</sup> Het is mogelijk dat de financiële problemen van die parochies werd veroorzaakt door vreemd vermogen dat was aangetrokken voor de financiering van bouwprocessen van andere aard, zoals scholen.

Toch blijft de vraag of de opgave van de bouwkosten per zitplaats juist was. Een opmerking aan het eind van een concept van het bewuste overzicht, gedateerd 26 januari 1942, zou een aanwijzing kunnen zijn voor een bewuste bijstelling in neerwaartse richting. Daarin wordt opgemerkt: 'Veilig mag worden aangenomen, dat de bouwkosten van stadskerken in Rotterdam op 9 mei 1940 ongeveer f 400,- per plaats zouden hebben bedragen, rekening houdende met de daaraan door de overheid te stellen architectonische en stedenbouwkundige eisen; voor de hoofdkerk zullen de kosten iets hoger dienen te worden gesteld.'<sup>64</sup> In het overzicht dat op 3 maart 1942 naar ir. H.W. Mouton werd gezonden, ontbreekt deze toevoeging.

Op 21 februari 1942 stelde mgr. Ammerlaan, naar aanleiding van een gesprek over de herbouwplannen in Rotterdam, dr. Ringers de vraag naar de mogelijkheid verwoeste pastorieën ook op te nemen in de kerkenregeling in wording. Aangezien kerk en pastorie steeds 'min of meer' als één bouwplan werden voorbereid en uitgevoerd, leek het hem niet onlogisch een dergelijke bepaling op te nemen.<sup>65</sup> Ir. Mouton antwoordde hem begin maart dat hij daartoe graag bereid was, maar dat hij verwachtte dat de bijdrage voor de

63 Zie Tabel 1 in het *Rapport van de Commissie voor regeling van het kerkelijk Krediet in het bisdom Haarlem*. Een voorbeeld: met de financiering van de bouw van de kerk van de H. Antonius Abt in Rotterdam was volgens de opgave van ir. Kraaijvanger een bedrag gemoeid van f480.000,- terwijl de parochie schulden had voor een totaal van f 1,3 miljoen. Zie het overzicht in RANH, archief bisdom Haarlem, 1655.

64 Overzicht van de bouwkosten gedateerd 26 januari 1942 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1939.

65 Brief van 21 februari 1942. Archief ministerie van VROM, College van Algemeen Commissarissen van Wederopbouw, 2310.

herbouw van pastorieën lager zou zijn aangezien zijn gedeeltelijk moesten worden beschouwd als woonhuizen.<sup>66</sup>

Ondanks de vooruitgang op het gebied van de planning, vlotte het niet erg met de uitvoering van de plannen voor herbouw. Toen ir. Mouton in oktober 1942 ir. Kraaijvanger naar de stand van zaken vroeg, kreeg hij een maand later het antwoord dat de vicaris-generaal hem volgens afspraak op de hoogte zou houden.<sup>67</sup> Op 11 december 1942 kruiste een brief van mgr. Ammerlaan een op dezelfde datum gedateerd herhaald verzoek om informatie van dr. Ringers. In zijn brief meldde de vicaris-generaal dat voor de herbouw van twee kerken, de H. Laurentius (dekenale kerk) en de nieuwe kerk van de H. Antonius van Padua en de H. Rosalia architecten waren aangewezen en dat in overleg met de dienst ASRO terreinen waren gereserveerd aan resp. het Oostplein en de Goudsche Singel. Met de plannen voor de twee andere kerken liep het minder soepel. Voor het ontwerp van de nieuwe kerk van het Allerheiligst Hart van Jezus en de H. Dominicus was de architect J. van der Laan aangewezen, maar het bisdom maakte bezwaar tegen de voorgestelde situering van de kerk vanwege de nabijheid van een bestaande katholieke kerk. Van de vierde kerk, de Onze Lieve Vrouwe van Lourdes, die was gepland in Rotterdam Zuid, stonden op dat moment plaats noch architect vast.<sup>68</sup>

De herbouw van de verwoeste katholieke kerken was toen echter al een papieren plan omdat per 1 juli 1942 een algeheel bouwverbod was afgekondigd door de Duitse autoriteiten. De aanleg van verdedigingswerken langs de kust kreeg absolute prioriteit. De planning voor de wederopbouw werd evenwel voortgezet.<sup>69</sup> De correspondentie in het archief van VROM bereikt in de loop van 1943 een einde met een belangrijke brief van dr. Ringers aan de algemene synode van de Nederlands hervormde kerk waarin de op dat moment bestaande ‘kerkenregeling’ nader werd toegelicht. Daarin werden ook specifieke getallen en percentages genoemd. De algemeen gemachtigde verwees naar een ‘bijzondere regeling’ die de waarnemend secretaris-generaal van het departement van Financiën had getroffen op grond van artikel 8 BMO. ‘Een bijzondere regeling achtte hij op haar plaats, omdat deze kerken, ofschoon zij juridisch privaateigendom zijn, toch tot op zekere hoogte als publiek bezit dienen te worden beschouwd. Bij de wederopbouw zijn dus evenzeer publieke – als privaabelangen betrokken, waarom de vaststelling van de bijdrage niet zal geschieden, alleen rekening houdende met het Be-

66 Brief van Ir. H.W. Mouton aan mgr N.L.A. Ammerlaan van 9 maart 1942 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1939.

67 Brief van 8 oktober 1942. Archief ministerie van VROM, 2310 en brief van 9 november 1942 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1939.

68 Brief van 11 december 1942 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1939.

69 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 28.

sluit op de Materiële Oorlogsschaden, doch ook met de eisen van de wederopbouw. Dit standpunt heeft het mogelijk gemaakt in de wederopbouw van kerken meer bij te dragen dan in particuliere schaden. Als gemiddelde van de rijksbijdrage in particuliere schaden kan op heden worden gesteld 1/3 van de herbouwkosten; bij de wederopbouw van kerken kan een rijksbijdrage van 75% à 80% van de herbouwkosten van vandaag worden aangenomen. Deze gunstige regeling gaat ervan uit, dat niet groter wordt gebouwd dan nodig is. (-) De bijdrage moet worden gebaseerd op de kosten, die nodig zijn om een kerk te bouwen tot een grootte, welke in de behoefte voorziet.<sup>70</sup>

In november 1943 schreef ir. H.W. Mouton aan ir. Kraaijvanger: 'De regeling voor het vaststellen van de bijdrage van het Rijk in de wederopbouw van verwoeste kerken maakt in beginsel geen onderscheid tussen roerend en onroerend goed. (-) De voor de bouw en inrichting noodzakelijke uitgaven worden daarbij gesplitst in drie gedeelten:

Ten eerste, de eigenlijke bouwkosten, ten tweede, de 'vaste inventaris', waartoe de door U genoemde onderdelen als altaar, kerkbanken, orgel, preekstoel enz. worden gerekend en ten derde, de 'losse inventaris', waaronder verstaan worden de altaar-benodigdheden, misgewaden, collectezakken, kerkboeken enz. Bovengenoemde drie categorieën worden echter overigens op geheel gelijke wijze behandeld, d.w.z. de bijdrage van het Rijk wordt vastgesteld als een percentage van de bouw – resp. aanschaffingskosten van het nieuwe gebouw resp. voorwerp, zij het met de voorwaarde, dat een en ander van de soberst toelaatbare aard moet zijn'.<sup>71</sup>

Daarmee bereikte de correspondentie in het archief van de algemeen gemachtigde tijdens de oorlog met (de vertegenwoordigers van) het bisdom Haarlem een einde. Tot herbouw van een der verwoeste kerken onder de voorwaarden van de in de oorlog gemaakte kerkenregeling is het tijdens de oorlogsjaren niet gekomen. De Wederopbouwdienst verhuisde in 1944 naar het bejaardenhuis Eykenburg, gebouwd in 1936 en geëxploiteerd door de parochie van de H. Familie in Den Haag. De dienst was daar tot 1946 gehuisvest.<sup>72</sup>

In de laatste oorlogsjaren voltrok zich een andere belangrijke ontwikkeling. De omvang van de schade aan kerken en kerkelijke gebouwen als gevolg van de oorlogshandelingen nam aanzienlijk toe. De oorlogshandelingen in het zuiden van Nederland tijdens de herfst van 1944 en later de campagne in het voorjaar van 1945 veroorzaakten grote schade aan honderden kerken en

70 Brief van 10 maart 1943 van dr. ir. J.A. Ringers aan het College van Gecommitteerden tot de Zaken der Ned. Hervormde Gemeente Te Rotterdam. Archief ministerie van VROM, 2310.

71 'Brief van ir. H.W. Mouton aan ir. H.M. Kraaijvanger van 23 november 1943. Archief ministerie van VROM, 2310.

72 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 16, 44 en 47.



kerkelijke gebouwen in de zuidelijke provincies. Daarmee werden de politieke en vooral financiële gevolgen van de ‘kerkenregeling’ die in de loop van de oorlog tot stand was gekomen, veel groter.

### 3.2.4 *De noodwetgeving van 1944 en het BMO 1945*

Belangrijk in het kader van dit onderzoek was het Besluit E 93, beter bekend als het Besluit Bezettingsmaatregelen van 17 september 1944.<sup>73</sup> In §3 van artikel 13 van Besluit E 93 werd een aantal regelingen die na mei 1940 waren ingevoerd, niet langer rechtsgeldig verklaard. In de annexen A, B, en C werd een overzicht gegeven van de verordeningen die waren geschorst. Het BMO 1940 of daarop betrekking hebbende wetgeving werd niet buiten werking gesteld terwijl ook voor de Besluiten van de generaal Winkelman van mei 1940 een uitzondering werd gemaakt.

In het najaar van 1945 werd de planning en financiering van de herbouw van kerken en kerkelijke gebouwen geregeld in vier besluiten:

1. Het besluit F 67 van 7 mei 1945 houdende voorzieningen betreffende de wederopbouw van het grondgebied van het Rijk in Europa.<sup>74</sup>
2. Het besluit F 98 (Besluit Overgangsregeling Oorlogsschade) van 16 juni 1945 regelde de tijdelijke organisatie van de wederopbouw van Nederland.
3. Het besluit F 255 houdende vaststelling van het Besluit op de Materiële Oorlogsschaden 1945.
4. De regelingen inzake kerken, kerkelijke gebouwen en monumenten van november 1945.<sup>75</sup>

De inhoud van deze regelingen wordt hieronder kort uiteengezet. De organisatie van de wederopbouw werd geregeld in het besluit F 67 ‘houdende voorzieningen betreffende de wederopbouw van het grondgebied van het Rijk in Europa’.<sup>76</sup> De algemeen gemachtigde werd vervangen door een college van vijf algemene commissarissen voor de wederopbouw, bijgestaan door een prioriteitscommissie. Het college en de leden van de verschillende commissies werden benoemd door de minister van Waterstaat, wiens werkveld kort daarna werd uitgebreid met de wederopbouw.<sup>77</sup> Het college, dat onder

73 Het Staatsblad 1945 bevat daarvan een alfabetisch register. Wetgeving uitgevaardigd in 1940 kreeg de letter A en een nummer. Deze systematiek werd voortgezet tot en met 1947 toen de letter H werd gebruikt.

74 *Staatsblad* 1945, 1 – 9.

75 Dit besluit dateerde van 9 november 1945, *Staatsblad* 1945, 1- 16. Dit besluit kwam in de plaats van het Besluit F 98 van 16 juni 1945.

76 *Staatsblad* 1945.

77 Die uitbreiding was van zeer korte duur; op 23 juni 1945 werd het vervangen door de ministeries van Openbare Werken en het ministerie van Verkeer en Energie. Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 39.

voorzitterschap stond van ir. H.W. Mouton, was ‘belast met de voorbereiding en de leiding van alle werkzaamheden strekkende tot het herstel van het verkeerswezen, van de drooglegging van onderwaterzettingen, van de technische uitvoering van de wederopbouw des lands en al wat daarmee samenhangt.’<sup>78</sup> De herkomst van de tekst is duidelijk; het besluit I van generaal Winkelman van 21 mei 1940 werd bijna woordelijk overgenomen.

Het besluit F 98 (Besluit Overgangsregeling Oorlogsschade) van 16 juni 1945 regelde de tijdelijke organisatie van de wederopbouw van Nederland aangezien de vigerende maatregelen op het gebied van oorlogsschade waren geschorst op grond van het besluit E93. Als onderdeel van het ministerie van Financiën werd een commissariaat oorlogsschade ingesteld. De in 1940 ingestelde regionale schade-enquêtecommissies bleven bestaan om het commissariaat te helpen bij de verwerking van schadeclaims.<sup>79</sup> De bestaande organisatie voor de wederopbouw, inclusief de staf, werd dus grotendeels gehandhaafd. Op 16 augustus 1945 kreeg dr. Ringers, terug uit gevangenschap, de leiding over het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw dat tijdens de naoorlogse jaren een enorm groot aantal taken in zich verenigde.<sup>80</sup>

De opzet van de wederopbouw werd verder uitgewerkt in het besluit op de Materiële Oorlogsschaden 1945 (BMO 1945) dat werd uitgevaardigd op 9 november van dat jaar.<sup>81</sup> Dit besluit was een voortzetting en uitbreiding van het besluit F 98. Uit de tekst van het besluit F98 van juni 1945 blijkt dat (het grootste deel van) de wetgeving op het gebied van de wederopbouw was geschorst. Het commissariaat voor de oorlogsschade, bijgestaan door de al sinds 1940 bestaande schade-enquêtecommissies werd gehandhaafd.

Het BMO 1945 bevatte regels voor de vaststelling en vergoeding van oorlogsschade volgens een methode die veel overeenkomst vertoonde met de methode die werd gevolgd in het BMO 1940. Als oorlogsschade werd beschouwd: ‘schade die het rechtstreekse gevolg was van oorlogsgeweld, van handelingen of maatregelen van de vijand of van oorlogsomstandigheden, toegebracht aan onroerende goederen, aan roerende goederen, welke tot een bedrijf behoren of tot het uitoefenen van een beroep dienen, of aan huisraad, voor zover deze goederen ten tijde van het ontstaan van de schade eigendom waren van Nederlandse of natuurlijke personen (-) en de schade binnen Nederland is toegebracht’. Artikel 3 bepaalde: ‘De bijdrage wordt in elk afzonderlijk geval vastgesteld door de directeur aan de hand van de onderzoeken, ingesteld door de schade – enquêtecommissies’.

<sup>78</sup> Artikel 2 van het Besluit F 67 van 7 mei 1945. Staatsblad 1945.

<sup>79</sup> Besluit F 98, 16 juni 1945. *Staatsblad 1945*.

<sup>80</sup> Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 40.

<sup>81</sup> Besluit F 255, Staatsblad 1945.

Ook de peildatum 9 mei 1940 voor de waardering van schade aan onroerende goederen werd gehandhaafd, evenals het Grootboek voor de Wederopbouw.<sup>82</sup> Op grond van de bepalingen van afdeling V werden de artikelen 11 t/m 17 van het BMO 1940 voorlopig gehandhaafd. Belangrijk voor de kerkgenootschappen was de bepaling van lid 1c van artikel 5 waarin de procedure werd omschreven voor de waardebepaling van onroerende goederen. Voor onroerende goederen waarvoor geen verkoopwaarde kon worden vastgesteld, werd die bepaald ‘op de prijs, waarvoor het goed naar de op 9 mei 1940 geldende factoren zou kunnen worden gebouwd, verminderd met een redelijk bedrag voor afschrijving’.<sup>83</sup> Daarmee waren de kerkgenootschappen ogenschijnlijk terug bij af. Van een ‘kerkenregeling’, zoals die tussen 1941 tot 1943 was uitgewerkt, was in het BMO 1945 geen sprake. Wel werd in artikel 13 van het besluit gesteld dat de minister in bijzondere gevallen, in afwijking van de bepalingen, een bijdrage kon verlenen of verhogen (-) wanneer vaststond dat de te verlenen bijdrage ten openbare nutte zal worden besteed of een cultureel belang zou dienen.<sup>84</sup> Dit artikel zou van groot belang blijken.

In november 1945 verscheen een brochure onder de titel *Regelingen inzake kerken, kerkelijke gebouwen en monumenten*. In hoofdstuk V van de brochure werd onder het kopje ‘Herbouw van kerken’ verwezen naar de speciale ‘kerkenregeling’ die in 1943 tot stad was gekomen. (zie 3.2.3) Deze regeling werd van kracht verklaard voor geheel vernielde kerken en de bijbehorende pastorieën. In geval van algehele vernietiging zou het college van algemene commissarissen voor elke kerk afzonderlijk een voorstel indienen bij het ministerie van Financiën. Op grond van de herbouwplannen en de draagkracht van de parochie zou het ministerie een beslissing nemen omtrent de bijdrage die zou worden verleend. Verder werd vermeld dat de kerkenregeling niet van kracht was bij schade aan kloosters, parochiehuizen, scholen enz. Dergelijke gebouwen zouden moeten worden herbouwd op grond van de normale regeling.<sup>85</sup>

De brochure bevatte specifieke bepalingen voor de herbouw van deze drie categorieën van onroerend goed. De regeling voor kerken dateerde van november 1945 en die voor de kerkelijke gebouwen van december 1945. Beide regelingen waren ondertekend door ir. H.W. Mouton, de voorzitter van het

82 Op grond van de overgangsbepalingen van afdeling V van de wet BMO 1945

83 ‘Besluit F 255 van 9 november 1945, artikelen 1 t/m 5.

84 Artikel 13, BMO 1945. *Staatsblad* 1945.

85 *Regelingen inzake kerken, kerkelijke gebouwen, monumenten* (Den Haag, 1945) 10 – 11.

college van algemeen commissarissen voor de wederopbouw. De Regeling voor de kerken telde zeven hoofdstukken.

Hoofdstuk II regelde de organisatie van de wederopbouw. Daarbij was weinig ruimte meer voor eigenmachtig optreden van kerkbesturen. Namens het college van algemeen commissarissen voor de wederopbouw werd ir. W.K. van Oppen aangesteld als contactambtenaar voor de instanties die namens de verschillende kerkgenootschappen de zaken met betrekking tot de herbouw regelden. Namens het katholieke kerkgenootschap was dit de Interdiocesane Commissie van Overleg inzake de herbouw van kerken (ICvO), die in oktober 1945 was ingesteld. In 3.2.5 zal aandacht worden besteed aan de werkzaamheden van deze commissie.

Hoofdstuk III betrof de urgentie. Daarin werd gesteld: 'De werkzaamheden, die moeten worden verricht om de kerkdiensten voortgang te laten vinden, zijn van gelijke urgentie als de werkzaamheden voor het weer bewoonbaar maken van lichtbeschadigde woningen en die voor de noodwoningbouw'.<sup>86</sup> Dat leek gunstig. Uit hoofde van deze betrekkelijk hoge graad van urgentie konden de kerkgenootschappen aanspraak maken op geld en materialen. Het hoofdstuk bepaalde verder dat met ingang van het jaar 1946 een bouwprogramma voor de drie categorieën bouwwerken (kerken, kerkelijke gebouwen en monumenten) zou worden opgesteld. Daarbij werd meteen opgemerkt dat de hoeveelheden arbeidskrachten en bouwmaterialen die beschikbaar konden worden gesteld voor de taak zo klein waren, dat uitsluitend noodkerken konden worden opgericht en wellicht enkele kleinere kerken met maximaal tweehonderd zitplaatsen.

Hoofdstuk IV betrof de materiaalvoorziening. Deze zou worden verzorgd door de contingenten van de verschillende bureaus voor de wederopbouw. Hoofdstuk V betrof de financiering van de verschillende werkzaamheden. In afwachting van de vaststelling van een definitieve rijksbijdrage konden kerkbesturen die te maken hadden met beschadigde kerken, rekenen op een voorschot van 90% van de kosten van sloop en puinruiming zoals goedgekeurd door de Dienst voor de Wederopbouw. De kerkelijke overheden zouden in eerste instantie de rekeningen voorschieten; daarna konden zij hun rekening – voorzien van de nodige bescheiden – indienen bij het ministerie. De rekening moest via het hoofd van het betreffende bureau van Wederopbouw naar Den Haag worden gezonden en zou dan worden gerestitueerd. Kosten voor bouw en inrichting van noodkerken, daarentegen, kwamen geheel voor rekening van de bisdommen. De kosten konden wel te zijner tijd worden mee berekend bij de vaststelling van definitieve schadebedragen. Als reden voor de weigering de bouw van noodkerken te financieren, gaf de brochure dat noodkerken geen eenmalige investering betroffen en na verloop van tijd

meestal weer een andere bestemming kregen.<sup>87</sup> In oktober 1945 kregen de rekenplichtige besturen richtlijnen over de manier waarop schade moest worden aangemeld. Voor 1 november moest ieder getroffen rekenplichtig bestuur aangifte van schade doen bij de schade-enquêtecommissie. Daarbij hoefde nog geen schatting van de bedragen benodigd voor herstel te worden gevoegd. De algemene onkosten van de schattingswerkzaamheden zouden over de besturen worden omgeslagen.<sup>88</sup>

Over de bijdrage die zou worden verstrekt bij definitief herstel van beschadigde kerken werd gesteld: 'De bijdrage voor de door oorlogsgeweld beschadigde kerken, die echter herstelbaar zijn, is geheel dezelfde als die voor woningen en andere gebouwen.'<sup>89</sup> Dat betekende een gevoelige klap voor de getroffen kerkbesturen. Het grootste deel van de werkelijke kosten van herstel kwam dus voor rekening van de kerkbesturen.

De 'kerkenregeling' was niet geheel verdwenen, maar werd voorlopig alleen van toepassing verklaard op volledig vernielde kerken. De werkwijze was dezelfde als voorheen. Voor elke geheel vernielde kerk moest het college van algemeen commissarissen een voorstel indienen bij het ministerie van Financiën. Daarbij ging men uit van het principe dat de te herbouwen kerk niet groter mocht zijn dan de vernielde. Mocht daarvoor, om enige reden, aanleiding bestaan, dan kwamen de kosten van de uitbreiding voor rekening van het kerkbestuur. De genereuze kerkenregeling uit 1943 leek op dat moment geheel achter de horizon verdwenen.<sup>90</sup> De hoofdstukken VI en VII betroffen voor katholieken gevoelige onderwerpen als de stedenbouwkundige omgeving van vernielde kerken en de keuze van de architecten. Ook daarbij speelde ir. Van Oppen als contactambtenaar een belangrijke rol.<sup>91</sup>

De *Regeling voor de kerkelijke gebouwen* betrof een scala aan gebouwen. Onder deze categorie werden begrepen: pastorieën, kloosters, sanatoria, ziekenhuizen, scholen (behalve die voor LO), badinrichtingen, wijkgebouwen, verenigingsgebouwen, parochiehuizen etc. Het betrof gebouwen, meestal van betrekkelijk recente datum, die de maatschappelijke betrokkenheid van de verschillende kerkgenootschappen en van het katholieke kerkgenootschap in het bijzonder zichtbaar maakten. Zoals in een eerder hoofdstuk aangetoond, waren in de loop van de jaren twintig en dertig grote sommen geld

87 Circulaire van 20 september 1945 in ABU.

88 Circulaire van 8 oktober 1945 in: *Verzameling van circulaires aangaande de wederopbouw van RK kerken en kerkelijke gebouwen*, 15 – 16.

89 *Regelingen inzake kerken, kerkelijke gebouwen, monumenten*, 10.

90 *Regelingen inzake kerken, kerkelijke gebouwen, monumenten*, 10 en 11.

91 Deze onderwerpen lagen gevoelig omdat vanouds de bisschop van Haarlem de beslissende stem had bij de keuze voor een plaats of een architect. Er bestaat een stuk van mei 1946 met daarop vier lijsten van architecten die actief waren in het bisdom Haarlem. Archief ministerie van VROM. departement deel I, Inv. 478.

bijengebracht en geleend door het katholieke kerkgenootschap voor de financiering van kerkelijke gebouwen van maatschappelijk belang. Terwijl de herbouw van ziekenhuizen en sanatoria van ‘zeer hoge urgentie’ werd verklaard, werd voor de rest van deze grote en uiteenlopende groep kerkelijke gebouwen de urgentie van herbouw minder groot geacht dan die van de kerken.

In het najaar van 1945 bestond dus wel (voorlopige) regelgeving ten behoeve van de financiering van het herstel van de schade aan de kerken. Terwijl de omvang van de oorlogsschade op dat moment nog bij lange na niet volledig in beeld was gebracht, bestond zowel bij de verschillende kerkgenootschappen als bij de regering grote behoefte aan een duidelijk beeld daarvan. Op basis van die inventarisatie kon een wettelijke regeling worden getroffen. In het kader van de geldsanering die na de oorlog plaatsvond, werd geprobeerd geld op te sporen dat was verkregen op onrechtmatige wijze. Ook katholieke kerkbesturen werkten hieraan mee, zij het in beperkte mate, omdat ondanks de herhaaldelijke en strenge veroordelingen van de zijde van de bisschoppen, de burgerlijke overheid aanwijzingen had dat geld en effecten die afkomstig waren van onrechtmatige praktijken, ook bij kerkelijke instellingen waren ondergebracht. Door middel van een aantal maatregelen schreef aartsbisschop kardinaal De Jong de kerkbesturen voor wat zij te doen hadden.<sup>92</sup> Tegoeden van kerkgenootschappen die na de oorlog waren geblokkeerd, konden worden vrijgegeven ten behoeve van betalingen voor herstel en/of restauratie voor zover kon worden aangetoond dat het geld daarvoor moest worden gebruikt.<sup>93</sup>

### 3.2.5 *De Interdiocesane Commissie van Overleg inzake herstel en wederopbouw van kerken en kerkelijke gebouwen (ICvO)*

Voordat sprake kon zijn van systematisch herstel van katholieke kerken of een herbouwprogramma, moest een inventarisatie worden gemaakt van de omvang van de schade en van de behoefte aan nieuwe kerken. Omdat noch binnen het bisdom Haarlem, noch binnen de Nederlandse kerkprovincie ooit een instantie had bestaan die zich bezighield met planning van kerkbouw, beschikte niemand over cijfers waarmee de nationale prognoses konden worden aangekleed. Daarom werden in de periode 1945 – 1950 drie instanties opgericht die tot taak kregen de planning en de financiering van de kerkbouw zo efficiënt mogelijk te laten verlopen. Achtereenvolgens waren dat: ICvO, KASKI en Situeringscommissie.

92 *Analecta van het aartsbisdom Utrecht* 18 (1945) 46 – 48.

93 Brief van Het College van Algemeen Commissarissen aan B&W van Eindhoven van 2 maart 1948. VROM, archief departement deel I, 479, map 1.

Op 20 november 1945 meldde bisschop Mutsaerts van Den Bosch de minister van Volkshuisvesting, dr. ir. J.A. Ringers, dat het hoogwaardig episcopaat de Interdiocesane Commissie van Overleg inzake den wederopbouw van R.K. Kerken en kerkelijke gebouwen (ICvO) had opgericht. De ICvO was samengesteld uit de vijf bisschoppelijke bouwinspecteurs. Rector H. van Helvoort, inspecteur van bouwzaken van het bisdom Den Bosch, was op 29 oktober 1945 tot voorzitter van de ICvO gekozen. Van Helvoort had ervaring opgedaan bij de inventarisatie van de oorlogsschade in Nijmegen in de herfst van 1944. Zijn eerste opdracht was contacten te leggen met de inspecteurs van bouwzaken van de andere bisdommen. Het secretariaat van de ICvO werd in Den Bosch gevestigd. Een kleine commissie zou vanuit het bureau in Den Haag, dat fungeerde als contact- en inlichtingenbureau, het overleg voeren met ir. W.K. van Oppen, de ambtenaar van het bureau van de algemeen commissarissen voor de wederopbouw in Den Haag.<sup>94</sup> Tijdens de tweede vergadering werd ing. J. Starmans, aartsbisschoppelijk bouwinspecteur, tot penningmeester van de ICvO gekozen. Waarschijnlijk was de ICvO de eerste interdiocesane commissie op het gebied van de kerkenbouw, afgezien van het overleg in de regelmatige vergaderingen van de bisschoppen over dit onderwerp.<sup>95</sup> Deze interdiocesane commissie kwam voort uit soortgelijke diocesane organisaties die in 1944 waren opgericht in de zuidelijke bisdommen. Voor de inventarisatie van door oorlogshandelingen beschadigde of vernietigde kerkelijke voorwerpen van kunsthistorisch, geschied- of oudheidkundig belang, werd een commissie opgericht onder leiding van de conservator van het Aartsbisschoppelijk Museum.<sup>96</sup>

De hechtere samenwerking tussen de bisdommen in de Nederlandse kerkprovincie weerspiegelde de nauwe samenwerking tussen de verschillende kerkgenootschappen. Tot 1935 had ieder bisdom min of meer een eigen bouwbeleid gevoerd. Onder andere naar aanleiding van het rapport van de commissie voor het kerkelijk krediet van januari 1935 werd de regelgeving met betrekking tot de organisatie van de bouwprocessen in de verschillende bisdommen gecoördineerd.<sup>97</sup> Na de oorlog werd de rol van de inspecteurs van bouwzaken in de verschillende bisdommen verder opgewaardeerd.

94 Brief van 20 november 1945. RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

95 In 1935 hadden de vijf bisschoppen gezamenlijk een aantal bouwvoorschriften uitgewerkt. Zie RANH, archief bisdom Haarlem, 1660. Ook bestond in 1934 een Interdiocesane Commissie van Advies inzake de Belasting van de Doode Hand.

96 *Analecta van het aartsbisdom Utrecht* 18 (1945) 32. Zie ook RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

97 Zie deel A van appendix II van de Conventus Prosynodalis van 1935.

Het overleg dat de kerkgenootschappen tijdens de oorlogsjaren hadden gevoerd met de algemeen gemachtigde voor de wederopbouw over de aanpak van de financiering van de herbouw van kerken werd na de oorlog voortgezet. Ieder kerkgenootschap had een vertegenwoordigende instantie die in contact stond met ir. W. K. van Oppen, de ambtenaar van het bureau van de Algemeen Commissarissen voor de Wederopbouw die speciaal voor dit doel was aangesteld.<sup>98</sup> De werkzaamheden van de ICvO werden tot in detail geregeld. In de omschrijving van de taakopdracht werd duidelijk dat de werkzaamheden zouden worden uitgevoerd in overeenstemming met de wettelijke regelingen zoals die werden opgesteld door het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw. Opgave van materiële schade moest voorlopig worden gedaan aan de schade-enquêtecommissies (SEC); te zijner tijd zouden definitieve schaderapporten worden gemaakt. Een afschrift zou worden gestuurd aan het betreffende kerkbestuur. Verzoeken tot herstel of herbouw konden alleen in behandeling worden genomen wanneer ze waren voorzien van een stempel van de bisschoppelijke inspecteurs van bouwzaken. Dergelijke werkzaamheden moesten worden uitgevoerd in overeenstemming met de bepalingen voor bouwkundige werken voor rekenplichtige besturen in de verschillende bisdommen. Voorschotten op de kosten die waren gemoeid met herstel of herbouw konden worden aangevraagd door middel van het inzenden van V.F. formulieren, die verkrijgbaar waren bij de plaatselijke bureaus voor wederopbouw.<sup>99</sup>

In een circulaire van december 1944 was bepaald dat geheel of onherstelbaar verwoeste kerkelijke gebouwen buiten de onteigening vielen die andere onherstelbaar verwoeste gebouwen trof. Eventueel beschikbaar en bruikbaar bouw materiaal dat resteerde, bleef eigendom van de rekenplichtige kerkbesturen. Zij waren derhalve verplicht te verhinderen dat bruikbare bouwmaterialen voor andere doeleinden werden gebruikt of werden weggevoerd. Herstelbare kerkelijke gebouwen moesten terstond waterdicht worden gemaakt en daarna op basis van een restauratieplan worden hersteld.

Als twijfel bestond over de herstelbaarheid van een gebouw, moest een taxatie worden gemaakt door de taxateurs die waren aangewezen door de schade-enquêtecommissies. In het bisdom Den Bosch werden voor ieder dekenaat twee taxateurs aangesteld. Alleen in het bisdom den Bosch waren in deze periode al 44 taxateurs aan het werk.<sup>100</sup> Van belang voor de werkwijze van de

98 *Regelingen inzake Kerken, Kerkgebouwen, Monumenten* (Den Haag 1945) 5.

99 *Analecta voor het aartsbisdom Utrecht* 18 (1946) 45 – 47. Zie ook *Regelingen inzake Kerken, Kerkgebouwen, Monumenten*, 28.

100 Schade aan roerende goederen in eigendom van kerkbesturen, kerkelijke verenigingen en andere vergelijkbare organisaties werd beschouwd als bedrijfsschade. Roerende goederen die in eigendom waren van personen werden beschouwd als



taxateurs was uiteraard dat schade op een consequente manier werd geschat, zodat de financiering ook op dezelfde manier kon worden aangepakt. Over de basis van de taxatie werd uitgebreid van gedachten gewisseld in de vergadering van de kerkelijke taxatiecommissie voor oorlogsschade aan kerkelijke gebouwen die op maandag 1 oktober 1945 in Den Bosch werd gehouden.<sup>101</sup> Ook hier werd gewerkt op basis van onderlinge solidariteit; nog bruikbare bouwmaterialen van verwoeste kerken moesten, indien mogelijk, ter beschikking worden gesteld van andere parochies die materiaal voor het herstel tekort kwamen.<sup>102</sup>

Een belangrijk onderwerp van discussie binnen de ICvO vormde de plaats waar kerken werden herbouwd. De Rijksadviseur voor Wederopbouw had stedenbouwkundigen verzocht omtrent de plaatsing van katholieke kerken in overleg te willen treden met de bisschoppelijke inspecteurs van bouwzaken. Op grond van het kerkelijk recht was een beslissing over de plaats van een katholieke kerk een zaak van de bisschop. Na afloop van de oorlog bestond de angst dat stedenbouwkundigen dit recht niet zouden erkennen en de plaats van nieuwe katholieke kerken zouden bepalen zonder nader overleg met de bisdommen. Namens de ICvO werden de architecten Siebers en Swinkels aangewezen dit overleg te voeren. Ook werd besloten ‘werkgemeenschappen’ op te richten voor een oplossing van het vraagstuk van de architectenkeuze.

De ICvO heeft bestaan tot het begin van de jaren zestig. In 1962 werd deze instelling opgeheven en vervangen door de Interdiocesane Commissie Kerkenbouw (ICK) die tot 1974 bestond. Deze werd vervangen door de Interdiocesane Bouwcommissie, die als naam kreeg: Interdiocesane Bouw- en Restauratiecommissie (IBRK)<sup>103</sup> De ICK kreeg tot taak het episcopaat te vertegenwoordigen in aangelegenheden betreffende de kerkenbouw die landelijke aandacht vroegen.<sup>104</sup>

huisraadschade. Ter afwikkeling van dergelijke schadegevallen konden personen of instellingen krediet aanvragen bij de Nederlandse Middenstandsbank. *Analecta van het aartsbisdom* 17 (1947) 54 – 55.

101 Brief van 1 oktober 1945 in ICvO 1945-1946. AABB

102 Circulaire van 26 december 1944 in: *Verzameling van circulaires aangaande de wederopbouw van RK kerken en kerkelijke gebouwen uitgegeven in 1945* (Den Bosch 1945) 12 – 13.

103 Brief van 20 mei 1974 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1651.

104 Stuk van augustus 1962. RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

### 3.2.6 *Het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI)*

Tijdens de periode van de wederopbouw zette de ontwikkeling van de sociologie, die in de eerste helft van de twintigste eeuw was begonnen, zich sterk voort. De noodzaak op grond van wetenschappelijk onderzoek aanspraak te kunnen maken op een zo groot mogelijk deel van de schaarse gelden en materialen die na de oorlog te verdelen waren, speelde daarbij een rol. Steeds vaker werd een beroep gedaan op kennis die met behulp van sociaal – wetenschappelijk onderzoek was verzameld om de beschikbare middelen zo doelmatig mogelijk te benutten. Allerlei instellingen en instituten werden opgericht die tot doel hadden op wetenschappelijke wijze kennis over bevolking en maatschappij te verzamelen.<sup>105</sup> In 1940 was het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO) opgericht. In 1941 ontstond de Rijksdienst voor het Nationale Plan als voorloper van het Centraal Planbureau dat in 1945 werd opgericht. Verschillende ministeries richtten eigen onderzoeksafdelingen op.

De kerkgenootschappen konden, gezien de omvang van de problematiek, niet achterblijven. De bestudering van sociaal-wetenschappelijke vraagstukken werd in eerste instantie verzuimd aangepakt. In 1945 werd het Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk (SINHK) opgericht, onder leiding van dr. J.P. Kruyt die in 1933 een onderzoek naar onkerkelijkheid in Nederland had gedaan.<sup>106</sup> In 1945 volgden het Gereformeerd Sociologisch Instituut (GSI), het Humanistisch Sociologisch Instituut en het Instituut van het Convent van Christelijk Sociale Organisaties.

Op 23 juni 1946 werd de Katholiek Sociaal – Kerkelijke Studiekring opgericht. Een jaar later werd de naam veranderd in Katholiek Sociaal – Kerkelijk Instituut, kortweg het K.S.K.I., een acronym dat later werd veranderd in KASKI. Het kantoor van het KASKI werd in Den Haag gevestigd.<sup>107</sup> Het doel van de nieuwe onderzoeksinstelling was: ‘het bevorderen der studie van het individueel en sociaal religieus leven van het katholieke en in verband daarmee, van het niet-katholieke deel van het Nederlandse volk, om op grondslag daarvan behulpzaam te zijn bij het opstellen van praktische conclusies ten dienste van de zielzorg onder de katholieken en het Apostolaat onder de niet-katholieken’.<sup>108</sup>

105 G. Dierick e.a., *Veertig jaar KASKI-onderzoek 1946-1986, Sociaal wetenschappelijk onderzoek, studie en advies ten behoeve van de RK kerk en samenleving in Nederland* (Den Haag 1987) 10. Zie ook: Vugt, J.P.A. van, *Godsdienst en kerk in Nederland 1945 – 1980, een geannoteerde bibliografie* (Nijmegen/Baarn, 1981) 14 – 29.

106 Kruyt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland* (Groningen 1933)

107 Sinds 1998 is het KASKI gevestigd in Nijmegen.

108 Dierick e.a., *Veertig jaar KASKI-onderzoek*, 11 – 12.

Het KASKI heeft een geweldige ontwikkeling doorgemaakt onder leiding van de eerste directeur, prof. dr. G.H.L. Zeegers. De opdrachten voor onderzoek kwamen van alle kanten binnen. Na korte tijd had het KASKI vestigingen in verschillende steden en later zelfs buiten Nederland. In het begin van de jaren vijftig veranderde het KASKI de naam in ICARES (Institut international Catholique de Recherche Socio – Ecclesiastique) De hoofdzetel werd enige tijd verplaatst van Den Haag naar Genève.<sup>109</sup> Die groei heeft geduurd tot het begin van de jaren zestig. Toen kwam het KASKI door de opkomst van vergelijkbare instituten in financiële problemen. Vanaf 1962 beperkte het werkgebied zich weer voornamelijk tot Nederland. Het onderzoek van de medewerkers bestond uit de bestudering van concrete vragen en algemene verkenningen met betrekking tot bijvoorbeeld de godsdienstige en kerkelijke situatie in Nederland (R28), de onkerkelijkheid (R10), onkerksheid (R33) en zielzorgproblemen (R90a).<sup>110</sup>

Het grootste deel van het onderzoeks – en advieswerk in de periode tot 1962 had evenwel betrekking op de ruimtelijke organisatie van de zielzorg: de oprichting en indeling van parochies en de stichting van kerkgebouwen. Daarbij werd veel onderzoek uitgevoerd ten behoeve van het bisdom Haarlem, vanwege de naar verhouding snelle bevolkingsgroei in dat bisdom en de noodzaak in korte tijd voorzieningen in de grote stedelijke uitbreidingen te realiseren. Nu eens was het een onderzoek dat één parochie tot onderwerp had, zoals het Rapport 58 over de kerkelijke indeling van Overschie, dan weer ging het om de parochiële indeling en de kerkaccommodatie van grotere eenheden als een stadsdeel, een gehele stad of zelfs het hele bisdom. Van de 66 rapporten en memoranda die in de periode 1946 tot 1 januari 1958 werden uitgebracht, betroffen er maar vier een ander bisdom dan het bisdom Haarlem.<sup>111</sup>

### 3.2.7 De situeringscommissie

De begeleiding van kerkelijke bouwprocessen in het bisdom Haarlem was in principe een taak voor het bisschoppelijk bouw bureau. Voor de planning van de kerkbouw bestond geen aparte organisatie. Er was echter grote behoefte

109 Dierick e.a., *Veertig jaar KASKI-onderzoek*, 14.

110 De vorm waarin KASKI-publicaties zijn uitgebracht is nooit aan strikte richtlijnen onderworpen geweest. In het algemeen bestaan rapporten (R) uit meer omvangrijke verslagen van onderzoek, waarbij meer veldonderzoek heeft plaatsgevonden. Memoranda zijn in het algemeen meer beperkte onderzoeksverslagen over bestaand materiaal, soms ook probleem- of taakstellend van aard. Dierick e.a., *Veertig jaar KASKI-onderzoek*, 57 – 58.

111 Dierick e.a., *Veertig jaar KASKI-onderzoek*, 16.

aan een instantie die de planning van kerkelijke bouwprojecten op zich kon nemen omdat een dergelijke opgave uitging boven de mogelijkheden van de centrale bouwinspectie van het bisdom.<sup>112</sup>

Daarom werd in 1949 een bisschoppelijke commissie opgericht voor de planning en integratie van de grote hoeveelheid bouwactiviteiten op het gebied van de nieuwbouw. In eerste instantie kreeg deze commissie de naam 'stedenbouwkundige adviescommissie', omdat de leden van deze commissie de taak kregen de bisschop van Haarlem te adviseren bij de planning van de bouwactiviteiten. Het bijvoeglijke naamwoord 'stedenbouwkundig' in de oorspronkelijke naam van de commissie was een verwijzing naar het feit dat niet alleen de bouw van kerken, maar ook de realisatie van andere kerkelijke voorzieningen ten behoeve van de katholieken in het bisdom onderwerp van bespreking vormde. De naam van de commissie is verschillende malen gewijzigd. In 1954 veranderde de 'adviescommissie voor de situering van kerken en kerkelijke gebouwen in het bisdom Haarlem' in de 'Situeringscommissie voor het bisdom Haarlem'.

De stedenbouwkundige adviescommissie in het bisdom Haarlem telde bij de oprichting in 1949 vijf leden. De eerste voorzitter was de vicaris-generaal van het bisdom mgr. N.L.A. Ammerlaan. Hij werd bijgestaan door de architecten prof. ir. M.J. Granpré Molière en ir. J.A. van der Laan, de voorzitter van het KASKI, prof. dr. G.H.L. Zeegers en de bouwkundige van het bisdom, de heer H.M.W.J. van Oijen. De eerste genotuleerde vergadering van de stedenbouwkundige adviescommissie van het bisdom Haarlem vond plaats op 12 april 1950 ten huize van mgr. Ammerlaan.

Al spoedig bleek enerzijds dat deze gemengde commissie zo efficiënt functioneerde en anderzijds het aantal taken op dit gebied zodanig groot dat de Situeringscommissie de coördinatie van alle bouwactiviteiten in het bisdom op zich nam. Na de reorganisatie van de Nederlandse kerkprovincie in 1956 kreeg ook het bisdom Rotterdam een situeringscommissie.<sup>113</sup> De situeringscommissie van het bisdom Haarlem heeft bestaan tot 1979. Daarna is hij opgegaan in de Diocesane Commissie voor Pastorale Organisatie en Kerkopbouw (P.O.K.)<sup>114</sup>

De leden van de situeringscommissie ontmoetten elkaar in principe eenmaal per maand. Tijdens de vergaderingen, die meestal een hele dag duurden, werden de bouwprocessen besproken die op dat moment in uitvoering of in ontwikkeling waren. De onderwerpen op de agenda konden uiteenlopen van de planning van nieuwe kerken en scholen tot de aanpassing van bestaande gebouwen. Er waren veelvuldig contacten met vertegenwoordi-

112 Stukken van december 1925 in ABBH.

113 BAR, Archief Situeringscommissie, map 283.



*Mgr. N.L.A. Ammerlaan*  
*Foto: Rijksarchief Noord – Holland, Haarlem*

gers van verschillende overheden. Deskundigen werden uitgenodigd voor overleg of gevraagd een toelichting te geven tijdens vergaderingen.

Met behulp van het 'sociografisch' onderzoek van het KASKI werd getracht de behoefte aan nieuwe kerken en scholen te inventariseren. Op basis daarvan werden urgentieplannen opgesteld die via de ICvO bij de minister werden ingediend en de basis vormden voor de invulling van het bouwvolume. In het 'urgentieplan voor de periode 1952 – 53' werd bijvoorbeeld vastgesteld dat de kerk van H.H. Antonius van Padua en Rosalia en de kerk en pastorie in Overschie in Rotterdam, waarvoor al plannen bestonden sinds december 1942, nog steeds moest worden herbouwd.<sup>115</sup> In de Haagse nieuwbouwwijk Morgenstond was ook dringend behoefte aan een kerk en pastorie gezien de voortgang van de nieuwbouw van de woningen. In hetzelfde stuk werd vastgesteld dat op acht plaatsen in het bisdom dringend behoefte bestond aan nieuwe kerkgebouwen: in Den Haag (Moerwijk), Bloemendaal, Amsterdam (Slotermeer), Den Haag (Leijenburg), Krommenie, Bakkum, Den Haag (H. Paulus) en in Voorburg.<sup>116</sup>

In een ander stuk werden de prioriteiten voor de jaren tot 1955 vastgelegd. Daarin werd geconstateerd dat vooral de drie grote stedelijke agglomeraties Amsterdam, Rotterdam en Den Haag door hun voortgaande uitbreiding de aandacht van de commissie vroegen.<sup>117</sup>

De leden van de situeringscommissie grepen in die tijd vaak terug op het *Structuurplan voor de kerkenbouw* in het bisdom Haarlem (rapport 134 van het KASKI uit 1955). In de 'richtlijnen voor de opstelling van een structuurplan voor de kerkenbouw in het bisdom Haarlem' werden criteria geformuleerd die aanleiding konden zijn voor de bouw van een nieuwe kerk of de vergroting van een bestaande kerk. Dat waren er vier:

- a. Behoefte aan vervanging van het bestaande kerkgebouw,
- b. Behoefte aan uitbreiding ten gevolge van toeneming van het aantal parochianen, die resulteert in de vergroting van het bestaande kerkgebouw,
- c. Behoefte aan de bouw van een nieuwe kerk ten gevolge van grote toeneming van het aantal parochianen en
- d. Bouw van een nieuw kerkgebouw als gevolg van een seizoensbehoefte in die gebieden die tot de katholieke diaspora behoren en waar gedurende de vakantie talrijke katholieken komen.

114 Ongedateerd stuk in ABBH.

115 Die kerk werd herbouwd in de periode 1953 – 1954. De aanneemsom bedroeg f 608.000,- terwijl met het hele bouwproces een bedrag van f 810.000,- was gemoeid. Correspondentie van december 1952 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1570.

116 Urgentieplan voor de jaren 1952 en 1953 (ABBH) z.p.

117 'Na 1952 – 1955 te realiseren projecten (ABBH) z.p.

Voor de bepaling van het aantal nieuwe parochies, de grootte van die parochies, hun grenzen en de gunstigste vestigingsplaats van de kerken ging men uit van de richtlijnen van de bisschop van Haarlem (in grote steden maximaal 10.000 en minimaal 5.000 zielen per parochie). Regelmatig bleek dat geen overzicht of inventarisatie bestond van de uitbreidingsplannen van gemeenten terwijl veel gemeenten niet eens een bruikbaar uitbreidingsplan hadden. Ook werd duidelijk dat op basis van de geconstateerde lacunes de Rijksdienst voor het Nationale Plan niet in staat was een aanvaardbaar overzicht van de komende uitbreidingen op te stellen. Er was dus dikwijls sprake van een gebrek aan relevante informatie.

In 1950 werden daarom twee belangrijke conclusies getrokken:

1. Een inventarisatie van de uitbreidingsplannen voor het gehele bisdom was op korte termijn niet te maken,
2. Wanneer men wel beschikte over een plan voor een bepaalde gemeente, moest de waarde van een dergelijk plan nauwlettend worden bekeken om twee redenen:
  - a. omdat uitbreidingsplannen dubieuze betekenis hadden,
  - b. de realiseerbaarheid van de plannen dikwijls dubieus was en de termijnen van de realisatie sterk varieerden.

Bij gebrek aan goede statistische gegevens ging het KASKI uit van twee criteria bij de vaststelling van de behoefte aan nieuwe kerkruimte:

1. Wanneer de huidige accommodatie als onvoldoende werd ervaren,
2. Wanneer een gemeente of een parochie verkeerde in een fase van snelle ontwikkeling ofwel door een natuurlijke groei of door stimulerende activiteiten van overheidswege.<sup>118</sup>

Op basis van het structuurplan en andere gegevens werd een tijdschema vastgesteld voor de kerkenbouw in het bisdom Haarlem voor de periode 1955 – 1970. Daarbij ging men uit van prognosen voor de bevolkingsontwikkeling die werden geëxtrapoleerd op basis van cijfers uit het recente verleden.

### 3.2.8 *De invulling en uitwerking van de herbouwoopgave*

Vanwege de enorme schade die was aangericht als gevolg van de oorlogshandelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog, deden alle geledingen van de maatschappij een beroep op de overheid om bijdragen in de financiering van de wederopbouw. De kerkgenootschappen vormden op die regel geen uitzondering.

In de herfst van 1945 verzocht de regering daarom de kerkgenootschappen voor het jaar 1946 urgentielijsten in te zenden, op grond waarvan het college

<sup>118</sup> 'Richtlijnen voor de opstelling van een structuurplan voor de kerkenbouw in het bisdom Haarlem', 2 – 3. (ABBH) z.j.

van Algemeen Commissarissen een urgentieplan voor de wederopbouw kon vaststellen. Omdat zonder toestemming van het ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw niets kon worden gebouwd, werd in de eerste jaren na de oorlog ieder jaar een bouwplan opgesteld door het college van Algemeen Commissarissen. Dat bouwplan was een in geld uitgedrukte raming van de mogelijke bouwproductie – het bouwvolume – in het betreffende kalenderjaar en werd als onderdeel van zijn begroting ingediend bij de Tweede Kamer.<sup>119</sup> In de loop van 1946 bleek dat de inventarisatie van de materiële schade die tijdens de oorlogsjaren was aangericht, veel meer tijd vergde dan aanvankelijk was gedacht. Bovendien kwam de wederopbouw, als gevolg van het grote gebrek aan mankracht, materialen en deviezen traag op gang.<sup>120</sup> Op 30 september 1946 hadden de ongeveer 1.300 taxateurs die in opdracht van de schade-enquêtecommissies sinds 1944 de materiële oorlogsschade inventariseerden, 271.785 taxaties verricht, terwijl nog ongeveer een zelfde aantal schadegevallen resteerde. Uiteindelijk zou het aantal schadegevallen meer dan zeshonderduizend bedragen. In december 1946 verwachtte de minister van Openbare Werken en Wederopbouw dat de taxateurs in de loop van 1947 hun werk konden afronden.<sup>121</sup> In de loop van 1946 werd ook duidelijk dat de organisatie van de wederopbouw een omvangrijke bureaucratie vergde en dat met de opruiming van de schade op grond van de bestaande regelgeving bovendien veel meer geld zou zijn gemoeid dan aanvankelijk gedacht. De centralistische en bureaucratische manier waarop de wederopbouw vanuit Den Haag werd aangepakt, riep vooral bij gemeentelijke instanties veel ergernis op.<sup>122</sup>

Naar aanleiding van de bepalingen vastgelegd in de brochure *Regelingen inzake Kerken, Kerkgebouwen, Monumenten* van november 1945 ontstonden verschillen van mening tussen de ICvO en het College van Algemeen Commissarissen. In augustus 1946 legde de voorzitter van het ICvO, rector J. van Helvoort, de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting een nota voor waarin hij vijf verschillende soorten problemen signaleerde waarmee katholieke instanties te maken hadden: moeilijkheden bij de opruimwerkzaamheden, bij voorbereidende werkzaamheden, bij herstel of herbouw, moeilijkheden van financiële aard en moeilijkheden met de financiering van herstel of herbouw.<sup>123</sup>

119 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 53.

120 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 51.

121 *HTK 1946 – 1947*. Bijlage Memorie van Antwoord van 3 december 1946, 23 – 27.

122 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 54 – 57.

123 'Rapport over de moeilijkheden in het overleg met het departement' van 29 augustus 1946. Archief ministerie van VROM, dossier 479.



Het voert te ver de nota gedetailleerd te behandelen, maar duidelijk is dat ook binnen het katholieke kerkgenootschap de indruk bestond dat de herbouw van katholieke kerken werd gehinderd door de bureaucratie. Als voorbeeld werd gesteld dat het kerkbestuur van de parochie van de H. Liduina in Den Haag het herstel van oorlogsschade aan de parochiekerk had voorgefinancierd voor een bedrag van f 50.000,-. Ondanks 'ettelijke' toezeggingen bleef de tegemoetkoming in de schade uit. Gesteld werd dat de vertraging bij de uitkering van de schadevergoedingen tot gevolg had dat binnen de aannemerij de 'onwaarschijnlijkheid om binnen een redelijke termijn betaling te krijgen van wederopbouw werd verdisconteerd in de prijzen'. Van Helvoort was van mening dat 'de traagheid van de bureaucratie' een inflatoir effect had.<sup>124</sup> Het is onmogelijk die mening op waarheid te toetsen.

Als voorbeeld van de categorie 'moeilijkheden bij de financiering van herstel of herbouw' vermeldde Van Helvoort onder andere het feit dat de kerkenregeling waarvan in november 1945 werd gesproken, geen melding maakte van percentages, terwijl verschillende ambtenaren en zelfs een minister 'in menige radiorede' een rijksbijdrage van 60 tot 80% voor de herbouw van verwoeste kerken in het vooruitzicht hadden gesteld. Hij noemde ook het feit dat bijvoorbeeld sommige kloosterorden werden geconfronteerd met een dubbele herbouwopgave: enerzijds de financiering van het herstel van oorlogsschade en anderzijds de voortgang van allerlei werkzaamheden van maatschappelijke en onderwijskundige aard. Zonder nadere bijdrage zou die dubbele opgave absoluut tot de ondergang leiden.

Waarschijnlijk kwamen soortgelijke bezwaren ook vanuit de andere kerkgenootschappen, want het archief van het ministerie van VROM bevat meer correspondentie betreffende dit onderwerp. De financiële problemen bij het katholieke kerkgenootschap namen zulke proporties aan dat kardinaal J. de Jong zich in januari 1947 gedwongen zag een brief te schrijven aan minister-president dr. J. Beel met betrekking tot het onderwerp Vergoeding Oorlogsschade. Daarin vroeg de kardinaal aandacht voor de traagheid waarmee de vergoedingen op grond van de bestaande regelingen werden uitgekeerd en schetste de schadelijke gevolgen voor het maatschappelijk leven van de – zijns inziens – onnodig bureaucratische behandeling. Van de belofte, direct na afloop van de oorlog door de regering gedaan, dat oorlogsschade die een bepaalde groep uit de samenleving had getroffen, zou worden behandeld als schade door het hele Nederlandse volk geleden, was naar zijn mening nog niet veel waargemaakt. De kardinaal concludeerde dat de bestaande regeling, die was gebaseerd op een rijksbijdrage naar de waarde van 9 mei 1940, de getroffen parochies en kerkelijke instellingen plaatste voor 'een zodanig zware financieringslast dat deze door hen niet gedragen zal kunnen worden'. De kardinaal uitte namens het Nederlandse episcopaat begrip voor de moeilijke financiële positie waarin de regering zich op dat moment bevond, maar

meende desondanks dat het onrechtvaardig was bepaalde particuliere oorlogsslachtoffers als gevolg van de geringe rijksbijdrage een “declassering van hun maatschappelijke persoonlijkheid” te laten ondergaan. Het Nederlandse episcopaat was van mening dat de huidige regeling niet voldeed en drong aan op het treffen van zodanige voorzieningen dat de dreigende gevolgen konden worden verlicht.<sup>125</sup>

Voor de bureaucratie en de trage afwikkeling van de oorlogsschadegevallen kunnen twee redenen worden gegeven: een financiële en een politieke. Zij waren nauw met elkaar verbonden. Al eerder werd in dit hoofdstuk opgemerkt dat de eerste versie van de kerkenregeling was ontstaan in een tijd dat het aantal schadegevallen beperkt bleef tot enkele tientallen. Toepassing van die versie van de kerkenregeling in een situatie waarbij sprake was van een veel groter aantal vernielde en beschadigde kerkgebouwen moest wel leiden tot politieke aarzeling, zeker gezien de algemene verontwaardiging over de ontoereikendheid van de vergoedingen aan andere categorieën slachtoffers. Ook binnen de kerken had men verwonderd gereageerd op de genereuze kerkenregeling die in de oorlogsjaren was getroffen.<sup>126</sup>

Er speelde nog een probleem. Net als in 1941, aarzelden veel eigenaren van onroerend goed over te gaan tot herstel als gevolg van de onduidelijkheid over de hoogte van de bedragen van schadevergoeding in het BMO 1945. Omdat de bouwkosten sinds 1940 aanzienlijk waren gestegen, moesten veel getroffen een groot deel van de aangerichte schade uit eigen zak voldoen. Een meerderheid in de Tweede Kamer vond in januari 1946 de regeling zoals vastgelegd in het BMO 1945 onrechtvaardig. Minister Lief tinck van Financiën hield echter vol dat het Rijk niet in een positie verkeerde over te gaan tot uitkering van schadevergoeding op basis van vervangingswaarde. Onder andere voerde hij aan dat men zich had kunnen verzekeren tegen dergelijke schade. Een meerderheid liet zich overtuigen.<sup>127</sup>

De raming van het bedrag dat zou zijn gemoeid met herstel en de herbouw van de kerken en kerkelijke gebouwen, werd in de loop van de tijd enkele malen naar boven bijgesteld. In augustus 1946 werden de kosten van herbouw van kerken en kerkelijke gebouwen (van alle kerkgenootschappen) geschat op f 90 miljoen. In juni 1947 kwamen de kerkgenootschappen met een

124 ‘Nota over de bezwaren, die in kerkelijke kringen leven tegen het wederopbouwbeleid’, 2, De nota dateert waarschijnlijk uit de zomer van 1946. VROM, departement deel I, 1946.

125 Brief van Johannes kardinaal de Jong aan dr. L. Beel, minister-president van 17 januari 1947. Archief ministerie van VROM, Centrale Directie Volkshuisvesting, 1865.

126 Nota 238 van 10 maart 1947. VROM, archief directie Volkshuisvesting 1865.

127 Siraa, H.T., *Een miljoen nieuwe woningen*, 48.

raming van f 140 miljoen. In dat bedrag was opgenomen een voorziening voor de stijging van de bouwkosten met 10%. Aangezien de kerkgenootschappen uitgingen van de veronderstelling dat zij het grootste deel van de kosten van herbouw zelf moesten financieren, was soberheid bij de herbouw een belangrijk uitgangspunt.<sup>128</sup>

In september 1947 vond een bespreking plaats tussen de ministeries van Wederopbouw en Volkshuisvesting en Financiën en vertegenwoordigers van de drie grote kerkgenootschappen.<sup>129</sup> Tijdens die bijeenkomst werd gesteld dat de ministers van Volkshuisvesting en Financiën van mening waren dat oorlogsschade toegebracht aan kerken en kerkelijke gebouwen 'in meerdere mate en op andere wijze' moest worden gecompenseerd dan de overige gevallen van oorlogsschade. Als voorwaarde werd gesteld dat de departementen dan wel moesten kunnen beschikken over een nauwkeurige inventarisatie. In januari 1948 gaf de minister van Volkshuisvesting en Wederopbouw zijn ambtgenoot van Financiën een uiteenzetting over de stand van zaken bij de onderhandelingen met de kerkgenootschappen. Deze hielden naar zijn mening voortdurend een slag om de arm en stelden dat het vrijwel onmogelijk zou zijn een volledig beeld van alle schadegevallen te geven. Bovendien wilden zij garanties dat eventuele omissies niet alsnog zouden worden uitgesloten van eventuele rijksbijdragen. Strijdpunt was toen vooral de bepaling dat alleen totaal verwoeste kerken en kerkelijke gebouwen aanspraak konden maken op een rijksbijdrage. Voor de beschadigde kerken en kerkelijke gebouwen was de regeling nog geenszins naar de zin van de kerken. Daarom werd een indeling voorgesteld in categorieën. Die indeling had tot gevolg dat de omvang van de oorlogsschade aan kerken en kerkelijke gebouwen steeg tot een bedrag van f 215 miljoen.<sup>130</sup> In dat bedrag was inbegrepen een bedrag van f 20 miljoen voor schade aan gebouwen van de kleinere kerkgenootschappen. Ook inbegrepen was een bedrag van f 40 miljoen voor de restauratie van monumentale kerken. De brief is ook interessant omdat bij alle schadeberekeningen voorstellen werden gevoegd voor een verdeling van de kosten over de begrotingen van de betrokken departementen (Wederopbouw en Volkshuisvesting, Financiën en Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen).

De brief van januari 1948 bevatte de kern van de regeling die ruim een jaar later zou worden gepubliceerd als de Oorlogsschaderegeling Kerken en Ker-

128 Brief van 9 juni 1947 aan de minister van Financiën. Archief ministerie van VROM, Centrale Directie Volkshuisvesting 1865.

129 Dit ministerie werd gevormd op 28 februari 1947.

130 Die indeling was als volgt: kerken, pastorieën en kapelanieën, kosterswoningen, seminaria, moederhuizen, kerkelijke wijkgebouwen, kloosters in eigendom van contemplatieve orden, kloosters voorzover verbonden aan inrichtingen voor opvoeding en vorming, jeugdgebouwen, andere gebouwen voor opvoeding en vorming, internaten met uitzondering van schoolgebouwen.

kelijke Gebouwen. De minister stelde voor het percentage van de rijksbijdrage voor de herbouw van kerken te stellen op 75% van de herbouwkosten en voor kerkelijke gebouwen op 60%. Hij berekende dat op basis van een totaal schadebedrag van *f* 215 miljoen en de regelingen zoals voorgesteld, het Rijk een bedrag van *f* 140 miljoen moest opbrengen, terwijl voor de gezamenlijke kerkgenootschappen een financiële last resteerde van *f* 75 miljoen.<sup>131</sup>

In oktober 1948 kon de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting de ICvO melden: 'Het is inderdaad zeer waarschijnlijk dat voor kerkelijke gebouwen een bijzondere regeling zal komen, waarbij de bijdrage niet zal worden vastgesteld naar de verkoopwaarde per 9 mei 1940 maar afhankelijk zal zijn van herbouw – of herstelkosten'. Tegelijkertijd verzocht hij de leden van de ICvO te bewerkstelligen dat kerkbesturen geen beroep meer wilden instellen tegen de beslissingen van het college [van Algemeen Commissarissen voor de Wederopbouw].<sup>132</sup>

Tijdens de behandeling van het wetsontwerp op de materiële oorlogsschaden in de periode 1948 – 1949 hield de regering de hand op de knip. De regering stelde dat de staatsschuld was opgelopen van *f* 4 miljard in 1939 tot *f* 23,8 miljard in 1948. Zij voelde er niets voor deze verder te laten oplopen door een te gulle regeling voor de vergoeding van oorlogsschade. Bovendien toonde de regering zich voorstander van een regeling waarin schadeloosstellingen werden verleend op basis van differentiatie naar draagkracht. Een regeling die een integrale vergoeding in het vooruitzicht stelde, vond men te duur. Maar zelfs wanneer vergoedingen werden verstrekt op basis van differentiatie naar draagkracht zou de minister van Financiën minimaal een bedrag van *f* 4 miljard moeten lenen voor de financiering van de wederopbouw.<sup>133</sup> De minister kon ook melden dat op grond van artikel 13 van het Besluit F 255 van 19 november 1945 een speciale regeling in de maak was voor kerken en kerkelijke gebouwen. 'Te verwachten was dat het Rijk krachtens die regeling 75% zou bijdragen in de kosten van herbouw (herstel) en herinstallatie van vernietigde en beschadigde kerkgebouwen.<sup>134</sup> Daarbij werd het overzicht van het aantal schadegevallen gevoegd dat in tabel 3.8 is weergegeven.

Het totaal van de 2.019 gevallen van schade aan kerken omvatte 200 totaal vernielde kerken; 719 herstelbaar zwaar en 1.100 licht beschadigde kerken.<sup>135</sup>

131 Brief aan de minister van Financiën van 3 januari 1948. Archief ministerie van VROM, Centrale Directie Volkshuisvesting 1865.

132 Brief van de minister van W&V van 19 oktober 1948. Archief ministerie van VROM, departement deel I, 480.

133 *HTK 1948 – 1949*. Bijlagen deel I, 95 – 194.

134 *HTK 1948 – 1949*. Bijlagen, deel I, 12.

135 *HTK 1948 – 1949*. Bijlagen, deel I, 104.

*Tabel 3.8: een overzicht van het aantal gevallen van schade aan kerken en kerkelijke gebouwen dat in 1947 bekend was, de kosten gemoeid met herbouw en de rijksbijdrage op grond van de Oorlogsschaderegeling van 1949 (bedragen in guldens)*

|                     | Aantal schadegevallen | Herbouwkosten | Rijksbijdrage |
|---------------------|-----------------------|---------------|---------------|
| Kerken              | 2.019                 | 126.650.000,- | 74.738.000,-  |
| Kerkelijke gebouwen | 2.850                 | 70.215.000,-  | 45.761.000,-  |
| Totalen             | 4.869                 | 196.865.000,- | 120.499.000,- |

Bron: *Handelingen der Staten-Generaal 1948 – 1949*, Tweede Kamer. Bijlagen, deel I, 104.

Het totaal van de 2.850 gevallen van schade aan kerkelijke gebouwen omvatte 220 totaal vernielde gebouwen; 1.130 herstelbaar zwaar en 1.500 licht beschadigde gebouwen.<sup>136</sup>

Op 11 mei 1949 werden de ‘Oorlogsschaderegeling Kerkelijke Gebouwen’ en de daarmee samenhangende regeling ‘Oorlogsschaderegeling Jeugdhuisen’ van kracht. De kerkenregeling die tijdens de oorlog tot stand was gekomen werd met een zekere vertraging alsnog van toepassing verklaard. De oorlogsschaderegeling van mei 1949 voorzag in een rijksbijdrage van 75% in de herbouw of herstellkosten van kerken, 65% van kerkelijke gebouwen en van 55% van herbouw – of herstellkosten van kloosters. Het restant kwam voor rekening van de kerkbesturen of andere colleges. Voor de meeste kerkbesturen waren dat (te) grote bedragen. Als herbouwkosten werden aange-merkt de van rijkswege goedgekeurde bouwkosten – op het tijdstip van herbouw – van een sober kerkelijk gebouw, dat beantwoordde aan de strikt noodzakelijke behoeften, waarin het nieuwe gebouw had te voorzien, doch waarvan capaciteit en inhoud niet groter waren dan die van het verwoeste kerkelijke gebouw. Nu was ‘soberheid’ een moeilijk begrip. Aan de ene kant bestond na de oorlog, vooral in katholieke kringen, een beweging die in soberheid een religieus ideaal zag.<sup>137</sup> Aan de andere kant bleek dat het begrip soberheid als criterium bij de financiering van de kerkbouw telkens weer zorgde voor interpretatieverschillen. Op grond van artikel 12 van de *Oorlogsschaderegeling* van mei 1949 werd een commissie van advies voor de

136 *HTK 1948 – 1949*. Bijlagen, deel I, 103 – 104 en 168.

137 Zie ‘De geestelijke achtergronden van sobere kerkenbouw’ opstel van drs. W.M.I. van der Ende, secretaris van de situeringscommissie van het bisdom Rotterdam. NA, archief situeringscommissie bisdom Rotterdam, 133.

kerkenbouw ingesteld, die bestond uit tien leden. Deze commissie adviseerde de ministers van Financiën en van Wederopbouw en Volkshuisvesting op hun verzoek of uit eigener beweging. De eerder genoemde eis met betrekking tot de soberheid bij de bouw van vervangende kerkelijke gebouwen gaf aanleiding tot verschillen van inzicht en dus vertraging van de uitvoering van bouwplannen. Daarom ging de commissie op zoek naar een methode waarmee het begrip soberheid kon worden vertaald naar een norm die niet alleen voor het Rijk maar ook voor de kerkgenootschappen aanvaardbaar zou zijn.

De commissie zocht de oplossing in een bepaalde verhouding tussen capaciteit en inhoud van de te herbouwen objecten met daaraan verbonden een bepaalde bouwwijze. Een relatie werd gelegd tussen het aantal m<sup>3</sup> per zitplaats en een bepaald bedrag per m<sup>3</sup> waarvoor bij eerdere projecten was gebleken dat een ‘sober kerkgebouw’ kon worden gerealiseerd. De verschillende mogelijkheden werden vastgelegd in een tabel die de rijkscommissie aanbood aan de minister. Deze tabel, die uitging van het prijspeil per 9 mei 1940, werd bekend als het ‘kerkenschema’. Op het moment van ingebruikneming was de index 270. De bedragen in het kerkenschema werden regelmatig aangepast aan de ontwikkeling van de bouwkosten. Hoe snel die stegen, toont de ontwikkeling van juli 1952 tot december 1955:

*Tabel 3.9: de ontwikkeling van de bouwkostenindex in de periode 1940 – 1955*

| Prijspeil 1940                     | 100   |
|------------------------------------|-------|
| 1 juli 1952 – 30 april 1954        | 310   |
| 1 mei 1954 – 30 september 1954     | 320   |
| 1 oktober 1954 – 30 december 1954  | 330   |
| 1 januari 1955 – 30 april 1955     | 340   |
| 1 mei 1955 – 30 augustus 1955      | 350   |
| 1 september 1955 – 31 oktober 1955 | 360   |
| 1 november 1955 -                  | 377,5 |

Bron: NA, archief situeringscommissie bisdom Rotterdam, 136.

Een dergelijke tabel bood de door de kerkgenootschappen aangestelde architecten de ruimte voor de realisering van ‘waardige, liturgisch en architectonisch verantwoorde’ kerken. Ook voor de kosten van de inventaris werd een dergelijk schema opgesteld.<sup>138</sup>

<sup>138</sup> Brief van 10 februari 1950. Archief ministerie van VROM, Centrale Directie Volkshuisvesting 1865 en *Memorie van toelichting Wet Premie Kerkenbouw*, Zitting 1960-61 6260, 5.

Omdat niet alleen de kerkgenootschappen maar ook andere opdrachtgevers in de naoorlogse jaren te maken kregen met de voortdurende stijging van de bouwkosten, bleek regelmatige aanpassing van de bouwkostenschema's noodzakelijk. Als gevolg van de noodzaak ieder dubbeltje om te draaien, namen de belangstelling voor en het inzicht in de ontwikkeling van bouwkosten snel toe. Tijdens de behandeling van de begroting van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting voor het jaar 1950, stelde de minister dat, uitgaande van prijspeil 1940 = 100, de kosten in 1949 op 300 konden worden gesteld. In juni 1951 werd de index verhoogd tot 310; in 1957 had hij het niveau van 377,5 bereikt.<sup>139</sup> In 1961 werd de norm gesteld op 410.<sup>140</sup> Sinds 1940 waren de bouwkosten verviervoudigd.

### 3.2.9 De inventarisatie van de nieuwbouwopgave

Terwijl de aandacht in de eerste jaren na de oorlog vooral was gericht op de aanpak, de organisatie en de financiering van de herbouw van de vernielde en beschadigde kerken, begon geleidelijk duidelijk te worden dat ook met de

*Tabel 3.10: overzicht van de bedragen die in de periode 1947 – 1952 ter beschikking stonden van de kerkgenootschappen voor de financiering van de kerkenbouw (bedragen in miljoenen guldens)*

| Jaar | Bedrag | Percentage tov woningbouw |
|------|--------|---------------------------|
| 1947 | 2      | 0,01                      |
| 1948 | 5      | 0,011                     |
| 1949 | 10,3   | 0,019                     |
| 1950 | 9,7    | 0,017                     |
| 1951 | 17,6   | 0,030                     |
| 1952 | 7,4    | 0,024 *                   |
| 1953 | 22     | 0,032                     |

Bron: *Katholiek Archief* 7 (1952) 1024. Cijfers afkomstig van de afdeling statistiek van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. \*De cijfers over de tweede helft van 1952 waren niet beschikbaar.

<sup>139</sup> Brief van 23 juni 1951 aan de Commissie Oorlogsschaderegeling Kerkelijke Gebouwen. Archief ministerie van VROM, departement deel I, 483.

<sup>140</sup> 'Normen voor het vaststellen van toelaatbare kostprijzen van kerken', nota van C.J. van Ooijen, hoofdinspecteur van het bouw bureau van het bisdom Rotterdam van maart 1961.

nieuwbouw van kerken aanzienlijke bedragen zouden zijn gemoeid. Een (heel) klein deel van de totale bouwproductie werd echter gereserveerd voor de bouw van kerken zoals blijkt uit tabel 3.10.

Ook al zijn de bedragen niet exact, ze verschaffen een goede indruk van de smalle financiële marges waarbinnen de financiering van de kerkbouw zich aanvankelijk bewoog. Het percentage van 0,01% van de bouwsom van woningen dat in 1947 voor alle kerkgenootschappen beschikbaar werd gesteld, vertegenwoordigde een bedrag van ongeveer f 2 miljoen. In 1948 stond de gezamenlijke kerkgenootschappen een bouwvolume van f 5 miljoen ter beschikking.<sup>141</sup> In de begroting voor 1949 werd in artikel 135 ten behoeve van het ontwerp-bouwplan van dat jaar een bedrag van f 3,25 miljoen gereserveerd voor de herbouw van kerken. Op grond van een voorlopige regeling werd een rijksbijdrage van f 2,5 miljoen verstrekt op de kosten van herbouw of 78%.<sup>142</sup> In de begroting voor 1950 werd, onder andere naar aanleiding van een adres van 'kerkelijke zijde' aan de raad van ministers, in het bouwplan een bedrag van f 11 miljoen opgenomen voor her- en nieuwbouw van kerken. De minister was zich ervan bewust dat dit te weinig was om binnen redelijk tijd in de behoeften te voorzien. Maar dat gold voor alle sectoren. Daarom bestond de kans dat het bedrag zou worden overschreden.<sup>143</sup> Volgens de kerkgenootschappen had het gebrek aan financiering tot gevolg dat een enorme achterstand ontstond in de kerkbouw. Vier van elke vijf geplande kerken kon niet konden worden gebouwd. Desondanks bleef het bouwvolume betrekkelijk klein. Vanwege de oorlog in Korea was het bouwvolume in 1952 weer teruggelopen tot 0,03% of een bedrag van ongeveer f 10 miljoen.<sup>144</sup>

Om een beeld te krijgen van de bouwbehoefte bij de kerkgenootschappen, verzocht de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting de vertegenwoordigers van de drie grote kerkgenootschappen in 1947 een overzicht te maken van hun bouwbehoeften voor de periode 1949 – 1959. Daarbij speelde de uitkomst van de volkstelling van 31 mei 1947 een grote rol. De kerkbevolking in Nederland werd in 1947 gesteld op een totaal van 7,9 miljoen zielen. Het katholieke deel daarvan bedroeg een aantal van 3,7 miljoen zielen of 38.5%.<sup>145</sup> Op basis van cijfers over de relatieve aanhang van de kerkge-

141 Brief van de gezamenlijke kerkgenootschappen aan de ministerraad van mei 1949. Archief VROM, departement, deel I, 438.

142 *HTK*, 1948 – 49. Bijlage A, deel 2. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1949, 1000. IX A. 2., 20.

143 *HTK*, 1949 – 1950. Bijlage A, deel 2. Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950. Memorie van Antwoord, 1400 .IXA.16, 13 en 20.

144 *HTK* 1951 – 52. Bijlage A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1952 2300 .IXA.2, 16.

145 Kruijt, J.P., 'De gegevens betreffende de kerkelijke gezindten van de volkstelling 1947' in: *Sociologisch Bulletin* 3 (1949) 80 – 87.



nootschappen dachten de gezamenlijke kerkgenootschappen in de periode tot 1959 een bedrag van f 177,5 miljoen nodig te hebben voor investeringen in de kerkbouw op basis van een ‘zeer sobere bouwwijze’. Afgezien werd van de bouw van doopkapellen en torens omdat die ook later kon worden uitgevoerd. Bovendien werden geen bijzondere voorzieningen opgenomen ten behoeve van extra werkzaamheden aan de fundering.<sup>146</sup> Uitgaande van de veronderstelling dat met het herbouwprogramma een periode van vijf jaar zou zijn gemoeid en dat het nieuwbouwprogramma binnen een periode van tien jaar kon worden gerealiseerd, dachten de kerkgenootschappen in de periode van 1949 tot 1954 jaarlijks een bouwvolume nodig te hebben van minstens f 22,3 miljoen (voor her- en nieuwbouw) en in de periode van 1949 tot 1959 van f 13,2 miljoen per jaar voor de nieuwbouw. Bij de indiening van hun overzicht verzochten de kerkgenootschappen de ministers een realistisch bouwvolume ter beschikking te willen stellen zodat zij ‘hun gewichtige taak naar behoren’ konden vervullen.<sup>147</sup>

*Tabel 3.11: de raming van de investering gemoeid met her- en nieuwbouw van kerken in de periode 1949 – 1959 zoals berekend in 1949 (bedragen in miljoenen guldens)*

| Periode     | Kerkgenootschap | Herbouw | Nieuwbouw +<br>Uitbreiding | Bedragen totaal |
|-------------|-----------------|---------|----------------------------|-----------------|
| 1949 – 1959 | Katholiek       | 21      | 54                         | 75              |
|             | Gereformeerd    | 4,5     | 26                         | 30,5            |
|             | Hervormd        | 17      | 47                         | 64              |
|             | Overige         | 3       | 5                          | 8               |
| Totalen     |                 | 45,5    | 132                        | 177,5           |

Bron: Brief van de gezamenlijke kerken aan de ministers van Volkshuisvesting en Wederopbouw en Financiën van mei 1949. Archief VROM, departement, deel I, 438.

146 Brief van mei 1949 aan de ministers van Wederopbouw en Volkshuisvesting en Financiën van de vertegenwoordigers van de drie grote kerkgenootschappen. Archief ministerie van VROM, departement, deel I 438.

147 Brief van mei 1949 aan de ministers van Wederopbouw en Volkshuisvesting en Financiën van de vertegenwoordigers van de drie groet kerkgenootschappen. Archief ministerie van VROM, departement, deel I 438.

De ICvO had in mei 1949 een scenario uitgewerkt voor de Nederlandse kerkprovincie. Zelfs wanneer men uitging van een ‘zeer sobere bouwwijze’ was met de financiering van bouwprocessen van diverse aard in de Nederlandse kerkprovincie over een periode van tien jaar naar schatting een bedrag gemoeid van ruim *f* 74 miljoen of *f* 7,4 miljoen per jaar. Uit het overzicht van de ICvO blijkt dat men in 1949 in het bisdom Haarlem een bedrag van ruim *f* 11 miljoen nodig achtte voor de financiering van de her- en nieuwbouw van kerken in de periode tot 1959, zoals blijkt uit tabel 3.12.

*Tabel 3.12: de schatting van de kosten gemoeid met het bouwprogramma voor het bisdom Haarlem voor de periode 1949 – 1959 (bedragen in guldens x 1.000)*

| Periode<br>1949 – 1959 | Herbouw | Nieuwbouw | Uitbreiding | Totaal   |
|------------------------|---------|-----------|-------------|----------|
| Aantal projecten       | 11      | 32        | 4           | 47       |
| Bedragen               | 2.705,- | 7.801,-   | 596,-       | 11.105,- |

Bron: Brief van de ICvO aan de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting van 27 mei 1949

Gezien de informatie die in tabel 3 werd gepresenteerd over de ontwikkeling van de bouwkosten in de periode 1925 tot 1935 lijken deze cijfers verbluffend. In het licht van de gegevens van tabel 5 worden ze iets begrijpelijker. In de periode 1935 – 1945 waren de kosten gemoeid met de financiering van de bouwprocessen sterk gedaald ten opzichte van de voorgaande periode. De gemiddelde bouwkosten van katholieke kerken in de periode 1935 – 1945 bedroegen *f* 123.700,-. Het is dus niet geheel onbegrijpelijk dat men, ondanks de sterke stijging van de bouwkosten in de periode na 1945, op het moment dat de schatting werd gemaakt nog dacht dat de bouw van een nieuwe kerk kon worden gefinancierd voor een bedrag van ongeveer *f* 244.000,- exclusief grondkosten. Men dacht in Amsterdam zelfs kerken van 900 zitplaatsen te kunnen bouwen voor een bedrag van *f* 270.000,- per kerk of *f* 300,- per zitplaats. Met die schatting stelde het bisdom Haarlem zich wel opvallend bescheiden op in vergelijking tot de andere bisdommen.<sup>148</sup> De bedragen die het bouw bureau van het bisdom Haarlem nodig achtte, moeten dus vooral worden gezien in het licht van de crisis – kerkbouw van na het jaar 1935. Kennelijk waren de cijfers die ir. Kraaijvanger in 1942 had toegestuurd aan de gemachtigde voor de wederopbouw alweer in een lade verdwenen. (zie

<sup>148</sup> Brief van de ICvO aan de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting van 27 mei 1949, archief VROM, departement, deel I, 438.

tabel 3.7) Uit zijn overzicht bleek dat de met de bouwprocessen van nieuwe kerken in het bisdom Haarlem in de periode 1921 – 1939 gemiddeld een bedrag gemoeid was geweest van *f* 227.666,- of *f* 251,- per zitplaats.<sup>149</sup> Strikt genomen zou op basis van het kerkenschema uit 1949 (zie tabel 3.9) het bedrag per zitplaats zijn gestegen van *f* 251,- over de periode 1921 – 1939 tot een bedrag van *f* 753,- in 1949.

In de herfst van 1949 werden afspraken op papier gezet tussen de drie grote kerkgenootschappen en het ministerie over de verdeling van het beschikbare volume op grond van de ingediende plannen. Daarbij werd ook een deel voor de ‘kleintjes’ (de kleinere kerkgenootschappen) gereserveerd. Overeenstemming werd bereikt over de verdeling van het bouwvolume tussen de kerkgenootschappen. Aangezien de katholieken in de periode 1947 – 1949 iets meer dan de helft van het afgesproken percentage van het totale bouwvolume hadden gebruikt, werd afgesproken dat zowel de hervormden als de gereformeerden recht hadden op compensatie. Voor 1950 werd een bedrag van *f* 17,5 miljoen ten behoeve van de kerkbouw begroot; hetgeen de katholieken een bouwvolume van 46% of een bedrag van *f* 8,4 miljoen opleverde.<sup>150</sup> De katholieken mochten dus in 1950 iets minder dan de helft van het totale volume aan kerkbouw vervullen, maar dat bouwvolume moest uiteraard weer worden herverdeeld over de vijf bisdommen die elk hun prioriteiten stelden. Het bisdom Haarlem kreeg een bedrag van *f* 1.321.400,- toegewezen, bestemd voor de financiering van de herbouw van een kerk in Rotterdam en de nieuwbouw van zes kerken, waarbij een bedrag van *f* 144.000,- per kerk werd gereserveerd.<sup>151</sup>

Aangezien de woningbouw en het herstel van de industrie absolute prioriteit hadden, kreeg de bouw van kerken binnen het budget een lage prioriteit en dus een zeer gering percentage van het beschikbare volume. Gebrek aan materiaal en geld noodzaakte het ministerie van Financiën met betrekking tot de bouw van kerktorens een bijzonder restrictief beleid te voeren. Tot 1950 was de bouw van kerktorens niet toegestaan, tenzij die voor de constructie van het gebouw strikt noodzakelijk waren. Begin 1950 werd het beleid op initiatief van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting

149 Brief van ir E.H. Kraaijvanger aan ir H.W. Mouton van 3 maart 1942. Archief ministerie van VROM, College van Algemeen Commissarissen van Wederopbouw, 2310.

150 Verslag van een bespreking op 8 september 1949 over de verdeling van het goedkeuringsvolume voor nieuwbouw, herbouw en uitbreiding van kerken in 1950. Archief ministerie van VROM, departement I, 438.

151 Brief van de ICVO aan de afdeling Bijzondere Gebouwen van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting van 14 november 1949. Archief ministerie van VROM, departement Deel I, 438.

enigszins versoepeld. De kerkgenootschappen konden vanaf dat moment zelf beslissen of de bouw van torens binnen het afgesproken bouwvolume realiseerbaar was. Bovendien benadrukte het departement van Wederopbouw en Volkshuisvesting dat kerktorens een belangrijk stedenbouwkundig onderdeel vormden van veel kerkgebouwen. Eind 1952 werden de beperkende bepalingen op dat gebied opgeheven.<sup>152</sup>

De samenwerking tussen de kerkgenootschappen ontwikkelde zich in de jaren na 1945 tot een routine. Op basis van langetermijnprognoses werden urgentieprogramma's gemaakt en op basis daarvan werden in de loop van het jaar bouwvolumes toegewezen. Die volumes bleven gedurende het grootste deel van de jaren vijftig te klein voor de wensen van de kerkgenootschappen. Toen eind december 1955 het urgentieprogramma voor het jaar 1956 werd gepresenteerd aan de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting, memoreerde de voorzitter van de ICvO, rector H. van Helvoort, in een begeleidend schrijven dat de optelsom van de verlangens van alle kerkgenootschappen het beschikbare bedrag van f 18 miljoen per jaar 'belangrijk' zou overschrijden. De ICvO had besloten de lijst onverkort in te dienen omdat daarmee duidelijk werd 'dat het beschikbare bouwvolume voor 1956 zeker te gering zou zijn'. Zijn commissie maakte dan ook van de gelegenheid gebruik aan te dringen op verhoging van het beschikbare budget. Daarbij werd de opmerking gemaakt dat het een grote ramp voor de zielzorg zou zijn wanneer de kerkbouw de bouw van nieuwe huizen in steden en dorpen niet zou kunnen bijhouden. 'Slechts een gelijktijdig bouwen van woningen en kerk geeft de kans dat bij het betrekken der woningen de mensen niet zullen afzakken naar slordigheid en onverschilligheid tegenover het kerkelijk leven.'<sup>153</sup> Om de kans op realisatie van het urgentieprogramma te vergroten, had de ICvO alleen kerken op de lijst geplaatst die niet meer kosten dan de rijksnorm. Omdat de indruk bestond dat pas na maart 1956 weer rijksgoedkeuringen werden uitgegeven, verzocht de ICVO dit zo snel mogelijk te doen in verband met de aanbestedingen. De urgentielijst van het katholieke kerkgenootschap voor 1956 omvatte een bedrag van ruim f 22 miljoen. Met de bouw van een zes kerken in het bisdom Haarlem was toen een bedrag gemoeid van f 4,3 miljoen of gemiddeld f 700.000,- per kerk. Vergeleken met de schatting die het ICvO in mei 1949 had ingediend, waren de bouwkosten binnen vijf jaar tijd met ongeveer een factor drie gestegen. Daarbij hadden de praktijkervaringen opgedaan met de financiering in de voorgaande jaren zeker een rol gespeeld.

152 Brieven van 5 december 1949, 31 januari 1950, 2 september 1952 en 6 december 1952. Archief ministerie van VROM departement deel I, 479.

153 Brief van 29 december 1955 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

*Tabel 3.13: de urgentielijst van het bisdom Haarlem voor het jaar 1956 (bedragen in guldens)*

| Parochie                             | Bedrag                     |
|--------------------------------------|----------------------------|
| Beverwijk: Regina Coeli              | 655.000,-                  |
| Den Haag: H.H. Anthonius en Lodewijk | 915.000,-                  |
| Amsterdam: OLV van Lourdes           | 680.000,-                  |
| Amsterdam: Christus Koning           | 703.000,-                  |
| Haarlem: H.H. Petrus en Paulus       | 720.000,-                  |
| Rotterdam: H. Dominicus (herbouw)    | 700.000,- <sup>154</sup>   |
| Totaal                               | 4.373.000,- <sup>155</sup> |

Bron: Urgentielijst 1956 van 30 december 1955 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

De urgentielijst voor het jaar 1957 bevatte voor het eerst de verlangens van de twee nieuwe bisdommen, die in 1956 in de plaats waren gekomen van het oude bisdom Haarlem. Het bisdom Haarlem presenteerde een lijst met zes kerken terwijl het nieuwe bisdom Rotterdam zeven kerken gebouwd wilde zien.<sup>156</sup> De lijst biedt niet alleen een goede illustratie van de snelle stijging van de bouwkosten waarmee de bisdommen Haarlem en Rotterdam te maken kregen rond die tijd, maar ook van de verhoudingsgewijs snelle stijging van de bouwkosten voor de kerkbouw in Haarlem en Rotterdam ten opzichte van de andere bisdommen. Tabel 3.14 bevat een overzicht van de geraamde bouwbehoefte per bisdom voor het jaar 1957. Op basis van de ramingen kan een vergelijking worden gemaakt van de bouwkosten per plaats in de verschillende bisdommen.

<sup>154</sup> NA, archief bisdom Rotterdam 932.

<sup>155</sup> Urgentielijst 1956 van 30 december 1955 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

*Tabel 3.14: de urgentielijst 1957 en de investeringsbehoefte van het katholieke kerkgenootschap zoals ingediend bij de minister van Volksbuisvesting en Bouwnijverheid (bedragen in guldens) N.B. het cijfer in kolom 2 vertegenwoordigt het aantal zitplaatsen maal het aantal kerken in kolom 3. Het bedrag in kolom 5 is de uitkomst van de deling van de cijfers van de kolommen 2 en 4.*

| Bisdom    | Aantal<br>zitplaatsen | Aantal<br>kerken | Bedrag       | Bouwkosten/<br>zitplaats |
|-----------|-----------------------|------------------|--------------|--------------------------|
| Utrecht   | 5.850                 | 8                | 2.522.360,-  | 431,-                    |
| Groningen | 1.200                 | 4                | 710.685,-    | 592,-*                   |
| Haarlem   | 5.300                 | 6                | 4.330.000,-  | 816,-                    |
| Rotterdam | 5.250                 | 7                | 5.120.000,-  | 975,-                    |
| Breda     | 4.300                 | 7                | 2.300.000,-  | 534,-                    |
| Den Bosch | 6.960                 | 7                | 2.910.000,-  | 415,-                    |
| Roermond  | 11.580                | 17               | 5.410.000,-  | 467,-                    |
| Totalen   | 40.440                |                  | 24.410.265,- | 532,-                    |

Bron: Urgentielijst 1957 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1650. Twee van de kerken op de urgentielijst van het bisdom Groningen werden gefinancierd met subsidie van de Noord – Oostpolderregeling. Deze regeling voorzag in aanzienlijke subsidies.

In 1957 waren de bouwkosten per zitplaats in de bisdommen Haarlem en Rotterdam twee maal zo hoog als in de andere bisdommen van de Nederlandse kerkprovincie. De financiering van zoveel dure bouwprocessen in deze twee bisdommen moest dus aanzienlijk grotere problemen veroorzaken dan in de andere bisdommen.

### 3.3 De financiering van de katholieke kerkbouw – microanalyse

In het eerste deel van dit hoofdstuk werd duidelijk dat de uitgangspositie voor de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem na afloop van de Tweede Wereldoorlog niet zo gunstig was. De gevolgen van de ineenstorting van het kerkelijke krediet in de periode na 1933 – 1935 waren nog duidelijk voelbaar. In 1935 waren de regels voor het bouwproces binnen het bisdom Haarlem daarom aangescherpt. De schaarste aan materialen en geld die de periode na 1945 kenmerkte, had ook zijn weerslag op de vormgeving van het bouwproces. Zoals bleek uit 3.2.1 tot 3.2.9 werd naar het voorbeeld van de overheersende rol die de overheid speelde bij de verdeling van de

schaarse middelen, het kerkelijke bouwproces in het bisdom Haarlem gecentraliseerd.

In dit deel van dit hoofdstuk wordt een begin gemaakt met de analyse van de financiering van individuele kerkbouwprocessen. In de microanalyse van de hoofdstukken 1 en 2 werd de financiering van verschillende bouwprocessen nader onderzocht. Duidelijk werd dat het geld waarmee de bouwprocessen werden gefinancierd, afkomstig was uit verschillende bronnen. Naast het eigen vermogen speelden vreemd vermogen en subsidies (soms) een rol. De analyse van de zeven gevallen in hoofdstuk 1 maakte duidelijk dat kerkbesturen alleen op basis van een combinatie van financiële instrumenten genoeg geld bij elkaar konden krijgen om hun bouwprocessen te financieren. Hetzelfde bleek naar aanleiding van de zes gevallen in hoofdstuk 2. De financiële gegevens van de microanalyse zijn samengevat in tabel 2.

Bij de selectie van de voorbeelden voor de microanalyse in dit hoofdstuk is, net als in de andere hoofdstukken rekening gehouden met drie variabelen: periode, locatie en representativiteit. Zonder vooruit te lopen op de conclusies kan worden gesteld dat in de periode na 1935 dezelfde problemen bij de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem en later ook het bisdom Rotterdam speelden als in voorgaande perioden. Daarbij moet worden opgemerkt dat in deze periode de stijging van de bouwkosten vooral de bisdommen Haarlem en Rotterdam voor grote problemen heeft geplaatst.

### *3.3.1 De parochie van Onze Lieve Vrouwe van Altijddurende Bijstand, Rotterdam Overschie*

**Oprichting:** 1 juli 1952.<sup>157</sup>

**Aantal parochianen** in 1955: 6.113 (in 1964: 5.438)

**Aantal paschanten** in 1955: 2.853 (in 1964: 2.534)<sup>158</sup>

**Bouwperiode:** 1952 – 1953

**Eerste steenlegging:** 2 februari 1953

**Inwijding:** 10 december 1953

**Architect:** J.P.J. Hendriks

**Kosten van grondverwerving:** f 63.500,-

**Totaal van de kosten gemoeid met het bouwproces:** f 870.996,-

**Aantal zitplaatsen:** 1.072

**Bijdrage parochie H. Petrus banden:** f 92.000,-

<sup>156</sup> Urgentielijst 1957 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

<sup>157</sup> Circulaire van bisschop J.P. Huibers van 20 juni 1952 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

<sup>158</sup> *Register voor de statistiek van de parochie over de jaren 1955 – 1964*, 6- 7 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

**Bijdrage op grond van de Oorlogsschaderegeling:** f 505.632,-

**Lening Fonds voor Kerkenbouw:** f 266.220,-

**Kapitaalslasten:** f 9.180,- per jaar.<sup>159</sup>

**Initiatief:** De parochie van Onze Lieve Vrouwe van Altijddurende Bijstand werd opgericht in 1952 in een stadsdeel van Rotterdam waar al voor de Tweede Wereldoorlog een begin was gemaakt met de bouw van nieuwe woningen. Dit stadsdeel lag ten zuiden van het dorp Overschie. In 1939 werd pastoor A.J. Knots benoemd tot bouwpastoor van een nieuwe parochie die heel Overschie zou omvatten. Nadat de gemeente Overschie in 1941 was geannexeerd door de gemeente Rotterdam, ontwikkelde de woningbouw in Overschie zich na 1948 met 'Amerikaanse snelheid'. Dat leidde tot een verandering van de samenstelling van de bevolking. Middenstands – en 'arbeidersgezinnen' vormden het grootste deel van de bevolking. Omdat de bestaande kerk van de H. Petrus banden te klein was, verrichte het KASKI onderzoek. Op grond van het rapport 58 van het KASKI werden de oorspronkelijke plannen tot vorming van één nieuwe parochie en afbraak van de uit 1834 daterende Waterstaatskerk van de H. Petrus banden herzien. Sluiting en afbraak van een 'in behoorlijk goede staat verkerende' kerk kon moeilijk worden verdedigd in een tijd van kerkenschaarste.<sup>160</sup> De nieuwe parochie zou dus een eigen kerk krijgen. In het Urgentieplan 1952 – 1953 werd de bouw van een nieuwe kerk, grotendeels gefinancierd op grond van de *Oorlogsschaderegeling* van mei 1949, opgenomen.<sup>161</sup> Uitgaande van het percentage katholieken in Rotterdam in 1947 (20,9%) verwachtten onderzoekers van het KASKI dat onder de ongeveer 35.000 bewoners van Overschie er ongeveer 8.750 katholieken zouden zijn, waaronder een aanzienlijk aantal non-paschanten, hetgeen veel werk voor de parochiegeestelijkheid betekende.<sup>162</sup>

De financiering van de bouw van de kerk van OLV van Altijddurende Bijstand is interessant omdat daarbij de problematiek van vervangende nieuwbouw een rol speelde.

159 Brief van 2 augustus 1951 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1021. Zie ook de brieven van 28 mei en 25 november 1954 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

160 'Nieuwe Mariakerk te Overschie' in: *De Maasbode* van 10 december 1953 en 'Haarlems bisschop consacreerde Maria-kerk Overschie' in *Het Nieuwe Dagblad* van 10 december 1953. Zie ook *KASKI rapport 58*, 16 – 17 in NA, archief bisdom Haarlem, 1063. Zie ook correspondentie uit 1955 in NA, archief bisdom Haarlem, 1062.

161 'Urgentieplan 1952 – 1953' in: Archief Landelijk Centrum Katholieke Actie, KDC, map 905.

162 'Rapport betreffende de parochie Overschie', *KASKI rapport 58*, 9 – 11 in: NA, archief bisdom Haarlem, 1063.





*De kerk van OLV van Altijddurende Bijstand in Rotterdam – Overschie  
Parochie van OLV van Altijddurende Bijstand, Rotterdam*

**Grondverwerving:** Het KASKI adviseerde het bisdom en de parochie van de H. Petrus banden tot de aankoop van een centraal in de wijk gelegen stuk grond van 3.500 m<sup>2</sup> à f 20,-.<sup>163</sup>

**Ontwerp:** De planning van de bouw van de nieuwe kerk werd gecoördineerd door de bouw-inspectie van het bisdom Haarlem waar het project het bouwnummer 275 kreeg. In juni 1951 werd gerekend met een totale bouwsom van f 528.000,-. Een bedrag van f 480.000,- was gereserveerd voor de bouw van de kerk en sacristie. Dat was in principe f 80.000,- boven de rijksnorm waarvoor de subsidie van 75% werd verstrekt. Bedragen boven de rijksnorm moesten geheel door de parochie worden opgebracht. Omdat het indexcijfer rond die tijd werd verhoogd van 270 naar 310 (zie tabel 3.8) verminderde het verschil tot een bedrag van f 22.000,-.<sup>164</sup> Uitgaande van de bouwkosten van dat moment zou het kerkbestuur van de parochie van de H. Petrus banden een bijdrage verlenen van f 230.400,-.<sup>165</sup> Begin augustus kreeg het kerkbestuur toestemming van het bisdom de plannen nader te laten uitwerken.<sup>166</sup> Als opdrachtgever fungeerde de 'bouwcommissie van de nieuwe

163 KASKI rapport 58, 12 en bijlage II.

164 Brief van 4 juli 1952 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

165 Brief van 17 juli 1951 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

166 Brief 760 van 9 augustus 1951 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

kerk te Overschie'.<sup>167</sup> De aannemer J.A. Dessing kreeg de opdracht voor een bedrag van f 616.200,-.

**Financiering:** Het bisdom Haarlem kon, in ruil voor de opheffing van enkele parochies in de binnenstad van Rotterdam, de herbouwgelden voor de verwoeste kerken elders in de stad besteden. Anderzijds speelde bij deze bouw de problematiek van de splitsing van de goederen van een parochie ten bate van een nieuwe parochie.

In augustus 1951 maakte het kerkbestuur van de parochie van H. Petrus banden een begroting voor de nieuwe parochie. Gerekend werd met een uiteindelijk aantal zielen van 8.000 in de nieuwe parochie en een kerk met duizend zitplaatsen. Om de schatting beter te kunnen onderbouwen, had het kerkbestuur van de parochie van de H. Petrus banden cijfers opgevraagd van twee min of meer vergelijkbare Rotterdamse parochies. Dat waren de parochies van de H. Nicolaas in de wijk Spangen die sinds de oprichting in 1924 ter kerke ging in een noodkerk en die van de H. Familie in de wijk Bergpolder die in 1915 was opgericht en in 1927 een nieuwe kerk had laten bouwen. De belangrijkste bronnen van inkomsten van deze parochies zijn opgenomen in tabel 3.15.

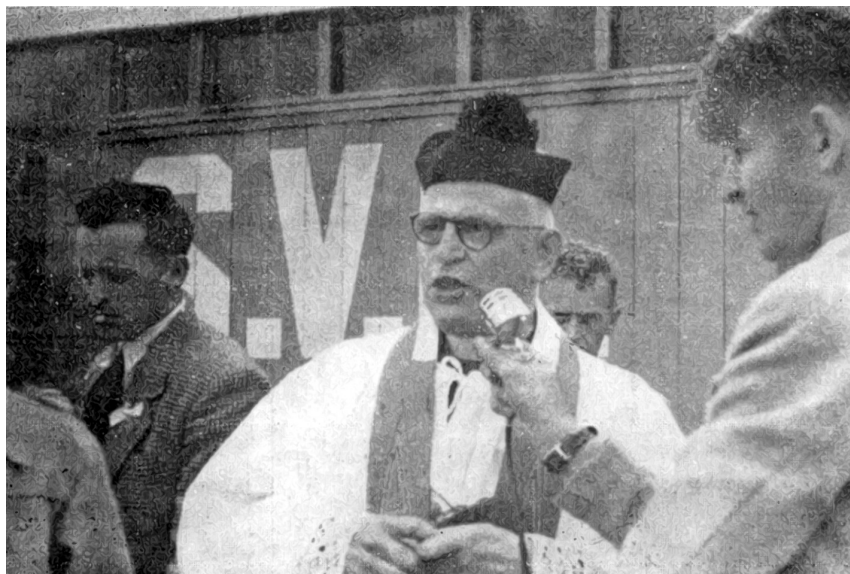
*Tabel 3.15 : de begroting van de inkomsten en uitgaven van de nieuwe parochie in Rotterdam Overschie op basis van gegevens van bestaande parochies in augustus 1951 (bedragen in guldens)*

| Post                            | H. Nicolaas | H. Familie | Overschie<br>(1951) | Overschie<br>(toekomst) |
|---------------------------------|-------------|------------|---------------------|-------------------------|
| Vaste plaatsen                  | 8.000,-     | 8.100,-    | 4.000,-             | 8.000,-                 |
| Losse plaatsen                  | 7.100,-     | 13.400,-   | 7.000,-             | 10.000,-                |
| Zakjesgeld                      | 3.065,-     | 3.400,-    | 1.500,-             | 3.000,-                 |
| Collecten voor<br>Schulddelging |             | 3.600,-    |                     | 2.100,-                 |
| Totaal                          | 18.165,-    | 24.900,-   | 12.500,-            | 21.000,-                |

Bron: brief van 2 augustus 1951 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021

Uitgaande van een totaal aan inkomsten van f 27.950,- en uitgaven van f 19.935,- bleef er een positief saldo over. Het kerkbestuur van de parochie van de H. Petrus banden had het bezit laten taxeren en dacht een bedrag van maximaal f 308.700,- te kunnen bijdragen voor de financiering van het bouwproces in

<sup>167</sup> Brief van 30 april 1952 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.



*Pastoor A. J. Knots bij de plaatselijke voetbalclub  
Foto: Parochie van OLV van Altijddurende Bijstand*

de nieuwe parochie in Overschie. Het grootste deel van dat bedrag was afkomstig uit de opbrengst van de verkoop van effecten en enkele panden. Om één en ander te financieren, kreeg het kerkbestuur toestemming een lening af te sluiten bij de levensverzekeringmaatschappij St. Willibrordus in Utrecht.<sup>168</sup>

Omdat de nieuwe parochie werd afgescheiden van de bestaande parochie van de H. Petrus banden, moest een splitsing worden uitgevoerd van het vermogen van het kerk – en het armbestuur. In de Codex Iuris Canonici zijn daarvoor de regels vastgesteld. Artikel 3 van canon 1427 stipuleert dat de moederparochie de dochter een ‘congrua portio’ van haar goederen moet toewijzen. Over de voorwaarden daarvan vond een uitgebreide correspondentie plaats tot in 1954. Afsproken werd dat de parochie van de H. Petrus banden een bedrag van f 92.000,- zou bijdragen en dat de nieuwe parochie het grotere deel van de schuld op zich zou nemen ten bedrage van minstens f 252.400,-.<sup>169</sup>

<sup>168</sup> Brieven van 2 en 8 augustus en 1951 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

<sup>169</sup> Brief van 28 mei 1954 en afrekening van 11 november 1954 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

Op 26 juni 1952 werden de kosten van de bouw van de kerk geraamd op een bedrag van *f* 606.200,-. Inclusief allerlei andere kosten kwamen de kosten van het gehele bouwproces op een bedrag van *f* 778.000,-. Aangezien de financiering van dit bouwproces binnen het kader van de *Oorlogsschaderegeling* van mei 1949 viel, verleende het Rijk op grond van deze regeling een bijdrage van 75% van de kosten van de bouw van de nieuwe kerk, 65% voor de kosten van de pastorie en 75% van de kosten van inventaris. Omdat het Rijk ook een bijdrage verleende in de kosten van grondverwerving, werd een bedrag van *f* 505.632,- gestort in een fonds dat de naam de 'Pooling' droeg.<sup>170</sup> Via deze 'Pooling' financierde het Fonds voor Kerkenbouw de bouw van de kerk voor.

Omdat de bouwschuld van *f* 266.220,- af te betalen sloot het kerkbestuur van de nieuwe parochie van Onze Lieve Vrouwe van Altijddurende Bijstand in 1954 een contract met het Fonds voor Kerkenbouw. Gedurende een periode van negenentwintig jaar zou het in termijnen van *f* 9.180,- per jaar of *f* 4.590,- per halfjaar de hoofdsom afbetalen. Over het bedrag werd geen rente betaald, maar het parochiebestuur ging wel de verplichting aan om, na afloop van de aflossingstermijn op 30 juni 1984, voor een periode van 25 jaar een halfjaarlijkse bijdrage aan het fonds te betalen van *f* 2.660,-.

*Tabel 3.16: een overzicht van de kosten van de nieuwe kerk voor de parochie van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Rotterdam Overschie en de manier waarop die werden betaald (bedragen in guldens)*

| Kostenpost                         | Bedrag    |
|------------------------------------|-----------|
| Grondkosten                        | 63.500,-  |
| Bouw – en bijkomende kosten        | 807.494,- |
| Totaal                             | 870.996,- |
| Verdeling van de kosten:           |           |
| Pooling Rotterdam (herbouw gelden) | 505.632,- |
| Parochie H. Petrus banden          | 92.000,-  |
| Fonds voor Kerkenbouw              | 266.220,- |

Bron: afrekeningen van 25 november 1954 en 18 juni 1954 in Na, archief bisdom Rotterdam, 1021.

<sup>170</sup> Het woord 'Pooling' is afkomstig uit het Engels en betekent samenvoeging. Zie de afrekening van 25 november 1954 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

Terwijl het nieuwe kerkgebouw in september 1953 zijn voltooiing naderde, verstuurde het kerkbestuur een circulaire aan de parochianen. Aan de hand van een plattegrond met genummerde zitplaatsen konden zij aangeven hoeveel vaste plaatsen zij wilden huren, in welk vak en welke nummers. Een plaats voorzien van kussen en naamplaatje kostte f 3,20 per jaar.<sup>171</sup> Uit de Rekening en Verantwoording over 1954 blijkt dat de nieuwe parochie al meteen een probleem had met de betaling van de vaste lasten. Van inkomsten en uitgaven resteerde een positief saldo van f 6.300,-. Dat was niet voldoende voor de betaling van de eerste verplichte aflossing van f 7.143,- en helemaal niet voor betaling van het afgesproken bedrag van f 9.180,-. In een toelichting stelde pastoor Knots dat hij rekende op een toename van de bijdragen als gevolg van een verdere groei van de parochie. Dat bleek het geval. In 1955 kon de aflossing zonder problemen worden voldaan uit de gewone dienst.<sup>172</sup> Rond 1960 begon de situatie te veranderen. De inkomsten uit de verhuur van vaste plaatsen liepen achteruit, omdat parochianen liever een losse plaats huurden. Ook de inkomsten uit collecten verminderden gestaag. Omdat de uitgaven voor exploitatie, onderhoud en salarissen een stijging vertoonden, kreeg de parochie moeite met de betaling van de aflossing.<sup>173</sup>

### 3.3.2 *De parochie van de H. Catharina, Amsterdam*

**Oprichting:** 25 augustus 1953.<sup>174</sup>

**Aantal parochianen** (inclusief non-paschanten) in 1955: 6.113 en in 1964: 5.438.<sup>175</sup>

**Bouwperiode:** 1954 – 1956

**Eerste paal:** 30 november 1954

**Eerste steenlegging:** 14 juni 1955

**Inwijding:** 10 december 1956

**Architect:** J. van Hardeveld (tot januari 1953) en bureau Evers & Sarlemijn

**Aantal zitplaatsen:** 817

**Kosten per zitplaats:** f 783,-

**Kosten van grondverwerving:** 1953 – 1960 huurde de parochie een perceel voor een bedrag van f 416,- per jaar van het Grondbedrijf van de gemeente

171 Circulaire van september 1953. NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

172 Zie blad 2 van de Toelichting op de Rekening en Verantwoording over 1955 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

173 Zie blad 2 van de Toelichting op de Rekening en Verantwoording over 1960 in NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

174 Archief parochie het Nieuwe Verbond, Amsterdam.

175 Register voor de statistiek van de parochie over de jaren 1955 – 1964 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 1021.

Amsterdam. In 1960 werd de grond gekocht voor een bedrag van f 100.843,-.

**Bouwkosten:** f 736.918,-

**Eigen Vermogen:** f 20.000,-

**Vreemd Vermogen:** f 913.498,-

**Kapitaalslasten:** f 30.772,- per jaar.<sup>176</sup>

**Initiatief:** De plannen voor de bouw van nieuwe wijken aan de westkant van Amsterdam dateerden al van voor de Tweede Wereldoorlog.<sup>177</sup> Nadat in 1950 met de grondwerkzaamheden was begonnen, kwam de woningbouw in Slotermeer in de loop van 1951 van de grond. In september 1952 arriveerden de eerste bewoners en op 7 oktober 1952 verrichtte koningin Juliana de officiële openingshandeling van de nieuwe wijk.

Op 18 augustus 1952 had mgr. J.P. Huibers, de bisschop van Haarlem, pastoor H. J. A. Koopman benoemd tot bouwpastoor ten behoeve van de heroprichting van de parochie van de H. Catharina. De opdracht van de bouwpastoor omvatte de vorming van de nieuwe parochie en de stichting van een nieuwe kerk. De nieuw te vormen parochie zou de opvolgster in naam worden van de parochie die tot 1933 had bestaan aan het Singel in Amsterdam (het kerkgebouw stond op de plaats van de huidige universiteitsbibliotheek). De oude parochie was opgeheven omdat steeds meer katholieken vanuit de binnenstad naar de nieuwe wijken aan de rand van de stad verhuisden.

Bij gebrek aan een noodkerk moesten de eerste katholieke bewoners van Slotermeer naar de mis in de kerk van de H. Franciscus van Assisië in Sloterdijk of in de in 1950 ingewijde kerk van de H. Jozef in Bos en Lommer. In juni 1953 was het aantal katholieken aangegroeid tot 2.898, waarvan 1.625 communicanten (actieve misbezoekers). Voor hen werd een noodkerk ingericht de kelder van de kruidenier J. Kramer aan de Johannes Poststraat 15/17. Pastoor Koopman woonde tot maart 1953 in de pastorie in Halfweg. Toen verhuisde hij naar een woning aan de Wiardi Beckmanstraat 38 in het nog heel kale Slotermeer. Na een kleine verbouwing kon pastoor Koopman de mis opdragen voor ongeveer honderd parochianen in de kleine kelderkerk, die in een fotoreportage uit die tijd 'Onze Lieve Heer in de kelder' werd genoemd.<sup>178</sup> De kelder van de kruidenier bleef in gebruik tot april 1954 toen een houten noodkerk kon worden ingezegend.

176 Dat bedrag kwam overeen met 31/3% van de totale bouwkosten. Per november 1962 werd dat bedrag verminderd tot f 24.000,- per jaar. Archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam.

177 Rossem, V. van, 'De organische woonwijk in open bebouwing' in: *Jaarboek Cuypersgenootschap 2001* (Rotterdam 2002) 17 – 19.

178 AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond.



*De kerk van de H. Catharina op het Singel, de voormalige statie Geloof, Hoop en Liefde, die werd afgebroken in 1933*

*Foto: Rijksarchief Noord – Holland, Haarlem*

Met het oog op de planning van de katholieke kerkbouw in de westelijke uitbreidingsgebieden van Amsterdam publiceerde het KASKI het rapport 64 en twee toevoegsels.<sup>179</sup> In de periode tussen oktober 1951 tot juli 1955 kwamen de ontwikkelingen in Slotermeer tijdens de vergaderingen van de situeringscommissie van het bisdom Haarlem regelmatig aan de orde. Tijdens de achttiende vergadering, op 21 januari 1952, werd het Rapport 64 besproken.<sup>180</sup> Op basis van het geplande aantal woningen in Slotermeer (10.300) en de uitkomsten van de volkstelling van 1947 werd de schatting gemaakt dat het totaal aantal inwoners van de nieuwe wijk zou uitkomen op 35.346. Aangezien het karakter van de bevolkingsopbouw in de nieuwe wijk nauw zou aansluiten bij dat van de bestaande wijk Nieuw-West, kon op een hoog percentage arbeiders werd gerekend. Terwijl in Nieuw-West in 1947 niet meer dan 22.3% van de bewoners katholiek was, ging men bij het KASKI uit van de verwachting dat in Slotermeer ongeveer een derde van de bevolking katholiek zou zijn. Men stelde het aantal katholieken op 30% of 10.530.<sup>181</sup> Vanwege de ‘grootstedelijke problematiek’ werd geadviseerd de pastoors niet al te zwaar te belasten en twee parochies op te richten van elk 5.000 zielen in de nieuwe wijk, een noordelijke en een zuidelijke. Hoe groot moest een nieuwe kerk voor deze parochies zijn? De capaciteit van de nieuw te bouwen kerken in de twee parochies werd berekend op grond van een interessante formule. Aan de basis daarvan stond een telling van het aantal misbezoeken in Amsterdam die was uitgevoerd in 1948. Die telling had aangetoond dat ongeveer de helft van het totaal aantal katholieken kon worden gerekend tot de paschanten (die katholieken die hun paasplicht vervulden) en dat 85% van het aantal paschanten kon worden gerekend tot de geregelde misbezoekers. In het licht van de bevindingen van het rapport ‘Geestelijke noodgebieden’ uit 1952 moeten vraagtekens worden geplaatst bij de betrouwbaarheid van de telling van 1948.<sup>182</sup> Niettemin dacht men dat er in Slotermeer ongeveer 5.800 paschanten zouden zijn. 85 % of 4.930 katholieken konden worden geacht te behoren tot de geregelde misbezoekers. De telling uit 1948 had ook aangetoond dat de drukste H. Mis werd bezocht door 32% van de paschanten of 1.856 katholieken. Dat aantal was kennelijk doorslaggevend. Op basis van de drukst bezochte H. Mis werd de behoefte bepaald op twee kerken met 800 zitplaatsen.<sup>183</sup>

179 NA, archief situeringscommissie Rotterdam, 1-3

180 KASKI rapport 64 ‘Betreffende de kerkelijke voorzieningen in het Uitbreidingsplan Amsterdam West buiten de Ringspoorbaan’ van januari 1952 en de aanvullingen 1 en 2 van januari resp maart 1953.

181 KASKI rapport 64, 4.

182 Zie 3.1.2.

183 KASKI rapport 64, 7 – 9.





*Pastoor H.J.A. Koopman tijdens de inzegening van een bruwelijk in de noodkerk  
Foto: Archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam*

Op 25 augustus 1953 werden twee nieuwe parochies in Slotermeer opgericht, de parochie van de H. Catharina en de parochie van OLV van Lourdes.<sup>184</sup> Voor de oprichting van de nieuwe parochie van de H. Catharina was een wijziging van de grens met de parochies van H. Franciscus van Assisië in Sloterdijk (bekend als 'De Boom'), de parochie van H. Jozef in Bos en Lommer en de parochie van Onze Lieve Vrouwe Geboorte in Halfweg noodzakelijk. Rond kerstmis 1953 was het aantal parochianen in de nieuwe parochie van de H. Catharina inmiddels zo groot, dat acht missen moesten worden gecelebreerd in de noodkerk die was ingericht in de kelder van kruidenier Kramer. Uit oogpunt van zielzorg werd de bouw van een definitieve kerk urgent geacht.

Omdat de bouw van een nieuwe kerk al sinds 1952 op het urgentieplan van de situeringscommissie van het bisdom voorkwam, spande pastoor Koopman zich zeer in voor de realisatie van een nieuwe kerk voor zijn jonge parochie. In april 1954 werd het eerste kerkbestuur van de parochie geïnstalleerd. Het aantal bewoners van Slotermeer bleef toenemen, maar lang niet alle nieuwe katholieken gingen regelmatig naar de mis. De oprichting van een afdeling van de Katholieke Sociale Actie in oktober 1954 was het signaal dat er onder de nieuwe bewoners van Slotermeer nogal wat 'afvalligen' woonden. Dat verschijnsel was in het bisdom Haarlem maar al te goed bekend en werd altijd gebruikt als argument om haast te maken met de bouw van een definitieve kerk. In de eerste maanden van 1955 werd in de noodkerk een retraite gehouden voor alle parochianen. In de periode van 12 januari tot Palmzondag waren drie paters redemptoristen actief. Alle groeperingen van schoolgaande kinderen tot bejaarden 'kwamen aan de beurt'.<sup>185</sup>

**Grondverwerving:** Op 8 december 1953 werd een contract met het grondbedrijf van de gemeente Amsterdam getekend voor de huur van een stuk grond van 416 m<sup>2</sup> gedurende een periode van vijf jaar voor een bedrag van f 416,- per jaar ten behoeve van de bouw van een noodkerk.<sup>186</sup> Tot 1960 werd de grond waar de definitieve kerk verrees door het Fonds voor Kerkenbouw gehuurd van het grondbedrijf van de gemeente Amsterdam. In 1960 kreeg de parochie toestemming van het bisdom de grond te kopen. De kosten van aankoop werden geheel bestreden uit een renteloze geldlening verstrekt door het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem. Daarmee was een bedrag gemoeid van f 100.843,-.<sup>187</sup>

184 Bericht van het ministerie van Justitie, 26 november 1953 in AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam

185 *Vijfentwintig jaar St. Catharinaparochie* (Amsterdam 1979) 6 – 7.

186 Dossier H/a no. 4372 van het grondbedrijf van 8 december 1956 in AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond Amsterdam.

187 Brief van 19 november 1960 in AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond Amsterdam.



*De kerk van de H. Catharina tijdens de bouw*

*Foto: Archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam*

**Ontwerp:** Pastoor Koopman wilde het liefst ‘een kerk met een hoog priesterkoor en aan drie zijden de gelovigen’. Bisschoppelijk bouwinspecteur H.M.W.J. van Oijen maakte hem echter snel duidelijk dat een dergelijk project te duur zou worden.<sup>188</sup> In oktober 1952 had de architect J. van Hardeveld opdracht gekregen voor het ontwerp. Nadat hij begin 1953 plotseling was overleden, nam het Amsterdamse architectenbureau Evers & Sarlemijn de opdracht over. Keer op keer werden hun ontwerpen wegens te hoge kosten door de centrale bouwinspectie en/of de vicaris-generaal afgewezen. Tot tien keer moesten de architecten terug naar de tekentafel.<sup>189</sup> Omdat de aanbesteding van de definitieve kerk keer op keer werd uitgesteld, werd op 9 april 1954 een houten noodkerk, die plaats bood aan 280 parochianen, aan de Louis Naarstigstraat in gebruik genomen.<sup>190</sup> Na de tiende revisie van het ontwerp, werd de bouw op 23 augustus 1954 in café Paauwe aan de burg. De

188 Liber Memorialis van pastoor H.J.A. Koopman, typeschrift, 15. AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam.

189 Liber Memorialis van pastoor H.J.A. Koopman, 17 – 21. AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam.

190 Persbericht Kerkenbouwzondag 1956, 6. RANH, archief bisdom Haarlem, 1643.

Vlugtlaan de bouw aanbesteed.<sup>191</sup> Overeenkomstig de bouwvoorschriften van het bisdom, kwamen voor een dergelijke ‘openbare’ aanbesteding uitsluitend katholieke aannemers in aanmerking.<sup>192</sup> Voor een bedrag van f 528.516,- verwierf aannemer B.J. Vermeulen uit Heemskerk de opdracht. Op 14 juni 1955 werd de eerste steen gelegd voor de definitieve kerk.

**Financiering:** Terwijl voor de herbouw van de beschadigde en verwoeste kerken in mei 1949 een aparte regeling werd afgekondigd, de Oorlogsschaderegeling Kerken en Kerkelijke gebouwen, bestond voor de nieuwbouw van kerken in 1954 geen enkele subsidieregeling. Aangezien nieuwe parochies niet langer zelfstandig de financiering van bouwprocessen mochten regelen, liep de financiering van bouwprocessen via de stichting Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem.

Kerkenbouwzondag werd op 13 september 1953 gevierd in Slotermeer waar enkele weken tevoren niet alleen de parochie van de H. Catharina was opgericht maar ook de parochie van Onze Lieve Vrouwe van Lourdes. Het thema van kerkenbouwzondag 1953 was de enorme behoefte aan kerken. Bisschop Huibers legde een symbolische eerste steen voor de nieuwe kerk van de H. Catharina terwijl kabouters palen sjouwden en voortrekkers met balken de nieuwe kerk bouwden. Na afloop van een uitgebreide ceremonie sprake mgr. Huibers de zegen uit over de jonge gezinnen en de bouw van de nieuwe kerk. In veel kranten werd uitgebreid stilgestaan bij de kerkenbouwzondag 1953.<sup>193</sup>

Net als andere jonge parochies, had de parochie van de H. Catharina bij het begin van zijn bestaan nauwelijks de beschikking over eigen vermogen. Alle inkomsten werden besteed aan de financiering van de gewone uitgaven. In oktober 1953 kreeg de parochie de beschikking over een fundatie van f 7.000,-. Uit de opbrengst daarvan moest 52 maal per jaar een H. Mis worden gelezen. Het geld werd belegd tegen een rente van 4%.<sup>194</sup> Uiteraard zat pastoor Koopman niet stil. Ten behoeve van de bouw van de nieuwe kerk had hij in 1953 de Gulden Vrienden Kring opgericht. Parochianen konden lid worden van deze kring door een maandelijkse gift van één gulden.

Omdat het Fonds voor Kerkenbouw het bouwproces zou financieren, trad pastoor Koopman na zijn benoeming tot bouwpastoor op als propaganda-

191 Zie het ‘Urgentieplan voor de periode 1952 – 1953’ in: Archief Landelijk Centrum Katholieke Actie, KDC, map 905.

192 Zie de advertentie in en plaatselijke krant. AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam

193 Draaiboek van de ceremonie in RANH, archief bisdom Haarlem, 1643. Zie: *De Volkskrant* van maandag 14 september 1953, *Sursum Corda* van 12 september 1953, *De Tijd* van maandag 14 september, *Kennemer Dagblad* van 14 september en *De Maasbode* van maandag 14 september.

194 Brief van 12 oktober 1953 van vicaris-generaal J.H. Groot aan pastoor Koopman. AC, parochie Het Nieuwe Verbond.



*De inzegening van de nieuwe kerk*

*Foto: Archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam*

prediker voor het Fonds voor Kerkenbouw. Op 5 oktober 1952 hield pastoor Koopman een eerste 'bedelpreek' in de kapel op het Begijnhof in Amsterdam en nadien besteedde hij in verschillende kerken in het bisdom Haarlem 61 maal de kansel en hield 270 bedelpreken. De inkomsten die hij daarmee verwierf, een bedrag van f 53.000,-, kwamen ten goede aan het Fonds.<sup>195</sup> In 1953 schatte de centrale bouwinspectie van het bisdom de kosten gemoeid met de bouw van de kerk van de H. Catharina op f 640.000,- terwijl voor de inrichting een bedrag van nog eens f 50.000,- nodig was zodat het totaal kwam op f 690.000,-. In mei 1955 waren de kosten opgelopen tot een bedrag van f 750.000,-. In maart 1956 werd een bedrag van f 800.000,- gereserveerd. Met de kosten van grond, de noodkerk, de bouw van de definitieve kerk en de inrichting was een bedrag gemoeid van f 812.655,-. Het grootste deel van dat bedrag werd tegen een rente van 3 1/3% rente voorgeschooten door het Fonds voor Kerkenbouw. De ongeveer 6.000 parochianen moesten voor de financiering van het kerkgebouw jaarlijks een bedrag opbrengen van f 30.772,-.<sup>196</sup>

Op 24 september 1956 werd de kerk van H. Catharina ingewijd. De parochie telde toen 6.000 parochianen. Onder hen waren ongeveer 3.500 communicanten, katholieken die regelmatig naar de zondagsmis kwamen. De parochianen waren, evenmin als de andere bewoners van Slotermeer, rijke mensen. De meeste bewoners van Slotermeer hadden te maken met aanzienlijke woonlasten als gevolg van hun nieuwe huizen.

In september 1955, kort na de start van de bouw van de kerk, werd in de parochie H. Catharina, mede op initiatief van pastoor Koopman, de 'offer-gang' ingesteld. Daarmee werd de financiering van de parochie radicaal veranderd. De offergang was een vrijwillige bijdrage van de parochianen, buiten de kerk om, naar rato van het inkomen. De pastoor betoonde zich een voorstander van afschaffing van het stoelen- of plaatsengeld, tot dan de meest gebruikelijke manier van financiering in de parochies. Een nadeel van het plaatsengeld was de ongelijkheid die in de kerk tot uiting kwam, terwijl dat niet zo hoorde.<sup>197</sup> De offergang werd beschouwd als een 'liturgisch verantwoord wijze van offeren' tijdens de eucharistieviering die in de plaats kwam van de vele, tot dan toe gebruikelijke, collecten en het plaatsengeld. De 'offer-gang' was een voorloper van de gezinsbijdrage die in de jaren zestig in andere bisdommen gebruikelijk werd. De kerkelijke overheid verwachtte van alle parochianen een zodanige gift in de offerschaal dat daaruit de middelen konden worden verkregen die nodig waren voor een sluitende exploitatie van de

195 *Vijfentwintig jaar St. Catharina parochie* (Amsterdam 1979) 4.

196 Brief van 18 september 1962 van bouwkundig hoofdinspecteur A.A. Hartemink aan het kerkbestuur. AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond Amsterdam.

197 *Liber Memorialis*, 61. AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam. Zie ook: *25 jaar St. Catharina parochie*, 7.

parochie. De eerste zondag leverde een opbeurend resultaat: een bedrag van f 1.250,-. Als de opbrengst zo was gebleven, had de parochie het net kunnen redden. Helaas was dat niet zo. Gevoegd bij de gewone uitgaven, bleek de financiële last te zwaar voor de jonge parochie. In 1961 kon de parochie de verplichte aflossing van f 25.000,- nog betalen, maar dat leverde een tekort op van f 2.200,- op de begroting.<sup>198</sup> In 1962 werd een aanzienlijk deel van de schuld, een bedrag van f 213.043,-, kwijtgescholden. De jaarlijkse aflossing kon worden teruggebracht tot een bedrag van f 24.000,- per jaar. Bovendien mocht de parochie de bijdragen aan de collecte voor de Bisschoppelijke Noden beschouwen als aflossingen op de uitstaande schuld.<sup>199</sup> Op 21 november 1962 stond nog een bedrag van f 523.875,- waarover 3% moest worden betaald.<sup>200</sup>

Ondanks een subsidie van de gemeente Amsterdam van f 27.000,- in 1963, was het tekort op de begroting in 1966 opgelopen tot een bedrag van f 6.506,-. De vooruitzichten voor de jaren daarna waren somber.<sup>201</sup>

In 1969 werden de parochies van de H. Catharina en de OLV van Lourdes samengevoegd.<sup>202</sup> In 1979 kon nog het 25-jarig bestaan van de parochie worden gevierd, maar het kerkgebouw werd in 1993 verkocht aan de Syrisch Orthodoxe kerk en in 1993 werd de parochie van het Nieuwe Verbond gevormd.

### 3.4 De financiering van de katholieke kerkbouw – macroanalyse

In de microanalyse werd de financiering van enkele bouwprocessen geanalyseerd. De financiële gegevens van deze en andere bouwprocessen zijn vermeld in tabel 2. Uit die tabel blijkt niet alleen dat de bedragen gemoeid met de financiering van bouwprocessen steeds groter werden, maar ook dat het eigen vermogen van veel parochies naar verhouding terugliep. Deze combinatie van verschijnselen was een voortzetting van een trend die in het bisdom

198 Rekening en Verantwoording 1961. AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam

199 Brief van vicaris-generaal J.M. Groot aan het kerkbestuur van 10 november 1962. AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam.

200 Brief van 21 november 1962 van het accountantskantoor F.C.A. Rimmelzwaan aan het kerkbestuur. AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam.

201 Financieel Verslag van de St. Catharina Parochie over 1966. AC, archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam. Voor het subsidie, zie RANH, archief bisdom Haarlem, 1642.

202 25 jaar St. Catharina parochie, 13.

Haarlem al werd gesignaleerd in de jaren twintig van de twintigste eeuw. Als gevolg van de stijging van de kosten van het levensonderhoud enerzijds en de toename van de bouwkosten anderzijds werd de financiering van kerkelijke bouwprocessen op basis van vrijwilligheid een steeds moeilijker zaak voor het katholieke kerkgenootschap. Opvallend in de periode 1935 – 1965 is dat de invloed van deze ontwikkelingen op het eigen vermogen van de parochies (gedeeltelijk) werd gecompenseerd door een toename van de bijdragen uit diocesane fondsen en overheidssubsidies.

#### *3.4.1 Het eigen vermogen – de financiële gevolgen van de crisis in het kerkelijk krediet*

Niet alleen veel parochies, ook het bisdom Haarlem had in de periode na 1935 te maken met financiële problemen. De financiële speelruimte van het bisdom werd niet alleen beperkt door de financiële lasten als gevolg van het bouwproces van de kathedrale basiliek van de H. Bavo in de periode 1898 – 1930, maar vooral door de afhandeling van de schuldenproblematiek die het gevolg was van de crisis in het kerkelijk krediet.

Vanwege gebrek aan archiefmateriaal, kan van de financiële situatie van het bisdom Haarlem tot rond 1937 niet veel meer dan een schetsmatig beeld worden gegeven. Een taxatie verricht in 1938 van (een deel van) het vermogen van het bisdom Haarlem omvat een (voorlopig) totaal van f 2.261.938,12.<sup>203</sup> Uitgaand van een rentepercentage van 4% zou de totale opbrengst van deze fondsen per jaar een bedrag van f 90.000,- vertegenwoordigen. Dat bedrag komt redelijk in de buurt van de bisschoppelijke bijdrage die wordt genoemd in de rapportage van mgr. Th. M. Bekkers, waarin werd gesteld dat per jaar beschikbaar was een bedrag van f 100.000,-.<sup>204</sup> Het effectenbezit was verdeeld in een achttiental fondsen, elk opgebouwd uit een drietal bestanddelen: effecten, hypothecaire vorderingen en diverse vorderingen.<sup>205</sup> De namen van de achttien fondsen waren met potlood aangeduid; sommige bleken onleesbaar of onherkenbaar. Het grootste van de fondsen was nummer 13, aangeduid met de letters N.P. De omvang van dit fonds werd per 31 december 1937 geschat op een bedrag f 586.568,65. Het fonds bevatte effecten en obliga-

203 RANH, archief bisdom Haarlem, 1654.

204 'Opmerkingen behorende bij het globale overzicht der financiële lasten en tekorten van 27 noodlijdende parochies in het bisdom Haarlem', 12 februari 1934.

205 Het effectenkantoor dat de taxatie uitvoerde, gebruikte deze indeling in drie categorieën ten behoeve van de invulling van aangiftebiljet A voor de belasting van de Dode Hand. Zie ook: *Voorlichting ter zake van de wet op de belasting van de Doode Hand 1934*, samengesteld door de Interdiocesane Commissie door het Hoogw. Episcopaat (Utrecht 1934) 19.



ties met een waarde van f 344.342,15, hypothecaire vorderingen van f 19.201,50 en schuldbekentenissen ter waarde van f 223.025,-. Een deel van het vermogen van het fonds was belegd in obligaties uitgegeven door parochies en kerkelijke instellingen in en buiten het bisdom Haarlem. De combinatie van de economische malaise en de crisis rond het kerkelijk krediet had duidelijke nadelige gevolgen voor de waarde van de bezittingen. De contante waarde van obligaties uitgegeven door de parochies in de Nederlandse kerkprovincie werd in juli 1938 geschat op 60 tot 80% van de nominale waarde. Wanneer de waarschijnlijkheid dat een kerkelijke instelling aan zijn financiële verplichtingen kon voldoen niet erg groot werd geacht, nam de boekwaarde van de belegging verder af. Een belegging van f 2.000,- in een 7% obligatie van het bisdom Trier vertegenwoordigde bij de taxatie in 1938 nog maar een kwart van de nominale waarde. De boekwaarde van een belegging van f 500,- in 4% schuld van de parochie van de H. Michael in het Duitse Friedrichstal bedroeg in 1938 nog maar 12% van de nominale waarde. Uit de taxatie blijkt dat het bisdom Haarlem via de beleggingen in de verschillende fondsen in sterke mate betrokken was bij het financiële wel en wee van kerkelijke instellingen binnen en buiten het bisdom.

Ondanks de aantasting van de waarde van het vermogen wilde het bisdom Haarlem een actieve rol spelen bij de oplossing van de crisis die was veroorzaakt door verkeerd gebruik van het kerkelijk krediet. Daarom werd in 1935 een saneringsplan opgesteld op basis van een periode van twintig jaar. Om het 'renteloos verklaarde' gedeelte van de schuld in die periode weg te werken (zie 2.4.3.2), moest jaarlijks een bedrag van minimaal f 200.000,- worden afgelost.<sup>206</sup> 'Aangezien een 'aanmerkelijk deel' van de crediteuren van de parochies bestond uit 'edelmoedige mensen die niet ruim met aardse goederen waren bedeed en die hun opgespaarde gelden in goed vertrouwen aan de parochies hadden geleend' werd voorrang gegeven aan de schadeloosstelling van dit deel van de beleggers.<sup>207</sup>

Het bisdom voegde meteen de daad bij het woord. In februari 1935 werd in *Sint Bavo* gemeld dat het Liefdewerk voor de Arme parochies en de commissie voor de regeling van het Kerkelijk Krediet een bedrag van f 329.000,- ter beschikking hadden gesteld voor een eerste versterkte aflossing.<sup>208</sup> In februari 1936 werd een bedrag van f 200.000,- afgelost.<sup>209</sup> In 1939 werd een bedrag van f 385.505,- overgemaakt ten behoeve van de schuldsanering. Tussen 1935 en 1939 werd in totaal een bedrag van f 1.022.311,- afgelost.

206 *Memorandum inzake de 'rendabiliteit' der bouwkosten*, 4.

207 RANH, archief bisdom Haarlem, 1656 bevat veel correspondentie tussen de gedupeerde beleggers en het bisdom.

208 *Sint Bavo* 38 (1935) 1 – 5.

209 *Sint Bavo* 39 (1936) 99; 41 (1938) 68 – 69 en 42 (1939) 138 – 139

De crediteuren der betrokken parochies, onder wie veel lezers van *Sint Bavo*, konden op deze manier overtuigd raken van het feit dat alles in het werk werd gesteld om de schuld af te betalen.<sup>210</sup>

Het bisdom Haarlem was dus actief betrokken bij de aflossing van de schuld van de armlastige parochies. Voor die betrokkenheid bestond onder andere een juridische reden. Onderzoek verricht in 1934 door het Amsterdamse advocatenkantoor Goseling, Bunker, Hendrix en Ariëns had aangetoond dat goedkeuring door het bisdom van jaarrekeningen van parochies betekende dat het bisdom en niet de kerkbesturen aansprakelijk konden worden gesteld voor de gevolgen van het gevoerde beleid. Anders gezegd: zelfs wanneer vast kwam te staan dat leden van kerkbesturen zonder toestemming van de bisschop meer geld hadden geleend dan toegestaan, konden ze niet aansprakelijk worden gesteld voor enige overtreding vanwege het feit dat het bisdom achteraf goedkeuring had verleend.<sup>211</sup> Deze opvatting werd bevestigd door de juridische faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen.<sup>212</sup> Tegen wil en dank was het bisdom Haarlem dus rechtstreeks betrokken bij de crisis in het kerkelijk krediet. Daarom werd ook in januari 1941 een bedrag van f 128.350,- afgelost en in 1942 nog eens een bedrag van f 426.366,-. De opbrengst van de collecte die in januari van ieder jaar werd gehouden voor de aflossing van de schuld van de arme parochies, kwam uiteraard ten goede van dit doel, maar werd aangevuld met fondsen uit andere bronnen.<sup>213</sup>

Omdat het aantal parochies dat zich met financiële problemen bij de commissie voor regeling van het kerkelijk krediet had gemeld, in de loop van de jaren dertig verder was toegenomen tot 62, breidde de omvang van de schuldproblematiek in het bisdom Haarlem zich in eerste instantie verder uit. Ondanks aflossingen die na 1935 waren verricht, bedroeg de gezamenlijke schuld van de 'noodlijdende parochies' in oktober 1941 nog een bedrag van f 20 miljoen.<sup>214</sup> Om die reusachtige schuldenberg te reduceren, werden ingrijpende maatregelen genomen. In de toelichting op de jaarrekening 1944 van het bisdom Haarlem werd gesteld dat de belangrijkste transactie dat jaar had bestaan uit een overboeking van een bedrag van f 2.252.037,- naar de rekening waaruit de schuld werd afgelost. Meer dan de helft van dat bedrag was gefinancierd door de verkoop van effecten.<sup>215</sup> In de periode tussen 1935 en

210 *Sint Bavo* 41 (1938) 68 – 69 en 42 (1939) 138 – 139.

211 Brief van 17 september 1934 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1656.

212 Brieven van 17 en 29 september 1938 in: AE, portefeuille 2165, map 2.

213 Jaarrekening 1942 Fundatie 19. ABH, Financiële Jaarstukken 1939 – 1955

(I)

214 Zie 'De Schuldenlast der noodlijdende parochies' in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1655. Deze lijst omvatte 61 parochies in oktober 1941.

215 Jaarrekening 1944 van het bisdom Haarlem, 1 – 2 in: ABH, Financiële Jaarstukken 1939 – 1955 (I) 361.030.01

1949 heeft het bisdom Haarlem een bedrag van ruim f 4,2 miljoen aan inkomsten uit collecten en uit onttrekkingen aan vermogen (ook van andere fondsen) betaald voor de aflossing van het deel van de schuld dat in 1935 renteloos was verklaard.<sup>216</sup> Daarmee maakte het bisdom Haarlem de toezegging goed die in 1935 aan de crediteuren was gedaan dat een bedrag van f 4.324.000,- met behulp van het bisdom vervroegd zou worden afgelost.

De bijdrage die het bisdom Haarlem leverde aan de sanering van de schulden van de parochies heeft de mogelijkheden tot ontwikkeling van nieuw beleid waarschijnlijk in aanzienlijke mate beperkt. Dat bleek toen in 1949 een inventarisatie werd gemaakt van de middelen die het bisdom Haarlem beschikbaar had voor de financiering van de nieuwbouw van kerken.<sup>217</sup> Daarbij werd een onderverdeling gemaakt in twee categorieën: middelen uit vermogen en middelen uit inkomen.

*Tabel 3.17: een overzicht van de middelen beschikbaar voor de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem in 1949 (bedragen in guldens)*

| Herkomst  | Bedragen    |
|-----------|-------------|
| Vermogen  | 6.589.000,- |
| Collecten | 704.000,-   |
| Totaal    | 7.293.000,- |

Bron: *Jaarrekening 1949, bisdom Haarlem*. ABH 361.020.01 Financiële stukken 1939 – 1955 (I) 3,4.

Uit vermogen was beschikbaar een bedrag van f 6.589.000,- (het saldo van de collecte voor bijzondere noden tot eind 1949 vermeerderd met het saldo van de inkomsten van de collecten ten behoeve van het fonds voor de arme parochies per eind 1949 + het resterende vermogen van het fonds voor de arme parochies). Uit inkomsten was jaarlijks beschikbaar een bedrag van f 704.000,-. Een en ander resulteerde in een totaal van f 7.293.000,-. Daarbij werd opgemerkt dat het saldo van de gewone en buitengewone middelen van het fonds voor de arme parochies over 1949 nadelig was als gevolg van de grote bedragen die noodzakelijk waren voor de eerder genoemde schulddeeling. Ook werd opgemerkt dat nog geen beslissing was genomen over de

<sup>216</sup> Jaarrekeningen 1939 tot en met 1949 bisdom Haarlem. ABH 361.020.01 Financiële stukken 1939 – 1955 (I)

<sup>217</sup> Jaarrekening 1949, bisdom Haarlem. ABH 361.020.01 Financiële stukken 1939 – 1955 (I) 3,4.

vraag welke fondsen moesten worden bestemd voor de financiering van de kerkbouw.

De inventarisatie uit 1949 maakte ook duidelijk dat het bisdom Haarlem op dat moment niet beschikte over grote reserves waaruit de bouw van nieuwe kerken kon worden gefinancierd. Die indruk wordt bevestigd door het feit dat toen al rekening werd gehouden met de mogelijkheid dat voor de bouw van nieuwe kerken te zijner tijd opnieuw vreemd vermogen zou moeten worden aangetrokken. In maart 1950 werden de kosten berekend van een lening van f 12 miljoen à 3½% af te lossen in 16 jaar. Daarmee bleek een bedrag gemoeid van f 1,17 miljoen op jaarbasis, ongeveer evenveel als de verschillende bronnen van eigen vermogen op jaarbasis opleverden.<sup>218</sup>

Toen het bisdom Haarlem in 1956 officieel werd gesplitst in drie nieuwe bisdommen, werd het vermogen van het bisdom naar rato verdeeld over de nieuwe bisdommen. In maart 1957 werd het totaal van bezittingen en schulden van het oude bisdom Haarlem per 2 februari 1956 verdeeld over de nieuwe bisdommen Haarlem, Rotterdam en Breda op grond van de bepalingen van canon 1500 van de Codex Iuris Canonici. Uit de splitsingsbalans van die datum kan worden opgemaakt dat het bisdom Haarlem iets meer en het nieuwe bisdom Rotterdam iets minder dan de helft ontving van het balans-totaal van f 10,5 miljoen.<sup>219</sup>

#### 3.4.1.1 *De rendabiliteit van de katholieke kerkbouw*

Rond 1950 werd steeds duidelijker dat de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem toe was aan een herijking. In het 'Memorandum inzake de "Rendabiliteit" der bouwkosten van de kerken en kerkelijke gebouwen van het R.K. Kerkgenootschap' uit 1951 kwamen onderzoekers van het KASKI tot de conclusie dat de inkomsten van het katholieke kerkgenootschap niet volstonden voor de financiering van de noodzakelijk geachte hoeveelheid kerken.<sup>220</sup>

De directe aanleiding voor het onderzoek was een verzekeringstechnische kwestie. In de artikelen 92 en 93 van de Wet op de Materiële Oorlogsschaden (WMO 1950) van februari 1950 werd bepaald dat eventuele rijksbijdragen

218 Notitie van 28 maart 1950 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1642, map 1950.

219 Zie het officiële splitsingsrapport, gedateerd 21 januari 1957, in: NA, archief bestuur van het bisdom Rotterdam, 29. Het nieuwe bisdom Haarlem kreeg f 5,7 miljoen, het bisdom Rotterdam f 4,7 miljoen terwijl een bedrag van f 104.366,- resteerde voor het bisdom Breda.

220 *Memorandum inzake de 'Rendabiliteit' der bouwkosten van kerken en kerkelijke gebouwen van het R.K. Kerkgenootschap, KASKI rapport no. 55* (Den Haag 1951)

op grond van deze wet moesten worden verrekend met uitkeringen van molestverzekeringsmaatschappijen.<sup>221</sup> Op basis van de Oorlogsschaderegeling Kerken en Kerkelijke gebouwen van mei 1949 hadden kerkelijke instellingen recht op een toeslag van het Rijk uiteenlopend van 75 tot 55% van de werkelijke herstelkosten, afhankelijk van de aard van het gebouw. In vergelijking met de regeling voor andere getroffen en was dat een tamelijk riante regeling. Een probleem werd gevormd door de vraag op welke manier eventuele uitkeringen van molestverzekeringsmaatschappijen moesten worden verrekend. Moesten ze worden berekend in de rijksbijdrage, zoals de verzekeringsmaatschappijen en het ministerie van Financiën wilden of afzonderlijk uitgekeerd volgens de wens van de kerkgenootschappen?<sup>222</sup> Volgens het ministerie van Financiën werden de kerkgenootschappen in het tweede geval nog meer bevoordeeld in vergelijking tot andere oorlogsslachtoffers.<sup>223</sup> Het ministerie van Financiën stelde zich op het standpunt dat 'het rendabele deel van de herbouw of herstelkosten' bevrijdend moest werken, op grond van de veronderstelling dat de liefdadigheid evenredig was gestegen met de stijging van de lonen.<sup>224</sup> Daarbij werd de volgende redenering gebruikt. De bouwkosten van 1940 werden beschouwd als 'rendabel'. Het begrip 'rendabiliteit' werd gedefinieerd als 'dat gedeelte van de bouwkosten dat het katholieke kerkgenootschap kon betalen uit eigen vermogen, waarbij rekening werd gehouden met de 'redelijke' behoefte aan kerken en kerkgebouwen van het genootschap'. De volgende kanttekening werd daarbij geplaatst. 'In het algemeen wordt het begrip rendabiliteit gebruikt in verband met een bedrijf dat de bedoeling heeft winst te maken. Kerk en staat zijn geen bedrijven en maken geen winst; zodra de inkomsten hoger worden dan de uitgaven, dienen de inkomsten in principe te worden verminderd. Aangezien bij de katholieke kerk in beginsel slechts wordt gestreefd naar een evenwicht tussen inkomsten en uitgaven, kan bij een religieuze instelling evenmin als bij culturele of sociale instellingen van rendabiliteit worden gesproken'.<sup>225</sup> Met andere woorden: men ging er op het ministerie van uit dat 'de katholieke kerk' de bouwkosten van 1940 kon betalen uit de inkomsten. Wanneer het kostenpeil per 9 mei 1940 werd gesteld op 100 en wanneer men aannam dat de lonen sinds-

221 De wet van 9 februari 1950 K31. *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1950.

222 Op grond van artikel 102, lid 3 van de WMO 1950 was de minister van Financiën bevoegd nadere bepalingen te maken.

223 Brief van de plaatsvervangend Thesaurier-generaal aan de Commissie Oorlogsschaderegeling Kerkelijke Gebouwen van 15 september 1950. Archief ministerie van VROM.

224 Brief van de ICvO aan het KASKI van 5 april 1951. KASKI rapport 55, II en III.

225 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 2.

dien waren gestegen met 50%, kon worden aangenomen dat ook de liefdadige bijdragen met 50% waren gestegen. De rentabiliteitsfactor zou daarmee in 1951 komen op 150% ten opzichte van het kostenpeil van 1940. Wanneer ten tweede werd aangenomen dat de kosten van herstel of herbouw in 1951 drie maal zo hoog waren als in mei 1940, dan zou de rentabiliteit zijn gestegen van  $33 \frac{1}{3}\%$  tot  $150/100 \times 33 \frac{1}{3}\%$  is 50%.<sup>226</sup> Het ministerie van Financiën was van mening dat het katholieke kerkgenootschap zeker in staat moesten worden geacht de helft van de kosten van de eigen kerkbouw op te brengen. Daarom stelde het ministerie voor de helft van de herbouw- of herstellkosten 'bevrijdend' te laten werken. Het ICvO vroeg het KASKI te onderzoeken of het rendabele deel der bouwkosten inderdaad 50% bedroeg.

Daarmee was een discussie begonnen die jaren zou duren. Aangezien de partijen geen overeenstemming konden bereiken over de hoogte van het bevrijdende bedrag, werd in 1952 een commissie opgericht, die tenslotte in 1953 een regeling voorstelde, waarmee zowel de kerkgenootschappen als de verzekeringsmaatschappijen zich konden verenigen.<sup>227</sup>

Ondertussen moesten de onderzoekers van het KASKI het antwoord vinden op enkele lastige vragen:

1. Konden de katholieken vóór 1940 alle kerken en kerkelijke gebouwen stichten die nodig waren voor de uitoefening van de eredienst en konden de hierop rustende verplichtingen, zoals rente en aflossing worden opgebracht uit giften of uit de exploitatie van de kerkfabrieken?
2. Waren de liefdadige giften evenredig gestegen met de ontwikkeling van de lonen? Zo niet, hoeveel dan wel?
3. Moesten tekorten in de gewone exploitatie van de bestaande kerken en kerkelijke gebouwen niet voor een deel worden betaald uit de opbrengst van de liefdadigheid, waardoor het steeds moeilijker werd te bouwen?
4. Hoe groot was de behoefte aan kerken en welk deel van die behoefte was financieel realiseerbaar?<sup>228</sup>

Het belang van de discussie was groot. Bij de financiering van de sociale woningbouw en andere projecten ten algemene nutte was rond die tijd sprake van een 'onrendabele top'. Deze ontstond als gevolg van het overheidsbeleid gericht op beheersing van lonen en prijzen. Om de prijzen laag te houden, mochten woningbouwcorporaties maar een deel van de werkelijke stichtingskosten van hun woningbouwprojecten in rekening brengen aan de huurders. Daardoor konden de woningbouwcorporaties onmogelijk de werkelijk gemaakte kosten terugverdienen tijdens de economische levensduur van de woningen. De woningbouw was daarom maar gedeeltelijk 'rendabel'. Om-

226 Archief VROM, departement deel I, 485.

227 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, III

228 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, III.

dat de overheid de kosten van het niet-rendabele deel van de bouw van 40.000 woningen subsidieerde, waarmee een bedrag van f 250 miljoen per jaar was gemoeid, konden verhuurders worden overgehaald over te gaan tot het doen van in principe onrendabele investeringen.<sup>229</sup>

In juli 1951 stelde de directeur van het KASKI, prof. dr. G. H.L. Zeegers dat het KASKI zich bij de beantwoording van de vragen wilde beperken tot het bisdom Haarlem ‘omdat dit bisdom de grootste moeilijkheden had bij de voorziening in kerken en kerkelijke gebouwen. Het bisdom Haarlem, dat de gehele ontwikkeling van de randstad Holland had moeten opvangen, was [op het gebied van de kerkbouw] het probleemgebied bij uitstek geweest’.<sup>230</sup> In zijn brief stelde prof. Zeegers enkele vragen die een beeld geven van het gebrekkige inzicht in de financiering van de katholieke kerkbouw in die tijd. Hij schreef: ‘Aannemend dat in het jaar 1920 de voorziening in kerken en kerkelijke gebouwen, bevredigend was te noemen, trachten wij vast te stellen, welke, gezien de bevolkingsaanwas der katholieken, de redelijke behoefte aan kerken en kerkelijke gebouwen was in 1940. *De werkelijke voorzieningen zijn ver onder deze behoefte gebleven.* [onderstreping KASKI]. Gaarne zouden wij nu beschikken over de volgende gegevens, aan de hand waarvan duidelijk geïllustreerd kan worden waarom het onmogelijk is geweest om in de voortschrijdende behoeften te voorzien:

1. Welke kerken en kerkelijke gebouwen werden in feite gebouwd in de periode 1920 – 1940?
2. In hoeverre en op welke wijze werd deze bouw gefinancierd? Welk percentage van de totale bouwkosten werd geput uit leningen, die het bisdom voor ondraaglijke lasten stelden?
3. Hoeveel procent van het budget van het bisdom Haarlem werd besteed aan rente en aflossingen van deze leningen?
4. In hoeverre zijn de inkomsten van speciale collectes ten behoeve van de kerkenbouw toereikend om het huidige bouwprogramma van de kerken te financieren? In hoeverre dragen de bouwpastoors bij in de kosten van de kerkenbouw? Welk percentage maken de kosten van de kerkenbouw uit van het hele budget van het bisdom?’ In de marge was bij vraag 2 geschreven: obligatieleningen, bij het tweede deel van de vraag comm. kerk. krediet en bij vraag 3: zie fonds AP.<sup>231</sup>

Rond 1950 bleek het antwoord op ogenschijnlijk eenvoudige bedrijfs-economische vragen niet voorhanden in het bisdom Haarlem. Het feit dat zelfs een overzicht van de kerken en kerkelijke gebouwen gerealiseerd in de periode 1920 – 1940, niet beschikbaar was, is veelzeggend voor het gebrek

229 HTK 1949-1950. Bijlage A, deel 2. Rijksbegroting 1950, IXA 15, 6.

230 Brief van 16 juli 1951. RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

231 Brief van 16 juli 1951. RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

aan coördinatie vanuit het bisdom. Ook de centrale bouwinspectie, opgericht in 1948, was op dat moment kennelijk niet in staat een overzicht te verstrekken van het aantal kerkelijke bouwprocessen dat in de jaren tussen 1920 en 1940 was uitgevoerd in het bisdom Haarlem. Een (nogal rommelig) overzicht uit juli 1951 bevatte ongeveer de helft van de in werkelijkheid gerealiseerde bouwprocessen.<sup>232</sup>

Vervolgens werd geanalyseerd of de aanname van het ministerie van Financiën kon worden gehandhaafd dat ‘de bouwkosten in en voor 1940 rendabel waren en dat de liefdadigheid in gelijke mate was gestegen als het loonpeil.’ De opstellers van het rapport benadrukten meteen dat het zinvol was zich af te vragen of het mogelijk was een overzicht te krijgen van ‘de’ financiële toestand van ‘het’ katholieke kerkgenootschap, ‘daargelaten dat het kerkgenootschap nimmer dergelijke gegevens publiceert – ook niet in eigen kring – en daartoe generlei verplichting heeft of kan worden opgelegd’.<sup>233</sup> Toch kon aan de hand van de situatie in het bisdom Haarlem wel iets over de financiën van de kerk worden gezegd. Daarvoor werd het rapport gebruikt van de commissie tot regeling van het kerkelijk krediet uit 1935. (zie 2.4.3.2) De toestand zoals beschreven in het rapport, werd symptomatisch genoemd voor de moeilijkheden bij de financiering van de katholieke kerkbouw in de Nederlandse kerkprovincie in de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Ook het feit dat het bisdom Haarlem niet alleen naar zielen-tal het grootste was, maar ook als ‘het moeilijkste’ bisdom binnen de Nederlandse kerkprovincie kon worden beschouwd, speelde een rol. Daarbij moest worden gevoegd het feit dat ongeveer tweederde van de katholieken in het bisdom Haarlem hun paasplicht niet meer vervulden.<sup>234</sup> Dan was er nog de toename van de katholieke bevolking. Rond 1950 groeide de katholieke bevolking van het bisdom Haarlem met ongeveer 11.000 zielen per jaar. Bijna de helft van de katholieken woonde in de drie grote steden waar driekwart van de gemengde huwelijken binnen het bisdom werd gesloten.<sup>235</sup>

Met name de financiering van de kerkbouw in de jonge parochies, waar de bouw van kerken en kerkelijke voorzieningen noodzakelijk werd geacht voor de kwaliteit van de zielzorg, leverde enorme problemen op. Omdat veel jonge parochies gedwongen waren geweest obligatieleningen af te sluiten ten behoeve van de financiering van de bouw van kerken en andere kerkelijke gebouwen, waren de jonge parochies van het begin te zwaar belast met rentebetalingen en aflossingsverplichtingen. Financiering door middel van

232 ‘Lijst van kerken, gebouwd resp. herbouwd of uitgebreid in de periode van 1920 – 1940, in het bisdom Haarlem. RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

233 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 4.

234 Ze gingen zelfs niet meer naar de H. Mis op Paaszondag.

235 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 4.



obligatiekrediet, een bij veel bedrijven gebruikelijke vorm van financiering, was in veel gevallen een te zware belasting gebleken voor de charitas van de parochianen. De ontwikkelingen in het bisdom Haarlem illustreerden overduidelijk dat de financiering van de bouw van kerken naar behoefte niet mogelijk was.<sup>236</sup> Hoewel de ontwikkeling in andere bisdommen van de Nederlandse kerkprovincie niet was uitgelopen op soortgelijke liquiditeits- of solvabiliteitsproblemen, kon uit de cijfers van tabel 3.5 (de ontwikkeling van de kerkdichtheidscijfers per bisdom) worden vastgesteld dat het aantal katholieken per kerk overal in de Nederlandse kerkprovincie toenam. Met andere woorden: de problematiek speelde overal in de Nederlandse kerkprovincie.<sup>237</sup>

Ter illustratie werd een berekening gemaakt van de mogelijkheden van het katholieke kerkgenootschap de kerkbouw te financieren. Daarbij ging men uit van de resultaten van de volkstelling over de periode 1931 – 1947. Op basis van de ontwikkeling in die periode zou de Nederlandse kerkprovincie 5.249.921 katholieken tellen in het jaar 1980. Wanneer de kerkdichtheidscijfers uit tabel 3.5 werden toegepast, ontstonden verschillende scenario's voor het aantal kerken dat tot 1980 kon worden gebouwd.

In de periode tussen 1921 – 1930 kon het katholieke kerkgenootschap één nieuwe kerk bouwen per 4.700 nieuwe katholieken. De bouwactiviteit in de periode 1921- 1930 vormde het gemiddelde van de periode tussen 1889 en 1940. Op basis van de prognose van 5,2 miljoen katholieken in 1980 en het gemiddelde bouwvolume uit de periode 1921 – 1930, kwam men tot de conclusie dat 291 nieuwe kerken haalbaar waren. Het verschil tussen het theoretisch noodzakelijk geachte aantal nieuwe kerken (750) en de redelijke behoefte (291) werd beschouwd als het 'rendabele' gedeelte van de katholieke kerkbouw. Zo kwam men tot de conclusie dat de katholieke kerkbouw voor 39% 'rendabel' was.

De bisschoppen kwamen met de volgende reactie op het rapport van het KASKI: 'De conclusie van dit instituut is dat de financiële grondslag voor de bouw van kerken in de laatste jaren slechter is dan voor de oorlog, zo slecht zelfs dat men niet in staat is binnen een redelijke tijd de ontstane achterstand in te lopen en de aanbouw van na de oorlog door de uitlegging der steden noodzakelijk geworden nieuwe kerken te verzorgen.'<sup>238</sup>

236 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 6. Zie ook Smulders, G.W.A., *Obligatieleeningen bij kerkelijke instellingen*, 122 – 129.

237 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 6.

238 Helvoort H. van, 'De situatie van de kerkenbouw in Nederland na de oorlog' in: *Katholiek Archief* 7 (1952) 1024.

### 3.4.1.2 *Het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem*

Omdat halverwege de jaren dertig duidelijk was geworden dat de planning en financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem beter moesten worden gecoördineerd vanuit het bisdom, werd gezocht naar een manier de fondsenwerving ten bate van de kerkbouw te centraliseren. Op 6 januari 1939 werd daarom de stichting Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem (FKH) opgericht. Het doel van deze stichting was: 'het schenken of het om niet of tegen lage rente ter leen verstrekken van gelden, benodigd voor de bouw van kerken in het RK bisdom Haarlem, zomede alle handelingen welke hiermede in verband staan of aan dat doel bevorderlijk kunnen zijn, en beoogt daardoor het plaatsen van bouwleningen bij particuliere beleggers zoveel mogelijk te voorkomen'.<sup>239</sup>

De werkwijze van het Fonds voor Kerkenbouw was als volgt:

1. De parochies waren primair verantwoordelijk voor de eigen kerkbouw. Kon een parochie echter een bouwproces niet of niet geheel zelfstandig financieren, dan kon het Fonds voor Kerkenbouw een renteloze lening verschaffen ter grootte van het ontbrekende bedrag.
2. De parochie moest uit het eigen bouwfonds direct een deel van de inventaris financieren.

Na afloop van het bouwproces moest de parochie de lening aflossen in maximaal dertig jaar. Omdat geen rente werd berekend, kon de parochie schuldevrij zijn wanneer de eerste grote onderhoudskosten konden worden verwacht. De bedragen uit aflossingen die bij de penningmeester van het fonds binnenkamen, werden onmiddellijk weer ingezet voor de financiering van volgende bouwprocessen.<sup>240</sup> De kerkbesturen waren zelf verantwoordelijk voor de bekostiging van altaarsieraden, inrichting van het priesterkoor etc. Voor de aanschaf was toestemming van de bisschop noodzakelijk.<sup>241</sup>

Bestuurder van het fonds was de bisschop. Op grond van artikel 3 van de statuten kon hij te allen tijde één of meer personen tot bestuurders van de stichting benoemen. In 1939 werd mr. I. Bunker tot secretaris van de stichting benoemd en de heer W.J.M. van Ogtrop tot penningmeester.<sup>242</sup> Beide heren waren bij eerdere gelegenheden opgetreden als juridisch of financieel

239 Artikel 2 van de Statuten van de stichting Fonds voor Kerkenbouw in het R.K. bisdom van Haarlem, goedgekeurd op 24 maart 1939 in: NA, archief bestuur van het bisdom Rotterdam, 176..

240 'De financiële werkwijze van het Fonds voor Kerkenbouw' in: notitie in NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137.

241 Zie een ongedateerde circulaire van H.J.J. van Hussen, voorzitter van het Fonds voor Kerkenbouw. Waarschijnlijk dateert hij uit het begin van de jaren vijftig.

242 Artikel 2 van het Huishoudelijk Reglement van de Stichting Fonds voor Kerkenbouw in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

adviseur van het bisdom Haarlem en waren goed op de hoogte van de problematiek van de financiering van de kerkbouw in het bisdom.

De oprichting van het Fonds voor Kerkenbouw, mogelijk gemaakt door een legaat van f 100.000,-, kan worden beschouwd als een logisch vervolg op eerdere stappen in het proces naar centralisatie van het kerkbouwproces in het bisdom Haarlem.<sup>243</sup> Verschillende Europese bisdommen kenden bisschoppelijke fondsen voor hulp bij de financiering van de kerkbouw ten behoeve van parochies met betrekkelijk weinig financiële draagkracht.<sup>244</sup> De oprichting van het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem was dus geen opmerkelijk initiatief. Het was eerder opmerkelijk dat een dergelijk initiatief niet vroeger was genomen.

Omdat het Fonds voor Kerkenbouw ten tijde van de oprichting nauwelijks vermogen bezat, was het noodzakelijk het vermogen van het fonds op korte termijn te versterken. Gezien het feit dat de gelovigen in het bisdom Haarlem tijdens de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw eerst waren overspoeld met verzoeken om bijdragen voor de bouw van de kathedrale basiliek van de H. Bavo, daarna met verzoeken voor bijdragen in verband met de sanering van de schulden van de arme parochies en de afhandeling van de schuldsanering, werd de oprichting van het nieuwe Fonds voor Kerkenbouw met enige omzichtigheid gepresenteerd. In 1939 verscheen een artikel in het weekblad *Sint Bavo* waarin werd gepreludeerd op de noodzaak tot oprichting van 'een bisschopsfonds'. De omvang van de zielzorgproblemen in het diocees werd nog eens uiteengezet. Daarbij werd de volgende verzuchting van mgr. J. P. Huibers geciteerd: 'Ik wilde wel dat ze me een paar kerken cadeau deden. Bovendien deden we dan ook al weer een flinke stap om de mensen aan werk te helpen.'<sup>245</sup>

Het is mogelijk dat een verband bestaat tussen de verzuchting van bisschop Huibers en de activiteiten van kardinaal J. Verdier, aartsbisschop van Parijs. In de jaren dertig ontwikkelde de kardinaal het plan om de geloofsafval en de werkloosheid in zijn diocees te bestrijden door de gelovigen in te schakelen bij de bouw van honderd nieuwe kerken in de buitenwijken van de Franse hoofdstad. In december 1931 richtte hij daartoe het *Oeuvre des Chantiers du Cardinal* op. In april 1932 gaf deze stichting een lening uit van FFr 20 miljoen, die binnen korte tijd was voltekend.<sup>246</sup> Niet alleen in *Sint*

243 RANH, archief bisdom Haarlem, 1642.

244 Swoboda, H., *Grossstadtseelsorge*, 106 – 110 (Birmingham), 112 – 113 (Berlijn).

245 *Sint Bavo* 42 (1939) 298 – 301. Zie ook 'Een kardinaal bouwt' in *De Maasbode* van juli 1939. RANH, archief bisdom Haarlem, 1642.

246 Zie: 'Een kardinaal bouwt' in: *De Maasbode*, juli 1939. RANH, archief bisdom Haarlem, 1642. Zie ook: 'Lettre de son eminence le Cardinal Archevêque de

*Bavo*, maar ook in het dagblad *De Maasbode* werd herhaaldelijk aandacht besteed aan de activiteiten van kardinaal Verdier. Daarbij werd een vergelijking gemaakt tussen de omgeving waarin beide kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders moesten werken. Twee omstandigheden werkten naar verluidt in het nadeel van de bisschop van Haarlem: de slappe bodem in het bisdom, die dure funderingswerkzaamheden noodzakelijk maakte bij bijna ieder kerkbouwproces en de hoge grondkosten. Dankzij de medewerking van de Franse autoriteiten waren de kosten voor de verwerving van grond in de buitenwijken van Parijs veel lager dan in Haarlem.<sup>247</sup>

Voor zover kan worden nagegaan, werd de oprichting van het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem pas in 1940 gemeld aan de gelovigen in het bisdom. De oprichting werd in verband gebracht met de viering van het 40-jarig priesterfeest van bisschop mgr J.P.Huibers. Dankzij verschillende giften was het vermogen van het fonds, dat ten tijde van de oprichting f 106.000,- was geweest, in oktober 1939 ruim verdubbeld tot f 240.000,-.<sup>248</sup> Dat was echter nog lang niet voldoende om kerkbouw naar behoefte te kunnen bekostigen. Bovendien vergde de sanering van de schulden van de 'noodlijdende parochies' grote bedragen. Daarom werd in eerste instantie voorrang gegeven aan de campagne voor de werving van fondsen ten behoeve van de schuldsanering. Uit verschillende artikelen in *Sint Bavo* kan worden geconcludeerd dat de stichting liefdewerk voor de arme parochies zich vanaf 1932 concentreerde op de inzameling van gelden ten behoeve van de aflossing van de schulden van de noodlijdende parochies terwijl het Fonds voor Kerkenbouw geld inzamelde ten behoeve van de financiering van bouwprocessen van nieuwe kerken. Omdat per 1 juli in 1942 alleen de bouw van verdedigingswerken was toegestaan, werd na 1939 slechts in beperkte mate een beroep gedaan op het Fonds voor Kerkenbouw. Voor zover bekend, was het toen betrokken bij de financiering van de bouw van nieuwe kerken in de Wie-

Paris annonçant d'un emprunt de 20 millions pour la construction de nouvelles églises dans le diocèse de Paris' van 6 april 1932 in AAP, archief Chantiers.

247 *Sint Bavo* 42 (1939) 428 – 430. Zie ook: 'Lettre de son éminence le Cardinal Archevêque de Paris annonçant d'un emprunt de 20 millions pour la construction de nouvelles églises dans le diocèse de Paris' gedateerd 6 april 1932 in AAP, archief Chantiers. Ook in andere diocesen kwam het voor dat projectontwikkelaars gratis bouwgrond ter beschikking stelden van de bouw van een kerk. Dergelijke transacties werden bekostigd uit de waardestijging van de grond rondom de nieuwe kerk. Zie het voorbeeld in de wijk Wilmersdorf in Berlijn in: Swoboda, H., *Grossstadteelsorge*, 112 – 113 en Saint, A., 'Anglican Church Building in London 1790 – 1890', 39.

248 Zie de overzichten van de rekening-courant vanaf 31 december 1939 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1642. In 1940 kreeg het Fonds een schenking van

ringermeer en in Rotterdam Schiebroek.<sup>249</sup> Tijdens de oorlogsjaren waren de inspanningen voornamelijk gericht op de schuldsanering en de hulp aan oorlogsslachtoffers. In 1941 werd daarvoor een landelijk fonds opgericht, het Fonds voor de Bisschoppelijke Noden. Uit de opbrengst werd hulp geboden aan katholieken die, om welke reden dan ook, als gevolg van de oorlogsomstandigheden in financiële moeilijkheden waren gekomen.<sup>250</sup> Na de oorlog werden gelden die in het bisdom Haarlem waren ingezameld door middel van de collecte voor de Bisschoppelijke Noden gereserveerd voor de kerkbouw. In de periode tot 1949 kwam op die manier een bedrag van f 2.1 miljoen in het Fonds voor Kerkenbouw terecht.

*Tabel 3.18: de financiering van de uitgaven van het Fonds voor Kerkenbouw gedurende de periode 1939 – 1953 (bedragen in miljoenen guldens)*

| Periode     | Aard van de uitgaven              | Bedragen |
|-------------|-----------------------------------|----------|
| 1939 – 1950 | Financiering kerkbouw             | 1,0      |
| 1950 – 1952 | Na financiering periode '39 – '50 | 0,30     |
|             | Financiering kerkbouw             | 4,08     |
|             | Voor financiering                 | 0,31     |
| Totaal      |                                   | 5,73     |
| Herkomst    | Collecten, schenkingen en legaten | 3,1      |
|             | Verplichte aflossingen            | 0,13     |
|             | Uit vermogen genomen              | 2,5      |
| Totaal      |                                   | 5,73     |

Bron: 'Overzicht van de bereikte resultaten' uitgereikt op kerkenbouwzondag 1952 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1643

Toen mgr. J.P. Huibers in 1950 zijn tienjarenplan voor de kerkbouw presenteerde, was al duidelijk dat de inkomsten van het fonds niet volstonden voor de financiering van het grote aantal bouwprocessen dat voor de periode 1949 – 1959 noodzakelijk werd geacht. De kosten van de bouw van een kerk, ex-

f 175.000,- van het kerkbestuur van de parochie van de OLV ten Hemelopneming in Tholen. RANH, archief bisdom Haarlem, 1641, map vrijstellingen

249 RANH, archief bisdom Haarlem, 1642 en NA, archief bisdom Rotterdam, 1046.

250 *Analecta voor het aartsbisdom Utrecht* 19 (1946) 49 en *Analecta voor het aartsbisdom Utrecht* 18 (1945) 5. In 1941 noemde men dit in het bisdom Haarlem Fonds N, Noden van het Episcopaat, waarvoor tijdens de H. Mis werd gecollecteerd.

clusief grondkosten, werden rond 1950 geschat op een bedrag van f 300.000,- tot f 350.000,-. Dat was een aanzienlijke verhoging in vergelijking tot het bedrag van gemiddeld f 244.000,- waarmee het bisdom Haarlem nog in mei 1949 rekende.<sup>251</sup> (zie tabel 3.12) Op basis van deze cijfers werd berekend hoe ver de financiële polsstok reikte.<sup>252</sup> Duidelijk was dat wanneer werd uitgegaan van een nieuwbouwbehoefte van zeven kerken per jaar en bouwkosten van f 350.000,- per kerk, het Fonds voor Kerkenbouw niet voldoende vermogen bezat om kerkbouwprocessen naar behoefte te kunnen financieren. Tegelijkertijd wilden de bestuurders van het fonds een beroep op de kapitaalmarkt, als het even kon, vermijden. Net als aan het eind van de negentiende eeuw werd de bisschop van Haarlem geconfronteerd met een dilemma: een conservatieve financiële aanpak zou tot gevolg hebben dat de nieuwbouw van kerken ver achter zou blijven bij de groei van de katholieke bevolking terwijl de grote investering die in het belang van de zielzorg noodzakelijk leek alleen kon worden gedaan door een beroep te doen op vreemd vermogen. Aangezien de bouwkosten bleven stijgen, zou bij de keuze voor de tweede mogelijkheid onherroepelijk het vermogen van het fonds moeten worden aangesproken of een beroep op vreemd vermogen worden gedaan.

Daarom onderhield de vicaris-generaal van het bisdom, mgr. N.L.A. Ammerlaan, een intensieve correspondentie met verschillende financiële adviseurs over de mogelijkheden om het eigen vermogen te laten toenemen. Advertentiecampaagnes werden gesuggereerd, inzamelingsacties van de organisatie 'Liefdewerk Oud Papier' en de vorming van plaatselijke bouwfondsen omdat de ervaring had geleerd dat parochianen enthousiaster gaven wanneer hun 'eigen' kerk in het geding was.<sup>253</sup> De accountant Belt van het bureau Dijker & Belt, dat de boeken van het bisdom controleerde, was van mening dat de gemeenschapsgedachte sterker zou worden naarmate het probleem van de kerkenbouw meer zou worden geponeerd als een probleem van de in een bepaalde stad wonende katholieken. De waarschijnlijkheid van een vergroting van de bijdragen zou zijns inziens toenemen.<sup>254</sup> Een andere accountant keerde terug naar de ideeën uit de jaren dertig met de suggestie dat besturen van parochies en katholieke instellingen de ter beschikking staande gelden voor een deel zouden beleggen in het fonds. Het verschil tussen de

De opbrengst van de Pieterspenning werd ook in dit Fonds gestort. Zie ook RANH, archief bisdom Haarlem, 1661.

251 Brief van de ICvO aan de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting van 27 mei 1949, archief VROM, departement, deel I, 438.

252 Brief van A.L. Brenninkmeijer aan vicaris-generaal mgr. Ammerlaan van 13 april 1950. RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

253 Brieven van acoountant J.N. Belt van 17 juli 1950 en van 3 januari 1952. RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

254 Brief van 3 januari 1952 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

betaalde en ontvangen rente zou het fonds, dat dan min of meer als bank zou gaan optreden, geld opleveren.<sup>255</sup> Hij zag echter wel in dat dergelijke aansporingen niet zo effectief zouden zijn en zag meer in het scheppen van een verschil tussen betaalde en ontvangen rente, waaruit een garantiereserve zou kunnen worden gekweekt.

De penningmeester van het Fonds voor Kerkenbouw, tevens financieel adviseur van het bisdom, de heer W. J. M. van Ogtrop, toonde zich voorstander van een zakelijke aanpak en een duidelijke taakverdeling.<sup>256</sup> Hij weersprak het idee dat de lasten van de kerkbouw hoger waren dan tevoren. Het aflossingspercentage van 3 1/3 % van de hoofdsom dat het Fonds voor Kerkenbouw hanteerde, was lager dan de som van 4 1/2 % rente en 2 % aflossing die voor de oorlog door veel parochies moest worden betaald. Volgens hem zat het probleem veel meer in het feit dat de fiscale lasten voor de hogere inkomens na de oorlog zodanig waren gestegen dat de gelden benodigd voor de kerkenbouw moeten worden opgebracht door de offers van allen, hoe klein ook. 'Want van de grotere alleen kan het nu niet meer komen'. Hij besloot: 'In geen enkel opzicht legt de stichting door de schaal de gelovigen een last op. Indien in plaats van 1 cent, 5 centen of een dubbeltje verlangd wordt, dan kan men dit toch niet als een last beschouwen, evenmin als een werkelijk offer, maar hoogstens als een minimum verplichting, die men als behorende tot de R.K. kerkgemeenschap, tegenover dat kerkgenootschap heeft.'<sup>257</sup> Om de zaken goed aan te pakken werd dr. A.L. Brenninkmeijer gevraagd voorzitter te worden van het Fonds voor Kerkenbouw. Na enige aarzeling stemde hij toe en aanvaardde het voorzitterschap onder bepaalde voorwaarden. Hij liet weten dat hij prijs stelde op duidelijke begrotingen op korte en lange termijn, een zakelijke boekhouding en regelmatige evaluatie van verschillen tussen inkomsten en uitgaven. Daarna zette hij de mogelijkheden uiteen tot financiering van het aantal kerken dat de bisschop had genoemd. Hij maakte het overzicht dat in tabel 3.19 wordt samengevat.

De bouwdoelstelling van 44 kerken komt bijna precies overeen met de raming van 43 kerken (11 herbouwprocessen en 32 nieuwbouwprocessen) uit 1949 die in tabel 3.12 werd gepresenteerd. Voor de financiering van de bouw van de dertig kerken plus pastorie in de periode 1952 tot en met 1959, zou (op basis van de bouwkosten van dat moment) een bedrag nodig zijn van minstens f 14 miljoen. Dat was een stijging van f 3 miljoen ten opzichte van

255 Brief van G.H.A. Zaat, accountant, aan mgr. Van Hussen van 14 november 1951. RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

256 Brief van W.J.M. van Ogtrop aan P.N. Porsboom van 16 oktober 1953. RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

257 Brief van W.J.M. van Ogtrop aan P.N. Porsboom van 16 oktober 1953. RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

*Tabel 3.19: de bouwdoelstelling van het bisdom Haarlem en de financiering daarvan voor de periode 1950 – 1959 (bedragen in guldens)*

| Periode   | Bouwdoelstelling     | Financiering |
|-----------|----------------------|--------------|
| 1950      | 7 kerken + pastorie  | 2 miljoen    |
| 1951      | 7 kerken + pastorie  | 2 miljoen    |
| 1952 – 59 | 30 kerken + pastorie | 10 miljoen   |
| Totaal    |                      | 14 miljoen   |

Bron: Brief van dr. A.L. Brenninkmeijer aan mgr. N.L. Ammerlaan van 13 april 1950 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

de raming van *f* 11 miljoen die een jaar tevoren was gemaakt door de ICvO. Uitgaande van bouwkosten van ergens tussen de *f* 300.000,- en *f* 350.000,- per kerk (exclusief grondkosten) zou het fonds de nieuwe parochies, na goedkeuring van de bouwplannen, een lening kunnen verstrekken ter hoogte van het volle bedrag van grond, opstal en inrichting. De leningen moesten worden terugbetaald in dertig jaar, op basis van een aflossing van de hoofdsom van 3½ % per jaar.

In april 1950 dacht dr. Brenninkmeijer nog dat het fonds in staat zou zijn de kerkbouw in het bisdom Haarlem te financieren zonder over te gaan tot het afsluiten van leningen. Hij wilde ‘in de huidige onzekere tijdsomstandigheden’ leningen zoveel mogelijk vermijden en dacht dat de opbrengst van de collecte voor bijzondere noden, de belangrijkste bron van inkomsten, in de periode 1950 tot 1959 zou kunnen volstaan voor de dekking van de kapitaalbehoefte.<sup>258</sup> Daarnaast stelde hij dat krachtig actie moest worden gevoerd om de opbrengsten uit de collecten op peil te houden.<sup>259</sup>

Een afzonderlijke, maar steeds grotere, opgave vormde de financiering van noodkerken. Het Fonds voor Kerkenbouw verstreekte nieuwe parochies een renteloze lening voor de kosten van de noodkerk. De lasten werden op die manier een onderdeel van het totaal van de kosten van de kerkbouw en ook uitgesmeerd over dertig jaar. Tot 1957 was het gebruikelijk een parochie die gedurende twee jaar van een noodkerk gebruik maakte, een bedrag in rekening te brengen dat bestond uit twee delen:

258 BAH, Archief Fonds voor Kerkenbouw, map 203.22.

259 Brief van dr. A.L. Brenninkmeijer aan mgr. N.L. Ammerlaan van 13 april 1950. RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.



1. De huur voor het verplaatsbare gedeelte van de kerk en
  2. De investeringskosten voor de plaatsing en koop van de noodkerk.
- In dat jaar werd een voorstel gedaan om parochies voor de noodkerken te belasten volgens een tarief per zitplaats.<sup>260</sup>

In zekere zin fungeerde het Fonds voor Kerkenbouw in de eerste helft van de jaren vijftig als de kerkelijke leenbank waarvoor plannen waren gemaakt in de jaren twintig maar die nooit was verwezenlijkt. Parochies die geld leenden bij het fonds betaalden hun lening af in jaarlijkse porties van 31/3 % van de hoofdsom. Na afloop van die periode van dertig jaar betaalden zij gedurende een periode van twintig jaar een bedrag dat gelijk stond aan 1,6% van de oorspronkelijke hoofdsom, in de vorm van rente aan het fonds.

Na de reorganisatie van de Nederlandse kerkprovincie in 1956 werd ook in het bisdom Rotterdam een Fonds voor Kerkenbouw ingesteld.<sup>261</sup> Over de manier waarop het opgebouwde vermogen moest worden gesplitst, is uitvoerig gedelibereerd. Besloten werd de deling uit te voeren naar de mate waarin de gelden door de gelovigen van de onderscheiden territoria in de periode van 1 januari 1951 tot 31 januari 1956 bijeen waren gebracht. Daarbij was de bruto-opbrengst van de collecte voor bijzondere noden bepalend. De deling van het vermogen van het Fonds voor Kerkenbouw werd geëffectueerd per 1 januari 1957. Per 31 december 1956 omvatte de balans van het Fonds voor Kerkenbouw een totaalbedrag van ruim f 21,8 miljoen.<sup>262</sup> Het Fonds voor Kerkenbouw in het nieuwe bisdom Rotterdam begon met een balanstotaal van iets meer dan f 10 miljoen. Het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem heeft tot 1970, toen het werd geïntegreerd in de Dioce-sane Financiële Commissie, een belangrijke rol gespeeld bij de financiering van de kerkenbouw.

260 Memorandum van drs. W.M.I. van den Ende van 28 november 1957. Zie ook *Analecta van het bisdom Rotterdam* 2 (1957) 27. NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137.

261 Zie voor de details van de herindeling van de bisdommen, die niet alleen de splitsing van het bisdom Haarlem omvatte, maar ook een toevoeging van parochies van het aartsbisdom aan het bisdom Haarlem en afstand van de Zeeuwse parochies aan het bisdom Breda, RANH, archief bisdom Haarlem, 1891 en voor de financiële gevolgen NA, archief bisdom Rotterdam, 1617 en archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 29.

262 Zie het 'Rapport inzake de scheiding en deling van het vermogen van de stichting per 31 december 1956' in: NA, archief bestuur van het bisdom Rotterdam, 176.

#### 3.4.1.3 *De kerkenbouwzondagen*

Op 16 augustus 1950 richtte de bisschop van Haarlem, mgr. J.P. Huibers, een herderlijke brief tot de gelovigen in zijn bisdom. Daarin gaf hij een overzicht van de toestand van de kerkbouw in zijn bisdom. Na 1934 was de bouw van nieuwe kerken in het bisdom Haarlem bijna geheel tot stilstand gekomen. Bovendien waren als gevolg van de oorlogshandelingen tien kerken vernietigd, terwijl het aantal katholieken in het bisdom Haarlem in de periode tussen 1930 en 1947 met ruim 192.000 was toegenomen. Op basis van een voorzichtige schatting bestond in 1950 een achterstallige behoefte aan ongeveer vijftig nieuwe kerken. Daarbij ging de bisschop dus uit van één nieuwe kerk per 3.840 katholieken. De bisschop waarschuwde dat de zielzorg ernstig in gevaar zou komen wanneer die kerken niet werden gebouwd. Enkele weken later, in september 1950, kondigde mgr. Huibers een tien-jarenplan aan voor de kerkbouw in zijn bisdom. In de periode 1950 – 1960 moest ter wille van de kwaliteit van de zielzorg van de katholieken in het bisdom Haarlem een zo groot mogelijk aantal nieuwe kerken worden gebouwd. Om geld in te zamelen voor de bouw van al die nieuwe kerken introduceerde de bisschop een jaarlijkse kerkenbouwzondag in zijn bisdom.<sup>263</sup>

Op 17 september 1950 werd met een plechtige mis in de kathedrale basiliek van de H. Bavo in Haarlem in aanwezigheid van vele betrokkenen en hoogwaardigheidsbekleders het startsein gegeven voor de eerste kerkenbouwzondag. Vanaf dat moment zou iedere zondag in alle kerken in het bisdom Haarlem een speciale schaal rondgaan ten bate van de collecte voor de bisschoppelijke noden. De opbrengst was bestemd voor het Fonds voor Kerkenbouw. Tijdens de mis op de kerkenbouwzondag werd een speciale preek van de bisschop voorgelezen, die de gelovigen moest opwekken tot buitengewone gulheid.

Het bisdom zocht de publiciteit om de ontwikkelingen op het gebied van kerkenbouw duidelijk te maken. Daarom werd een persconferentie, voorafgaand aan de jaarlijkse kerkenbouwzondag, een vaste traditie.

Tijdens de persconferentie werden de ontwikkelingen in de afgelopen en de vooruitzichten voor de komende periode toegelicht met behulp van statistisch materiaal samengesteld door het KASKI. De bisschop of de vicaris-generaal maakte niet alleen bekend hoeveel kerken in de afgelopen periode in gebruik waren genomen maar legde voortdurend de nadruk op het grote aantal kerken dat ter wille van een adequate zielzorg nog moest worden gebouwd. Vanuit het bisdom werden duidelijke pogingen gedaan het resultaat van de fondsenwerving positief te beïnvloeden door de katholieken te laten weten wat er gebeurde met het geld dat ze bij elkaar brachten. De bouw van kerken werd gepresenteerd als een zaak van groot belang aangezien ervaringen van eerdere perioden hadden aangetoond dat in het bisdom Haarlem de non-paschantie (het niet voldoen aan de paasplicht) in veel gevallen het ge-



*Mgr. J.P. Huibers zegent de kerk van OLV van Altijddurende Bijstand in op 10 december 1953*

*Foto: Parochie van OLV van Altijddurende Bijstand, Rotterdam*

volg was van het ontbreken van mogelijkheden ter kerke te gaan. Uiteraard werd ook altijd uitgebreid stilgestaan bij het urgentieplan van de situeringscommissie, dat een beeld gaf van de plaats en de aard van de noodzaak voor nieuwe kerkbouw.

De achtereenvolgende persconferenties geven een aardig beeld van de ontwikkeling van de kerkbouw in het bisdom Haarlem. In 1950 vertelde mgr. Huibers dat in de periode 1945 – 1950 ‘ondanks grote moeilijkheden’ zeven nieuwe katholieke kerken in het bisdom in gebruik waren genomen.<sup>264</sup> In het licht van veertien bouwprocessen van andere aard zoals de bouw van noodkerken, restauraties, uitbreidingen en de realisatie van tijdelijke voorzieningen was dat geen geringe prestatie, maar gezien de snelle toename van de katholieke bevolking was het lang niet voldoende.<sup>265</sup> Daarom gaf de bisschop een schets van de ontwikkelingen die de voortgang van de kerkbouw rond 1950 bepaalden:

<sup>263</sup> Herderlijke brief van mgr Huibers van 16 augustus 1950 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1643.

1. De vooroorlogse achterstand,
2. De achterstand die was ontstaan tijdens de oorlog,
3. De achterstand die was ontstaan na de oorlog,
4. De behoefte aan kerken als gevolg van de toename van de bevolking.

De bisschop zette vervolgens uiteen dat het moeilijk was te berekenen hoeveel kerken nodig waren. Welke maatstaf moest daarvoor worden gebruikt? Hij legde uit dat het KASKI op dat moment aan een methode werkte om de vereiste berekeningen te kunnen maken. Duidelijk was in ieder geval dat het aantal katholieken per kerk aanzienlijk was toegenomen. Waren er in 1930 nog 2.727 katholieke kerkgangers per kerk in het bisdom Haarlem; in 1947 was dat aantal opgelopen tot boven de 3.000. Op grond van prognoses omtrent de groei van de katholieke bevolking voorzag de bisschop dat in het bisdom Haarlem in de periode tot 1959 behoefte bestond aan 40 of 50 sobere kerken.

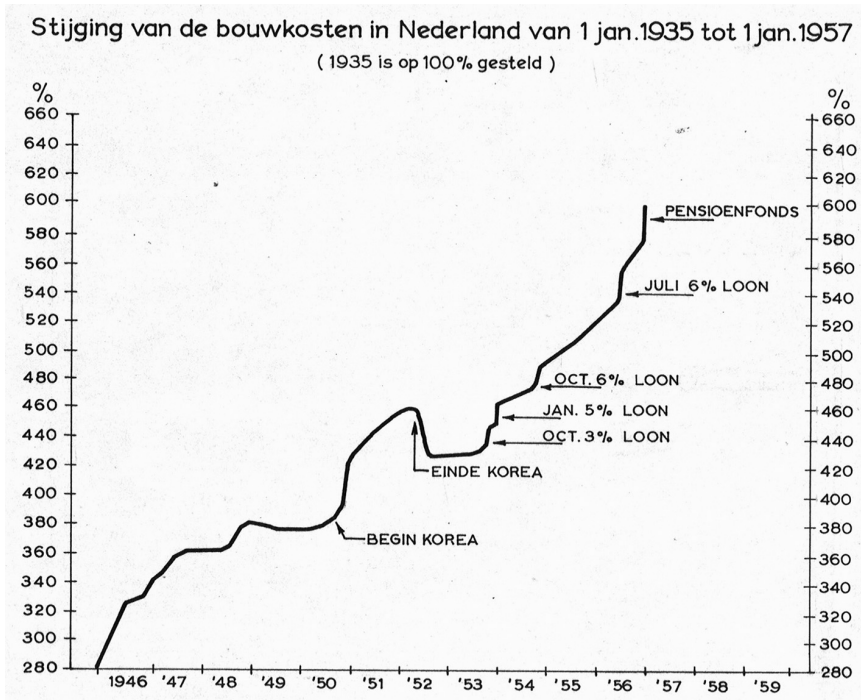
Kerkenbouwzondag werd in de jaren daarna ieder jaar op een andere plaats gevierd met een ander thema. In 1953 was Amsterdam Sloterveer aan de beurt, waar bisschop Huibers op 25 augustus 1953 twee parochies had (her)opgericht, die van de H. Catharina en van OLV van Lourdes. In 1954 werd in Beverwijk uitgebreid stilgestaan bij het vijftienjarig bestaan van het Fonds voor Kerkenbouw. In de pers werd veel aandacht besteed aan de resultaten die waren bereikt in de periode 1939 – 1954: 19 nieuwe kerken, 7 herbouwde kerken, 4 uitbreidingen en 18 noodkerken. Op dat moment waren vier kerken in uitvoering terwijl twee andere kerken werden herbouwd. Een bijgeleverde grafiek toonde echter dat het aantal van 31.000 nieuw gerealiseerde zitplaatsen in de kerken ver achterbleef bij het aantal van 53.000 nieuwe katholieken. Ook werd gesteld: een cent per gelovige per zondag meer, scheelt elk jaar een kerk.<sup>266</sup> De behoefte aan nieuwe kerken werd voortdurend verder opgeschroefd. In 1955 werd die gesteld op 62 voor de periode tot 1970. Tijdens de kerkenbouwzondag die op 1 juli 1956 in Purmerend werd gevierd, kreeg vooral de sterke stijging van de bouwkosten veel aandacht. Met het grafiekje dat is afgebeeld op de volgende bladzijde werd de ontwikkeling zichtbaar gemaakt.

Uitgaande van een basis 1935 = 100, waren de kosten van het bouwen in de periode tot 1956 met een factor zes gestegen. De kosten van de bouw van een

264 'Overzicht der bereikte resultaten' in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1643. Naast de bouw van noodkerken werden restauraties en uitbreidingen uitgevoerd. De definitieve kerken werden gebouwd in Rotterdam Schiebroek (1942), Den Haag (1946), Sliedrecht (1947), Alblasterdam (1948) en Zwaagdijk – West, Voor-schoten – Rijndijk, Andijk en Slootdorp (1949).

265 Bijlage V van de toespraak van mgr. Ammerlaan tot de katholieke pers. RANH, archief bisdom Haarlem, 1643.

266 Map 1954 in RANH, archief bisdom Haarlem, 1643. Op basis van de volgende berekening: 700.000 gelovigen x 1 cent x 50 = f 350.000,-



*De stijging van de bouwkosten in de periode 1935 – 1956*  
*Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem*

nieuwe kerk, met inbegrip van de grond, werden op dat moment geraamd op f 1.000,- per zitplaats of een bedrag van f 1 miljoen voor een kerk met duizend zitplaatsen.<sup>267</sup> Het thema van kerkenbouwzondag van 1956 was 'Noodkerken betekenen kerkennood'. De bisschop stelde dat hij liever kleine definitieve kerken bouwde dan grote noodkerken. Het voordeel van de lagere kosten van een noodkerk op korte termijn werd tenietgedaan door het nadeel van de hogere bouwkosten voor iedere nieuwe kerk op lange termijn.

Als gevolg van de stijging van de kosten dreigde in 1957 een tekort van bijna f 1 miljoen op de begroting van het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem voor de periode 1 juli 1957 – 30 juni 1958. In de *Analecta* van het bisdom werd daarom een 'SOS kerkenbouw!!' geplaatst.<sup>268</sup> Ook toen nog werd nog met enige nadruk de mogelijkheid afgewezen dat het Fonds voor Kerkenbouw geld 'van derden' zou lenen, vanwege het nadelige effect

<sup>267</sup> *Analecta voor het bisdom Haarlem* 4 (1957) 101 – 105.

<sup>268</sup> *Analecta voor het bisdom Haarlem* 4 (1957) 169.

dat de betalingen voor rente zouden hebben op de mogelijkheden gelden voor te schieten. Gedurende korte tijd werd daarom in het bisdom Haarlem een bouwstop ingesteld, maar vrij kort nadien beseftte men dat het belang van de voortgang van de kerkbouw groter was dan het nadeel van het aantrekken van vreemd vermogen.

In 1960 vond het inzamelingssysteem van het bisdom Haarlem navolging in de hele kerkprovincie. Kerkenbouwzondag werd ingevoerd in alle bisdommen. Tijdens een persconferentie ter gelegenheid van de tweede landelijke kerkenbouwzondag erkende kardinaal B. Alfrink op 18 januari 1961 dat de financieringsproblematiek waarmee men in het bisdom Haarlem al tientallen jaren bekend was, inmiddels de hele Nederlandse kerkprovincie raakte. De kardinaal benadrukte dat 'de materiële kant van deze zaak' niet het belangrijkste probleem was voor de Nederlandse kerkprovincie, maar dat hij de bouw van voldoende kerken wel als een probleem van fundamentele betekenis beschouwde voor het kerkelijke en godsdienstige leven. Wanneer het vraagstuk van de financiering van de kerkbouw niet op bevredigende manier werd opgelost, zou ook de oplossing van andere problemen op zich laten wachten. Als 'afschrikwekkend voorbeeld' wees hij zijn gehoor op parochies in buitenlandse steden met tienduizenden gelovigen en een navenant laag peil van de zielzorg. Hij kon niet ontkennen dat met de bouw van voldoende kerken voor katholiek Nederland 'enorme' bedragen waren gemoeid. Hij illustreerde de opgave aan de hand van het statistisch materiaal dat in tabel 3.20 is weergegeven.

*Tabel 3.20: de cijfers die kardinaal Bernard Alfrink gebruikte tijdens zijn persconferentie op 18 januari 1961 (bedragen in miljoenen guldens)*

| Jaar   | Kerken<br>gebouwd of<br>aanbesteed | Bedrag | Noodkerken<br>gebouwd<br>of aanbesteed | Bedrag | Totaal<br>bedrag |
|--------|------------------------------------|--------|--|--------|------------------|
| 1960   | 29                                 | 19     | 10                                     | 1      | 20               |
| 1962   | 44                                 | 27     | 14                                     | 1,5    | 28,5             |
| 1963   | 60                                 | 33     | 15                                     | 1,5    | 34,5             |
| Totaal | 135                                | 79     | 39                                     | 4      | 83               |

Bron: *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 7 (1962) 141 – 150.

In 1960 waren in de Nederlandse kerkprovincie 29 kerken plus een onbekend aantal noodkerken waren opgeleverd. Daarmee was een bedrag gemoeid geweest van zo'n f 20 miljoen. Voor 1961 waren 44 kerken en veertien

noodkerken aanbesteed, voor een bedrag van *f* 28,5 miljoen. Voor de periode na 1961 stonden nog eens zestig kerken op het programma plus een onbekend aantal noodkerken, goed voor een totaal van *f* 34,5 miljoen. In totaal zou in enkele jaren een bedrag van *f* 83 miljoen worden geïnvesteerd in de bouw van 133 definitieve kerken en ruim dertig noodkerken.<sup>269</sup> Wanneer de kosten voor de noodkerken op *f* 3 miljoen werden gesteld en de kosten voor de kerken op *f* 80 miljoen betekende dat een gemiddelde van ongeveer *f* 600.000,- per kerk.

De kardinaal gaf ook informatie over de manier waarop dat bedrag van *f* 83 miljoen zou worden gefinancierd. Hij stelde dat op jaarbasis een bedrag van *f* 25 à *f* 30 miljoen nodig was voor deze investering.

Vijf bronnen waren beschikbaar om die investering te financieren:

1. de opbrengst van de verschillende kerkbouwcollecten in de Nederlandse kerkprovincie. Opbrengst: ongeveer *f* 7 miljoen per jaar. Dat was ongeveer een vierde van het bedrag dat eigenlijk nodig was.
2. de activiteiten van de verschillende bouwpastores, die een beroep konden doen op de vrijgevigheid van hun parochianen ten behoeve van bijvoorbeeld de inventaris van de nieuwe kerken.
3. parochiefondsen. In zeldzame gevallen waren parochies nog in staat de nieuwbouw en inrichting van een kerk zelf te bekostigen. Wat betreft de parochiefinanciën in het algemeen merkte de kardinaal op dat er – voor zover hij wist – weinig rijke parochies waren. De parochies die in staat waren te werken met een sluitende begroting konden dat doen omdat de clerus werd onderbetaald.<sup>270</sup>
4. subsidies van gemeenten en provincies. Steeds meer gemeenten verleenden subsidies, maar dat was nog lang geen algemeen gebruik. Vooral in de zuidelijke diocesen leverde de subsidiëring substantiële bedragen op. Over het geheel genomen schatte hij het echter op niet meer dan 10% van het totaal.
5. de belangrijkste bron bestond uit leningen. De kardinaal voorzag dat het overgrote deel van de benodigde investering in de kerkenbouw moest worden gefinancierd via vreemd vermogen. Hij vond het ‘voor de hand liggend en billijk’ dat een nieuwe kerk niet door ‘het aanwezige geslacht’ werd afbetaald. Ook de komende generaties moesten een aandeel leveren in de kosten. Aan de andere kant betekende een te grote schuldenlast een belemmering voor de zielzorg. Daarom streefde men in de Nederlandse kerkprovincie naar een schuldenlast voor nieuwe parochies die overeenkwam met de draagkracht, maar die in het algemeen de 25% [van de stichtingskosten] niet te boven ging. Hij constateerde tegelijkertijd dat veel nieuwe parochies in werkelijk-

269 *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 7 (1962) 140 – 151.

270 *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 7 (1962) 146.

heid op dat moment zwaarder waren belast, vooral veel nieuwe parochies in de bisdommen Haarlem en Rotterdam.<sup>271</sup>

Aan het begin van de jaren zestig zagen behalve de bisdommen Haarlem en Rotterdam ook het aartsbisdom Utrecht en het bisdom Den Bosch zich gedwongen vreemd vermogen in steeds grotere hoeveelheden aan te trekken ten behoeve van de financiering van de kerkbouw.<sup>272</sup>

#### 3.4.1.4 *De bijdragen van de gelovigen*

In de hoofdstukken 1 en 2 werd informatie gepresenteerd over de financiële draagkracht van de katholieke bevolking in het bisdom Haarlem.<sup>273</sup> Daaruit kwam naar voren dat het vrij beschikbare deel van het inkomen van een aanzienlijk deel van de katholieke bevolking niet groot was. Dat werd in de eerste helft van de negentiende eeuw veroorzaakt door de vrij algemene armoede. In latere perioden werd het beeld genuanceerder. Vaak waren parochies die langere tijd bestonden en vooral de parochies op het platteland in staat enig vermogen op te bouwen. Nieuwe parochies kampten altijd met het feit dat de bestedingsruimte van de bewoners beperkt was vanwege de gezins-samenstelling en de naar verhouding hoge woonlasten in de nieuwe wijken.<sup>274</sup> Het kan nauwelijks verbazen dat ondanks de aanzienlijke toename van het absolute aantal katholieken, de bedragen die de katholieken opbrachten voor de kerkbouw telkens achterbleven bij financieringsbehoefte en de verwachtingen van de geestelijke overheid. De 'geringe' opbrengst van de collecten kwam voort uit verschillende oorzaken. Behalve een gebrek aan financiële draagkracht, speelden daarbij ook maatschappelijke veranderingen een rol. Sociologisch onderzoek verricht gedurende de jaren twintig van de twintigste eeuw had aangetoond dat onder de katholieken in het bisdom Haarlem en met name onder de katholieken die naar de steden waren gemigreerd, sinds het einde van de negentiende eeuw sprake was van een toename van de onkerkelijkheid. Sinds de volkstelling van 1889 werd deze term gebruikt voor personen die niet ingedeeld wilden worden bij een bepaalde geloofsgemeenschap. Aanvankelijk werd dat verschijnsel in katholieke kring aangeduid met de term 'afvalligheid', later werd de neutralere term 'onkerkelijkheid' voor dat verschijnsel ingevoerd. Een steeds groter deel van de katholieken in het

271 *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 7 (1962) 144 – 145.

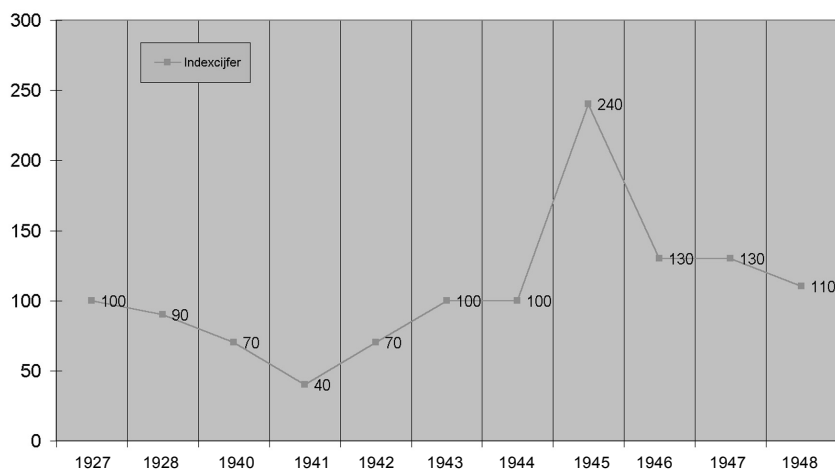
272 Smulders, G.W.A en B.R.C.A. Broersma, 'Kerkenbouw en kerkensloop 1945 – 1975 financiële aspecten, met name in het bisdom 's Hertogenbosch' 13 – 45 in: *Jaarboek KDC* 12 (1982) 25.

273 Zie daarvoor 1.4.1 en 2.4.1

274 'Preekgedachten voor de kerkenbouwzondag 4 februari 1962' in: *Analecta voor het bisdom Haarlem* 9 (1962) 9 – 10.



*Grafiek 8: de bijdrage per katholiek in de Nederlandse kerkprovincie aan de collecten voor de Katholieke Universiteit Nijmegen in de periode 1928 - 1948 (bedragen in centen)*



Bron: Bijlage III bij het *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, KASKI rapport 55

bisdom Haarlem bleek in de praktijk ‘onkerkelijk’ en leverde geen of nauwelijks een bijdrage aan de kerkelijke inkomsten.<sup>275</sup> Een naar verhouding steeds kleiner deel van de katholieke bevolking werd aangesproken steeds meer geld bijeen te brengen voor de financiering van de kerkbouw.

Aan de hand van de resultaten van drie collecten illustreerden onderzoekers van het KASKI in 1951 de relatieve achteruitgang van de opbrengsten uit liefdadigheid in verhouding tot de stijging van de lonen.<sup>276</sup> De opbrengst van drie collecten werd vergeleken over de periode 1938 – 1950:

- de bijdragen voor het Pauselijk Genootschap tot Voortplanting van het Geloof en de H. Kindsheid, voor alle bisdommen gezamenlijk en voor de bisdommen Utrecht en Haarlem afzonderlijk;
- de opbrengsten van de jaarlijkse collecte voor de Katholieke Universiteit te Nijmegen;
- de bijdragen voor de stichting Indische Missieweek, voor alle bisdommen gezamenlijk.<sup>277</sup>

<sup>275</sup> Zie 2.1.2

<sup>276</sup> *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 4.

<sup>277</sup> *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 7.

De bijdragen per paschant in het bisdom Haarlem bleek lager dan in de andere bisdommen. Er was wel sprake van een langzame stijging tot het jaar 1946, maar daarna zette een geleidelijke daling in tot een niveau dat iets hoger lag dan in 1938. Bij die stijging werd de kanttekening geplaatst dat de bedragen die collecten in absolute zin opbrachten in de periode 1945-1946 vertekend waren omdat voor de geldsanering van oktober 1946 sprake was van een overvloed aan geld.

Bij de cijfers van de jaarlijkse collecte ten bate van de Katholieke Universiteit Nijmegen (zie grafiek 8) fungeerde het jaar 1928 als beginpunt. Daarna werd de reeks onderbroken tot 1940 en voortgezet tot 1948. Het niveau van de bijdragen uit 1928 werden op 100 gesteld.<sup>278</sup> Tijdens de eerste drie oorlogsjaren vertoonden de bijdragen een daling, waarna in 1943 weer het niveau van 100 werd bereikt. Daarna steeg het tot ruim tweemaal de index in 1945 en daalde daarna weer even snel.

De bijdragen aan de collecte voor de Indische Missieweek in de periode 1937 tot en met 1950 werden ook in absolute getallen (centen) en in relatie tot een index vergeleken. Daarbij viel op dat de opbrengst van de collecten, die elk jaar gedurende een week werden gehouden, een soortgelijk verloop vertoonde als de andere collecten maar dat het totaal van de opbrengsten zich op een belangrijk lager niveau bewoog dan van de andere collecten. Een oorzaak daarvoor kon worden gevonden in de politieke situatie. Op grond van deze cijfers leek van een evenredige ontwikkeling tussen de opbrengst van de drie collecten en de ontwikkeling van lonen en prijzen geen sprake.<sup>279</sup> Bij die conclusie werd wel gesteld dat een voorbehoud moest worden gemaakt in verband met het feit dat het aantal collecten aanzienlijk was. Voor een compleet beeld van de ontwikkeling van de liefdadigheid ten opzichte van de stijging van de lonen zou de opbrengst van alle collecten over een aantal jaren met elkaar moeten worden vergeleken en geïndexeerd. Ondanks het ontbreken van definitieve cijfers durfden de onderzoekers van het KASKI te stellen dat de opbrengst van de liefdadigheid geen gelijke tred had gehouden met de stijging van lonen en prijzen.<sup>280</sup>

Na 1945 kon een achteruitgang worden geconstateerd van de financiële positie van de kerk in Nederland. Het onderzoek van het KASKI bevestigde ook de indruk dat de bijdragen van de gelovigen in het bisdom Haarlem in

278 In 1923 bracht de collecte ten bate van de Katholieke Universiteit Nijmegen een bedrag op van f 216.815,-. Verdeeld over 2.377.494 katholieken was dat een gemiddelde van f 0,09 per katholiek. Dat was een cent minder dan het bedrag dat minimaal nodig werd geacht. *Sint Bavo* 27 (1924) 167.

279 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 8 – 11.

280 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 11.

verhouding tot die van de gelovigen in de andere bisdommen van de Nederlandse kerkprovincie laag waren.

Budgetonderzoek van het CBS onder gezinnen in Amsterdam bevestigde de indrukken van de onderzoekers van het KASKI. Dat onderzoek werd voor het eerst uitgevoerd in 1935/36 en herhaald in 1951. Tabel 3.21 bevat de uitkomst van het onderzoek.

*Tabel 3.21: een vergelijking van de uitgaven van arbeidersgezinnen in Amsterdam voor godsdienst, liefdadigheid en geschenken in 1935/36 en 1951 (bedragen in gulden)*

| Periode   | 1935/36 | 1951     |
|---|---------|----------|
| Aantal gezinnen                                       | 75      | 181      |
| Totaal uitgaven                                       | 1.895,- | 4.431,44 |
| Uitgaven voor godsdienst, liefdadigheid en geschenken | 21,35   | 25,64    |
| Percentage van het totaal                             | 1,15%   | 0,6%     |

Bron: Bijlage 1 bij Nota van toelichting, behorende bij het verzoek van de gedelegeerden der kerken van Amsterdam om ter beschikking stelling van gronden voor kerkbouw in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1642

In het algemeen bleek dat de uitgaven van de grote meerderheid van de Amsterdamse gezinnen voor godsdienstige doeleinden waren gedaald.<sup>281</sup>

Met deze ontwikkelingen in het achterhoofd, kan het niet verbazen dat tijdens de persconferentie ter gelegenheid van kerkenbouwzondag 1953 aandacht werd besteed aan het feit dat de opbrengst van veel collecten tegenviel. Die ontwikkeling stemde de bisschop zorgelijk omdat de tijd van belangrijke giften en legaten voorbij was en de kerken steeds meer moesten 'leunen op de massa'. Gemiddeld werd per paschant in het bisdom een bedrag van f 2,- per jaar neergelegd op de koperen schaal voor de bisschoppelijke noden die bestemd was voor de financiering van de kerkbouw. In het dekenaat Amsterdam gaven katholieken gemiddeld een bedrag van f 1,91 per jaar, iets minder dan het gemiddelde van alle dekenaten in het bisdom. In 13 parochies werd een gemiddelde gehaald van nog geen gulden per parochiaan.

<sup>281</sup> Persconferentie Kerkenbouwzondag 1953 RANH, archief bisdom Haarlem, 1643.

*Tabel 3.22: een overzicht van de opbrengsten per paschant voor de collecte voor de Bijzondere Noden in tien dekenaten van het bisdom Haarlem in de jaren 1953 – 1957 (bedragen in guldens)*

| Dekenaar    | Jaren |      |      |      |      |
|-------------|-------|------|------|------|------|
|             | 1953  | 1954 | 1955 | 1956 | 1957 |
| Haarlem     | 2,50  | 2,84 | 2,90 | 3,17 | 3,27 |
| Alkmaar     | 2,27  | 2,48 | 2,44 | 2,76 | 2,78 |
| Amsterdam   | 2,09  | 2,22 | 1,99 | 2,30 | 2,32 |
| Beverwijk   | 1,89  | 2,36 | 2,22 | 2,34 | 2,36 |
| Hoofddorp   | 2,31  | 2,53 | 2,52 | 2,86 | 3,08 |
| Hoorn       | 2,03  | 2,29 | 2,21 | 2,34 | 2,53 |
| Ouderkerk   | 2,57  | 2,98 | 2,83 | 2,85 | 2,81 |
| Purmerend   | 1,84  | 2,10 | 1,99 | 2,27 | 2,29 |
| Schagen     | 2,31  | 2,87 | 2,72 | 2,76 | 2,73 |
| Wervershoof | 2,77  | 3,22 | 3,04 | 3,33 | 3,45 |
| Gemiddeld   | 2,21  | 2,48 | 2,35 | 2,60 | 2,65 |

Bron: *Analecta voor het bisdom Haarlem* 4 (1957) 40

In het bisdom Rotterdam was de situatie vergelijkbaar. Daar brachten de 477.499 paschanten die het bisdom in 1961 telde, op kerkenbouwzondag 1961 een bedrag bijeen van f 256.474,71. Ongeveer een halve gulden per paschant. Dat werd ‘een hoog bedrag’ genoemd.<sup>282</sup> Het was echter lang niet genoeg om de financieringsbehoefte te dekken. De bisschop stelde dat ‘het kerkenprobleem’ alleen kon worden opgelost wanneer de opbrengst per paschant zou worden verdubbeld tot f 4,- per jaar. Later werd berekend dat de problemen alleen zouden verdwijnen wanneer de bijdragen stegen tot een bedrag van f 10,- per parochiaan.<sup>283</sup>

Aansporingen om meer te geven hadden nauwelijks effect. Uit tabel 3.23 blijkt dat de inkomsten uit de collecte over een periode van enkele jaren min of meer gelijk bleven, terwijl de kosten gemoeid met de kerkbouw voortdurend stegen.<sup>284</sup>

<sup>282</sup> *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 7 (1962) 149 – 150.

<sup>283</sup> ‘Kerkenbouw in bisdommen Haarlem en Rotterdam dreigt vast te lopen. Praktizerende katholieken zouden per jaar gemiddeld 10 gulden moeten offeren’ in: *De Tijd* van 26 februari 1958, 7.

<sup>284</sup> Jaarrekening 1955 van het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem, in: NA, archief bestuur van het bisdom Rotterdam, 133.

*Tabel 3.23: een overzicht van de opbrengsten van de collecte voor de Bijzondere Noden in het bisdom Haarlem over de periode 1952 tot 1955 (bedragen in guldens)*

|            | 1952        | 1953        | 1954        | 1955        |
|------------|-------------|-------------|-------------|-------------|
| Kwartaal 1 | 250.000,-   | 260.000,-   | 273.000,-   | 305.000,-   |
| Kwartaal 2 | 280.000,-   | 300.000,-   | 290.000,-   | 355.000,-   |
| Kwartaal 3 | 370.000,-   | 425.000,-   | 414.951,-   | 507.050,-   |
| Kwartaal 4 | 325.000,-   | 315.000,-   | 320.000,-   | 340.000,-   |
| Totaal     | 1.225.000,- | 1.300.000,- | 1.297.951,- | 1.507.000,- |

Bron: NA, archief bestuur van het bisdom Rotterdam, 133.

Wellicht werd de opbrengst van de collecten nog door een andere factor beïnvloed. Tot de jaren zestig bleef de kerk over de details van de financiering van kerkbouwprocessen, ondanks de publiciteit rondom de kerkenbouwzondagen, betrekkelijk vaag. Voor zover bekend, kregen de meeste parochianen tot in de jaren zestig zelden of nooit een rekening en verantwoording van hun parochie onder ogen. Alleen de kerkbesturen hadden inzage in de financiële aangelegenheden. Die terughoudendheid heeft misverstanden in de hand gewerkt. Wellicht werd die terughoudendheid van de kant van de kerkelijke overheid veroorzaakt door het feit dat de illusie moest worden gehandhaafd dat de charitas nog altijd de basis vormde van de financiering van de kerkbouw. In de loop van de jaren vijftig raakten steeds meer katholieken binnen het bisdom Haarlem overtuigd van het feit dat de gebruikelijke terughoudendheid inzake financiën de offerbereidheid van de parochianen niet ten goede kwam, aangezien zij nauwelijks inzicht hadden in de benodigde bedragen en eventuele andere bronnen van inkomsten.<sup>285</sup> Terwijl het rapport van de commissie voor het kerkelijk krediet en het KASKI rapport 55 bestemd waren voor intern gebruik, verschenen allengs meer studies over dit onderwerp. Het proefschrift van Smulders uit 1945 was een eerste poging tot analyse van het verschijnsel van kerkelijke leningen.<sup>286</sup> Thurlings besteedde aandacht aan wat hij ‘het probleem van het kapitaalvormend vermogen’ noemde. Volgens hem had de discrepantie tussen de vraag naar kapitaal en het aanbod van middelen de toevlucht tot kerkelijke leningen noodzakelijk gemaakt.<sup>287</sup>

285 Zie ‘De Kerk en het Geld’ in *De Tijd*, 3, 6 en 7 september 1955.

286 *Obligatieleeningen bij kerkelijke instellingen* (Tilburg 1945)

287 Thurlings, Th.L.M., ‘Over kerkelijke leningen’ 193 – 197 in: *Weerspiegelde gedachten, opstellen aangeboden aan prof. dr. N.J. Polak* (Haarlem 1948)



*Soms was het zo vol in de kerk, hier de noodkerk van de H. Paulus in Den Haag, dat de gelovigen buiten moesten staan. Toch werd er ook buiten gecollecteerd  
Foto: Rijksarchief Noord – Holland, Haarlem*

Als gevolg van de persconferenties rond de kerkenbouwzondagen, kregen de problemen rond de financiering van de kerkbouw en het onderwerp van de parochie – en kerkfinanciën steeds meer aandacht. In een artikel uit 1955 vroeg Scholten aandacht voor de mogelijkheid van invoering van een kerkelijke belasting.<sup>288</sup> In hetzelfde jaar besteedde het dagblad *De Tijd* in een serie van drie artikelen onder de titel 'De kerk en het geld' aandacht aan het probleem. De artikelen kwamen op een moment dat werd gezocht naar alternatieven voor de gebruikelijke manier van financiering. Geconstateerd werd dat veel gelovigen geen idee hadden van de praktijk van de parochiefinanciën. Gesteld werd dat de kerk betere informatie moest verschaffen. In krantenartikelen werd gepleit voor instelling van een bisschoppelijke commissie om deze materie te onderzoeken.<sup>289</sup> In een aantal parochies, waaronder de paro-

288 Scholten, Th.M., 'De kerkelijke financiën' in: *Maandschrift Economie* 19 (1955) 478.

289 'De Kerk en het Geld' in *De Tijd* 7 september 1955.

chie van de H. Catharina in Amsterdam, werd halverwege de jaren vijftig het systeem van verschillende collectes voor verschillende doelen afgeschaft. In plaats daarvan voerde het kerkbestuur de ‘offergang’ in, een systeem van bijdragen naar rato van het inkomen. In de jaren zestig, toen onder invloed van het Tweede Vaticaans Concilie de deuren werden opengezet, gingen sommige parochies er toe over een financieel jaarverslag te publiceren. Het Fonds voor Kerkenbouw werd in navolging van die trend ook steeds explicieter over de financiën.<sup>290</sup> Dergelijke initiatieven hadden echter weinig effect op de inkomsten. In de periode 1961 – 1965 bleef de opbrengst van de collecte voor de bijzondere noden in absolute bedragen min of meer gelijk, zodat de opbrengst in feite van jaar op jaar verminderde als gevolg van de snelle stijging van de bouwkosten.<sup>291</sup>

*Tabel 3.24: overzicht van de inkomsten van het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1961 – 1965 (bedragen in guldens)*

| Jaar   | Collecte BN | Giften      | Diversen  | Totaal      |
|--------|-------------|-------------|-----------|-------------|
| 1961   | 1.213.000,- | 130.800,-   | 25.500,-  | 1.369.300,- |
| 1962   | 1.242.000,- | 258.400,-   | 55.600,-  | 1.556.700,- |
| 1963   | 1.262.000,- | 194.000,-   | 36.600,-  | 1.492.700,- |
| 1964   | 1.344.500,- | 161.000,-   | 53.000,-  | 1.558.500,- |
| 1965   | 1.784.700,- | 307.000,-   | 23.300,-  | 2.115.400,- |
| Totaal | 6.845.000,- | 1.051.200,- | 194.000,- | 8.092.600,- |

Bron: RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

In oktober 1964 stuurde de bisschop van Haarlem een brief aan de priesters en kerkbesturen in zijn dioceses. Daarin stelde hij dat berekeningen hadden aangetoond dat in 1963 f 0,99 per f 1.000,- fiscaal inkomen was bijgedragen ten behoeve van de kerkbouw. Minder dan twee cent per week. De financiering van de kerkbouw zou voortgang kunnen vinden bij een gemiddelde bijdrage van f 1,67 per f 1.000,- fiscaal inkomen of 32 cent per week.<sup>292</sup>

290 Dat betrof de bouw van de kerken ‘Stichting Fonds voor Kerkenbouw in het RK bisdom Haarlem’, RANH, archief bisdom Haarlem, 1641

291 ‘Stichting Fonds voor Kerkenbouw in het RK bisdom Haarlem’, RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

292 Brief van bisschop J. A.E. van Dodewaard van oktober 1964 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

De onderzoekers van het KASKI hadden in 1951 al geconcludeerd dat ‘de geringe Wirtschaftsgeist in de [katholieke] kerk de reden is dat men te weinig vooruitdenkt en pas bij gebleken financiële nood op een bepaald gebied actie onderneemt’.<sup>293</sup> Gesteld werd dat de katholieke kerk in Nederland de invoering van een kerkelijke belasting wel had overwogen maar daartoe nooit had willen overgaan omdat een ‘efficiënt’ systeem van belastingheffing, waardoor inkomsten en uitgaven met elkaar in verband konden worden gebracht, de geestelijke waarde van de liefdadigheid – wezenskenmerk van de Christen – ondermijnde en de zeer zwakke broeders definitief en nodeloos de kerk zou uitjagen. De charitas moest dus de grondslag voor de financiën der katholieke kerk blijven.<sup>294</sup>

Die principiële voorkeur voor een financiering op basis van liefdegaven bleek een bron van zorg toen de kerk, net als de wereldlijke overheid, in toenemende mate werd betrokken bij zorg op steeds meer terreinen. Binnen de katholieke kerk uitte die ontwikkeling zich in een toename van het aantal instellingen en organisaties die (belangrijke) financiële steun bij de bisschoppen vroegen. De agenda van iedere bisschopsvergadering bevatte een litanie van subsidieaanvragen, een verschijnsel dat voor de Tweede Wereldoorlog praktisch onbekend was. De grote afhankelijkheid van het ‘levend geld’ was een steeds toenemende bron van ongerustheid.

### 3.4.2 *Het vreemd vermogen*

Het grote probleem van de jaren vijftig was de onevenredige verhouding tussen de stijging van de bouwkosten en de stijging van de inkomsten. Hoe snel die stijging zich voltrok, kan worden geïllustreerd door het feit dat men in 1950 een gemiddelde prijs per zitplaats hanteerde van ongeveer f 350,- terwijl in 1956 bleek dat de kostprijs per zitplaats voor een definitieve kerk op een bedrag van f 1.000,- moest worden gesteld.<sup>295</sup>

#### 3.4.2.1 *De periode 1950 – 1957 – de onvermijdelijkheid van het gebruik van vreemd vermogen*

Omdat de financiering van kerkelijke bouwprocessen in het bisdom Haarlem tijdens de periode 1795 en 1935 bijna nooit mogelijk was geweest zonder een beroep te doen op vreemd vermogen, kan het niet verwonderen dat ook in de periode 1935 – 1965 een beroep moest worden gedaan op vreemd vermogen.

293 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 11.

294 *Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten*, 12.

295 *Analecta voor het bisdom Haarlem* 4 (1957) 101 – 105.



Dat gebeurde zowel bij parochies als bij het bisdom. In 1949 gaf de parochie van het Allerheiligst Sacrament in Den Haag een 3½% obligatielening uit van f 325.000,-. Deze transactie betrof een conversielening, bedoeld om twee hoger rentende leningen uit 1926 en 1931 af te lossen.<sup>296</sup> Deze lening stond nog in 1994 genoteerd op de onderhandse kapitaalmarkt. Ook de uitbreiding van de kerk van de H. Joseph in Hillegom werd in 1950 gefinancierd door gebruik te maken van een bestaande kredietfaciliteit, in overleg met en na toestemming van de vicaris-generaal, uit te breiden met een bedrag van f 25.000,- voor de financiering van het bouwproces.<sup>297</sup>

Aan het begin van de jaren vijftig koesterde men de illusie dat de financiering van de kerkbouw mogelijk zou zijn via het vermogen van het Fonds voor Kerkenbouw. Het bestuur van deze instelling hoopte de kosten gemoed met het aantrekken van vreemd vermogen te kunnen vermijden. Tot 1955 leek dat aardig te lukken, mede dankzij gelden die beschikbaar werden gesteld op basis van de Oorlogsschaderegeling van 1949. De bouwkosten stegen echter zo snel dat rond 1955 duidelijk werd dat de inkomsten van het Fonds voor Kerkenbouw niet konden volstaan. Het bestuur van het fonds zag zich in 1957 om financiële redenen gedwongen de kerkbouw tijdelijk stil te zetten.<sup>298</sup> Die beslissing moet echter meer worden opgevat als een symbolische daad dan als een effectieve maatregel. In 1958 opende het bestuur van het Fonds voor Kerkenbouw in het (nieuwe) bisdom Haarlem een kredietfaciliteit van f 4 miljoen op basis van rekening-courant af bij de Amsterdamse Bank ten behoeve van de financiering van kerkbouwprocessen.<sup>299</sup> Toen de voortgang van de kerkbouw in 1960 opnieuw in de problemen dreigde te raken als gevolg van een gebrek aan liquide middelen, ging het bestuur van het fonds opnieuw over tot aantrekken van vreemd vermogen. In januari 1961 sloot het bestuur een lening van f 5 miljoen à 5% bij het Algemeen Mijnwerkersfonds. In november 1963 werd de lening verhoogd tot een bedrag van f 8 miljoen.<sup>300</sup> Om juridische redenen werd besloten gelden die uit collecten waren verkregen renteloos aan parochies ter beschikking te stellen. Wanneer parochies de kerkbouw financierden met geld dat ze van het fonds hadden geleend, moesten ze een schuldbekentenis tekenen en rente betalen om te voorkomen dat de fiscus aanslagen zou opleggen in verband met schenking.<sup>301</sup>

296 AE, map 138, portefeuille 2165.

297 Brieven van 5 april en 2 juni 1950 in: NA, archief bisdom Rotterdam, 677.

298 *Analecta voor het bisdom Haarlem* 4 (1957) 169.

299 Stuk van 12 december 1958 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1641.

300 Brief van 18 januari 1966 van accountantskantoor Rimmelzwaan en Knijff in RANH, archief bisdom Haarlem, 1641. Voor deze lening was toestemming nodig van de H. Stoel. Die kwam op 3 januari 1961.

301 Zie de brieven van 13 september 1961 en 18 januari 1966 in RANH, archief bisdom Haarlem. 1641.

### 3.4.2.2 *Het beleid in het bisdom Rotterdam*

Het bestuur van het Fonds voor Kerkenbouw in het nieuwe bisdom Rotterdam zag zich ten tijde van de oprichting geconfronteerd met een soortgelijke situatie als in het nieuwe bisdom Haarlem: een grote behoefte aan nieuwe kerken en een groot gebrek aan fondsen. Daarom werd het beleid als volgt geformuleerd:

- de bouw van een groter aantal definitieve kerken. (Dat was in lijn met het beleid van mgr. J.P. Huibers sinds 1950)
- de bouw van noodkerken overal waar dat op grond van overwegingen van zielzorg noodzakelijk bleek en waar een definitieve kerk niet kon worden gerealiseerd
- een vereenvoudiging van de kerkbouw en verlaging van de bouwkosten
- het aantrekken van leningen om het bouwprogramma mogelijk te maken
- een zekere verkleining van nieuwe parochies en van nieuwe kerken.<sup>302</sup>

Men accepteerde als onvermijdelijk het beginsel dat in eerste instantie een aanzienlijk aantal noodkerken moest worden gerealiseerd en dat de bouw van definitieve kerken pas konden worden gefinancierd wanneer de parochies op eigen kracht een deel van de kosten hadden bijeengebracht.<sup>303</sup> In 1957 werd ook geconcludeerd dat het zonder vreemd vermogen onmogelijk

*Tabel 3.25: de kosten gemoeid met de financiering van de bouw van zestien definitieve kerken in het bisdom Rotterdam in de periode 1957 – 1960 (bedragen in guldens)*

| Jaar   | Grondkosten | Bouwkosten  | Bijkomende kostenl | Totaal       |
|--------|-------------|-------------|--------------------|--------------|
| 1957   | 237.000,-   | 2.412.000,- | 549.000,-          | 3.198.000,-  |
| 1958   | 497.000,-   | 2.915.000,- | 926.000,-          | 4.338.000,-  |
| 1959   | 55.000,-    | 759.000,-   | 221.000,-          | 1.035.000,-  |
| 1960   | 624.000,-   | 2.843.000,- | 885.000,-          | 4.352.000,-  |
| Totaal | 1.413.000,- | 8.929.000,- | 2.581.000,-        | 12.923.000,- |

Bron: *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 6 (1961) 16 – 17

<sup>302</sup> *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 6 (1961) 19.

<sup>303</sup> Verslag van de vergadering van de commissie Financiering Kerkenbouw van 22 januari 1958. NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137. In 1958 plaatste het bisdom Rotterdam een obligatielening van f1,75 miljoen à 6%. 'Kerkenbouw en kerkensloop 1945 – 1975' in *Jaarboek KDC* 12 (1982) 25.

zou zijn de gewenste aantallen nieuwe kerken te realiseren.<sup>304</sup> Tabel 3.25 bevat een overzicht van de kosten gemoeid met de financiering van de bouw van zestien definitieve kerken in de periode 1957 – 1960

Voor de bouw van 25 noodkerken werd in de periode 1957 – 1960 nog eens een bedrag van f 1,8 miljoen uitgetrokken. Dat bedrag werd voorgeschooten door het Fonds voor Kerkenbouw. Het bedrag van f 12,9 miljoen werd op de volgende manier gefinancierd.

*Tabel 3.26: de financiering van de kerkbouw in het bisdom Rotterdam gedurende de periode 1957 – 1960 (bedragen in guldens)*

| Herkomst van het bedrag                | Bedrag       |
|--|--------------|
| Kerkbesturen                           | 3.140.000,-  |
| Subsidies van gemeenten                | 655.000,-    |
| Vergoedingen uit de Herbouwregeling    | 2.283.000,-  |
| Actie ‘Samenwerken voor nieuwe kerken’ | 200.000,-    |
| Fonds voor Kerkenbouw                  | 6.545.000,-  |
| Totaal                                 | 12.923.000,- |

Bron: *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 6 (1961) 16 – 17

Ondanks het feit dat een deel van de kosten werd gesubsidieerd op grond van de Oorlogsschaderegeling, waren de besturen van sommige parochies gedwongen aanzienlijke leningen af te sluiten, onder andere bij het Fonds voor Kerkenbouw.<sup>305</sup>

De kosten voor noodkerken in die periode van vier jaar, een bedrag van f 1.855.000,-, werden helemaal voorgeschooten door het fonds, zodat het Fonds voor Kerkenbouw in de periode tussen 1957 en 1960 in totaal f 8,4 miljoen had uitgegeven. In het artikel werd de herkomst van dat totaal toegelicht. Een bedrag van f 4,2 miljoen was afkomstig van giften en collecten, f 1,4 miljoen kwam voort uit aflossingen terwijl f 2,8 miljoen werd geleend.<sup>306</sup> Op basis van de gegevens van tabel 3.26 kan de schatting worden gemaakt dat in de periode tussen 1957 en 1960 de kerkbouw door parochies in het

304 Samenvatting van een bespreking op 27 november 1957. NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137.

305 ‘Financieringsschema van kerken aanbesteed in 1957 en 1958’ in: NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137.

306 *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 7 (1962) 18.

bisdom Rotterdam voor ongeveer een kwart werd gefinancierd uit eigen vermogen, een kwart uit subsidies en voor de helft uit vreemd vermogen.

Omdat de bouwkosten zeer snel stegen, kreeg ook het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Rotterdam in 1959 te maken met liquiditeitsproblemen. Daardoor werd het tempo van de bouw tijdelijk vertraagd. In 1957 bedroeg de kostprijs per zitplaats van de kerk van de OLV Onbevlekt Ontvangen in Rotterdam f 1.290,-. In 1958 bedroeg de prijs per zitplaats bij de bouw van de kerk van de H. Bavo in Rotterdam zelfs f 1.329,-.<sup>307</sup> Uitgaande van de berekening die ir. Kraaijvanger in maart 1942 maakte (zie tabel 3.7) over de ontwikkeling van de prijs per zitplaats in de periode 1921 – 1939 waren de kosten per zitplaats in een periode van ongeveer dertig jaar met een factor vier gestegen.

*Tabel 3.27: het (vereenvoudigde) financieringsschema van enkele bouwprocessen in het bisdom Rotterdam aanbesteed en uitgevoerd in 1957 en 1958 (bedragen in guldens)*

| Parochie                               | Totaal      | Lening    | Herbouw   | Lening FVK |
|--|-------------|-----------|-----------|------------|
| OLV OO, R'dam                          | 1.189.848,- | 400.000,- | 598.848,- | 200.000,-  |
| H. Geest, Vlaardingen                  | 919.204,-   |           |           | 844.011,-  |
| H. Bavo, R'dam                         | 1.000.000,- | 300.000,- | 500.000,- | 200.000,-  |
| H. Egbertus, HvH                       | 443.839,-   | 232.839,- | 160.000,- | 34.500,-   |
| OLV Visitatie, Schiedam <sup>308</sup> | 910.000,-   | 180.000,- |           | 660.000,-  |
| Goede Herder, Voorburg <sup>309</sup>  | 912.500,-   | 10.000,-  |           | 750.000,-  |
| H. Jozef, Wassenaar                    | 950.000,-   | 935.000,- |           |            |

Bron: NA, archief situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137.

Om te bekijken hoe de ruimte in het budget kon worden opgerekt, werd in 1958 in het bisdom Rotterdam de commissie Financiering Kerkenbouw opgericht. Een voorstel voor centralisering van het leningbeleid, waarbij de lasten van een gezamenlijke lening over alle parochies konden worden verdeeld, in combinatie met een aanzienlijke schenking aan de nieuwe parochie zodat

307 Kostenschema van kerken aanbesteed in 1957 en 1958 in: NA, archief Situeringcommissie bisdom Rotterdam, 137.

308 De gemeente Schiedam droeg ook nog eens f 70.000,- bij.

309 De gemeente Voorburg subsidieerde dit bouwproces met f 140.000,-.

de financiële lasten aanvaardbaar konden blijven, zonder dat werd afgestapt van het principe alleen aflossing terug te betalen, vond veel bijval.<sup>310</sup>

In het kader van een versobering van de bouwkosten werd een streefbedrag van f 650,- per zitplaats vastgesteld. Dat betekende onherroepelijk een ander type kerk, dat minder representatief was, maar in ieder geval voldeed aan minimale liturgische eisen. Op 11 november 1958 stelde men in het bisdom de volgende mogelijkheden ter discussie:

- Beperkt bouwen met behoud van de tot nu toe aanvaarde bouwkosten
- Bouwen naar zielzorgelijke behoefte met sterke verlaging van de bouwkosten.

Het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Rotterdam besloot te kiezen voor de tweede optie. Uitgaande van de prijs per zitplaats van f 650,- konden ongeveer vier eenvoudige kerken per jaar worden gebouwd, liefst in serie. Voor het werk van de situeringscommissie had die keuze belangrijke gevolgen: vanaf 1959 werd gestreefd naar minder prominente situering (=goedkopere) van de nieuwe kerken. De architecten werd gevraagd rekening te houden met deze ontwikkeling.

Later dat voorjaar werd binnen het fonds als uitgangspunt aangenomen dat niet meer dan 40% van de kosten van een kerkbouwproces mocht worden gefinancierd met vreemd vermogen. Zoals blijkt uit tabel 3.25 kon dat uitgangspunt redelijk worden gehandhaafd, dankzij de herbouwgelden. Uit de vereenvoudigde opstelling van tabel 3.26 wordt duidelijk dat de financiering van de kerkbouw in het bisdom Rotterdam in de periode na 1957 alleen mogelijk was met een aanzienlijk percentage vreemd vermogen. Ook al verleenden sommige gemeentebesturen subsidies en werden via andere acties, onder andere de actie georganiseerd door het Haagse dagblad *Het Binnenhof*, voor sommige kerkbouwprocessen bijdragen opgehaald, vreemd vermogen bleef onmisbaar.

Als tweede stelregel werd aangenomen dat pas mocht worden geleend wanneer de resterende 60% van de bouwkosten op de een of andere manier aanwezig was. Dat werd de '60 – 40 regel' genoemd. In het voorjaar van 1958 bereikte men in het bisdom Rotterdam overeenstemming over vijf uitgangspunten bij de financiering van kerkbouwprocessen:

1. de jaarlijkse inkomsten uit collecten bedroegen ongeveer f 1 miljoen;
2. de bouw van een definitieve kerk kostte toen ongeveer f 1.000,- per zitplaats;
3. de totale financieringsbehoefte in het bisdom Rotterdam, inclusief de bouw van noodkerken, bedroeg op jaarbasis ongeveer f 4,5 miljoen;

310 Verslag van de vergadering van de Commissie Financiering Kerkenbouw van 27 januari 1958. NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137.

4. de betalingsmogelijkheid in de parochies werd geschat op *f* 25,- per zitplaats;

5. geschat werd dat in een definitieve kerk de behoefte aan zitplaatsen 1 op 3 bedroeg. Een zitplaats op drie dominicanten.<sup>311</sup>

Ondanks de bedrijfskundig verantwoorde uitgangspunten, bleek de praktijk weerbarstig. Nadat het bouwprogramma voor 1958, zes kerken, was gerealiseerd, resteerde bijna niets.

*Tabel 3.28: een vergelijking van de gemiddelde prijs per zitplaats van zeven kerken gebouwd in het bisdom Rotterdam in de periode 1957 – 1960 (bedragen in guldens)*

| Parochie                  | Prijs/zitplaats | Aantal plaatsen |
|---------------------------|-----------------|-----------------|
| OLV OO, R'dam             | 1.290,-         | 922             |
| H. Geest, Vlaardingen     | 1.277,-         | 720             |
| H. Benedictus, Rijswijk   | 1.036,-         | 1.090           |
| H. Bavo, R'dam            | 1.329,-         | 752             |
| H. Dominicus, R'dam       | 2.236,-         | 716             |
| H. Pius X, Den Haag       | 820,-           | 1.041           |
| H. Pastoor van Ars, Delft | 977,-           | 900             |
| Gemiddeld                 | 1.280,-         | 877             |

Bron: NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137.

Vanwege het gebrek aan fondsen werd de kerkbouw enige tijd 'stilgelegd'. In 1959 en 1960 werden geen nieuwe kerken aanbesteed. Hoe moeilijk het bleek de kosten in de hand te houden, bleek uit een discussiestuk dat de hoofdinspecteur van het bisschoppelijk bouw bureau van het bisdom Rotterdam in maart 1961 opstelde.<sup>312</sup>

Aan het eind van de jaren vijftig werden verschillende mogelijkheden onderzocht om de kosten van de kerkbouw te verlagen. Daarvoor bestonden op het eerste gezicht twee mogelijkheden: verhoging van de inkomsten of verlaging van de uitgaven door een verdere versoering. Het tweede alternatief leek eenvoudiger te realiseren en werd daarom uitgebreid bestudeerd. Ondanks het feit dat men vreesde dat weinig architecten genoeg zouden nemen met een opdracht onder dergelijke voorwaarden, maakten de architecten

311 Kort verslag van de vergadering van 19 maart 1958 van de Commissie Financiering Kerkenbouw. NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137.

312 'Normen voor vaststelling van toelaatbare kostprijzen van kerken', nota van C.J. van Oijen van maart 1961.

Granpré Molière en Froger een ‘Studieplan voor een R.K. kerk met 750 zitplaatsen’, die het midden hield tussen een noodkerk en een monumentale kerk.<sup>313</sup>

De parallel met de dwang tot kostenbesparing uit het begin van de negentiende eeuw is opvallend. Interessant was bovendien de constatering dat veel kerkgangers de intimiteit van de knusse noodkerken op prijs bleken te stellen. Nog interessanter was het feit dat het uitgangspunt bij het ontwerp van het Studieplan was geweest een ‘boerenschuur die door het aanbrengen van bijzondere tekenen als toren en klok kon worden omgetoverd tot kerk’. De bouwkosten van een dergelijke eenvoudige kerk bedroegen ongeveer f 650,- per zitplaats. Dat was ongeveer de helft van de prijs per zitplaats van recent ingewijde kerken, zoals blijkt uit tabel 3.18. Wanneer andere kosten werden meegerekend, kwam men tot een totaal van f 450.000,- per kerk. In een latere notitie was zelfs sprake van ‘kleinere kerken van een type met galerijen dat zich leent tot seriebouw’.<sup>314</sup> In het bisdom Rotterdam bouwde men liever zeer sobere kerken dan geen kerken.<sup>315</sup>

Omdat steeds duidelijker werd dat de financieringscapaciteit van het Fonds voor Kerkenbouw te beperkt was, kregen ook parochies toestemming leningen af te sluiten. In 1963 deden vier parochies in het bisdom Rotterdam een beroep op de kapitaalmarkt: de parochie van de H. Jozef in Gouda (f 500.000,-), de parochie van de H. Jan in Schiedam (f 350.000,-), de parochie van de H. Jacobus in Schipluiden (f 200.000,-) en de parochie van de H. Johannes in Vlaardingen (f 200.000,-).<sup>316</sup> Daarnaast besloot het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Rotterdam vreemd vermogen aan te trekken op basis van de opbrengst van de collecten.<sup>317</sup> Dat het daarbij om aanzienlijke bedragen ging blijkt uit de gegevens van tabel 3.23 die een (vereenvoudigde) weergave biedt van het financieringsschema van enkele kerken in het bisdom Rotterdam. Vanwege de lasten voor de parochies werd geprobeerd naast het Fonds voor Kerkenbouw een diocesaan garantiefonds financiering kerkenbouw op te zetten.

### *3.4.3 De rol van de overheid bij de financiering van de katholieke kerkbouw*

In dit deel van dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de rol die de overheid speelde bij de financiering van de katholieke kerkbouw. Die rol is

313 Uit een brief van ir. H. Nefkens, architect, van 11 juli 1958 kan worden geconcludeerd dat die zorg niet geheel ten onrechte was.

314 Verslag van de commissie Financiering van het bisdom Rotterdam van 25 april en 26 mei 1958. NA, archief situeringscommissie bisdom Rotterdam, 137.

315 Brief van drs. W.M.I. van der Ende aan bisschop M. Jansen van 27 juni 1958. Zie ook het antwoord van de bisschop van 4 juni 1958. NA, archief Situeringcommissie bisdom Rotterdam, 137.

om praktische redenen aanzienlijk geweest in de periode 1945 – 1965. Enerzijds vanwege de schaarste aan geld en bouwmaterialen die de naoorlogse periode kenmerkte en anderzijds vanwege de noodzaak de beschikbare grondstoffen en hulpmiddelen evenwichtig te verdelen. Gedurende die periode trad de overheid op als regisseur van alle bouwwerken.

Om de financiële verhouding tussen kerk en staat te evalueren, werd bij KB 46 van 21 mei 1946 de Staatscommissie voor de Zaken van de Erediensten ingesteld, ook wel de commissie Van Walsum genoemd, naar de eerste van haar vier voorzitters. Deze commissie werd op 2 december 1946 geïnstalleerd door de minister van Financiën.<sup>318</sup> De opdracht van de commissie luidde: ‘te onderzoeken of de bestaande praktijk met betrekking tot de financiële verhouding tussen de Staat en de verschillende kerkgenootschappen, vooral met betrekking tot de uitvoering van artikel 185 van de Grondwet (de bezoldiging van kerkleraren), bestendiging dan wel herziening behoefde’ en daarnaast aan te geven ‘op welke grondslagen die verhoudingen waren te baseren en welke regelen daarbij gevolgd moesten worden wanneer de bestaande praktijk niet werd voortgezet’. Bovendien vroeg de minister de commissie een voorstel te doen voor een ontwerp van wet.<sup>319</sup> In 1967 bracht de commissie een rapport uit. Dat werd openbaar gemaakt in 1969. Nadat in 1970 een Adviescommissie Afkoopregeling Aanspraken ex artikel 185 Grondwet, de commissie Verdam was ingesteld, werd de financiële verhouding tussen de kerkgenootschappen en de Nederlandse staat in 1983 ‘beëindigd’ met de Wet van 7 december 1983.<sup>320</sup>

#### 3.4.3.1 *De subsidiëring door lagere overheden*

Verskillende plaatselijke overheden hebben financiële tegemoetkomingen verleend bij de financiering van de bouw van kerken door de verschillende kerkgenootschappen. Dat gebeurde vooral omdat de kerkgenootschappen na afloop van de Tweede Wereldoorlog te maken kregen een enorme lastenverzwaring vanwege de sterke stijging van de bouwkosten. In een tijd waarin de verzorgingsstaat in opkomst was, werd duidelijk dat subsidiëring van de bouw van kerken, maar ook van de kerkelijk-maatschappelijke infrastructuur, een zinvolle zaak zou kunnen zijn. Daarom kreeg de subsidiëring van de kerkbouw van de verschillende kerkgenootschappen na afloop van de

316 Notitie van 30 november 1962 in: NA archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 140.

317 *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 6 (1961) 17 – 19.

318 HTK 1968 – 1969, Bijlage 10 030, 1.

319 HTK 1968 – 1969, Bijlage 10 030, 11 – 12

320 KB 638 van 1983 in *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 1983



Tweede Wereldoorlog vorm op een manier die, uit hoofde van de gemeentelijke autonomie, plaatselijke cultuur en verschillen in draagkracht, nogal verschillend van aard was.

De wettigheid van dergelijke gemeentelijke subsidies was sinds de tweede helft van de negentiende eeuw regelmatig onderwerp van discussie geweest.<sup>321</sup> In sommige delen van Nederland, met name de provincies Limburg en Noord-Brabant, is subsidiëring van kerkbouw door gemeenten altijd een min of meer vanzelfsprekende zaak geweest en werd daarom door de colleges van GS stilzwijgend getolereerd.<sup>322</sup> Maar ook in andere delen van het land werd gesubsidieerd. In hoofdstuk 2 werd al gewezen op subsidies ‘tot opbouw en herstel van kerken en pastorieën’ die door verschillende provincies, waaronder de provincie Zuid-Holland, tot in de jaren tachtig van de negentiende eeuw werden verstrekt.<sup>323</sup> In 1903 meldde de minister van Binnenlandse Zaken, dr. A. Kuyper, dat 221 gemeenten in Nederland op de een of andere manier subsidie verleenden aan kerkgenootschappen.<sup>324</sup> Ook andere overheidsorganen gaven subsidies voor de kerkbouw zoals bleek in voorgaande hoofdstukken.<sup>325</sup> Niet alleen Staatsmijnen, ook de Rijksdienst voor de Zuiderzeepolders verleende op verschillende manieren financiële hulp bij de kerkbouw ten behoeve van verschillende kerkgenootschappen.<sup>326</sup> Op basis van de regeling die was ontworpen voor de subsidiëring van de kerkbouw in de Wieringermeerpolder, werd in 1954 door de ministeries van Verkeer en Waterstaat en Financiën de NOP- regeling ingesteld ten behoeve van de financiering van de kerkbouw in de IJsselmeerpolders. Een dergelijke regeling werd om verschillende redenen wenselijk geacht.

- ten eerste omdat de bouwkosten in de polders gemiddeld hoger lagen dan elders. Deze ‘polderkop’ werd gesteld op 10 tot 15%,
- ten tweede omdat het noodzakelijk werd geacht over te gaan tot kerkbouw voordat de kerkelijke gemeenten hun volle omvang hadden bereikt,

321 Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 29 – 35. Zie ook Dr. Wiardi Beckmanstichting, *Overheidssubsidie voor de bouw van kerken en bezinningscentra* (Amsterdam 1959) 7 – 8.

322 In de jaren vijftig werd gesteld dat gemeenten in de provincie Limburg langzamerhand gewoontegetrouw een subsidie verleenden van 20%, terwijl de provincie 5% subsidie verleende. Dit afgezien van bijdragen van de Staatsmijnen en het bedrijfsleven. Brief van 9 april 1957 in NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 138.

323 Verplanke, C. J., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 29.

324 *Overheidssubsidie voor de bouw van kerken en bezinningscentra*, 7.

325 Zie 2.4.4.

326 Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 17.

– ten derde omdat in de nieuwe polders de opbouw van het maatschappelijk leven van de grond af moest beginnen, hetgeen voor de kerkgenootschappen aanzienlijke kosten met zich mee bracht.

De N.O.P – regeling voorzag daarom in een subsidie van 50% voor:

1. De bouwkosten van kerkelijke gebouwen en bijgebouwen;
2. De kosten van eventuele centrale verwarming van kerk en bijgebouwen;
3. De aanschaffingskosten van de inventaris van de kerkelijke gebouwen;
4. De bouwkosten van de pastorieën.<sup>327</sup>

Om de kosten van de bouw van 44 kerken voor zeven kerkgenootschappen in elf plaatsen in de Noordoostpolder in de hand te houden, beperkte het ministerie van Financiën op basis van de bouwindex 1952 het subsidiebedrag tot een limiet van f 4 miljoen per jaar.

Toen aan het begin van de jaren vijftig duidelijk werd dat de praktijk van gemeentelijke subsidies hand over hand toenam, meende het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting er goed aan te doen een brief te sturen aan de colleges van GS inzake dit onderwerp. De brief betrof subsidies die werden verleend in aanvulling op uitkeringen die zouden worden verstrekt op grond van de Oorlogsschaderegeling Kerkelijke Gebouwen van mei 1949. Het ministerie stelde zich op het standpunt dat dergelijke subsidies de betrokken kerkbesturen uiteindelijk geen goed konden doen aangezien in de wettelijke regeling en in de toen van kracht zijnde Wet op de Materiële Oorlogsschaden was bepaald dat geen rijksbijdrage zou worden verleend wanneer op een andere manier sprake was van schadevergoeding. In 1950 probeerde de Rijksoverheid daarmee de subsidieverlening door lagere overheden te ontmoedigen.<sup>328</sup>

Desondanks ging de subsidiëring door. Tussen 1946 en 1960 hebben gemeentebesturen in de meeste provincies de bouw van kerken van verschillende kerkgenootschappen gesteund. In totaal verleenden gemeenten tussen 1946 en 1960 voor een bedrag van ongeveer f 19 miljoen aan subsidie. Gemeenten in de provincies Noord – en Zuid – Holland en Zeeland, ruwweg het toenmalige bisdom Haarlem en het bisdom Rotterdam omvattend, verleenden bijdragen in de stichtingskosten van kerkgebouwen van verschillende kerkgenootschappen voor een bedrag van f 5.003.931,-.<sup>329</sup> Wanneer subsidie werd verleend om enige vorm van schade te herstellen, werden meestal geen vragen gesteld. Dat gold bijvoorbeeld bij de watersnoodramp van februari

327 ‘Financiering kerkenbouw in N.O.P.’. Nota van 18 mei 1962. Archief ministerie van VROM, WPK 873, map 2.

328 Brief van 21 december 1950. Archief ministerie van VROM, departement deel I, 479, map 2.

329 HTK 1961 – 1962. Bijlage 6260. Bijlage III bij de Memorie van Antwoord naar aanleiding van het voorlopig verslag van de Tweede Kamer van 26 januari 1962.

1953. Kort na de ramp wendden de drie grote kerkgenootschappen, zich tot de minister van Maatschappelijk Werk met een verzoek schadevergoeding te verlenen, ofschoon op dat moment nog geen inzicht bestond in de totaal aangerichte schade.<sup>330</sup>

Een belangrijke ontwikkeling op het gebied van de verlening van subsidies deed zich voor in de herfst van 1954 toen de Kroon een besluit van het college van GS van Gelderland vernietigde. Volgens het college van GS was een besluit van de gemeenteraad van Nijmegen van 18 maart 1953 om voor een bedrag van f 64.580,- een bijdrage à fonds perdu te verlenen aan het kerkbestuur van de nieuwe parochie van Onze Lieve Vrouwe van Fatima (20% van de bouwkosten van een nieuwe kerk in de wijk Willemsskwartier in die gemeente) in strijd met artikel 248 van de Gemeentewet omdat de toestand van de gemeentelijke financiën een dergelijk subsidie niet toeliet. Het college onthield daarom zijn goedkeuring aan het besluit.

Tegen die beslissing ging de gemeente Nijmegen in beroep. De afdeling voor de Geschillen van Bestuur van de Raad van State oordeelde echter dat het subsidie niet in strijd was met enige wettelijke bepaling en verklaarde dat niet ontkend kon worden dat het belang van de gemeente was gediend bij de realisering van een kerkgebouw dat paste in een stadsuitbreiding. Het besluit werd onder andere onderbouwd door te stellen dat de draagkracht van de bevolking in de wijk niet groot genoeg was om de kerkbouw in zijn geheel zelf te financieren. Ook de voorbeelden van de subsidiëring van de kerkbouw ten behoeve van de arbeiders bij de Zuiderzeewerken, door provincies en in andere gemeenten werden aangehaald.<sup>331</sup> Ten laatste was de afdeling van mening dat door het verlenen van een subsidie de grenzen van een verantwoord financieel beleid niet werden overschreden.<sup>332</sup> In het KB 12 van 9 augustus 1954 stelde de Kroon de gemeente Nijmegen in het gelijk. De Kroon deed daarmee in feite niets anders dan goedkeuring verlenen aan een uitgave, die in andere provincies stilzwijgend werd getolereerd. Verschillende gemeenten zagen in deze uitspraak aanleiding over te gaan tot de verlening van subsidies aan plaatselijke kerkgenootschappen ten behoeve van de kerkbouw.<sup>333</sup>

330 Brief van 17 februari 1953. RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

331 *Overheidssubsidie voor de bouw van kerken en bezinningscentra*, 8.

332 *ARB* 1954, 603 – 606. Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkbouw*, 36-38 en 186. Meerdere gemeenten verleenden subsidie in die tijd. Zie ook: Wagenaar, H.M.J., 'Overheidsbijdragen voor kerkbouw' in: *Wending, maandblad voor evangelie en cultuur* 13 (1958) 217. Zie ook de stukken in RANH, archief bisdom Haarlem, 1895. De gemeente Wervershoof schonk, met goedkeuring van GS, het kerkbestuur van de

333 Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkenbouw*, 38 – 39.

Als gevolg van de voortgaande stijging van de bouwkosten enerzijds en het achterblijven van de inkomsten anderzijds begonnen de kerkgenootschappen bovendien de politiek actiever te benaderen. Ook in de pers werd meer aandacht besteed aan het onderwerp. In mei 1954 richtten vertegenwoordigers van tien kerkgenootschappen zich tot B&W van de gemeente Amsterdam met een verzoek grond tegen gereduceerde tarieven ter beschikking te stellen ten behoeve van de bouw van kerken. Een nota met een uitgebreide toelichting had in januari van dat jaar een kwantitatieve onderbouwing van het verzoek verschaft. Na een inleiding over de positie en betekenis van de kerken in de samenleving en uitleg over de oorzaak van de stijging van de financiële behoeften van de kerkgenootschappen volgde een uiteenzetting over de oorzaken voor de ontoereikendheid der eigen inkomsten. Volgens de analyse van het stuk bestonden daarvoor drie oorzaken:

1. De daling van het percentage der verbruiksrekening dat aan uitgaven voor kerkelijke en charitatieve doeleinden werd besteed,
2. De daling van het reële inkomen van belangrijke groepen in de bevolking
3. De sterk toegenomen belastingdruk, die samenhangt met een verschuiving van vermogensvorming van particulieren naar de staat.

In een tweetal bijlagen werden gegevens vergeleken uit budgetonderzoek dat in 1935/36 was gedaan en dat in 1947 door het CBS was herhaald. Daaruit bleek bijvoorbeeld dat het percentage van het gezinsbudget van arbeiders in Amsterdam dat werd uitgegeven ten behoeve van liefdadige doelen tussen 1935 en 1947 was gehalveerd. Onderzoek naar de ontwikkeling van de koopkracht toonde aan dat die in de naoorlogse periode over bijna de gehele linie aanzienlijk was gedaald.<sup>334</sup> Ook in de Tweede Kamer werd over het onderwerp subsidiëring gesproken. Tijdens de behandeling van hoofdstuk V van de Rijksbegroting van 1955 kwam de subsidie van de gemeente Nijmegen aan de parochie van Onze Lieve Vrouwe van Fatima aan de orde. Datzelfde gold het onderwerp scheiding van kerk en staat. Naar aanleiding van de beradslaging in het parlement deelde de minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid mee dat zijn departement een onderzoek had ingesteld naar besluiten op dit gebied die sinds 1950 door gemeenten waren genomen. De afdeling Financiën van het ministerie van Binnenlandse Zaken had aan alle colleges van GS een brief verstuurd met een aantal vragen over deze materie.<sup>335</sup> Daaruit bleek de praktijk van gemeentelijke en provinciale subsidieverlening aan kerkgenootschappen, die hierboven werd gememoreerd, tamelijk wijdverbreid.

<sup>334</sup> Nota van toelichting, behorende bij het verzoek van de gedelegeerden der kerken van Amsterdam om ter beschikking stelling van gronden voor kerkbouw, januari 1954. RANH, archief bisdom Haarlem, 775 en 1642.

<sup>335</sup> Brief van 1 oktober 1954. Archief ministerie van VROM.

Intussen zetten de kerkgenootschappen hun offensief richting de plaatselijke overheden voort. In oktober 1955 richtte de ‘Commissie van Overleg inzake de kerkbouw’ van de Haagse kerkgenootschappen een verzoek om subsidiëring van de kerkbouw aan het college van B&W van Den Haag. Daarin werd gesteld dat bijvoorbeeld de hervormde gemeente in de periode tot 1970 zou worden geconfronteerd met de noodzaak vijftien nieuwe kerken en kapellen te realiseren terwijl de katholieken een soortgelijke bouwopgave moesten zien te financieren. De redenering was analoog aan die in Amsterdam. Het budgetonderzoek uit Amsterdam werd gememoreerd evenals het KB van augustus 1954 en besluiten van de gemeenteraden van Velsen en Bussum om de bouw van kerken in hun gemeenten te subsidiëren. Ook werd gerefereerd aan de praktijk om bij de bouw van woningen en ziekenhuizen de ‘onrendabele top’ te financieren door middel van overheidssubsidies. Waarom dan niet hetzelfde gedaan bij de kerkbouw?<sup>336</sup> In 1956 stelde het college van B&W van Den Haag richtlijnen op voor bijdragen in de stichtingskosten van kerkgebouwen. Per vaste zitplaats werd een bijdrage in de stichtingskosten verleend van f 90,-.<sup>337</sup> Ook in Rotterdam werd deze materie in 1957 in de gemeenteraad besproken waaruit een subsidieregeling resulteerde.<sup>338</sup> Hetzelfde gold voor de stad Utrecht. Daar werd op 23 november 1956 besloten 25% van de stichtingskosten (grond – en bouwkosten) te subsidiëren met een maximum van f 50.000,- per kerkgebouw. Ook in Haarlem werd op 25 juni 1956 een regeling vastgesteld.<sup>339</sup>

### 3.4.3.2 *De commissie Kerkenbouw*

Het aantal gemeenten met subsidieverordeningen bleef betrekkelijk gering. Omdat kerkbouw in het merendeel van de gemeenten een incidentele zaak was, werden besluiten aangaande subsidies ten behoeve van kerkgenootschappen per geval bekeken. Subsidie kon worden verleend op grond van de volgende criteria: een bepaald percentage van de stichtingskosten, per vaste zitplaats of voor het onderhoud van de bedienaren van de godsdienst.<sup>340</sup> Omdat het offensief van de gezamenlijke kerkgenootschappen duidelijk maakte

336 Daarvan was in 1946 al sprake geweest bij de behandeling van de begroting van het departement van Wederopbouw. *HTK* 1946 – 1947, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1947, 2 IX A. 8. De stukken zijn te vinden in NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 138.

337 Archief ministerie van VROM centrale directie Volkshuisvesting 1866 en nummer 885 uit de Verzameling 1956, Gemeente Den Haag.

338 Zie de brief van burgemeester Van Walsum over deze materie. Archief ministerie van VROM

339 *Overheidssubsidie voor de bouw van kerken en bezinningscentra*, 27 – 32.

340 Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkbouw*, 41 – 49.

dat behoefte bestond aan een landelijke regeling, stelde de minister van Binnenlandse Zaken op 14 december 1955 een Commissie Kerkenbouw in. Deze commissie werd later beter bekend als de commissie Sassen naar haar voorzitter, mr. E.M.J.A. Sassen.<sup>341</sup> De commissie telde veertien leden. Namens de katholieke kerk werden mgr. H.J.J. van Hussen, directeur van het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem, ir. H.M. Buskens, mr. H.W. de Vink en mr. H.J. Schölvinck afgevaardigd. Bij de installatie van de leden in januari 1956 stelde de minister dat de subsidiëring van de kerkenbouw door gemeenten in voorafgaande jaren herhaaldelijk aan de orde was geweest bij de behandeling van zijn begroting. Het vraagstuk vertoonde veel aspecten en was zeer complex van aard vanwege het raakvlak met het onderwerp scheiding van kerk en staat. Nadat in oktober 1954 was gebleken dat geen grondwettelijke bezwaren bestonden tegen subsidiëring van kerkenbouw door gemeentebesturen en dat subsidiëring door gemeenten (of andere overheden) niet in strijd was met enige wettelijke bepaling, deed de vraag zich voor: was subsidiëring van de kerkbouw wenselijk? De minister vroeg de leden van de commissie daarom advies uit te brengen 'over de vraag, of het aanbeveling verdient richtlijnen te stellen voor de subsidiëring door de Overheid van kerkgenootschappen ter zake van de bouw van kerken en/of de verwerving van grond voor die bouw en, zo deze vraag bevestigend zou worden beantwoord, daartoe de nodige voorstellen te doen'.<sup>342</sup>

In zijn antwoord wees mr. Sassen op het bestaan van de 'Regeling financiering kerkenbouw in de Noordoostpolder', die in 1954 was ingesteld en talrijke soortgelijke regelingen, die even zovele blijken leken te vormen van de wenselijkheid van dergelijke regelingen. Ook memoreerde mr. Sassen het verzoekschrift dat tien kerkgenootschappen in Amsterdam op 31 mei 1954 hadden gericht aan het college van B&W met een verzoek om financiële hulp bij de bouw van de kerken en het feit dat elders soortgelijke verzoekschriften werden ingediend of in voorbereiding waren. Bij elkaar vormden de eensgezindheid die uit deze verzoekschriften sprak 'een gewichtig gegeven' voor het werk van zijn commissie. In zijn toespraak ging hij nader in op enige van de redenen die de gezamenlijke gedelegeerden van de kerkgenootschappen in Den Haag in 1955 hadden gebruikt om hun oordeel over de wenselijkheid van subsidieverlening te ondersteunen. 'Een levend geloof en gezonde zeden vormen een hechte en onmisbare grondslag van gehoorzaamheid en loyaliteit der burgers tegenover het staatsgezag. De toename, de spreiding, de mobiliteit en de dynamiek van de hedendaagse bevolking doet de bindingskracht van de traditionele gemeenschappen – en samenlevingsvormen

341 Beschikking van de minister van Binnenlandse Zaken U 19752 van 14 december 1955. *Rapport regeling bijdragen kerkenbouw*, 4.

342 *Rapport regeling bijdragen kerkenbouw*, 7.

afnemen. Daardoor eiste het handhaven en de bevordering van het godsdienstig en zedelijk peil der bevolking intensieve arbeid van de kerken, in een tijd dat dit peil in mindere mate dan voorheen door de levensverhoudingen zelf werd beveiligd.' Daarnaast kwam een sterke toename van de urbanisatie – de bevolking van Den Haag was in honderd jaar tijd met een factor tien gegroeid – en verwacht werd dat dit proces zich zou voortzetten. Ook wees hij op de noodzaak van specialisatie binnen de zielzorg op het gebied van bedrijven, jeugd en gezinszorg, opvoeding, de zorg voor gerepatrieerden en de ontwikkeling van de wetenschappen op dit gebied. In de steden voltrok zich een proces waarbij de bevolking wegtrok uit de oude kern van de steden en zich vestigde in nieuwe wijken aan de rand van de steden. In 2.1.2 is daar al op gewezen. In 1850 woonde 90% van de Haagse bevolking in de oude kern; in 1950 minder dan 7%. Op grond van berekeningen over de ontwikkeling van de bevolking moesten de kerken rekenen met de bouw van 32 nieuwe kerken in de nieuwe wijken van Den Haag.<sup>343</sup>

Een andere belangrijke ontwikkeling van dat moment betrof de vermindering van het werkelijk besteedbare inkomen. Aanzienlijke groepen uit de bevolking hadden in de periode sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog te maken gekregen met een vermindering van het besteedbaar inkomen vanwege een stijging van de belastingdruk. Die ontwikkeling was des te nadelijker voor de kerken omdat ook vanuit de meer draagkrachtige lagen der bevolking minder werd uitgegeven voor liefdadigheid.

Een laatste factor van belang werd gevormd door het feit dat in de nieuwe wijken het grondbezit bijna geheel in handen was van de overheid. Kwam het vroeger nog wel eens voor dat rijke parochianen grond schonken aan de kerk ten behoeve van de bouw van een nieuwe kerk, in de jaren vijftig was dat bijna niet meer mogelijk.<sup>344</sup>

De commissie Sassen bracht rapport uit op 29 april 1957. Bij haar rapport was gevoegd een voorontwerp van wet tot regeling van het verstrekken van een rijksbijdrage aan kerkgenootschappen ter zake van de stichting van kerkgebouwen, alsmede regels en schema's voor de bepaling van de wettelijke stichtingskosten.<sup>345</sup> In haar rapport constateerde de commissie dat een grote

343 Brief van de Commissie voor Overleg met het Gemeentebestuur inzake de bouw van nieuwe kerken te 's Gravenhage van 10 oktober 1955. Archief ministerie van VROM, Centrale Directie Volkshuisvesting 1866 en *Rapport regeling bijdragen Kerkenbouw*, 8 – 9.

344 *Nota van Toelichting, behorende bij het verzoek van de gedelegeerden der kerken van Amsterdam om ter beschikking stelling van gronden voor kerkenbouw*, 5 – 6 in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1642.

345 *Rapport regeling bijdragen Kerkenbouw*, 3.

mate van eenstemmigheid bestond tussen de kerkgenootschappen voor wat betreft de aanvaardbaarheid van overheidssteun voor kerkbouw en sprak zich uit voor de wenselijkheid van overheidssteun ten behoeve van de kerkbouw. Dat deed de commissie op grond van een aantal overwegingen:

1. de in brede lagen van het Nederlandse volk bestaande overtuiging, dat een krachtig kerkelijk leven van zodanig openbaar belang was, dat het reeds daarom de overheid niet onverschillig kon laten of de kerkgenootschappen in het huidige bestel ook materieel in staat waren hun taak op adequate wijze te volvoeren.
2. de snelle groei van vele steden en dorpen, die voorzieningen voor de geestelijke en materiële behoeften van de bewoners, naast woningbouw, noodzakelijk maakte.
3. de sterke stijging van de bouwkosten, die in zeer ernstige mate de uitvoering belemmerde van de taak van de kerkgenootschappen.
4. de last die de kerkgenootschappen was opgelegd, doordat een deel van de kosten van herbouw van door de oorlog verwoeste kerkgebouwen door hen zelf moest worden gedragen.
5. de verzwaarde en verbrede taak van de kerkgenootschappen, mede door de groeiende noodzaak tot meer gespecialiseerde zielszorg.
6. de verzwakking van het financiële draagvlak van de kerkgenootschappen als gevolg van enerzijds de stijging van de hiervoor bedoelde uitgaven en anderzijds de niet daarmee in evenredige toename der inkomsten.
7. het in overwegende mate in handen zijn van de overheid van het grondbezit dat nodig is voor kerkbouw, waardoor schenking van grond door particulieren of overdracht van grond door hen tegen geringe prijs tot steun van de kerkbouw – hetgeen weleer veel voorkwam – thans tot de zeldzaamheden behoorde.

De commissie realiseerde zich dat terdege dat verschillende bezwaren konden worden aangevoerd tegen subsidiëring:

1. dat een dergelijke vorm van overheidsbemoeiing het gevaar met zich meebracht dat de vrijheid en het zelfbeschikkingsrecht van de kerkgenootschappen zou worden aangetast. Ook kon als bezwaar worden aangevoerd dat de overheid nauwelijks controle kon uitoefenen op rechtmatige besteding van de subsidiegelden.
2. dat een rechtsongelijkheid zou kunnen ontstaan ten aanzien van dat deel van de burgerij dat niet behoorde tot een kerkgenootschap, maar wel de behoefte voelde aan gebouwen die voor het leven en belijden van hun levensovertuiging een overeenkomstige betekenis hadden als een kerkgebouw voor lidmaten van kerkgenootschappen.

Ten aanzien van het eerste bezwaar verwees de commissie naar de reeds bestaande regelingen, die uiteenliepen van de eerder genoemde N.O.P.-regeling tot de subsidiëring van gemeenten of de bestaande hulp vanwege



Staatsmijnen. Ook bij de hulp die was geboden via de herbouwregeling was van aantasting van de vrijheid en het zelfbeschikkingsrecht geen sprake geweest.

Hoe kon de algemeen bestaande wenselijkheid van subsidiëring van kerkenbouw vorm krijgen? Tot dan toe werden incidenteel subsidies verleend zonder dat sprake was van een gelijke gedragslijn. De praktische reden daarvoor was gelegen in verschillen in draagkracht van de subsidiërende overheden. De commissie was echter van oordeel dat een gelijke praktijk op grond van algemene gedragslijnen wenselijk was. Ter bevordering van de grootst mogelijk gelijkheid van behandeling en ter waarborging van de grootst mogelijke billijkheid en doeltreffendheid in de besteding der overheidsgelden zou het verstrekken van overheidsgelden daarnaast ten laste van het Rijk in handen van de rijksoverheid moeten worden gelegd. Daarom was zij van oordeel dat voor een algemene bevoegdheid van lagere publiekrechtelijke lichamen geen plaats meer was. Een algemeen verbod echter evenmin. De commissie stelde voor provincies en gemeenten nog slechts toe te staan bijdragen in de stichtingskosten van kerkgebouwen te verlenen, indien en voor zover deze kosten werden veroorzaakt door bijzondere eisen of verlangens gesteld of geuit door de betrokken provincie of gemeenten.<sup>346</sup> Na intensief overleg werden de leden van de commissie het eens een voorstel te doen voor een subsidie van ‘ongeveer een derde van de stichtingskosten’. Daaronder werd verstaan: de kosten van de grond voor pastorie en kerk, van de bouw van de kerk en pastorie en van de aanschaffing van de noodzakelijke inventaris.<sup>347</sup> De commissie stelde voor eventuele bijdragen te laten komen ten laste van ‘s Rijks schatkist.<sup>348</sup> Om een en ander soepel te laten verlopen, stelde de commissie voor een commissie voor advies voor de Kerkenbouw in te stellen, naar analogie van de commissie die ingevolge artikel 12 van de Oorlogsschaderegeling Kerkelijke Gebouwen was ingesteld en die was gehandhaafd in artikel 110 van de Wet op de Materiële Oorlogsschaden. De commissie stelde ook voor alle nieuw te bouwen definitieve kerken die voor het eerst in de behoefte ter plaatse zouden voorzien, in aanmerking te laten komen voor een rijksbijdrage in de stichtingskosten. Gelijk te stellen waren kerken die hetzij om bouwtechnische redenen voor het houden van openbare godsdienstoefeningen niet meer gebruikt konden worden of wegens het ontbreken van noodzakelijke uitbreidingsmogelijkheden vervangen moesten worden.

346 *Rapport regeling bijdragen kerkenbouw*, 13.

347 Brief van 6 april 1957 van mgr. H.J.J. van Hussen aan de bisschoppen. NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 138.

348 Tot 1883 verleende de rijksoverheid subsidies voor de kerkbouw. Zie 2.4.9.

De commissie had navraag gedaan bij kerkbesturen naar de bouwactiviteit in de jaren 1947 – 1955 en naar de verwachtingen voor de jaren tot 1960. Die had opgeleverd dat in de periode 1947 – 1951 een betrekkelijk gering aantal nieuwe kerken was gerealiseerd terwijl in de periode 1951 – 1955 een belangrijke stijging waarneembaar was. De verklaring daarvoor was de al eerder in dit onderzoek gesignaleerde nadruk op herbouw in de periode tot 1951 en de geleidelijke ontwikkeling van nieuwbouwplannen in de periode daarna.

*Tabel 3.29: de schatting van de bouwactiviteit van de drie grote kerkgenootschappen in de periode 1947 – 1955 (bedragen in miljoenen guldens)*

| Kerkgenootschap           | Gem. 1947 t/m 1950 | Gem. 1951 t/m 1955    | Totaal | Kosten |
|---------------------------|--------------------|-----------------------|--------|--------|
| Katholiek                 | 8 kerken per jaar  | 21 kerken per jaar    | 138    | 39     |
| Gereformeerd              | 7 kerken per jaar  | 18 kerken per jaar    | 118    | 16     |
| Ned. Hervormd             | 3 kerken per jaar  | 10 kerken per jaar    | 59     | 12     |
| Kleine kerkgenootschappen | 3 kerken per jaar  | 3 à 4 kerken per jaar | 23     | 2,5    |
| Totaal                    |                    |                       | 338    | 69,5   |

Bron: *Rapport regeling bijdragen kerkenbouw*, 19 – 20

*Tabel 3.30: de hoeveelheden urgent geachte kerken in de periode tot 1960 (bedragen in miljoenen guldens)*

| Kerkgenootschap           | Achterstand op 1/1/56 | Nog nodig | Totaal | Kosten |
|---------------------------|-----------------------|-----------|--------|--------|
| Katholiek                 | 29                    | 109       | 138    | 57,6   |
| Gereformeerd              | 24                    | 90        | 114    | 36,7   |
| Ned. Hervormd             | 41                    | 34        | 75     | 23,1   |
| Kleine kerkgenootschappen | 6                     | 4         | 10     | 25     |
| Totalen                   | 100                   | 237       | 337    | 142,4  |

Bron: *Rapport regeling bijdragen kerkenbouw*, 19 – 20

Bij de berekening ging de commissie uit van een bouwvolume van *f* 20 miljoen per jaar in de jaren 1952 tot 1955 terwijl het volume in de periode 1956 – 1960 zou moeten stijgen tot een gemiddelde van *f* 31 miljoen per jaar. Dat alles afgezien van de kosten voor aanschaffing van inventaris en kosten voor

de grond, waarvoor een bedrag werd gereserveerd van f 4 miljoen per jaar of f 20 miljoen in de periode 1956 – 1960.

Voor de jaren 1956 tot 1960 werd dus gerekend met een financierings-behoefte van ongeveer f 29 miljoen per jaar. Aangezien de wettelijke stichtingskosten 10 – 15% onder de werkelijke kosten lagen, werd gerekend met een bedrag van f 25 miljoen aan werkelijke stichtingskosten. Op basis van een subsidiepercentage van 25% zou jaarlijks ongeveer een bedrag van f 6 miljoen ten laste van het Rijk komen.<sup>349</sup>

Voor het bepalen van de stichtingskosten van kerkgebouwen moest een methode worden gevonden die uitging van objectieve gegevens, die waren ontleend aan een bouwplan, inhoud en genormaliseerde bouwkosten. De commissie koos daarbij voor een systeem, dat was gebaseerd op het systeem dat werd gebruikt bij de wederopbouw van kerken en dat op sommige punten was verbeterd of aangevuld. Op die manier ontstond een systeem van wettelijke stichtingskosten waartoe de rijksbijdrage in een vaste verhouding stond.

Vijf schema's waren bij het rapport van de commissie Sassen gevoegd.<sup>350</sup> Drie schema's betroffen de grondslagen voor de rijksbijdrage in de bouw van kerken met torens, zonder torens of met vrijstaande torens. Deze tabellen bevatten vijf kolommen: het aantal zitplaatsen, de inhoud van de kerk en de bouwkosten op basis van de verschillende loonklassen, inclusief architecten-kosten en kosten van centrale verwarming. De bedragen waren gebaseerd op de bouwkostenindex (zie tabel 3.9) die uitging van een basis van 1940 = 100. Het schema voor 1957 ging uit van een index van 377,5 hetgeen betekende dat de bouwkosten sinds 1940 met een factor 3,8 waren gestegen. Het schema omvatte verder een berekening van de prijs van kerkgebouwen met een aantal zitplaatsen dat uiteenliep van 50 tot 1.200, een bijbehorende inhoudstabel en de bijbehorende kosten. Per zitplaats werd een normoppervlakte van 3 m<sup>2</sup> gehanteerd. Voorts waren er schema's bijgevoegd voor de bepaling van bouwkosten van kerken zonder torens, van vrijstaande torens, voor de aanschaffingskosten voor inventaris en een schema voor de bepaling van de bouwkosten van pastorieën.<sup>351</sup>

De commissie formuleerde twee criteria voor de bepaling van de hoogte van de wettelijke bijdrage: ten eerste de doorbreking van de impasse waarin de kerkbouw halverwege de jaren vijftig was geraakt en ten tweede de voorkoming van de verzwakking van de eigen verantwoordelijkheid van de kerkgenootschappen. De ervaring had geleerd dat in veel gevallen gemeentelijke overheden een bijdrage leverden van 10 tot 20% van de werkelijke kosten

349 *Rapport van de Commissie Kerkenbouw*, 21 – 22.

350 Mazzola, A.W.G., *Wet Premie Kerkenbouw* (Zwolle 1971) 57 – 61.

351 *Rapport regeling bijdragen kerkenbouw*, 26 – 32.

van de kerkenbouw terwijl de 'N.O.P.- regeling' zelfs voorzag in een bijdrage van 50%.

Op grond van onder andere het rapport 55 inzake de 'rendabiliteit van de bouwkosten' van het KASKI uit 1951, ging de commissie Sassen uit van de veronderstelling dat de kerkgenootschappen behoefte hadden aan een bijdrage van ongeveer een derde van de stichtingskosten. Overleg met vertegenwoordigers van de kerkgenootschappen had opgeleverd dat de kerkgenootschappen dachten 'met uiterste inspanning' in staat te zijn tweederde van de stichtingskosten van de kerkenbouw uit eigen middelen op te brengen. Daarbij was uitgegaan van de drie belangrijkste bronnen van inkomsten die op grond van de ervaring ter beschikking stonden:

1. De opbrengst van de bewoners van de nieuwe wijken;
2. Hulp uit centraal bijeengebrachte kerkelijke gelden;
3. Bouwprogramma's voor de komende jaren.

Bestudering van ambtelijke zijde had die gegevens bevestigd. Daarom waren ook de leden van de commissie Kerkenbouw het eens over het feit dat de bijdragebehoefte van de kerkgenootschappen kon worden gesteld op ongeveer een derde van de stichtingskosten. Een dergelijke bijdrage werd 'alleszins redelijk' genoemd.<sup>352</sup> Desondanks adviseerde de commissie de rijksbijdrage te stellen op 25%, wetende dat de werkelijke kosten gemiddeld 10 – 15% boven de wettelijke zouden liggen.<sup>353</sup>

Ondanks het feit dat het onderwerp van een bijdrageregeling al in 1954 aan de orde was gesteld bij de behandeling van de begroting van het ministerie van Binnenlandse Zaken meende de commissie dat de regeling van kracht moest worden op een moment dat met de bouw van kerken werd begonnen in de verwachting dat de lasten aanzienlijk zouden verminderen.<sup>354</sup> Daarom stelde de commissie voor de regeling in te laten gaan per 1 januari 1956 en voorlopig de werkingsduur van de regeling te beperken tot een duur van tien jaar, met de mogelijkheid van verlenging.

In de memorie van antwoord werden de voorstellen positief beoordeeld om de volgende redenen:

1. De opgetreden stroomversnelling in de noodzakelijke investeringen in de kerkenbouw,
2. De hoogte der bouwkosten die financieel niet in voldoende mate konden worden opgevangen door de kerkgenootschappen.<sup>355</sup>

352 *Rapport regeling bijdragen kerkenbouw*, 17 – 18.

353 Voor de reactie van de RK kerk zie RANH, archief bisdom Haarlem, 1895.

354 *HTK*, 1954 – 1955, Bijlage Hoofdstuk V der Rijksbegroting 3 nov 1954.

355 Brief van 12 oktober 1956 van mgr. H.J.J. van Hussen in: RANH, archief bisdom Haarlem, 1895.

Wat betreft het argument van de stijging van de bouwkosten werd het volgende gesteld. ‘De combinatie van een bijzonder scherpe stijging der bouwkosten sinds 1940 en de belangrijk toegenomen behoefte aan nieuwe bouwwerken anderzijds heeft ertoe geleid dat in de jaren na de wereldoorlog een groot deel *van alle nieuwbouw* [cursivering HL] van overheidswege wordt gesubsidieerd.<sup>356</sup> Dat gold in het bijzonder voor de woningbouw, ook voor woningen die in de zogenaamde particuliere sector werden gebouwd. Daarnaast werd ook voor de oprichting van verscheidene andere soorten gebouwen in verschillende vorm subsidie verleend. Onder dergelijke omstandigheden achtte de regering het gerechtvaardigd, ook de stichting van kerkgebouwen in de subsidiëring te betrekken.<sup>357</sup>

Het rapport van de commissie Sassen werd uitgebreid besproken in de pers.<sup>358</sup> In een publicatie van de Dr. Wiardi Beckman Stichting werd onder andere de vraag opgeroepen naar de controleerbaarheid van de financiële gegevens en claims van de kerkgenootschappen. Was inderdaad het maximum bereikt van de draagkracht van de gelovigen, konden ze inderdaad niet meer financieren dan tweederde deel van de kosten van de bouwprocessen? Moest de overheid, voor ze overging tot subsidiëring, zich niet nauwkeurig op de hoogte stellen van de financiële middelen van de kerken? De onderzoekers vonden dat een en ander niet nodig was aangezien de kerkgenootschappen het grootste deel van de kosten van de kerkbouw zelf opbrachten. De stichting achtte een dergelijke beoordeling, gezien de bijzondere positie van de kerken in de samenleving en gezien de staatsrechtelijke verhouding tussen kerk en staat, ongewenst.<sup>359</sup>

### 3.4.3.3 De Wet Premie Kerkbouw (WPK)

Op 15 februari 1961 werd het wetsontwerp Premiereregeling Kerkenbouw ingediend bij de Tweede Kamer.<sup>360</sup> Er waren twee redenen dat er bijna vier

356 In de toelichting op de begroting voor het departement van Volkshuisvesting 1948 werd gesteld: ‘Momenteel is het zo, dat praktisch geen bouwwerk tot stand komt zonder belangrijke subsidie van het Rijk’. *HTK, 1948 – 49, Bijlage Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948*, afdeling IXa, 6.

357 ‘Memorie van toelichting op de Wet Premie Kerkenbouw’ in: *HTK 1960-1961, Bijlage 6260*, 6.

358 Zie verschillende stukken, onder andere *Overheidssubsidie voor de bouw van kerken en bezinningscentra* 15 – 16 in NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 138.

359 *Overheidssubsidie voor de bouw van kerken en bezinningscentra*, 20.

360 *HTK 1960 – 61, Bijlage 6260*, 1-3.

jaren verstreken tussen de afronding van het rapport van de commissie Sassen en de indiening van het wetsvoorstel: de toen van kracht zijnde bestedingsbeperking en de discussie over de hoogte van het subsidiepercentage. In geen geval mocht dat hoger zijn dan  $33\frac{1}{3}\%$ ; de minister van Financiën was zelfs van mening dat een percentage van hooguit 20% het maximaal aanvaardbare betekende.<sup>361</sup>

In een stuk van april 1961 spraken negen kerkgenootschappen hun verbaizing uit over het feit dat, ondanks het feit dat hun mening was gevraagd over het rapport van de commissie Sassen, geen van de gemaakte opmerkingen een plaats had gekregen in het voorontwerp. De gezamenlijke kerkgenootschappen hadden opmerkingen betreffende de ingangsdatum van de wet (1 maart 1961 in plaats van 1 januari 1956), de afwezigheid van een premie voor de bouw van pastorieën, de vervanging en uitbreiding van bestaande kerkgebouwen en de schema's voor de berekening van de bouwkosten, die de commissie bij haar rapport had gevoegd, gemaakt.<sup>362</sup> In verschillende brochures hadden de kerkgenootschappen zich uitgelaten over het wetsontwerp. De commissie Van Wijnbergen, waarin vertegenwoordigers van het katholieke kerkgenootschap zitting hadden genomen, betoonde zich voorstander van subsidiëring van de kerkbouw. De commissie zag als voornaamste reden om subsidiëring te steunen de geleidelijk veranderende rol van de overheid. In de twintigste eeuw was de taak van de overheid veranderd en uitgebreid in de zin van een garantie van de sociale grondrechten van de burgers. Daarbij behield de burger primair de verantwoordelijkheid. Wanneer als gevolg van een samenspel van factoren de ontplooiing van de grondrechten van de burger in de knel kwam, moest de overheid de burger te hulp schieten. Omdat aan het eind van de jaren vijftig bleek dat alle kerkgenootschappen kampten met hetzelfde probleem, kon een beroep op de overheid worden gerechtvaardigd. Overigens toonde de commissie zich een aarzelande voorstander van subsidiëring omdat 'elke andere vorm van hulpverlening boven subsidiëring de voorkeur geniet'. Bovendien hield subsidiëring het gevaar in van aantasting van de zelfstandigheid.<sup>363</sup> Omdat het effect van alle denkbare fiscale maatregelen te laat voelbaar werd, zag de commissie geen andere mogelijkheid dan aanvaarding van subsidiëring.<sup>364</sup>

361 Brief van mgr H.J.J. van Hussen aan de bisschoppen van 6 april 1957. NA, archief Situeringscommissie bisdom Rotterdam, 138.

362 Stuk van 20 april 1961 aan de leden der Tweede Kamer. NA, archief bestuur van het bisdom Rotterdam, 138

363 *Kerkenbouw/Bouw van bezinningscentra, rechtsgrond voor subsidiëring*, rapport van de commissie Van Wijnbergen (Den Haag 1962) 12 – 13

364 *Kerkenbouw/Bouw van bezinningscentra, rechtsgrond voor subsidiëring*, 14.

Intensief overleg over het wetsontwerp werd gevoerd in 1961 en 1962. Tijdens de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer werden verschillende amendementen ingediend onder andere betreffende het subsidiepercentage. In artikel 3 van het wetsontwerp werd het percentage uiteindelijk gesteld op 30% van de wettelijke stichtingskosten. In de praktijk betekende dit een subsidie van ongeveer 25% van de werkelijke kosten. Het wetsvoorstel was van toepassing op kerkgebouwen waarvan de aanbesteding na 1 maart 1961 was gegund. De vervaldatum werd gesteld op 1 maart 1971. Op 21 december 1962 werd de wet van 29 november 1962 tot regeling van het verstrekken van een premie aan kerkgenootschappen ter zake van de stichting van kerkgebouwen (Wet Premie Kerkenbouw) waarvoor de commissie Sassen onderzoek had gedaan, van kracht.<sup>365</sup>

De wet was bedoeld duidelijkheid te verschaffen op een gebied dat niet alleen meer de kerkgenootschappen zelf betrof. Door de enorme uitbreiding van de stedelijke gebieden en de daarmee gepaard gaande verhoging van allerlei kosten, waren de kerkgenootschappen niet meer in staat om voorzieningen die in het algemeen belang werden geacht op eigen kosten aan te bieden.<sup>366</sup>

Ook hier maakte een stelsel van schema's duidelijk hoe de basis voor de premie werd berekend. De schema's uit het rapport van de commissie Sassen werden aangepast en overgenomen. De publicatie in het Staatsblad van de Oorlogsschaderegeling Kerken en Kerkelijke Gebouwen in mei 1949 en de Wet Materiële Oorlogsschaden in februari 1950 betekende allerm minst het einde van de financiële problemen voor de kerkgenootschappen. Immers, rond die tijd werden naast de volle omvang van de herbouwpogave, die alleen voor het katholieke kerkgenootschap een financiële last van rond f 35 miljoen met zich meebracht, ook de contouren zichtbaar van een bouwpogave van een geheel andere orde: de nieuwbouw van kerken als gevolg van de uitbreiding van de grote steden. De kerkgenootschappen kregen dus te maken met verschillende, elkaar gedeeltelijk overlappende, bouwpogaven. In het jargon van die tijd: herbouw, nieuwbouw en uitbreiding. Wat betreft de financiering van de herbouw van de kerken en kerkelijke gebouwen leken in het voorjaar van 1949 de lastigste klippen wel omzeild. Er was een inventarisatie gemaakt van de schade en er lag wetgeving die (een deel van) de financiering regelde. De grote vraag was intussen wanneer de herbouw daadwerkelijk kon worden uitgevoerd. Voor een groot deel was dat een zaak van bouwvolume. Aangezien er in die tijd bijna niets werd gebouwd zonder toestemming van de overheid, waren de kerkgenootschappen afhankelijk van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting.

<sup>365</sup> *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 21 december 1962, nr. 538, 1185 – 1187.

<sup>366</sup> Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkbouw*, 188 – 203.

Opmerkelijk in de reacties op de WPK van kerkelijke zijde was de herhaalde waarschuwing dat de verlening van subsidie door de overheid ten behoeve van de katholieke kerkbouw niet door de gelovigen mocht worden opgevat als een signaal dat de bijdragen aan collecten konden worden verminderd.<sup>367</sup> Dergelijke geluiden werden aan het begin van de negentiende eeuw ook gehoord. Subsidie was geen oplossing voor het probleem; hooguit een verzachting.

### 3.5 Conclusie

De periode 1935 – 1965 werd gekenmerkt door een verdere groei van het aantal katholieken in de bisdommen Haarlem en Rotterdam van 900.000 in 1936 tot ruim 1,4 miljoen in 1966. Het aantal parochies nam toe van 318 in 1936 tot 427 in 1966. Omdat het bisdom Haarlem sinds het begin van de twintigste eeuw niet alleen het grootste bisdom van de Nederlandse kerkprovincie was maar ook het ‘moeilijkste’, werd in 1955 besloten tot een ingrijpende herindeling van de Nederlandse kerkprovincie. Om de zielzorg beter te kunnen organiseren werd het oude bisdom Haarlem in drie delen opgesplitst. Die wijziging van de indeling had echter nauwelijks effect op de geloofsbeleving van de katholieken. Zoals uit grafiek 2 blijkt, nam het aantal non-paschanten in de nieuwe bisdommen Haarlem en Rotterdam toe, met als gevolg dat de financiële basis voor de financiering van de kerkbouw smaller werd.

De institutionele context van het bouwproces onderging ingrijpende wijzigingen in deze periode als gevolg van de aanpassing van de Nederlandse samenleving aan de oorlogsomstandigheden en de schaarste die zo kenmerkend was voor de wederopbouw. In de periode na 1955 deed de opkomst van de verzorgingsstaat zijn invloed gelden. Op grond van die ontwikkelingen speelden de verschillende overheden tijdens de periode 1945 – 1965 een belangrijke rol in het bouwproces. De overheid stelde prioriteiten en gaf bijvoorbeeld voorrang aan de bouw van woningen. Dat had ingrijpende gevolgen voor het volume van de kerkbouw. Terwijl in de periode 1875 – 1935 het katholieke kerkgenootschap kerken had kunnen bouwen voor zover de financiën toelieten, werd die vrijheid vooral in de periode 1945 – 1955 sterk ingeperkt. Zonder toestemming van de overheid kon geen enkele kerk worden gebouwd.

In reactie op de dominantie van de overheid begonnen de bisdommen nauwer samen te werken bij de behartiging van hun belangen. De samenwerking

367 *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 8 (1963) 54.



op het gebied van de regelgeving was al begonnen met de publicatie van de Bouwbepalingen in februari 1935.<sup>368</sup> Na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd de interdiocesane samenwerking geïntensiveerd, zoals bleek uit de oprichting van de ICvO in 1945. In de bisdommen Haarlem en Rotterdam werd het bouwproces verder geprofessionaliseerd door verbetering van de regelgeving ten behoeve van het bouwbureau van het bisdom en de oprichting van de situeringscommissie voor het bisdom Haarlem die vaak gebruik maakte van sociaal-wetenschappelijk onderzoek uitgevoerd door het KASKI. Als gevolg van de hoge kosten gemoeid met de herbouw van beschadigde of vernielde kerken kreeg de samenwerking tussen de kerkgenootschappen verder vorm. Vooral ten behoeve van de subsidiëring van de kerkbouw in de jaren vijftig werkten de kerkgenootschappen intensief samen bij het politieke lobbywerk.

De financiering van de kerkbouw in de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1935 – 1965 heeft de betrokkenen veel zorgen gekost, vooral vanwege de sterke stijging van de bouwkosten, die wordt geïllustreerd door grafiek 5. In 1951 stelde prof. dr. G.L. Zeegers van het KASKI dat het bisdom Haarlem ‘probleemgebied bij uitstek was geweest in de Nederlandse kerkprovincie omdat dit bisdom de gehele ontwikkeling van de randstad Holland [op het gebied van de kerkbouw] had moeten opvangen’.<sup>369</sup> De stijging van het aantal katholieken per kerkgebouw tijdens de periode 1925 – 1945 werd gebruikt als argument om aan te tonen dat de financieringscapaciteit van het katholieke kerkgenootschap de behoefte aan nieuwe kerkgebouwen niet had kunnen bijhouden. Het bleek onmogelijk voldoende kerken te bouwen voor alle gelovigen op basis van een systeem van financiering dat berustte op liefdadigheid.<sup>370</sup> De behoefte aan een snelle realisering van nieuwe kerken werd onderstreept met een argument dat al eerder werd gebruikt: de geloofsafval in het bisdom Haarlem was groter dan in andere bisdommen vanwege het stedelijke karakter van het bisdom. Kerkbouw werd urgent geacht om de geestelijke nood van de gelovigen te lenigen.

Desondanks werden in de periode 1935 – 1965 in totaal 243 bouwprocessen uitgevoerd in de bisdommen Haarlem en Rotterdam, waarvan 97 nieuwbouwprocessen, zoals bleek uit tabel 3.2. Gemiddeld werden 8.1 bouwprocessen per jaar uitgevoerd, waarvan 5.5 nieuwbouwprocessen. Dat betekende een stijging ten opzichte van de gemiddelden uit de perioden 1795 – 1875 en 1875 – 1935. Op basis van de cijfers van tabel 3.3 kan worden geconstateerd dat in het bisdom Haarlem een veel grotere bouwinspanning werd geleverd dan in 1951 kon worden voorzien. In het KASKI rapport 55 heeft prof. dr.

<sup>368</sup> Zie Appendix II van de conventus prosynodalis van 11 februari 1935.

<sup>369</sup> Brief van 16 juli 1951. RANH, archief bisdom Haarlem, 1650.

<sup>370</sup> *Memorandum inzake de ‘Rendabiliteit’ der bouwkosten*, 6.

G.L. Zeegers getracht aannemelijk te maken dat het katholieke kerkgenootschap niet in staat was te bouwen naar behoefte. Gezien de overcapaciteit die zichtbaar begon te worden na 1965 kan – achteraf – worden vastgesteld dat het katholieke kerkgenootschap wel degelijk in staat was de bouw van voldoende kerken te financieren. Toch leken de kerkgenootschappen aan het begin van de jaren vijftig niet in staat de bouw van voldoende kerken te financieren. Daarom werd gezamenlijk actie gevoerd voor een subsidiëring waarvan, ook weer achteraf, kan worden gesteld dat ook zonder de subsidiestroom van de WPK meer dan voldoende zitplaatsen hadden kunnen worden gerealiseerd.

Cruciaal in de financiering van de naoorlogse kerkbouw in het bisdom Haarlem was de oprichting van het Fonds voor Kerkenbouw in 1939. De oprichting was een direct gevolg van de crisis in het kerkelijk krediet die zich had voorgedaan in de jaren dertig en die tienduizenden kleine beleggers trof. Bij de afwikkeling van de schade speelde het bisdom tegen wil en dank een belangrijke rol en verschaftte miljoenen guldens ten behoeve van de aflossing. Vanwege de bureaucratisering die de wederopbouw kenmerkte, speelde het bisdom na 1945 een belangrijke rol in de coördinatie en de financiering van de kerkbouw. De ingrijpende veranderingen in het bouwbeleid, onder andere gekenmerkt door de oprichting van de situeringscommissie, betekende dat kerkbesturen een groot deel van hun vroegere bewegingsruimte moesten afstaan aan de nieuwe bisschoppelijke commissies. Uit de informatie in tabel 3 en vooral van tabel 6 blijkt dat de financiering van de kerkbouw in de bisdommen Haarlem en van Rotterdam in de periode na 1945 voor de parochies nog moeilijker werd dan hij al was. Terwijl de bouwkosten van de kerken die werden gebouwd in de periode 1935 – 1945 bijna de helft bedroegen van de kerken die werden gebouwd in de periode 1925 – 1935, stegen ze in de periode na 1945 explosief.

Terwijl de parochie van OLV van Altijddurende Bijstand in Rotterdam nog een beroep kon doen op financiering van de moederparochie en aanvullende financiering via de Oorlogsschaderegeling kerken en kerkelijke gebouwen, was de parochie van de H. Catharina in Amsterdam bijna volledig aangewezen op leningen van het Fonds voor Kerkenbouw. Het kan dan ook niet verwonderen dat de meeste kerkbouwprocessen die werden uitgevoerd na 1945 alleen konden worden gefinancierd met heel veel vreemd vermogen. Op basis van de gegevens van database 2, tabel 2 en de informatie in dit hoofdstuk is in tabel 3 een schatting gemaakt van de bedragen die gemoeid geweest kunnen zijn met de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965. De juistheid van die schatting wordt bevestigd door de beschikbare gegevens van tabel 5. Waarschijnlijk was een bedrag van ruim f 86 miljoen gemoeid met de financiering van alle kerkelijke bouwprocessen in het bisdom Haarlem in deze periode.

*Tabel 3.31: een schatting van de bedragen gemoeid met de bouw van de 97 nieuwe katholieke kerken in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965 (bedragen in guldens)*

| Periode     | Aantal<br>nieuwe kerken | Gemiddeld<br>bedrag | Totaal bedrag |
|-------------|-------------------------|---------------------|---------------|
| 1935 – 1945 | 11                      | 275.000,-           | 3.025.000,-   |
| 1945 – 1955 | 24                      | 450.000,-           | 10.800.000,-  |
| 1955 – 1965 | 62                      | 800.000,-           | 49.600.000,-  |
| Totaal      | 97                      |                     | 63.425.000,-  |

Bron: database 2 en tabel 2

Op het eerste gezicht lijkt dat bedrag ongelooflijk hoog. Wanneer het echter wordt afgezet tegen het aantal van 243 bouwprocessen dat werd uitgevoerd in de periode 1935 – 1965 en de stijging van de prijzen zoals uitgedrukt in de gemiddelde prijs per zitplaats, wordt het minder onwaarschijnlijk. Maar waar kwam een dergelijke grote hoeveelheid geld vandaan?

Eigen vermogen – zoals bleek uit tabel 2 waren de parochies niet in staat meer dan een fractie van de kosten van het bouwproces op te brengen. Het percentage EV lag gemiddeld op ongeveer 20%.

Vreemd vermogen – Vanwege het gebrek aan eigen vermogen bleef de financiering van de kerkbouw in grote mate afhankelijk van vreemd vermogen. Na het echec van de jaren dertig werd de procedure voor het aantrekken van vreemd vermogen ingrijpend gewijzigd. De kerkbesturen waren niet langer geheel verantwoordelijk voor het aantrekken van vreemd vermogen. Het diocesane Fonds voor Kerkenbouw speelde een veel prominere rol. Op grond van de informatie uit tabel 3 kan worden geconcludeerd dat ongeveer 65% van de financiering afkomstig was van vreemd vermogen.

Subsidies – Op grond van verschillende wettelijke regelingen, onder andere de Oorlogsschaderegeling van mei 1949, gemeentelijke subsidie-regelingen en de WPK van november 1962, hebben de verschillende overheden een aanzienlijke bijdrage geleverd in de kosten van de katholieke kerkbouw. In 1961 werd de schatting gemaakt dat 20% van de kosten voor de bouw van definitieve kerken in het bisdom Rotterdam was vergoed op grond van de Oorlogsschaderegeling van 1949.<sup>371</sup> Daarbij kwamen vergoedingen uit andere bronnen.

371 *Analecta voor het bisdom Rotterdam* 7 (1962) 18 – 19.

Omdat het moeilijk is het percentage van de kosten van kerkbouw dat via de een of andere subsidieregeling werd vergoed, exact vast te stellen, heb ik het percentage gesteld op 15% of een bedrag van f 12,9 miljoen.

*Tabel 3.32: een schatting van de verhouding tussen de bronnen van financiering voor de kerkbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965 (bedragen in guldens)*

| Herkomst  | Bedrag       | Percentage |
|-----------|--------------|------------|
| EV        | 17.282.500,- | 20%        |
| VV        | 56.168.125,- | 65%        |
| Subsidies | 12.961.875,- | 15%        |
| Totaal    | 86.412.500,- | 100%       |

Bron: cijfers uit hoofdstuk 3

Tabel 3.32 maakt duidelijk dat er in de periode 1935 – 1965 sprake was van duidelijke verschillen ten opzichte van de voorgaande periode: ten eerste droegen de verschillende overheden een aanzienlijke som bij in de vorm van subsidies en ten tweede daalde het aandeel van het EV verder. Zonder subsidies zou de financiering van de katholieke kerkbouw hebben geleid tot onaantvaardbaar hoge lasten.

Een tweede verschil met de voorgaande periode was de herkomst van het vreemd vermogen. Terwijl dat in de periode 1875 – 1935 voornamelijk afkomstig was van commercieel krediet, bleek dat in de periode na 1935 in veel grotere mate afkomstig van katholieke bronnen. De leningen van het Fonds voor Kerkenbouw droegen lagere rentepercentages en de leningen die na de periode 1958 in de bisdommen Haarlem en Rotterdam werden afgesloten via het Fonds voor Kerkenbouw waren ook vriendelijker dan het commercieel krediet waarvan in eerdere perioden werd gebruik gemaakt.

## CONCLUSIE

Deze dissertatie begon met de vraag naar de herkomst van de middelen waarmee de katholieke kerkbouw in het bisdom Haarlem werd gefinancierd tijdens de periode 1795 - 1965. In de inleiding heb ik uiteengezet welke methode werd gebruikt om een antwoord te vinden op de ogenschijnlijk eenvoudige vragen die het begin vormden van dit onderzoek.

De onderzoeksperiode werd opgedeeld in drie hoofdstukken: 1795 – 1875, 1875 – 1935 en 1935 – 1965. In elk van de hoofdstukken werd de onderzoeksvraag op overeenkomstige manier benaderd. Na de presentatie van kwantitatieve gegevens over de toestand en de ontwikkeling van het aantal kerken en het aantal katholieken, kwam de institutionele context van het bouwproces aan de orde. In het derde deel werden achtereenvolgens een micro – en een macroanalyse uitgevoerd van de financiering zodat duidelijk werd op welke manier de parochies en andere kerkelijke instellingen in het bisdom Haarlem hun kerkelijke bouwprocessen financierden.

Aan de hand van de vijf belangrijkste functies in het bouwproces (initiatief, ontwerp, grondverwerving, financiering en uitvoering) werd in de microanalyse van ieder hoofdstuk een aantal bouwprocessen in detail onderzocht. De essentiële gegevens van de microanalyse zijn te vinden in tabel 2.

De resultaten van de microanalyse, gecombineerd met andere gegevens, vormden de basis voor het vierde deel van ieder hoofdstuk, de macroanalyse. In dit deel werd een beeld geschetst van de manier waarop eigen vermogen, vreemd vermogen en subsidies een rol speelden in het geheel van de financiering van de katholieke kerkbouw. Zo ontstond geleidelijk een beeld van de manier waarop met behulp van een mix van de bovengenoemde drie inkomstenbronnen de katholieke kerkbouw werd gefinancierd. De schattingen van de bedragen die daarmee waren gemoeid, zijn te vinden in tabel 3.

Inzicht in de omvang van de investeringen die werden gedaan in de kerkbouw in het bisdom Haarlem tijdens de onderzoeksperiode, was pas mogelijk op basis van de gegevens van databases 1 en 2. Op grond van database 2 kon worden vastgesteld dat in de periode 1795 – 1965 (voor zover nu bekend) een totaal van 988 kerkbouwprocessen werd uitgevoerd in het bisdom Haarlem. Wanneer de aantallen per periode en categorie worden gerangschikt, ontstaat het beeld dat in tabel 4.1 wordt gepresenteerd.

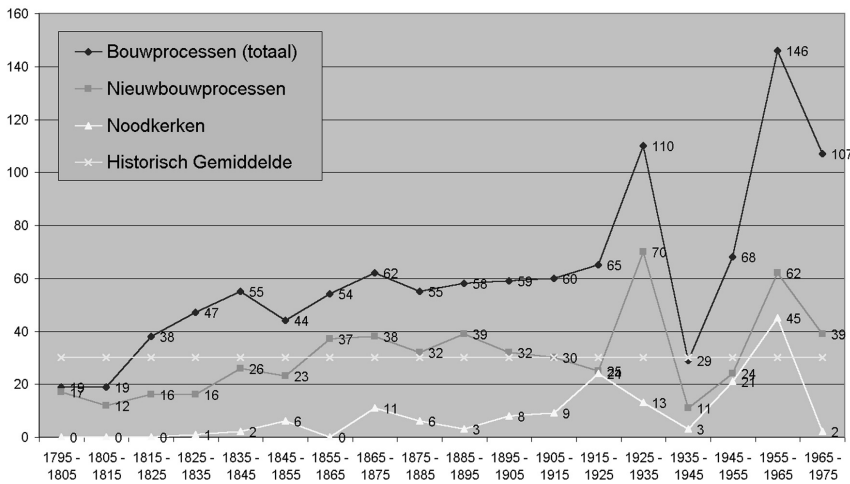
Tabel 4.1: het aantal kerkbouwprocessen in het bisdom Haarlem per periode

| Periode     | Totaal | Nieuwbouw | Noodkerken | Overige |
|-------------|--------|-----------|------------|---------|
| 1795 – 1875 | 338    | 185       | 20         | 133     |
| 1875 – 1935 | 407    | 228       | 63         | 116     |
| 1935 – 1965 | 243    | 97        | 69         | 77      |
| Totaal      | 988    | 510       | 152        | 326     |

Bron: database 2

Wanneer het totaal van de nieuwbouwprocessen in kolom 3 van tabel 4.1 wordt afgezet tegen de 170 jaar van de onderzoeksperiode, ontstaat een beeld van een ‘historische gemiddelde’. Op basis van de gegevens van tabel 4.1 werden gedurende de periode 1795 – 1965 gemiddeld 5.8 bouwprocessen per jaar uitgevoerd, waarvan 3 nieuwbouwprocessen. Dat laatste aantal wordt weergegeven door de horizontale lijn in grafiek 9.

Grafiek 9: het aantal bouwprocessen dat werd uitgevoerd gedurende de periode 1795 - 1975. De horizontale lijn vertegenwoordigt het historisch gemiddelde, drie nieuwbouwprocessen per jaar.



Bron: Database 1 en 2

### Een verklaring voor de ontwikkeling van de curve

Het wonderlijke is dat grafiek 9 tot het jaar 1920 een vrij rustig beeld biedt. Daarna treden enorme verschuivingen op. Tot het jaar 1895 kan deze ontwikkeling van de curve worden verklaard vanuit een financiële invalshoek. In hoofdstuk 1 werd aan de hand van de tabellen 1.3 tot 1.7 geconstateerd dat aan het eind van de achttiende eeuw sprake was van een aanzienlijke achterstand op het gebied van bouwkundig onderhoud van een groot deel van de katholieke kerken in het aartsbisdom Holland en Zeeland, de voorloper van het bisdom Haarlem. Daarom werden vanaf 1795 nogal wat bouwprocessen uitgevoerd om de toestand van de aanwezige kerkgebouwen te verbeteren. Tabel 1.25 maakte duidelijk dat daarbij vanaf het begin gebruikt werd gemaakt van vreemd vermogen. Ongeveer een derde van het aantal bouwprocessen dat werd uitgevoerd tussen 1795 en 1807 werd - voor een deel - gefinancierd met vreemd vermogen. Na een daling als gevolg van de economische depressie ten tijde van de Napoleontische periode, vertoonde het aantal bouwprocessen vanaf 1815 een geleidelijke stijging tot rond 1895. Die stijging werd verklaard uit een combinatie van verschillende factoren:

- Een grote mate van achterstallig onderhoud;
- Een geleidelijke en steeds sneller verlopende stijging van het aantal katholieken;
- Een toename van de behoefte aan nieuwe kerken, vooral in stedelijke gebieden;
- De ontwikkeling van een katholiek kredietcircuit.

De microanalyse van hoofdstuk 1 maakte duidelijk dat het eigen vermogen van alle onderzochte staties ontoereikend was voor de financiering van het bouwproces. Bovendien bleek de overheid terughoudend bij de verstrekking van subsidies. Gemiddeld werd ongeveer 8% van de bouwkosten gesubsidiëerd. Deze katholieke bouwprocessen konden dus alleen worden gefinancierd door een beroep te doen op vreemd vermogen. Om aan de vraag naar vreemd vermogen te kunnen voldoen, ontwikkelde zich in de loop van de negentiende eeuw een katholiek kredietcircuit. Een aantal katholieke familiebedrijven werkzaam in beurskringen vormde daarvan de spil.

De ontwikkeling van de curve van grafiek 9 in de periode 1895 - 1925 is minder duidelijk, maar kan worden verklaard uit de stijging van het aantal katholieken en het aantal parochies in het bisdom Haarlem die werden gepresenteerd in de grafieken 2 en 4. Opvallend is dat terwijl het aantal nieuwbouwprocessen daalde, het aantal noodkerken steeg. Waarschijnlijk kan de ontwikkeling tussen 1895 en 1925 worden verklaard uit een combinatie van de volgende factoren:

- Een toename van de kosten van de kerkbouw;
- Een toename van het aantal nieuwe parochies in stedelijke gebieden;

– Een terughoudend beleid van de kant van het bisdom.

De toename van de kosten van de kerkbouw wordt goed geïllustreerd aan de hand van grafiek 5. Duidelijk is te zien dat de parochies vanaf het jaar 1875 te maken kregen met een sterke stijging van de bouwkosten. Die stijging had waarschijnlijk verschillende oorzaken, maar een voor de hand liggende verklaring zou kunnen zijn dat de kerken groter werden.

In grafiek 9 is zichtbaar dat de bouw van noodkerken in het bisdom Haarlem een eigen patroon volgt. In perioden waarin een terugval zichtbaar is van het aantal nieuwbouwprocessen, zoals de periode 1845 – 1855, vertoont de curve van de noodkerken een opleving.

Dat verschijnsel deed zich in sterke mate voor in de periode 1895 – 1925. Een verklaring kan worden gevonden in het feit dat het bisdom Haarlem het eerste bisdom in de Nederlandse kerkprovincie was dat op grote schaal te maken kreeg met het verschijnsel van nieuwe parochies. Tussen 1896 en 1936 richtten de bisschoppen van Haarlem bijna honderd nieuwe parochies op in een poging de zielzorg voor al die nieuwe katholieken te garanderen. Daarbij speelde het kredietcircuit een nuttige rol. Omdat de kerkbesturen van de nieuwe parochies meestal niet in staat waren de bouw van een nieuwe kerk meteen te financieren, moesten ze hun toevlucht nemen tot de bouw van noodkerken. Nadat een parochie was opgericht en een redelijk stabiele basis had verkregen, konden de noodkerken bijna altijd worden vervangen door definitieve kerken dankzij de beschikbaarheid van krediet.

De zeer snelle stijging van het aantal nieuwbouwprocessen in de periode 1925 – 1935 kan worden verklaard op grond van een complex van factoren

- De achterstand die was ontstaan tijdens de Eerste Wereldoorlog;
- De toename van de betrokkenheid van het bankwezen bij de verlening van kerkelijk krediet;
- De enorme groei van de vraag naar kerkelijk krediet uit het buitenland;
- Het gebrek aan professionele financiering van het bouwproces.

De snelle stijging van het gebruik van vreemd vermogen in het bisdom Haarlem was mogelijk door de introductie van het begrip ‘kerkelijk krediet’. Potentiële beleggers werd voorgehouden dat obligaties van kerkelijke instellingen een goede en vooral zekere belegging vormden, vergeleken met andere beleggingsproducten. Gewezen werd op het goede aflossingsgedrag van kerkelijke instellingen en de vermeende financiële solvabiliteit van het katholieke kerkgenootschap. Als gevolg daarvan konden katholieke instellingen enorme bedragen op de kapitaalmarkt aantrekken.

De even snelle daling van het aantal bouwprocessen in de periode na 1935 kan ook worden verklaard op grond van financiële redenen. In zijn rapport constateerde de CKC een ‘overbelasting’ van de draagkracht van de parochiën. In het licht van de ontwikkelingen in latere jaren kan wellicht beter worden gesproken van een ‘overschatting’ van de draagkracht van de paro-



chianen. Want de financiële crisis in het bisdom Haarlem maakte voor het eerst zichtbaar dat de gelovigen wel bereid waren te betalen voor de kerk, maar niet tot iedere prijs. Het systeem van financiering op basis van de *charitas* had zijn grenzen bereikt.

Mede daarom werd het bisdom Haarlem in de jaren vijftig in het KASKI-rapport 55 'het moeilijkste bisdom' genoemd. Niet alleen was het steeds moeilijker de gelovigen te bereiken omdat de stedelijke omgeving allerlei andere prikkels bood, ook waren de gelovigen, ondanks voortdurende aanmaningen daartoe van de kansel, steeds minder bereid te geven voor de kerk. Budgetonderzoek uitgevoerd in de jaren vijftig bevestigde de indruk dat het aandeel van liefdadigheid in de bestedingen van de huishoudens als gevolg van allerlei ontwikkelingen verder terugliep.

Op grond van de ervaringen tijdens de periode 1935 – 1945 werden de interne regels van het kerkelijke bouwproces grondig herzien. Na 1945 werd niet alleen de rol van het bisdom in het bouwproces groter, ook de invloed van de overheid nam enorm toe. De kerkbesturen werden minder zelfstandig.

Als gevolg van de aanhoudende groei van het aantal katholieken in het bisdom Haarlem, deed zich na 1945 een zelfde situatie voor als tijdens de jaren twintig van de twintigste eeuw. Er bestond vooral behoefte aan kerken in nieuwe wijken met een naar verhouding weinig kapitaalkrachtige bevolking. Om dit tekort aan kerken in de nieuwe wijken op te vangen, nam het bisdom Haarlem de regie van de kerkbouw over. Daarom werd de organisatie aangepast. Binnen het bisdom Haarlem werd een serieuze poging gedaan een procedure te ontwikkelen voor planning en prognose. Net als in de periode na de Eerste Wereldoorlog werden geprobeerd de zielzorg aan te passen aan de snelle ontwikkelingen.

Achteraf kan worden geconstateerd dat de plannen, ondanks uitvoerig sociaal-wetenschappelijk onderzoek, uitgingen van onrealistische aantallen en dat een groot deel van de enorme investering vergeefs was. Ondanks de inzet van alle middelen was het bisdom Haarlem niet in staat de gelovigen te binden. Toen de leegloop van de kerken zich aan het eind van de jaren zestig steeds meer begon te manifesteren, werd duidelijk dat de investering in de kerkbouw niet het gewenste effect had gehad. In grafiek 9 is te zien dat het aantal bouwprocessen daalde naar het niveau van het eind van de negentiende eeuw.

### **De actoren in het bouwproces**

Een belangrijk doel van dit onderzoek betrof de institutionele context van het bouwproces. Duidelijk werd dat de rollen van parochie, bisdom en de rijksoverheid in het kerkelijke bouwproces zich grondig hebben gewijzigd in de periode 1795 - 1965. Terwijl het Rijk in de eerste helft van de negentiende

eeuw, op grond van wetgeving en inzichten die dateerden van het eind van de achttiende eeuw, een belangrijke rol voor zich opeiste in het bouwproces, verschoof de houding geleidelijk nadat de grondwet van 1848 van kracht was geworden. Tussen 1870 en 1940 was het bouwproces in hoofdzaak een kerkelijke aangelegenheid. Onder druk van katholieke organisaties van werknemers en werkgevers ging het bisdom Haarlem zich rond 1900 steeds actiever bemoeien met het bouwproces. Vanaf 1920 probeerden de bisschoppen het kerkelijke bouwproces meer te ‘katholiseren’ door toevoeging van specifieke bepalingen.

Tijdens en vooral na afloop van de Tweede Wereldoorlog nam de rol van de overheid in het kerkelijke bouwproces toe in belangrijkheid onder druk van de schaarste aan bouwmaterialen. In de periode na 1950 bleef de stijging van de inkomsten stelselmatig achter bij de stijging van de bouwkosten. De meeste kerkgenootschappen voelden zich zelfs gedwongen een appèl te doen op de overheid omdat zij overtuigd waren dat zij zonder hulp van de overheid niet in staat zouden zijn hun maatschappelijke taak vorm te geven. Een ander facet van die centralisering van het bouwproces was de toename van de rol van het bisdom in het bouwproces. De ‘zelfstandigheid’ van de kerkbesturen, een erfenis uit de eerste helft van de negentiende eeuw, werd sterk gereduceerd na 1935 en na 1945 nog verder.

*Tabel 4.2: de verschuiving van de rol van de actoren in het bouwproces*

| <b>Fasering<br/>Bouwproces</b> | 1795 – 1875                  | 1875 – 1935     | 1935 – 1965              |
|--------------------------------|------------------------------|-----------------|--------------------------|
| <b>Initiatief</b>              | Parochie                     | Parochie/bisdom | Bisdom/parochie          |
| <b>Grondverwerving</b>         | Parochie                     | Parochie        | Bisdom/parochie          |
| <b>Ontwerp</b>                 | Parochie/Rijk                | Parochie/bisdom | Bisdom/parochie          |
| <b>Financiering</b>            | Parochie/Rijk /<br>Provincie | Parochie/bisdom | Bisdom/Parochie/<br>Rijk |
| <b>Uitvoering</b>              | Parochie/Rijk                | Parochie/bisdom | Bisdom/parochie          |

Bron: hoofdstukken 1,2 en 3

In het vierde deel van ieder hoofdstuk, de macroanalyse, kon een beeld worden geschetst van de veranderingen waarmee de verschillende actoren in de loop der tijd te maken kregen bij de financiering van de bouwprocessen. De financiering van de katholieke kerkbouw bleek vanaf het begin van de onderzoeksperiode, het jaar 1795, problemen op te leveren, vooral als gevolg van historische factoren. Aan het begin van de negentiende eeuw hadden bijna alle katholieke kerkbesturen in het aartsbischoppelijk gebied Holland en Zeeland te maken met een structureel gebrek aan eigen vermogen. Bij gebrek

aan een goed functionerend kredietsysteem en teruglopende subsidies van de overheid, financierden zij hun kerkbouwprocessen in toenemende mate via een informeel katholiek financieel netwerk. In deze dissertatie is daarvoor de term kredietcircuit gebruikt. De kern van dit circuit werd gevormd door een aantal commissionairs van katholieke huize die werkzaam waren op of rond de Amsterdamse Effectenbeurs, toen het centrum van de Nederlandse financiële wereld. Terwijl parochiebesturen doorgaans het initiatief namen tot bouwprocessen, behielden de aarts priesters en later de bisschop van Haarlem op grond van het kerkelijk recht het toezicht op de financiering van het bouwproces. Via het kredietcircuit kwamen katholieke kerkbesturen terecht bij rijke katholieken. De verlening van kerkelijk krediet was letterlijk 'een goede zaak'. De katholieke kerkbouw werd 'verzuild' gefinancierd.

### Financiering en ideologie

Lange tijd werd de illusie gekoesterd dat de financiering van de kerkbouw een grote gezamenlijke inspanning was waarbij alle katholieken waren betrokken. 'Grote kapitalen werden voor het bouwen en verbouwen van de kerken gevorderd. Het bedrag is niet onder cijfers te brengen. Vooral het bisdom van Haarlem, waar de uitbreiding van steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag voortdurend nieuwe kerken vorderde, zag zich tot enorme uitgaven genoodzaakt. In 1891 was daar de kerkeschuld, die in 1884 f 6,5 miljoen bedroeg, gestegen tot f 8 miljoen. En van waar kwamen deze kapitalen? Van de gefortuneerde koopman, die offervaardig zijn brandkast ont-sloot, van de neringdoende burger, wiens banklade enig saldo aanwees, van de landbouwer, die een tiende en meer van zijn oogst offerde, van de kleine luiden, die grootmoedig hun spaarpennningen aanboden.'<sup>1</sup>

Het is de vraag of er in het bisdom Haarlem ooit sprake was van een dergelijke gezamenlijke financiële krachtsinspanning.

Toen aan het eind van de negentiende eeuw het bisdom Haarlem langzaam doordrongen raakte van het feit dat de snelle verstedelijking negatieve gevolgen had voor de intensiteit van de godsdienstbeleving van veel pas gemigreerde katholieken, reageerden de bisschoppen met de oprichting van nieuwe parochies. Vooral tijdens het episcopaat van bisschop A.J. Callier (1903 – 1928) gebeurde dat op grote schaal. De nieuwe parochies waren echter gedwongen geheel zelfvoorzienend te zijn, ook in financieel opzicht. Om een infrastructuur voor het geloofsleven in te richten, moesten de kerkbesturen steeds vaker een beroep doen op vreemd vermogen. Terwijl de bisschoppen van Haarlem wel met enige regelmaat hun zorg uitspraken over de stijging van

1 Meijer, G.A., 'Het Nederlands episcopaat' in: *Het Katholieke Nederland 1813 - 1913*, deel 1, 80 - 81.

de cumulatieve schuldpositie van de parochies, was het bisdom niet in staat daartegen iets te ondernemen. Daarvoor beschikte het bisdom noch over de staf, noch over de financiële middelen. De bisschoppen van Haarlem moesten accepteren dat hun toezichthoudende taak ondergeschikt raakte aan hun taak op het gebied van de zielzorg.

Zo ontstond het 'Haarlemse model'. Onder druk van de snelle groei van het aantal katholieken in de stedelijke parochies werden bouwprocessen gefinancierd op een onorthodoxe manier. Ter wille van het zielenheil van de stedelijke katholieken. De rol van vreemd vermogen werd daarbij steeds belangrijker. Dat was vooral het geval de periode na 1915, toen het aantal kerkelijke bouwprocessen sterk toenam. Als gevolg van de toename van de bouwkosten na afloop van de Eerste Wereldoorlog nam de omvang van de bedragen gemoeid met de financiering van de bouwprocessen toe. Rond 1930 bereikte het systeem van financiering met behulp van kerkelijk krediet zijn grenzen. Onder invloed van de voortdurende stijging van het aantal katholieken, hadden veel, vooral stedelijke, parochies in het bisdom Haarlem de financiële draagkracht van de parochianen overschat. Toen de economische crisis toesloeg, liepen niet alleen de inkomsten van veel parochianen maar ook die van kerkbesturen snel terug. Omdat de lasten gelijk bleven, zagen steeds meer kerkbesturen zich gedwongen de bisschop te melden dat zij niet aan hun verplichtingen konden voldoen. De financiering van het bouwproces werd in dienst gesteld van de realisering van ideologische doelen.

In 1933 bleek de omvang van de schuldenproblematiek in enkele tientallen parochies in het bisdom Haarlem zodanig groot dat deze niet in staat waren op eigen kracht de schulden te saneren. Mede als gevolg van de negatieve publiciteit rond klachten van gedupeerde (katholieke) beleggers, zag het bisdom Haarlem zich gedwongen de regie van de schuldsanering ter hand te nemen. Terwijl de bisschoppen van Haarlem in geloofszaken vanzelfsprekend een leidende rol hadden gespeeld, hadden ze in financiële aangelegenheden vertrouwd op een informele vorm van toezicht via de dekens en via signalen uit het kredietcircuit. In 1935 voldeed dat ouderwetse systeem niet meer. De bakens werden verzet en de regels werden veranderd. Professionele accountantsbureaus werden ingeschakeld voor het toezicht op de boeken. Het bisdom nam ook in financiële zaken het primaat in het bouwproces over van de parochies.

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog moest onder sterk gewijzigde omstandigheden de wederopbouw van de kerkelijke infrastructuur ter hand worden genomen. Die periode werd gekenmerkt door een zelfde combinatie van factoren als de periode na afloop van de Eerste Wereldoorlog. Een snelle stijging van het aantal katholieken en nieuwe parochies in stedelijke gebieden, een sterke stijging van de bouwkosten en een grote behoefte aan kapitaal ten behoeve van de financiering van kerkelijke bouwprocessen. Bovendien

was een achterstand ontstaan, omdat de groei van het aantal katholieken was doorgegaan, terwijl na 1935 niet alleen minder, maar vooral kleinere en goedkopere kerken waren gebouwd. Voorziening in de behoeften van de katholieke bevolking van het grootste bisdom van de Nederlandse kerkprovincie maakte een strakke regie noodzakelijk. Geleidelijk trachtten de bisdommen een nieuwe manier van werken te ontwikkelen. Met behulp van wetenschappelijk onderzoek door het KASKI, de politieke connecties van de ICvO en de praktische planning door de situeringscommissie werd beter dan voorheen geïnventariseerd waar kerkbouw noodzakelijk was. Het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem speelde een centrale rol bij de financiering. De periode na 1945 kan worden gekenschetst als een structuurovergang voor de Nederlandse kerkprovincie, waarbij het bisdom Haarlem een voortrekkersrol speelde.

Net als in de jaren twintig en dertig speelde het gebrek aan fondsen het bisdom Haarlem en na 1956 de bisdommen Haarlem en Rotterdam parten. Opnieuw prevaleerden ideologische boven de financiële doelen. Onder invloed van de angst voor het verlies van katholieke zielen deed het bisdom Haarlem een laatste wanhoopspoging kerken zo dicht mogelijk bij de katholieken in hun nieuwe wijken te brengen. Daardoor bleef ook gedurende het laatste deel van de onderzoeksperiode een beroep op vreemd vermogen onontbeerlijk voor de financiering van kerkelijke bouwprocessen.

In de macroanalyse is uitgelegd hoe de kredietverlening werkte en welke sterke en zwakke punten dit systeem kende. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog werden de banden met de overheid aangehaald. Financiële redenen hebben daarbij een belangrijke rol gespeeld. Geleidelijk werd duidelijk dat de combinatie van de twee taken, het herstel van de verwoeste kerken en de financiering van de nieuwbouw van kerken in de nieuwe wijken een te grote opgave was voor de gezamenlijke kerkgenootschappen. Tenminste onder de voorwaarden die zij zelf daarbij hanteerden. Vanwege de brede maatschappelijke steun voor het standpunt van de kerkgenootschappen, werd de campagne van de gezamenlijke kerkgenootschappen bekroond met de Wet Premie Kerkenbouw in november 1962. Dat betekende evenwel niet een einde van de financiële problemen voor het katholieke kerkgenootschap. Pas toen de noodzaak tot de financiering van nieuwe kerkbouwprocessen vanaf het midden van de jaren zestig begon af te nemen, konden de economen van de bisdommen rustiger ademen. In tabel 4.3, waarin de informatie is verwerkt van de tabellen 1.30, 2. 25 en 3.32 is verwerkt, wordt geïllustreerd hoe de financiering van kerkelijke bouwprocessen is verschoven gedurende de onderzoeksperiode.

### Waar kwam het geld voor de kerkbouw vandaan?

Van de gelovigen, uiteraard. Dat betekende echter niet dat kerkbouwprocessen werden gefinancierd met inkomsten uit kerkelijk vermogen, zoals wel wordt verondersteld. Daarvoor bleken de vermogens van de meeste parochies in het bisdom Haarlem te klein. Terwijl parochies in landelijke gebieden na verloop van tijd wel in staat waren een deel van de inkomsten uit vermogen te genereren, bleken de meeste stedelijke parochies daartoe niet in staat. Evenmin bleek het Vaticaan in staat een bijdrage te bieden.

*Tabel 4.3 de financiering van de katholieke kerkbouw in het aartsbisdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 - 1965*

| Periode   | 1795 – 1875 | 1875 – 1935 | 1935 - 1965 |
|-----------|-------------|-------------|-------------|
| EV        | 45%         | 35%         | 20%         |
| VV        | 47%         | 65%         | 65%         |
| Subsidies | 8%          | 0%          | 15%         |
| Totaal    | 100%        | 100%        | 100%        |

Bron: tabellen 1.30, 2.25 en 3.30

De belangrijkste bron van inkomsten van de meeste stedelijke parochies bestond uit de liefdegaven van de gelovigen. Die kasstroom zwol onder invloed van de stijging van het aantal katholieken, de verzuiling en de stijging van de welvaart gestaag aan tot de periode van de economische crisis in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Aangezien het grootste deel van de gelovigen niet rijk was en regelmatig te lijden had van conjuncturele tegenvallers, hebben de meeste parochies daar ook de gevolgen van ondervonden. Dat bleek tijdens de landbouwcrisis van 1849, in de periode rond 1892 en vooral tijdens de grote depressie van de jaren dertig van de twintigste eeuw.

Wanneer een bouwproces moest worden gefinancierd, werd een beroep gedaan op buitengewone bronnen van inkomsten. Dan bleek vaak dat er een kring van rijke parochianen bestond die in staat en bereid waren verbazingwekkend grote bedragen te geven. Desondanks werden de meeste bouwprocessen (voor een deel) gefinancierd met vreemd vermogen. De rente en aflossing werden betaald uit de kasstroom van de parochie, die werd gevormd door het 'levende geld'. In essentie was dat een heel moderne manier van financiering. Op die manier konden parochies zielzorg bieden en geleidelijk enig vermogen opbouwen in de vorm van onroerend goed.

Voor een antwoord op de vraag naar de herkomst van het geld waarmee de kerken in het bisdom Haarlem werden gefinancierd, is een antwoord op de

vraag of de kerk 'rijk' is weinig zinvol. Rijkdom is in veel opzichten een 'armoedig' begrip. Informatie over de financiële toestand, de offerbereidheid van de gelovigen en vooral de omvang van de kasstroom is daarbij van veel groter belang.

De financiering van een parochieel bouwproces was lange tijd vooral een plaatselijke zaak. Zoals in meerdere gevallen werd geïllustreerd, maakte de pastoor op basis van gegevens over de kasstroom een berekening van de leencapaciteit van zijn parochie. Daarbij werden zijn ambities tot 1871 beperkt door de controle van het college van Gedeputeerde Staten van de provincies. Nadat een eind was gekomen aan die controle, veranderde het beleid onder invloed van de 'nood der zielen'. Parochies konden met en zonder instemming van het bisdom steeds grotere bedragen aan vreemd vermogen opnemen.

### **Was het gebruik van kerkelijk krediet noodzakelijk?**

Hoeveel kerken zou het bisdom Haarlem nu tellen wanneer geen gebruik was gemaakt van financiering met kerkelijk krediet? Het antwoord op die vraag is uiteraard speculatief. Waarschijnlijk zou het aantal kerken in het bisdom Haarlem veel kleiner zijn dan nu. Het merendeel van de kerken zou bovendien kleiner zijn en het aantal kapellen en noodkerken groter. Database 1 bevat enkele voorbeelden van parochies waar de noodkerken om financiële redenen nooit werden vervangen door definitieve kerken. Zonder het gebruik van vreemd vermogen zou dat waarschijnlijk in veel meer parochies het geval zijn geweest. De kans is bovendien groot dat de ontwikkeling van de kerkelijke architectuur veel minder gevarieerd zou zijn verlopen wanneer geen gebruik was gemaakt van kerkelijk krediet. Het aantal neogotische of neoromaanse kerken in het bisdom Haarlem zou waarschijnlijk aanzienlijk kleiner zijn dan nu het geval is. De schattingen van tabel 4.3 tonen dat naarmate de tijd voortschreed, steeds meer vreemd vermogen moest worden aangetrokken voor de financiering van kerkelijke bouwprocessen. Daarbij ging het om een omvangrijke investering. Wanneer de schattingen van tabel 3 worden vertaald naar huidige bedragen dan zou kunnen worden gesteld dat met de financiering van de kerkbouw in totaal een bedrag van ongeveer € 3 miljard gemoeid is geweest.<sup>2</sup> Dat is een heel ruwe schatting. In dat bedrag zijn niet verwerkt de kosten gemoeid met de inrichting van kerken, de

2 Daarbij werd de volgende methode gebruikt: van een aantal kerkgebouwen genoemd in tabel 2 werd het verschil tussen de kosten van het oorspronkelijke bouwproces en de huidige verzekerde waarde gebruikt als manier om een schatting te maken van de huidige kosten.

kosten van de bouw van katholieke scholen, ziekenhuizen en andere maatschappelijke voorzieningen. Wellicht zal het in de toekomst ooit mogelijk zijn een nauwkeuriger schatting te maken van de kosten die waren gemoeid met de opbouw van de katholieke zuil.

Gezien de geringe omvang van het eigen vermogen van de meeste parochies die na de Tweede Wereldoorlog werden opgericht, kan worden gesteld dat het merendeel van die parochies zonder gebruik van vreemd vermogen nooit een eigen kerk had gekregen. Het financiële draagvlak binnen de parochies was daarvoor te klein. In de loop van de jaren vijftig nam het verder af door de snelle terugloop van het aantal actieve gelovigen.

Het gebruik van vreemd vermogen heeft het voortschrijdende proces van ontkerkelijking in het bisdom Haarlem waarschijnlijk niet zozeer vertraagd als wel minder zichtbaar gemaakt.

### **Was het bisdom Haarlem uniek?**

Geenszins. Wel blijkt uit het bestudeerde materiaal dat het bisdom Haarlem als eerste bisdom in de Nederlandse kerkprovincie te maken kreeg met de moderne tijd. Vanaf het begin van de twintigste eeuw veranderde het leven van veel katholieken in het bisdom Haarlem zodanig dat de geloofsbeleving van de katholieken minder intens werd. Het bisdom Haarlem was in dat opzicht een voorloper op de andere bisdommen. Na de Tweede Wereldoorlog probeerde men in het bisdom Haarlem de kerk dichter bij de mensen te brengen ten koste van grote financiële inspanningen. De kerkenbouwzondag die in 1950 werd geïnitieerd door bisschop Huibers, werd in 1960 overgenomen in de rest van de Nederlandse kerkprovincie. In zijn persconferentie ter gelegenheid van kerkenbouwzondag 1961 stelde kardinaal Alfrink dat de problemen die het bisdom Haarlem had met de financiering van de kerkbouw, ook in andere bisdommen voelbaar waren geworden.

Wellicht dat als gevolg van deze studie naar de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem ooit een vervolg krijgt in een nadere bestudering van de financiering van kerkelijke bouwactiviteiten in andere bisdommen. In het begin van de jaren zestig bleek dat ook in de andere bisdommen het draagvlak voor de financiering van kerkbouw naar behoefte te klein was geworden en dat op steeds grote schaal moest worden gewerkt met steeds meer vreemd vermogen. Het is de tragiek van de historische ontwikkeling dat ondanks de inzet van heel veel geld in het bisdom Haarlem en de Nederlandse kerkprovincie de kerk wel dicht bij de gelovigen kon worden gebracht, maar de gelovigen niet dicht bij de kerk.



## ALGEMENE TABELLEN EN GRAFIEKEN

**Toelichting bij Tabel 1: de aantallen kerken gebouwd in het aartspriesterschap Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem gedurende de periode 1795 – 1965.**

Een belangrijk doel van dit onderzoek was een beeld te verschaffen van de omvang van de investering die was gemoeid met de uitvoering van kerkelijke bouwprocessen in het bisdom Haarlem in de periode 1795 – 1965. Belangrijk daarvoor was een telling van het aantal bouwprocessen zoals opgenomen in tabel 1.

De cijfers van deze tabel zijn afkomstig van de informatie die werd verzameld in database 2. Een toelichting op de methode die werd gebruikt, is te vinden in 1.1.4, de aanmaak van de databases. De presentatie van de cijfers op deze manier, maakt een beeld mogelijk van de dynamiek van de kerkbouw in de verschillende perioden.

*Tabel 1: het aantal bouwprocessen in de periode 1795 - 1965*

|             | Bouw-<br>processen<br>(totaal) | Nieuwbouw-<br>processen | Nood-<br>kerken | Overig |
|-------------|--------------------------------|-------------------------|-----------------|--------|
| 1795 - 1805 | 19                             | 17                      | 0               | 2      |
| 1805 - 1815 | 19                             | 12                      | 0               | 7      |
| 1815 - 1825 | 38                             | 16                      | 0               | 22     |
| 1825 - 1835 | 47                             | 16                      | 1               | 30     |
| 1835 - 1845 | 55                             | 26                      | 2               | 27     |
| 1845 - 1855 | 44                             | 23                      | 6               | 15     |
| 1855 - 1865 | 54                             | 37                      | 0               | 17     |
| 1865 - 1875 | 62                             | 38                      | 11              | 13     |
|             | 338                            | 185                     | 20              | 133    |
| 1875 - 1885 | 55                             | 32                      | 6               | 17     |
| 1885 - 1895 | 58                             | 39                      | 3               | 16     |
| 1895 - 1905 | 59                             | 32                      | 8               | 19     |
| 1905 - 1915 | 60                             | 30                      | 9               | 21     |
| 1915 - 1925 | 65                             | 25                      | 24              | 16     |
| 1925 - 1935 | 110                            | 70                      | 13              | 27     |
|             | 407                            | 228                     | 63              | 116    |
| 1935 - 1945 | 29                             | 11                      | 3               | 15     |
| 1945 - 1955 | 68                             | 24                      | 21              | 23     |
| 1955 - 1965 | 146                            | 62                      | 45              | 39     |
|             | 243                            | 97                      | 69              | 77     |
| Totaal      | 988                            | 510                     | 152             | 326    |

**Toelichting bij Tabel 2: schattingen van de bedragen gemoeid met de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem gedurende de periode 1795 – 1965.**

De informatie in deze tabel is de neerslag van alle financiële informatie die te vinden is aan het begin van iedere bouwprocesbeschrijving. Aan de hand van deze informatie kan de lezer zich in korte tijd een beeld vormen van de financiële problematiek en de bedragen gemoeid met de bouw van een bepaalde kerk.

Tabel 2: *het financieringsschema; de samenvatting van de microanalyse (Bedragen in duizenden guldens)*

| Statie/Parochie  | Plaats           | Periode | Grond           | 1      | 2      | 3             | 4    | 5      | 6             | 7  | 8   | 9    | 10            | 11   | 12             |
|------------------|------------------|---------|-----------------|--------|--------|---------------|------|--------|---------------|----|-----|------|---------------|------|----------------|
|                  |                  |         | Bouw-<br>kosten | e v    | v v    | lening-<br>en | v v  | oblig. | sub-<br>sidie | %  | e v | v v  | sub-<br>sidie | comm | schuld<br>/100 |
| H. Willibrordus  | Amsterdam        | 1795    | 16              | 44     | 60     | 28            | 32   | 0      | 0             | 0  | 46  | 54   | 0             | 1500 | 21             |
| H. Willibrordus  | Bergschenhoek    | 1832    | 0               | 19     | 19     | 1             | 12   | 0      | 6             | 5  | 5   | 63   | 32            | 550  | 21             |
| H. Jacobus       | Schipluiden      | 1839    | 0               | 30     | 30     | 9,5           | 14   | 0      | 6,5           | 32 | 47  | 22   | 22            | 500  | 28             |
| H. Nicolaas      | Edam             | 1846    | 4,5             | 62,4   | 66,9   | 38,4          | 0    | 8      | 16            | 57 | 12  | 24   | 24            | 1000 | 8              |
| H. Petrus banden | Roelofarendsveen | 1853    | 0               | 62,1   | 62,1   | 27,1          | 0    | 35     | 0             | 44 | 56  | 0    | 1100          | 32   |                |
| OLV Visitatie    | Schiedam         | 1857    | 6               | 174    | 180    | 55            | 0    | 115    | 0             | 31 | 64  | 0    | 1900          | 61   |                |
| H. Nicolaas      | Nieuwveen        | 1866    | 0               | 44     | 44     | 25            | 18,1 | 0      | 0             | 57 | 41  | 0    | 300           | 0    |                |
| Totaal           |                  |         | 26,5            | 435,5  | 462    | 184           | 76,1 | 158    | 28,5          | 38 | 44  | 11.1 | 6850          | 23   |                |
| H. Werenfridus   | Wervershoof      | 1876    | 0               | 159    | 159    | 80            | 0    | 79     | 0             | 50 | 50  | 0    | 1100          | 72   |                |
| H.H. Nicolaas    | Amsterdam        | 1883    | 10              | 177,6  | 187,6  | 77,6          | 0    | 100    | 0             | 41 | 53  | 0    | 4000          | 25   |                |
| H. Agnes         | Den Haag         | 1901    | 25              | 183    | 208    | 10            | 0    | 173    | 0             | 5  | 83  | 0    | 1500          | 115  |                |
| H. Bavo          | Haarlem          | 1895    | 60              | 468    | 528    | 258,5         | 0    | 269,5  | 0             | 49 | 51  | 0    | nvt           | nvt  |                |
|                  | fase 2           | 1902    | 0               | 500    | 500    | 200           | 0    | 339,7  | 0             | 40 | 68  | 0    | nvt           | nvt  |                |
|                  | fase 3           | 1928    | 0               | 400    | 400    | 120           | 0    | 280    | 0             | 30 | 70  | 0    | nvt           | nvt  |                |
| H. Familie       | Den Haag         | 1920    | 58              | 717,3  | 773,3  | 90            | 0    | 627,3  | 0             | 12 | 81  | 0    | 3000          | 209  |                |
| H. Familie       | Heerhugowaard    | 1922    | 0               | 145    | 145    | 10            | 0    | 135    | 0             | 7  | 93  | 0    | 1600          | 84   |                |
| Totaal           |                  |         | 153             | 2749,9 | 2900,9 | 846,1         | 0    | 2003,5 | 0             | 29 | 69  | 0    | 11200         | 179  |                |

| Statie/Parochie     | Plaats    | Periode | 1     | 2               | 3                         | 4   | 5                    | 6             | 7             | 8        | 9        | 10                 | 11    | 12             |
|---------------------|-----------|---------|-------|-----------------|---------------------------|-----|----------------------|---------------|---------------|----------|----------|--------------------|-------|----------------|
|                     |           |         | Grond | Bouw-<br>kosten | Totaal<br>bouw-<br>kosten | e v | v v<br>lening-<br>en | v v<br>oblig. | sub-<br>sidie | e v<br>% | v v<br>% | sub-<br>sidie<br>% | comm  | schuld<br>/100 |
| OLV Altijd Bijstand | Rotterdam | 1952    | 74,2  | 789,4           | 863,8                     | 92  | 0                    | 266,2         | 505,6         | 11       | 31       | 59                 | 5000  | 53             |
| H. Catharina        | Amsterdam | 1954    | 100   | 832,7           | 932,7                     | 20  | 0                    | 812,7         | 32            | 2        | 87       | 3                  | 4500  | 180            |
| OLV OO              | Rotterdam | 1955    | 116,7 | 1072,8          | 1.189                     | 10  |                      | 600           | 598           | 0        | 50       | 50                 | 4500  | 133            |
| H. Bavo             | Rotterdam | 1955    | 117,6 | 882,3           | 1.000                     | 10  |                      | 500           | 500           | 0        | 50       | 50                 | 4700  | 106            |
| Goede Herder        | Voorburg  | 1957    | 163   | 749,5           | 913                       | 30  |                      | 760           | 70            | 3        | 90       | 7                  | 4800  | 158            |
| H. Jozef            | Wassenaar | 1962    | 120   | 829,9           | 950                       | 468 |                      | 482           |               | 49       | 51       | 0                  | 4300  | 112            |
| Totaal              |           |         | 691,5 | 5156,6          | 5848                      | 630 | 0                    | 5423,9        | 1705,6        | 11       | 93       | 29                 | 39000 | 139            |

**Toelichting bij Tabel 3: schattingen van de bedragen gemoeid met de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem gedurende de periode 1795 – 1965.**

Een belangrijk onderdeel van dit onderzoek was de poging een beeld te verschaffen van de omvang van de investering die was gemoeid met de uitvoering van kerkelijke bouwprocessen in het bisdom Haarlem in de periode 1795 – 1965. Een eerste belangrijke voorwaarde voor de samenstelling van een dergelijk overzicht was een telling van het aantal bouwprocessen zoals opgenomen in tabel 1.

Bij de schatting van de gemiddelde kosten van nieuwbouw is onder andere de informatie uit de microanalyse betrokken die in tabel 2 werd gepresenteerd. Daarbij is ook rekening gehouden met het feit dat de kosten gemoeid met bouwprocessen op het platteland gemiddeld genomen lager uitvielen dan in stedelijke gebieden. Bovendien werden gedurende de gehele periode meer kerken gebouwd op het platteland dan in de steden. (zie de tabellen 1.9, 2.2 en 3.2)

Bij de schatting van de kosten gemoeid met de bouw van noodkerken en bouwprocessen van andere aard is een andere procedure gevolgd. Uit de beschrijving in kolom 5 van database 2 blijkt dat deze bouwprocessen vaak verbeteringen of uitbreidingen betroffen van bestaande kerken. Op grond van de beschrijving van de bouwwerkzaamheden in database 2 heb ik de schatting gemaakt dat met de kosten van deze bouwprocessen gemiddeld een kwart was gemoeid van de kosten van nieuwbouw

Op basis van de informatie uit de microanalyse en andere beschikbare informatie is vervolgens een schatting tot stand gekomen van de ontwikkeling van de gemiddelde kosten gemoeid met kerkelijke bouwprocessen. Belangrijk daarbij was het onderzoek dat in 1942 werd uitgevoerd op verzoek van het ministerie van Financiën naar de kosten van kerkbouw in het bisdom Haarlem.<sup>1</sup> Voor dat onderzoek werden de kosten van 25 bouwprocessen uit de periode 1922 – 1939 in kaart gebracht. De bouwkosten in de stad Rotterdam waren het hoogst met een gemiddelde van f 387.000,- per kerk. Met de bouw van acht kerken in enkele andere steden in het bisdom Haarlem tussen 1925 en 1935 was een bedrag gemoeid van f 257.000,- terwijl met de bouw van tien kleinere kerken tussen 1928 en 1939 een bedrag van f 109.000,- was gemoeid. Middeling van deze drie gemiddelden levert een bedrag op van f 251.000,-. Dat bedrag is gebruikt als ijkpunt voor de schattingen van tabel 3.

Helaas bleek het (nog) niet mogelijk een schatting te maken van de verhouding tussen historische en huidige prijzen. Graag had ik een grafiek bijgevoegd met daarin de ontwikkeling van de bouw prijzen zodat de lezer zich een beeld had kunnen vormen van de huidige omvang van een historisch bedrag.

1 Zie tabel 3.6.

Tabel 3: een schatting van de bedragen gemocid met de financiering van de kutholieke kerkbouw in de periode 1795 - 1965

| 1                | 2                          | 3  | 4  | 5                       | 6   | 7  |
|------------------|----------------------------|--|--|-------------------------|---|--|
|                  | Aantal<br>nieuwe<br>kerken | Gemiddeld<br>geschat bedrag<br>(guldens) | Totaal<br>geschat bedrag<br>(in guldens) | Andere<br>bouwprocessen | Gemiddeld<br>geschat<br>bedrag (in guldens) | Totaal geschat<br>bedrag<br>(in guldens) |
|                  |                            |  |  |                         |   | Totaal<br>generaal<br>(in guldens)       |
| 1795 - 1805      | 17                         | 35.000,-                                 | 595.000,-                                | 2                       | 8.750,-                                     | 17.500,-                                 |
| 1805 - 1815      | 12                         | 35.000,-                                 | 420.000,-                                | 7                       | 8.750,-                                     | 61.250,-                                 |
| 1815 - 1825      | 16                         | 40.000,-                                 | 640.000,-                                | 22                      | 10.000,-                                    | 220.000,-                                |
| 1825 - 1835      | 16                         | 40.000,-                                 | 640.000,-                                | 31                      | 10.000,-                                    | 310.000,-                                |
| 1835 - 1845      | 26                         | 45.000,-                                 | 1.170.000,-                              | 29                      | 11.250,-                                    | 326.250,-                                |
| 1845 - 1855      | 23                         | 50.000,-                                 | 1.150.000,-                              | 21                      | 12.500,-                                    | 262.500,-                                |
| 1855 - 1865      | 37                         | 60.000,-                                 | 2.220.000,-                              | 17                      | 15.000,-                                    | 255.000,-                                |
| 1865 - 1875      | 38                         | 70.000,-                                 | 2.660.000,-                              | 24                      | 17.500,-                                    | 420.000,-                                |
| Totaal periode 1 | 185                        | 51.324,-                                 | 9.495.000,-                              | 153                     | 12.239,-                                    | 1.872.500,-                              |
| 1875 - 1885      | 32                         | 80.000,-                                 | 2.560.000,-                              | 23                      | 20.000,-                                    | 460.000,-                                |
| 1885 - 1895      | 39                         | 90.000,-                                 | 3.510.000,-                              | 19                      | 22.500,-                                    | 427.500,-                                |
| 1895 - 1905      | 32                         | 100.000,-                                | 3.200.000,-                              | 27                      | 25.000,-                                    | 675.000,-                                |
| 1905 - 1915      | 30                         | 110.000,-                                | 3.300.000,-                              | 30                      | 27.250,-                                    | 817.500,-                                |
| 1915 - 1925      | 25                         | 175.000,-                                | 4.375.000,-                              | 40                      | 43.750,-                                    | 1.750.000,-                              |
| 1925 - 1935      | 70                         | 250.000,-                                | 17.500.000,-                             | 40                      | 62.500,-                                    | 2.500.000,-                              |
| Totaal periode 2 | 228                        | 151.075,-                                | 34.445.000,-                             | 179                     | 37.039,-                                    | 6.630.000,-                              |
| 1935 - 1945      | 11                         | 275.000,-                                | 3.025.000,-                              | 18                      | 68.750,-                                    | 1.237.500,-                              |
| 1945 - 1955      | 24                         | 450.000,-                                | 10.800.000,-                             | 44                      | 112.500,-                                   | 4.950.000,-                              |
| 1955 - 1965      | 62                         | 800.000,-                                | 49.600.000,-                             | 84                      | 200.000,-                                   | 16.800.000,-                             |
| Totaal periode 3 | 97                         | 653.866,-                                | 63.425.000,-                             | 146                     | 157.449,-                                   | 22.987.500,-                             |
| Totaal generaal  | 510                        | 209.265,-                                | 107.365.000,-                            | 478                     | 65.879,-                                    | 31.490.000,-                             |
|                  |                            |  |  |                         |   | 138.855.000,-                            |



**Toelichting bij tabel 4 en grafiek 2: de ontwikkeling van het aantal katholieken en communicanten in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland, het aartsbischopdom Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem in de periode 1795 – 1965**

Voor zover mij bekend, bestaat er geen overzicht van de ontwikkeling van het aantal katholieken in het bisdom Haarlem en zijn voorgangers. Een dergelijk overzicht moest worden samengesteld op basis van verschillende bronnen.

1. Het CBS en zijn voorgangers hebben in de volkstellingen in de periode 1809 – 1960 cijfers verzameld over het aantal katholieken in de provincies Noord – Holland, Zuid - Holland en Zeeland. Dat is de blauwe lijn in grafiek 2.

Voor de periode 1809 – 1839 werd gebruik gemaakt van J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome – Reformatie*, 292 – 294.

Voor de periode 1849 – 1960 werd gebruik gemaakt van de volgende bronnen:

CBS, *Bijdragen tot de statistiek van Nederland, Nieuwe volgrees nummer 184*, Inleiding tot de uitkomsten der negende Algemene Tienjaarlijkse Volkstelling (Den Haag 1913)

CBS, *Statistiek van Nederland*, nummer 361, 42 Volkstelling van 31 december 1920, kerkelijke gezindte (Den Haag 1922)

CBS, *Statistiek van Nederland*, Volkstelling 31 december 1930, deel III, kerkelijke gezindte (Den Haag 1933) 42 – 43.

CBS, *Twaalfde Volkstelling annex woningtelling 31 mei 1947*, serie B: Voor naamste cijfers per gemeente, deel 5: kerkelijke gezindte

CBS, *Dertiende Volkstelling 31 mei 1960*, deel 7: kerkelijke gezindte, B. voor naamste cijfers per gemeente (Zeist 1963)

2. Aangezien het gebied van het aartsbischopdom Holland en Zeeland en het latere bisdom Haarlem niet geheel overeenkwam met de provinciale indeling heb ik ook getracht cijfers te vinden betreffende het aantal katholieken en communicanten in deze kerkelijke gebieden. De cijfers (de rode lijn in grafiek 2) die de aartsbischop H. F. ten Hulscher verzamelde in 1807 gaven al een eerste indicatie van de ontwikkeling van het aantal katholieken en communicanten.

Verschiedende katholieke bronnen bevatten cijfers over de aantallen katholieken en communicanten:

‘Alfabetische naamlijst der kerkelijke gemeenten (parochiën) en kerken in et bisdom Haarlem, aanwijzende het dekenaat, waartoe iedere gemeente behoort, alsook het getal der communicanten, dat der dienstdoende geestelijken en het bedrag der aan hunne betrekking verbonden Rijksjaarwedden, mitsgaders andere bijzonderheden, opgemaakt onder dagtekening van den

1 en juli 1856' in: *Handboekje voor de Zaken der Roomsche Katholijken Eeredienst* 11 (1857) 65 – 82.

'Summa totius diocesis Harlemensis' in: *Neerlandia Catholica* (Utrecht 1888) 71 – 135

'Het bisdom van Haatlem, enige cijfers' in *Sint Bavo* 20 (1917) 505 – 506

'Het bisdom Haarlem in 1925' in *Sint Bavo* 29 (1926) 406 – 407

'Statistiek van het bisdom Haarlem 1927 – 1928' in *Sint Bavo* 32 (1929) 265

'Statistiek van het bisdom Haarlem 1927 – 1929' in *Sint Bavo* 33 (1930) 242 – 243.

'Statistiek van het bisdom Haarlem 1936 – 1937' in *Sint Bavo* 41 (1938) 172 – 173

'De nieuwe Nederlandse bisdommen' in: *Katholiek Archief* 10 (1955) 1225 – 1226.

*Tabel 4: het aantal katholieken en communicanten in het aartsbischepstelschap Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem 1809 - 1960*

|      | Provincies<br>NH, ZH en Z | Bisdom<br>Haarlem | Aantal<br>communicanten |
|------|---------------------------|-------------------|-------------------------|
| 1807 |                           | 194.149           | 125.436                 |
| 1809 | 213.474                   | 200.000           | 130.000                 |
| 1829 | 265.039                   | 228.979           | 135.000                 |
| 1839 | 291.482                   | 252.559           | 142.000                 |
| 1849 | 312.899                   | 250.000           | 165.000                 |
| 1852 | 318.000                   | 250.884           | 167.236                 |
| 1859 | 336.014                   | 293.020           | 220.000                 |
| 1869 | 369.285                   | 323.238           | 260.000                 |
| 1879 | 428.021                   | 379.516           | 297.000                 |
| 1889 | 505.031                   | 454.851           | 310.000                 |
| 1899 | 598.254                   | 543.798           | 380.000                 |
| 1909 | 700.237                   | 637.263           | 410.000                 |
| 1916 | 750.000                   | 633.301           | 448.447                 |
| 1920 | 819.968                   | 756.866           | 460.000                 |
| 1929 | 938.167                   | 862.827           | 558.041                 |
| 1937 | 975.000                   | 972.385           | 634.105                 |
| 1947 | 1.146.340                 | 1.079.255         | 700.000                 |
| 1960 | 1.391.232                 | 1.315.421         | 740.000                 |

**Toelichting bij Tabel 5: een overzicht van de historische kosten van nieuwbouwprocessen op basis van de gegevens van database 1**

De bedragen die in deze tabel zijn verwerkt, zijn afkomstig uit kolom 5 van database 1.

De cijfers zijn op dezelfde manier gerangschikt als in tabel 1, dus per periode van tien jaar.

Hoewel de cijfers betreffende de kosten van een aantal andere bouwprocessen ook beschikbaar zijn, heb ik me in tabel 5 uitsluitend geconcentreerd op de kosten van de nieuwbouwprocessen.

Soms waren die gegevens afkomstig van uitgebreid archiefonderzoek, zoals ten behoeve van de microanalyse, vaak ook waren ze afkomstig uit het literatuuronderzoek dat werd verricht. Het overzicht dat ir. E.H. Kraaijvanger in 1942 maakte voor ir. H.W. Mouton was een verrassende en uiterst welkome vondst.

Zoals aangegeven in de inleiding bij database 1, bleek gedurende de jaren dat werd gewerkt aan de samenstelling van deze database, dat cijfers over de kosten gemoeid met de bouwprocessen niet systematisch waren verzameld. Daarom bleek pas bij de samenstelling van deze tabel dat over sommige perioden veel meer gegevens aanwezig waren in database 1 dan over andere.

*Tabel 5: een overzicht van de historische bouwkosten op basis van de gegevens van database 1*

| <b>Nieuwbouw</b>   |                                   |           |
|--------------------|-----------------------------------|-----------|
| <b>1795 - 1805</b> | Amsterdam Willibrordus b Veste    | 44.025,-  |
|                    | Amsterdam, De Liefde              | 34.733,-  |
|                    | Gem. stedelijk:                   | 39.379,-  |
|                    | Gem. Totaal:                      | 39.379,-  |
| <b>1805 - 1815</b> | Leiden, H. Lodewijk               | 37.000,-  |
|                    | Gem. stedelijk:                   | 37.000,-  |
| <b>1815 - 1825</b> | De Goorn OLV Rozenkrans           | 22.100,-  |
|                    | Gem. landelijk:                   | 22.100,-  |
| <b>1825 - 1835</b> | Rotterdam H. Laurentius           | 150.000,- |
|                    | Rotterdam H. Dominicus            | 200.000,- |
|                    | Bergschenhoek, H. Willibrordus    | 19.000,-  |
|                    | Brielle HH Mart v. Gorcum         | 30.000,-  |
|                    | De Goorn OLV Rozenkrans           | 15.526,-  |
|                    | Hem H. Lucas                      | 19.900,-  |
|                    | Nibbixwoud H. Cunera              | 12.000,-  |
|                    | Gem. stedelijk:                   | 175.000,- |
|                    | Gem. landelijk:                   | 19.285,-  |
|                    | Gem. totaal:                      | 97.143,-  |
| <b>1835 - 1845</b> | Den Helder H.H. Petrus en Paulus  | 29.900,-  |
|                    | Haarlem H. Joseph                 | 56.000,-  |
|                    | Edam H. Nicolaas                  | 62.366,-  |
|                    | Beverwijk H. Agatha               | 33.070,-  |
|                    | Duivendrecht H. Urbanus           | 13.600,-  |
|                    | Haarlemmerliede H. Jac. de Meerd. | 10.700,-  |
|                    | Nibbixwoud H. Cunera              | 11.300,-  |
|                    | Schipluiden, H. Jacobus           | 30.000,-  |
|                    | Spaarnwoude H. Jacobus            | 10.600,-  |
|                    | Warmenhuizen H. Ursula            | 21.100,-  |
|                    | Wassenaar, H. Willibrordus        | 19.126,-  |
|                    | Zaandam H. Bonifacius             | 25.800,-  |
|                    | Zevenhoven, H. Joh. de Doper      | 43.000,-  |

| Nieuwbouw          |                                   |           |
|--------------------|-----------------------------------|-----------|
|                    | Gem. stedelijk:                   | 49.422,-  |
|                    | Gem. landelijk:                   | 21.829,-  |
|                    | Gem. totaal:                      | 35.625,-  |
| <b>1845 - 1855</b> | Krommenie H. Petrus               | 22.600,-  |
|                    | Leimuiden H. Joh. de Doper        | 34.000,-  |
|                    | Lutjebroek H. Nicolaus            | 18.000,-  |
|                    | Spierdijk H. Georgius             | 46.300,-  |
|                    | Veld 't, H. Martinus              | 32.400,-  |
|                    | Westwoud H. Martinus              | 35.600,-  |
|                    | Zandvoort H. Agatha               | 16.950,-  |
|                    | Gem. landelijk:                   | 29.407,-  |
|                    | Gem. stedelijk:                   |           |
|                    | Gem. totaal:                      | 29.407,-  |
| <b>1855 - 1865</b> | Alkmaar H. Laurentius             | 143.265,- |
|                    | Amsterdam OLV OO                  | 164.669,- |
|                    | Rotterdam OLV Onbevl Ontv         | 63.270,-  |
|                    | Rotterdam H. Ant. Abt             | 71.727,-  |
|                    | Schiedam, OLV Visitatie           | 190.121,- |
|                    | Vlissingen, H. Jac. de Meerdere   | 51.591,-  |
|                    | Bodegraven, H. Gallus             | 47.169,-  |
|                    | Castricum H. Pancratius           | 46.500,-  |
|                    | Den Burg H. Joh de Doper          | 27.900,-  |
|                    | Grootebroek H. Joh. de Doper      | 60.082,-  |
|                    | Hoofddorp H. Joh de Doper         | 72.000,-  |
|                    | Hoogwoud H. Johannes Geb.         | 41.400,-  |
|                    | Leimuiden H. Joh. de Doper        | 34.000,-  |
|                    | Lijnden H. Franciscus v. Sales    | 60.822,-  |
|                    | Limmen H. Cornelius               | 24.900,-  |
|                    | Moordrecht H. Joh. Onthoofding    | 20.640,-  |
|                    | Overveen H. Bavo                  | 55.986,-  |
|                    | Purmerend H. Nic. en Cath.        | 50.026,-  |
|                    | De Rijp H. Bonifacius             | 40.968,-  |
|                    | Rijpwetering OLV Geboorte         | 58.581,-  |
|                    | Roelofarendsveen H. Petrus banden | 62.000,-  |
|                    | Tuitjenhorn H. Jac. de Meerdere   | 47.260,-  |
|                    | Ursem H. Bavo                     | 20.000,-  |
|                    | Vogelenzang OLV t. Hemelopn.      | 91.761,-  |
|                    | Volendam H. Vincentius            | 31.960,-  |
|                    | Warmond H. Mathias                | 41.285,-  |

| <b>Nieuwbouw</b>   |                                     |           |
|--------------------|-------------------------------------|-----------|
|                    | Wognum H. Hieronymus                | 30.473,-  |
|                    | t Zand OLV Visitatie                | 29.823,-  |
|                    | Zoeterwoude OLV Onbevl.Ontv.        | 21.227,-  |
|                    | Zwaag H. Martinus                   | 40.473,-  |
|                    | Gem. stedelijk:                     | 114.107,- |
|                    | Gem. landelijk:                     | 44.051,-  |
|                    | Gem. totaal:                        | 79.079,-  |
| <b>1865 - 1875</b> | Alkmaar H. Dominicus                | 97.945,-  |
|                    | Vlaardingenv. Joh. de Doper         | 112.000,- |
|                    | Akersloot H. Jacobus                | 35.000,-  |
|                    | Bergen H.H. Petrus en Paulus        | 18.000,-  |
|                    | Berkel, OLV Geboorte                | 51.170,-  |
|                    | Boskoop H. Joh. de Doper            | 39.365,-  |
|                    | Heiloo H. Willibrordus              | 42.995,-  |
|                    | Hoogwoud H. Joh. Geboorte           | 41.400,-  |
|                    | Naaldwijk H. Adrianus               | 52.000,-  |
|                    | Nieuwveen H. Nicolaas               | 44.693,-  |
|                    | Nieuw-Vennep OLV OO                 | 32.400,-  |
|                    | Nootdorp H. Bartholomeus            | 74.000,-  |
|                    | Oud Ade H. Bavo                     | 40.260,-  |
|                    | Oud Beijerland H. Antonius v. Padua | 19.900,-  |
|                    | Ouderkerk H. Urbanus                | 128.450,- |
|                    | Sassenheim H. Pancratius            | 21.180,-  |
|                    | Stompwijk H. Laurentius             | 69.400,-  |
|                    | Voorschoten H. Laurentius           | 55.225,-  |
|                    | Zuid Zijpe OLV Geboorte             | 18.344,-  |
|                    | Gem. stedelijk:                     | 104.972,- |
|                    | Gem. landelijk:                     | 46.151,-  |
|                    | Gem. totaal:                        | 75.561,-  |
| <b>1875 - 1885</b> | A'dam H.H. Nicolaas + Barbara,      | 149.905,- |
|                    | Den Haag H. Jacobus                 | 500.000,- |
|                    | Leidschendam HH Petrus en Paulus    | 129.800,- |
|                    | Wervershoof H. Werenfridus          | 144.000,- |
|                    | Gem. stedelijk                      | 324.952,- |
|                    | Gem. landelijk:                     | 136.900,- |
|                    | Gem. totaal:                        | 230.926,- |

| <b>Nieuwbouw</b>   |                             |           |
|--------------------|-----------------------------|-----------|
| <b>1885 - 1895</b> |                             |           |
| <b>1895 - 1905</b> | Den Haag H. Agnes           | 139.097,- |
|                    | Gouda H. Joseph             | 200.000,- |
|                    | Haarlem H. Bavo fase 1      | 500.000,= |
|                    | Gem. stedelijk:             | 279.699,- |
|                    | Gem. landelijk:             |           |
|                    | Gem. totaal:                | 279.699,- |
| <b>1905 - 1915</b> | Den Haag OLV v L            | 439.500,- |
|                    | Haarlem H. Bavo             | 500.000,- |
|                    | Rotterdam H. Elizabeth      | 750.000,- |
|                    | Langedijk H. Joh. Geboorte  | 126.400,- |
|                    | Gem. stedelijk:             | 563.166,- |
|                    | Gem. landelijk:             | 126.400,- |
|                    | Gem. totaal:                | 344.783,- |
| <b>1915 - 1925</b> | A'dam H. Rita               | 450.000,- |
|                    | Den Haag H. Familie         | 537.000,- |
|                    | Rotterdam H. Barbara        | 429.000,- |
|                    | Rotterdam H. Kruisvinding   | 230.000,- |
|                    | Heerhugowaard H. Familie    | 89.200,-  |
|                    | Ursem H. Bavo               | 165.502,- |
|                    | Zoetermeer H. Nicolaus      | 72.000,-  |
|                    | Gem. stedelijk:             | 411.500,- |
|                    | Gem. landelijk:             | 108.900,- |
|                    | Gem. totaal:                | 260.200,- |
| <b>1925 - 1935</b> | A'dam HH Mart v Gorcum      | 500.000,- |
|                    | A'dam Buitenveldert H. Aug. | 156.000,- |
|                    | Den Haag H. Teresia         | 220.000,- |
|                    | Haarlem H. Bavo fase 3:     | 500.000,- |
|                    | Haarlem H. Liduina          | 370.000,- |
|                    | Leiden H. Joseph            | 320.000,- |
|                    | Leiden H. Petrus            | 264.000,- |
|                    | Rotterdam H. Kruisvinding   | 230.000,- |
|                    | Rotterdam H. Willibrordus   | 290.000,- |



| <b>Nieuwbouw</b>   |                                 |           |
|--------------------|---------------------------------|-----------|
|                    | Rotterdam H. Theresia           | 323.000,- |
|                    | Rotterdam H. Christus Koning    | 210.000,- |
|                    | Rotterdam H. Antonius Abt       | 480.000,- |
|                    | Breezand H. Joannes Ev.         | 120.000,- |
|                    | Brielle Rugge Kapel Martelaren  | 185.000,- |
|                    | Honselersdijk OLV Goede Raad    | 175.000,- |
|                    | Koog Zandijk HH Mart v. Gorc    | 95.000,-  |
|                    | Onderdijk Gerardus Majella      | 112.000,- |
|                    | Wassenaar Goede Herder          | 250.000,- |
|                    | Zuidermeer OLV v. Lourdes       | 56.000,-  |
|                    | Zwijndrecht H. Hart v. Jezus    | 60.000,-  |
|                    | Gem. stedelijk:                 | 321.916,- |
|                    | Gem. landelijk:                 | 131.625,- |
|                    | Gem. totaal:                    | 226.771,- |
| <b>1935 - 1945</b> | Haarlem H. Bavo                 | 150.000,- |
|                    | Leiden H. Petrus                | 264.000,- |
|                    | Rotterdam H. Paulus             | 172.000,- |
|                    | Badhoevedorp HH Engelbewaarders | 65.000,-  |
|                    | Schiebroek H. Paulus            | 172.000,- |
|                    | Wieringerwerf H. Chr. Koning    | 65.000,-  |
|                    | Zevenhoven H. Joh. de Doper     | 43.000,-  |
|                    | Gem. stedelijk:                 | 161.000,- |
|                    | Gem. landelijk:                 | 86.250,-  |
|                    | Gem. Totaal:                    | 123.625,- |
| <b>1945 - 1955</b> | Rotterdam H. Ant. en Rosalia    | 810.000,- |
|                    | Rotterdam OLV Altijd Bijst      | 870.996,- |
|                    | Alblasserdam OLV Fatima         | 527.000,- |
|                    | Gem. stedelijk:                 | 840.498,- |
|                    | Gem. landelijk:                 | 527.000,- |
|                    | Gem. totaal:                    | 683.749,- |
| <b>1955 - 1965</b> | Amsterdam Chr Koning            | 400.000,- |
|                    | Amsterdam H. Catherina          | 821.000,- |
|                    | A'dam OLV v Lourdes             | 800.000,- |
|                    | Beverwijk OLV Regina Coeli      | 750.000,- |

| <b>Nieuwbouw</b>             |             |
|------------------------------|-------------|
| Delft: H. Pastoor van Ars    | 879.300,-   |
| Den Haag HH Mart v Gor       | 660.000,-   |
| Den Haag H. Pius X           | 853.620,-   |
| Den Haag H. Paulus           | 730.000,-   |
| Haarlem HH Petrus en Paulus  | 800.000,-   |
| Rotterdam OLV Onbevl Ont     | 1.189.848,- |
| Rotterdam H. Bavo            | 1.000.000,- |
| Schiedam OLV Visitatie       | 910.000,-   |
| Vlaardingen H. Geest         | 919.204,-   |
| Voorburg Goede Herder        | 912.500,-   |
| Hoek van Holland H. Egbertus | 443.839,-   |
| De Lier H. Leon v Veghel     | 250.000,-   |
| Nieuw Vennep OLV OO          | 445.000,-   |
| Purmerend HH Nic en Cath.    | 595.000,-   |
| Wassenaar H. Joseph          | 950.000,-   |
| Gem. stedelijk:              | 830.369,-   |
| Gem. landelijk:              | 536.767,-   |
| Gem. totaal:                 | 683.568,-   |

**Toelichting bij tabel 6: een vergelijking van de bedragen van tabel 3 met de bedragen van tabel 5**

In deze tabel zijn de gegevens van een aantal tabellen samengevoegd. Helaas is het op dit moment nog niet mogelijk cijfermatige gegevens over de kosten van alle bouwprocessen te verschaffen.

Toch bieden de gegevens van deze tabel een waardevolle aanvulling op de schatting die werd gemaakt in tabel 3. Vooral de veel sterkere stijging van de bouwkosten in de periode 1875 - 1915 en de bijna even snelle daling van de kosten gemoeid met de investeringen in kerkbouwprocessen in de periode tussen 1915 en 1935 is opvallend.

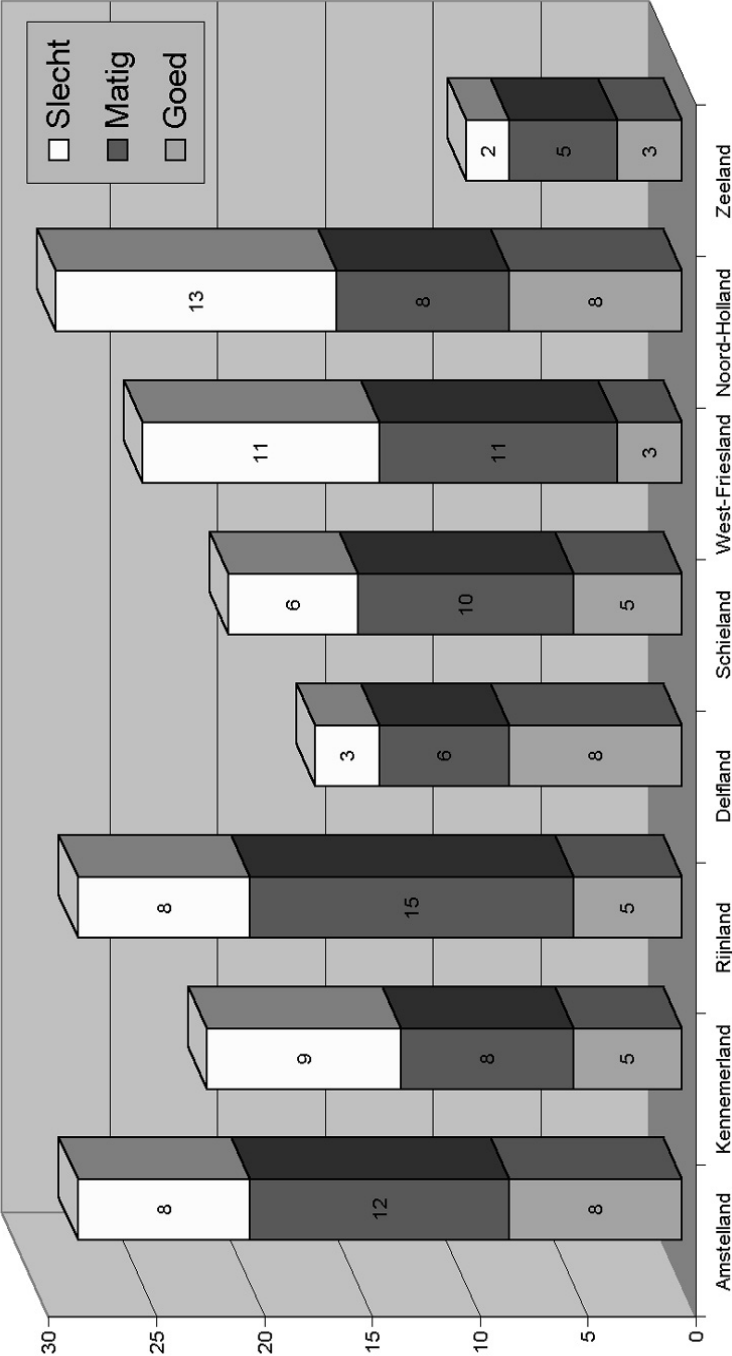
Net zoals grafiek 3 het beeld bijstelt van de geleidelijke stijging van het aantal bouwprocessen die wordt gesuggereerd op grond van de informatie uit grafiek 4, wordt in grafiek 5 het beeld van de geleidelijke stijging van de kosten van de bouwprocessen genuanceerd.

Omdat de cijfers van tabel 6 zijn gebaseerd op enerzijds de schattingen van tabel 3 en anderzijds de informatie van een beperkt aantal bouwprocessen, moet de informatie van deze tabel (voorlopig) met enige omzichtigheid worden benaderd.

*Tabel 6: een vergelijking van de schattingen met de bekende bedragen*

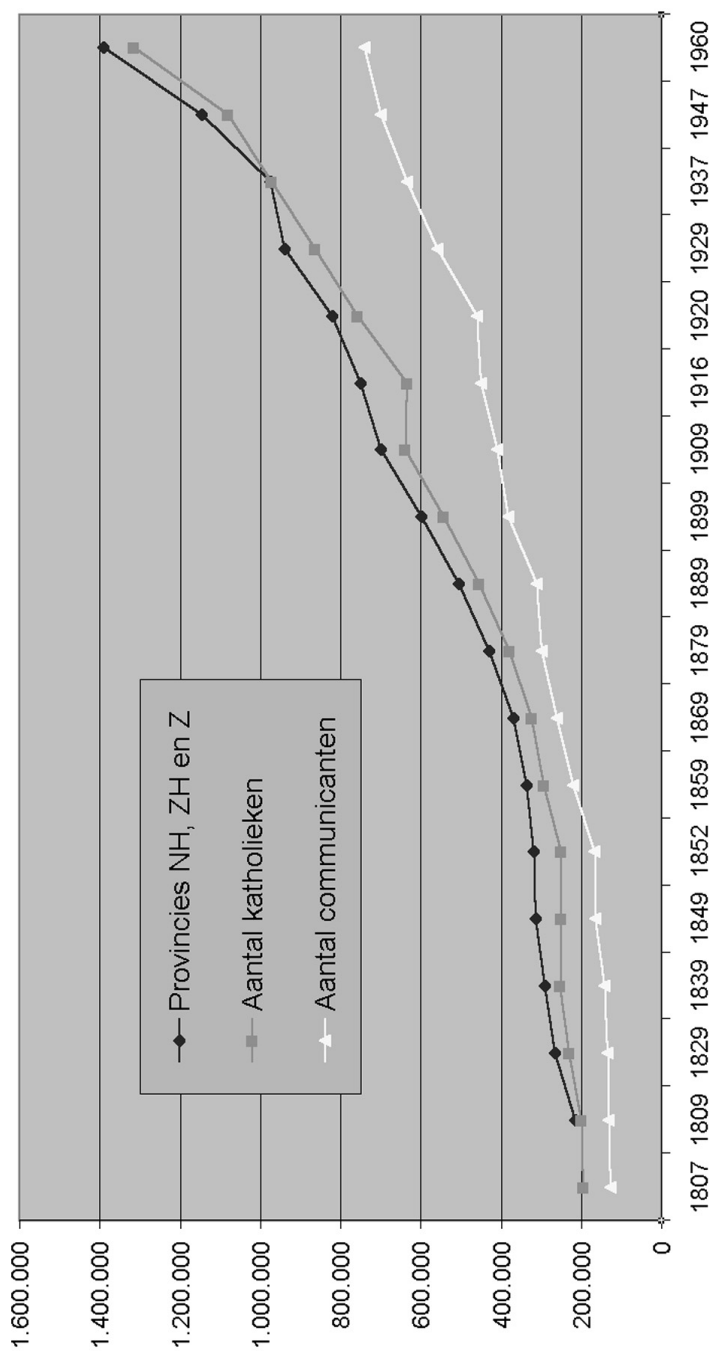
|             | 1<br>Gemiddelde<br>van de geschatte<br>bedragen<br>(in guldens) | 2<br>Aantal<br>bouw-<br>processen | 3<br>Gemiddelde<br>van de bekende<br>bedragen<br>(in guldens) | 4<br>Aantal<br>bouw-<br>processen | 5<br>%<br>Kolom<br>2 en 4 |
|-------------|---|-----------------------------------|---|-----------------------------------|---------------------------|
| 1795 - 1805 | 35.000  | 17                                | 39.379  | 2                                 | 11,7                      |
| 1805 - 1815 | 35.000  | 12                                | 37.000  | 1                                 | 8,3                       |
| 1815 - 1825 | 40.000  | 16                                | 22.100  | 1                                 | 6,2                       |
| 1825 - 1835 | 40.000  | 16                                | 97.143  | 7                                 | 43,7                      |
| 1835 - 1845 | 45.000  | 26                                | 35.625  | 13                                | 50,0                      |
| 1845 - 1855 | 50.000  | 23                                | 29.407  | 7                                 | 30,4                      |
| 1855 - 1865 | 60.000  | 37                                | 79.079  | 30                                | 81,0                      |
| 1865 - 1875 | 70.000  | 38                                | 75.561  | 20                                | 52,6                      |
| 1875 - 1885 | 80.000  | 32                                | 230.926   | 4                                 | 12,5                      |
| 1885 - 1895 | 90.000  | 39                                | 255.312   | 0                                 | 0                         |
| 1895 - 1905 | 100.000   | 32                                | 279.699   | 3                                 | 9,3                       |
| 1905 - 1915 | 110.000   | 30                                | 344.783   | 4                                 | 13,3                      |
| 1915 - 1925 | 175.000   | 25                                | 260.200   | 7                                 | 28,0                      |
| 1925 - 1935 | 250.000   | 70                                | 226.771   | 20                                | 28,5                      |
| 1935 - 1945 | 275.000   | 11                                | 123.625   | 7                                 | 63,6                      |
| 1945 - 1955 | 450.000   | 24                                | 683.749   | 3                                 | 12,5                      |
| 1955 - 1965 | 800.000   | 62                                | 683.568   | 19                                | 30,6                      |
|             |   | 510                               |   | 148                               | 28,9                      |

Grafiek 1: de bouwkundige toestand van de kerken in de acht districten van het aartsbisdom Holland en Zeeland in het jaar 1807 op basis van de inventarisatie gemaakt door de aartspriester H. F. ten Hulscher (n = 180)



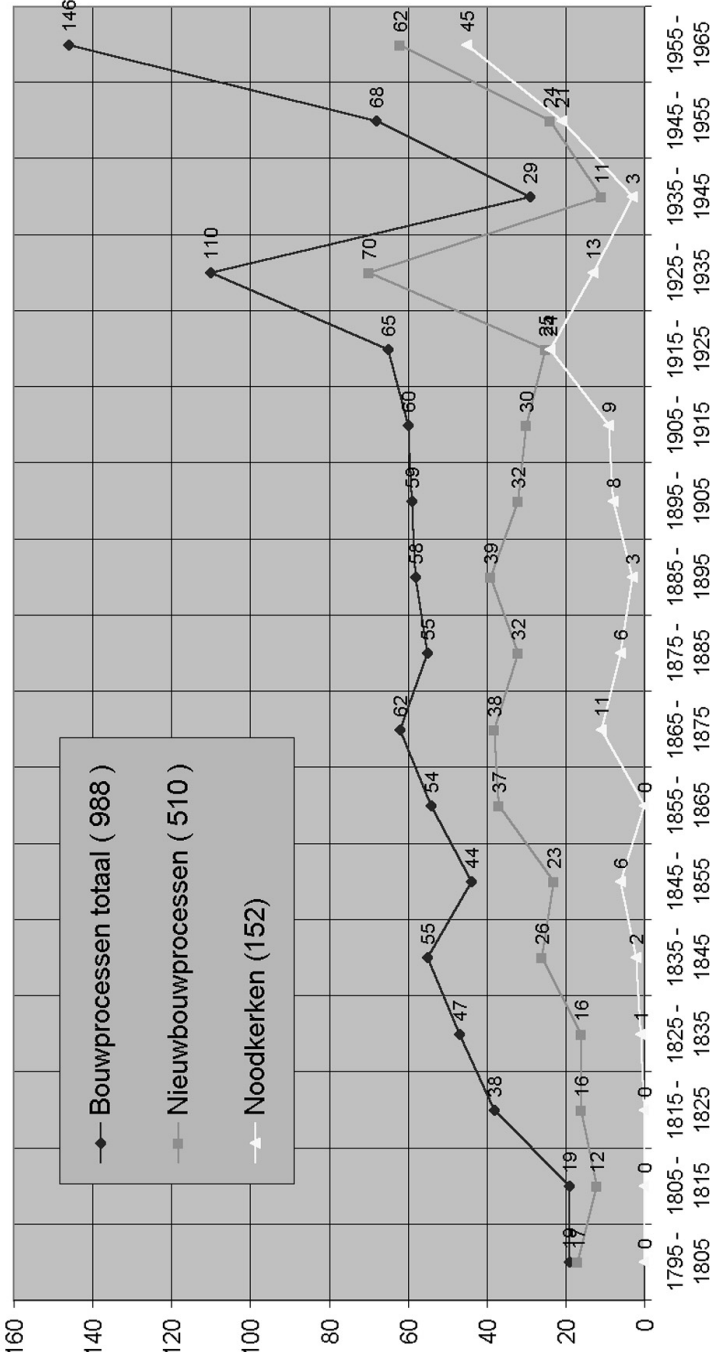
Bron: 'Staat der Rooms Catholijke Kerken onder het aartsbisdom van Holland en Zeeland' in BBH 41 (1923) 260-309

Grafiek 2: de ontwikkeling van het aantal katholieken en communicanten in de provincies Zuid-Holland, Noord-Holland en Zeeland, het aartsbisdom Rotterdam en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1807 - 1960



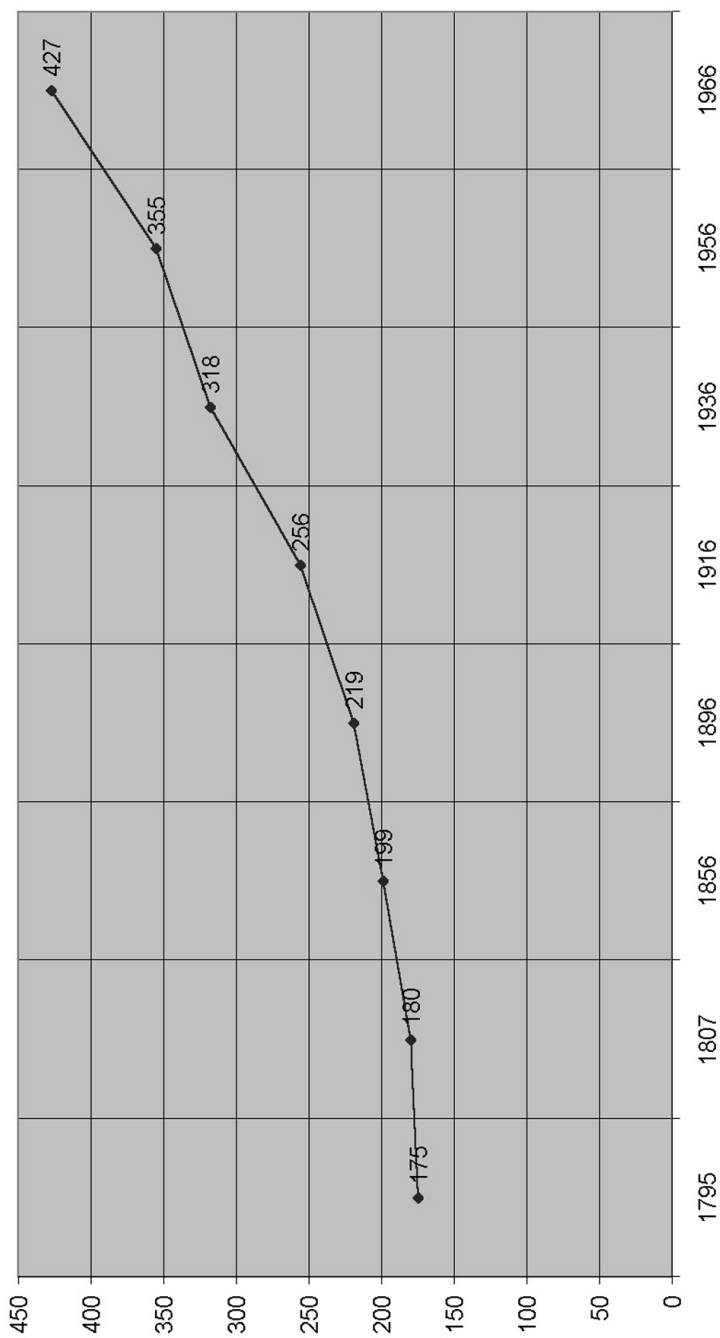
Bron: Zie de toelichting bij tabel 4.

Grafiek 3: het totaal aantal bouwprocessen, nieuwbouwprocessen en noodkerken in het aartsbisdom Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 – 1965



Bron: database 1 en 2

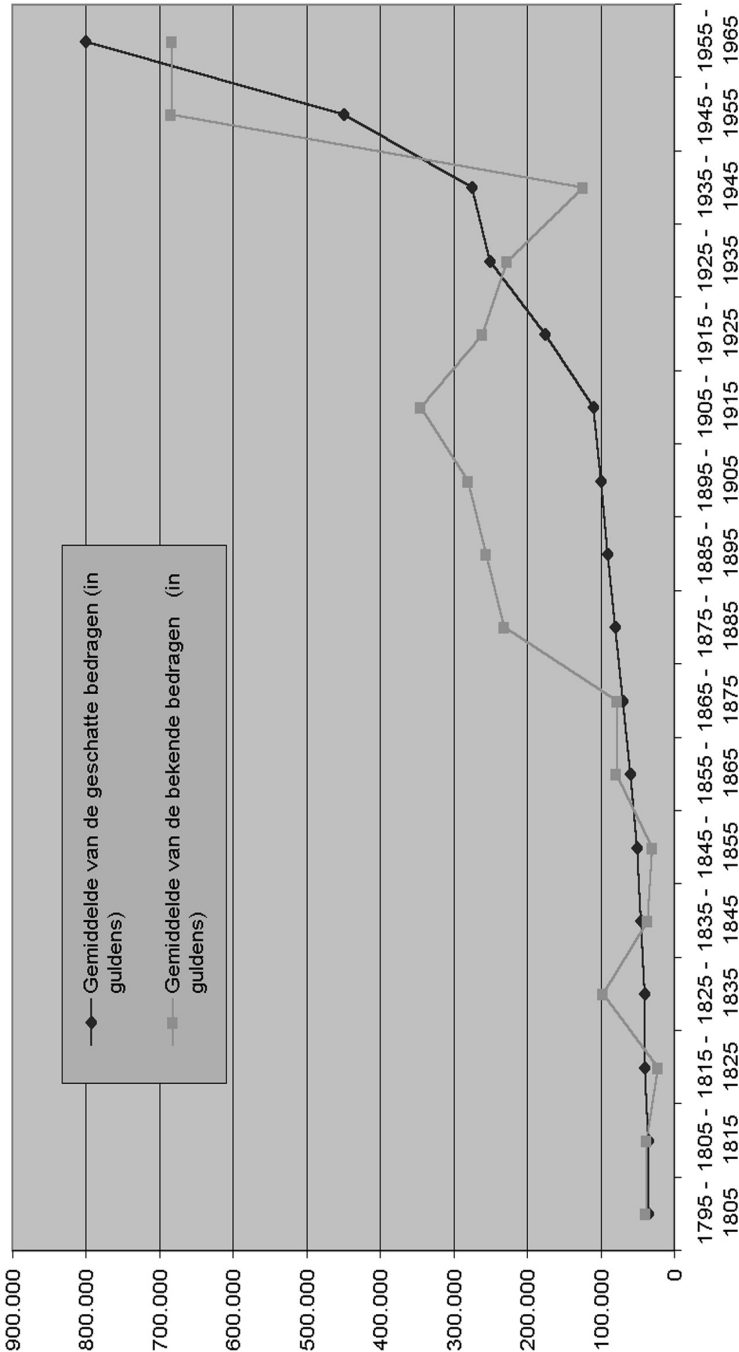
*Grafiek 4: de ontwikkeling van het aantal staties en parochies in het aartsbisdom Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam in de periode 1795 - 1965*



Bron: Jansen, Th. A.J., *De pater op de pastorie*, 101

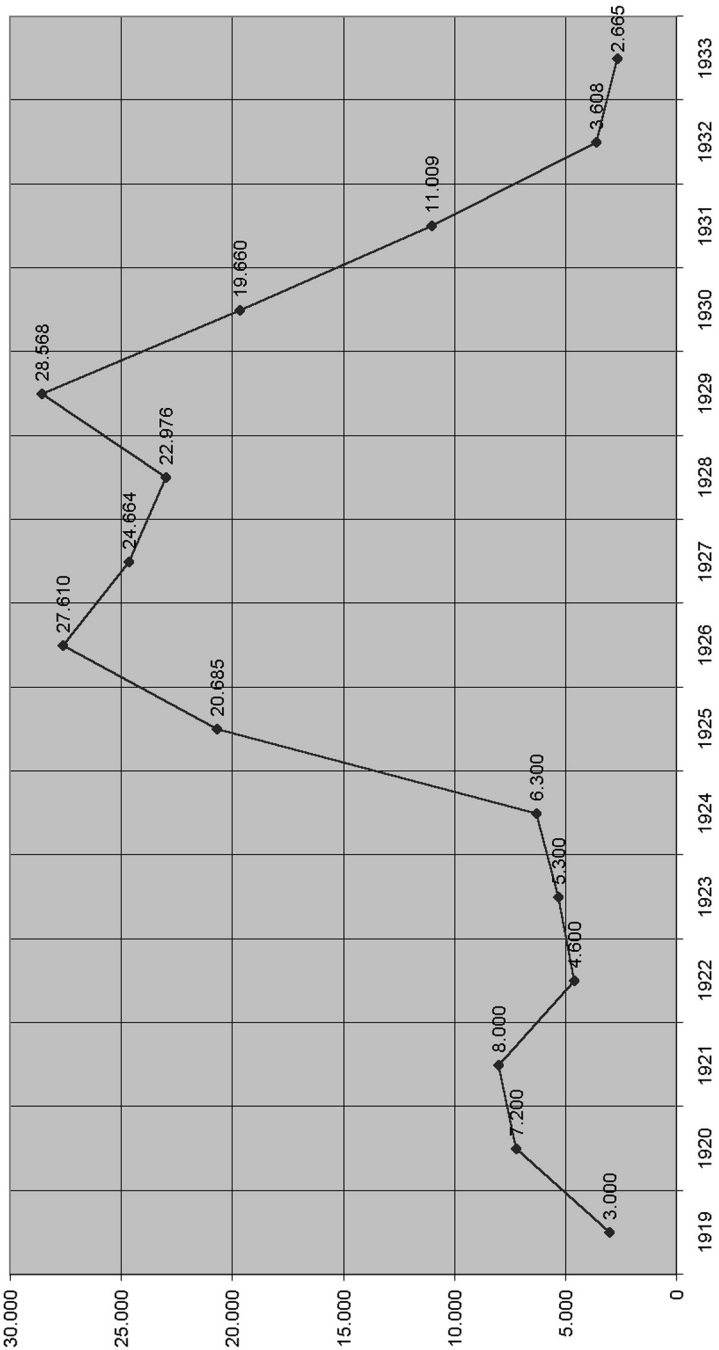


Grafiek 5: een vergelijking tussen de gemiddelde geschatte bouwkosten en de gemiddelden van de bekende bedragen op basis van de gegevens van tabel 5.



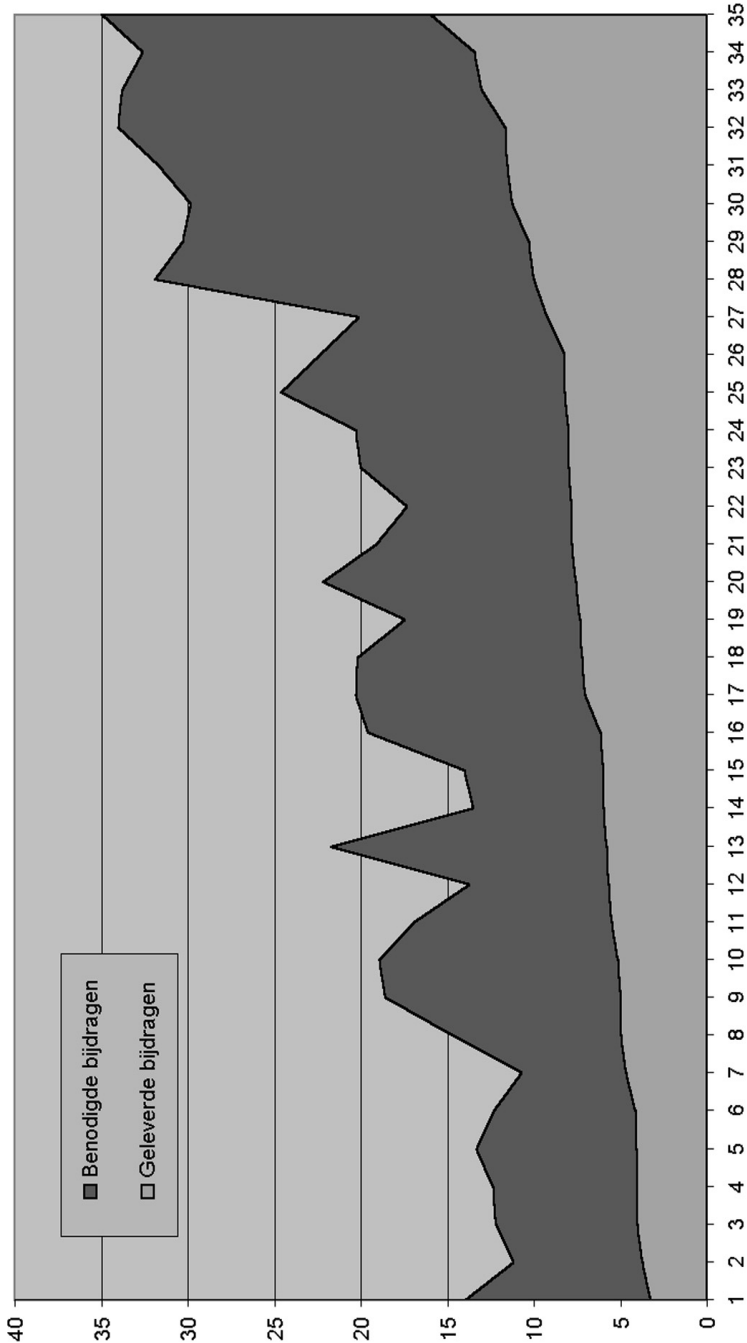
Bron: Database 1 en de tabellen 3 en 5

Grafiek 6: de bedragen gemoed met de plaatsing van kerkelijke leningen ten behoeve van katholieke instellingen in binnen - en buitenland in de periode 1919 - 1933 (bedragen in duizenden guldens)



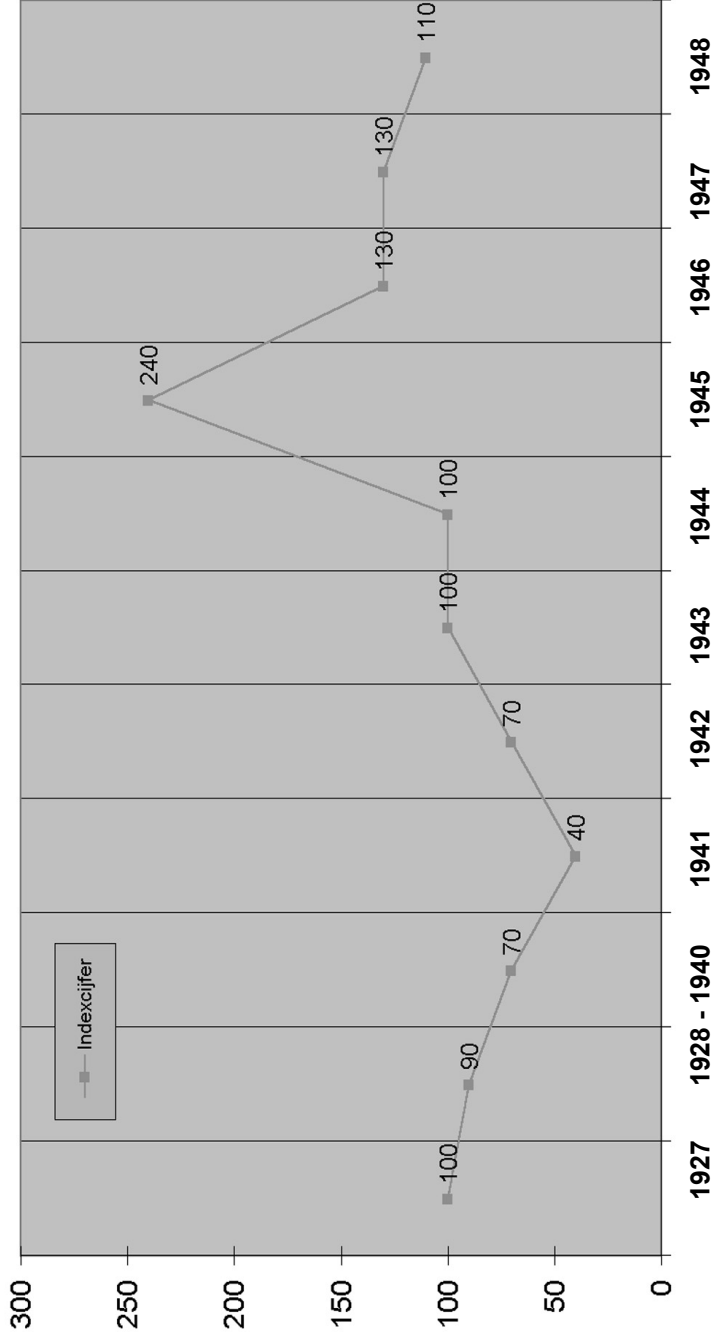
Bron: Maasbode, 24 december 1933

*Grafiek 7: de werkelijk geleverde bijdragen voor de betaling van rente en aflossing afgezet tegen de benodigde bijdragen in 35 parochies in het bisdom Haarlem (bedragen in guldens per paschant per jaar)*



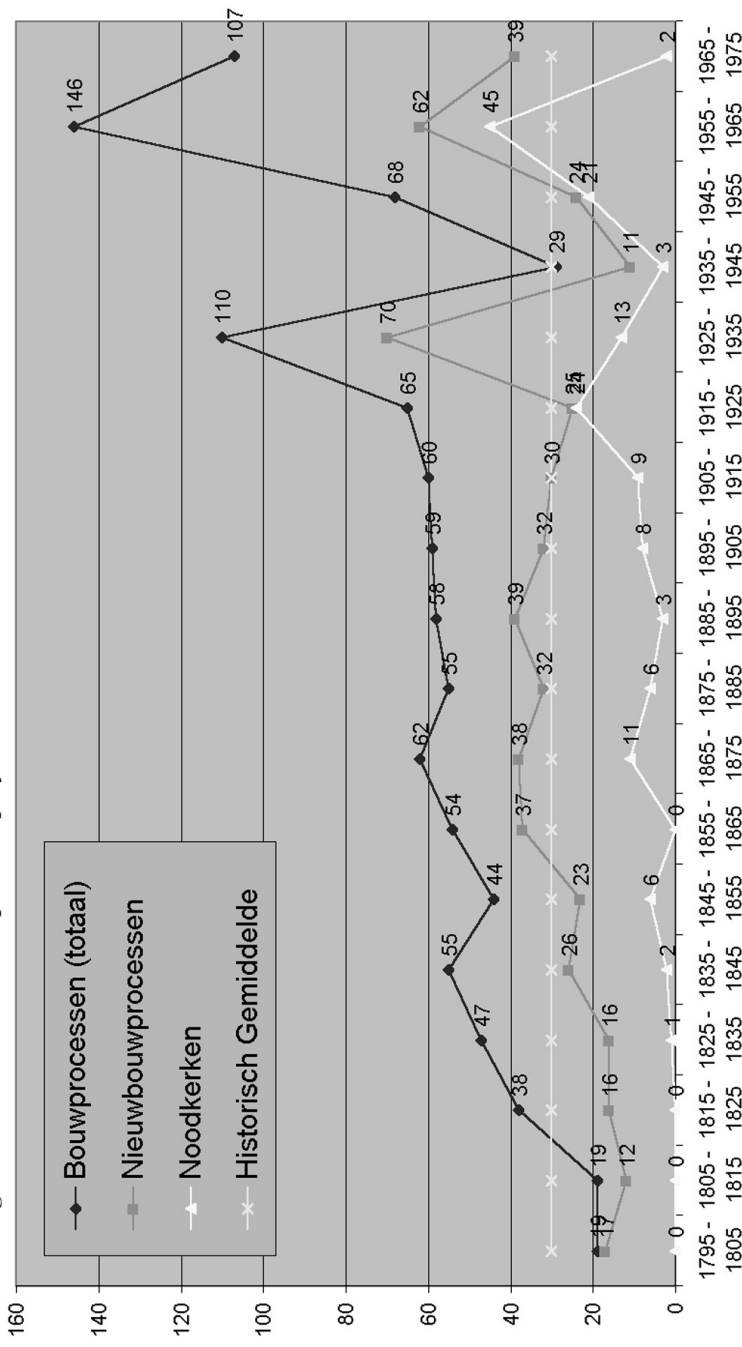
Bron: Rapport van de Commissie voor Regeling van het Kerkelijk Crediet, Tabel V.

*Grafiek 8: de bijdrage per katholiek in de Nederlandse kerkprovincie aan de collecten voor de Katholieke Universiteit Nijmegen in de periode 1928 - 1948 (bedragen in centen)*



Bron: Bijlage III bij het Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten, KASKI rapport 55

Grafiek 9: het aantal bouwprocessen dat werd uitgevoerd gedurende de periode 1795 - 1975. De horizontale lijn vertegenwoordigt het historisch gemiddelde, drie nieuwbouwprocessen per jaar.



Bron: Database 1 en 2



## DATABASE 1:

### ALFABETISCH OVERZICHT OP PLAATS VAN DE KERKELIJKE BOUWPROCESSEN UITGEVOERD IN AARTSPRIESTERSCHAP HOLLAND EN ZEELAND EN HET BISDOM HAARLEM GEDU- RENDE DE PERIODE 1795 – 1965.

#### Legenda:

**Kolom 1:** plaats waar het bouwproces werd uitgevoerd. Een vetgedrukt nummer onder de plaatsnaam verwijst naar een bespreking van het bouwproces in een bepaald hoofdstuk.

**Kolom 2:** (p. of s. + jaartal) = jaar van oprichting van een statie of een parochie. Een vraagteken achter een jaartal betekent dat het jaar van oprichting niet vaststaat.

**Kolom 3:** jaartal gevolgd door een van de volgende afkortingen verwijst naar de het jaar of de periode waarin (ingrijpende) bouwprocessen werden uitgevoerd. Onderhoudswerkzaamheden werden niet meegeteld. Wat betreft de chronologie: het jaar van uitvoering van bouwprocessen werd vermeld. Wanneer een bouwproces langer duurde dan een jaar, werd het jaar waarin de kerkruimte daadwerkelijk in gebruik kon worden genomen beschouwd als het einde van het bouwproces. Het jaar van wijding is niet als afronding van het bouwproces beschouwd, omdat niet zelden enkele jaren verstreken tussen het tijdstip van inzegening (de daadwerkelijke ritus van de ingebruikneming) en dat van wijding. De bouwprocessen zijn ingedeeld in perioden van tien jaar, te beginnen met 1 januari 1795. De eerste periode loopt van 1 januari 1795 tot 31 december 1804. De volgende begint dan weer op 1 januari 1805 en eindigt op 31 december 1814. Enzovoort.

**Kolom 4:** een korte omschrijving van de aard van het bouwproces en de betrokken architect. De afkorting archb. betekent architectenbureau.

**Kolom 5:** een korte omschrijving van de manier waarop het bouwproces werd gefinancierd en/of gesubsidieerd. De afkorting CKC verwijst naar een eventuele schuldsanering met behulp van de Commissie voor het Kerkelijk Crediet in de jaren dertig van de twintigste eeuw. De afkorting FKH verwijst naar financiering door het Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1950 - 1965. De (financiële) informatie vermeld in kolom 5 is afkomstig uit verschillende bronnen.

De voornaamste bronnen voor database 1 waren:

1. De kerklijsten van de heer L. Dubbelaar uit Voorschoten. Zijn nauwkeurige onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de katholieke kerken in

Nederland vormde de basis voor deze database. De gegevens werden in de loop van de tijd aangevuld met informatie uit de volgende bronnen:

2. 'De staat der Roomsch-Catholijke kerken onder het Aartspriesterschap van Holland en Zeeland' in: *Bijzonderheden en Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 41 (1923) 260 – 309.
3. 'Aartspriesterdom van Holland en Zeeland' in: Burgmeijer, J.J., *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor katholieken* 1 (1847) 23 – 34.
4. 'Bisdom van Haarlem' in: *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor katholieken* 2 (1848) 132 – 145.
5. 'Staat der nieuwgebouwde of merklijk verbeterde kerkgebouwen, torens en eigene kerkhoven der statien van het aartspriesterdom Holland en Zeeland' in: *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor katholieken* 10 (1856) 124 – 135.
6. 'Alphabetische lijst der kerkelijke gemeenten (parochiën) en kerken in het bisdom Haarlem, aanwijzende het dekenaat, waartoe iedere gemeente behoort, alsook het getal der communicanten, dat der dienstdoende geestelijken, en het bedrag der aan hunne betrekking verbonden rijksjaarwedde, mitsgaders andere bijzonderheden, opgemaakt onder dagtekening van den 1<sup>ste</sup> juli 1856' in: *Handboekje voor de Zaken der Roomsch-katholieke Eeredienst* 12 (1857) 65 – 81.
7. 'Alphabetische opgave der kerken in Nederland, geconsacreerd van 1856 – 1893' in: *Bijzonderheden en Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 21 (1896) 317 – 320.
8. 'Kerken en kapellen, in onze Nederlandsche kerkprovincie, geconsacreerd, sedert het herstel der bisschoppelijke hiërarchie 1853 – 1903 (maart) in: *BBH* 27 (1904) 1 – 7
9. 'Lijst van geconsacreerde kerken in het bisdom Haarlem' in: *Sint Bavo* 18 (1915) 381 – 382.
10. 'Nieuw gebouwde kerken in Noord-Holland tussen 1824 en 1868' in: *Opening van zaken* (Haarlem 1983) 102 – 111.
11. 'Lijst van geconsacreerde kerken in het bisdom Haarlem' in: *Analecta bisdom Haarlem* 11 (1964) 35 – 38.
12. *Lijst van Nederlandse kerken 1947 - 1963*, samengesteld in opdracht van de dr. G. van der Leeuwstichting (1963)
13. Herderlijke brief van Mgr. M.A. Jansen van 11 februari 1960 in NA, archief bisdom Rotterdam, 221.

De informatie uit deze bronnen werd aangevuld met informatie uit verschillende archieven, boeken en artikelen.



| Gemeente                        | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                            | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---------------------------------|---|--|--|---|
| Aalsmeer                        | OLV van de Berg Carmel (p. 1930)  | 1920-21 (n);<br>1931 (n)   | In 1921 bouwde de parochie Kudelstaart een Karmelietenklooster met kapel van P.J. Pieters; in 1931 werd een kerk van J. Hendriks toegevoegd.   |   |
| Aarlanderveen                   | H.H. Petrus en Paulus (s.1634)  | 1778 (s);<br>1837 (v);<br>1858 (t);<br>1893 (a);<br>1893-94 (n)                  | Het schuilkerkje werd in 1778 vervangen door een schuurkerk. In 1837 gedeeltelijk vernieuwd. In 1858 toren toegevoegd en in 1893 afgebroken tbv bouw van driebeukige neogotische kruisbasiliek met hoge toren van Jos. Cuypers.                  | In 1838 kreeg de statie een subsidie van f 4.000,- tbv het herstel van de kerk. |
| Abcoude (tot 1856)              | H. Cosmas en Damianus (s. 1630?)  |  |  | Rijksbijdragen van f 1.000,- werden verleend in 1833 en 1834                    |
| Achthuizen (zie: Ooltgensplaat) | OLV Hemelvaart (s. 1845)  | 1846-47 (n);<br>1916 (p);<br>1936 (v);<br>1960 (i)                               |  |   |
| Aerdenhout Bentveld             | H Antonius van Padua (p.1922); in 1931 samengevoegd met Haarlem Oosterduin) | 1921 – 1922 (noodkerk);  | Het houten kerkje van Jos. en Pierre Cuypers, dat was bedoeld als noodkerk, is nog steeds in gebruik.  |   |
| Akersloot                       | H. Jacobus de Meerdere (s. 1620?)   | 1867-68 (n);<br>1967 – 1972 (noodkerk);<br>1967 (t);<br>1968 (a);<br>1971-72 (n) | Het schuurkerkje werd in 1868 vervangen door een neogotische pseudo-basiliek met ingebouwde toren. In 1967 werd de torenspits verwijderd en in 1968 afgebroken. Noodkerk tot 1972 toen de moderne kerk van N. L. Bruijn werd gewijd op 23 april. | Aannemingssom f 35.000,-  |

| Gemeente       | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|----------------|--|--|---|--|
| Alblasserdam   | Onze Lieve Vrouw van Fatima (p.1954)             | 1948 – 1951 (noodkerk);<br>1950 – 51 (n);<br>1965 – 66 (n) | In 1948 werd een noodkerk met 30 plaatsen ingericht op de meelzolder van een oude bakkerij. In 1951 werd een hulpkerk met 100 zitplaatsen gebouwd als bijkerk van de parochie van de H. Bonifacius te Dordrecht. Omdat de katholieke bevolking van dit 'diaspora-gebied' bleef groeien, werd de parochie enkele jaren later zelfstandig. Daarom werd een grotere kerk met vrijstaande klokkentoren en 300 zitplaatsen van H. Nefkens gebouwd. | De bouw van de hulpkerk vergde een investering van f 80.000,-. Dat bedrag werd gefinancierd door de parochie en het FKH. Met de bouw van de nieuwe kerk was een investering gemoeid van f 527.700,-. Het kerkbestuur had f 50.000,- eigen vermogen. Het FKH financierde f 504.000,-. |
| Alkmaar        | H. Mathias (s. 1609)                             | Statie opgeheven in 1853<br>1859-61 (n)                    | Deze parochie kwam in de plaats van de staties van de H. Laurentius, Matthias en Franciscus. De oude kerk werd in 1861 gesloten; de neogotische nieuwbouw van P.J.H. Cuypers op de locatie van de kerk van de H. Mathias.   | In 1858 kreeg de parochie een subsidie van f 5.000,- als tegemoetkoming in de kosten van de bouw van de nieuwe kerk en pastorie waarvan de kosten werden berekend op f 143.265,-.  |
| Verdronkenoord | H. Laurentius (s. 1613; p. 1856)                 |  |   | In 1859 kreeg de parochie een subsidie van f 1.000,- voor de bouw van de H. Laurentius waarvan de kosten werden ge-raamd op f 91.000,-.  |
|                | H. Franciscus (s. 1622)                          |  | De statie werd opgeheven in 1853; de kerk gesloten in 1868.   |  |

| Gemeente            | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                              | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---------------------|--|--|---|--|
| Alkmaar             | H. Dominicus (s. 1619)                           | 1757-59 (v); 1863-66 (n); 1985 (a)                                     | Het schuilkerkje aan de Baangracht werd in 1759 vernieuwd. In 1866 werd het vervangen door een driebeukige neogotische kruisbasiliek met forse kruisingtoren van P.J.H. Cuypers.  | De parochie kreeg in 1863 machtiging tot aanvaarding van enige percelen, tot verkoop van de oude bedehuizen en tot het bouwen van de nieuwe kerk waarvan de kosten werden berekend op f 97.945,-. Tussen 1864 en 1867 werden subsidies van f 1.000,- verleend. |
|                     | H. Joseph (p.1922)                               | 1908-09 (n)  | De neogotische kruisbasiliek van A. A.J. Margry en J. Snickers met houten vieringtoren werd in 1909 gebouwd als bijkerk van de Dominicusparochie.   |  |
|                     | H. Johannes Bosco (p.1957)                       | 1957 – 1961 (noodkerk); 1960-61 (n)                                    | Een noodkerk was in gebruik van 1957 tot 1961 toen de kerk in de vorm van een stolpboerderij naar een ontwerp van het archb. Thunissen en Van Kranendonk werd ingewijd.   |  |
| Alphen aan den Rijn | H. Bonifatius (s. 1795)                          | 1795 (s); 1824-25 (n); 1853-54 (v+p); 1886 (v); 1892 (a); 1885 –86 (n) | De schuurkerk uit 1795 werd in 1824 vervangen door een Waterstaatskerk. In 1854 vergroot en pastorie toegevoegd, in 1886 verbouwd tot pension. Toren toen afgebroken. In 1982 afgebroken. De neogotische pseudobasilicale kruiskerk met toren van E.J. Margry werd 6 september 1866 gewijd. | De parochie kreeg in 1825 een rijkssubsidie van f 5.000,- tbv de nieuwbouw en in 1826 een provinciaal subsidie van f 5.000,-. In 1853 werd de kerk vergroot en een pastorie gebouwd. De kosten werden berekend op f 18.166,-                                   |
| Alphen aan den Rijn | H. Pius X (p. 1958)                              | 1958 – 1965 (noodkerk) 1963-65 (n)                                     | Een noodkerk deed dienst van 1958 tot 1965 toen een kerk van archb. Van Oerle Schrama en Bos verrees.   |  |

| Gemeente         | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond         | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------------|--|---|---|---|
| Amstelveen       | H. Anna (p.1924)                                 | 1924 – 1928 (noodkerk)<br>1927-28 (n)             | Noodkerk in gebruik van 1924 tot 1928. De sobere kerk van J. Hendriks en H. van Beers werd gewijd 23 augustus 1928.   |   |
| Amstelveen       | H. Geest (p.1958)                                | 1958 – 1962 (noodkerk)<br>1961-1962 (n)           | Een noodkerk was in gebruik tot de inwijding van de moderne kerk met vrijstaande klokkentoren van J.H. de Groot op 7 juli 1962.   |   |
| Amstelveen       | OLV van de Berg Carmel (p. 1955)                 | 1955 – 1963 (noodkerk)<br>1962-63 (n)<br>1994 (a) | Noodkerk in gebruik tot 1963 toen de moderne kerk van P. Sips werd gewijd. Gesloten in 1991 en afgebroken in 1994.  |   |
| Amsterdam Singel | H Catharina, (Geloof, Hoop en Liefde) (s. 1610?) | 1817-20 (n);<br>1855 (u);<br>1939 (a);            | De statie had een schuilkerk aan de Boommarkt. In 1818 werd die vervangen door een driebeukige neoclassicistische hallenkerk aan het Singel. In 1854 werd het gebouw uitgebreid met een transept en koor door Th. Molkenboer. De kerk werd in 1933 gesloten en de inboedel bij opbod verkocht. Het gebouw werd afgebroken in 1939. De parochie werd in 1953 heropgericht in Sloterveer. | In 1820 kreeg de statie een subsidie van f 10.000,- voor de voltooiing van de nieuw opgerichte kerk Geloof, Hoop en Liefde. |
| Het Begijnhof    | H. Johannes Evangelist (s. 1671)                 | 1884-86 (v);<br>1929 (h);<br>1969 (h)             | Deze openbare kapel is een van de laatst overgebleven schuilkerken. Ontstaan door de verbouwing van twee woonhuizen. In 1886 verbouwd door A.C. Bleys. Ook verbouwd in 1929 en 1969.  | In 1840 kreeg de statie f 3.000,- subsidie voor het herstel van woningen in het gesticht .                                  |

| Gemeente          | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                  | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                          | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------------|---|--|--|---|
| Maagdenhuis       | OLV Presentatie<br>s. 1787  | 1785-87 (n)  | Ontwerp van de stadsbouwmeester A. van der Hart.   | De bouwkosten van dit complex bedroegen f 326.000,-. Een deel van dat bedrag was afkomstig van leningen.  |
| Prins Hendrikkade | H. Nicolaas<br>binnen de Veste<br>(s. 1663)                       | 1611 (s);<br>1671 (n);<br>1661-63 (v);<br>1737 (v);<br>1884-87 (n) | De statie 'het Hert' of 'het Haantje' gevestigd aan de OZ Voorburgwal. De zolderkerk uit 1663 kreeg later de naam 'Ons lieve Heer op solder'. Verbouwd in 1737. Gesloten in 1887 en omgedoopt tot museum Amstelkring. De neobarokke kruisbasiliek met koepel van A.C. Bleys werd ingewijd op 7 maart 1887. | In 1853 kreeg de parochie machtiging tot aankoop van het gebouw op de hoek van de OZ Voorburgwal en de Heintjeshoeksteeg dat toen tot kerk diende voor f 6.000,-. De verzekeringsmaatschappij St. Donatus leende de parochie f 50.000,- tbv de financiering van de bouw van de nieuwe kerk. |
| Kalverstraat      | H. Joseph<br>(s. 1669;<br>sinds 1911<br>H.H. Petrus<br>en Paulus) | 1710 (s);<br>1848 (n);<br>1899 (v);<br>1909 (u);<br>1931 (v);      | Verbouwing in 1710 tot schuilkerk 'De Papegaai'. In 1848 als een van de eerste kerken verbouwd door G. Moele in neogotische stijl. Ingang aan de Kalverstraat gemaakt in 1899. Kerk uitgebreid met transept, priesterkoor en pastorie in 1909. Ingang gewijzigd in 1931.                                   | In 1846 kreeg de statie vrijstelling van een derde der rechten verschuldigd op de aankoop van vaste goederen voor de bouw van een nieuwe kerk.  |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting   | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond    | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--|--|--|---|---|
| IJgracht/ Wittenburgergracht   | H. Anna (s. 1590; p. 1897)                         | 1824 (v); 1899–1900 (n); 1978 (a)            | Het pakhuys 'De Pool' aan de IJgracht werd van 1597 tot 1897 als kerk gebruikt. Van 1857 tot 1897 was het een bijkerk van de parochie van de H. Nicolaas. Nadat de parochie zelfstandig was geworden, werd aan de Wittenburgergracht een driebeukige neogotische kruiskerk zonder toren gebouwd naar een ontwerp van P.J. Bekkers, die werd ingewijd op 20 september 1900. Vanaf 1929 verzorgden priesters van de congregatie van het H. Hart van Jezus de zielzorg. De kerk werd gesloten in 1970 en afgebroken in 1978. |   |
| Prinsengracht (Zie 1.3.1 voor een uitgebreide beschrijving van dit bouwproces) | H. Willibrordus binnen de Veste/ De Duif (s. 1682) | 1682 (s); 1795–96 (n); 1856–57 (n); 1965 (i) | De statie had een schuilkerk aan de Kerkstraat. In 1796 werd de eerste openbare katholieke kerk van na de hervorming ingezegend. In 1836 werd de koepel op het dak wegens lekkage gesloopt. In verband met de parochiële herindeling van Amsterdam werd de kerk vergroot in 1857 in neoclassicistische stijl olv Th. Molkenboer. De nieuwe kerk werd ingewijd op 22 september 1857. Het interieur werd witgekalkt in jaren zestig van de twintigste eeuw.   | Grondkosten: f 15.975,- Bouwkosten: f 44.025,- Voor nadere details zie tabel 2. De statie had f 28.000,- eigen vermogen en leende op verschillende manieren f 32.000,-. In 1856 kreeg de parochie machtiging tot aanvaarding van vijf huisjes gekocht voor f 16.000,-. De kerk mocht voor eigen rekening worden vergroot. In 1857 gaf de parochie een obligatielening uit van f 125.000,- voor de vergroting. |

| Gemeente                   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                     | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|----------------------------|--|--|---|---|
| Haarlemmerstraat           | H. Augustinus (s. 1640?; later parochie van OLV Onbevlekt Ontvangen) | 1687 (s); 1860 – 63 (n); 1887-89 (t)                     | Statie gesticht door paters Augustijnen. In 1687 werd een schuilkkerk ingericht aan de Brouwersgracht. De neogotische kruisbasiliek van P.J.H. Cuypers verrees tussen 1863 en 1889 in fasen. De kerk werd gewijd op 10 september 1863. Het bouwproces werd voltooid in 1889 met de twee torens aan de westgevel. De kerk werd gesloten in 1976.   | De parochie kreeg in 1859 goedkeuring tot opheffing en vervreemding van het oude kerkgebouw en machtiging tot aankoop van enige percelen voor f 30.000,- tbv de bouw van de nieuwe kerk. In 1860 werd toestemming verleend tot het bouwen van een nieuwe kerk met toren en pastorie voor f 164.669,-. |
| Singel                     | H. Franciscus Xaverius /de Krijtberg (s. 1606)                       | 1677 (s); 1835 (v+u); 1881-83 (n); 1893 (i); 1978-81 (h) | Statie gesticht door Jezuïeten. De eerste schuilkkerk dateert van 1677. Gesloten van 1708-1788. In 1835 verbouwd en uitgebreid. Afgebroken in 1883, behalve pastorie, tbv van de bouw van de neogotische kruisbasiliek van A. Tepe, ingewijd op 3 december 1883. Polychromie in 1893.   |   |
| Keizersgracht/ Rozengracht | H. Ignatius (s. 1624?)   | 1792 (h); 1835-37 (n); 1927-29 (n)                       | Statie gesticht door Jezuïeten. De schuilkkerk 'De Zaaier' was gesloten tot 1792. In 1837 vervangen door een neoclassicistische hallenkerk van J. van Straten en J.J. Offenbergh. De voorgevel werd voorzien van een torentje. Gesloten in 1929 nadat de nieuwe kerk werd opgeleverd. Deze driebeukige kerk met rechtgesloten koor van H.W. Valk werd gewijd op 18 maart 1929. Gesloten in 1971. Sinds 1982 moskee. | Wegens liquiditeitsproblemen moest het kerkbestuur zich in 1934 wenden tot de CKC.  |

| Gemeente      | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---------------|--|---|--|--|
| Kalverstraat  | H. Franciscus van Assisië (s. 1614)              | 1730 (s); 1844 (n);                       | De statie 'De Boom' werd opgericht en bediend door Franciscaner monniken. Sinds 1730 was zij gevestigd in een schuilkerk achter een pand aan de Kalverstraat. In 1844 werd de kerk aan de Rokinzijde voorzien van een gevel in mengstijl door M.G. Tëtar van Elven. Vanaf 1857 een bijkerk van de parochie van H. Antonius van Padua. Verbouwing volgens plannen uit 1900 niet uitgevoerd. Verhuizing in 1911 naar Sloterdijk. | In 1828 kreeg de statie een subsidie van f 6.000,- voor vergroting en herstel van de kerk. |
| Waterlooplein | H. Antonius van Padua (s. 1649)                  | 1649 (s); 1837-41 (n)                     | In 1649 werden twee pakhuizen aan de Jodenbreestraat verbouwd tot schuilkerk. In 1841 vervangen door een driebeukige neoclassicistische hallenkerk van T.F. Suys, die werd gewijd op 26 oktober 1841. De gevelstenen zijn afkomstig uit de oude schuilkerk. De pastorie werd in 1968 afgebroken.   |  |



| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------|--|--|---|--|
| Spuistraat | H. Dominicus/ Stadhuis van Hoorn (s. 1623)       | 1624 (s);<br>1697 (v);<br>1828 (v);<br>1844 – 45 (h);<br>1885 (a);<br>1884-86 (n);<br>1891 (k+p);<br>1902-07 (i) | De statie werd gesticht en bediend door de paters Dominicanen, die in 1624 een schuilkerk inrichtten aan de Nieuwezijds Achterburgwal. In 1697 en 1828 werd de kerk vergroot en in 1845 voorzien van een classicistische gevel van R. van Zoelen. Afgebroken in 1885. Vervangen door een driebeukige neogotische kerk van P.J.H. Cuypers in 1886. Koor en pastorie afgebouwd in 1891. Toren niet afgebouwd. De polychromie van het interieur is bijzonder gaaf. | In 1844 kreeg de statie machtiging tot het vergroten en verbeteren van de kerk voor een bedrag van f 32.643,-. |
| Singel     | H. Thomas van Aquino (s. 1644)                   | 1644 (s);<br>1720 (v);<br>1850 (v);<br>1937 (a).   | De statie werd gesticht en bediend door Dominicanen. De schuilkerk 'Het Torentje' werd ingericht in 1644. Verbouwd in 1720 en in 1850. Bijkerk van de parochie van de H. Dominicus in 1857. In 1926 werd de kerk gesloten; de parochianen verhuisden naar de Vechtstraat. De oude kerk werd gesloopt in 1937.   |  |

| Gemeente                                | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwactivi-<br>teit plaats-<br>vond | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt<br>de financiering |
|---|---|---|--|---------------------------------------|
| Rusland                                 | H. Augusti-<br>nus<br>(s. 1636)                           | 1636 (s);<br>1697-98 (v);<br>1848 (n);<br>1955 (a)        | In 1698 werd het<br>pakhuis 'De Rogh'<br>verbouwd tot de<br>schuilkerk 'de Star'. In<br>1848 werd die vervan-<br>gen door een drie-<br>beukige neoclassicisti-<br>sche hallenkerk van P.<br>Girant. In 1863 wer-<br>den een koepelvormig<br>koor en een kapel van<br>P.J. Bekkers toege-<br>voegd. De kerk werd<br>gesloten in 1929 en<br>verplaatst naar de<br>Postjeskade. Zij werd<br>gesloopt in 1955. |                                       |
| Nieuwezijds Voorburg-<br>wal/ Boommarkt | H.H. Petrus<br>en Paulus<br>(Franse kerk)<br>(s. 1662)    | 1730 (s);<br>1820 (v);<br>1911 (slui-<br>ting)            | De statie werd in 1662<br>opgericht door Franse<br>ongeschoeide Karme-<br>lieten. De schuilkerk<br>werd ingericht in<br>1730. De gevel werd<br>vernieuwd in 1820. De<br>kerk werd in 1911<br>gesloten, toen de<br>parochiezetel werd<br>verplaatst naar de H.<br>Joseph.   |                                       |
| Kapel Jongens Wees-<br>huis             | H. Joseph<br>(s. 1782)                                    | 1839 (n)  |  |                                       |

| Gemeente                                    | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                              | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---|---|--|--|---|
| Rustenburger Pad<br>Amsteldijk/Ceintuurbaan | H. Willibrordus buiten de Veste (s. 1660?)                                    | 1734 (s);<br>1871-73 (k+p);<br>1892;<br>1897-99 (tr+s);<br>1923 (k);<br>1971 (a) | In 1734 werd een houten schuurkerk gebouwd aan het Kuiperspad, buiten de Utrechtse Poort Plannen voor een grote kathedraal uit 1866 niet uitgevoerd. Fase 1 (koor en pastorie); fase 2 (fundering) uitgevoerd in 1892. Ingewijd op 6 november 1899. Fase 3, (transept met traptorens en schip, hoge westtorens en transepttorens) werd niet uitgevoerd. In 1923 werd olv Jos. en Pierre Cuypers de grote middenkoepel uitgevoerd. Ondanks het feit dat de kerk onvoltooid bleef, was het tot 1971 de grootste neogotische kerk van Nederland. Gesloten in 1966. De 'kathedraal van Amsterdam' werd afgebroken in 1971. | In 1857 kreeg de parochie machtiging tot aanvaarding van een stuk land dat werd gekocht voor f 12.000,- en tot aanvaarding van een terrein dat werd aangekocht voor de som van f 5.000,- De plannen van P.J.H. Cuypers uit 1866 werden versoberd wegens gebrek aan fondsen. |
| Keizersgracht                               | Onbevlekt Hart van Maria (bekend als de Lieve Vrouwekerk op de Keizersgracht) | 1849 – 1854 (noodkerk);<br>1853-54 (n);<br>1880-81 (i)                           | Deze algemene hulpkerk werd opgericht door de paters Redemptoristen. De kloosterkapel uit 1850 bleek al snel te klein en werd in 1850 vervangen door een houten noodkerk. Nadat pater Victor Deschamps op 18 april 1853 de eerste steen had gelegd werd de neogotische kruisbasiliek van Th. Molkenboer op 21 november 1854 gewijd.  |   |

| Gemeente             | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond               | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering                        |
|----------------------|--|---|--|---|
| Kastanjeplein (Oost) | H. Bonifacius (p. 1882)                          | 1882 – 1886 (noodkerk); 1885-86 (n); 1925 (t); 1984 (a) | In 1882 werd een houten noodkerk van A.C. Bleys ingericht aan de Linnaeusstraat. In 1886 werd deze vervangen door een grote driebeukige neogotische kruisbasiliek van E.J. Margry. Versoerde toren van P. Pieters uitgevoerd in 1925. Gesloten in 1976. Afgebroken in 1984.  | De toren werd om financiële redenen versoberd uitgevoerd. |
| Vondelstraat         | H. Hart van Jezus (p. 1885) (Vondelkerk)         | 1871-73 (k); 1875 - 76 (n); 1880 (w); 1905 (t)          | De kerk werd gebouwd als bijkerk van de parochie van de H.H. Nicolaas en Barbara. De driebeukige neogotische kruisbasiliek werd gebouwd in fasen. Fase 1 omvatte het koor; fase 2 de rest. De kerk werd gewijd op 16 juni 1880. De toren en bekapping werden in 1904 door brand verwoest en in 1905 herbouwd. De kerk werd in 1978 gesloten en in 1979 verkocht. |   |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond               | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--|--|---|--|---|
| Bilderdijkstraat<br>(zie 2.3.2 voor een uitgebreide beschrijving van dit bouwproces) | H. H. Nicolaas en Barbara<br>(s. 1784)           | 1785 (s);<br>1883-85 (n);<br>1924 (i);<br>1990 (a)      | De statie van de H. Nicolaas buiten de Veste of De Liefde bouwde in 1785 een driebeukige schuurkerk. Die werd in 1885 afgebroken na de inwijding op 20 april 1885 van de driebeukige basiliek zonder toren van P.J.H. Cuypers. Het complex werd later uitgebreid met scholen van A.C. Bleys, een pastorie, een zusterhuis en scholen van A.J. Joling. Het interieur werd gepolychromeerd in 1924. De kerk werd gesloten en afgebroken in 1990. | Met de financiering van het bouwproces in 1786 was een bedrag gemoeid van f 34.733,-. De statie leende f 16.000,-. In 1835 kreeg de statie een subsidie van f 1.500,- voor herstel van kerk en pastorie buiten de Raampoort. Grondkosten in 1883: geen. Bouwkosten: f 149.905,-. De parochie had f 75.000,- eigen vermogen en plaatste een obligatielening voor f 100.000,- à 4%. |
| Spaarndammer straat  | H. Maria Magdalena<br>(p. 1889)                  | 1887 – 1890<br>(noodkerk);<br>1889-1890(n);<br>1967 (a) | Een noodkerk was in gebruik van 1887 tot 1890, toen de majestueuze kerk met unieke plattegrond van P.J.H. Cuypers werd gewijd op 20 april 1891. Vanwege bouwkundige gebreken werd de kerk in 1964 gesloten en in 1967 afgebroken. Ingewijd op 22 september 1890.   |   |
| Kapel St Elizabethsgezicht<br>J. van Lennepkade/<br>Staringstraat                    | H. Vincentius a Paulo<br>(p. 1901)               | 1900-01 (n);<br>1967 (t);<br>1989 (a)                   | De grote driebeukige neogotische basilicale kerk met toren (de hoogste van Amsterdam) van C.P.W. Dessing werd ingewijd op 7 oktober 1901. De kerk werd in 1989 gesloten en kort daarna gesloopt.   |   |

| Gemeente          | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------------|--|---|---|---|
| Linnaeushof       | H.H. Martelaren van Gorcum (p. 1902)             | 1902 – 1929 (noodkerk)<br>1927-29 (n);    | De noodkerk van P. de Jongh die in 1902 werd gebouwd aan de Linnaeusparkweg werd afgebroken in 1929. Ontwerpen voor een definitieve kerk die P. de Jongh in 1909 en 1919 maakte, werden niet uitgevoerd. In de jaren twintig maakten de architecten P.J.S. Pieters en A.J. Kropholler ontwerpen; het ontwerp van Kropholler voor een sobere basilicale kerk werd tussen 1927 en 1929 uitgevoerd. De kerk werd op 21 maart 1929 ingewijd door bisschop J.P.J. Aengenent. | De parochie kocht in mei 1918 ruim 3 hectare grond voor f 135.000,- en bouwde daarop tussen 1924 en 1928 een complex van woningen en scholen. Met de bouw van de kerk was een bedrag gemoeid van bijna f 500.000,-. Deze transacties werden voornamelijk gefinancierd met leningen. In 1931 sloot de parochie een conversielening van f 800.00,- à 4% maar moest zich enkele jaren later melden bij de CKC. |
| J. Obrechtstraat  | OLV van de Rozenkrans (p. 1904)                  | 1904 – 1911 (noodkerk)<br>1908-11 (n)     | Noodkerk in gebruik tot de neoromaanse kruisbasiliek van Jan Stuyt werd ingewijd op 8 mei 1911.   |   |
| Adm. De Ruyterweg | H. Franciscus van Assisië (p. 1911)              | 1909 – 11 (n)                             | Voortzetting van de oude parochie aan de Kalverstraat. De grote driebeukige neoromaanse kruisbasiliek met toren van P.J. Bekkers werd gewijd op 7 mei 1911. Oude stukken uit inventaris meegenomen. Het interieur werd in jaren zestig aangetast.   |   |
| Lijnbaansgracht   | H. Antonius van Padua (p. 1911)                  | 1911 – 12 (n)                             | Neogotisch capucijnenklooster met openbare kapel naar een ontwerp van broeder Felix. Bijkerk van de parochie van OLV Onbevlekt Ontvangen.   |   |

| Gemeente        | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                 | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-----------------|--|---|--|--|
| Ambonplein      | H. Gerardus Majella (p. 1914)                    | 1914 – 1926 (noodkerk)<br>1925 – 26 (n)                   | In 1914 werd een houten noodkerk ingericht. Deze was in gebruik tot de inwijding op 5 september 1927 van de koepelkerk in byzantijnse trant van Jan Stuyt. De toren naast de kerk werd niet uitgevoerd. Kerk gesloten en inventaris geveild in 1992.   | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC   |
| Chasséstraat    | OLV Altijd-durende Bijstand (p. 1917)            | 1917 – 1926 (noodkerk)<br>1925 – 26 (n)                   | De stenen noodkerk van P.J. Bekkers uit 1917 werd in 1926 verbouwd tot parochiehuis. De brede kerk met slanke toren van K.P. Tholens werd gewijd 15 september 1927.  | Voor herfinanciering van schulden van f 462.800,- moest het kerkbestuur zich in 1933 bij de CKC vervoegen.   |
| Buiskloterweg   | H. Rita (p.1918)                                 | 1906 – 1922 (noodkerk)<br>1921 - 22 (n);<br>1946 – 47 (v) | De houten noodkerk uit 1906 werd in 1930 afgebroken. De grote sobere kerk van A.J. Kropholler met 1.300 zitplaatsen werd gerealiseerd in 1921-22; de toren werd bij gebrek aan fondsen niet uitgevoerd. De kerk werd beschadigd tijdens een bombardement op 17 juli 1943. Het gebouw werd hersteld in 1946 - 47 en opnieuw ingewijd op 12 juni 1947. | In 1920 werden de kosten voor de bouw van de nieuwe kerk begroot op f 450.000,-. Voor de financiering van het bouwproces werd een lening uitgeschreven van f 350.000,- à 5½%. Vanwege problemen met de betaling van rente en aflossing op de schuld van f 610.720,- was het kerkbestuur gedwongen zich in 1933 te wenden tot de CKC. |
| Pijnackerstraat | OLV Koningin van de Vrede (p.1918)               | 1918 – 1924 (noodkerk);<br>1922 – 24 (n);<br>1992 (t)     | In 1918 werd een noodkerk ingericht. Het plan van Jan Stuyt werd niet uitgevoerd. De driebeukige kerk met toren van J. Bekkers werd ingewijd 7 augustus 1924.  |  |

| Gemeente          | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond     | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------------|--|---|--|---|
| Jacob Catskade    | OLV van Lourdes (p.1919)                         | 1919 – 1953 (noodkerk)                        | De noodkerk die in 1919 achter enkele woningen aan de Jacob Catskade werd gebouwd, is nooit omgezet in een definitieve kerk. De parochie werd opgeheven in 1952 en in 1953 heropgericht in Sloterveer.   |   |
| Amstelveenseweg   | H. Agnes (p. 1921)                               | 1920-21 (n); 1931-32 (v); 1942 (i)            | Fase 1 (1920-21) was de bouw van het driebeukige basilicale schip in neoromaanse trant van Jan Stuyt. In 1932 werd fase 2 voltooid met de bouw van transept met koor en toren. Ingewijd 16 maart 1932.   | Deze parochie had in 1934 een schuld opgebouwd van f 794.650,- in verband met de financiering van het bouwproces. |
| Tuindorp Oostzaan | Allerheiligst Sacrament (p. 1925)                | 1922 – 1952 (noodkerk); 1951-52 (n)           | Een boerderij deed van 1922 dienst als noodkerk totdat de basilicale kerk in Romaanse trant van Evers en Sarlemijn in gebruik werd genomen.  | Het kerkbestuur was gedwongen zich te wenden tot de CKC. Financiering van de bouw door het FKH.                   |
| Vechtstraat       | Thomas van Aquino (p.1926)                       | 1925-26 (n); 1966 (i); 2004 (a)               | De parochianen verhuisden van de oude Thomaskerk aan de Singel naar de nieuwe, op een zwembad lijkende, kerk van Dunker. Ingewijd 21 april 1926. Interieur gemoderniseerd in de jaren zestig.            | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.                             |
| Postjeskade       | H. Augustinus (p.1929)                           | 1929 – 1932 (noodkerk); 1931-32 (n); 1977 (a) | In 1929 werd een noodkerk ingericht in een garage nadat de oude kerk aan het Rusland was gesloten. De kerk met slanke toren van K.P. Tholens werd gewijd 24 november 1932. In 1977 gesloten en gesloopt. | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.                             |



| Gemeente           | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                      | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--------------------|--|--|--|--|
| Kamperfoelieweg    | H. Stephanus (p.1933)                            | 1932-33 (n); 1946 (h)  | De zeer sobere kerk van K.P. Tholens lijkt meer op een loods dan op een kerk. Bomschade uit 1943 werd hersteld in 1946.  | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.  |
| Amstelveenseweg    | H. Augustinus (s. 1672; (p. 1924)                | 1762 (v); 1776 (v); 1834 (h+v); 1902-03; 1934-35 (n); 1994 (a) | De als kerk ingerichte woning werd verschillende malen verbouwd en vergroot in 1834. In 1902 werden een pastorie en torentje met portaal toegevoegd van P. Snel. Nadat de grote eenbeukige kerk met 834 zitplaatsen van J. van Hardeveld en L. vd Bijl in 1935 was ingewijd, werd het bestaande kerkje kapel van de begraafplaats. In 1994 afgebroken. | De statie kreeg in 1834 een subsidie van f 4.000,- van het rijk voor herstel en vergroting van de kerk en f 1.500,- van de provincie. Met de nieuwbouw in 1934 was een investering gemoeid van f 156.000,- of f 187,- per zitplaats. |
| Zaaiersweg         | H. Familie (p. 1948)                             | 1936 – 1952 (noodkerk); 1951 – 52 (n); 1962 (v)                | Een schoolgebouw aan het Zuivelplein was sinds 1936 in gebruik als noodkerk. De sobere kerk met kleine toren van archb. Van Oerle en Schrama werd ingewijd op 28 augustus 1952. In 1962 werd het exterieur ontdaan van de witte pleisterlaag.  | Financiering van de bouw door het FKH.   |
| Robert Scottstraat | H. Joseph (p.1950)                               | 1950 – 1952 (noodkerk); 1951-52 (n)                            | Noodkerk in gebruik tot 1952. De bijzondere 'betonnen' kerk van G.H.M. Holt en K.P. Tholens werd ge-wijd op 22 april 1953 en gesloten in 1990.   | Financiering van de bouw van kerk en pastorie door het FKH.  |
| Poeldijkstraat     | H. Johannes de Doper (p. 1951)                   | 1951 – 1963 (noodkerk); 1962-63 (n)                            | De stenen kerk aan de Warmondstraat was in gebruik tot de inwijding van de vierkante kerk met torentje van L. Peters op 20 juni 1964.  | Financiering van de bouw door het FKH.   |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting  | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond     | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--|---|---|--|---|
| James Wattstraat   | Christus Koning (p. 1951)   | 1951 – 1959 (noodkerk); 1957-59 (n); 1984 (v) | De noodkerk werd ingericht op de zolder van een oud fabriekspand. De moderne kerk met vrijstaande klokkentoren van H.J. van Balen en K.P. Tholens werd ingewijd op 5 mei 1959. In 1984 werd het interieur verkleind.   | Financiering van de bouw door het FKH. Kosten: f 400.000,-.                             |
| Burg. Eliasstraat (Zie 3.3.2 voor een uitgebreide beschrijving van het bouwproces) | H. Catharina (p.1953)<br>Sinds 1993 onderdeel van de parochie Het Nieuwe Verbond          | 1951 – 1956 (noodkerk); 1954 – 1956 (n)       | Opvolger van de parochie die in 1939 was opgeheven. Noodkerk eerst in de kelder van een plaatselijke kruidenier (Onze Lieve Vrouw in de Kelder), later in een houten kerkgebouw. Het driebeukige basilicale kerkgebouw van archb. Evers en Sarlemijn werd gewijd op 24 september 1956. In 1983 gesloten. | Financiering van de bouw door het FKH. Grondkosten: f 100.000,- Bouwkosten: f 821.000,- |
| Noordzijde   | OLV Lourdes (p.1953)<br>Sinds 1993 onderdeel van de parochie Het Nieuwe Verbond           | 1953 – 1957 (noodkerk); 1956-57 (n)           | Opvolger in naam van de parochie in West. Eerst een noodkerk in gebruik tot de sobere driebeukige hallenkerk van M.J. Granpré-Molière kon worden gewijd op 19 december 1957. Sinds 1993 parochiekerk van Het Nieuwe Verbond.   | Financiering van de bouw door het FKH. Kosten: f 800.000,-.                             |
| Aalbersestraat   | OLV van Zeven Smarten (p.1956)<br>Sinds 1993 onderdeel van de parochie Het Nieuwe Verbond | 1956 – 1960 (noodkerk); 1958-60 (n)           | Houten noodkerk in gebruik tot de driebeukige kerk van H.P.J. de Vries kon worden ingewijd op 19 maart 1960. Gesloten in 1993.   |   |

| Gemeente                | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting  | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering     |
|-------------------------|---|---|---|--|
| Jacob Geelstraat        | H. Pius X (p.1956)                                | 1956 – 1960 (noodkerk); 1959-60 (n)       | Een noodkerk was in gebruik tot de moderne kerk van N. van der Laan, de 'geestelijke vader van de Bossche school', kon worden gewijd op 3 september 1960. | Financiering van de bouw door het FKH. |
| Osdorperban             | H. Lucas (p.1959)                                 | 1959 – 1965 (noodkerk); 1964-65 (n)       | Noodkerk in gebruik tot de moderne kerk van archb. Taen en Nix kon worden gewijd op 15 mei 1965.  |  |
| Louis Bouwmeesterstraat | Verrijzenis van Onze Heer Jezus Christus (p.1959) | 1959 – 1965 (noodkerk); 1963-65 (n)       | Noodkerk in gebruik tot de betonnen kerk met vrijstaande klokkentoren van G.H.M. Holt kon worden gewijd op 24 april 1965.                                 |  |
| Van Boshuizenstraat     | De Goede Herder (p.1961)                          | 1961 – 1968 (noodkerk); 1966 – 68 (n)     | Noodkerk in gebruik tot inwijding op 26 oktober 1968 van de moderne vierkante kerk van A.F. Breninkmeijer.  |  |
| Pieter Calandlaan       | H. Paulus (p.1961)                                | 1961 – 1967 (noodkerk); 1966-67 (n)       | Noodkerk door brand verwoest in 1969. Koepelkerk van J. van Leeuwen gewijd op 4 november 1967.  |  |
| Prinses Irenestraat     | Christus Geboorte (p.1961)                        | 1961 – 1968 (noodkerk); 1967-68 (n)       | Noodkerk in gebruik van 1961 tot inwijding van de moderne kerk van bureau Kraaijvanger op 14 december 1968.   |  |
| Andijk                  | Maria Middeles van alle Genaden (p. 1949)         | 1949 (v); 1973 (n)                        | Gebouw Krimpen werd in 1949 ingericht tot kerk. In 1973 bouwde timmerfabriek Vermeulen een vierkante houten kerk met klokkentoren.                        |  |

| Gemeente              | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond       | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-----------------------|--|---|--|--|
| <b>Anna Paulowna</b>  | H. Maria Presentatie (p. 1869)                   | 1869 – 1871 (noodkerk); 1871 (n); 1918-19 (t+k) | Noodkerkje bij station in 1869 in gebruik tot het neoromaanse kerkje van Th. Asseler in 1871 was voltooid. In 1919 werden een transept en een koor toegevoegd door A.J. Joling. Ingewijd op 23 juni 1919   |  |
| <b>Assendelft</b>     | H. Odolphus (s. 1617)                            | 1751 (u); 1835-36 (n); 1887-88 (n)              | Het schuilkerkje werd in 1751 uitgebreid en in 1836 vervangen door een Waterstaatskerk van G. Hos. Deze werd in 1888 vervangen door een neoromaanse kruisbasiliek met toren van A.C. Bleys.  | De statie kreeg in 1829 een subsidie van f 8.000,- voor de bouw van een nieuwe kerk.       |
| <b>Badhoevedorp</b>   | H.H. Engelbewaarders (p. 1939)                   | 1937 (n); 1941-44 (i)                           | De sobere driebeukige basiliek met zadeldak-toren en 540 zitplaatsen van J.M. van Hardeveld werd ingezegend op 26 november 1937. De beschikking van het interieur is van Lambert Simon.  | Met het bouwproces was in 1937 een bedrag gemoeid van f 65.000,- of f 120,- per zitplaats. |
| <b>Bakkum</b>         | H. Maria ten Hemelopneming (p. 1951)             | 1950-51 (n)                                     | Fraaie nieuwbouw zonder toren van Th. Nix.   | Financiering van de bouw van kerk en pastorie door het FKH.                                |
| <b>Beemster -West</b> | H. Johannes de Doper (s. 1640?)                  | 1752 (s); 1847 (t); 1878-79 (n); 1965 (i)       | De stal die in 1752 tot schuurkerk werd verbouwd, kreeg in 1847 een torentje. Het nieuwbouwplan van Th. Asseler uit dat jaar afgewezen. Op 29 oktober 1879 werd de neogotische kruisbasiliek met toren van Y. Bijvoets gewijd. Interieur in jaren zestig oranje geschilderd. |  |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond             | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--|--|---|--|---|
| <b>Bennebroek</b>  | H. Joseph (p. 1897)                              | 1894 (n);<br>1900 (n);<br>1960 (i)                    | De hulpkerk uit 1894 werd in 1899 afgebroken nadat een zijmuur was ingestort. De oude kerk werd vervangen door een plompe neogotische kruiskerk zonder toren van N. Nelis. Het interieur werd in de jaren zestig gemoderniseerd.   |   |
| <b>Bergen</b>  | H.H.Petrus en Paulus (s. 1650?)                  | 1810 (n);<br>1842 (h);<br>1866-67 (n);<br>1923-24 (n) | De oude schuurkerk annex pastorie werd in 1810 door brand verwoest en herbouwd. In 1842 werd het gebouw vernieuwd. In 1867 werd het vervangen door een neoromaanse kerk met toren van Th. Asseler. Afgebroken in 1923 tbv de grotere neoromaanse kruiskerk van J.C. Leyen. | De statie kreeg in 1833 een subsidie van f 827,- voor herstel van de pastorie en in 1842 een subsidie van f 500,- voor herstel van kerk en toren. In 1867 kreeg de parochie een rijkssubsidie van f 1.000,- en in 1867 en 1868 provinciale subsidies van f 500,- en van f 750,-. De bouwkosten bedroegen f 17.998,-. De toren werd in 1924 niet gerealiseerd om financiële redenen. |
| <b>Bergschenhoek</b><br>(Zie 1.3.2 voor een uitgebreide beschrijving van dit bouwproces) | H.Willibrordus (s. 1660?)                        | 1652 (s);<br>1833-34 (h);<br>1909-10 (n)              | Het wrakkige schuurkerkje uit 1652 werd na veel geheibel in 1834 vervangen door een neoclassicistisch Waterstaatskerkje met torentje van P. Adams. Dat werd in 1910 afgebroken en vervangen door een neoromaans kerkje met sober torentje van Jos. Margry.                 | Grondkosten: geen<br>Bouwkosten: f 19.000,-. De statie had f 3.000,- eigen vermogen, kreeg in 1832 een subsidie van f 6.000,- tbv nieuwbouw en leende in totaal f 12.400,-.   |

| Gemeente                             | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                                       | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--------------------------------------|--|---|---|---|
| <b>Berkel</b>                        | OLVrouwe<br>Geboorte<br>(s. 1630?)               | 1730 (s);<br>1864-66 (n);<br>1926-29 (v)  | De schuurkerk uit 1730 werd in 1866 vervangen door een neogotische basilicale kerk met toren van W.J. van Vogelpoel. Ingrijpende verbouwing van zijbeuken, toren en interieur in 1926-29 door H.G.M. van Beers  | De statie kreeg in 1824 een subsidie van f 1.000,- tbv herstel van de kerk en in 1828 een provinciaal subsidie van f 1.200,-. In 1838 werd f 1.500,- gegeven voor herstel en vergroting. In 1864 volgde een subsidie van f 3.000,- voor nieuwbouw. In 1864 machtiging tot aankoop van land en subsidie van f 1.000,- voor de bouw van de kerk van OLV Geboorte. De kosten werden geraamd op f 51.170,-. In 1865 en 1866 nadere subsidies van f 1.000,-. |
| <b>Berkenrode</b><br>(zie Heemstede) | H. Bavo<br>(s. 1670?)                            | 1817-18 (n);<br>1836-37 (h);<br>1877-79 (n)                                     |   |   |
| <b>Beverwijk</b>                     | H. Agatha<br>(s. 1643)                           | 1729 (v);<br>1839-40 (n);<br>1861 (v);<br>1893 (t);<br>1921-24 (n);<br>1958 (t) | Het schuurkerkje 'Vogelsanck' werd in 1729 vergroot. In 1840 werd het vervangen door een Waterstaatskerk zonder toren naar een ontwerp van H.H. Dansdorp en P. Kock. Het koor werd in 1861 vervangen olv Th. Molkenboer. Het schip werd in 1893 aan de westzijde uitgebreed en voorzien van een toren olv F. Ludwig. De oude kerk werd in 1924 afgebroken na de voltooiing van de neorenaissance koepelkerk van Jos. en Pierre Cuypers. In 1958 werd een carillon op de koepel geplaatst. | De statie kreeg in 1839 een subsidie van f 11.000,- tbv de financiering van het bouwproces van een nieuwe kerk. Met het bouwproces was een investering gemoeid van f 33.070,-. In 1861 was met de werkzaamheden een bedrag gemoeid van f 10.000,-. Vanwege de herfinanciering van een schuld van f 657.900,- moest het kerkbestuur zich in 1933 melden bij de CKC.  |

| Gemeente             | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                                     | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|----------------------|--|---|---|--|
| Arendsweg/ Galgenweg | OLV Goede Raad (p.1915)                          | 1914 (n);<br>1920 (u);<br>1927 (n)  | Bouw begonnen in 1914; fase 1 ingewijd 10 mei 1915 naar ontwerp van A.J. Kropholler; in 1920 vergroot en voltooid in 1927.  | Met het bouwproces was een bedrag gemoeid van f 750.000,-. Voor een deel werd dat gefinancierd door het FKH.   |
| Hilbersplein         | OLV Regina Coeli (p.1954)                        | 1954 – 1958 (noodkerk);<br>1957-58 (n)  | Noodkerk in gebruik tot 1958 toen koepelkerk met smalle vrijstaande toren van H. van Putten werd gewijd.  |  |
| Laan der Nederlanden | H. Jozef (p. 1958)                               | 1958 – 1964 (noodkerk);<br>1962-64 (n)  | Noodkerk in gebruik tot 1964 toen de kerk met vrijstaande klokkentoren van archb. Hendriks, vd Bosch en Hendriks werd gewijd  |  |
| Van Riemsdijklaan    | De Apostelkerk (p. 1962)                         | 1962 – heden (noodkerk);  | De houten noodkerk van P. Lerou is nog steeds in gebruik.   |  |
| Bleiswijk            | OLV Presentatie (s. 1852)                        | 1852 – 1855 (noodkerk);<br>1854-55 (n);<br>1879 (k);<br>1968 (i);<br>1988 (i) | In 1855 werd de turfschuur die in 1852 was ingericht tot noodkerk, vervangen door een neoclassicistische Waterstaatskerk met ingebouwde toren van W. Thijssen. Het koor werd in 1879 verlengd. In 1968 werd het interieur vernieuwd en in 1988 geschilderd. | In 1856 kreeg het bestuur machtiging tot het bouwen van een kapel voor f 6.707,-. De bouw van de nieuwe kerk in 1952 werd voor een deel gefinancierd door het FKH. |
| Bloemendaal          | Allerheiligste Drieëenheid (p. 1917)             | 1917 – 1954 (noodkerk);<br>1952-54 (n);<br>1990 (a)                           | Een kegelbaan werd in 1917 verbouwd tot noodkerk. Deze was in gebruik tot 1954 toen de driebeukige kerk van H.C. van der Leur werd ingewijd. De toren werd niet gebouwd. De kerk werd in 1990 afgebroken.   |  |

| Gemeente    | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwactivi-<br>teit plaats-<br>vond  | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|-------------|---|--|---|--|
| Bloemendaal | Allerheiligst<br>Sacrament<br>(p. 1958)                   | 1947 (v);<br>1968 (v)  | Het parochiehuis werd<br>olv J. Holt in 1947<br>verbouwd tot bijkerk<br>van de parochie van de<br>A. Drieëenheid. Een<br>definitieve kerk werd<br>nooit gerealiseerd. In<br>1968 werd de kerkzaal<br>omgebouwd tot multi-<br>functioneel parochie-<br>centrum.  |  |
| Bodegraven  | H. Gallus<br>(later H.<br>Willibrordus)<br>(s. 1643)      | 1643 (s);<br>1766 (v);<br>1810-11 (v);<br>1819 (v);<br>1862-64 (n);<br>1865(a);<br>1867 (t);<br>1965 (i) | De schuilkerk uit 1643<br>werd in 1766 en in<br>1811 verbouwd en in<br>1819 voorzien van<br>voorgevel. In 1865<br>afgebroken na de bouw<br>van de driebeukige<br>neogotische kruisbasi-<br>liek met toren van<br>P.J.H. Cuypers. In<br>1867 toren afgebouwd<br>na wijziging ontwerp.<br>In 1965 interieur<br>ingrijpend gewijzigd | In 1844 kreeg de statie<br>een subsidie van<br>f 1.000,- tbv nieuwbouw. In 1862 werd<br>een verzoek voor een<br>subsidie van<br>f 19.320,- voor de<br>nieuwbouw van de<br>kerk waarvan kosten<br>werden geschat op<br>f 60.320,- afgewezen.<br>Wel kreeg de parochie<br>in 1862 machtiging<br>voor de aankoop van<br>een terrein voor de<br>bouw van de nieuwe<br>kerk en de toezegging<br>van een subsidie van<br>f 3.500,- voor de bouw<br>van een kerk waarvan<br>kosten werden geschat<br>op f 47.169,-. |



| Gemeente            | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---------------------|--|---|---|--|
| <b>Boskoop</b>      | H. Johannes de Doper (p.1866)                    | 1866 – 1869 (noodkerk)<br>1867 - 69 (n);<br>1871 (w);<br>1903-04 (v);<br>1968 (t);<br>1969-71 (n) | Vanaf september 1866 was een houten loods in gebruik als noodkerk totdat de nieuwe kerk met half-inge-bouwde toren van Th. Asseler op 18 september 1870 kon worden gewijd. In 1903-4 werd door A. A.J. Margry en J. Snickers een neogotisch transept en koor toegevoegd. Gesloten in 1971 en afgebroken in 1974. Vervangen door nieuwbouw van P. Dykema.            | De parochie kreeg in 1866 machtiging om een houten loods in te richten tot noodkerk en in 1867 machtiging tot aankoop van een terrein voor de nieuwbouw van kerk en pastorie voor f 2.000,-. Met de bouw was een bedrag van f 39.365,- gemeoid. Om financiële redenen werd de verbouwing in 1904 niet geheel uitgevoerd. |
| <b>Bovenkarspel</b> | H. Martinus (s. 1617)                            | 1725 (s);<br>1824-25 (n);<br>1870-72 (n);<br>1905-06 (v);<br>1964-66 (n)                          | In 1825 werd de schuurkerk uit 1725 vervangen door een eenvoudig Waterstaatskerkje dat werd gewijd in augustus 1825. Deze kerk werd in 1872 afgebroken nadat op 22 juli 1872 de neoromaanse kerk met toren van Th. Asseler was gewijd. In 1906 werden een neogotisch koor en transept toegevoegd naar een ontwerp van Ed. Cuypers. De kerk werd afgebroken in 1964. | Wegens herfinanciering van de schuld van f 307.350,- moest het kerkbestuur zich in 1933 melden bij de KKC.   |
| <b>Bovenkerk</b>    | H. Urbanus (s. 1630?)                            | 1805 (n);<br>1873-75 (t+s);<br>1887-88 (k+tr+ sacristie);<br>1881+1889 (t)                        | Het schuurkerkje uit 1805, dat de bestaande schuilkerkjes verving, werd afgebroken in 1875 en in twee fasen vervangen door de neogotische hallenkerk van P.J.H. Cuypers. De torenspits, die in 1881 was omgewaaid, werd in 1889 vervangen.  | In 1838 kreeg de statie een subsidie van f 1.700,- tot herstel van kerk en vernieuwing der pastorie.   |

| Gemeente        | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-----------------|--|---|---|--|
| Breezand        | H. Joannes Evangelist (p.1928)                   | 1928 – 1931 (noodkerk); 1930-31 (n)       | Een bollenschuur fungeerde als noodkerk tot de sobere natuurstenen kerk met 660 zitplaatsen van H.P.J. de Vries werd ingezegend op 13 september 1931.   | De nieuwbouw vergde een investering van f 120.000,- of f 182,- per zitplaats. Omdat het kerkbestuur niet kon voldoen aan de financiële verplichtingen, werd in 1935 in overleg met de CKC een regeling met de crediteuren getroffen. |
| Brielle         | H.H. Martelaren van Gorcum (s. 1640?)            | 1830-31 (n); 1960(i); 1990 (i)            | De laatste schuilkerk maakte in 1831 plaats voor een eenbeukig neoclassicistisch Waterstaatskerkje met fraai fronton van P. Plukhooy. Interieur versoberd in de jaren zestig en in 1990 opnieuw geschilderd.  | De statie kreeg in 1828 een 'onderstand' van f 9.000,- van het rijk voor nieuwbouw, waarvan de kosten f 30.000,- bedroegen. In 1829, 1830 en 1831 verleende ook de provincie een subsidie van f 2.000,-.                             |
| Brielle (Rugge) | Kapel der Martelaren van Gorcum                  | 1880 – 1932 (noodkerk); 1931-32 (n)       | In 1865 kocht het bisdom Haarlem een terrein nadat de martelaren in 1867 heilig waren verklaard. In 1880, toen Brielle een bedevaartplaats was geworden, werd een houten noodkerk van E.J. Margry gebouwd. In 1917 maakte Jan Stuyt een ontwerp voor een monument. In 1931 – 1932 werd de noodkerk vervangen door een kerk met 800 zitplaatsen van H.P.J. de Vries. | Met de financiering van het bouwproces was in 1932 een bedrag gemoeid van f 185.000,- of f 231,- per zitplaats. Geld werd onder andere ingezameld i via een campagne in het weekblad <i>Sint Bavo</i> .                              |
| Buitenkaag      | H Johannes Evangelist (p. 1948)                  | 1930-31 (n)                               | Het eenvoudige kerkje werd gebouwd als bijkerk van de parochie van de H.H. Engelbewaarders in Lisse-Beekbrug. In 1948 werd de parochie zelfstandig.   | Financiering van de bouw door het FKH.   |

| Gemeente                            | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwac-<br>tiviteit<br>plaatsvond | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|-------------------------------------|---|---|--|--|
| <b>Bullewijk</b><br>(zie Ouderkerk) | H. Urbanus  | 1820 (h)  |  |  |
| <b>Capelle aan de IJssel</b>        | H. Paulus<br>Bekering<br>(p. 1960)                        | 1957 – 1967<br>(noodkerk);<br>1966-67 (n)               | Vanaf 1957 was een<br>houten noodkerk in<br>gebruik totdat de<br>moderne kerk van V.<br>Dorigo werd ingewijd<br>op 3 oktober 1967.   |  |
| <b>Castricum</b>                    | H. Pancratius<br>(s. 1680?)                               | 1820(t);<br>1856- 58 (n);<br>1882 (v);<br>1909 - 10 (n) | De boerderij die tot<br>schuilkerk diende,<br>werd in 1820 voorzien<br>van een dakruiter. In<br>1858 werd de oude<br>kerk vervangen door<br>een neoromaans kerkje<br>van R. van Zoelen. In<br>1882 werd dit ingrij-<br>pend verbouwd door<br>A.C. Bleys en in 1911<br>afgebroken tbv neogo-<br>tische /neoromaanse<br>pseudobasiliek van Jan<br>Stuyt. | In 1856 kreeg de<br>parochie een subsidie<br>van f 3.000,- voor de<br>bouw van een nieuwe<br>kerk en pastorie en<br>machtiging tot aan-<br>vaarding van grond die<br>was gekocht ter ver-<br>bouwing van de kerk.<br>In 1857 en 1858 kreeg<br>de parochie subsidies<br>van f 1.000,- voor de<br>bouw van de nieuwe<br>kerk en pastorie. Met<br>dat bouwproces was<br>f 46.500,- gemoeid. |
| <b>De Cocksdorp</b> (Texel)         | H. Francisca<br>Romana<br>(s.1842)                        | 1841-42<br>(h+v)<br>1875-77 (n);<br>1949-50 (v)         | Smederij omgebouwd<br>tot kerk in 1841-42;<br>vervangen door een<br>neoromaans zaal-<br>kerkje met half inge-<br>bouwde toren in 1875-<br>77; restauratie<br>oorlogsschade in 1949-<br>50.   |  |
| <b>De Koog</b> (Texel)              | H. Bonifatius   | 1963 (n)  | Toeristenkerkje;<br>inzegening op 5 juni<br>1964.  |  |

| Gemeente   | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting  | Perioden<br>waarin<br>bouwactivi-<br>teit plaats-<br>vond                       | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|------------|--|---|---|--|
| Delft      | H. Joseph<br>(s. 1592; sinds<br>1971 de<br>parochie van<br>de H. Joseph<br>en de H.H.<br>Martelaren<br>van Gorcum) | 1612 (s);<br>1733 (s);<br>1815 (u);<br>1834-37 (n);<br>1874-81 (n);<br>1991 (h) | Het schuilkerkje uit<br>1612 werd in 1733<br>vervangen door een<br>schuurkerk van G.<br>Piese. In 1815 uitge-<br>breid met voorgevel en<br>toren. In 1837 vervan-<br>gen door een drie-<br>beukige neoclassi-<br>cistische Waterstaats-<br>kerk van P. Adams. In<br>1877 afgebroken tbv<br>de tweede fase van de<br>bouw van de neogoti-<br>sche kruisbasiliek met<br>twee torens van E.J.<br>Margry. Restauratie in<br>1991. |  |
| Voorstraat | H. Hippoly-<br>tus<br>(s. 1796)  | 1796 (v);<br>1834-35 (n);<br>1884-86 (n);<br>1960 (v);<br>1974 (a)              | In 1796 werd een<br>branderij verbouwd tot<br>kerk; in 1834 – 35<br>werd zij vervangen<br>door een neoclassici-<br>stische Waterstaatskerk<br>van G.N. Itz. Deze<br>werd afgebroken in<br>1886 na de voltooiing<br>van de neogotische<br>basiliek van P.J.H.<br>Cuypers. De toren<br>werd niet afgebouwd,<br>maar in 1960 voorzien<br>van zadeldak van A.<br>van Kranendonk.<br>Gesloten in 1971 en<br>afgebroken in 1974.    | De statie kreeg in 1834<br>een subsidie van<br>f 13.000,- van het rijk<br>tbv nieuwbouw en<br>f 3.000,- van de<br>provincie en een tege-<br>moetkoming van<br>f 920,- ivm registratie-<br>kosten ivm de nieuwbouw. |
| Raamstraat | H. Nicolaas<br>en Gezellen<br>(p.1922)   | 1908-10 (n);<br>1971 (i)  | Grote basiliek in<br>Romaans-byzantijnse-<br>stijl van Jac. van Gils.<br>Gebouwd als bijkerk.<br>Interieur gewijzigd in<br>1971.  |  |

| Gemeente                  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---------------------------|--|---|--|--|
| Poortlandplein            | Allerheiligst Sacrament (p. 1921)                | 1921 – 1940 (noodkerk); 1938-1940(n)      | De noodkerk van Jac. van Rossum was in gebruik van 1921 tot de inwijding in 1940 van de driebeukige kerk met sobere toren van H. Thunissen.  |  |
| Indische buurt            | OLV Onbevlekt Ontvangen (p.1948)                 | 1933-34 (n); 1965-66 (n)                  | Het sobere kruiskerkje zonder toren van J. Hendriks werd gebouwd als bijkerk. Vanwege ruimtegebrek werd een grotere kerk gebouwd die werd gewijd op 29 januari 1966. De oude kerk werd afgebroken in 1968  |  |
| Kappeyne vd Copellostraat | H. Pastoor van Ars (p. 1955)                     | 1955 – 1959 (noodkerk); 1958-59 (n)       | Noodkerk in gebruik vanaf 1955 tot inwijding van de moderne koepelkerk met 900 zitplaatsen. van J.H. Froger in 1959.   | Kosten f 879.300,- of f 977,-per zitplaats.  |
| Den Burg (Texel)          | H. Johannes de Doper (s. 1620)                   | 1862-63 (n); 1912 (tr+k)                  | De bestaande schuurkerk werd in 1863 vervangen door een neoromaanse pseudo-basiliek met half ingebouwde toren van Th. Molkenboer, gewijd in december 1863. In 1912 werden een neoromaans koor en transept van P.J. de Jongh toegevoegd en gewijd op 7 juli 1920. | De statie kreeg in 1834 een subsidie van f 1.200,- voor herstel en vergroting van de kerk. In 1862 en in 1863 kreeg de parochie subsidies van f 1.000,- voor de bouw van een nieuwe kerk waarvan de kosten werden geraamd op f 27.900,-. |

| Gemeente               | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------------------|--|--|---|---|
| Den Haag<br>Parkstraat | H. Jacobus de Meerdere (s. 1605)                 | 1678-79 (s);<br>1790-91 (v);<br>1807 – 1879;<br>1879 (a);<br>1875-78 (n);<br>1976-78 (i) | Vanaf 1605 bediende Engelbert Kenniphove de statie en wijde omgeving vanuit een huis. In 1682 werd een schuilkerk ingericht in een huis in de Oude Molstraat. Deze werd verbouwd in 1791. Na het vertrek van koning Lodewijk naar Utrecht in 1807 kreeg de statie de middeleeuwse Hofkapel op het Binnenhof van de koning als bijkerk. Omdat de kerk in de Oude Molstraat te klein was en de Hofkapel werd gesloten, werden plannen gemaakt voor de bouw van een neogotische kruisbasiliek met toren van P.J.H. Cuypers. Deze werd gewijd op 25 september 1878. Het interieur werd hersteld in 1976-78. | In 1814 kreeg de statie kerkmeubelen en sieraden uit het Paleis op de Dam en in 1816 volgde de overdracht van altaarstukken. Vanwege de slechte bouwkundige toestand werd de Hofkapel in 1862 gesloten. De parochie kreeg f 60.000,- als schadevergoeding van het Rijk. Dat was de basis voor de financiering van de aankoop van het bouwterrein aan de Parkstraat. De bouw van de neogotische kerk vergde een investering van f 500.000,-. Dat bedrag werd voornamelijk gefinancierd met een gift van mevrouw Meijer – Hovius. De polychromering van de kerk werd in 1887 uitgevoerd voor een bedrag van f 11.800,-. |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--|--|--|---|--|
| Prinsessegracht; later Fluwelen Burgwal; Leyweg; Korte Koediefstraat | H.H. Antonius en Lodewijk (s. 1713)              | 1713 (n); 1760-63 (v); 1843-45 (n); 1896-97 (k); 1956 (a); 1955 – 1956 (noodkerk) 1955 – 56 (n); 1983-84 (n) | De kerk ontleende haar bijnaam aan de kapel achter de Franse ambassade, die in 1763 werd verbouwd. In 1846 werd deze kapel vervangen door neoclassicistische nieuwbouw van T.F. Suys. De Franse kerk werd door brand verwoest na het bombardement op 3 maart 1945. Noodkerk van F. vd Togt. De restanten werden afgebroken in 1956 nadat de moderne kerk met vrijstaande toren van W. Wouters was ingewijd. Nieuwbouw in centrum van A. van Kranendonk. | Herbouw in 1955 gefinancierd met geld van de <i>Oorlogsschade-regeling</i> 1949. |
| Westeinde  | H. Theresia van Avila (s.1649)                   | 1680-90 (s); 1839 (a); 1839-41 (n);  | In 1690 werd in de stal van de Spaanse Gezant een kapel gesticht, die werd gesloten van 1809 tot 1818. In 1839 werd de kapel afgebroken tbv de bouw van een neoclassicistische hallenkerk van T.F. Suys die werd ingewijd op 31 oktober 1841  |  |

| Gemeente               | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                          | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------------------|--|--|--|--|
| Assendelftstraat       | H. Willibrordus<br>(s. 1649)                     | 1690 (s);<br>1821-22 (n);<br>1863-65 (v);<br>1911 (k);<br>1972 (a) | De schuilkerk uit 1690 werd in 1822 vervangen door een neoclassicistische hallenkerk van A. Tollus. Verlengd in 1865 door Th. Molkenboer; neoromaans koor aangebouwd door Jan Stuyt in 1911. De kerk werd gesloten in 1966 en afgebroken in 1972 | De statie kreeg in 1821 subsidies van f 15.000,- en f 5.000,-. In 1826 kreeg de statie een renteloos voorschot van f 4.000,- ivm nieuwbouw van de pastorie. In 1829 nogmaals een voorschot van f 8.000,-. In 1863 werd machtiging verleend tot vergroting van de kerk. De kosten gemoeid met dat bouwproces bedroegen f 33.250,-. Een subsidie van f 1.250,- werd toegezegd in 1864 en 1865. In 1867 werd machtiging verleend tot aanvaarding van een terrein dat werd gekocht voor f 16.000,-. In 1867 werd machtiging verleend tot de bouw van een noodkerk. |
| Loosduinse hoofdstraat | OLV Hemelvaart<br>(s. 1784)                      | 1785-86 (s);<br>1880-81 (n);<br>1965 (i)                           | De schuurkerk uit 1786 werd in 1881 vervangen door een neogotische kruisbasiliek van E.J. Margry. Het interieur werd in 1965 ingrijpend aangepast.   |  |
| Elandstraat            | OLV Onbevlekt Ontvangen<br>(p. 1878)             | 1877 – 1892 (noodkerk);<br>1890-92 (n)                             | De houten noodkerk van J.T. Wouters die in 1877-78 werd opgericht, heeft tot 1903 bestaan. De neogotische kruisbasiliek met twee torens van N. Molenaar werd gewijd op 1 december 1892.  |  |



| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                      | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--|--|--|--|---|
| Van Limburg Stirumstraat   | H. Joseph (p. 1871)                              | 1867 – 1888 (noodkerk); 1886-88 (n); 1961-63 (h); 1975 (a)     | De noodkerk uit 1867 heeft dienst gedaan tot de afronding van de werkzaamheden aan de majestueuze neogotische kruisbasiliek van Th. Asseler in 1886. De kerk werd hersteld in 1963, gesloten in 1971 en afgebroken in 1975.                        | De weduwe Van de Ven schonk de parochie een perceel op voorwaarde dat de bouw van de nieuwe kerk moest beginnen voor 1 mei 1886. Wegens liquiditeitsproblemen moest het kerkbestuur zich in 1934 wenden tot de CKC. |
| Hobbemastraat  | Allerheiligst Hart van Jesus (p. 1894)           | 1892-94 (n);   | De kruisbasiliek in neoromaanse en neogotische vormen van W.B. van Liefland had twee torens en een rijke polychromie; in 1973 gesloten en afgebroken in 1974.  |   |
| Bezuidenhoutseweg  | OLV Goede Raad (p. 1897)                         | 1899 – 1902 (n); 1906 (i); 1953 (a); 1953-55 (n)               | De driebeukige neogotische kruisbasiliek met hoge toren van N. Molenaar brandde uit in maart 1945 en werd in 1953 afgebroken. In 1906 werd het interieur gepolychromeerd door P.J.H. Cuypers. Herbouwd in 1955 door J. vd Laan op dezelfde plaats. |   |
| Beeklaan<br>(Zie 2.3.3 voor een uitgebreide beschrijving van het bouwproces) | H. Agnes (p. 1899)                               | 1898 – 1903 (noodkerk); 1901-03 (n); 1967-68 (i); 1983-84 (h); | De noodkerk van A. A.J. Margry en J. Snickers was in gebruik totdat de neogotische kruisbasiliek met toren van A. A.J. Margry en J. Snickers kon worden ingezegend op 21 maart 1903.   | Grondkosten: f 25.000,-. Bouwkosten: f 139.097,-. De parochie had een eigen vermogen van f 10.000,- en plaatste diverse leningen voor f 173.000,-.  |
| Hoefkade   | H. Martha (p. 1909)                              | 1908-09 (n); 1924 (v)  | Het ontwerp van de neogotische pseudobasiliek van N. Molenaar werd in 1924 aangepast aan de financiën.   | Om financiële redenen werd de voorgevel met traptoren niet uitgevoerd. In 1934 moest het kerkbestuur zich wenden tot de CKC.  |

| Gemeente                   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|----------------------------|--|--|---|---|
| Brandtstraat               | H.H. Engelbewaarders (p. 1912)                   | 1912 – 1915 (noodkerk); 1913-15 (n); 1981 (a)              | De noodkerk van N. Molenaar uit 1912 heeft dienst gedaan tot de inwijding van de vijfbeukige neogotische kruisvormige hallenkerk van zijn hand in 1915 kon worden ingezegend. Dit was één van de laatste grote neogotische kerken die in het bisdom Haarlem werd gebouwd. Hij werd gesloten en afgebroken in 1981.  | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.   |
| Berkenbosch<br>Blockstraat | OLV van Lourdes (p. 1912)                        | 1912 – 1924 (noodkerk); 1912-13 (n); 1924-26 (n); 1965 (t) | Het ontwerp was van de hand van A.J. Kropholler, die het de naam ‘Scheveningse kerkbouw’ gaf. In 1912 verrees een noodkerk naar een ontwerp van Kropholler. In fasen ontstond daarna een ‘middeleeuws’ complex van 13 huizen, een kapel, een pastorie, een school en een kerk met losstaande toren. Fase 1 omvatte de bouw van de pastorie, de Lourdeskapel en de torenvoet. In 1918 volgden de woonhuizen. Omdat Krophollers ontwerp voor de kerk werd afgewezen, kon C.M. van Moorsel pas in 1926 de kerk en de school realiseren. De toren werd in 1965 afgebouwd door F.G. Buskens. | De parochie kocht in 1912 een bouwterrein aan het Gevers Deynootplein voor f 150.000,-. Daarop werd een hulpkerk gebouwd voor f 11.450,-. Voor de financiering van de eerste investeringen werd een lening gesloten van f 50.000,- à 4½%. Omdat bij de financiering van de verschillende bouwprocessen ook veel vreemd vermogen werd gebruikt, moest het kerkbestuur in 1933 gebruik maken van de diensten van de CKC. Een deel van de schuld van f 439.500,- werd renteloos verklaard. |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                                   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--|--|---|---|--|
| Wassenaarseweg   | H. Paschalis Babylon (p. 1922)                   | 1919-21 (n)   | De grote kerk met sobere toren van A.J. Kropholler is een goed voorbeeld van zijn streven naar Christocentrische bouw. De kerk werd ingewijd op 3 augustus 1921.  |  |
| Kamperfoelieplein (Zie 2.3.5 voor een uitgebreide beschrijving van het bouwproces) | H. Familie (p. 1921)                             | 1920-21 (n)   | De grote neoromaanse driebeukige kruisvormige basiliek van Jan Stuyt heeft smalle torens.   | Grondkosten: f 58.000,-. Bouwkosten: f 626.850,-. De parochie had f 90.000,- eigen vermogen en leende f 537.000,- voor de bouw van de kerk. Omdat de parochie later nog veel meer geld leende voor de bouw van een rusthuis, moest het kerkbestuur schuldsanering aanvragen bij de CKC   |
| Stadhoudersplantsoen   | H.H. Martelaren van Gorcum (p. 1916)             | 1912 – 1925 (noodkerk); 1924-25 (n); 1943 (a); 1948 (noodkerk); 1954-55 (n) | In 1912 werd een noodkerk opgericht naar een ontwerp van N. Molenaar. De neogotische kruiskerk van N. Molenaar werd in 1943 op last van de bezetter afgebroken tbv de bouw van een tankwal. In 1948 verrees een stenen noodkerk van N. Molenaar jr. en in 1955 werd een driebeukige kerk met toren door N. Molenaar jr. gebouwd.. | Grote problemen met financiering als gevolg van de duurte na WOI. Vanwege een schuld van f 507.000,- moest het kerkbestuur zich melden bij de CKC. De herbouw in 1955 vergde een investering van f 660.000,-. Dat bedrag werd gefinancierd met f 450.000,- van de <i>Oorlogsschaderegeling</i> 1949 en f 210.000,- die de parochie bij het FKH leende. |

| Gemeente              | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwactivi-<br>teit plaats-<br>vond | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|-----------------------|---|---|--|--|
| Schenkkade            | H Liduina<br>(p. 1915)                                    | 1915 – 1926<br>(noodkerk);<br>1925-26 (n);<br>1964 (h)    | Een stenen noodkerk<br>was in gebruik van<br>1915 tot 1926. Deze<br>werd vervangen door<br>een driebeukige kerk<br>met toren met 980<br>zitplaatsen van Jos.<br>Margry. Toren en dak<br>van de kerk werden in<br>1945 beschadigd<br>tijdens een bombarde-<br>ment en zijn later<br>hersteld. | De bouw van de kerk<br>en van scholen werd<br>gefinancierd met veel<br>vreemd vermogen.<br>Omdat het kerkbe-<br>stuur problemen kreeg<br>met de schuld van<br>f 909.000,- moest de<br>parochie zich melden<br>voor schuldsanering bij<br>de CKC.               |
| Sportlaan             | Allerheiligst<br>Sacrament<br>(p. 1926)                   | 1925-26 (n);<br>1958 (v)                                  | De sobere kerk van N.<br>Molenaar jr. met 900<br>zitplaatsen werd van<br>1942 –45 gebruikt als<br>paardenstal en werd in<br>1958 na brand ingrij-<br>pend hersteld.  | Het bouwproces werd<br>onder andere gefinan-<br>cierd met een lening<br>van f 225.000,- van de<br>Spaarkas voor beleg-<br>ging in RK Kerkelijke<br>Leningen. Wegens<br>liquiditeitsproblemen<br>was het kerkbestuur<br>gedwongen zich te<br>wenden tot de CKC. |
| Laakkwartier          | H. Gerardus<br>Majella<br>(p. 1924)                       | 1923-24 (n);<br>1967 (i);<br>1982 (a)                     | De grote sobere kerk<br>van Jan Stuyt uit 1924<br>werd in 1982 gesloten<br>en afgebroken.  |  |
| Dr. Schaepmanstraat   | H. Jeroen<br>(p. 1928)                                    | 1927-28 (n);<br>1968 (i);<br>1991 (a)                     | Het interieur van de<br>sobere kerk van G.J.M.<br>Simons werd in 1968<br>ingrijpend gewijzigd.<br>De kerk werd gesloten<br>in 1991, brandde af in<br>1991 en werd in<br>hetzelfde jaar gesloopt.   | Wegens liquiditeits-<br>problemen was het<br>kerkbestuur gedwon-<br>gen zich te wenden tot<br>de CKC.  |
| Apeldoornselaan       | H. Teresia<br>van het Kind<br>Jezus<br>(p. 1931)          | 1930-31 (n)   | Grote sobere, drie-<br>beukige driebeukige<br>kerk van N. Molenaar<br>jr. met zadeldaktoeren.<br>De kerk heeft 1.150<br>zitplaatsen  | Kosten: f 220.000,- of<br>f 191,- per zitplaats.   |
| Bloklandplein/ Marlot | Onbevlekt<br>Hart van<br>Maria<br>(p. 1947)               | 1946-47 (n)   | Het sobere eenbeukige<br>kerkje zonder toren<br>van N.F.A. Molenaar<br>was een van de eerste<br>nieuwe kerken die na<br>de oorlog werden<br>gebouwd in het bis-<br>dom Haarlem.  | Financiering van de<br>bouw door het FKH.  |

| Gemeente                | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-------------------------|--|---|--|--|
| Suiderasstraat          | OLV van het Allerheiligst Sacrament (p. 1949)    | 1949 – 1953 (noodkerk); 1951-53 (n);      | Een noodkerk deed dienst van 1949 tot 1953. De driebeukige kerk, geïnspireerd op een Italiaanse basilica, van J. vd Laan werd ingewijd op 12 september 1957. | Financiering van de bouw door het FKH.   |
| Mgr. Nolenslaan         | H. Paulus (p. 1945)                              | 1940 – 1955 (noodkerk); 1954-55 (n)       | De noodkerk die vanaf 1940 aan de Oude Haagweg stond, werd in 1955 vervangen door de driebeukige kerk van F. vd Togt.  | Financiering van de bouw door het FKH. Kosten: f 730.000,-. Rijksbijdrage of eigen middelen: f 60.000,-. |
| Escamplaan              | OLV van Fatima (p. 1952)                         | 1952 – 1955 (noodkerk); 1953-55 (n)       | Ook hier deed een noodkerk dienst en wel van 1952 tot 1955 toen de kerk van N. Mole-naar jr. werd gewijd.  | Financiering van de bouw door het FKH.   |
| Zonneoord               | H. Pius X (p. 1957)                              | 1957 – 1960 (noodkerk); 1958-60 (n)       | De sporthalachtige kerk met 1.041 zitplaatsen en vrijstaande klokkentoren van Th. Nix werd gewijd op 23 oktober 1960.  | Kosten f 853.620,- of f 820,- per zitplaats:   |
| Goudsmidgaarde          | OLV Altijd durende Bijstand (p. 1959)            | 1959 – 1962 (noodkerk); 1961-62 (n)       | Een noodkerk deed dienst van 1959 tot 1962 tot de vierkante kerk van archb. Thunnissen en Van Kranendonk werd gewijd op 17 november 1960                     |  |
| Robijnhorst             | Christus Koning (p. 1960)                        | 1959 – 1964 (noodkerk); 1962-64 (n)       | Noodkerk in gebruik van 1959 tot inwijding op 30 augustus 1964 van de moderne kerk met vrijstaande toren van J.A. Lelieveldt.                                |  |
| Aaltje Noordewierstraat | H. Pastoor van Ars (p. 1961)                     | 1959 – 1969 (noodkerk); 1968-69 (n)       | Een 'kartonnen' noodkerk van W.J. Fiolet deed dienst van 1959 tot 1969 toen de definitieve kerk van A. van Eyck werd gewijd op 20 december 1969.             |  |

| Gemeente          | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwacti-<br>teit plaats-<br>vond           | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt<br>de financiering   |
|-------------------|---|---|---|---|
| Den Helder        | H.H. Petrus<br>en Paulus<br>(s.1785)                      | 1785 (s);<br>1817 (v),<br>1839 – 40 (n);<br>1859 (v);<br>1923 (v) | De schuurkerk uit<br>1785 werd in 1817<br>vergroot. In 1840<br>werd deze kerk ver-<br>vangen door een<br>neoclassicistische kerk<br>van H. H. Dansdorp<br>die werd ingewijd op<br>6 oktober 1840. In<br>1859 werden galerijen<br>aangebracht en in<br>1923 werd zij ingrij-<br>pend verbouwd. | In 1817 kreeg de statie<br>een subsidie van<br>f 3.500,- tbv de ver-<br>groting van de kerk.<br>Het bouwproces in<br>1839 – 1840 vergde<br>een investering van<br>f 29.950,-. In 1839<br>verleende de provincie<br>een subsidie van<br>f 1.500,- en het rijk<br>van f 12.000,-. |
| Den Helder        | OLV Onbe-<br>vlekt Ontvan-<br>gen                         | 1875-76 (n)   | Bijkerk van de Petrus<br>parochie. De drie-<br>beukige neoromaanse<br>kerk van Th. Asseler<br>werd gewijd 8 juni<br>1876.   | Om financiële redenen<br>werden toren, transept<br>en koor niet uitge-<br>voerd.  |
| Den Helder        | H. Nicolaas<br>(p. 1954)                                  | 1954 – 1963<br>(noodkerk);<br>1962-63 (n);                        | Noodkerk in gebruik<br>vanaf 1954 tot inwij-<br>ding 23 juni 1962 van<br>moderne kerk met<br>brede toren van C.M.<br>van Moorsel.   |   |
| Den Hoorn         | H.H. Anto-<br>nius en<br>Cornelius<br>(p. 1917)           | 1916-17 (n);<br>1921-22 (v)                                       | De eenvoudige neogo-<br>tische hallenkerk van<br>N. Molenaar uit 1917<br>werd in 1922 voltooid<br>door de toevoeging<br>van voorgevel en<br>toren.  |   |
| Den Hoorn (Tèxel) | OLV Altijd-<br>durende<br>Bijstand                        | 1923 (n)  | De sobere kerk zonder<br>toren van C.M. van<br>Moorsel werd ge-<br>bouwd als bijkerk van<br>de parochie van de H.<br>Johannes de Doper in<br>Den Burg.  |   |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------|--|---|---|---|
| Den Oever  | OLV van Altijddurende Bijstand                   | 1929 – 1932 (noodkerk); 1932 (v)          | Ten behoeve van de werklieden betrokken bij de aanleg van de Afsluitdijk, werd in 1929 een houten noodkerk gebouwd die in 1932 werd verplaatst. De kerk was een bijkerk van de parochie van de H. Hippolytus in Hippolytushoef.   |   |
| Diemen     | H. Familie                                       | 1950-51 (n)                               | Inwijding op 28 augustus 1951.  |   |
| Diemerbrug | H. Petrus banden (s. 1620)                       | 1786-87 (s); 1882 (p); 1909-10 (n)        | De schuurkerk ‘De Hoop’ uit 1787 deed dienst tot 1910 en werd toen gedegradeerd tot opslagplaats. In 1882 werd een neorenaissance pastorie van A.C. Bleys met torentje bijgebouwd. De in byzantijnse stijl uitgevoerde kerk van M. Lippits en N. Scholts werd ingewijd op 23 juli 1917. In 1990 brandde het oude kerkgebouw af. |   |
| Dishoek    | H. Michaël (sinds 1984 Emmauskerk)               | 1962-63 (n)                               | Toeristenkerkje van J.C.P. Loonen.  |   |
| Domburg    | Kapel van de H. Willibrordus                     | 1898 (n); 1911 (k); 1932-33 (n)           | De houten kapel uit 1898 werd in 1911 voorzien van een nieuw priesterkoor van F. Ludewig. In 1933 vervangen door nieuwbouw van J. van Velzen.   | De schilder Jan Toorop verleende geldelijke steun tbv de bouw van het koor. |

| Gemeente                        | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond          | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---------------------------------|--|--|--|--|
| Dordrecht                       | H. Bonifacius (s. 1718)                          | 1605 (s);<br>1700 (v);<br>1823-26 (n)              | De schuilkerk 'naast het Cruys' werd vervangen en in 1700 verbouwd. In 1826 werd zij vervangen door een neoclassicistische Waterstaatskerk van P. Plukhooy. Deze kerk is een van de oudste nog bestaande kerken in het bisdom Haarlem.                         | In 1821 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 20.000,- en in 1825 werd een voorschot van f 5.000,- tbv de afbouw toegezegd. In 1825 kreeg de statie ook een provinciaal subsidie van f 5.000,- |
| Brouwersdijk                    | Maria Onbevlekt Ontvangen (p.1951)               | 1884 – 1952 (noodkerk);<br>1951-52 (n)             | De houten driebeukige basilicale noodkerk werd gebouwd als bijkerk van de parochie van de H. Bonifacius. Op 5 november 1952 werd de nieuwe kerk van H. Thunissen en A. van Kranendonk ingewijd.  | Financiering van de bouw in 1951-52 door het FKH.  |
| Burgemeester De Raadsingel      | H. Antonius van Padua (p. 1916)                  | 1916 – 1921 (noodkerk)<br>1920-21 (n);<br>1947 (h) | Vanaf 1916 was een noodkerk in gebruik Fase 1 van de neogotische kruiskerk met toren van N. Molenaar pas na 1921 ten dele uitgevoerd; wel in gebruik genomen. Schip en toren niet gerealiseerd. De kerk werd in 1945 getroffen door brand en in 1947 hersteld. | Om financiële redenen werd alleen fase 1 van het bouwproces uitgevoerd en dan nog met vertraging. Financiering van het herstel door het FKH.   |
| Industriegebied                 | H. Jozef Arbeider (p. 1957)                      | 1957 (n)   | Een fabrieksloods werd omgebouwd tot kerk voor arbeiders en schippers. De kerk werd ingezegend op 22 december 1957.  |  |
| Mgr. Nolensweg                  | De Verrezen Christus (p. 1960)                   | 1959 – 1964 (noodkerk);<br>1963-64 (n)             | De noodkerk was in gebruik tot de inwijding van de moderne kerk met vrijstaande klokkentoren van H. Nefkens in 1964.   |  |
| <b>Driehuis</b><br>(Zie Velsen) |  |  |  |  |



| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                           | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--|--|---|--|---|
| Duivendrecht   | H. Urbanus (s. 1653)                             | 1653 (s);<br>1840-41 (n);<br>1877-79 (n)                            | Plannen om de schuurkerk uit 1653 in 1838 te restaureren, ketsten af op de gebrekkige funding. Daarom maakten H.H. Dansdorp en P. Kock in 1839 een ontwerp voor een Waterstaatskerkje met pastorie dat in gebruik werd genomen in 1841. Het kerkje werd afgebroken in 1879 tbv de bouw van een neoromaanse kruisbasiliek met torens van Th. Asseler. | Met het bouwproces in 1840 – 1841 was een bedrag gemoeid van f 13.600,-. In 1839 kreeg de statie een subsidie van f 5.000,- voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie.   |
| Edam<br>(Zie 1.3.4 voor een uitgebreide beschrijving van het bouwproces) | H. Nicolaas (s.1606)                             | 1734 (s);<br>1790 (v);<br>1824-25 (v);<br>1846-47 (n);<br>1873 (t); | Het schuilkerkje aan het Papenpad dat in 1734 werd gebouwd en in 1790 vergroot, werd in 1824-25 geheel vernieuwd; in 1846-47 verrees een driebeukige, neoclassicistische kerk van H. H. Dansdorp die werd ingewijd op 26 oktober 1847. In 1873 werden voorgevel en torentje gewijzigd.   | De statie kreeg in 1819 een subsidie van f 4.000,- voor het herstel en vergroting van de kerk. Grondkosten in 1845: f 4.473,- Bouwkosten: f 62.366,-. De statie had f 38.366,- aan eigen vermogen, kreeg subsidies van f 16.000,- en leende f 8.000,- à 4%. |
| Egmond Rinnegeom   | H. Adelbertus (s. 1784)                          | 1784 (s);<br>1857-58 (n);<br>1965 (a);<br>1963-64 (n)               | De schuurkerk uit 1784 werd in 1858 vervangen door een neogotische kerk met half ingebouwde toren van Th. Molkenboer. Deze kerk werd afgebroken in 1965, nadat de nieuwe kerk van C.F.L. van der Lubbe was ingewijd.   | De parochie kreeg in 1857 machtiging tot het bouwen van een nieuwe kerk waarvan kosten waren berekend op f 29.370,-.  |
| Egmond aan de Hoef   | H. Marg. Maria Alacogue (p. 1923)                | 1922-23 (n);<br>1960 (i)  | Driebeukige pseudoabsiliek van Jan Stuyt. Het interieur werd aangetast in de jaren zestig.   | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.   |

| Gemeente       | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|----------------|--|---|--|---|
| Egmond aan Zee | OLV Onbevlekt Ontvangen (p.1905)                 | 1904 – 1905 (noodkerk); 1905 (n)          | Een noodkerk was in gebruik van 1904 tot de eenvoudige neogotische kerk met slanke toren van A. A. J. Margry en J. Snickers werd ingewijd op 22 augustus 1905.   |   |
| Enkhuizen      | H. Franciscus Xaverius (s. 1632)                 | 1795 (t); 1905-06 (n); 1929-30 (t)        | De schuurkerk werd verschillende malen verbouwd en in 1795 van een torentje voorzien. In 1905 afgebroken tbv driebeukige neogotische basiliek van N. Molenaar; ingewijd 6 augustus 1906. In 1930 werd een neogotische toren van N. Molenaar jr. toegevoegd.  |   |
| Goes           | H. Maria Magdalena (s. 1600?)                    | 1635 (s); 1815 –16 (n); 1905-06 (n);      | De katholieken, die sinds 1635 een schuilerkerk hadden gebruikt, kregen in 1809 de middeleeuwse Gasthuiskerk terug van koning Lodewijk. Aangezien die in slechte bouwkundige staat verkeerde, werd hij in 1816 vervangen door een eenvoudig kerkje zonder toren. De oude kerk werd afgebroken nadat de neogotische kruisbasiliek met slanke toren van A.A.J. Margry en J. Snickers was ingezegend op 2 april 1906. | De statie kreeg in 1818 een subsidie van f 4.000,- voor de voltooiing van de nieuwe kerk. |

| Gemeente  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-----------|--|--|--|--|
| De Goorn  | OLV Rozenkrans<br>(s.1635)                       | 1825-27 (n);<br>1875 (v);<br>1920-21 (v);<br>1929-30 (n) | De schuurkerk uit 1660 werd verschillende malen opgeknapt en in 1826 vervangen door een Waterstaatskerkje van C. de Haan dat werd gewijd op 15 oktober 1828. Voorzien van neogotische voorgevel in 1875 en neogotisch koor in 1920 van A.J. Joling. In 1930 werd het kerkgebouw vervangen door een driebeukige kerk met sobere toren van Jos. en Pierre Cuypers die werd gewijd op 14 oktober 1930 | Met de financiering van het bouwproces was in 1828 een bedrag gemoeid van f 22.100,-. De bouwkosten bedroegen f 15.526,-; voor de inrichting werd f 6.476,- betaald. |
| Gorinchem | H.H. Nicolaas en Gezellen<br>(s. 1628)           | 1836 - 38 (n)  | De driebeukige neoclassicistische Waterstaatskerk van J. van Nunen werd gewijd op 23 oktober 1838. De kerk werd in 1979 gesloten. In 1995 kwamen er appartementen in.  |  |

| Gemeente                | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------------------|--|---|---|---|
| Gouda Kleiweg           | OLV Hemelvaart<br>(s. 1611)                      | 1814 (s);<br>1818 (v);<br>1877-79 (n);<br>1902 (t);<br>1964 (a);<br>1979-80 (n)                   | De staties 'De Brasem' en 'De Raam' werden in 1814 samengevoegd en kregen in 1817 de Waalse kerk toegewezen. Deze kapel werd gebruikt tot 1879, toen de neogotische kruisbasiliek met toren van A.C. Bleys in gebruik werd genomen. In 1902 werd de toren afgebouwd. In 1964 gesloten en afgebroken. Noodkerk in gebruik vanaf 1964 tot oplevering van de onopvallende nieuwbouw in 1980.                                 | In 1817 deed de Waalse gemeente afstand van het kerkgebouw.   |
| Op de Gouwe/Bloemendaal | H. Joseph<br>(s. 1638)                           | 1633 (s);<br>1768-69 (s);<br>1853 (v);<br>1871 (v+t);<br>1902-04 (n);<br>1961-64 (n);<br>1972 (a) | De schuilkerk uit 1633 werd in 1767 door brand verwoest en vervangen door nieuwbouw in 1769. Het kerkgebouw werd in 1853 uitgebreid. In 1871 werd het kerkgebouw voorzien van een voorgevel en toren. In 1902 werd de oude kerk afgebroken tbv een neo-gotische kruisbasiliek van C.P.W. Dessing die werd gewijd op 19 september 1904. De kerk werd gesloten in 1972 en vervangen door een moderne kerk van H.M. Koldewy. | De financiering van het bouwporces in 1902 - 1904 vergde en investering van f 200.000,- Het kerkbestuur moest zich in 1933 wenden tot de CKC vanwege een schuldenlast van f 338.450,-. Het rente-percentages werd teruggebracht tot 4%. |
| Korte Akkeren           | Allerheiligst Sacrament<br>(p. 1940)             | 1931-32 (n)   | De sobere kerk met ingebouwde toren van Jac. Dessing werd gebouwd als bijkerk van de Joseph parochie. In 1940 zelfstandig.  | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.   |

| Gemeente           | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                         | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--------------------|--|---|--|--|
| 's Gravenzande     | OLV ten Hemelopneming (p.1949)                   | 1949 – 1966 (noodkerk);<br>1966 – 1975 (noodkerk);<br>1974-75 (n) | Van 1949 tot 1966 fungeerde een opslagplaats als noodkerk. Deze houten noodkerk werd in 1975 vervangen door een modern vierkant kerkje van J. Kroon.   |  |
| Grootebroek        | H. Joannes de Doper (s. 1617)                    | 1858-60 (n);<br>1904-05 (tr+k);<br>1924-27 (n)                    | In 1860 werd de schuurkerk vervangen door een neogotische kerk met ingebouwde toren van Th. Molkenboer. In 1905 werden een neogotisch transept en koor van A. Bruning toegevoegd. De oude kerk werd in 1924 afgebroken tbv driebeukige kruisbasiliek die werd ingewijd op 15 mei 1929  | In 1858 werd de statie gemachtigd tot het bouwen voor eigen rekening van een nieuwe kerk en pastorie voor een bedrag van f 60.082,-. Plannen om de kerk in 1906 te voltooiën gingen niet door.   |
| Haamstede          | OLV ter Zee                                      | 1958-59 (n)   | De kapel van C.F.L. vd Lubbe werd opgericht als een toeristenkerkje  |  |
| Haarlem Groenmarkt | H. Antonius van Padua (s. 1614)                  | 1842-44 (n);<br>1938 - 39(v)                                      | Het schuilkerkje aan de Damsteeg maakte in 1844 plaats voor de grote neoclassicistische paterskerk van T.F. Suys. De kerk werd in 1939 voorzien van kapellen.  |  |
| Jansstraat         | H. Joseph (s. 1670)                              | 1841-43 (n);<br>1856 (k);<br>1864 (k);<br>1885 - 86 (i)           | Op 31 mei 1843 werd de grote neoclassicistische kerk van H.H. Dansdorp ingewijd. Nadat de kerk in 1853 was aangevozen als kathedraal van het nieuwe bisdom Haarlem werd in 1856 een transept met rechthoekige koorpartij van Th. Molkenboer toegevoegd. In 1864 werd het priesterkoor aangepast o.l.v. H. van den Brink. De neogotische polychromie uit 1885 - 86 is van F. Loots. | De kosten van het bouwproces in 1841 – 1843 bedroegen f 56.000,-. Daarvoor kreeg de statie in 1840 een subsidie van f 20.000,-. In 1856 werd machtiging verleend tot het voor eigen rekening vergroten van de kerk voor een bedrag van f 29.959,-. |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond      | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--|--|--|---|--|
| (Zie 2.3.4 voor een uitgebreide beschrijving van het bouwproces) Leidsevaart | H. Bavo (p. 1898)                                | 1895-98 (k+p);<br>1902-06 (tr);<br>1927-30 (t) | Het begin van de bouw van de kathedraal viel samen met het 50-jarig priesterfeest van mgr. C.P.M. Bottemanne, bisschop van Haarlem Als architect trad op Jos. Cuypers, omdat P.J.H. Cuypers zich inmiddels te oud vond om de leiding van een langdurig project op zich te nemen. Fase 1: koor + pastorie; ingewijd 2 mei 1898. Fase 2: transept, koepel, schip en onderbouw beide torens; fase 3: afbouw der torens. Inwijding 22 juli 1930 | Grondkosten: f 60.000,- Bouwkosten: f 1,4 miljoen. De financiering van het duurste kerkelijke bouwproces dat ooit werd uitgevoerd in het bisdom Haarlem gebeurde in fasen. Daarbij werd een beroep gedaan op de gelovigen in het hele bisdom. Ook de parochie van de H. Bavo betaalde als directe gebruiker mee. |
| Spaarne  | OLV Rozenkrans en H. Dominicus (s. 1620)         | 1790 (v);<br>1883-85 (n);<br>1983 (a)          | De voormalige bierbrouwerij die werd gebruikt als kerk, werd in 1790 vernieuwd. In 1885 werd zij vervangen door een neogotische kruisbasiliek met hoge toren van E.J. Margry. De kerk werd afgebroken in 1983.  |  |
| Kleverparkweg  | Allerheiligst Hart van Jezus (p. 1922)           | 1901- 02 (n);                                  | De driebeukige neogotische kruisvormige hallenkerk zonder toren van J. Bekkers werd gebouwd als bijkerk van de parochie van de H. Antonius van Padua en ingewijd op 11 september 1902.  |  |

| Gemeente          | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond             | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-------------------|--|---|---|--|
| Paul Krugerstraat | H.H. Elisabeth en Barbara (p. 1903)              | 1903 – 1907 (noodkerk); 1906-07 (n)                   | Een stenen noodkerk naar ontwerp van A. Bruning werd ingezegend op 27 februari 1903. Na voltooiing van de definitieve kerk werd zij omgebouwd tot patronaatshuis. De sobere neogotische kruisbasiliek zonder toren van A. Bruning werd ingewijd op 24 juni 1907. De kerk werd gesloten op 1 april 1993. | De twerd oren niet uitgevoerd om financiële redenen.   |
| Amsterdamsestraat | H. Johannes de Doper (p. 1904)                   | 1903-04 (n); 1925-26 (v)                              | De merkwaardige eenbeukige kerk zonder toren van Jan Stuyt is een van de eerste, waarbij het neogotische idioom werd losgelaten. De kerk werd in 1926 voltooid door uitbreiding van het schip, toevoeging van een absis en een vrijstaande toren.   |  |
| Muiderkring       | H.H. Petrus en Paulus (p. 1954)                  | 1954 – 1958 (noodkerk); 1957-58 (n);                  | Een houten noodkerk was in gebruik totdat de fraaie moderne kerk van H. Nefkens kon worden ingezegend. De kerk werd gesloten in 1993.   | Met het bouwproces was in 1958 een bedrag gemoeid van f 800.000,-. Voor een deel werd dat gefinancierd door het FKH. |
| Kromhoutlaan      | H. Pastoor van Ars (p. 1960)                     | 1959-60 (n)   | De fraaie moderne kerk van J. Holt met natuurstenen klokkenstoel werd gewijd op 3 maart 1961.   |  |
| Rijksstraatweg    | H. Liduina (p. 1918)                             | 1918 – 21 (noodkerk); 1920-21 (tr+k); 1925-29 (sch+t) | Noodkerk in gebruik tot 1921. De imposante kruisbasiliek met hoge toren van Jos. Margry met 1100 zitplaatsen werd in fasen gebouwd. Fase 1: transept en koor; fase 2 schip en torens.   | Het bouwproces vergde een investering van f 370.000,- of f 336,- per zitplaats.                                      |

| Gemeente                     | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting              | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond              | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------------------------|---|--|--|---|
| Rijksstraatweg               | H. Bavo (s. 1844) vanaf 1936: OLV van Zeven Smarten en H Bavo | 1856-57 (n); 1890 (v+t); 1935-36 (n)                   | Het schuurkerkje uit 1750, gebouwd als bijkerk van de statie Velsen, werd in 1857 vervangen door een neogotische kerk van Th. Molkenboer. In 1890 werden een travee en een hoge toren toegevoegd. De kerk werd afgebroken in 1935 tbv de bouw van driebeukige neo-romaanse basiliek met vrijstaande toren en 870 zitplaatsen van G.J.M. Simons en A.J.C. Voorvelt. Toen ook naam van de parochie gewijzigd | In 1856 kreeg de parochie toestemming een nieuwe kerk te bouwen voor eigen rekening. De kosten van de nieuwbouw in 1935 bedroegen f 150.000,- of f 173,- per zitplaats  |
| Haarlemmerliede/ Spaarnwoude | H. Jacobus de Meerdere (s. 1630?)                             | 1836-37 (n); 1864 (v+t); 1883 (k); 1944 (t); 1954 (t); | Het schuurkerkje werd in 1837 vervangen door een zaalkerkje met een torentje van G. vd Pauw. Het ontwerp werd gewijzigd door H. H. Dansdorp. In 1864 werd het torentje vergroot olv Th. Asseler. In 1883 werd een neoromaans koor toegevoegd naar een ontwerp van A.C. Bleys. In 1944 werd de toren gesloopt op last van de bezetter. Hij werd in 1954 teruggebracht in oude staat.                        | Met het bouwproces was een bedrag gemoeid van f 10.700,-. In 1836 kreeg de statie een subsidie van f 4.000,- van het rijk en f 2.000,- van de provincie voor de vernieuwing van kerk en reparatie van de pastorie. In 1864 kreeg de parochie een subsidie van f 500,- voor de vergroting en verbetering van de kerk waarvan de kosten waren berekend op f 11.200,-. |



| Gemeente                       | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond          | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--------------------------------|--|--|---|---|
| Haastrecht                     | H. Barnabas (s.1637)                             | 1682 (s);<br>1853-54 (n);<br>1950 (v)              | De schuurkerk uit 1682 was in gebruik tot de inwijding op 10 juli 1855 van de neo-classicistische Waterstaatskerk van W.J. van Vogelpoel. In 1950 werd het dak ingrijpend gerestaureerd. De architect J. Fransen kreeg in 1921 opdracht van de paters Passionisten een klooster met openbare kerk en toren buiten Haastrecht te bouwen. Het klooster werd in 1928 uitgebreid. |   |
| Haastrecht                     | H. Gabriël                                       | 1921-22(n);<br>1928(u)                             | In 1894 werd de parochie verplaatst van Ruigoord naar Halfweg. Daar werd een eenvoudig neogotisch kerkje met slanke toren van C.P.W. Dessing gebouwd. In 1929 werd dat afgebroken ivm de verbreding van de Rijksstraatweg en vervangen door een driebeukige kerk met aparte toren van J. Kuyt die werd ingewijd op 18 februari 1929.  | Met behulp van de CKC werd de schuld van f 384.900,- in 1935 geherfinancierd. |
| Halfweg<br>(zie Houtrakpolder) | OLV Geboorte (p.1894)                            | 1893-94(n);<br>1927-29(n)                          | In 1868 een houten noodkerk ingericht. In 1871 werd een neomaans zaalkerkje van Th. Asseler in gebruik genomen. In 1940 werd de torenspits door beschieting verwoest en 'tijdelijk' hersteld.   | Financiering door het FKH.  |
| Hansweert                      | OLV Onbevlekt Ontvangen (p. 1868)                | 1868 – 1871 (noodkerk);<br>1870-71(n);<br>1940 (h) |   |   |

| Gemeente         | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwactivi-<br>teit plaats-<br>vond                     | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|------------------|---|---|---|--|
| Hazerswoude-Dorp | H.H. Engel -<br>bewaarders<br>(s. 1798)                   | 1829-30<br>(u+t);<br>1879-81(n);<br>1901(i)                                   | In 1797 namen de<br>katholieken de voor-<br>malige doopsgezinde<br>kerk over. In 1830<br>werd het gebouw<br>uitgebreid en voorzien<br>van een torentje. Deze<br>kerk werd in 1879<br>afgebroken tbv de<br>bouw van de sobere<br>eenbeukige neoro-<br>maanse kerk met toren<br>van Th. Asseler en<br>A.C. Bleys. In 1901<br>werd het interieur<br>gepolychromeerd. | In 1829 kreeg de statie<br>een subsidie van<br>f 800,- tbv herstel van<br>het rijk en f 1.600,- uit<br>provinciale fondsen.<br>De verzekerings-<br>maatschappij St.<br>Donatus leende het<br>kerkbestuur geld. |
| Groenendijk      | H. Bernardus<br>(s.1838)                                  | 1818(t);<br>1854-55 (n);<br>1956 (i)  | De schuilkerk 'De<br>Capel' werd in 1818<br>voorzien van een<br>torentje en in 1855<br>afgebroken nadat de<br>neogotische 'Scheep-<br>jeskerk' van W.J. van<br>Vogelpoel was inge-<br>wijd. Het interieur<br>werd in 1956 ingrij-<br>pend gemoderniseerd.   |  |
| Rijndijk         | H. Michael<br>(s.1603)                                    | 1713 (s);<br>1820 (v+t);<br>1850(v);<br>1871 (a);<br>1870-71 (n);<br>1985 (a) | De schuurkerk uit<br>1713 kreeg in 1820<br>een nieuwe voorgevel<br>en torentje. In 1850<br>vernieuwd na bliksem-<br>inslag. Afgebroken in<br>1871 tbv neoromaanse<br>pseudobasiliek met<br>toren van Th. Asseler.<br>Wegens bouwvallig-<br>heid vervangen door<br>'Het Anker' in 1977 en<br>afgebroken in 1985.   |  |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------|--|--|---|--|
| Heemskerk  | H. Laurentius<br>(s. 1640?)                      | 1847-48 (v+t);<br>1889-91 (n);<br>1904 (i);<br>1966(i)   | Het schuurkerkje werd in 1847 voorzien van een oostpartij en toren olv H.H. Dansdorp. In 1891 werd de oude kerk afgebroken na oplevering van de neorenaissance kruisbasiliek met kruisingtoren van J. Tonnaer. In 1904 werd het interieur gepolychromeerd, maar in 1966 ingrijpend gewijzigd.                                     | Met het bouwproces was in 1847 een bedrag gemoeid van f 13.300,-. In 1848 kreeg de statie een subsidie van f 4.000,- van het rijk en f 1.100,- van de provincie voor de vergroting van de kerk en de pastorie. |
| Spoellaaan | H. Agatha<br>(p. 1962)                           | 1962 – 1965<br>(noodkerk);<br>1964-65 (n)                | Een noodkerk was in gebruik tot 1965 toen de moderne kerk met vrijstaande klokkentoren van J. Bijnen werd ingewijd.   |  |
| Heemstede  | H. Bavo<br>(s. 1670?)                            | 1817-18 (s);<br>1836-37 (v);<br>1877-79 (n);<br>1956 (t) | Het oorspronkelijke schuurkerkje werd vervangen door een zaalkerkje met torentje in 1818. In 1837 werd de kerk uitgebreid olv H.H. Dansdorp. In 1879 werd de oude kerk vervangen door een neogotische kruisbasiliek van fraaie toren van E.J. Margry. In 1956 werden pinakels rond de toren verwijderd omdat ze bouwvallig waren. | In 1818 kreeg de statie een subsidie van f 2.000,- voor de opbouw van de kerk. In 1836 een subsidie van f 4.500,- voor de vergroting van de kerk.  |
| Heemstede  | OLV Hemelvaart<br>(p.1927)                       | 1925-27 (n)  | Sobere kruisvormige koepelkerk met hoge toren van Jos. en Pierre Cuypers.   | Koepel wegens bezuinigingen laag aangebracht. Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.  |
| Heenweg    | H. Lambertus                                     | 1873 (n);  | Gebouwd als bijkerk van Naaldwijk in 1873; sinds 1900 bijkerk van de parochie van de H. Egbertus in Hoek van Holland.   |  |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                           | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--|--|---|--|--|
| 's Heerenhoek  | H. Willibrordus (s. 1798)                        | 1796-97 (s); 1872-73 (n); 1966 (i)                                  | De schuurkerk uit 1797 werd in 1873 vervangen door een driebeukige neogotische kruisbasiliek met toren van Th. Asseler. Het interieur werd in de jaren zestig 'gemoerniseerd'.   |  |
| Heerhugowaard  | H. Dionysius (p. 1867)                           | 1867 – 1870 (noodkerk); 1868-70 (n); 1963-64 (n)                    | Noodkerk in gebruik tot 1870. De neoromaanse kruisbasiliek met toren van A.C. Bleys werd in 1963 afgebroken ten gunste van nieuwbouw van A. Lourijsen en B. Stevens.   |  |
| Heerhugowaard  | Allerheiligst Hart van Jezus (p. 1910)           | 1910-1911 (n)   | De neoromaanse basiliek met opvallende koepelbekroning en vrijstaande toren naar een ontwerp van C.P.W. Dessing werd gewijd op 1 mei 1911.   |  |
| 't Kruis<br>(zie 2.3.6 voor een uitgebreide beschrijving van het bouwproces) | H. Familie (p. 1923)                             | 1922-23 (n); 1931 (h); 1965 - 68 (h)                                | Het neogotische kruiskerkje van J. Klomp werd ingewijd op 4 augustus 1924. De toren die was ontworpen werd niet uitgevoerd. Tussen 1965 en 1968 werd onder leiding van de architect Frans Boogers een algehele restauratie uitgevoerd van kerk en pastorie.                      | Grondkosten: geen<br>Bouwkosten: f 89.200,-<br>De parochie had een eigen vermogen van f 10.000,- en leende f 135.000,- à 5 %. De toren die in een latere fase zou worden toegevoegd, werd om financiële redenen niet gerealiseerd. |
| Heiloo   | H. Willibrordus (s. 1650)                        | 1657 (s); 1867-68 (n); 1926-27 (n); 1925 (a); 1926-27 (n); 1963 (k) | Het schuilkerkje uit 1657 werd in 1868 vervangen door een neoromaans kerkje van H.J. vd Brink. Dit werd in 1925 gesloopt omdat het te klein werd en vervangen door een basilicale kerk van Jan Stuyt in romaanse trant. Het priesterkoor werd gemoderniseerd in de jaren zestig. | De kosten gemoeid met het bouwproces in 1868 bedroegen f 42.995,-.   |

| Gemeente       | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond     | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|----------------|--|---|---|---|
| Kapellaan      | Kapel OLV ter Nood                               | 1913 – 1930 (noodkerk); 1929-30 (n); 1963 (h) | Nadat in 1905 fundamenteën waren gevonden van de kapel van OLV, werd in 1913 een noodkerk gebouwd door Jan Stuyt. In 1930 werd deze vervangen door een natuurstenen kapel met binnenplaats van Jan Stuyt. De kapel werd in 1963 ingrijpend gewijzigd door H. Thunissen. | Ondanks intensieve fondsenwerving in het weekblad <i>Sint Bavo</i> , kwam er niet genoeg geld om de noodkerk te vervangen door een koepelvormige basiliek met vrijstaande hoge toren. |
| Holleweg       | H. Moeder Gods (p.1961)                          | 1961 – 1967 (noodkerk); 1966-67 (n)           | De houten noodkerk deed dienst tot de inzegening van de moderne kerk van H.M. Koldewey.   |   |
| Heinkenszand   | H. Blasius (s. 1816)                             | 1816 (v); 1836-37 (h); 1864-66 (n)            | Vanaf 1805 gebruikten de katholieken het 'kasteel' Barbestein als kerk; in 1816 en in 1837 werd het ingrijpend verbouwd. In 1866, na de voltooiing van de nieuwe neogotische basilicale kerk van P.W. Schrauwen, werd de oude kerk verbouwd tot pastorie.               | In 1835 kreeg de statie een subsidie van f 3.200,- tot vergroting en verbetering van kerk en pastorie.  |
| Hellevoetsluis | H. Antonius van Padua (s.1832)                   | 1835 (n); 1890-91 (n)                         | Het Waterstaatskerkje uit 1835 werd in 1891 vervangen door een neogotisch parochiekerkje met 150 zitplaatsen ontworpen door E.J. Margry.  | In 1834 kreeg de statie een bedrag van f 659,- als tegemoetkoming ivm registratiekosten en f 500,- tbv het herstel van de pastorie.   |

| Gemeente         | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                                       | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------------|--|---|--|---|
| Hem en Venhuizen | H. Lucas<br>(s. 1616)                            | 1829-35 (n);<br>1847 (t);<br>1893-95 (v);<br>1954-56 (n)                        | In 1830 werd de schuurkerk vervangen door een Waterstaatskerk met pastorie van C. de Haan. De bouw werd stilgelegd en de kerk ingewijd op 20 oktober 1835. De toren werd afgebouwd in 1847, de pastorie vervangen door een neogotisch transept en koor van P. Snel in 1895. De kerk werd afgebroken in 1956 en vervangen door sobere nieuwbouw van Van Oerle en Schrama die werd ingewijd op 21 juni 1956. | Met het bouwproces was in 1830 een bedrag gemoeid van <i>f</i> 19.900,-. In 1835 kreeg de statie een subsidie van <i>f</i> 4.000,- tot voltooiing van de nieuwe kerk en pastorie. |
| Hillegom         | H. Martinus<br>(s.1787)                          | 1787 (s);<br>1826 (n);<br>1845 (u);<br>1871-72 (n);<br>1920 (k);<br>1925-26 (n) | De schuurkerk uit 1787 werd in 1826 vervangen door een Waterstaatskerkje, dat in 1845 werd vergroot. In 1872 werd het vervangen door een neogotische pseudobasiliek van H.J. vd Brink. Het koor werd in 1920 uitgebreid met een transept. In 1925 werd het neogotische schip afgebroken en vervangen door een grote kruisbasiliek van H.P.J. de Vries. De oude toren bleef bewaard en werd ommetseld.      | In 1830 kreeg de statie een subsidie van <i>f</i> 1.500,- tbv herstel van het rijk en in 1829 bedragen van <i>f</i> 500,- en <i>f</i> 1.400,- uit provinciale fondsen.            |

| Gemeente         | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------------|--|---|---|--|
| Hillegom         | H. Joseph (p.1915)                               | 1915 – 1927 (noodkerk);<br>1925-27 (n);<br>1950 (v);<br>1963 (i)                                    | In 1915 werd eerst een noodkerk gebouwd. In 1925 werd die vervangen door de kruiskerk met slanke toren van Jan Stuyt. In 1950 uitgebreid met twee transepten door W. Kuitens. Het interieur werd in 1963 ingrijpend gewijzigd.                                  | De verbouwing in 1950 kostte f 30.000,-. Het kerkbestuur financierde dat met een bedrag van f 5.000,- aan eigen vermogen en gebruikte een bestaande kredietfaciliteit om de rest te financieren.   |
| Hippolytushoef   | H. Hippolytus (s. 1650?)                         | 1823 (n);<br>1839 (u);<br>1867 (n);   | In 1823 werd de schuurkerk uit de zeventiende eeuw vervangen door een Waterstaatskerkje, dat in 1839 werd uitgebreid. In 1867 werd dit kerkje vervangen door een sobere neoromaanse kerk van Th. Molkenboer die werd gewijd op 4 december 1867.                 | In 1830 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 1.800,- voor herstel en vergroting van de kerk en pastorie. In 1839 werd een subsidie verleend van f 500,- tot vergroting en herstel van de kerk. In 1867 kreeg de parochie een subsidie van het rijk van f 1.000,- en in 1868 van de provincie van f 1.000,-. |
| Hoek van Holland | H. Egbertus (p. 1900)                            | 1900 – 1960 (noodkerk);<br>1905;<br>1923 (v);<br>1944 (a);<br>1945 – 1960 (noodkerk)<br>1959-60 (n) | Houten noodkerk in gebruik vanaf 1900; in 1905 verplaatst en in 1923 uitgebreid met twee zijbeuken van steen door N. Molenaar jr.. In 1944 afgebroken na voltref. Daarna noodkerk in gebruik tot inwijding van vierkante kerk zonder toren van H.P.J. de Vries. | Met de financiering van het bouwproces was in 1959 – 1960 een bedrag gemoeid van f 443.839,-.  |

| Gemeente      | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond        | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---------------|--|--|---|---|
| Honselersdijk | OLV van Goede Raad (p. 1907)                     | 1906 – 1928 (noodkerk); 1927-28 (n); 1972-73 (v) | Een veilinghal werd in 1906 verbouwd tot kerk. In 1928 werd deze vervangen door een driebeukige dorpskerk met zware toren en 718 zitplaatsen van N. Molenaar jr.. Het koor werd in 1973 ingrijpend gewijzigd.               | Met de financiering van het bouwproces was in 1928 een bedrag gemoeid van f 175.000,- of f 244,- per zitplaats  |
| Hoofddorp     | H. Johannes de Doper (p. 1862)                   | 1858-60 (n); 1960 (i); 1990-91 (i)               | Het driebeukige kerkje met ingebouwde toren van Th. Molkenboer werd ingewijd op 24 mei 1860. Het interieur werd ingrijpend gewijzigd in 1960. Die veranderingen werden dertig jaar later weer grotendeels ongedaan gemaakt. | In 1857 kreeg de parochie een subsidie van f 12.000,- voor de bouw van twee kerken. De kosten van het eerste bouwproces werden geraamd op f 72.000,-. De kosten van de bouw van de pastorie werden geraamd op f 46.087,-. |
| Hoogkarspel   | H. Laurentius (p. 1929)                          | 1928 – 1930 (noodkerk); 1929-30 (n)              | Een bollenschuur fungeerde tot 1930 als noodkerk. De grote, sobere kerk van K.P. Tholens werd ingewijd op 12 juni 1930.   | Met behulp van de CKC werd de schuld van f 218.500,- gesaneerd.   |



| Gemeente | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|----------|--|---|---|---|
| Hoogmade | OLV Geboorte (s. 1644)                           | 1742 (s);<br>1833 (v);<br>1856-57 (v);<br>1877 (a);<br>1874-75 (v);<br>1929-32 (noodkerk);<br>1931-32 (n) | In 1742 werd het schuilkerkje vervangen door een schuurkerkje. In 1833 werden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Nadat in 1857 olv Th. Molkenboer een toren was aangebouwd werd de schuurkerk in 1877 afgebroken en vervangen door een neogotische kruisbasiliek met toren van E.J. Margry. In 1917 begon deze kerk te verzakken. In 1929 stortte zij gedeeltelijk in en werd afgebroken. Een houten noodkerk van J. vd Laan deed dienst van 1929 tot 1932 tijdens de bouw van de sobere kerk van de hand van dezelfde architect. | In 1833 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 900,- voor de financiering van herstelwerkzaamheden. In 1856 kreeg de parochie machtiging tot vergroting en verbetering van de kerk voor een bedrag van f 4.100,-.  |
| Hoogwoud | H. Johannes Geboorte (s. 1650?)                  | 1782 (s);<br>1821-22 (n);<br>1864-65 (n);<br>1865 (t);  | Het schuurkerkje uit 1782 werd in 1822 vervangen door een eenbeukig kerkje met pastorie. In 1865 werd dat vervangen door een neogotische pseudobasiliek van Th. Molkenboer. In 1865 werd een zware toren met achtkante spits toegevoegd olv dezelfde architect.   | In 1863 kreeg de parochie machtiging tot het bouwen van een nieuwe kerk waarvan de kosten waren berekend op f 41.400,-. In 1864 en 1865 kreeg zij daarvoor een subsidie van f 1.500,-. In 1863 kreeg zij machtiging tot de bouw van een toren, gelijktijdig met de bouw van een kerk waarvan de kosten waren berekend op f 3.987,-. In 1864 werd subsidie verleend van f 1.500,-. |

| Gemeente             | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                  | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|----------------------|---|--|--|--|
| Hoorn                | H. Cyriacus (s. 1611)<br>(Vanaf 1868 H.H. Cyriacus en Franciscus) | 1834-35 (h);<br>1879-82 (n);<br>1934 (v);<br>1991 – 93 (i) | Na eeuwen van schuilkerkjes nam de statie van de H. Cyriacus in 1825 de kapel van het Mariaklooster in gebruik. De kapel werd hersteld in 1835. In 1868 werd de parochie van de H. Cyriacus samengevoegd met die van de H. Franciscus. Nadat de Mariakapel in 1877 was afgebrand, werd een driebeukige neorenaissance kruisbasiliek met koepel van A.C. Bleys gebouwd en ingewijd op 30 oktober 1882. De koepel werd in 1934 gestut. | In 1828 werd de kerk in de Achterstraat opgeheven. In 1829 kreeg de statie een subsidie van f 6.000,- tot afbetaling van schulden veroorzaakt door de verbouw van de nieuwe kerk en pastorie. In 1834 werd een subsidie verleend van f 1.000,- voor herstel van de pastorie. |
| Slijksteeg (Agterom) | H. Franciscus (s.1630)  | 1829-34 (h+v)  | Op 25 juni 1868 werden beide parochies samengevoegd. De nieuwe kerk verving de bestaande kerkgebouwen.   |  |
| Hoorn                | H.H. Engel bewaarders (p. 1958)                                   | 1958 – 1961 (noodkerk);<br>1960-61 (n)                     | Een noodkerk werd in 1958 in gebruik genomen. De moderne kerk van Van Oerle en Schrama werd ingewijd op 29 september 1961.   |  |

| Gemeente                              | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwac-<br>tiviteit<br>plaatsvond | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt<br>de financiering   |
|---------------------------------------|---|---|--|---|
| <b>Houtrakpolder</b><br>(zie Halfweg) | H. Gertrudis<br>(p. 1893)                                 | 1876 – 1894<br>(noodkerk);<br>1893-94 (n);<br>2000 (a)  | Een houten noodkerk uit Weesp werd gebruikt als bijkerk van de parochie Spaarnwoude in 1876; in 1894, na verplaatsing parochiezetel naar Halfweg, werd de H. Gertrudis een bijkerk van Halfweg. Toen werd een neogotisch kerkje met half ingebouwde toren van C.P.W. Dessing gebouwd. Kopie van de kerk in Halfweg uit 1893. Dit kerkje was het centrum van het kunstenaarsdorp Ruigoord totdat het in 2000 werd afgebroken. |   |
| <b>Ilpendam</b>                       | H. Sebastianus<br>(s.1645)                                | 1823-24 (n),<br>1840 (h);<br>1870-71<br>(n+w)           | Het schuilkerkje aan de Noord werd in 1824 vervangen door een eenbeukig Waterstaatskerkje, dat in 1840 ingrijpend moest worden verbouwd. In 1871 werd het afgebroken toen de neoromaanse kerk met ingebouwde toren van Th. Asseler werd opgeleverd.  | In 1821 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 2.000,- voor de bouw van een kerk en pastorie. In 1840 werd subsidie van f 400,- verleend ter verbetering van kerk en pastorie. |
| <b>'t Kalf (Zaandam)</b>              | H. Maria<br>Magdalena<br>(s. 1640?)                       | 1729-30 (s);<br>1885-87 (n)                             | In 1650 werd een schuilkerk ingericht in een vleethuis. In 1730 werd een schuurkerk gebouwd in Haaldersbroek. In 1887 werd deze verlaten ten gunste van de neogotische kruisbasiliek met toren van E.J. Margry.  |   |

| Gemeente                  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---------------------------|--|---|--|---|
| Katwijk aan de Rijn       | H. Johannes de Doper (s.1847)                    | 1846 (n);<br>1910-11 (n);<br>1971 (i);<br>1983 (t)                                | In 1846 werd een eenbeukig neoclassicistisch Waterstaatskerkje gebouwd. Een voormalige herberg naast de kerk deed dienst als pastorie. De oude kerk werd afgebroken in 1911 nadat aan de westkant van het dorp een neogotische kruisbasiliek met toren van J.H. van Groenendaël was gebouwd. Het interieur werd gewijzigd in 1971. |   |
| Katwijk aan Zee<br>Kethel | H. Martinus<br>H. Jacobus<br>(s. 1640?)          | 1880-81 (n)<br>1648 (s);<br>1743 (v);<br>1820 (t);<br>1888-90 (n);<br>1934-35 (h) | Het boerderijkerkje uit 1648 werd in 1743 verbouwd en kreeg in 1823 een toren. In 1890 werd het afgebroken tbv de neoromaanse basiliek met toren van A.C. Bleys. De kerk werd hersteld in 1935.  | In 1826 kreeg de statie een provinciaal subsidie van f 1.100,- en in 1834: een rijkssubsidie van f 1.800,- tbv herstel van de pastorie. |
| Koedijk                   | Nood Gods  | 1957 (v)  | In 1957 werd een stal verbouwd tot kerk. Sinds 1982 is dit een bijkerk van de parochie Alkmaar-Noord. Bijkerk van Schagen.   |   |
| Kolhorn                   | H. Laurentius                                    | 1954 (n)  |  |   |
| Koog Zaandijk             | H.H. Martelaren van Gorcum (p.1931)              | 1931 – 1932 (noodkerk);<br>1931-32 (n)  | In 1931 werd een noodkerk ingericht in gebouw Irene. De definitieve kerk met lage toren van N. Molenaar jr. en 550 zitplaatsen werd ingewijd op 21 november 1932.  | Met de financiering van de bouw was in 1932 een bedrag van f 95.000,- gemoeid. Dat was f 173,- per zitplaats.                           |

| Gemeente              | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                         | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-----------------------|--|---|--|---|
| Krimpen aan de IJssel | Maria Koningin (p. 1960)                         | 1958 - 1972 (noodkerk);<br>1971 - 72 (n)                          | Vanaf 1930 groeide het aantal katholieken in dit diasporagebied gestaag. Tot 1957 werd eenmaal per maand de H. Mis opgedragen in het verenigingsgebouw van de PvdA.  |   |
| Krommenie             | H. Petrus  | 1853-54 (n);<br>1898 (v);<br>1953-55 (n)                          | De schuurkerk werd in 1854 vervangen door een Waterstaatskerk met toren van Th. Molkenboer. In 1898 werd het koor vervangen door een transept en koor door C.P.W. Dessing. In 1955 werd de kerk gesloopt nadat de nieuwe kerk van C.F.L. vd Lubbe was ingewijd op 19 april 1955. | Met het bouwproces was in 1854 f 22.600,- gemoeid. In 1852 kreeg de statie een subsidie van f 2.500,- voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie. De bouw van de nieuwe kerk in de periode 1953 -55 werd gefinancierd door het FKH. |
| Koudekerk             | H. Michael (s. 1610?)                            | 1869-71 (n+w)   |  |   |
| Kudelstaart           | H. Johannes geboorte (s. 1610?)                  | 1822 (n);<br>1837 (v);<br>1868-1870 (v+t);<br>1968-69 (i)         | De houten kerkloods werd in 1822 vervangen door een driebeukig Waterstaatskerkje, dat in 1837 ernstige waterschade leed. In 1870 werd de kerk voorzien van een neogotische voorgevel met ingebouwde toren van Th Asseler. Het interieur werd ‘gemoerniseerd’ in 1969.            | De statie kreeg in 1837 een subsidie van f 600,- voor het herstel van kerk en pastorie.   |
| Kwadendamme           | H. Bonifacius (s. 1801)                          | 1801 (s);<br>1850 (u+t);<br>1901-02 (n);<br>1919 (t);<br>1945 (h) | De schuurkerk uit 1801 werd in 1850 uitgebreid en voorzien van een toren. In 1902 werd de oude kerk afgebroken tbv een eenbeukige neogotische kruisbasiliek van P.J. van Genk. In 1919 viel de spits van de toren. In 1945 werd de kerk zwaar beschadigd.                        |   |

| Gemeente                               | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwactivi-<br>teit plaats-<br>vond          | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|--|---|--|--|--|
| <b>De Kwakel</b>                       | H. Johannes<br>Geboorte<br>(s. 1620?)                     | 1844 (h);<br>1873-75 (n);<br>1888 (k);<br>1967 (a);<br>1967-68 (n) | Het schuurkerkje met<br>koepeltorentje werd in<br>1844 vernieuwd. In<br>1873 werd de schuur-<br>kerk afgebroken tbv de<br>bouw van een neogo-<br>tische kruisbasiliek met<br>hoge toren van E.J.<br>Margry. Het koor<br>werd in 1888 uit-<br>gebreid. In 1967<br>wegens bouwvalligheid<br>afgebroken en vervan-<br>gen door een nieuwe<br>kerk van J.H. de<br>Groot. | De statie kreeg in 1826<br>een subsidie van<br>f 1.000,- voor herstel<br>van de kerk en in<br>1844: een subsidie van<br>f 1.000,- voor het<br>herstel van kerk en<br>pastorie. |
| <b>Kwintsheul</b>                      | H. Andreas<br>(p.1890)                                    | 1870-72 (n);<br>1892-93 (n);<br>1951 (k);<br>1967 (i)              | Het hulpkerkje uit<br>1870-72 werd in 1893<br>afgebroken na de<br>voltooiing van de neo-<br>gotische pseudobasi-<br>liek met mooie toren<br>van J.H. Tonnaer. Het<br>koor werd in 1951<br>vervangen door een<br>rechtgesloten koorpar-<br>tij met dwarsbeuk van<br>N. Molenaar jr. In<br>1967 werden altaar en<br>preekstoel verwijderd.                             | Het bouwproces in<br>1951 werd gefinan-<br>cierd door het FKH.   |
| <b>Lambertschaag</b><br>(zie De Weere) | H. Lambertus<br>(s. 1650?)                                | 1816 - 17 (n);<br>1854 (v);<br>1905-06 (n)                         |  |  |
| <b>Landsmeer</b>                       | Allerheiligst<br>Sacrament                                |  |  |  |

| Gemeente                     | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                          | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------------------------|--|--|---|--|
| Langedijk (Noord Scharwoude) | H. Johannes<br>Geboorte<br>(s. 1640?)            | 1770 (s);<br>1856 (n);<br>1882 (u);<br>1905-06 (n);<br>1980-81 (h) | In 1770 werd het schuilkerkje vervangen door een houten schuurkerk. In 1856 werd die vervangen door een eenvoudig kerkje van Th. Molkenboer. In 1882 werd dit uitgebreid met transept en koor van A.C. Bleys. In 1907 werd deze kerk afgebroken na de wijding op 29 april 1907 van de neogotische kruisbasiliek van P.J. Bekkers, die bekend staat als de 'kathedraal van het Noorden'. | De parochie kreeg in 1856 f 600,- subsidie voor de verbetering van de kerk en de bouw van een pastorie voor f 15.135,-. In 1857 werd een subsidie van f 1.400,- verstrekt tot vergroting van de kerk en de bouw van een pastorie. Met het bouwproces was in 1906 een bedrag van f 126.400,- gemoeid. Dat werd grotendeels gefinancierd met een lening van f 100.000,-. |
| Langeraar                    | H. Adrianus<br>(s. 1620?)                        | 1719 (s);<br>1825 (t);<br>1841-42 (n);<br>1902 (a);<br>1901-02 (n) | De schuilkerkjes maakten in 1720 plaats voor een schuurkerk met rieten dak. In 1825 kreeg die een hoge toren en in 1842 werd hij vervangen door een eenvoudige Waterstaatskerk. In 1902 maakte die plaats voor de neogotische kruisbasiliek met hoge toren van J. Matser die 'de kathedraal van de Rijnstreek' wordt genoemd.   |  |
| Leerdam                      |  | 1855 (h)   |   |  |

| Gemeente                    | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting   | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                          | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-----------------------------|--|--|---|---|
| Leiden<br>Haarlemmer straat | OLV Onbevlekt Ontvangen 'Hartebrug-kerk' (s. 1654) | 1669 (s);<br>1835-36 (n);<br>1892 (t);<br>1896-97 (k);<br>1903 (i) | De schuilkerk aan de Kuipersteeg uit 1669 werd in 1836 vervangen door de driebeukige neoclassicistische Waterstaatskerk van Th. Molkenboer. In 1892 werd de houten toren vervangen door een plomper exemplaar van L. vd Laan. In 1897 werd een half rond neoromaans koor toegevoegd van J. Tonnaer. Interieur gepolychromeerd in 1903.  |   |
| Steenshuur                  | H. Lodewijk (s.1606)                               | 1808 (n);<br>1808-09 (h);<br>1956-57 (v)                           | Koning Lodewijk gaf de statie op de Appelmarkt bij KB 39 van 15 oktober 1807 subsidie om de kapel van het St Jacobsgasthuis (sinds 1566 bekend als de Saaihal) te verbouwen tot kerk. De inrichting gebeurde in classicistische trant olv de architect Jan Guidici die in Rotterdam de kerk van de H. Rosalia had gebouwd. Guidici deed in Leiden veel restauratiewerk na de buskruitramp. In 1956-57 werden een zijbeuk en doopkapel toegevoegd naar ontwerp van J. van Oerle en J. Schrama. | Met het subsidie van f 37.000,- dat de koning verstrekke, werd een groot deel van de kosten van verbouwing van de Saaihal tot kerk en het belendende huis tot pastorie gedekt. Met het bouwproces in 1956 – 1957 was een bedrag van f 550.000,- gemoeid. Een groot deel daarvan werd gefinancierd door het FKH. |



| Gemeente    | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                     | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------|--|--|---|---|
| Leiden      | OLV Hemelvaart 'Mon Père kerk' (s. 1654)                             | 1654 (s);<br>1838-39 (n);<br>1865 (v);<br>1887-88 (v);<br>1903 (i);<br>1934 (s);<br>1979 (a) | Het oorspronkelijke schuilkerkje 'De Zon' werd vervangen door een schuurkerk erachter. Zwaar beschadigd door de buskruitramp van 1807. Hersteld, maar afgebroken tbv nieuwbouw in 1838. De neogotische kerk met toren op voorgevel van Th. Molkenboer was een van de eerste bouwprojecten in neogotische stijl in Nederland. Het priesterkoor werd vergroot in 1865; de zijbeuken uitgebreid in 1888 en het interieur gepolychromeerd in 1903. De kerk werd gesloten in 1934 en verbouwd tot zwembad in 1937. Gesloopt in 1979. |   |
| Herensingel | H. Joseph (s. 1640; p. 1925; sinds 1934 OLV Hemelvaart en H. Joseph) | 1924-25 (n)  | De driebeukige kerk met slanke toren van J. vd Laan uit 1925 met 1.100 zitplaatsen werd na de sluiting van de Mon Père kerk ook gebruikt door de parochie van OLV Hemelvaart.   | In 1856 werd machtiging verleend tot de bouwen van een nieuwe kerk voor f 9.700,-. Het bouwproces in 1925 vergde een investering van f 320.000,- of f 242,- per zitplaats. Deels gefinancierd via een lening. |

| Gemeente                                  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---|--|--|---|---|
| Langebrug en Lam-menschansweg             | H. Petrus (s. 1670)                              | 1677 (s);<br>1834-36 (n);<br>1898 (k);<br>1912 (u);<br>1934 (a);<br>1934-36 (n);<br>1963 (t) | De schuilkerk 'de Kachel' werd in 1834 vervangen door een eenbeukige neo-classicistische Waterstaatskerk van Th. Molkenboer. Het koor werd verbouwd in 1898 door W. Mengelberg. Zijbeuken in 1912 uitgebreid door C.H. Slinger. In 1933 werd de kerk verwoest door brand en afgebroken. Aan de Lam-menschansweg verrees een nieuwe kerk van A.J. Kropholler met 1.200 zitplaatsen. In de jaren zestig werd de dakruiter verwijderd. | Met de nieuwbouw was in 1934 een bedrag gemoeid van f 264.000,- of f 220,- per zitplaats. |
| Haagweg                                   | H. Leonardus a Portu Mauritis (p. 1934)          | 1925 (n);  | Gebouwd in 1925 door J. vd Laan als bijkerk van de parochie van OLV Onbev. Ontv. door Franciscaner monniken. De pastorie werd gevestigd in een herenhuis dat veel groter was dan de kerk. In 1934 werd de parochie zelfstandig.   | Financiering van de bouw door het FKH.  |
| Stevenshof                                | Maria Middeles aller Genaden (p. 1948)           | 1933 – 1949 (noodkerk);<br>1948-49 (n)   | De paters Montfortanen bouwden aan de Haagse Schouw een houten noodkerk, die eerder in Hoogmade was gebruikt. In 1949 bouwden H. van Oerle en J. Schrama een klooster met basilicale kerk zonder toren.   |   |
| Leiderdorp<br>(zie: Zoeterwoude Rijndijk) | H. Maria Ontvangen                               | 1854-55 (n);<br>1894-96 (n+w)  |   |   |

| Gemeente                                 | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--|--|---|--|---|
| <b>Leidschendam</b>                      | H.H. Petrus en Paulus (s.1645)                   | 1749-50 (s); 1830-31 (v+t); 1878-80 (n+w) | De twee oorspronkelijke schuilkerkjes aan de Dam en aan de Veur werden in 1750 vervangen door een schuurkerk aan de Dam, die in 1831 ingrijpend werd verbouwd en voorzien van een neoclassicistische toren. Na de bouw van de driebeukige neogotische kruisbasiliek met toren van E.J. Margry in 1880 werd de oude kerk afgebroken.  | In 1829 kreeg de statie f 6.000,- subsidie van het Rijk voor herstelwerkzaamheden en f 2.000, van de provincie. De financiering van het bouwproces in 1881 vergde een investering van f 129.800,-. Daarvoor sloot de parochie een lening af van f 36.000,-. |
| Burg Sweenslaan                          | H. Joseph Opifex (p. 1957)                       | 1957 – 1963 (noodkerk); 1961-63 (n)       | Noodkerk in gebruik vanaf 1957. In 1963 werd de ronde kerk met vrijstaande betonnen toren van H.C. vd Leur voltooid.   |   |
| <b>Leimuiden</b><br>(zie Rijnsaterwoude) | H. Johannes de Doper (s. 1670)                   | 1752 (s); 1824 (u); 1851-54 (n); 1928 (u) | In 1752 werd op de grens tussen Leimuiden en Rijnsaterwoude een schuurkerk gebouwd. In 1824 werd het kerkje uitgebreid. Tussen 1851 en 1854 werd het vervangen door de eenbeukige neogotische kerk van C. Dobbe. Het interieur is nog helemaal gaaf. In 1928 werden kapelachtige uitbouwen aan beide kanten van de toren gerealiseerd door L. Robbers. Restauratie in 1991 - 92. | In 1824 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 3.000,- tbv vergroting van het kerkgebouw. In 1859 werd machtinging verleend tot het bouwen voor eigen rekening van een kerk met toren waarvan de kosten werden ge-raamd op f 34.000,-.                     |
| <b>Lekkerkerk</b>                        | H. Jozef (p. 1961)                               | 1961 – 1973 (noodkerk); 1972-73 (v)       | Noodkerk in gebruik van 1961 tot 1973 toen een voormalig belastinggebouw werd verbouwd tot kerk.   |   |

| Gemeente | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                    | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                               | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|----------|---|---|---|--|
| Lewedorp | H. Eligius (p. 1928)  | 1927-28 (n)   | De dorpskerk met pastorie en houten toren van Pierre Cuypers verrees in 1928.   |  |
| De Lier  | H. Leonardus van Veghel; later H.H. Martelaren van Gorcum (p. 1929) | 1871-72 (n); 1929-30 (v); 1955-56 (n)                                   | Het neoromaanse kerkje met torentje van C.P.W. Dessing werd gebouwd als bijkerk van Naaldwijk. Het kreeg de bijnaam 'Leonardustempel'. In 1929 werd het koor vergroot door E.H. en H.M. Kraayvanger. Het torentje werd toen afgebroken. In 1956 werd de nieuwbouw voltooid na afbraak van het restant van de oudbouw.                 | De parochie had in 1933 een schuld van f 55.000,-. Die werd in 1935 gesaneerd met behulp van de CKC. Waarschijnlijk daarom werd de nieuwe kerk pas in 1956 voltooid. De bouw daarvan vergde een investering van f 250.000,-. Het FKH verleende hulp bij de financiering. |
| Limmen   | H. Cornelius (s.1657)   | 1730 (h); 1855-56 (n); 1862-63 (v+t); 1872 (k); 1880 (t); 1901-02 (v+n) | De schuilkerk werd in 1730 vernieuwd en in 1856 vervangen door een Waterstaatskerk van H.H. Dansdorp. In 1863 werd de voorgevel vernieuwd en een toren toegevoegd. In 1872 werd de koorsluiting gewijzigd. In 1880 werd het torenfront gewijzigd. In 1901 werd de oude kerk afgebroken tbv een neoromaanse kruisbasiliek van P. Snel. | Met het bouwproces was in 1856 een bedrag van f 25.000,- gemoeid. In 1855 en 1856 kreeg de parochie een subsidie van f 1.000,- voor de bouw van een kerk en pastorie.  |

| Gemeente                                | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond             | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---|--|---|--|---|
| Lisse                                   | H. Agatha (s.1667)                               | 1710 (s);<br>1842-43 (n);<br>1901-03 (n);<br>1929 (t) | Het schuurkerkje uit 1710 in de buurtschap de Engel werd in 1843 vervangen door een neogotisch Waterstaatskerkje met houten torentje op de voorgevel. Dat werd afgebroken na de bouw in 1903 van de neogotische kruisbasiliek van J.H. van Groenendael, de 'Kathedraal van de Bollenstreek'. In 1929 spitsen van toren en dakruiter vervangen door barokke versies van Jos. Cuypers. | In 1842 kreeg de statie een subsidie van f 5.500,- tbv nieuwbouw.   |
| Lisse - Beekbrug                        | H.H. Engelbewaarders (p. 1929)                   | 1929 – 1931 (noodkerk);<br>1930-31 (n)                | In 1929 werd een noodkerk gebouwd in de Engelenbuurt. Vanwege de hoge kosten gemoeid met de bouw van de grote koepelkerk van Jan Stuyt werd de toren die was gepland niet gerealiseerd.  | In 1934 had de parochie een schuld van f 468.200,-. Met behulp van de CKC werd die gesaneerd.   |
| Lisse                                   | Onbevlekt Hart van Maria (p. 1951)               | 1951-52 (n)   | De basilicale kerk zonder toren van A. Paardekoper is een van de mooiere uit de jaren vijftig ook wat betreft het interieur.   | Financiering van de bouw door het FKH.  |
| Lijnden<br>(zie ook Hoofddorp)          | H. Franciscus van Sales (p. 1862)                | 1859-60 (n);<br>1918 (i);<br>1951 (i)                 | De neoclassicistische plattelandskerk, gebouwd door Th. Molkenboer, is na die van Hoofddorp de oudste in de Haarlemmermeer. Het interieur werd enkele malen aangepast.   | In 1858 werd een subsidie verleend van f 3.000,- voor de bouw van kerk en pastorie in Lijnden waarvan de kosten waren berekend op f 60.822,-. In 1859, 1860 en 1861 werden subsidies verleend van f 3.000,- verleend voor de bouw van kerk en pastorie. |
| Loosduinen<br>(zie Den Haag Loosduinen) | H. Maria Hemelvaart                              | 1786 (n);<br>1880-81 (n+w)                            |  |   |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                             | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------|--|---|--|--|
| Lutjebroek | H. Nicolaus (s. 1620?)                           | 1742 (s);<br>1848-49 (n);<br>1857 (t);<br>1876-77 (n);<br>1924-25 (v) | Het schuurkerkje met pastorie werd in 1849 vervangen door een Waterstaatskerkje van Th. Molkenboer. In 1857 werd een torentje toegevoegd. Deze kerk werd afgebroken in 1877 na de bouw van de kerk met hoge toren van P.J.H. Cuypers. De kerk werd vergroot olv Jos en Pierre Cuypers en ingewijd op 14 juli 1927. | In 1848 kreeg de statie <i>f</i> 7.000,- subsidie voor de bouw van een kerk en pastorie. De kosten van het bouwproces bedroegen <i>f</i> 18.000,-. In 1857 werd machtiging verleend tot vergroting en verbetering voor eigen rekening en de bouw van een torentje. De kosten werden geraamd op <i>f</i> 3.050,-. |
| Maasdijk   | H. Jacobus                                       | 1963 (n);<br>1980 (v)   | Gebouwd als bijkerk van de parochie van de H. Adrianus in Naaldwijk. Verbouwd en uitgebreid in 1980 tot definitieve kerk.  |  |
| Maasland   | H. Maria Magdalena (s. 1671)                     | 1671 (s);<br>1838 (t);<br>1886-87 (n);<br>1957(i)                     | De boerderij die tot schuilkerk diende, kreeg in 1838 een torentje. In 1887 werd hij vervangen door een neogotische hallenkerk met toren van E.J. Margry. Het interieur werd in 1957 gemoerniseerd.  |  |
| Maassluis  | H.H. Petrus en Paulus (s. 1787)                  | 1797-98 (s);<br>1790 (p);<br>1826 (t);<br>1962 (h);<br>1965-67 (n)    | De schuilkerk uit 1798 kreeg een torentje in 1826. De pastorie dateert van 1790. Een brand in 1962 leidde tot nieuwbouw van N.L. de Bruyn in 1967. De voormalige schuilkerk werd in 1984 omgebouwd tot theater en cultureel centrum.   | Op 24 november 1827 kreeg de statie een onderstand van <i>f</i> 1.200,- tbv dringend herstel aan het kerkgebouw. In 1829 kreeg de statie ook een bedrag van <i>f</i> 1.200,- van de provincie.   |

| Gemeente         | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond              | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------------|--|--|--|--|
| Medemblik        | H. Martinus (s.1590?)                            | 1782 (s);<br>1829-30 (u);<br>1852 (u);<br>1901-03 (n)  | De schuilkerk werd in 1782 vervangen door een schuurkerk die in 1830 en 1852 werd uitgebreid. In 1902 werd zij afgebroken tbv de neogotische kruisbasiliek van Th. Slinger met zware toren, die werd ingewijd op 14 juli 1904.   | De statie kreeg in 1829 een subsidie van f 3.000,- voor herstel en vergroting der kerk en in 1852 een subsidie van f 1.050,- voor verbetering van de kerk.   |
| Meije en Zegveld | OLV Geboorte (p.1871)                            | 1871 – 1875 (noodkerk);<br>1872-75 (n)                 | De voormalige schuilkerk van de statie Nieuwkoop werd gebruikt tot de inwijding in 1875 van de neogotische kerk met slanke toren van W.J. van Vogelpoel.   |  |
| Melissant        | Kapel van de H. Jozef                            | 1900 (n)   | Dit kapelletje achter een boerderij fungeert als bijkerk van de parochie van de H. Maria Hemelvaart in Middelharnis.   |  |
| Middelburg       | H.H. Petrus en Paulus (s. 1685)                  | 1798 (v);<br>1844-46 (n);<br>1940 (a);<br>1949-51 (n); | In 1798 kregen de katholieken de kapel van de H. Barbara ter beschikking. Daar kerkten zij tot de neoclassicistische Waterstaatskerk van P. Bourdrez in 1846 was voltooid. Nadat deze kerk in 1940 was verwoest, werd een noodkerk gebruikt tot de sobere driebeukige basilicale kerk van C.M. van Moorsel in 1951 was voltooid. | De statie kreeg in 1821 een subsidie van f 4.600,- voor dringende herstellingen aan de kapel. In 1844 werd een subsidie verleend van f 18.000,- voor de bouw van de nieuwe kerk. De bouw van de nieuwe kerk in 1949-51 werd gefinancierd door het FKH. |

| Gemeente                 | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                           | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond        | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--------------------------|--|--|---|--|
| Middelharnis-Sommelsdijk | H. Maria Hemelvaart (s.1811)   | 1831(n); 1907(p); 1912(t)                        | Men kerkte in een woonhuis van 1812 tot de eenvoudige Waterstaatskerk van P. Plukhooy in 1831 werd gebouwd. In 1907 werd een pastorie toegevoegd en in 1912 werd het bovendeel van de toren voorzien van een spits.   | Tbv de financiering van het bouwproces werd in 1834 een lening van f 8.000,- uitgegeven. In 1829 en 1830 kreeg de statie subsidies van het rijk van f 8.000,- en f 4.000,- tbv de nieuwbouw. |
| Middenmeer               | Maria Sterre der Zee   | 1932-33 (n); 1947 – 1954 (noodkerk); 1953-54 (n) | Het witte kerkje werd op 23 maart 1933 ingewijd door pastoor P. van der Ven uit Scheveningen. Nadat het kerkje in 1945 door de golven was verzwolgen, werd op 19 juli 1947 een houten noodkapel uit Egmond ingezegend. Op 7 april 1954 werd de nieuwe kerk van A. Thunnissen ingewijd.  | Het bouwproces werd mede gefinancierd door een gift van f 12.000,- van een onbekende uit Scheveningen. De overheid subsidieerde het bouwproces met een bedrag van f 6.000,-.                 |
| Monnikendam              | H. Nicolaus; (s. 1630?; sinds 1891 ook gewijd aan de H. Antonius van Padua | 1818 (v), 1840 (v); 1898-1900 (n+w)              | In 1818 nam de statie een groot huis in gebruik als kerk. In 1840 werd de kerk uitgebreid met een koorpartij naar een ontwerp van ingenieur P. Kock en H.H. Dansdorp. In 1898 bouwde men een driebeukige neogotische kruisbasiliek met toren van J. Tonnaer. In 1898 werd de oude kerk afgebroken. Op 5 april 1900 werd de kerk ingewijd. | De statie kreeg in 1840 een subsidie van f 4.500,- tbv de vergroting van de kerk en inrichting van een huis tot pastorie.  |



| Gemeente          | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                       | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-------------------|--|---|---|--|
| <b>Monster</b>    | H. Machutus (s. 1803)                            | 1791(s);<br>1830-32 (n);<br>1859-60(k+t);<br>1920(u);           | De schuurkerk uit 1791 werd in 1832 vervangen door een eenbeukig Waterstaatskerkje van S. van Rijswijk. In 1860 werd het door J. van Rees voorzien van halfingebouwde toren en uitgebreid met een transept en koor. In 1920 door Jac. Dessing voorzien van zijbeuken.             | De statie kreeg in 1828 een rijkssubsidie van f 800,- tbv herstel en in 1830 een rijkssubsidie van f 4.000,- tbv vergroting. In 1859 kreeg de parochie machtiging tot verbouwing van de parochiekerk voor f 18.000,-.  |
| <b>Moordrecht</b> | H. Johannes Onthoofding (s.1690?)                | 1661 (s);<br>1777 (s);<br>1781 (p);<br>1831 (v);<br>1859-60 (v) | In 1661 werd een schuilkerkje ingericht in een loods. Dat kerkje werd in 1777 vervangen door een schuurkerk, die in 1781 een deftige pastorie kreeg. In 1859 werd de schuurkerk wegens bouwvaligheid afgebroken en vervangen door een sobere Waterstaatskerk van J.H. van Echten. | De statie kreeg in 1830 een rijkssubsidie van f 1.200,- en in 1831 een provinciaal subsidie van f 400,-. tbv herstel van de schuurkerk. In 1858 kreeg de parochie een subsidie van f 3.000,- voor de bouw van een kerk waarvan de totale kosten op f 20.640,- werden begroot. In 1859 en 1860 volgden subsidies van f 1.000,- voor de bouw van een pastorie waarvan de kosten werden begroot op f 10.092. In 1935 werd een schuld gesaneerd met behulp van de CKC. |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--|--|---|---|---|
| Naaldwijk  | H. Adrianus (s. 1790)                            | 1790 (s);<br>1868 -70 (n);<br>1872 (w);<br>1929 -31 (n);<br>1935 (a);<br>1971 (i) | De schuurkerk uit 1790 werd in 1870 vervangen door een neoromaanse kruisbasiliek met half ingebouwde toren van H.J. vd Brink. Deze werd in 1935 afgebroken omdat hij te klein werd. De huidige driebeukige kerk met toren van Jos. Margry en A. Dessing werd op een andere plaats gebouwd. In 1971 werd het interieur 'gemoderniseerd'. | Met het bouwproces van de nieuwe kerk was tussen 1868 - 1870 een bedrag van f 52.000,- gemoeid. De provincie verleende een subsidie van f 3.100,-.  |
| Nes aan de Amstel<br>(vroeger Nes en Zwaluwen buurt) | H. Urbanus (s.1631)                              | 1764 (s);<br>1889-91 (n)  | Na eerst in boerderijen gekerkt te hebben, werd in 1764 een schuurkerkje voor de statie gebouwd. Dit kerkje werd afgebroken na de bouw van de neogotische kruisbasiliek van Jos. Cuypers, die werd gewijd op 21 mei 1891.   | Met de bouw van de schuurkerk in 1764 was een bedrag gemoeid van f 14.500,-. Een deel van dat bedrag werd gefinancierd met een 'negotatie' van f 4.500,-.   |
| Nibbixwoud   | H. Cunera (s. 1630?)                             | 1829 - 30 (n);<br>1842 (n);<br>1875-77 (n);                                       | De schuurkerk werd in 1830 vervangen door een Waterstaatskerkje. In 1842 werd dat afgebroken en vervangen door een eenbeukig kerkje met pastorie. Wegens bouwvalligheid werd dat in 1877 vervangen door een neogotische kruisbasiliek naar een ontwerp van A.C. Bleys die werd ingewijd op 14 oktober 1878.                             | In 1830 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 3.000,- voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie. Met dat bouwproces was een investering gemoeid van f 12.000,-. Het bouwproces in 1842 kostte f 11.300,-. Dat werd onder andere gefinancierd met een obligatielening van f 8.000,- à 5%. |

| Gemeente                  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---------------------------|--|--|--|--|
| Nieuw-Vennep              | OLV Onbevlekt Ontvangen (p. 1865)                | 1865 (n); 1932 (t); 1954-56 (n)                          | De driebeukige neogotische pseudobasiliek met ingebouwde toren van Th. Molkenboer kreeg te maken met verzakkingen. In 1932 werd de spits vernieuwd en twintig jaar later gingen, toen de grondwaterstand werd verlaagd, de palen rotten. De oude kerk werd afgebroken en vervangen door een nieuwe, naar ontwerp van H.M. Martens. | In 1863 kreeg de parochie machtiging tot het inrichten van de kosterswoning tot noodkerk. Met het bouwproces van de kerk in 1865 was een investering gemoeid van f 32.400,-. Het bouwproces van de nieuwe kerk in 1954-56 werd gefinancierd door het FKH. Daarmee was een investering gemoeid van f 445.000,-. |
| Nieuwe Niedorp            | OLV Onbevlekt Ontvangen                          | 1905-06 (n)  | De eenbeukige kapel zonder toren werd gebouwd als bijkerk en vormde een onderdeel van het Franciscaner klooster dat werd ontworpen door P.J. Bekkers. De kerk werd gewijd op 25 september 1907.  |  |
| Nieuwendam                | H. Augustinus (s. 1660?)                         | 1719 (s); 1798 (s); 1825 (schade); 1828 (n); 1888-89 (n) | De houten schuilkerk was van 1717-19 onbruikbaar vanwege wateroverlast, werd in 1719 hersteld en in 1798 geheel vernieuwd. In 1825 ontstond opnieuw zware waterschade. In 1828 verrees een Waterstaatskerkje, dat in 1889 werd vervangen door de driebeukige neogotische kerk met toren van A. Tepe.                               | De statie kreeg in 1826 een rijkssubsidie van f 3.500,- voor herstel van schade aangericht aan kerk en pastorie door de overstromingsramp van februari 1825.   |
| Nieuwerkerk aan de IJssel | H. Joseph (p. 1912)                              | 1898 (n); 1992 (a)                                       | Een sober neogotisch kerkje met lage toren van J. van Gils werd opgericht in 1898 als bijkerk van parochie van de H. Johannes Onthoofding in Moordrecht. Vanwege bouwvalligheid werd de kerk afgebroken in 1992.   | Om financiële redenen werden transept en koor niet uitgevoerd. Het kerkbestuur moest voor schuldsanering een beroep doen op de CKC.  |

| Gemeente  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                        | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---|--|--|---|---|
| <b>Nieuwkoop</b>  | OLV Hemelvaart<br>(s. 1637)                      | 1637 (s);<br>1852 (n);<br>1935 (a);<br>1934-35 (n)               | In 1637 werd een boerenwoning gewijd als schuilkerk. De 'Capel' deed dienst tot 1853 toen zij werd vervangen door een eenbeukig neogotisch kerkje met dakruiter van W.J. van Vogel-poel. In 1935 werd deze kerk afgebroken en vervangen door een driebeukige kerk en toren van firma Bik en Breedevelt. | In 1850 kreeg de statie f 300,- voor herstel van een voetpad voor kerkgangers. In 1852 en 1853 kreeg de statie subsidie voor een totaal van f 4.000,- voor de nieuwbouw.              |
| <b>Nieuwveen</b><br>(Zie 1.3. 7 voor een uitgebreide beschrijving van dit bouwproces) | H. Nicolaas<br>(p.1865)                          | 1866-67 (n);<br>1886-87 (t);<br>1956+1978 (t);<br>1946+1965 (i); | De eenvoudige neogotische kerk van Th. Asseler had oorspronkelijk een houten torentje. In 1887 werd de oude toren vervangen door een slanke toren met hoge spits.   | Grondkosten: geen<br>Bouwkosten noodkerk: f 890,- Kosten van het bouwproces van de definitieve kerk: f 44.693,-. De parochie had f 27.289,- eigen vermogen en leende f 18.100,- à 4%. |
| <b>Noorden</b>  | H. Martinus<br>(s. 1656)                         | 1816 (s);<br>1839 (h);<br>1882-83 (n);<br>1955 (h);<br>1970 (i)  | De boerderij die als schuilkerk dienst deed, werd in 1816 vervangen door een schuurkerk met hoge dakruiter. In 1883 werd deze vervangen door een neogotische pseudobasilicale kruiskerk met hoge toren van Y. Bijvoets. Het interieur werd verknoid in 1970.  | In 1839 kreeg de statie een subsidie van f 4.000,- tbv herstel.   |

| Gemeente          | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-------------------|--|--|---|--|
| Noordwijk         | H. Jeroen (s. 1620)                              | 1690 (s);<br>1834-35 (n);<br>1862 (t);<br>1894-95 (v);<br>1925-27 (s+t);<br>1952 (i) | Het schuurkerkje uit 1690 werd in 1835 vervangen door een neoclassicistische Waterstaatskerk met torentje op de voorgevel van S.N. de Geus. In 1862 werd de toren vervangen olv van Th. Molkenboer. Nadat Noordwijk in 1892 een bedevaartplaats was geworden, werd het koor in 1894 vervangen door een neogotisch transept met hoge dakruiter van N. Molenaar. In 1925 - 27 werden een driebeukig schip en toren gerealiseerd olv N. Molenaar jr. | De statie kreeg in 1829 een rijkssubsidie van f 8.000,- tbv de nieuwbouw. De uitbreiding van de kerk kon in 1927 worden afgerond dankzij een lening van f 225.000,- à 5% die het kerkbestuur afsloot in 1925.                |
| Noordwijk aan Zee | Maria ter Zee (p. 1951)                          | 1950-51 (n);<br>1964-65 (u)  | De toren bij de kerk in Romaanse trant van J.A. vd Laan kon in 1950 vanwege materiaalgebrek niet worden gebouwd. Later uitgebreid.  | Financiering van de bouw van kerk en pastorie door het FKH.  |
| Noordwijkerhout   | H.H. Victor en Petrus en Paulus (s. 1690)        | 1720 (s);<br>1851-1852 (n);<br>1863-64 (h+v);<br>1898-99 (k);<br>1937(t);<br>1985(i) | Het schuurkerkje uit 1720 deed dienst tot 1852 en werd toen vervangen door een driebeukige neogotische kerk met torentje van Th. Molkenboer. In 1897 -98 werd het koor vervangen door een neogotisch transept van P. Snel. In 1937- 1938 werd een vrijstaande toren van B.J.M. Stevens toegevoegd. Het interieur werd in 1985 geres- taureerd.  | De statie kreeg in 1850 een subsidie van f 3.500,- tbv de nieuwbouw. In 1863 een subsidie van f 1.300,- voor vergroting en verbetering van de kerk en in 1864 een nader subsidie voor vergroting en verbetering van de kerk. |

| Gemeente        | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond           | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-----------------|--|---|--|--|
| Noordwijkerhout | H. Joseph (p.1916)                               | 1916 - heden (noodkerk); 1964-66 (v)                | De eenvoudige kruiskerk van W. Robbers, ook wel 'de grootste bollenschuur van de Bollenstreek' genoemd, werd nooit vervangen door een definitieve kerk. Zij werd grondig verbouwd in 1964-66.  |  |
| Noordwijkerhout | Groot-seminarie Leeuwenhorst                     | 1958 - 61 (n);                                      | Het seminarie werd gebouwd naar een ontwerp van A. van Kranendonk tbv het nieuwe bisdom Rotterdam. Het werd gesloten en omgebouwd tot congrescentrum in de jaren zeventig.   |  |
| Nootdorp        | H. Bartholomeus (s. 1656)                        | 1813 (v); 1827 (h); 1837 (h); 1869-71 (n); 1938 (v) | De oude schuurkerk werd tussen 1813 en 1817 verbouwd en voorzien van een torentje. Na de voltooiing van de kruisbasiliek met hoge toren van E.J. Margry, werd de oude kerk in 1871 afgebroken. Het interieur werd geschilderd in jaren dertig. De fundering werd hersteld in 1938. | De statie kreeg in 1827 een rijkssubsidie van f 1.500,- en in 1829 een provinciaal subsidie van f 1.500,- tbv herstel en vergroting, en een rijkssubsidie van f 600,- tbv herstel. De nieuwbouw in 1871 vergde een bedrag van f 74.000,- exclusief de kosten van de fundering. Het bouwproces werd onder andere gefinancierd met een lening van f 40.000,- à 5%. |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                            | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------|--|--|--|--|
| Obdam      | H. Victor<br>(s. 1630?)                          | 1804 (n);<br>1890-92 (n)   | De statie van de H. Victor kreeg in 1804, na een juridische procedure die jaren duurde, de middel-eeuwse gotische kerk terug van de hervormde gemeente. In 1891 moest zij vanwege bouwvalligheid worden afgebroken. De neogotische kruisbasiliek van A.C. Bleys werd ingewijd op 25 juli 1892.   | De statie kreeg in 1826 de goederen van de gesupprimeerde kerk in Heerhugowaard. In 1856 en 1857 kreeg de parochie subsidies van in totaal f 2.000,- voor het herstel van de kerk en de bouw van een pastorie. Daarmee was f 15.000,- gemoeid. |
| Oegstgeest | H. Willibrordus<br>(s. 1646)                     | 1687 (s);<br>1772 (v + t);<br>1900-1901(n);<br>1955 (v);<br>1970 (v) | De schuilkerk annex pastorie uit 1687 werd in 1772 vernieuwd en voorzien van een toren. Na de oplevering van de romaans/gotische nieuwbouw van Jos. Cuypers en Jan Stuyt werd de oude kerk in 1901 afgebroken terwijl de pastorie bleef staan. In 1955 werd een Mariakapel van J. vd Laan toegevoegd. In 1970 werd het koor ingrijpend verbouwd. | De statie kreeg een provinciaal subsidie van f 1.200,-.  |
| Onderdijk  | H. Gerardus Majella<br>(p. 1919)                 | 1919 (n);<br>1928-29 (n)   | In 1919 werd een noodkerk in een verenigingsgebouw gevestigd. In 1930 werd die ontmanteld nadat de kruiskerk met 640 zitplaatsen van H.P.J. de Vries was ingewijd op 17 september 1929.  | Met het bouwproces was een bedrag gemoeid van f 112.00,- of f 175,- per zitplaats.   |

| Gemeente                                  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond          | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---|--|--|--|---|
| <b>Ooltgensplaat</b><br>(zie: Achthuizen) | OLV Hemelvaart<br>(s.1845)                       | 1846-47 (n);<br>1916 (p);<br>1936 (v);<br>1960 (i) | Naast het eenvoudige Waterstaatskerkje met torentje uit 1847 werd in 1916 door A.J. Kropholler een pastorie gebouwd. In 1936 werd de kerk grondig gerestaureerd en gewijzigd. Het interieur werd gemoderniseerd in de jaren zestig.  | De statie kreeg in 1846 een subsidie van f 5.000,- voor nieuwbouw.  |
| <b>Oosterend</b> (Texel)                  | H. Martinus                                      | 1905 (n)   | Het eenvoudige neogotische kerkje zonder toren van C.L.M. Robbers was een bijkerk van de parochie van de H. Johannes de Doper in Den Burgh.  |   |
| <b>Oosterblokker</b>                      | OLV Visitatie<br>(s. 1846)                       | 1845-46 (n)  | Het neoclassicistische Waterstaatskerkje van Th. Molkenboer werd gewijd op 26 augustus 1846.   |   |
| <b>Oosthuizen</b>                         | H. Franciscus van Assisi<br>(p.1960)             | 1959-60 (n)  | Vanwege het geringe aantal paschanten werd een woonhuis ingericht tot kerk en pastorie.  |   |
| <b>Oostvoorne</b>                         | H. Pancratius                                    | 1962 – heden<br>(noodkerk);                        | Het noodkerkje fungeert als bijkerk van de parochie van de H. H. Martelaren van Gorcum in Brielle.   |   |
| <b>Oud-Ade</b>                            | H. Bavo<br>(s.1630)                              | 1846(s);<br>1867-68 (n)                            | De statie gebruikte het schuurkerkje in Rijpwetering dat in 1846 werd vervangen door een sober kerkje met toren van Th. Molkenboer in Oud-Ade. In 1867 moest het kerkje worden afgebroken vanwege gebreken aan de fundering. Het maakte in 1868 plaats voor een eenbeukige neoromaanse kerk met toren van H.J. vd Brink. | De parochie kreeg in 1867 machtiging een nieuwe kerk met toren te bouwen voor een bedrag van f 40.260,- en de bestaande bebouwing af te breken. |



| Gemeente       | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|----------------|--|---|--|--|
| Oud-Beijerland | H. Antonius van Padua (s.1824)                   | 1865-66 (n)                               | Voordat in 1866 het eenvoudige zaalkerkje van Th. Molkenboer verrees, gingen de katholieken van deze statie in verschillende woonhuizen ter kerke. Tot 1966 bleef dit de enige katholieke kerk in de Hoeksche Waard. | De statie kreeg in 1838 een subsidie van f 2.000,- tbv vergroting en herstel. Tussen 1865 en 1867 kreeg de parochie subsidies van in totaal f 8.000,- voor de bouw van de nieuwe kerk. Met het bouwproces was een bedrag van f 19.900,- gemoeid. |
| Oud-Vossemeer  | H. Willibrordus (s. 1841)                        | 1841- 42 (n); 1872 (v+t);                 | In 1841 werd olv P. Bourdrez een eenvoudig Waterstaatskerkje neergezet, dat in 1872 werd vergroot en voorzien van een torentje.  |  |
| Ouddorp        | OLV Hemelvaart                                   | 1970 (v); 1988-89 (v)                     | In een voormalig PTT-gebouw werd een kapel ingericht tbv de toeristen. In 1989 werd olv het archb. Roeling een stal verbouwd tot kapel.  |  |
| Oude Tonge     | OLV Hemelvaart (s. 1634)                         | 1759 (s); 1896-97 (n); 1966 (i); 1990 (i) | De schuilkerk uit 1759 werd in 1897 vervangen door de neogotische pseudobasiliek zonder toren van Jos. Cuypers. Het interieur werd gewit in de jaren zestig en opnieuw geschilderd in de jaren negentig.             | In 1864 werd een besluit van GS van Zuid-Holland tot goedkeuring van plannen tot nieuwbouw van een katholieke kerk vernietigd door de Kroon wegens de te geringe afstand tot een kerk van een ander kerkgenootschap.                             |
| Oude Wetering  | H. Jacobus de Meerdere (p. 1893)                 | 1893 (noodkerk); 1965-66 (n); 1969 (h)    | In 1893 verrees een eenvoudig neogotisch noodkerkje met houten torentje. Dat werd in 1966 vervangen door de moderne pyramidevormige kerk van J. Kirch. De kerk werd in 1969 herbouwd na een brand.                   |  |

| Gemeente  | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwactivi-<br>teit plaats-<br>vond    | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|---|---|--|--|--|
| <b>Ouderkerk aan de Amstel</b><br>(zie Bullewijk) | H. Urbanus<br>(s. 1620?)                                  | 1820 –21 (s);<br>1865-1867 (n)                               | De statie kerkte tot 1820 in de Bullewijk in een schuurkerk bij de Voetangel. In 1821 werd een nieuw schuurkerkje gebouwd. Dat werd in 1867 afgebroken en vervangen door een neogotische kruisbasiliek van P.J.H. Cuypers, die werd gewijd op 12 augustus 1867.                      | In 1820 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 8.000,- ten behoeve van de nieuwbouw. Met de fundering was in 1865 een bedrag gemoeid van f 19.450,-; met de bouw van de kerk f 109.000,-. |
| <b>Oudeschild (Texel)</b>                         | H. Martinus<br>(s.1830)                                   | 1835 (n);<br>1894 (v);<br>1904 (v);<br>1935 (h);<br>1958 (h) | Het schuurkerkje werd in 1835 vervangen door een Waterstaatskerkje met pastorie. In 1894 werd het koor uitgebreid olv J. Tonnaer. In 1904 werd een nieuwe voorgevel met ingebouwde lage toren van C.L.M. Robbers toegevoegd. Herstelwerkzaamheden werden uitgevoerd in 1935 en 1958. |  |
| <b>Oudewater</b>                                  | H. Franciscus<br>van Assisi<br>(s. 1620)                  | 1803-04 (s);<br>1880-82 (n);                                 | Tot de bouw van de schuurkerk in 1804 kerkten de katholieken in woonhuizen. De schuurkerk uit 1804 werd in 1882 vervangen door een neogotische kruisbasiliek met toren van E.J. Margry.  | In 1829 kreeg de statie een bedrag van f 500,- om geroofde kerkornamenten terug te kunnen kopen.   |
| <b>Oudorp</b>                                     | H. Laurentius<br>(s. 1658)                                | 1736-37 (s);<br>1830 (t);<br>1879-80 (n)                     | Het schuulkerkje werd in 1737 vernieuwd. In 1830 kreeg het een torentje. Het werd afgebroken in 1880 tbv de neogotische pseudo-basiliek van E.J. Margry die werd ingewijd op 22 september 1880.  |  |

| Gemeente    | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond       | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------|--|---|---|---|
| Overveen    | H. Bavo (s. 1697)                                | 1855-56 (n); 1970 (v)                           | Het schuurkerkje werd in 1856 vervangen door een neogotische kruisvormige pseudo-basiliek met toren van Th. Molkenboer, één van de eerste grote neogotische kerken. In 1970 werden de pinakels van de toren verwijderd.   | De parochie kreeg in 1855 machtiging een nieuwe kerk te bouwen. Met dat bouwproces was een bedrag gemoeid van f 55.986,-. |
| Overveen    | OLV Onbevlekt Ontvangen (p. 1855)                | 1855-56 (n)                                     | De kerk werd ingewijd op 24 september 1856.   |   |
| Ovezande    | OLV ten Hemel opneming (p.1870)                  | 1858-59 (n)                                     | Het neogotische kerkje met houten toren op de voorgevel van W.J. van Vogelpoel werd gebouwd als bijkerk van de parochie van de H. Bonifacius in Kwadendamme.  |   |
| Papendrecht | Onbevleete Ontvangenis van Maria (p. 1960)       | 1922-23 (n); 1963-65 (n)                        | Het noodkerkje van H. de Vries fungeerde als bijkerk van de parochie van de H. Antonius van Padua te Dordrecht. In 1960 werd de parochie zelfstandig. In 1965 werd de oude kerk vervangen door een moderne kerk van W.J. Fiolet.  |   |
| Pijnacker   | H. Johannes Geboorte (s.1603)                    | 1773-75 (n); 1818 (t); 1890-92 (n); 1989-91 (h) | Nadat de oude schuurkerk in 1773 was afgebrand, werd een nieuwe gebouwd en in 1818 voorzien van van een torentje. In 1892 werd de oude kerk afgebroken tbv de bouw van de neoromaanse kruisbasiliek met sobere toren van A.C. Bleys. Extérieur en intérieur werden hersteld in 1989-91. | In 1827 kreeg de statie een provinciaal subsidie van f 1.600,-.   |

| Gemeente            | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                          | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---------------------|--|--|--|---|
| Poeldijk            | H. Bartholomeus (s.1647)                         | 1713 (s);<br>1721 (s);<br>1795 (t);<br>1849-50 (n);<br>1912-26 (n) | De schuurkerk uit 1713 moest worden afgebroken op last van de plaatselijke overheid maar werd herbouwd in 1721. In 1795 werd een toren toegevoegd. In 1850 werd de oude kerk afgebroken nadat de neogotische hallenkerk met tweetorenfront van Th. Molkenboer was voltooid. Deze werd in 1926 afgebroken tbv driebeukige neogotische kruisbasiliek met hoge toren van N. Molenaar die bekend staat als de 'kathedraal van het Westland'. | De statie kreeg in 1849 een subsidie van f 5.000,- tbv nieuwbouw. Het bouwproces van de nieuwe kerk werd vertraagd door WO I en pas in 1926 voltooid. Omdat de parochie veel bouwprocessen financierde met geleend geld, moesten schulden worden gesaneerd door de CKC in 1934.                       |
| Purmerend           | H.H. Nicolaas en Catharina (s. 1606)             | 1708 (s); 1794 (v);<br>1856-58 (n);<br>1954-56 (n);<br>1989 (v)    | De schuilkerk was in gebruik van 1708 tot 1858, toen hij werd afgebroken tgv het neogotische kruisbasiliekje met houten toren van Th. Molkenboer. Omdat de oude kerk te klein en bouwvallig werd, werd deze in 1956 vervangen door een sobere driebeukige basilicale kerk zonder toren van J. Brugman. In 1989 werd de kerk verbouwd tot theater.  | De parochie kreeg in 1855 machtiging tot het bouwen van een nieuwe kerk voor f 50.026,-. Met het bouwproces was in 1956 een bedrag gemoeid van f 595.000,-. Van dat totaal financierde het FKH f 420.000,-. Een bedrag van f 175.000,- was afkomstig uit eigen middelen en een bijdrage van het rijk. |
| Purmerend-Overwhere | H. Paulus  | 1961 – 1971 (noodkerk);<br>1969-71 (n)                             | De noodkerk uit 1961 werd in 1971 vervangen door een multifunctioneel centrum.   |   |
| Puttershoek         | H. Petrus  | 1913 – 1966 (noodkerk);<br>1965-66 (n)                             | In 1913 werd een noodkerk ingericht in een fabriekslods. In 1960 werd dit een bijkerk van Dordrecht-Zuid. In 1966 werd een moderne kerk van T. Berkers gebouwd.  |   |

| Gemeente                                  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond           | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---|--|---|--|--|
| <b>Reeuwijk- Raamburg</b><br>(later dorp) | H.H. Petrus en Paulus<br>(s. 1636)               | 1774 (s);<br>1821 (u);<br>1890 (a);<br>1889-90 (n); | De eenvoudige schuurkerk uit 1774 werd in 1821 voorzien van een torentje aan de achterzijde. In 1890 werd hij afgebroken nadat in het dorp de neogotische kruisbasiliek met toren van E.J. Margry was voltooid die werd ingewijd op 16 oktober 1890. |  |
| <b>Reeuwijk-Brug</b>                      | De Verlosser                                     | 1945 – 1972<br>(noodkerk);<br>1972 (n)              | Van 1945 – 1972 was een pakhuis aan de Zoutmansweg in gebruik als noodkerk tot het kerkcentrum De Ark in gebruik werd genomen.   |  |
| <b>Rhoon</b>                              | H. Willibrordus<br>(s. 1620)                     | 1683 (s);<br>1810 (s);<br>1857 (v);<br>1893-94 (n)  | Het schuurkerkje uit 1683 werd in 1810 vervangen door een nieuwe schuurkerk die in 1857 werd uitgebreid. In 1894 verrees een neogotisch kerkje.  | De statie kreeg in 1830 een subsidie van f 2.000,- van het rijk tbv herstel en in 1850 een subsidie van f 800,- tbv herstel en vergroting van de kerk. In 1857 kreeg de parochie machtiging tot vergroting van de kerk. Daarmee was f 4.500,- gemoeid. |
| Ridderkerk-Bolnes                         | Kapel van de H. Theresia                         | 1930 (n)  | Het eenvoudige kapelletje van H.P.J. de Vries werd gebouwd als bijkerk van de parochie van de H. Kruisvinding in Rotterdam.  |  |
| <b>Ridderkerk</b>                         | H. Joris<br>(p. 1960)                            | 1959-60 (n)   | De parochie werd opgericht om de groei van de katholieke bevolking op te vangen. De moderne kerk van Swaneveld en Goslinga gewijd op 17 december 1960.   |  |
| <b>Rijnsaterwoude</b><br>(zie Leimuiden)  | H. Johannes de Doper                             |   |  |  |

| Gemeente                    | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond             | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-----------------------------|--|---|--|---|
| De Rijp                     | H. Bonifacius (s.1620?)                          | 1804 (s);<br>1861-62 (n)                              | De katholieken kerken in een schuilkerk in Graft totdat in 1804 een eenvoudige schuurkerk werd gebouwd. Deze werd in 1861 afgebroken na de bouw van de eenbeukige kerk in eclectische trant van J. Offenberger en J. van Straaten. | De parochie kreeg in 1859 een subsidie van f 3.000,- voor de bouw van kerk en pastorie waarvan de kosten waren berekend op f 34.984,-. In 1859 kreeg zij machtiging tot aanvaarding van enige percelen grond en een subsidie van f 500,- voor de bouw van de nieuwe kerk en pastorie. De kosten waren inmiddels gestegen tot f 40.968,-. In 1860 en 1861 kreeg de parochie subsidies van in totaal f 2.500,-. |
| Rijpwetering                | OLV Geboorte (s. 1845)                           | 1858-60 (n);  | De statie ging tot 1860 ter kerke in Oud-Ade. Na afbraak van het oude kerkje werd de neogotische pseudo-basiliek met hellende toren van Th. Molkenboer ingewijd.   | In 1858 kreeg de parochie machtiging tot bouw voor eigen rekening van een nieuwe kerk, toren en pastorie voor f 58.581,- en in 1858 machtiging tot aankoop van een terrein met opstallen voor de bouw van de kerk.  |
| Rijswijk                    | H. Bonifatius (s. 1784)                          | 1784 (s);<br>1828 (t);<br>1853-54 (v);<br>1896-97 (n) | De schuurkerk uit 1784 werd in 1828 voorzien van een torentje en verbouwd in 1854. Deze kerk werd in 1897 afgebroken na de inwijding op 27 september 1897 van de neogotische kruisbasiliek met hoge toren van N. Moleenaar.        | De timmerman Hilgersom bouwde de schuurkerk in 1784 voor f 20.000,-.  |
| Rijswijk- Huis te Landelaan | H. Benedictus (p. 1957)                          | 1957 – 1959 (noodkerk);<br>1957-59 (n);<br>2004 (a)   | De noodkerk was in gebruik van 1957 tot de vierkante kerk met vrijstaande klokkentoren van J. de Jong werd gewijd op 15 augustus 1959. Afgebroken in 2004.   |   |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--|--|--|--|--|
| Rijswijk-Steenvoorde   | H. Bernadette (p. 1958)                          | 1958 – 1965 (noodkerk); 1963-65 (n); 1976 (t); 2000 (a)  | De noodkerk was in gebruik van 1958 tot de vierkante moderne kerk met stalen klokkentoren van H. Nefkens werd gewijd op 28 augustus 1965.  | Grondkosten: geen<br>Bouwkosten: f 62.000,- De parochie had f 27.000,- eigen vermogen en plaatste een obligatielening van f 35.000,- à 4%. |
| Rilland  | H. Joseph  | 1903-04 (n);   | De paters Capucijnen stichtten in 1903 een klooster met openbare kerk tbv de weinige katholieken op oostelijk Zuid Beveland. De kerk werd gesloten in 1970.  |  |
| Rodenrijs  | H. Pius X (p. 1958)                              | 1958 – 1990 (noodkerk);  | Houten noodkerk vanaf 1958 tot 1990. Bijkerk van parochie Berkel.  |  |
| Roelofarendsveen<br>(Zie 1.3.5 voor een uitgebreide beschrijving van het bouwproces) | H. Petrus banden (s. 1659)                       | 1654 (s); 1777 (s); 1810 (t); 1856 (a); 1853-56 (n); 1892 (t); 1899 (i); 1968 (a); 1969-70 (n) | De schuurkerk uit 1654 werd in 1777 na brand hersteld, kreeg in 1810 een torentje maar werd in 1856 afgebroken. Zij werd vervangen door een driebeukige neogotische pseudobasilicale kruiskerk van Th. Molkenboer. Het interieur werd gepolychromeerd in 1899. De kerk werd in 1968 gesloten en in 1969 afgebroken en vervangen door moderne nieuwbouw met vrijstaande klokkentoren van H. Reuser. |  |
| Roelofarendsveen-Alkemade  | OLV Presentatie                                  | 1950-51 (n)  | Sobere eenbeukige kerk van H.P.J. de Vries. Toren niet uitgevoerd wegens materiaalschaarste.   | De bouw van de kerk werd gefinancierd door het FKH.  |

| Gemeente              | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting   | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-----------------------|--|---|---|--|
| Rotterdam<br>Houttuin | H. Laurentius<br>(s.1799)  | 1799 (v);<br>1833-35 (n);<br>1909-10 (i)  | In het jaar van oprichting van de statie werd een woonhuis ingericht tot kerk. Op 18 november 1835 werd de driebeukige, neoclassicistische Waterstaatskerk met houten toren en 970 zitplaatsen van F. W. Sanders ingewijd. Het interieur werd gepolychromeerd in 1910. De kerk werd verwoest in 1940. | De statie kreeg in 1833 een rijkssubsidie van f 20.000,- en in 1834 een tegemoet-koming van f 2.020,- in de kosten van registratie bij aankoop van huizen ivm het bouwproces. De statie sloot ook een lening van f 100.000,-. Na 1940 werden de bezittingen van de parochie ondergebracht in de 'Pooling', waaruit de herbouw van de kerken in Rotterdam werd bekostigd. |
| Leeuwenstraat         | H. Rosalia<br>(s. 1610;<br>parochie in 1954 samengevoegd met de parochie van de H. Antonius van Padua) | 1661 (v);<br>1778-79 (n);<br>1935 (v)     | De statie werd bediend door Jezuiten. In 1661 werd een kapel ingericht in een woonhuis. In 1779 werd die vervangen door een kerk met een barok interieur en 700 zitplaatsen van Jan Guidici. In 1935 werd de voorgevel van de verbouwd. De kerk werd in 1940 verwoest.                                | De bouw van deze kerk werd in 1779 'op vorstelijke wijze' gefinancierd door de bankier Osij van Zegwaard. Na 1940 werden de bezittingen van de parochie ondergebracht in de 'Pooling', waaruit later de herbouw werd gefinancierd.   |



| Gemeente       | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|----------------|--|---|--|--|
| Op het Steiger | H. Dominicus (s. 1628)                           | 1647 (s);<br>1729 (u);<br>1755-57 (u);<br>1832 (a);<br>1828 - 1836 (noodkerk);<br>1832-36 (n);<br>1846 (v);<br>1940 (a) | In 1647 werd een herberg ingericht tot schuilkerk. Deze werd in 1729 vergroot en uitgebreid in 1757. De oude kerk werd in 1826 wegens instortingsgevaar gesloten en afgebroken. Hij werd in 1828 vervangen door een houten noodkerk. Een conflict over de inwendige administratie' tussen pater J.D. Raken OP en het departement van RKE werd pas in 1831 bijgelegd. In 1832 werd de oude kerk afgebroken. Op 13 september legde de pater provinciaal A. van Kampen de eerste steen voor de bouw van de driebeukige, neo-classicistische Waterstaatskerk van P. Adams die op 18 mei 1836 werd gewijd. In 1846 werden galerijen aangebracht om het aantal zitplaatsen (en de inkomsten) te vergroten. Tijdens het bombardement van mei 1940 werd de kerk verwoest | De statie kreeg in 1827 een voorschot van f 15.800,- voor de bouw van een noodkerk en in 1828 een voorschot van f 6.200,-. In 1831 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 590,19 tbv het herstel van de noodkerk en in 1831 een subsidie van f 780,- vanwege registratiekosten ivm de nieuwbouw. In 1835 volgde een rijkssubsidie van f 5.000,- tbv de afbouw. Met de financiering van het bouwproces was 'volgens de aantekeningen' van pastoor J.D. Raken een bedrag gemoeid van f 200.000,-. De financiering van dat bedrag gebeurde onder andere door middel van een obligatielening. |

| Gemeente                | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                     | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-------------------------|--|--|--|--|
| Wijnhaven               | OLV Onbevlekt Ontvangen (s. 1849)                                    | 1851-52 (n);<br>1862-64 (v);<br>1901-02 (v)                                      | Het huis aan de Wijnhaven dat na 1849 dienst deed als kerk werd in 1851 vervangen door een Waterstaatskerk van G. de Haas. In 1862-64 voorzien van een nieuw transept naar ontwerp van P.J.H. Cuypers. In 1901-02 verbouwd in neomaanse stijl naar een ontwerp van J. van Gils. Voorgevel en transept gesloopt. De kerk werd gesloten in 1929 en verwoest in 1940.   | In 1862 kreeg de parochie machtiging de kerk te vergroten. Met dat bouwproces was een bedrag gemoeid van f 60.000,-. In 1867 kreeg het kerkbestuur machtiging tot aanvaarding van een terrein om daarop een kapel te bouwen voor een bedrag van f 63.270,-.  |
| Goudse Singel / Hofdijk | H. Antonius van Padua (p. 1874) vanaf 1954 H.H. Antonius en Rosalia) | 1864 – 1867 (noodkerk);<br>1867-69 (n);<br>1872 (t);<br>1953-54 (n);<br>1991 (a) | Een bezwaar van de gereformeerde gemeente tegen plaatsing van de hulpkerk werd ongegrond verklaard door de Kroon. De eerste fase van de bouw van de neogotische kruisbasiliek, bijnaam de 'Bosjeskerk', van E.J. Margry werd afgerond in 1869. In 1872 kreeg het front twee traptorens. Tijdens het bombardement van mei 1940 werd de kerk met 1.400 zitplaatsen verwoest. In 1954 werd de kerk herbouwd naar een ontwerp van J.P.L. Hendriks aan de Hofdijk. De nieuwe kerk werd vernoemd naar de H.H. Antonius en Rosalia en werd ingewijd op 15 juni 1954. In 1991 werd zij gesloopt. | Na het bombardement werden de bezittingen in 1940 ondergebracht in de 'Pooling', waaruit later herbouw werd bekostigd. De herbouw van de kerk in 1954 vergde een investering van f 810.000,-. De kosten werden gedeeltelijk bestreden uit de <i>Herbouwing</i> van 1949 en gedeeltelijk gefinancierd door het FKH. |

| Gemeente        | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting                                      | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                             | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-----------------|---|---|---|--|
| Eendrachtstraat | Sacraments Kapel (sinds 1968 kerk van de parochie van de H.H. Laurentius en Ignatius) | 1867-71 (n)   | De ingebouwde driebeukige neoromaanse kruiskerk met zeldzaam twee toren front van F. Laureys werd gebouwd als bijkerk van de OLV parochie.  |  |
| Kralingen       | H. Lambertus (s. 1640?)   | 1650 (s);<br>1802 (s);<br>1830 (v);<br>1875-77 (n)                    | Het schuilkerkje uit 1650 werd in 1802 vervangen door een schuurkerkje dat in 1830 werd verbouwd en in 1878 werd afgebroken. Het bouwproces van de neogotische kruisbasiliek met hoge toren van E.J. Margry werd vertraagd door de val van de torenspits op het dak tijdens een storm op 1 januari 1877. Een van de weinige overgebleven neogotische kerken in de stad. | In 1830 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 3.000,- tbv herstel en in 1831 subsidies van f 100,-, f 500,- en f 400,- van de provincie. Het bouwproces in 1877 werd gefinancierd met een obligatielening. |
| Overschie       | H. Petrus banden (s. 1799)  | 1799- 1834 (noodkerk);<br>1830-34 (n)                                 | Het noodkerkje uit 1799 werd in 1834 vervangen door een neoclassicistische kerk van P. Adams. De voorgevel met uitspringend portiek en zuilen en de houten toren is monumentaal. Een van de weinig overgebleven Waterstaatskerkjes. De kerk werd pas in 1957 gewijd.  | In 1829 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 3.500,- tbv nieuwbouw en in 1830 een provinciaal subsidie van f 2.000,-. In 1832 volgde een subsidie van f 5.500,- van het rijk tbv de voltooiing.           |
| R'dam West      | H. Joseph (p.1869)  | 1869 – 1881 (noodkerk);<br>1879-81 (n);<br>1927-28 (t+g);<br>1974 (a) | Th. Asseler bouwde de noodkerk in 1869; tien jaar later verrees een neogotische kruisbasiliek zonder toren van J. Egelie; torens en voorgevel toegevoegd door H.C.M. van Beers in 1927-28. Afgebroken in 1974.  |  |

| Gemeente            | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting  | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond            | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---------------------|---|--|---|---|
| Oldebarneveltstraat | H. Hart van Jezus<br>(p. 1882)  | 1879-81 (n);<br>1889 (v)                             | De neogotische kruisbasiliek van E.J. Margry werd gebouwd als bijkerk van de parochie van de H. Dominicus en op 18 augustus 1881 gewijd. In 1889 werd het aantal zitplaatsen uitgebreid tot 1.180. De kerk werd in 1940 verwoest; de parochie werd in 1954 opgeheven.   | Tbv de aflossing van de bestaande schuld en vergroting van de kerk werd in 1889 een lening van f 200.000,- à 3½% gesloten. De bezittingen werden na 1940 ondergebracht in de 'Pooling'. |
| Crooswijk           | Allerheiligste Verlosser<br>(p. 1948)   | 1882-84 (n)  | De paters Redemptoristen stichtten in 1882 een klooster met openbare kerk. De driebeukige neogotische kruisbasiliek met monumentale toren van J. Kayser werd gewijd op 27 maart 1884. Van 1906 tot 1948 fungeerde zij als bijkerk van de parochie van de H. Barbara; daarna werd zij de kerk van een zelfstandige parochie. De kerk werd gesloten in 1978, brandde uit in 1979 en werd tussen 1982-1985 verbouwd tot woon-eenheden. |   |
| Feijenoord          | H.H. Martelaren van Gorcum<br>(p. 1884; in 1954 samen-gevoegd met parochie van OLV van Lourdes) | 1876 – 1886 (noodkerk);<br>1884-86 (n);<br>1976 (a). | Het noodkerkje uit 1876 werd enkele jaren later vervangen door een driebeukige neogotische kruisbasiliek met toren van J. Kayser. De kerk werd afgebroken in 1976.  |   |

| Gemeente                   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting   | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                       | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering |
|----------------------------|--|---|---|------------------------------------|
| Westzeedijk                | H. Ignatius (p. 1929; vanaf 1956 tot 1967<br>H.H. Laurentius en Ignatius en kathedraal van het bisdom Rotterdam) | 1890-92 (n); 1957-58 (i); 1968 (a).                             | De indrukwekkende driebeukige neogotische kruisbasiliek met twee transepten en toren van N. Molenaar werd in 1892 opgericht als bijkerk van de parochie van OLV. Van 1956 tot 1967 was zij de kathedraal van het bisdom Rotterdam. Het interieur werd 'gemoderniseerd' door N. Molenaar en P. Sips in 1958. Gesloten en afgebroken in 1968. |                                    |
| Hammerstraat/ Oude Noorden | H. Hildegardis (p. 1890)   | 1890 – 1892 (noodkerk); 1891-92 (tr+k); 1904-05 (t+s); 1965 (i) | De houten noodkerk van E.J. Margry werd gebouwd in 1890. In 1892 werden naar ontwerp van E.J. Margry een transept en koor gebouwd; fase 2 omvatte de bouw van het schip en toren. Het interieur werd gewijzigd in 1965. De vieringtoren werd verwijderd in 1975.  |                                    |
| Provenierswijk             | OLV Rozenkrans (p. 1923)   | 1898-99 (n+w); 1975 (a).  | De driebeukige neogotische basilicale kerk met toren van A.A.J. Margry en J. Snickers werd in 1899 gebouwd als bijkerk van de kerk van het H. Hart. De kerk werd gesloten in 1973 en afgebroken in 1975.  |                                    |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting  | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------|---|---|--|---|
| West       | H. Elizabeth (p. 1904; sinds 1967: H.H. Laurentius en Elizabeth en kathedraal van het bisdom Rotterdam) | 1904 – 1908 (noodkerk); 1906-08 (n+w); 1920 (v+t); 1964 (i) | De drijfstenen noodkerk van J.H. Stelwagen werd gebouwd in 1904; de driebeukige kerk in neoromaans-byzantijnse stijl van P.G. Buskens met 1500 zitplaatsen werd gewijd op 1 mei 1908. Zij werd in 1920 voltooid door de bouw van de voorgevel en zijtorens in byzantijnse trant van J.P.J. Hendriks. De kerk werd in 1941 zwaar beschadigd. Daarna hersteld. | Met dit bouwproces was in totaal een bedrag gemoeid van f 750.000,- of f 500,- per zitplaats.   |
| Crooswijk  | H. Barbara (p. 1906)  | 1906 – 1923 (noodkerk); 1922-23 (n); 1977 (a).              | De houten noodkerk van A. A. J. Margry en J. Snickers uit 1906 werd in 1923 vervangen door een driebeukige, neobyzantijnse kruiskerk met grote vierhoekige kruising en 1300 zitplaatsen van Jos. Margry. De parochie werd in 1948 zelfstandig. De kerk werd afgebroken in 1977.  | De grote westtoren werd niet gerealiseerd om financiële redenen. De financiering van dit bouwproces vergde een investering van f 429.000,- of f 330,- per zitplaats. Het kerkbestuur moest zich in 1933 wenden tot de CKC. De herbouw werd gefinancierd door het FKH. |
| Feijenoord | H. Franciscus van Assisie (p. 1902)   | 1902 – 1913 (noodkerk); 1911-13 (n); 1960 (i); 1975 (a).    | In 1902 werd een houten noodkerk gebouwd. De neoromaanse kruisbasiliek met achthoekige kruising en sobere toren van Jos. Margry werd gewijd op 14 april 1913. Het interieur werd ingrijpend gewijzigd in de jaren zestig. De kerk werd afgebroken in 1975.   |   |

| Gemeente      | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond               | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---------------|--|---|--|---|
| Noordereiland | OLV van Lourdes (p. 1914)                        | 1914-16 (n)   | De neoromaanse kruisbasiliek met achthoekige kruising en houten koepel van Jos. Margry en P.J. Biesta met 650 zitplaatsen werd verwoest in 1940. De parochie werd in 1954 samengevoegd met die van de H.H. Martelaren van Gorcum.  | Na 1940 werden de bezittingen van de parochie ondergebracht in de 'Pooling', waaruit later herbouw werd bekostigd.      |
| Katendrecht   | H. Margarita Maria Alacogue (p. 1934)            | 1921 – heden (noodkerk); 1968 (i)                       | Een pakhuis werd olv. Jos. Margry verbouwd tot kerk en klooster van de paters Capucijnen. De parochie werd in 1934 zelfstandig. Het interieur werd in 1968 verbouwd door H. Nefkens.   |   |
| Spangen       | H. Nicolaas (p. 1924)                            | 1923 – 1924 (noodkerk); 1962-64 (n)                     | De 'voorlopige' kerk van Jos. Margry werd gewijd op 28 april 1924 en was in gebruik tot 1962. De nieuwe kerk van H. Nefkens werd gewijd op 10 mei 1964.  | Vanwege omvangrijke schuldenproblematiek moest het kerkbestuur van deze nieuwe parochie zich in 1933 wenden tot de CKC. |
| Charlois      | H.H. Michael en Clemens (p. 1984)                | 1919 – 1928 (noodkerk); 1924-28 (n); 1952 (u); 1968 (i) | De noodkerk werd in 1919 gesticht door de parochie van de H. Franciscus als bijkerk. Enkele jaren later werd hij vervangen door een kloostercomplex, ontworpen door broeder Felix van de paters Capucijnen. Het schip werd in 1952 uitgebreid en voorzien van een roosvenster. Het interieur werd gewijzigd in 1968. | Financiering van de bouw door het FKH.  |

| Gemeente               | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond     | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------------------|--|---|---|--|
| Hilligersberg          | H. Liduina (p. 1925)                             | 1925 – 1954 (noodkerk); 1954-55 (v)           | De 'voorlopige' kerk van J. van Teefelen werd 'de mooiste garage van het bisdom Haarlem' genoemd. In 1954 werd de kerk vergroot en voorzien van nieuwe gevel door L. vd Bosch.  | Met de verbouwing was in 1954 een bedrag gemoeid van f 280.000,-. Eigen vermogen f 130.000,-. Het FKH leende de parochie f 150.000,-.      |
| Vreewijk               | H. Kruisvinding (p. 1923)                        | 1922 – 1927 (noodkerk); 1926-27 (n); 1966 (i) | De noodkerk uit 1922 werd vervangen door een sobere kerk met toren van H.P.J. de Vries met 1.000 zitplaatsen die werd gewijd op 3 mei 1927. Het interieur werd ernstig aangetast in 1966.   | Met het bouwproces was een investering gemoeid van f 230.000,- of f 230,- per zitplaats. Sanering van schulden van f 369.550,- via de CKC. |
| West                   | H. Willibrordus (p. 1926)                        | 1926 – 1928 (noodkerk) 1927-28 (n)            | De noodkerk werd vervangen door een kerk met slanke toren van P.G. Buskens en 1200 zitplaatsen die werd gewijd op 7 november 1928.  | Met het bouwproces was een bedrag gemoeid van f 290.000,- of f 242,- per zitplaats CKC   |
| Veurstraat/ Bergpolder | H. Familie (p. 1915)                             | 1915 – 1927 (noodkerk); 1925-27 (n)           | De noodkerk van J. van Gils werd gebouwd in 1915 en was in gebruik tot het schip van de sobere kruiskerk zonder toren van Jos. en Pierre Cuypers werd ingezegend op 6 november 1926. Een jaar later werd het bouwproces afgerond. Het schip werd gescheiden van het koor in de jaren zeventig. Het fungeert sindsdien als jongeren-centrum. | Sanering van schulden van f 463.750,- met behulp van de CKC.   |



| Gemeente      | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---------------|--|---|---|---|
| Heijplaat     | H. Bonifatius (p. 1930)                          | 1928-29 (n)                               | In het tuindorp van de RDM werd in 1929 een eenvoudige kerk met toren van Stoopman en S. de Clerq gebouwd. De zielzorg was in handen van de congregatie van de H.H. Harten van Jezus en Maria en van de Altijddurende Aanbidding van het Allerheiligste Sacrament. De kerk werd in 1993 gesloten. | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.   |
| Bloemhof      | H. Theresia van het Kind Jezus (p. 1928)         | 1927-28 (n); 1971 (a).                    | De sobere, plumpe kerk met toren van P.G. Buskens en 850 zitplaatsen werd in 1971 afgebroken.   | Met het bouwproces was een investering gemoeid van f 323.000,- of f 380,- per zitplaats. Sanering van schulden van f 419.500,- met behulp van de CKC. |
| Hillegersberg | H. Christus Koning (p. 1930)                     | 1929-30 (n); 1970 (i); 1991 (t)           | De bouw van de monumentale kerk met hoge slanke toren van H.P.J. de Vries met 1.150 zitplaatsen vormde een onderdeel van een complex van klooster en scholen. Het schip werd in de jaren zeventig afgesloten. Het bovendeel van de toren werd afgebroken in 1991 na blikseminslag.                | Met het bouwproces was een bedrag gemoeid van f 210.000,- of f 183,- per zitplaats. Sanering van schulden van f 485.900,- met behulp van de CKC.      |
| Blijdorp      | H. Albertus de Grote (p. 1946)                   | 1938-40 (n)                               | De sobere kerk met toren van H.J.A. Bijlard werd gebouwd als bijkerk van de parochie van OLV Rozenkrans. In 1946 werd de parochie zelfstandig.  |   |

| Gemeente  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---|--|---|---|--|
| Schiebroek  | H. Paulus (p. 1933)                              | 1933 – 1942 (noodkerk); 1941 - 42 (n)     | De Gerardus Majel-laschool fungeerde als noodkerk van 1933 tot 1942. De sobere driebeukige kerk van C.J. vd Lubbe met 602 zitplaatsen werd in 1941 aanbesteed en op 27 september 1942 ingezegend door de deken van Rotterdam. De kerk werd ingewijd op 13 juni 1946 door mgr. J.P. Huibers. | In maart 1933 kocht het kerkbestuur een hectare grond voor f 85.000,-. In 1937 nam het bisdom Haarlem die grond van de parochie over in ruil voor een jaarlijkse bijdrage van f 2.550,- Met het bouwproces was een investering gemoeid van f 172.000,-. Dat bedrag werd gefinancierd door het FKH. |
| Groene Tuin, IJsselmonde  | H. Kruis Verheffing (p. 1950)                    | 1934 – 1967 (noodkerk); 1966-67 (n)       | Het noodkerkje uit 1934 werd vervangen door een moderne kerk van J.G. de Groot die werd ingewijd op 23 juni 1967.   |  |
| Oud Mathenesse  | Heilig Hart van Jezus (p. 1950)                  | 1950-51 (n); 1992 (a).                    | In 1951 werd een sobere kerk gebouwd met onvoltooide toren van J.P.J. Hendriks. De parochie werd samengevoegd, de kerk gesloten in 1990 en afgebroken in 1992.  | Financiering van het bouwproces door het FKH.  |
| Overschie<br>(Zie 3.3.1 voor een uitgebreide beschrijving van het bouwproces) | OLV Altijd-durende Bijstand (p. 1952)            | 1952-53 (n)                               | De driebeukige pseudobasilicale kerk van J.P.J. Hendriks werd gewijd op 10 december 1953.   | Grondkosten: f 63.500,- ;bouw-kosten: f 870.996,- De parochie had f 92.000,- eigen vermogen en leende een bedrag van f 266.220,- van het FKH. Een bedrag van f 505.632,- werd gefinancierd op grond van de <i>Oorlogsschade-regeling</i> 1949.   |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------|--|--|---|---|
| Delfshaven | H. Antonius Abt (s. 1660?)                       | 1730 (s);<br>1782 (s);<br>1821 (h);<br>1862-63 (n);<br>1918 – 1930;<br>(noodkerk)<br>1928-30 (n);<br>1973 (a). | Het schuilkerkje uit 1730 werd in 1782 vervangen door een schuurkerk. In 1821 werd die gerestaureerd. In 1863 maakte zij plaats voor een neoclassicistische kerk met 500 zitplaatsen van B.M. Schreijer. In 1918 werd de kerk verbouwd tot pakhuis. Plannen voor de bouw van een nieuwe kerk konden niet worden uitgevoerd vanwege de stijging van de bouwkosten. Daarom werd in 1918 een noodkerk naar een ontwerp van A.J. Kropholler ingericht. De kerk met 1.200 zitplaatsen die A.J. Kropholler tussen 1928 – 1930 bouwde, was een liturgisch experiment naar de opvattingen van pastoor F.C. van Beukering. De kerk maakte onderdeel uit van een complex met een pastorie, een meisjes – en een jongensschool, een patroonaat en een zusterhuis. De kerk werd afgebroken in 1973. | In 1821 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 2.000,- voor de restauratie. In 1858 werd een subsidie toegezegd van f 3.300,- voor vergroting en verbouwing van de kerk. De kosten werden geraamd op f 33.635,-. In 1861 werd een rijkssubsidie toegezegd van f 3.500,- voor de bouw van een nieuwe kerk. De kosten werden geraamd op f 71.727,-. De parochie leende f 40.000,- voor de financiering van het bouwproces en voor de aankoop van grond, de bouw van de noodkerk en de andere voorzieningen. Het bouwproces in 1928 – 1930 vergde een investering van f 480.000,-. Vanwege een aanzienlijke schuldenlast was het kerkbestuur gedwongen schuldsanering aan te vragen via de CKC. |
| Delfshaven | H. Petrus (p. 1952)                              | 1928-29 (n)<br>1977 (a).   | Het kerkje van Pierre Cuypers werd gesticht voor schippers en gebouwd als bijkerk van de parochie van de H. Anthonius Abt. Het werd gewijd op 17 juni 1929 en afgebroken in 1977.   |   |

| Gemeente    | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting        | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond      | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------|---|--|--|---|
| Feyenoord   | OLV van Lourdes en H.H. Martelaren van Gorcum (p. 1954) | 1876 – 1886 (noodkerk); 1884-86 (n); 1976 (a). | De noodkerk werd gebouwd in 1876. De neogotische kruisbasiliek werd gewijd op 5 juli 1886 en afgebroken in 1976.   | Het bouwproces vergde een investering van f 1.189.848,- of f 1.290,- per zitplaats: |
| Zuidwijk    | OLV Onbevlekt Ontvangen (p. 1955)                       | 1955 – 1959 (noodkerk); 1957-59 (n)            | De noodkerk werd vervangen door een moderne kerk met 922 zitplaatsen van H. Nefkens die werd gewijd op 9 juli 1959.                                      |   |
| Hoogvliet   | Onbevlekt Hart van Maria (p. 1955)                      | 1955 – 1962 (noodkerk); 1961-62 (n); 1970 (i)  | De noodkerk was in gebruik tot de inwijding van de moderne kerk van P.C.J. Blaauwhof op 29 juni 1962. Het interieur werd verkleind in de jaren zeventig. |   |
| Pendrecht   | H. Bavo (p. 1955)                                       | 1955 – 1960 (noodkerk); 1958-60 (n)            | De noodkerk uit 1955 werd vervangen door een kerk met 752 zitplaatsen van H. Nefkens die werd gewijd op 26 juni 1960.                                    | Dit bouwproces vergde een investering van f 1.000.000,- of f 1.329,- per zitplaats. |
| Schiebroek  | Verrijzenis van de Heer (p. 1960)                       | 1960 – 1964 (noodkerk); 1962-64 (n)            | De noodkerk was in gebruik tot de inwijding van de definitieve kerk van J.G. van Heck die werd gewijd op 11 juli 1964.                                   |   |
| Hoogvliet   | St. Jan voor de Latijnse Poort (p. 1960)                | 1959 – 1963 (noodkerk); 1963 (n)               | Een noodkerk was in gebruik. Daarna een multifunctioneel oecumenisch centrum van P. Zanstra dat in 1993 werd gesloten en verkocht.                       |   |
| Lombardijen | H.H. Engelbewaarders (p. 1961)                          | 1961 – 1965 (noodkerk); 1963-65 (n)            | De noodkerk werd vervangen door een moderne kerk van J.G. van Heck die werd gewijd op 19 februari 1965.  |   |

| Gemeente               | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------------------|--|---|--|---|
| Pernis                 | Emanuel  | 1962-63 (n)   | De onopvallende kerk van P.C.J. Blaauwhof werd gebouwd als bijkerk van de parochie Onbevlekt Hart van Maria te Hoogvliet en gewijd op 15 december 1963.  |   |
| Reyerdijk/ IJsselmonde | Wederkomst van de Heer (p. 1962)                 | 1962 – 1969 (noodkerk);<br>1968-69 (n)  | Een noodkerk werd gebruikt tot de inwijding van de moderne kerk van J.G. van Heck op 14 mei 1969.  |   |
| Santpoort              | OLV Altijd-durende Bijstand (p. 1932)            | 1931-32 (n)   | De driebeukige kruiskerk met slanke toren van Jos. Bekkers werd bekroond met hoge koperen spits.   | Schuldsanering met behulp van de CKC.   |
| Sassenheim             | H. Pancratius (s. 16??)                          | 1700 (s);<br>1776 (u);<br>1828 (t);<br>1869-70 (n);<br>1912-13 (k);<br>1928-29 (s+t);<br>1960 (i) | De schuurkerk uit 1700 werd in stadia uitgebreid en in 1828 voorzien van een toren. In 1870 werd zij vervangen door een neogotische basiliek met toren van H.J. vd Brink. In 1912 werd het koor vergroot door J.H. Tonnaer. In 1929 schip en toren toegevoegd naar een plan van Tonnaer dat was herzien door P. Witteman. De pastorie van H.J. van den Brink werd gehandhaafd. Het interieur werd gemoderniseerd in de jaren zestig. | De parochie kreeg in 1866 machtiging tot aanvaarding van een buitenplaats die was gekocht voor een bedrag van f 21.180,- en het te gelde maken van effecten voor de gedeeltelijke betaling daarvan. |
| Schagen                | H. Christoforus (s. 1640?)                       | 1852-53 (t+v);<br>1881-83 (n)   | Het oude schuilkerkje werd in 1853 uitgebreid en voorzien van torentje. De oude kerk in 1881 afgebroken tbv een kruisbasiliek met hoge toren van A. Tepe die werd gewijd op 22 oktober 1883.   | In 1880 werd het bouwproces gedeeltelijk gefinancierd met een lening van f 100.000,-.   |

| Gemeente      | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|---------------|--|--|--|---|
| Schermer-Zuid | H. Michael (p.1929)                              | 1929 – 1931 (noodkerk); 1930-31 (n)  | Een noodkerkje was in gebruik totdat de sobere kerk werd ingewijd op 18 maart 1931.  |   |
| Schermerhorn  | OLV Geboorte (p.1920)                            | 1920 – 1964 (noodkerk); 1963-64 (n)  | Achter een aantal woningen werd een 'schuilkerk' gebouwd die werd gebruikt tot de bouw van de definitieve kerk van H. van Putten in 1964.  |   |
| Scheveningen  | H. Antonius Abt (s. 1830)                        | 1830 – 1834 (noodkerk); 1833-34 (v); 1857 (n); 1881-82 (v); 1906 (v); 1926-27 (n); | In 1830 werd de bovenzaal van een koffiehuis aan de Kerkwerf ingericht tot kerk. In 1833-34 werd die kerk verbouwd en voorzien van een neoclassicistische gevel. Na de bouw van de neogotische kruiskerk met toren van B.M. Schreijer in 1857, werd de oude kerk verbouwd tot woonhuis. Het koor werd in 1882 en 1906 uitgebreid door E.J. Margry. In 1925 verrees de grote kerk met toren van Jos. en Pierre Cuypers. | Een ontwerp van A. Tollus uit 1831 werd niet uitgevoerd vanwege de hoge kosten. In 1833 kreeg de statie een subsidie van f 9.000,- van het rijk en f 1.000,- van de provincie tbv de nieuwbouw. Tussen 1855 en 1859 werden subsidies verleend van in totaal f 5.000,- voor de nieuwbouw van kerk en pastorie. |
| Schiedam      | H. Johannes de Doper (s.1616)                    | 1822-24 (n); 1963-65 (n)   | Het woonhuis dat tot schuilkerk diende, werd in 1824 vervangen door een neoclassicistische Waterstaatskerk van A. Tollus. Als gevolg van ontvolking van de binnenstad werd de kerk in 1967 gesloten. De parochie werd verplaatst naar Nieuwland waar een moderne kerk van J.A. Lelieveldt werd gebouwd.  | In 1821 werd een rijkssubsidie verleend van f 20.000,- tbv de nieuwbouw.  |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting  | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                       | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--|---|---|---|---|
| Nieuwe Haven<br>(Zie 1.3.6 voor een uitgebreide beschrijving van dit bouwproces) | OLV Visitatie (p. 1853) vanaf 1933 H.Liduina  | 1853 – 59 (n);<br>1857 – 59 (n);<br>1860 – 63 (t);<br>1969 (a). | De tweede statie van Schiedam werd in 1852 opgericht. De katholieken van deze statie gebruikten van 1853 tot 1859 een noodkerk die was ingericht in de voormalige Vleeshal. In 1859 werd de gedeeltelijk afgebouwde kerk van B.M. Schreijer in de nieuwe wijk Frankenland in gebruik genomen. Van 1860 – 1863 werd een toren toegevoegd. In 1869 volgde de inwijding van de basilicale kerk. De kerk werd gesloten in 1967 en gesloopt in 1969. | Grondkosten: f 6.122,-<br>Bouwkosten: Fase 1: f 90.121,-<br>Fase 2: f 100.000,-<br>De parochie had een eigen vermogen van f 90.000,- en leende in fasen een bedrag van f 115.000,- à 4%. In 1857 werd machtiging verleend tot aanvaarding van een bouwterrein dat de parochie kocht voor f 6.075,- van het gemeentebestuur voor de bouw van de nieuwe kerk. In 1857 werd machtiging verleend tot het voor eigen rekening bouwen van een kerk. Daarmee was naar schatting een investering gemoeid van f 148.270,-.<br>Dit bouwproces vergde een investering van f 910.000,-. |
| Dr. Schaepmansingel  | OLV Visitatie (p. 1958)   | 1958 – 1962 (noodkerk);<br>1960-62 (n)                          | Een noodkerk was in gebruik tot de wijding van de kerk naar een ontwerp van Th. Nix op 21 februari 1962.  |   |
| Singel   | OLV van de Allerheiligste Rozenkrans (p. 1896; in 1967 samengevoegd onder de naam parochie van de H. Liduina en OLV Rozenkrans) | 1880-81 (n)   | De neogotische kruisbasiliek met toren van E.J. Margry werd gebouwd als bijkerk van parochie van de H. Joh. de Doper. Sinds 1980 draagt deze kerk de naam Liduinabasiliek.  |   |
| Rijnstraat/de Gorzen   | H. Hart van Jezus (p. 1918)   | 1918 – 1927 (noodkerk);<br>1925-27 (n)                          | Deze kerk werd in 1918 gebouwd voor de arbeiders van de werf Gusto. De noodkerk werd vervangen door een sobere kerk met toren van H. Groenewegen die werd gewijd op 26 juni 1927.   | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.   |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                        | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--|--|--|--|--|
| Schiedam-Noord   | H. Martinus (p. 1961)                            | 1958 - 1967 (noodkerk); 1965-67 (n)                              | Een noodkerk was in gebruik tot de moderne kerk van W.J. Fiolet werd ingewijd op 16 juni 1967.   |  |
| <b>Schipluiden</b><br>(Zie 1.3.3 voor een uitgebreide beschrijving van dit bouwproces) | H. Jacobus (s.1642)                              | 1681 (s); 1722 (s); 1822 (t); 1839-40 (n); 1962-64 (n); 1972 (t) | De schuurkerk was eerst gevestigd in Hodenpijl. Na een brand in 1722 werd zij herbouwd en voorzien van torentje in 1822. De oude kerk werd vervangen in 1840 door een neoclassicistische Waterstaatskerk van A. Roodenburg. Sinds oplevering van de nieuwe kerk van H.W. Valk in 1964 in gebruik als opslagplaats. Het torentje werd afgebroken in 1972. | Grondkosten: geen<br>Bouwkosten 1840: f 30.000,-. De statie had f 9.537,- eigen vermogen, kreeg een subsidie van f 6.500,- tbv de nieuwbouw en leende f 14.000,- à 4%.                       |
| <b>Schoonhoven</b>   | H. Bartholomeus (s. 1784)                        | 1784 (s); 1829 (v); 1871-73 (n)                                  | De schuurkerk uit 1784 werd in 1829 vergroot en in 1920 verbouwd tot fabriek. In 1873 kwam daarvoor een neogotische pseudobasiliek met sobere toren van E.J. Margry in de plaats.  | In 1829 kreeg de statie een subsidie van f 800,- voor de vergroting van de kerk.   |
| <b>Schoorl</b>   | H. Johannes Geboorte (s. 1610?)                  | 1830 (n); 1848 (h); 1872-73 (n); 1971 (a); 1971-72 (n)           | Het schuurkerkje werd in 1830 vervangen door een Waterstaatskerkje zonder toren. Het werd in 1848 hersteld en in 1873 vervangen door een neogotische/neoromaanse kerk met halfingebouwde toren van Th. Asseler. Zij werd afgebroken in 1971 en vervangen door nieuwbouw van P. Kloosterboer.   | In 1830 kreeg de statie een subsidie van f 2.000,- van het rijk voor het herstel en vergroting van de kerk. In 1848 volgde een subsidie van f 3.000,- voor het herstel van kerk en pastorie. |



| Gemeente  | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwac-<br>tiviteit<br>plaatsvond | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|---|---|---|--|--|
| <b>Sliedrecht</b>   | OLV van<br>Altijddurende<br>Bijstand<br>(p. 1970)         | 1948 (n)  | Gebouwd als bijkerk<br>van de parochie van de<br>H. Bonifacius in<br>Dordrecht. In 1970<br>werd de parochie zelf-<br>standig.  |  |
| <b>Sloten</b>   | H. Pancratius<br>(s. 1650)                                | 1789 (n);<br>1837 - 38 (v)<br>1900-01 (n)               | In 1789 werd in Oud-<br>Osdorp een eenbeukig<br>boerderijkerkje met<br>pastorie en torentje<br>gebouwd. De kerk en<br>pastorie werd ver-<br>nieuwd in 1837. De<br>schuurkerk werd<br>afgebroken na de<br>wijding van de neoro-<br>maanse kerk van Jan<br>Stuyt op 21 maart<br>1901.  | In 1837 kreeg de statie<br>een subsidie van<br>f 4.500,- voor het<br>herstel van kerk en<br>pastorie. In 1847<br>volgde een subsidie<br>van f 1.000,- voor het<br>herstel van kerk en<br>pastorie. |
| <b>Slootdorp</b>  | H. Geest<br>(p.1933)                                      | 1931-32 (n);<br>1946 (h);<br>1950 (u)                   | In 1931 werd in het<br>eerste dorp van de<br>Wieringermeer een<br>begin gemaakt met de<br>bouw van een sober<br>kerkje zonder toren.<br>Het werd ingezegnd<br>door mgr. J.P.J. Aen-<br>genent op 12 juli 1932.<br>Het kerkje werd zwaar<br>beschadigd door de<br>inundatie van 17 april<br>1945. Na herstel kon<br>het op 25 december<br>1946 weer in gebruik<br>worden genomen. In<br>1949 werd het schip<br>uitgebreid, een pasto-<br>rie toegevoegd en een<br>klokkentorentje aange-<br>bracht olv P.W. Vla-<br>ming. | Ten behoeve van de<br>financiering van het<br>bouwproces werd een<br>bedrag van f 16.500,-<br>geleend. De overheid<br>subsidieerde het<br>bouwproces met een<br>bedrag van f 6.000,-.              |
| <b>Sommelsdijk</b><br>(zie Middelharnis)<br><b>Souburg -</b><br><b>West</b> | H. Martinus<br>(p. 1964)                                  | 1938 (n);<br>1950 (h)                                   | Het sobere kerkje van J.<br>van Velsen werd in 1944<br>zwaar beschadigd. Het<br>werd geheel hersteld en<br>vernieuwd in 1950. De<br>parochie werd in 1964<br>zelfstandig.  | Bij de inrichting werd<br>gebruik gemaakt van<br>de inventaris van de<br>kerk van de H. Jaco-<br>bus in Vlissingen die<br>in 1938 werd gesloten.   |

| Gemeente    | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond               | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------|--|---|--|---|
| Spaarndam   | H. Adalbertus (p. 1983)                          | 1923-24 (n)   | Het sobere kerkje van N. Nelis werd gebouwd als bijkerk van de parochie Haarlemmerliede. De parochie werd zelfstandig in 1983.   |   |
| Spanbroek   | H. Bonifatius (s. 1650?)                         | 1824 (n);<br>1851-52 (u+t);<br>1871 (u);<br>1909-10 (n) | De houten kerk met pastorie uit 1824 werd in 1852 en 1871 uitgebreid maar in 1908 afgebroken nadat de neogotische kruisbasiliek van C.L.M. Robbers was ingewijd op 29 augustus 1910.   | In 1852 kreeg de statie een subsidie van f 2.800,- voor de vergroting en verbetering van de kerk.   |
| Spierdijk   | H. Georgius (s. 1607)                            | 1849-50 (n);<br>1864 (u);<br>1866-67 (u);               | In 1850 werd de schuurkerk vervangen door een grote Waterstaatskerk van W. vd Horst. Tussen 1864 en 1867 werd een neoromaanse uitbreiding gerealiseerd naar een ontwerp van A.C. Bleys. De kerk werd ingewijd op 24 juni 1889. | In 1835 kreeg de statie een subsidie van f 1.000,- voor herstel en verbetering van de pastorie. Het bouwproces van de kerk in 1850 vergde een investering van f 46.300,-. |
| Spijkenisse | H. Felicitas (p. 1960)                           | 1957 – 1962 (noodkerk);<br>1961-62 (n);<br>1985-86 (n)  | De parochie gebruikte een noodkerk van 1957 tot de definitieve kerk van J.A. Lelieveldt werd gewijd op 21 december 1962. In 1986 werd een nieuwe kerk gebouwd van M. Min terwijl de oude kerk werd verbouwd tot school.        |   |

| Gemeente         | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwac-<br>tiviteit<br>plaatsvond         | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|------------------|---|---|---|--|
| Stompwijk        | H. Lauren-<br>tius<br>(s. 1655)                           | 1639 (s);<br>1819 (t);<br>1827 (h);<br>1871-72 (n);<br>1928 (t) | De boerderij die tot<br>schuilkerk diende,<br>werd in 1819 voorzien<br>van een toren en in<br>1832 gerestaureerd.<br>De oude kerk werd<br>afgebroken in 1871 tbv<br>de bouw van een<br>sobere neogotische<br>kruisbasiliek met toren<br>van E.J. Margry,<br>waarvan het tweede,<br>goedkopere ontwerp<br>werd uitgevoerd. In<br>1928 werd de klokken-<br>verdieping in de toren<br>vernieuwd. | In 1827 kreeg de statie<br>een subsidie van<br>f 1.600,- van de<br>provincie en in 1832<br>een subsidie van<br>f 800,- van het rijk<br>voor de kosten van<br>restauratie, die<br>f 3.200,- bedroegen.<br>Op 23 oktober 1871<br>kreeg de parochie<br>toestemming van het<br>bisdom voor de bouw<br>van de nieuwe kerk.<br>Met dat bouwproces<br>was een bedrag ge-<br>moeid van f 52.460,-.<br>In 1873 werd een<br>nieuwe pastorie<br>gebouwd voor<br>f 16.940,-. |
| St. Maartenszee  | H. Martinus   | 1950 - heden<br>(noodkerk)                                      | Houten noodkerk;<br>bijkerk van de parochie<br>Burgerburg (Zuid-<br>Zijpe)  |  |
| Texel (Eierland) |   | 1839 (n)  |   | In 1839 kreeg de statie<br>een subsidie van<br>f 4.000,- voor de bouw<br>van een kerk en pasto-<br>rie.  |

| Gemeente           | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--------------------|--|---|---|--|
| <b>Tholen</b>      | OLV Hemelvaart<br>(s.1795)                       | 1795 (v);<br>1819 (v);<br>1900 (n)        | In 1795 werd een huis verbouwd tot kerk. In 1819 kochten de katholieken de voormalige Waalse kerk en verbouwden hem. In 1900 werd hij afgebroken tbv de bouw van een eenbeukig neogotisch kerkje van P. Snel waarvan het interieur in 1911 door Anton Federle werd beschilderd. | In 1818 kocht de statie de oude Waalse kerk met subsidie van <i>f</i> 6.000,- van het rijk. In 1821 kreeg de statie <i>f</i> 1.700,- van het rijk om de kerk in orde te brengen en <i>f</i> 900,- voor de aankoop van een pastorie. In 1830 werd een rijkssubsidie van <i>f</i> 500,- verleend voor het in orde brengen van het interieur. De bouw van de kerk in 1900 werd mogelijk gemaakt door giften uit het bisdom en de beschildering in 1911 dankzij een 'milde gift'. Later ook financiering door het FKH. |
| <b>Tuitjenhorn</b> | H. Jacobus de Meerdere<br>(s. 1657)              | 1810 (t);<br>1857-59 (n);<br>1925 (u)     | Het schuilkerkje kreeg in 1810 een torentje. In 1859 werd het kerkje vervangen door een eenbeukige neogotische kruiskerk met ingebouwde, korte toren van Th. Molkenboer. In 1925 werd het schip uitgebreid door C. Estourgie.   | In 1857 werd machtiging verleend tot het bouwen voor eigen rekening van een kerk en pastorie waarvan kosten waren geraamd op <i>f</i> 47.260,-.  |
| <b>Uitgeest</b>    | OLV Geboorte<br>(s. 1610?)                       | 1823-24 (n);<br>1882-84 (n);<br>1924 (i)  | De schuurkerk werd in 1824 vervangen door een Waterstaatskerk met houten toren van G. Hos. In 1884 werd zij vervangen door een neogotische pseudo-basiliek met halvingebouwde toren van E.J. Margry. Het interieur werd in 1924 gepolychromeerd.                                | In 1832 verleende het rijk een subsidie van <i>f</i> 5.000,- voor de bouw van de nieuwe kerk. In 1833 kreeg de statie een provinciaal subsidie van <i>f</i> 1.500,-.   |

| Gemeente          | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond             | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------------|--|---|---|---|
| Ursem             | H. Bavo (p. 1862)                                | 1856-57 (n); 1919-21 (n)                              | Gebouwd als bijkerk van de parochie van OLV Rozenkrans in De Goorn en ingezegend op 27 mei 1858. Het ontwerp voor een grotere kerk van Jos. Margry uit 1914 werd niet uitgevoerd. In plaats daarvan werd een sobere kerk met slanke toren van A.J. Kropholler ingewijd op 22 augustus 1921. | In 1857 kreeg de parochie machtiging tot aanvaarding van een reeds gebouwde bijkerk en pastorie. Dat bouwproces vergde een investering van f 20.000,-. Het ontwerp van Jos. Margry uit 1914 zou een investering hebben geveerd van f 102.000,-. Met het bouwproces naar een ontwerp van A.J. Kropholler was f 165.502,07 gemoeid. |
| Veere             | H. Maria ter Sneeuw (s. 1796)                    | 1796 (v); 1836 (v); 1912 (v)                          | In 1796 werd een huis ingericht tot kerk. In 1836 en in 1912 werd het gebouw hersteld en vernieuwd. In 1968 werd het gebouw gesloten en verkocht  | In 1836 kreeg de statie een subsidie van f 730,- voor het herstel van de kerk.  |
| Velsen (Driehuis) | H. Engel-mundus (s. 1630)                        | 1840 (h); 1894 (a); 1893-94 (n); 1960 (i)             | De boerderij die als schuilkerk werd gebruikt werd in 1840 hersteld en in 1894 afgebroken na de bouw van de sobere driebeukige neogotische kruisbasiliek van A. Bruning. Het interieur werd versoberd in 1960.  | In 1840 kreeg de statie een subsidie van f 5.000,- voor de verbetering van de kerk en pastorie.   |
| Velsen-Noord      | H. Joseph (p.1905)                               | 1905 – 1908 (noodkerk); 1907-08 (tr+k); 1927-28 (s+t) | De houten noodkerk van Jos. Hegener was in gebruik tot fase 1 van de neoromaanse basiliek van Jan Stuyt, transept en koor op 7 september 1908 kon worden ingewijd. Het bouwproces werd afgerond in 1928 met de bouw van het schip en de toren.  | Een eerste ontwerp van N. Nelis werd afgekeurd vanwege de kosten. De bouw werd in fasen uitgevoerd om de financiering mogelijk te maken. Ondanks het feit dat Stuyt's ontwerp goedkoper was, moest het kerkbestuur hulp vragen via de CKC.  |

| Gemeente         | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond              | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|------------------|--|--|---|--|
| Veld, het        | H. Martinus (s. 1612)                            | 1853-54 (n)  | De opeenvolgende schuurkerkjes werden in 1853 - 54 vervangen door een neoclassicistische kerk met ingebouwde toren van Th. Molkenboer, die werd gewijd op 18 augustus 1863.   | Met het bouwproces in 1853 - 1854 was een bedrag gemoeid van f 32.400,-.   |
| Vianen           | H. Maria ten Hemelopneming                       |  |   |  |
| Vijfhuizen       | H. Augustinus (p. 1929)                          | 1923 - heden (noodkerk); 1960 (i)                      | De noodkerk uit 1923 vormde een onderdeel van een schoolgebouw van A. van Schaik. Hij is nooit vervangen door een definitieve kerk.   | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.  |
| Vlaardingen      | H. Johannes de Doper (s. 1670?)                  | 1779 (v); 1835 (v); 1867-69 (n); 1956 (a); 1963-64 (n) | De schuilkerk werd in 1779 vernieuwd en in 1835 verbouwd. Hij werd afgebroken in 1869 na de bouw van de neogotische kruisbasiliek met toren van P.J.H. Cuypers. De kerk werd in 1956 gesloten en gedeeltelijk afgebroken. Een noodkerk werd ingericht. Na de afbraak van het restant, werd nieuwbouw van J. v.d. Laan gerealiseerd. | In 1835 kreeg de statie een subsidie van f 1.800,- voor de verbouwing van de schuilkerk. In 1866 werd machtiging verleend tot het aanvaarden van een bouwterrein dat was gekocht voor f 12.000,-. De kosten van de bouw van de nieuwe kerk en pastorie werden geraamd op f 112.000,-. In 1867 kreeg de parochie een subsidie van f 1.000,- van het Rijk en f 4.000,- van de provincie. |
| Vlaardingen-West | H. Willibrordus (p. 1954)                        | 1952 (n); 1967 (a); 1965-67 (n)                        | Omdat de situering minder gunstig bleek, werd de kerk van A.J.M. Buys vervangen door een beter gesitueerde van P.C.J. Blaauwhof. De oude kerk werd daarna afgebroken.   | Het bouwproces werd gefinancierd door het FKH.   |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--|--|--|---|--|
| Vlaardingen-Oost   | H. Geest (p. 1954)                               | 1954 – 1959 (noodkerk); 1957-59 (n); 1989 (a); 1989-90 (n) | Een houten noodkerk was in gebruik tot de inwijding van sobere nieuwbouw van N. v.d. Laan met 720 zitplaatsen op 21 oktober 1959. De kerk werd in 1989 afgebroken en in 1990 vervangen door een kleine kerk van Vermeer.  | Met het bouwproces was een investering gemoeid van f 919.204,- of f 1.277,-per zitplaats.  |
| <b>Vlissingen</b><br>(Op 18 december 1853 ging Vlissingen over van het bisdom Breda naar het bisdom Haarlem in ruil voor Nieuw Vossemeer, s. 1795) | H. Jacobus de Meerdere (s. 1805)                 | 1804 - 05 (v); 1818 (v); 1857 - 58 (n); 1938 (a).          | De kerk die in 1805 was ontstaan uit de verbouwing van twee woonhuizen aan de Potekaai, werd in 1818 uitgebreid. In 1858 werd een neogotisch kerkje met toren van Th. Molkenboer gewijd. In 1938 werd de kerk gesloten en afgebroken.   | In 1821 kreeg de statie subsidie van f 5.800,- om het kerkgebouw 'in behoorlijke staat te stellen'. In 1857 werd machtiging verleend tot het voor eigen rekening bouwen van een nieuwe kerk. Met dat bouwproces was een bedrag gemoeid van f 51.591,-. |
| Singel   | OLV Rozenkrans (p. 1938)                         | 1910 - 11 (n); 1945 (v); 1965 (i)                          | Omdat de kerk van de H. Jacobus de Meerdere te klein bleek, werd in 1911 een eenbeukige neoromaanse kruisbasiliek van A.A.J. Margry gebouwd als bijkerk. In 1938 werd dit de hoofdkerk van de parochie. Beschadigingen uit 1944 werden in 1945 hersteld. Het interieur werd in 1965 ingrijpend aangepast. | Om financiële redenen werd de westpartij met twee torens en enkele traveeën van het schip niet uitgevoerd.   |

| Gemeente    | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|-------------|--|--|---|---|
| Vogelenzang | OLV ten Hemelopneming.<br>(s. 1670?)             | 1739 (s);<br>1858-60 (n);<br>1886 (p);<br>1928 (t);<br>1961 (i);<br>1970 (p)                       | Het boerderijkerkje uit 1739 met rieten dak en torentje werd in 1860 vervangen door een monumentale neogotische kruiskerk met toren van Th. Molkenboer. De oude kerk was nog tot 1886 in gebruik als pastorie. Daarna werd hij vervangen door een pastorie die in 1970 werd afgebroken. In 1928 werden pinakels van de toren verwijderd vanwege bouwvalligheid.   | In 1857 kreeg de parochie toestemming tot het bouwen van nieuwe kerk en pastorie. Dat bouwproces vergde een investering van <i>f</i> 28.700,-.  |
| Volendam    | H. Vincentius à Paulo<br>(p.1860)                | 1848 (v);<br>1856-63 (n);<br>1882-83 (v);<br>1907-08 (t);<br>1951-52 (i);<br>1966 (i);<br>1987 (t) | In 1848 werd een kapel neergezet aan de haven als bijkerk van de statie van de H. Nicolaus te Edam. De kapel werd in 1860 vervangen door een driebeukige neoclassicistische Waterstaatskerk met ingebouwde toren van Th. Molkenboer. In 1883 werd een neoromaans transept met koor van A.C. Bleys toegevoegd. De toren en het schip werden in 1907-08 afgebroken en vervangen door een neogotisch schip met brede zijbeuken en een smalle toren van P. Snel die werden ingewijd op 27 april 1908. Het interieur werd beschilderd in 1951-52. In 1966 werd het interieur gewit. De toren werd gerestaureerd in 1987. | In 1856 kreeg de parochie in Volendam, een subsidie van <i>f</i> 5.000,- voor de bouw van een nieuwe kerk. De kosten werden geschat op <i>f</i> 23.363,-. In 1858 werd machtiging verleend tot aanvaarding van een huis dat was gekocht voor <i>f</i> 1.500,-. In 1860 volgde een subsidie van <i>f</i> 1.250,- voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie waarvan de kosten waren geraamd op <i>f</i> 31.960,- en machtiging tot aanvaarding van een bouwterrein. In 1860 en 1861 werden subsidies verleend van <i>f</i> 1.150,- en <i>f</i> 1.100,-. De provincie Noord-Holland verleende in 1867 een subsidie van <i>f</i> 800,- voor de kosten van voltooiing, een bedrag van <i>f</i> 4.053,-. |



| Gemeente                 | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                             | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--------------------------|--|---|---|---|
| Volendam                 | OLV Sterre der Zee (p.1961)                      | 1961-62 (n)   | De hulpkerk werd ingericht in een VGLO complex en ingewijd op 1 juni 1962.  |   |
| Voorburg                 | H. Martinus (s. 1654)                            | 1774 (s);<br>1820 (v+t);<br>1842-43(v+k);<br>1891-93 (n);<br>1960 (i) | Het schuilkerkje op de buitenplaats 'Bijvliet' werd in 1774 ingrijpend uitgebreid. In 1820 werd een torentje geplaatst. In 1843 werd het priesterkoor vervangen olv Th. Molkenboer door een grotere oostpartij. Na de voltooiing in 1893 van de neogotische kruisbasiliek met hoge toren van E.J. Margry, werd de oude kerk afgebroken. | In 1825 kreeg de statie een subsidie van f 800,- van het rijk voor herstelwerkzaamheden.                                  |
| Laan van Nieuw OostEinde | OLV ten Hemelopneming (p. 1924)                  | 1924-25 (n)   | Van de kerk die werd ontworpen door J.H. Buskens werd de toren nooit gebouwd.   | Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC.                                     |
| 't Loo                   | De Goede Herder (p. 1957)                        | 1957 – 1961 (noodkerk);<br>1960-61(n)                                 | Een noodkerk was in gebruik tot de moderne kerk van J.P.J. Hendriks werd gewijd op 16 december 1961.  | Met dit bouwproces was een investering gemoeid van f 160.000,- voor de aankoop van grond en van f 912.500,- voor de bouw. |

| Gemeente | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|----------|--|--|--|--|
| Voorhout | H. Bartholomeus (s.1844)                         | 1768 (s+t);<br>1809 (v);<br>1882-83 (n);<br>1953 (h)       | De bestaande kerk werd in 1574 verwoest tijdens het beleg van Leiden. Het koor werd hersteld tbv de protestantse eredienst. In 1768 werden schip en toren herbouwd. In 1809 werd een muur geplaatst tussen schip en koor. Schip en toren overgedragen aan de katholieken, die tot dan een schuilkerkje in Sassenheim gebruikten. De kerk van de H. Bartholomeus werd een 'simultaankerk' (in gebruik bij twee geloofsrichtingen) Tot 1845 was zij bijkerk van Sassenheim. In 1882 werden schip en toren afgebroken tbv de bouw van een neogotische pseudobasiliek met slanke toren van E.J. Margry. Het hervormde deel van de oude kerk, het koor, staat nog steeds. | Sassenheim en Voorhout kregen in 1828 provinciale subsidies van f 750,- en f 1.500,-.  |
| Voorhout | Kleinseminarie Hageveld                          | 1846 - 47 (n);<br>1870 - 71 (v);<br>1905 (v);<br>1970 (a). | Het kleinseminarie dat in 1817 was gevestigd op de buitenplaats Hageveld bij Velsen - Driehuis verhuisde in 1847 naar de buitenplaats Schoonoord in Voorhout waar olv Th. Molkenboer een gebouw werd gerealiseerd dat op 16 november 1847 werd gewijd. In 1871 en 1905 werd het seminarie uitgebreid en in 1970 afgebroken.  | De bouw werd in 1846 aanbesteed voor een bedrag van f118.200,-. Het bisdom financierde het bouwproces door de plaatsing van een obligatielening. |

| Gemeente          | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|-------------------|--|---|--|--|
| Voorschoten       | H. Laurentius (s.1652)                           | 1645 (s);<br>1775 (v);<br>1805 (v);<br>1818 (u+t);<br>1845 (v);<br>1865-68 (n);<br>1960 (i) | De schuurkerk uit 1645 werd verschillend malen verbouwd en uitgebreid en voorzien van een toren in 1818. In 1845 werd zij vergroot door Th. Molkenboer. De kerk werd afgebroken in 1868 na de bouw van de neogotische pseudobasiliek met toren van Th. Asseler. Het interieur werd in de jaren zestig gewijzigd. | De statie kreeg in 1829 een subsidie van f 1.200,- van het rijk voor herstelwerkzaamheden en in 1865 machtiging tot het bouwen van een kerk voor f 55.225,-. Tussen 1866 – 1868 verleenden rijk en provincie subsidies van f 1.000,- en f 3.400,-. |
| Waarland          | H. Wulfram (p.1919)                              | 1919 - 1922 (noodkerk);<br>1921-22 (n)  | Een noodkerk was in gebruik tot de inwijding op 19 juni 1922 van de basilicale kerk zonder toren van Jos. en Pierre Cuypers.   |  |
| Waddinxveen       | H. Victor (s.1661)                               | 1660 (s);<br>1741 (v);<br>1879-80 (n)   | Het schuilkerkje uit 1660 werd in 1741 vergroot. De oude kerk werd vervangen door een driebeukige pseudobasiliek met sobere toren van E.J. Margry, die werd ingewijd op 27 oktober 1880.   | In 1830 werd een rijkssubsidie verleend van f 2.500,- tbv herstel. In 1865 werd 'een matig rijks-subsidie' toegezegd.  |
| Waddinxveen-Noord | H. Petrus  | 1964 – 1969 (noodkerk);<br>1968-69 (n)  | In 1964 werd een noodkerk neergezet totdat de nieuwbouw (een gemeenschappelijk kerkcentrum van L. Roggeveen kon worden ingewijd op 27 augustus 1969.   |  |

| Gemeente     | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|--------------|--|---|--|---|
| Warmenhuizen | H. Ursula en gezellinen (s. 1667)                | 1838-39 (n); 1871-73 (n)                    | De schuurkerk werd in 1839 vervangen door een Waterstaatskerkje met ingebouwde pastorie van H. H. Dansdorp. Deze kerk werd in 1873 afgebroken na de bouw van de neoromaanse basiliek met monumentale toren van Th. Asseler.  | In 1828 kreeg de statie een subsidie van f 1.000,- van het rijk voor de aankoop van altaarsieraden. In 1838 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 6.000,- voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie. Met dat bouwproces was een bedrag gemoeid van f 21.100,-. |
| Warmond      | H. Mathias (s. 1796)                             | 1796 (s); 1846 (t); 1857-59 (n); 1954 (u)   | In 1796 verbouwde de statie van de H. Mathias de voormalige remonstrantse kerk. In 1846 werd een torentje toegevoegd. De neogotische kerk zonder toren van Th. Molkenboer werd gewijd op 3 augustus 1859. De oude kerk werd omgebouwd tot parochiehuis. In 1954 werden zijkapellen toegevoegd door H. van Oerle.                               | In 1829 werd een provinciaal subsidie verleend van f 1.700,-. In 1857 werd machtiging verleend voor de aankoop van een bouwterrein voor f 2.550,-. In 1857 volgde machtiging tot de bouw van een nieuwe kerk voor f 41.285,-.                                       |
| Warmond      | Grootseminarie Warmond                           | 1821 (n); 1843 (v); 1897 (v); 1929 – 30 (v) | Nadat in 1799 een priesteropleiding in het leven was geroepen voor het aartsbischoppelijk Nederland en Zeeland, werd deze in 1821 gevestigd in het neoclassicistische gebouw met de naam Porta Coeli. In 1843 werd olv Th. Molkenboer een kapel toegevoegd. Op 7 oktober 1930 werd een tweede kapel gewijd. Het complex werd in 1970 gesloten. |   |

| Gemeente             | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond  | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|----------------------|--|--|---|---|
| Wassenaar            | H. Willibrordus (s. 1617?)                       | 1724 (s);<br>1736 (v);<br>1763 (v);<br>1837-38 (v);<br>1856 (n);<br>1904-05 (v)<br>1912(i) | De schuurkerk uit 1724 werd verbouwd in 1736 en in 1763. De kerk werd in 1838 voorzien van een neoclassicistische voorgevel met houten toren. De oude kerk werd in 1906 afgebroken na de wijding van de neogotische kruisbasiliek met toren van N. Moleenaar. Het interieur werd gepolychromeerd in 1912 en in 1988. De toren werd gerestaureerd in 1986. | In 1836 kreeg de statie een subsidie van f 3.000,- voor de vergroting van de kerk. Met dat bouwproces was een bedrag gemoeid van f 19.126,-. In 1856 werd machtiging verleend tot een verbouwing voor eigen rekening waarvan de kosten werden geraamd op f 2.400,-. |
| Wassenaar-Deyleroord | H. Joseph (p. 1930)                              | 1930 – 1962 (noodkerk);<br>1960-62 (n);<br>1990 (u)  | De stenen noodkerk uit 1930 heeft dienstgedaan tot de wijding van de moderne kerk van J. v.d. Laan op 25 mei 1962. De kerk werd uitgebreid in 1990.   | Met dit bouwproces was een investering gemoeid van f 950.000,-.   |
| Wassenaar-Zuid       | De Goede Herder (p. 1923)                        | 1922 - 1932 (noodkerk);<br>1931-32 (n)   | De boerderij 'De Driesprong' was in gebruik als noodkerk van 1922 tot de wijding op 10 april 1932 van de driebeukige neoromaanse basilicale kerk met vrijstaande toren van L. en J. vd Laan.  | Met het bouwproces was een investering gemoeid van f 250.000,- of f 312,- per zitplaats.  |
| Wateringen           | H. Johannes de Doper (s.1670?)                   | 1662 (s);<br>1736 (v);<br>1804-05 (n);<br>1851 (u);<br>1900-01 (n);<br>1968 (i)            | De schuurkerk uit 1662 werd in 1736 vergroot en in 1805 vervangen door een kerk met pastorie. Deze kerk werd in 1851 uitgebreid met een achterstuk en toren. In 1901 werd hij afgebroken tbv de bouw van de grote neogotische pseudobasiliek met toren van A. A. J. Margry en J. Snickers. Het interieur werd gemoderniseerd in 1968.                     | In 1827 kreeg de statie een provinciaal subsidie van f 1.250,-.   |

| Gemeente  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---|--|---|---|--|
| Wateringen  | H. Joseph (p.1961)                               | 1958 – 1966 (noodkerk); 1965-66 (n)       | Een noodkerk was in gebruik van 1958 tot de wijding van de moderne vierkante kerk van D. van Mourik op 29 januari 1966.   |  |
| Weere, de   | H. Lambertus (s. 1650?)                          | 1816-17 (s); 1854 (v); 1905-06 (n)        | Het schuurkerkje met pastorie werd gewijd op 18 maart 1817. In 1854 werd de pastorie vervangen door een priesterkoor olv W. vd Horst dat werd gewijd op 1 augustus 1855. In 1905 werd de oude kerk afgebroken en vervangen door een neogotische basiliek met toren van N. Molenaar die op 6 mei 1907 werd ingewijd. | In 1853 kreeg de statie een subsidie van f 1.200,- voor de vergroting van de kerk en de bouw van een nieuwe pastorie. In 1854 werd een nader subsidie verleend van f 1.800,- tbv vergroting van de kerk en bouw van een nieuwe pastorie. |
| Wervershoof<br>(zie 2.3.1 voor een uitgebreide beschrijving van dit bouwproces) | H. Werenfridus (s. 1620?)                        | 1805 (s); 1836 (h); 1874-75 (n+w)         | Het schuilerkerkje werd in 1805 vervangen door een schuurkerk met ingebouwde pastorie. In 1836 werden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. De kerk werd afgebroken in 1875 tbv de bouw van de neoromaanse kruisbasiliek van Th. Asseler, de 'kathedraal van West Friesland', die werd ingewijd op 28 juli 1875.         | Grondkosten: geen<br>Bouwkosten: f 144.000,- De parochie had f 80.000,- eigen vermogen en leende f 79.000,- à 4%.  |
| Westkapelle   | H. Gabriel                                       | 1963 (n)                                  | Toeristenkerkje van J.C.P. Loonen   |  |
| Westerblokker   | H. Aartsengel Michael (s.1615)                   | 1852-53 (n);                              | Het schuilerkerkje werd in 1853 vervangen door een driebeukige Waterstaatskerk met slanke toren van Th. Molkenboer die werd ingewijd op 2 augustus 1855. De kerk werd gesloten in 1972.   | In 1829 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 600,- voor geroofde kerksieraden.  |

| Gemeente      | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond   | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---------------|--|---|--|--|
| Westwoud      | H. Martinus (s. 1632)                            | 1773 - 1851 (s);<br>1849-51 (n);<br>1984 (h)                                      | De schuurkerk werd in 1851 vervangen door een neoclassicistische Waterstaatskerk met elegante toren van Th. Molkenboer. De kerk werd ingewijd door de aartspriester van Holland en Zeeland E.S. van der Haagen op 6 juli 1854.   | In 1836 kreeg de statie een subsidie van f 3.500,- voor de bouw van een nieuwe pastorie. De financiering van het bouwproces van de kerk vergde een investering van f 35.600,-.   |
| Wieringerwerf | H. Christus Koning                               | 1939-40 (n);<br>1948 (h)  | De eenbeukige kerk met natuurstenen toren en 400 zitplaatsen van H.M. Martens werd ingewijd op 11 augustus 1940. Hij werd zwaar beschadigd door de inundatie van 1945. Na herstel kon de kerk op 31 oktober 1948 opnieuw in gebruik worden genomen. De pastorie een jaar later.  | Met dit bouwproces was een investering gemoeid van f 65.000,- of f 162,- per zitplaats. De overheid subsidieerde het bouwproces met een bedrag van f 10.000,- voor de kerk en f 2.000,- voor de toren op grond van de Zuiderzeewet. Het herbouwproces in 1948 werd onder andere gefinancierd door het FKH. |
| Woerden       | H. Bonaventura (s. 1653)                         | 1670 (s);<br>1765 (v);<br>1842-43 (v+t);<br>1892 (a);<br>1890-92 (n);<br>1966 (i) | In 1653 werd een brouwerij verbouwd tot schuilkerk. In 1765 werd de schuilkerk ingrijpend vernieuwd en in 1843 voorzien van een toren. De kerk werd afgebroken in 1892 en vervangen door een driebeukige neogotische kruisbasiliek met schitterende toren van N. Molenaar. Het interieur werd in de jaren zestig witgekalkt. | In 1829 kreeg de statie een subsidie van f 600,- voor herstelwerkzaamheden. In 1842 een subsidie van f 1.500,- voor vergroting en verbetering van de kerk.   |

| Gemeente   | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                                       | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------|--|---|---|---|
| Wognum     | H. Hieronymus<br>(s.1616)                        | 1775 (s);<br>1830 (t);<br>1856-57 (n);<br>1881 (v);<br>1970 (a);<br>1969-70 (n) | Het schuurkerkje uit 1775 kreeg in 1830 een torentje, maar werd in 1840 afgebroken. Een noodkerk met pastorie was in gebruik tot 20 augustus 1857 toen een neogotisch kerkje van Th. Molkenboer werd gewijd, dat in 1881 werd vergroot en op 8 juli 1889 werd ingewijd. In 1970 werd de oude kerk afgebroken tbv nieuwbouw van J.H. de Groot. | In 1837 kreeg de statie een subsidie van f 600,- tot herstel van kerk en pastorie. In 1856 kreeg de parochie een subsidie van f 1.000,- voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie. De kosten van het bouwproces werden geraamd op f 30.473,-. In 1857 en 1858 volgden subsidies van f 1.000,-. |
| Wormer     | H. Maria Magdalena<br>(s. 1640?)                 | 1868-69 (n);<br>1927 (v)  | Een houten kerk was in gebruik tot de bouw van de neoromaanse kerk met ingebouwde toren van H.J. vd Brink in 1869. In 1927 werd de kerk ingrijpend verbouwd toen een neoromaans transept met kruisingstoren en koor van Jos. Margry werd aangebracht.   | In 1835 kreeg de statie een subsidie van f 2.500,- voor herstel van de kerk. In 1868 volgden subsidies van het rijk van f 500,- en van f 500,- van de provincie in 1868 en 1869.  |
| Wormerveer | OLV Geboorte<br>(s. 1794)                        | 1794 (s);<br>1892 (u+t);<br>1914-15 (n);<br>1961 (i)                            | Het schuurkerkje met pastorie uit 1794 werd in 1892 uitgebreid en voorzien van een toren. In 1915 werd het afgebroken, na de voltooiing van de neoromaanse pseudobasiliek van Jan Stuyt die werd gewijd op 24 juli 1916. Het interieur werd gemoderniseerd in 1961.   |   |
| Woubrugge  | De Goede Herder                                  | 1957 (n);<br>1971 (n)   | Deze bijkerk van de parochie OLV Geboorte in Hoogmade kreeg in 1971 de beschikking over een kerkruimte annex gymnastiekzaal van Swaneveld en Goslinga   |   |



| Gemeente                  | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                             | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---------------------------|--|---|---|--|
| Wijkeroog<br>Wijk aan zee | H. Joseph<br>H. Odulphus<br>(s. 1846)            | 1907-08 (n)<br>1846 - 1890<br>(noodkerk);<br>1889-90 (n);<br>1960 (i) | Van 1846 tot 1890 kerkten de parochianen in de oude parochiekerk van Beverwijk. Die werd afgebroken in 1890 tbv de bouw van de neogotische kerk met sobere toren van C.L.M. Robbers.  | In 1846 kreeg de statie subsidie van f 1.000,- voor het herstel van de pastorie. |
| IJmuiden                  | H. Gregorius<br>(p.1884)                         | 1884-85 (n);<br>1960 (h);<br>1979 (a).                                | De sobere eenbeukige neogotische kerk met toren werd gerestaureerd in 1960 en afgebroken in 1979.   |  |
| Velseroord                | H. Laurentius van Brindisi<br>(p.1959)           | 1908-09 (n)   | De sobere, openbare kapel van het Antoniusziekenhuis werd gesticht door paters Capucijnen.  |  |
| Dolfijnstraat             | H. Petrus<br>(p.)                                | 1958-60 (n)   | De moderne kerk van J.A. Lelieveldt werd gebouwd als bijkerk van de parochie van de H. Gregorius.   |  |
| Yerseke                   | H. Anna<br>(p. 1894)                             | 1894-95 (n);<br>1921 (h);<br>1928 (t);<br>1965 (i)                    | De eenbeukige neoromaanse kruiskerk van P.J. van Genk had een houten torentje op de voorgevel. In 1921 werd dat tijdens een storm zwaar beschadigd. In 1928 werd het vervangen door een 'diamantkop'. Het interieur werd gemoderniseerd in de jaren zestig. |  |

| Gemeente                  | Statie (s) of<br>parochie (p)<br>+ jaar van<br>oprichting | Perioden<br>waarin<br>bouwactivi-<br>teit plaats-<br>vond              | Korte omschrijving<br>van de belangrijkste<br>bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt<br>de financiering  |
|---------------------------|---|--|--|--|
| Zaandam                   | H. Bonifacius<br>(s. 1784)                                | 1784 (s);<br>1837-38 (v);<br>1898-1900 (n)                             | Het kerkje uit 1785 werd in 1838 ingrijpend verbouwd door H. H. Dansdorp tot een driebeukige neoclassicistische kerk. De houten muren en kap werden gesloopt. Nadat het plafond was ingestort, werd dit in 1878 hersteld. In 1900 werd het kerkgebouw afgebroken en vervangen door een neogotische kruisbasiliek met toren van A. A. J. Margry en J. Snickers.               | In 1837 kreeg de statie een subsidie van f 9.000,- voor de gedeeltelijke vernieuwing en verbetering van kerk en pastorie. Dat bouwproces vergde en investering van f 25.800,-. De verzekeringsmaatschappij St. Donatus verstrekke de parochie leningen voor een totaal van f 140.000,- tbv de financiering van het bouwproces in 1900.   |
| 't Zand,<br>(Noord Zijpe) | OLV Visitatie<br>(p. 1680?)                               | 1863 (n)   | De sobere, driebeukige kerk met toren van Th. Molkenboer werd gewijd op 22 december 1863.  | In 1863 kreeg de parochie machtiging voor de bouw van een kerk en pastorie. De kosten van het bouwproces werden geraamd op f 29.823,-. In 1853 kreeg de parochie een subsidie van f 3.000,- van het rijk en f 1.500,- van de provincie voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie. Met dat bouwproces was een bedrag gemoeid van f 16.950,-. Wegens liquiditeitsproblemen was het kerkbestuur gedwongen zich te wenden tot de CKC. |
| Zandvoort                 | H. Agatha<br>(s. 1851)                                    | 1851 – 1854<br>(noodkerk);<br>1853-54 (n);<br>1902 (u);<br>1927-28 (n) | Een noodkerkje was in gebruik tot de oplevering van een eenbeukig neogotisch Waterstaatskerkje met houten torentje van H.H. Dansdorp, de enige neogotische kerk die hij bouwde. In 1902 werd de kerk uitgebreid door C.L.M. Robbers. De oude kerk werd verbouwd tot verenigingsgebouw na de inzegening van de sobere basilicale kerk van Pierre Cuypers jr. op 18 juli 1928. |  |

| Gemeente                             | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                            | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|--------------------------------------|--|--|---|--|
| <b>Zeug, Oude</b><br>(zie Den Oever) | 1927 - 1932<br>(noodkerk)                        |  | Deze noodkerk werd gebouwd op een zandplaat tussen Medemblik en de oostkant van het eiland Wieringen ten behoeve van de werklieden betrokken bij de aanleg van de polder Wieringermeer. De noodkerk werd bediend door de pastoor van Medemblik.   | De bouw werd mogelijk gemaakt door gelden uit het Zuiderzeefonds die ter beschikking werden gesteld van de katholieke Zuiderzeestichting.  |
| <b>Zevenhoven</b>                    | H. Johannes de Doper<br>(s. 1632)                | 1740 (s);<br>1833-34<br>(n+t); 1836<br>(t); 1936 (a);<br>1936-38 (n) | De schuilkerkjes maakten in 1740 plaats voor een schuurkerk met grote pastorie. Deze werd in 1834 ingrijpend verbouwd door toevoeging van een nieuwe gevel met toren. De toren werd vernieuwd in 1836. Wegens verzakking werden kerk en toren in 1936 afgebroken en vervangen door een sobere eenbeukige kerk met plompe toren en 270 zitplaatsen van J.P. Dessing. | In 1829 kreeg de statie een subsidie van f 3.500,- van het rijk voor herstelwerkzaamheden. In 1841 kreeg de statie een subsidie van f 1.200,- van het rijk tbv het herstel van de pastorie. Met het bouwproces was in 1937 een bedrag gemoeid van f 43.000,- of f 160,- per zitplaats. |
| <b>Zierikzee</b>                     | H. Willibrordus<br>(s.1619)                      | 1681 (s);<br>1768-69 (s);<br>1842 (v);<br>1931 (t);<br>1937 (i)      | De schuilkerk uit 1681 deed dienst tot 1768 toen twee schuren werden verbouwd tot schuurkerk. In 1842 werd de voorgevel gepleisterd en in 1931 een torentje toegevoegd. In 1937 werd het interieur aangepast, pilaren weggehaald en ramen geplaatst.  |  |
| <b>Zilk, de</b>                      | H. Hart van Jezus<br>(p.1920)                    | 1919-20 (n);<br>1928 (v)   | De neogotische pseudobasiliek van Jos. Margry werd in 1928 voltooid met een voorgevel en sobere toren.  |  |

| Gemeente               | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond                                       | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering  |
|------------------------|--|---|--|---|
| Zoetermeer en Zegwaard | H. Nicolaus (s.1682)                             | 1685 (s);<br>1817 (n);<br>1857-58 (n);<br>1915-16 (n);<br>1962 (i);<br>1991 (i) | In 1685 werd een schuurkerk met woonhuis gebouwd. In 1809 en in 1817 werd de schuurkerk opgeknapt. In 1857 werd de schuurkerk vervangen door een neogotisch kerkje met toren van W.J. van Vogelpoel. In 1914 werd deze kerk vervangen door een sobere neoromaanse kruisbasiliek met toren van Jan Stuyt. Het interieur werd in 1962 'gemoderniseerd'. In 1991 werd die ingreep ongedaan gemaakt. | In 1825 werd een provinciaal subsidie toegekend van f 2.000,-. Tussen 1857 en 1859 kreeg de parochie driemaal een subsidie van f 1.000,- tbv de vernieuwing van de kerk en toren. Met de financiering van het bouwproces was in 1916 een bedrag gemoeid van f 72.000,-. |
| Zoeterwoude-Zuidbuurt  | H. Johannes Onthoofding (s. 1627)                | 1638 (s);<br>1843-44 (n);<br>1870 (v);<br>1903-04 (n);<br>1966-66 (h)           | De kerkboerderij uit 1638 werd in 1844 vervangen door een neoclassicistische Waterstaatskerk van Th. Molkenboer, die in 1870 werd vergroot. In 1904 werd die vervangen door een driebeukige pseudo-basiliek met toren van Jos. Cuypers en Jan Stuyt. In 1964 werd de kerk door brand grotendeels verwoest en sober hersteld.   | In 1828 kreeg de statie een rijkssubsidie van f 1.000,- voor de vergroting van de kerk en in 1829 een provinciaal subsidie van f 2.000,-.   |
| Zoeterwoude            | H. Kruisverheffing (p. 1931)                     | 1931-32 (n)   | De kapel bij het Kruisherenklooster fungeerde als parochiekerk tot hij in 1967 werd gesloten.  |   |

| Gemeente                              | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond              | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen  | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|---------------------------------------|--|--|--|--|
| Zoeterwoude-Rijndijk (zie Leiderdorp) | OLV Onbevlekt Ontvangen (p. 1855)                | 1855 (n); 1894-96 (n); 1957 (i)                        | Het eenvoudige neogotische kerkje uit 1855 werd in 1896 vervangen door de indrukwekkende driebeukige neoromaanse kerk met achthoekige, hoge koepel en twee torens van J.H. Tonnaer. Het interieur werd in 1957 witgekalkt.   | In 1854 kreeg de parochie toestemming een kerk te bouwen voor f 21.227,-.  |
| Zoutelande                            | Emmaus   | 1958 (n)   | Toeristenkerkje van C.M. van Moorsel.  |  |
| Zuid - Schermer                       | H. Michael                                       | 1929 – 1931 (noodkerk); 1930-31 (n)                    | Een noodkerk was in gebruik van 1929 tot de inwijding op 18 maart 1931 van de sobere eenbeukige kerk met slanke toren van J. Hanekamp.   |  |
| Zuidermeer                            | OLV van Lourdes (p. 1930)                        | 1929 – 1934 (noodkerk); 1933-34 (n)                    | De noodkerk uit 1929 werd vervangen door een eenbeukige kerk zonder toren met 280 zitplaatsen van N. Molenaar jr die werd ingewijd op 24 september 1933.   | Met het bouwproces was een bedrag gemeoid van f 56.000,- of f 200,- per zitplaats.   |
| Zwaag                                 | H. Martinus (s. 1680?)                           | 1791 (s); 1810 (u); 1837 (k); 1857-59 (n); 1932-33 (n) | Het schuurkerkje met pastorie uit 1791 werd in 1810 en in 1837 uitgebreid. De oude kerk werd in 1858 afgebroken tbv van de bouw van een Waterstaatskerk van W. v.d. Horst. De oude kerk werd in 1933 afgebroken tbv de bouw van een sobere driebeukige kruiskerk met toren van Jos. Bekkers. | Tussen 1858 en 1860 kreeg de parochie een subsidie van f 3.000,- voor de bouw van een nieuwe kerk en pastorie. De kosten van het bouwproces werden geraamd op f 40.473,-. Het kerkbestuur was gedwongen zich te wenden tot de CKC. |

| Gemeente                         | Statie (s) of parochie (p) + jaar van oprichting | Perioden waarin bouwactiviteit plaatsvond        | Korte omschrijving van de belangrijkste bouwprocessen   | Bijzonderheden mbt de financiering   |
|----------------------------------|--|--|---|--|
| <b>Zwaagdijk Oost</b>            | H. Joseph (p. 1873)                              | 1873 - 1876 (noodkerk); 1875-76 (n); 1952-53 (n) | In 1873 werd een boerderij ingericht tot noodkerk. De neogotische kruiskerk van H.J. van Tulder werd in 1952 afgebroken vanwege bouwkundige gebreken. De opvallend brede kerk zonder toren van H.P.J. de Vries werd ingewijd op 5 mei 1954. |  |
| <b>Zwaagdijk West</b>            | H. Jacobus de Meerdere                           | 1928-29 (n)                                      | Het sobere bijkerkje van Jos. Bekkers werd ingewijd op 20 november 1929.  | Schip en toren werden om financiële redenen niet gebouwd.  |
| <b>Zwijndrecht</b>               | H. Hart van Jezus (p. 1922)                      | 1920 – 1927 (noodkerk); 1927 (n)                 | De noodkerk werd in 1927 vervangen door een sobere kerk met 400 zitplaatsen van H.P.J. de Vries.  | Met het bouwproces was een bedrag gemeisd van f 60.000,- of f 150,- per zitplaats.   |
| <b>Zwijndrecht –Kort Ambacht</b> | H. Petrus Prins der Apostelen (p. 1963)          | 1962-63 (n)                                      | De kerk van Oudejans en Alberts werd gewijd op 2 december 1963.   |  |
| <b>Zuid Zijpe (Burgerbrug)</b>   | OLV geboorte (s.1643)                            | 1643 (s); 1865 66 (n)                            | Het oude schuilkkerkje werd op 13 juni 1864 door brand verwoest. Daarna werd naar ontwerp van Th. Molkenboer een neoromaanse kerk met halfingebouwde toren gerealiseerd.  | De parochie kreeg in 1867 en 1868 subsidies van f 1.000,- van de provincie tbv de bouw van de nieuwe kerk. Het bouwproces vergde een investering van f 18.344,-. |

## DATABASE 2:

**Chronologisch overzicht op jaar van de kerkelijke bouwprocessen uitgevoerd in aartsbischopdom Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem gedurende de periode 1795 – 1965.**

### **Legenda:**

**Kolom 1:** de plaatsnaam verwijst de plaats waar het bouwproces zich afspeelde.

**Kolom 2:** de naam van de statie of parochie.

**Kolom 3/4:** het jaartal in kolom 3 verwijst naar het jaar waarin een bouwproces werd uitgevoerd en afgerond of waarin het begon. Onderhoudswerkzaamheden werden niet meegeteld.. Wanneer een bouwproces langer duurde dan een jaar, werd het jaar waarin de kerkruimte daadwerkelijk in gebruik kon worden genomen beschouwd als het einde van het bouwproces. Dat werd vermeld in kolom 4. De bouwprocessen werden ingedeeld in perioden van tien jaar, te beginnen met 1 januari 1795. De eerste periode van tien jaar loopt van 1 januari 1795 tot en met 31 december 1804. De volgende begint op 1 januari 1805 en eindigt op 31 december 1814. Enzovoort.

**Kolom 5:** een korte omschrijving van de aard van het bouwproces. Voor de betekenis van de code wordt verwezen naar 1.1.4.

**Kolom 6:** een korte omschrijving van de aard van het bouwproces.

Voor database 2 werd gebruik gemaakt van dezelfde bronnen als voor database 1.

| plaatsnaam          | parochie /statie                   | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                              |
|---------------------|------------------------------------|--------|------|----------|--|
| Alphen aan den Rijn | H. Bonifatius                      | 1795   |      | n        | Bouw van een schuurkerk                              |
| Enkhuizen           | H. Franciscus Xaverius             | 1795   |      | v        | Schuurkerk uit 1652 voorzien van torenijpe           |
| Poeldijk            | H. Bartholomeus                    | 1795   |      | v        | Schuurkerk uit 1721 voorzien van torenijpe           |
| Tholen              | OLV Hemelvaart                     | 1795   |      | n        | Woonhuis ingericht tot kerk                          |
| Amsterdam           | H. Willibrordus<br>binnen de Veste | 1795   | 1796 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuurkerk uit 1682 |
| Delft               | H. Hippolytus                      | 1796   |      | n        | Branderij verbouwd tot kerk                          |
| Véere               | H. Maria ter Sneeuw                | 1796   |      | n        | Huis ingericht tot kerk                              |
| Warmond             | H. Mathias                         | 1796   |      | n        | Remonstrantse kerk verbouwd tot katholieke kerk      |
| s-Heerenhoek        | H. Willibrordus                    | 1796   | 1797 | n        | Bouw van een schuurkerk                              |
| Hazerswoude-dorp    | H. H. Engelbewaarders              | 1797   |      | n        | Overname van voormalige doopsgezinde kerk            |
| Maassluis           | H. H. Petrus en Paulus             | 1797   | 1798 | n        | Bouw van een schuurkerk                              |
| Middelburg          | H. H. Petrus en Paulus             | 1798   |      | n        | Barbarakapel verbouwd tot kerk                       |
| Nieuwendam          | H. Augustinus                      | 1798   |      | n        | Schuurkerk vervangt kerk uit 1685                    |
| R-Houtuin           | H. Laurentius                      | 1799   |      | n        | Woonhuis ingericht tot kerk                          |
| R-Overschie         | H. Petrus Banden                   | 1799   | 1834 | n        | Noodkerk in gebruik tot 1830                         |
| Kwadendamme         | H. Bonifatius                      | 1801   |      | n        | Bouw van een schuurkerk                              |
| R'dam - Kralingen   | H. Lambertus                       | 1802   |      | n        | Schuurkerk vervangt schuurkerk uit 1650              |
| Obdam               | H. Victor                          | 1804   |      | n        | Kerkgebouw toegewezen aan katholieken                |
| Rijp, de            | H. Bonifatius                      | 1804   |      | n        | Schuurkerk vervangt schuurkerk in Graft uit 1630     |
| Vlissingen          | H. Jacobus de Meerdere             | 1804   | 1805 | n        | Twee woonhuizen verbouwd tot kerk                    |
| Wieringen           | H. Johannes de Doper               | 1804   | 1805 | n        | Schuurkerk en pastorie vervangen                     |
| Bovenkerk           | H. Urbanus                         | 1805   |      | n        | Schuurkerk vervangt twee schuurkerkjes               |
| Voorschoten         | H. Laurentius                      | 1805   |      | v        | Verbouwing van de schuurkerk uit 1645                |
| Heinkenszand        | H. Blasius                         | 1805   |      | n        | Kasteel Barbestein in gebruik genomen als kerk       |
| Wervershoof         | H. Werenfridus                     | 1805   |      | n        | Schuurkerk vervangen door schuurkerk met pastorie    |



| plaatsnaam           | parochie /statie       | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                              |
|----------------------|------------------------|--------|------|----------|--|
| Den Haag             | H. Jacobus de Meerdere | 1807   | n    |          | Middeleeuwse Hofkapel vervangt schuilerkerk uit 1679 |
| Leiden               | H. Lodewijk            | 1807   | n    |          | Overdracht van gasthuiskapel van aan de katholieken  |
| Leiden               | OLV Hemelvaart         | 1808   | v    |          | Herstel van de kerk na schade tgv de buskruitramp    |
| Leiden               | H. Lodewijk            | 1808   | 1809 | v        | Herbouw van de kapel na schade tgv de buskruitramp   |
| Voorhout             | H. Bartholomeus        | 1809   | n    |          | Overdracht van schip en toren aan katholieken        |
| Goes                 | H. Maria Magdalena     | 1809   | n    |          | Overdracht van Gasthuiskerk aan katholieken          |
| Bergen               | H. H. Petrus en Paulus | 1810   | n    |          | Schuurkerk herbouwd na brand                         |
| Rhoon                | H. Willibrordus        | 1810   | n    |          | Bouw van een schuurkerk                              |
| Roelofarendsveen     | H. Petrus banden       | 1810   | v    |          | Schuurkerk uit 1776 voorzien van torentje            |
| Tuitjenhorn          | H. Jacobus de Meerdere | 1810   | v    |          | Schuurkerk uit 1658 voorzien van torentje            |
| Zwaag                | H. Martinus            | 1810   | v    |          | Uitbreiding van de schuurkerk uit 1791               |
| Middelharnis-        | OLV Hemelvaart         | 1812   | n    |          | Woonhuis ingericht tot kerkje                        |
| Nootdorp             | H. Bartholomeus        | 1813   | v    |          | Verbouwing schuurkerkje en toevoeging toren          |
| Delft                | H. Joseph              | 1815   | v    |          | Voorgevel en toren toegevoegd aan schuurkerk         |
| Goes                 | H. Maria Magdalena     | 1815   | 1816 | n        | Gasthuiskerk vervangen door eenvoudig kerkje         |
| Heinkenszand         | H. Blasius             | 1816   | v    |          | Ingrijpende verbouwing van kasteelkerk               |
| Noorden              | H. Martinus            | 1816   | n    |          | Schuurkerk vervangt kerkboerderij uit 1656           |
| Weere, de            | H. Lambertus           | 1816   | 1817 | n        | Schuurkerk met pastorie vervangt schuilerkerk        |
| Den Helder           | H. H. Petrus en Paulus | 1817   | v    |          | Schuurkerk uit 1785 vergroot                         |
| Zoetermeer           | H. Nicolaus            | 1817   | n    |          | Schuurkerk uit 1685 vervangen door schuurkerk        |
| Gouda                | OLV Hemelvaart         | 1817   | v    |          | Katholieken nemen de Waalse kapel in gebruik         |
| Berkenrode/Heemstede | H. Bavo                | 1817   | 1818 | n        | Zaalkerkje met torentje iplv schuurkerkje uit 1694   |
| Hazerswoude-         | H. Bernardus           | 1818   | v    |          | (Schuil)kerk voorzien van een torentje               |
| Groenendijk          |                        |        |      |          |  |
| Monnikendam          | H. Nicolaus            | 1818   | v    |          | Kerk gevestigd in een groot woonhuis                 |
| Pijnacker            | H. Johannes Geboorte   | 1818   | v    |          | Schuurkerk uit 1773 voorzien van torentje            |

| plaatsnaam            | parochie /statie       | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                              |
|-----------------------|------------------------|--------|------|----------|--|
| Wlissingen            | H. Jacobus de Meerdere | 1818   |      | v        | Woonhuiskerk uitgebreid                              |
| Voorschoten           | H. Laurentius          | 1818   |      | v        | Schuurkerk uit 1645 voorzien van torentje            |
| Bodegraven            | H. Gallus              | 1819   |      | v        | Schuilkerk uit 1643 voorzien van voorgevel           |
| Stompwijk             | H. Laurentius          | 1819   |      | v        | Schuilboerderij uit 1639 voorzien van torentje       |
| Tholen                | OLV Hemelvaart         | 1819   |      | v        | Vm Waalse kerk gekocht en ingericht tot kerk         |
| Amsterdam             | H. Petrus en Paulus    | 1820   |      | v        | Vernieuwing van de gevel van schuilkerk uit 1730     |
| Ouderkerk (Bullewijk) | H. Urbanus             | 1820   |      | n        | Buitenplaats Overkerk vervangt schuurkerk            |
| Castricum             | H. Pancratius          | 1820   |      | v        | (Schiul)boerderij voorzien van dakruiter             |
| Hazerswoude-Rijndijk  | H. Michael             | 1820   |      | v        | Schuurkerk uit 1713 voorzien van gevel en torentje   |
| Voorburg              | H. Martinus            | 1820   |      | v        | Schuilkerkje verbouwd en voorzien van torentje       |
| Amsterdam             | H. Catharina           | 1817   | 1820 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuilkerk          |
| Ouderkerk a/d Amstel  | H. Urbanus             | 1820   | 1821 | n        | Schuurkerk vervangt schuilkerk                       |
| Reeuwijk-Raamburg     | H. H. Petrus en Paulus | 1821   |      | v        | Schuurkerk uit 1774 voorzien van torentje            |
| Middelburg            | H. H. Petrus en Paulus | 1821   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                                 |
| Delfshaven            | H. Antonius Abt        | 1821   |      | v        | Verbouwing van de schuurkerk uit 1782                |
| Den Haag              | H. Willibrordus        | 1821   | 1822 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuilkerk uit 1690 |
| Hoogwoud              | H. Johannes Geboorte   | 1821   | 1822 | n        | Eenbeukig kerkje met pastorie vervangt kerk uit 1782 |
| Kudelslaart           | H. Johannes Geboorte   | 1822   |      | n        | Waterstaatskerkje vervangt houten kerkloods uit 1661 |
| Schipluiden           | H. Jacobus             | 1822   |      | v        | Schuurkerk uit 1722 voorzien van torentje            |
| Schiedam              | H. Johannes de Doper   | 1822   | 1824 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuilkerk          |
| Hippolytushoef        | H. Hippolytus          | 1823   |      | n        | Waterstaatskerkje vervangt schuurkerk                |
| Kethel                | H. Jacobus             | 1823   |      | v        | Boerderijkerk uit 1648 voorzien van torentje         |
| Ipendam               | H. Sebastianus         | 1823   | 1824 | n        | Waterstaatskerkje met pastorie vervangt schuilkerkje |
| Uitgeest              | OLV Geboorte           | 1823   | 1824 | n        | Bouw van waterstaatskerk met houten toren            |
| Amsterdam             | H. Anna                | 1824   |      | n        | Herstelwerkzaamheden                                 |
| Leimuiden             | H. Johannes de Doper   | 1824   |      | v        | Schuurkerk uit 1752 uitgebreid                       |
| Spanbroek             | H. Bonifatius          | 1824   |      | n        | Houten kerk met pastorie vervangt schuurkerk         |

| plaatsnaam          | parochie / statie            | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|---------------------|------------------------------|--------|------|----------|---|
| Alphen aan den Rijn | H. Bonifatius                | 1824   | 1825 | v        | Verbouwing van de schuurkerk uit 1795                   |
| Bovenkarspel        | H. Martinus                  | 1824   | 1825 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuurkerk uit 1725            |
| Edam                | H. Nicolaas                  | 1824   | 1825 | v        | Algehele vernieuwing/vergroting van schuurkerk uit 1734 |
| Hoorn               | H. H. Cyniacus en Franciscus | 1825   | 1827 | n        | Kapel van Mariaklooster in gebruik genomen              |
| De Goorn            | OLV Rozenkrans               | 1825   | 1827 | n        | Schuurkerk vervangen door Waterstaatskerkje             |
| Langeraar           | H. Adrianus                  | 1825   |      | v        | Schuurkerk uit 1720 voorzien van hoge toren             |
| Nieuwendam          | H. Augustinus                | 1825   |      | v        | Herstel van zware waterschade                           |
| Dordrecht           | H. Bonifatius                | 1823   | 1826 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuurkerk uit 1700    |
| Hillegom            | H. Martinus                  | 1826   |      | n        | Waterstaatskerk vervangt schuurkerk uit 1787            |
| Maassluis           | H. H. Petrus en Paulus       | 1826   |      | v        | Schuurkerk uit 1798 voorzien van toren                  |
| Nootdorp            | H. Bartholomeus              | 1827   |      | v        | Herstelwerkzaamheden en vergroting                      |
| Wieringen           | H. Johannes de Doper         | 1827   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                                    |
| Stompwijk           | H. Laurentius                | 1827   |      | v        | Herstelwerkzaamheden aan schuilboerderij                |
| Amsterdam           | H. Dominicus                 | 1828   |      | v        | Vergroting van de schuurkerk uit 1624                   |
| Nieuwendam          | H. Augustinus                | 1828   |      | n        | Schuurkerk vervangen door waterstaatskerkje             |
| Rijswijk            | H. Bonifatius                | 1828   |      | v        | Schuurkerk uit 1784 voorzien van torentje               |
| R'dam - Steiger     | H. Dominicus                 | 1828   | 1836 | noodkerk | Houten noodkerk gebouwd na instorting oude kerk         |
| Oegstgeest          | H. Willibrordus              | 1828   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                                    |
| Sassenheim          | H. Pancratius                | 1828   |      | v        | Schuurkerk uit 1700 voorzien van toren                  |
| Berkel              | H. Maria geboorte            | 1828   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                                    |
| Zoeterwoude         | H. Johannes Onthoofding      | 1829   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                                    |
| Den Haag            | H. Willibrordus              | 1829   |      | v        | Nieuwbouw pastorie                                      |
| Hazerswoude-dorp    | H. H. Engelbewaarders        | 1829   | 1830 | v        | Vm doopsgez. kerk uitgebreid en voorzien van torentje   |
| Hem                 | H. Lucas                     | 1829   | 1830 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuurkerk                     |
| Medemblik           | H. Martinus                  | 1829   | 1830 | v        | Uitbreiding van schuurkerk uit 1782                     |
| Brielle             | H. H. Martelaren             | 1830   | 1831 | n        | Neoclassicistisch kerkje vervangt schuurkerk            |

| plaatsnaam        | parochie /statie                   | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                              |
|-------------------|------------------------------------|--------|------|----------|--|
|                   | van Gorcum                         |        |      |          |  |
| Leidschendam      | H. H. Petrus en Paulus             | 1830   | 1831 | v        | Schuurkerk ingrijpend verbouwd + neoclass. toren     |
| Monster           | H. Machutus                        | 1830   | 1832 | n        | Schuurkerk uit 1791 vervangen door Waterstaatskerkje |
| Scheveningen      | H. Anthonius Abt                   | 1830   |      | n        | Bovenzaal koffiehuis ingericht tot kerk              |
| Nibbixwoud        | H. Cunera                          | 1830   |      | n        | Waterstaatskerkje vervangt schuurkerk                |
| Oudorp            | H. Laurentius                      | 1830   |      | v        | Schuilkerkje uit 1737 voorzien van torentje          |
| Rhoon             | H. Willibrordus                    | 1830   |      |          | Herstel schuurkerk uit 1810                          |
| School - Catrijp  | H. Johannes Geboorte               | 1830   |      | n        | Waterstaatskerk vervangt schuurkerk                  |
| R'dam - Kralingen | H. Lambertus                       | 1830   |      | v        | Verbouwing van het schuurkerkje uit 1802             |
| Waddinxveen       | H. Victor                          | 1830   |      | v        | Herstel van het kerkgebouw                           |
| Wognum            | H. Hieronymus                      | 1830   |      | v        | Schuurkerk uit 1775 voorzien van torentje            |
| Middelhamis-      | H. Maria Hemelvaart                | 1831   |      | n        | Waterstaatskerk vervangt woonhuiskerk uit 1812       |
| Moordrecht        | H. Johannes Onthoofding            | 1830   | 1831 | v        | Herstel schuurkerk                                   |
| R'dam - Overschie | H. Petrus banden                   | 1830   | 1834 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt noodkerk            |
| Bergschenhoek     | H. Willibrordus                    | 1832   | 1833 | n        | Neoclassicistisch kerkje vervangt schuurkerk         |
| Hoogmade          | OLV Geboorte                       | 1833   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                                 |
| Scheveningen      | H. Anthonius Abt                   | 1833   | 1834 | v        | Toevoeging van neoclassicistische gevel              |
| Zevenhoven        | H. Johannes de Doper               | 1833   | 1834 | v        | Toevoeging nieuwe gevel en toren                     |
| Abcoude           | H. H. Cosmas en Damianus           | 1833   | 1856 |          | In 1853 naar aartsbisdom Utrecht                     |
| Buitenveldert     | H. Augustinus                      | 1834   |      | v        | Vergroting van kerkwoning                            |
| Amsterdam         | H. Willibrordus<br>binnen de veste | 1835   |      | v        | Afbraak lichtkoepel wegens bouwkundige gebreken      |
| Amsterdam         | H. Franciscus Xaverius             | 1835   |      | v        | Uitbreiding van schuilkerk uit 1677                  |
| Hellevoersluis    | H. Antonius van Padua              | 1835   |      | n        | Bouw van eenvoudig waterstaatskerkje                 |
| Oudeschild        | H. Martinus                        | 1835   |      | n        | Waterstaatskerkje met pastorie vervangt schuurkerk   |
| Vlaardingenv      | H. Johannes de Doper               | 1835   |      | v        | Verbouwing van de schuilkerk uit 1779                |

| plaatsnaam           | parochie / statie          | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                              |
|----------------------|----------------------------|--------|------|----------|--|
| Hem                  | H. Lucas                   | 1830   | 1835 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuurkerk                  |
| R'dam - Houttuinen   | H. Laurentius              | 1833   | 1835 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt woonhuiskerk        |
| Hoorn                | H. Cyriacus                | 1834   | 1835 | v        | Herstel kapel Mariaklooster (overgenomen in 1825)    |
| Noordwijk            | H. Jeroen                  | 1834   | 1835 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuurkerk uit 1690 |
| Veere                | H. Maria ter Sneeuw        | 1836   |      | v        | Herstel van het woonhuiskerkje                       |
| Wervershoof          | H. Werenfridus             | 1836   |      | v        | Herstel van de schuurkerk uit 1805                   |
| Zevenhoven           | H. Johannes de Doper       | 1836   |      | v        | Vernieuwing van de toren                             |
| R'dam - Steiger      | H. Dominicus               | 1832   | 1836 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt noodkerk            |
| Leiden               | H. Petrus/H. Bonifacius    | 1834   | 1836 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuilkerk uit 1677 |
| Delft                | H. Hippolytus              | 1834   | 1836 | n        | Neoclassicistisch gebouw vervangt kerk in branderij  |
| Assendelft           | H. Odolphus                | 1835   | 1836 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuilkerk uit 1751         |
| Leiden               | OLV Onbevlekt<br>Ontvangen | 1835   | 1836 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuilkerk uit 1669 |
| Aarlanderveen        | H. H Petrus en Paulus      | 1837   |      | v        | Gedeeltelijke vernieuwing van de schuurkerk uit 1778 |
| Kudelstaart          | H. Johannes Geboorte       | 1837   |      | v        | Herstel van waterschade aan waterstaatskerk          |
| Nootdorp             | H. Bartholomeus            | 1837   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                                 |
| Sloten               | H. Pancratius              | 1837   |      | v        | Vernieuwing van de pastorie                          |
| Zwaag                | H. Martinus                | 1837   |      | v        | Uitbreiding van de schuurkerk uit 1791               |
| Delft                | H. Joseph                  | 1834   | 1837 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuurkerk          |
| Amsterdam            | H. Ignatius                | 1835   | 1837 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuilkerk uit 1792 |
| Haarlemmerliede      | H. Jacobus de Meerdere     | 1836   | 1837 | n        | Zaalkerkje met toren vervangt de schuurkerk          |
| Heemstede/Berkenrode | H. Bavo                    | 1836   | 1837 | v        | Vergroting van het zaalkerkje uit 1818               |
| Heinkenszand         | H. Blasius                 | 1836   | 1837 | v        | Ingrijpende verbouwing van de kasteelkerk            |
| Bovenkerk            | H. Urbanus                 | 1838   |      | v        | Herstel kerk en pastorie                             |
| Maasland             | H. Maria Magdalena         | 1838   |      | v        | Toren gebouwd bij schuilboerderij                    |
| Zaandam              | H. Bonifacius              | 1837   | 1838 | v        | Verbouwing en uitbreiding van de kerk uit 1785       |
| Wassenaar            | H. Willibrordus            | 1837   | 1838 | v        | Schuurkerk voorzien van neoclass. gevel en toren     |

| plaatsnaam      | parochie /statie          | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|-----------------|---------------------------|--------|------|----------|---|
| Amsterdam       | H. Joseph                 | 1839   |      | n        | Kapel ingericht in het Jongensweeshuis                  |
| Texel-Eierland  |                           | 1839   |      | n        | Nieuwbouw van kerk en pastorie                          |
| Hippolytushoef  | H. Hippolytus             | 1839   |      | v        | Uitbreiding waterstaatskerkje uit 1823                  |
| Leiden          | OLV Hemelvaart            | 1838   | 1839 | n        | Neogotische kerk vervangt schuulkerk uit 1654           |
| Warmenhuizen    | H. Ursula en Gezellinnen  | 1838   | 1839 | n        | Waterstaatskerkje vervangt schuulkerk uit 1667          |
| Monnikendam     | H. Nicolaus               | 1840   |      | v        | Uitbreiding van woonhuiskerk met koorpartij             |
| Velsen-Driehuis | H. Engelmundus            | 1840   |      | v        | Herstel van boerderijkerk uit 1620                      |
| Ilpendam        | H. Sebastianus            | 1840   |      | v        | Ingrijpende verbouwing Waterstaatskerkje uit 1824       |
| Schipluiden     | H. Jacobus                | 1839   | 1840 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuulkerk uit 1681    |
| Den Helder      | H. H. Petrus en Paulus    | 1839   | 1840 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuulkerk uit 1785    |
| Beverwijk       | H. Agatha                 | 1839   | 1840 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuulkerk uit 1729            |
| Wognum          | H. Hieronymus             | 1840   | 1857 | noodkerk | Schuulkerk uit 1775 afgebroken; noodkerk ingericht      |
| Amsterdam       | H. Antonius van Padua     | 1837   | 1841 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt pakhuiskerk uit 1649   |
| Den Haag        | H. Theresia van Avila     | 1839   | 1841 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt gezantschapskapel      |
| Duivendrecht    | H. Urbanus                | 1840   | 1842 | n        | Waterstaatskerkje vervangt schuulkerk uit 1653          |
| De Cocksdorp    | H. Francisca Romana       | 1841   | 1842 | n        | Verbouwing van smederij tot kerk                        |
| Langeraar       | H. Adrianus               | 1841   | 1842 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuulkerk uit 1720            |
| Oud-Vossemeer   | H. Willibrordus           | 1841   | 1842 | n        | Waterstaatskerkje en pastorie gebouwd                   |
| Bergen          | H. H. Petrus en Paulus    | 1842   |      | v        | Vernieuwing van de schuulkerk uit 1810                  |
| Nibbixwoud      | H. Cunera                 | 1842   |      | n        | Eenbeukig kerkje met pastorie vervangt kerkje uit 1830  |
| Zierikzee       | H. Willibrordus           | 1842   |      | v        | Schuulkerk uit 1768 voorzien van nieuwe gevel           |
| Oud-Beijerland  | H. Antonius van Padua     | 1842   | 1866 | noodkerk | Noodkerk ingericht in verschillende woonhuizen tot 1866 |
| Haarlem         | H. Joseph                 | 1840   | 1843 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuulkerk uit 1670    |
| Lisse           | H. Agatha                 | 1842   | 1843 | n        | Neogotisch kerkje vervangt schuulkerk uit 1710          |
| Voorburg        | H. Martinus               | 1842   | 1843 | v        | Uitbreiding koorpartij                                  |
| Amsterdam       | H. Franciscus van Assisie | 1844   |      | v        | Nieuwe gevel aan schuulkerk uit 1730                    |
| Kwakel, de      | H. Johannes Geboorte      | 1844   |      | v        | Vernieuwing schuulkerk met koepeltorentje               |

| plaatsnaam          | parochie /statie           | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|---------------------|----------------------------|--------|------|----------|---|
| Haarlem             | H. Antonius van Padua      | 1842   | 1844 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuulkerk uit 1614    |
| Zoeterwoude         | H. Johannes Onthoofding    | 1843   | 1844 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt kerkboerderij uit 1638 |
| Den Haag            | H. H. Antonius en Lodewijk | 1843   | 1845 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt ambasadekapel          |
| Amsterdam           | H. Dominicus               | 1844   | 1845 | v        | Toevoeging classicistische gevel                        |
| Voorschoten         | H. Martinus                | 1845   |      | v        | Vergroting van de schuurkerk uit 1645                   |
| Hillegom            | H. Martinus                | 1845   |      | v        | Uitbreiding Waterstaatskerkje uit 1826                  |
| Middelburg          | H. H. Petrus en Paulus     | 1844   | 1846 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt Barbarakapel           |
| Oosterblokker       | OLV Visitatie              | 1845   | 1846 | n        | Bouw van neoclassicistisch kerkje                       |
| Katwijk aan de Rijn | H. Johannes de Doper       | 1846   |      | n        | Bouw van eenbeukig neoclassicistisch kerkje             |
| Oud-Ade             | H. Bavo                    | 1846   |      | n        | Schuurkerk vervangt schuurkerk uit 1630                 |
| R'dam - Steiger     | H. Dominicus               | 1846   |      | v        | Toevoeging galerijen in de kerk                         |
| Warmond             | H. Mathias                 | 1846   |      | v        | Toevoeging torentje aan vm. Remonstrantse kerk          |
| Wijk aan Zee        | H. Odulphus                | 1846   | 1890 | noodkerk | Noodkerk gevestigd in vm. parochiekerk van Beverwijk    |
| Edam                | H. Nicolaas                | 1846   | 1847 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt oude kerk uit 1734     |
| Ooltgensplaat       | H. Maria Hemelvaart        | 1846   | 1847 | n        | Bouw van eenvoudig waterstaatskerkje                    |
| Beemster West       | H. Johannes de Doper       | 1847   |      | v        | Toevoeging van torentje aan schuurkerk uit 1752         |
| Heemskerk           | H. Laurentius              | 1847   |      | v        | Schuurkerk voorzien van oostpartij en toren             |
| Hem                 | H. Lucas                   | 1847   |      | v        | Verbouwing uit 1835 afgerond met toren                  |
| Amsterdam           | H. Joseph                  | 1848   |      | n        | Verbouwing in neogotische stijl van schuulkerk uit 1710 |
| Amsterdam           | H. Augustinus              | 1848   |      | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schuulkerk uit 1698    |
| Schoorl             | H. Johannes Geboorte       | 1848   |      | v        | Herstel van de waterstaatskerk uit 1830                 |
| Volendam            | H. Vincentius a Paulo      | 1848   |      | n        | Woonhuis aangekocht en ingericht als bijkerk            |
| Lutjebroek          | H. Nicolaus                | 1848   | 1849 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuurkerk/pastorie uit 1742   |
| R'dam - Wijnhaven   | OLV Onbevlekt Ontvangen    | 1849   |      | noodkerk | Woonhuis aangekocht en ingericht als noodkerk           |
| Poeldijk            | H. Bartholomeus            | 1849   | 1850 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1721           |
| Spierdijk           | H. Georgius                | 1849   | 1850 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuurkerk                     |

| plaatsnaam           | parochie /statie                 | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                  |
|----------------------|----------------------------------|--------|------|----------|--|
| Amsterdam            | H. Thomas van Aquino             | 1850   |      | v        | Voorgevel toegevoegd aan schoolkerk uit 1644             |
| Hazerswoude-Rijndijk | H. Michael                       | 1850   |      | v        | Herstel van schade tgv blikseminslag                     |
| Kwadendamme          | H. Bonifacius                    | 1850   |      | v        | Uitbreiding van schoolkerk uit 1801                      |
| Amsterdam            | Onbevlekt Hart van Maria         | 1850   | 1851 | noodkerk | Houten noodkerk ingericht als algemene hulpkerk          |
| Westwoud             | H. Martinus                      | 1849   | 1851 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schoolkerk uit 1773     |
| Spanbroek            | H. Bonifacius                    | 1851   | 1852 | v        | Uitbreiding van houten kerk uit 1824                     |
| Wateringen           | H. Johannes de Doper             | 1851   |      | v        | Uitbreiding en torenbouw aan schoolkerk uit 1805         |
| Zandvoort            | H. Agatha                        | 1851   |      | noodkerk | Inrichting van houten noodkerk                           |
| R'dam - Wijnhaven    | OLV Onbevlekt Ontvangen          | 1851   | 1852 | n        | Waterstaatskerk vervangt noodkerk in woonhuis            |
| Noordwijkerhout      | H. H. Victor en Petrus en Paulus | 1851   | 1852 | n        | Neogotische kerk vervangt schoolkerk uit 1720            |
| Bleiswijk            | OLV Presentatie                  | 1852   |      | noodkerk | Turfschuur ingericht als noodkerk                        |
| Medemblik            | H. Martinus                      | 1852   |      | v        | Uitbreiding van schoolkerk uit 1830                      |
| Nieuwkoop            | OLV Hemelvaart                   | 1852   |      | n        | Neogotisch kerkje vervangt schoolkerk uit 1637           |
| Schagen              | H. Christoforus                  | 1852   | 1853 | v        | Uitbreiding van schoolkerkje en toevoeging torenije      |
| Westerblokker        | H. Michael                       | 1852   | 1853 | n        | Waterstaatskerk met toren vervangt schoolkerkje uit 1615 |
| Gouda                | H. Joseph                        | 1853   |      | v        | Uitbreiding van schoolkerkje uit 1769                    |
| Schiedam             | OLV Visitatie                    | 1853   | 1859 | noodkerk | Noodkerk ingericht in nieuwe parochie                    |
| Veld, 't             | H. Martinus                      | 1853   | 1854 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt schoolkerk              |
| Leimuiden            | H. Johannes de Doper             | 1851   | 1854 | n        | Neogotische kerk vervangt schoolkerk uit 1752            |
| Amsterdam            | Onbevlekt Hart van Maria         | 1852   | 1854 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt noodkerk uit 1851     |
| Krommenie            | H. Petrus                        | 1853   | 1854 | n        | Waterstaatskerk met toren vervangt schoolkerk            |
| Rijswijk             | H. Bonifacius                    | 1853   | 1854 | v        | Verbouw van schoolkerk uit 1784                          |
| Zandvoort            | H. Agatha                        | 1853   | 1854 | n        | Neogotische kerkje vervangt houten noodkerk              |
| Weere, de            | H. Lambertus                     | 1854   |      | v        | Pastorie verbouwd tot priesterkoor                       |



| plaatsnaam                  | parochie / statie                  | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                             |
|-----------------------------|------------------------------------|--------|------|----------|---|
| Alphen aan den Rijn         | H. Bonifatius                      | 1853   | 1855 | v        | Vergroting van kerk uit 1824 en toevoeging pastorie |
| Bleiswijk                   | OLV Presentatie                    | 1854   | 1855 | n        | Neoclassicistische kerk vervangt noodkerk           |
| Hazerswoude-<br>Groenendijk | H. Bernardus                       | 1854   | 1855 | n        | Neogotische kerk vervangt schuilkerk                |
| Amsterdam                   | H. Catharina                       | 1854   | 1855 | v        | Toevoeging transept en koor aan kerkgebouw uit 1818 |
| Zoeterwoude-Rijndijk        | OLV Onbevlekt Ontvangen            | 1854   | 1855 | n        | Neogotisch kerkje thv nieuwe parochie               |
| Roelofarendsveen            | H. Petrus banden                   | 1853   | 1856 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1777       |
| Limmen                      | H. Cornelius                       | 1855   | 1856 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuurkerk uit 1730        |
| Overveen                    | H. Bavo                            | 1855   | 1856 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk                |
| Haarlem                     | H. Joseph                          | 1856   |      | v        | Toevoeging transept en koor                         |
| Langedijk                   | H. Johannes Geboorte               | 1856   |      | n        | Schuurkerk uit 1770 vervangen door nieuwe kerk      |
| Scheveningen                | H. Anthonius Abt                   | 1856   |      | n        | Neogotische kerk vervangt kerk in bovenzaal         |
| Amsterdam                   | H. Willibrordus<br>binnen de Veste | 1856   | 1857 | n        | Neoclass. Kerk vervangt kerk uit 1796               |
| Wognum                      | H. Hieronymus                      | 1856   | 1857 | n        | Neogotisch kerkje vervangt noodkerk                 |
| Hoogmade                    | OLV Geboorte                       | 1857   |      | v        | Toren gebouwd op schuurkerk uit 1742                |
| Lutjebroek                  | H. Nicolaus                        | 1857   |      | v        | Toren gevoegd bij waterstaatskerk uit 1849          |
| Rhoon                       | H. Willibrordus                    | 1857   |      | v        | Herstel en vergroting van de schuurkerk uit 1810    |
| Aarlanderveen               | H. H Petrus en Paulus              | 1858   |      | v        | Toren gevoegd bij schuurkerk uit 1837               |
| Castricum                   | H. Pancratius                      | 1856   | 1858 | n        | Neoromaans kerkje vervangt boerderijschuur          |
| Haarlem Schoten             | H. Bavo                            | 1856   | 1858 | n        | Neogotisch kerkje vervangt schuurkerk uit 1750      |
| Purmerend                   | H. H. Nicolaas en<br>Catharina     | 1856   | 1858 | n        | Neogotisch kerkje vervangt schuilkerk uit 1708      |
| Egmond Rinnegom             | H. Adelbertus                      | 1857   | 1858 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1784       |
| Ursen                       | H. Bavo                            | 1857   | 1858 | n        | Schuurkerk opgericht door parochianen               |
| Vlissingen                  | H. Jacobus de Meerdere             | 1857   | 1858 | n        | Neogotische kerk vervangt vm. pakhuiskerk           |
| Zoetermeer                  | H. Nicolaus                        | 1857   | 1858 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1817       |

| plaatsnaam           | parochie /statie        | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                             |
|----------------------|-------------------------|--------|------|----------|---|
| Schiedam             | OLV Visitatie           | 1857   | 1859 | n        | Neogotische kerk in nieuwe wijk Frankland           |
| Tuitjenhorn          | H. Jacobus de Meerdere  | 1857   | 1859 | n        | Neogotische kerk vervangt schuilkerkje              |
| Warmond              | H. Mathias              | 1857   | 1859 | n        | Neogotische kerk vervangt verbouwde Rem. kerk       |
| Den Helder           | H. H. Petrus en Paulus  | 1859   |      | v        | Toevoeging galerijen                                |
| Zwaag                | H. Martinus             | 1857   | 1859 | n        | Waterstaatskerk vervangt schuurkerk uit 1791        |
| Ovezande             | OLV ten Hemelopneming   | 1858   | 1859 | n        | Neogotisch kerkje gebouwd; bijkerk van Kwadendamme  |
| Volendam             | H. Vincentius a Paulo   | 1856   | 1860 | n        | Neoclass. kerk vervangt kapel 1848                  |
| Grootebroek          | H. Johannes de Doper    | 1858   | 1860 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk                |
| Hoofddorp            | H. Johannes de Doper    | 1858   | 1860 | n        | Nieuwe kerk in nieuwe parochie                      |
| Lijnden              | H. Franciscus van Sales | 1859   | 1860 | n        | Neoclass kerkje in nieuwe parochie                  |
| Rijpwetering         | OLV Geboorte            | 1858   | 1860 | n        | Neogotische kerk vervangt kerkje in Oud-Ade         |
| Vogelenzang          | OLV ten Hemelopneming   | 1858   | 1860 | n        | Neogotische kerk vervangt boerderijkerk uit 1739    |
| Monster              | H. Machutus             | 1859   | 1860 | v        | Toren, transept en koor toegevoegd                  |
| Moordrecht           | H. Johannes Onthoofding | 1859   | 1860 | n        | Oude kerk vervangen door Waterstaatskerk            |
| Alkmaar              | H. Laurentius           | 1859   | 1861 | n        | Neogotische kerk tbv nieuwe parochie                |
| Beverwijk            | H. Agatha               | 1861   |      | v        | Vervanging van het koor                             |
| Noordwijk            | H. Jeroen               | 1862   |      | v        | Toren vervangen                                     |
| Rijp, de             | H. Bonifacius           | 1861   | 1862 | n        | Nieuwe kerk vervangt schuurkerk uit 1804            |
| Den Burg             | H. Johannes de Doper    | 1862   | 1863 | n        | Neoromaanse kerk vervangt schuurkerk                |
| Limmen               | H. Cornelius            | 1862   | 1863 | v        | Gevel van kerk uit 1856 vernieuwd; toren toegevoegd |
| Amsterdam            | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1860   | 1863 | n        | Fase 1 van de bouw van de neogotische kerk          |
| R'dam - Delfshaven   | H. Anthonius Abt        | 1862   | 1863 | n        | Neoclass. kerk vervangt kerk uit 1782               |
| Limmen               | H. Cornelius            | 1863   |      | v        | Vernieuwing voorgevel; toevoeging toren             |
| t Zand - Noord Zijpe | OLV Visitatie           | 1863   |      | n        | Nieuwe kerk   |
| R'dam - Wijnhaven    | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1862   | 1864 | v        | Toevoeging transept                                 |
| Bodegraven           | H. Gallus               | 1862   | 1864 | n        | Neoclass. kerk vervangt schuilkerk uit 1643         |
| Spierdijk            | H. Georgius             | 1864   |      | v        | Kerk uit 1850 uitgebreid in neoromaanse stijl       |

| plaatsnaam             | parochie /statie        | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                            |
|------------------------|-------------------------|--------|------|----------|--|
| Zuid Zipe (Burgerbrug) | OLV Geboorte            | 1864   |      | a        | Schuilkerkje uit 1642 door brand verwoest          |
| Haarlemmerliede        | H. Jacobus de Meerdere  | 1864   |      | v        | Uitbreiding toren en travee                        |
| Den Haag               | H. Willibrordus         | 1863   | 1865 | v        | Vergroting van de kerk uit 1821                    |
| Hoogwoud               | H. Johannes Geboorte    | 1864   | 1865 | n        | Neogotische kerk vervangt kerkje uit 1822          |
| Bodegraven             | H. Gallus               | 1865   |      | a        | Schuilkerk uit 1643 afgebroken                     |
| Leiden                 | OLV Hemelvaart          | 1865   |      | v        | Vergroting priesterkoor                            |
| Nieuwveen              | H. Nicolaas             | 1865   |      | noodkerk | Lokaal ingericht als noodkerk                      |
| Nieuw-Vennep           | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1865   |      | n        | Neogotische kerk tbv nieuwe parochie               |
| Wormer                 | H. Maria Magdalena      | 1865   | 1869 | noodkerk | Houten noodkerk opgericht                          |
| Heinkenszand           | H. Blasius              | 1864   | 1866 | n        | Neogotische kerk gebouwd; oude kerk werd pastorie  |
| Berkel                 | OLV Geboorte            | 1864   | 1866 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1730      |
| Zuid Zipe (Burgerbrug) | OLV Geboorte            | 1866   |      | n        | Neoromaanse kerk vervangt schuilkerkje uit 1642    |
| Alkmaar                | H. Dominicus            | 1863   | 1866 | n        | Neogotische kerk vervangt schuilkerk uit 1759      |
| Boskoop                | H. Johannes de Doper    | 1866   | 1869 | noodkerk | Houten loods in gebruik als noodkerk               |
| Oud-Beijerland         | H. Antonius van Padua   | 1865   | 1866 | n        | Zaalkerkje vervangt woonhuiskerk                   |
| Ouderkerk a/d Amstel   | H. Urbanus              | 1865   | 1867 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1821      |
| Bergen                 | H. H. Petrus en Paulus  | 1866   | 1867 | n        | Neoromaanse kerk vervangt schuurkerk uit 1842      |
| Nieuwveen              | H. Nicolaas             | 1866   | 1867 | n        | Neogotische kerk tbv nieuwe parochie               |
| Spierdijk              | H. Georgius             | 1866   | 1867 | v        | Neoromaanse uitbreiding tbv kerk uit 1850          |
| Den Haag               | H. Joseph               | 1867   | 1886 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Heerhugowaard          | H. Dionysius            | 1867   | 1870 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Oud-Adde               | H. Bavo                 | 1867   |      | a        | Afbraak kerkje uit 1846; fundering toonde gebreken |
| Hippolytushoef         | H. Hippolytus           | 1867   |      | n        | Neoromaans kerkje vervangt schuurkerk uit 1823     |
| Voorschoten            | H. Laurentius           | 1865   | 1868 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1818      |
| Akersloot              | H. Jacobus              | 1867   | 1868 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk               |
| Heiloo                 | H. Willibrordus         | 1867   | 1868 | n        | Neoromaanse kerkje vervangt schuilkerkje uit 1657  |

| plaatsnaam              | parochie /statie        | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                              |
|-------------------------|-------------------------|--------|------|----------|--|
| Oud-Adel                | H. Bavo                 | 1867   | 1868 | n        | Neoromaanse kerk vervangt kerkje uit 1846            |
| Hansweert               | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1868   | 1871 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                         |
| Wormer                  | H. Maria Magdalena      | 1868   | 1869 | n        | Neoromaanse kerk vervangt noodkerk                   |
| Boskoop                 | H. Johannes de Doper    | 1867   | 1869 | n        | Nieuwe kerk tbv nieuwe parochie                      |
| R'dam - Bosjes          | H. Antonius van Padua   | 1867   | 1869 | n        | Fase 1 neoromaanse nieuwbouw; bijkerk Rosalia        |
| Anna Paulowna           | H. Maria Presentatie    | 1869   | 1871 | noodkerk | Noodkerkje in gebruik genomen                        |
| Vlaardingen             | H. Johannes de Doper    | 1867   | 1869 | n        | Neogotische kerk vervangt schuilkerk uit 1835        |
| R'dam - West            | H. Joseph               | 1869   | 1881 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                         |
| Heerhugowaard           | H. Dionysius            | 1868   | 1870 | n        | Neoromaanse kerk tbv nieuwe parochie                 |
| Kudelsaart              | H. Johannes Geboorte    | 1868   | 1870 | v        | Neogotische voorgevel geplaatst bij kerkje uit 1822  |
| Naaldwijk               | H. Adrianus             | 1868   | 1870 | n        | Neoromaanse kruisbasiliek vervangt schuurkerk (1790) |
| Koudekerk               | H. Michael              | 1869   | 1870 | n        | Nieuwbouw (Zwaantjeskerk)                            |
| Sassenheim              | H. Pancratius           | 1869   | 1870 | n        | Neogotische basiliek vervangt schuurkerk uit 1700    |
| Hansweert               | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1870   | 1871 | n        | Neoromaans zaalkerkje tbv nieuwe parochie            |
| Nootdorp                | H. Bartholomeus         | 1869   | 1871 | n        | Neogotische kruisbasiliek                            |
| Hazerswoude-Rijndijk    | H. Michael              | 1870   | 1871 | n        | Neoromaanse kerk vervangt schuurkerk uit 1713        |
| R'dam - Eendrachtstraat | Sacramentskapel         | 1867   | 1871 | n        | Neoromaanse nieuwbouw                                |
| Ilpendam                | H. Sebastianus          | 1870   | 1871 | n        | Neoromaanse kerk vervangt waterstaatskerk uit 1824   |
| Kwintsheul              | H. Andreas              | 1870   | 1872 | noodkerk | Hulpkerkje gebouwd tbv nieuwe parochie               |
| Zoeterwoude-Zuidbuurt   | H. Johannes Onthoofding | 1870   |      | v        | Vergroting neoclass. kerk uit 1844                   |
| Anna Paulowna           | H. Maria Presentatie    | 1871   |      | n        | Neoromaans kerkje vervangt noodkerk                  |
| Gouda                   | H. Joseph               | 1871   |      | v        | Voorgevel en toren geplaatst bij kerk uit 1769       |
| Spanbroek               | H. Bonifatius           | 1871   |      | v        | Uitbreiding van de houten kerk uit 1824              |
| Limmen                  | H. Cornelius            | 1872   |      | v        | Verbouwing koorsluiting                              |
| Bovenkarspel            | H. Martinus             | 1870   | 1872 | n        | Neoromaanse kerk vervangt waterstaatskerk uit 1825   |
| Hillegom                | H. Martinus             | 1871   | 1872 | n        | Neogotische kerk vervangt waterstaatskerkje uit 1826 |
| Lier, de                | H. Leonardus van Veghel | 1871   | 1872 | n        | Neoromaans kerkje als bijkerk van Naaldwijk          |

| plaatsnaam       | parochie /statie                   | van/in | tot  | bouwcode | kurte omschrijving aard                                |
|------------------|------------------------------------|--------|------|----------|--|
| Oud-Vossemeer    | H. Willibrordus                    | 1872   |      | v        | Vergroting van het waterstaatskerkje uit 1841          |
| Stompwijk        | H. Laurentius                      | 1871   | 1872 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerkboerderij       |
| R'dam - Bosjes   | H. Antonius van Padua              | 1872   |      | v        | Fase 2 neoromaanse nieuwbouw thv nieuwe parochie       |
| Amsterdam        | H. Hart van Jezus                  | 1871   | 1873 | n        | Fase 1 neogotische nieuwbouw: koor                     |
| Amsterdam        | H. Willibrordus<br>buiten de Veste | 1871   | 1873 | v        | Fase 1 neogotische nieuwbouw: koor en pastorie         |
| Warmenhuizen     | H. Ursula en Gezellinnen           | 1871   | 1873 | n        | Neoromaanse basiliek vervangt waterstaatskerk          |
| s-Heerenhoek     | H. Willibrordus                    | 1872   | 1873 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1796 |
| Meije en Zegveld | OLV Geboorte                       | 1872   | 1875 | noodkerk | Nwe parochie gebruikt de vm schuilkerk van Nieuwkoop   |
| Schoorl          | H. Johannes Geboorte               | 1871   | 1873 | n        | Nieuwbouw vervangt waterstaatskerk uit 1830            |
| Edam             | H. Nicolaas                        | 1873   |      | v        | Voorgevel en torentje gewijzigd                        |
| Zwaagdijk - Oost | H. Joseph                          | 1873   | 1876 | noodkerk | Boerderij ingericht tot noodkerk                       |
| Heenweg          | H. Lambertus                       | 1873   |      | n        | Bijkerkje van Naaldwijk gebouwd                        |
| Bovenkerk        | H. Urbanus                         | 1873   | 1875 | v        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1805; fase I  |
| Kwakel, de       | H. Johannes Geboorte               | 1873   | 1875 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1844 |
| Meije en Zegveld | OLV Geboorte                       | 1872   | 1875 | n        | Neogotisch kerkje thv nieuwe parochie                  |
| Hoogmade         | OLV Geboorte                       | 1874   | 1875 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1742 |
| Wervershoof      | H. Werenfridus                     | 1874   | 1875 | n        | Neoromaanse kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1805 |
| De Goom          | OLV Rozenkrans                     | 1875   |      | v        | Neogotische gevel thv waterstaatskerkje uit 1826       |
| Den Helder       | OLV Onbevlekt Ontvangen            | 1875   | 1876 | n        | Neoromaanse bijkerk thv Petrus en Paulus parochie      |
| Zwaagdijk - Oost | H. Joseph                          | 1875   | 1876 | n        | Neogotische nieuwbouw thv nieuwe parochie              |
| Houtrakpolder    | H. Gertrudis                       | 1876   | 1894 | noodkerk | Noodkerk ten behoeve van nieuwe parochie               |
| R'dam-Feijenoord | H. H. Martelaren<br>van Gorcum     | 1876   | 1886 | noodkerk | Noodkerk ten behoeve van nieuwe parochie               |
| De Cocksdorp     | H. Francisca Romana                | 1875   | 1877 | n        | Neoromaans zaalkerkje vervangt smederijkerk            |
| Nibbixwoud       | H. Cunera                          | 1875   | 1877 | n        | Neogotische kerk vervangt Waterstaatskerk uit 1842     |

| plaatsnaam                | parochie /statie             | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                |
|---------------------------|------------------------------|--------|------|----------|--|
| R'dam - Kralingen         | H. Lambertus                 | 1875   | 1877 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1802          |
| Lutjebroek                | H. Nicolaus                  | 1876   | 1877 | n        | Nieuwe kerk vervangt Waterstaatskerkje uit 1849        |
| Schiedam                  | OLV Visitatie                | 1876   | 1877 | h        | Herstel fundering                                      |
| Den Haag Loosduinen       | OLV Hemelvaart               | 1877   | 1881 | noodkerk | Noodkerk ten behoeve van nieuwe parochie               |
| Hoogmade                  | OLV Geboorte                 | 1877   |      | v        | Afbraak van het schuurkerkje uit 1742                  |
| Hoorn                     | H. H. Cyriacus en Franciscus | 1877   |      | v        | Verwoesting kapel Mariaklooster door brand             |
| Den Haag                  | OLV Onbevlekt Ontvangen      | 1877   | 1903 | noodkerk | Houten noodkerk werd tbv nieuwe parochie               |
| Den Haag                  | H. Jacobus de Meerdere       | 1875   | 1878 | n        | Neogotische kerk vervangt Hofkapel                     |
| Zaandam                   | H. Bonifacius                | 1878   |      | v        | Herstel van plafond                                    |
| Duivendrecht              | H. Urbanus                   | 1877   | 1879 | n        | Neoromaanse kerk vervangt Waterstaatskerk uit 1840     |
| Gouda                     | OLV Hemelvaart               | 1877   | 1879 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt Waalse Kapel        |
| Heemstede                 | H. Bavo                      | 1877   | 1879 | n        | Bouw neogotische kruisbasiliek                         |
| Beemster West             | H. Johannes de Doper         | 1878   | 1879 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1752 |
| Schiedam                  | OLV Visitatie                | 1878   | 1879 | v        | Werkzaamheden aan de fundering                         |
| Bleiswijk                 | OLV Presentatie              | 1879   |      | v        | Verlenging koor  |
| Leidschendam              | H. H. Petrus en Paulus       | 1878   | 1880 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1750          |
| Oudorp                    | H. Laurentius                | 1879   | 1880 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerkje uit 1737        |
| R'dam - Oldenbarneveltstr | H. Hart van Jezus            | 1879   | 1880 | n        | Neogotische kruisbasiliek; bijkerk Dominicusparochie   |
| Waddinxveen               | H. Victor                    | 1879   | 1880 | n        | Pseudobasiliek vervangt schuurkerkje uit 1660          |
| Leidschendam              | H. H. Petrus en Paulus       | 1880   |      | afbraak  | afbraak schuurkerk uit 1750                            |
| Linmen                    | H. Cornelius                 | 1880   |      | v        | Wijziging torenfront                                   |
| Brielle-Rugge             | Kapel der Martelaren         | 1880   | 1932 | noodkerk | Houten noodkerk  |
| Delft                     | H. Joseph                    | 1874   | 1881 | n        | Fase 2 van de neogotische nieuwbouw                    |
| Hazerswoude-dorp          | H. H. Engelbewaarders        | 1879   | 1881 | n        | Neoromaanse kerk vervangt kerkgebouw uit 1797          |
| Hoorn                     | H. H. Cyriacus en Franciscus | 1879   | 1882 | n        | Neoren. nieuwbouw vervangt kapel Mariaklooster         |
| R'dam - West              | H. Joseph                    | 1879   | 1881 | n        | Neogotische kerk tbv nieuwe parochie                   |

| plaatsnaam          | parochie /statie                  | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                             |
|---------------------|-----------------------------------|--------|------|----------|---|
| Den Haag Loosduinen | OLV Hemelvaart                    | 1880   | 1881 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt noodkerk         |
| Katwijk aan Zee     | H. Martinus                       | 1880   | 1881 | n        | Nieuwbouw thv nieuwe parochie                       |
| Schiedam            | OLV van de Allerh.<br>Rozenkrans  | 1880   | 1881 | n        | Neogotische kruisbasiliek; gebouwd als bijkerk      |
| Wognum              | H. Hieronymus                     | 1881   |      | v        | Vergroting van de kerk                              |
| Scheveningen        | H. Anthonius Abt                  | 1881   | 1882 | v        | Uitbreiding koor                                    |
| Amsterdam           | H. Bonifacius                     | 1882   | 1886 | noodkerk | Noodkerk thv nieuwe parochie                        |
| Castricum           | H. Pancratius                     | 1882   |      | v        | Verbouwing neoromaans kerkje uit 1858               |
| Diemerbrug          | H. Petrus Banden                  | 1882   |      | v        | Pastorie gebouwd naast schuurkerk uit 1787          |
| Langedijk           | H. Johannes Geboorte              | 1882   |      | v        | Kerkje uit 1856 uitgebreid met transept en koor     |
| Haarlemmerliede     | H. Jacobus de Meerdere            | 1883   |      | v        | Toevoeging neoromaans koor                          |
| Schagen             | H. Christoforus                   | 1881   | 1883 | n        | Kruisbasiliek vervangt schuurkerk                   |
| Amsterdam           | H. Franciscus Xaverius            | 1881   | 1883 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1835       |
| Noorden             | H. Martinus                       | 1882   | 1883 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk uit 1816       |
| Volendam            | H. Vincentius a Paulo             | 1882   | 1883 | v        | Toevoeging neoromaans transept en koor              |
| Voorhout            | H. Bartholomeus                   | 1882   | 1883 | n        | Neogotische nieuwbouw vervangt schip en toren       |
| Uitgeest            | OLV Geboorte                      | 1882   | 1884 | n        | Neogotische kerk vervangt Waterstaatskerk uit 1824  |
| R'dam - Crooswijk   | Allerheiligste Verlosser          | 1882   | 1884 | n        | Kruisbasiliek in klooster van Paters Redemptoristen |
| Dordrecht-Krispijn  | OLV Onbevlekt Ontvangen           | 1884   | 1952 | noodkerk | Basilicale noodkerk bleef in gebruik tot 1952       |
| Amsterdam           | H.H. Nicolaas en Barbara          | 1883   | 1885 | n        | Basiliek vervangt schuurkerkje uit 1785             |
| Haarlem             | OLV Rozenkrans en<br>H. Dominicus | 1883   | 1885 | n        | Neogotische kerk vervangt kerk in bierbrouwerij     |
| Amsterdam           | H. Dominicus                      | 1884   | 1886 | n        | Neogotische kerk vervangt schuurkerk                |
| Delft               | H. Hippolytus                     | 1884   | 1886 | n        | Neogotische kerk vervangt neoclassicistische kerk   |
| R'dam - Feijenoord  | H. H. Martelaren<br>van Gorcum    | 1884   | 1886 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt noodkerk         |

| plaatsnaam            | parochie /statie            | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|-----------------------|-----------------------------|--------|------|----------|---|
| IJmuiden              | H. Gregorius                | 1884   | 1885 | n        | Neogotische kerk tbv nieuwe parochie                    |
| Alphen aan den Rijn   | H. Bonifatius               | 1885   | 1886 | n        | Pastorie verbouwd; toren afgebroken                     |
| Amsterdam             | H. Bonifatius               | 1885   | 1886 | n        | Neogotische kruisbasiliek tbv nieuwe parochie           |
| Alphen aan den Rijn   | H. Bonifatius               | 1886   |      | v        | Pastorie verbouwd tot pension                           |
| Vogelenzang           | OLV ten Hemelopneming       | 1886   |      | v        | Nieuwe pastorie vervangt pastorie in oude kerk          |
| Amsterdam - S'dammerb | H. Maria Magdalena          | 1887   | 1890 | noodkerk | Noodkerk geplaatst tbv nieuwe parochie                  |
| Amsterdam             | H. Nicolaus binnen de Veste | 1884   | 1887 | n        | Neobraakke kruisbasiliek vervangt zolderkerk            |
| Zaandam - 't Kalf     | H. Maria Magdalena          | 1885   | 1887 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1730  |
| Maasland              | H. Maria Magdalena          | 1886   | 1887 | n        | Neogotische kerk vervangt boerderijkerk                 |
| Nieuwveen             | H. Nicolaas                 | 1886   | 1887 | v        | Toren met hoge spits vervangt houten toren              |
| Den Haag              | H. Joseph                   | 1886   | 1888 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt noodkerk             |
| Kwakel, de            | H. Johannes Geboorte        | 1888   |      | v        | Uitbreiding koor  |
| Assendelft            | H. Odolphus                 | 1887   | 1888 | n        | Neoromaanse kerk vervangt waterstaatskerk               |
| Bovenkerk             | H. Urbanus                  | 1887   | 1888 | n        | Fase 2 van neogotische nieuwbouw                        |
| Leiden                | OLV Hemelvaart              | 1887   | 1888 | v        | Uitbreiding zijbeuken                                   |
| Amsterdam - West      | OLV Onbevlekt Ontvangen     | 1887   | 1889 | n        | Fase 2 van de bouw van de neogotische kerk              |
| Nieuwendam            | H. Augustinus               | 1888   | 1889 | n        | Neogotische kerk vervangt Waterstaatskerk uit 1828      |
| Bovenkerk             | H. Urbanus                  | 1889   |      | v        | Vervanging van de torenspits, afgewaaid in 1881         |
| Kethel                | H. Jacobus                  | 1888   | 1890 | n        | Neoromaanse kerk vervangt boerderijkerk                 |
| Amsterdam - S'dammerb | H. Maria Magdalena          | 1889   | 1890 | n        | Neogotische kruisbasiliek tbv nieuwe parochie           |
| Haarlem Schoten       | H. Bavo                     | 1890   |      | v        | Toevoeging travee en toren aan kerk uit 1857            |
| Reeuwijk-Raamburg     | H. H. Petrus en Paulus      | 1890   |      | afbraak  | Afbraak oude schuurkerk                                 |
| Reeuwijk-Dorp         | H. H. Petrus en Paulus      | 1889   | 1890 | n        | Neogotische kruisbasiliek                               |
| Wijk aan Zee          | H. Odolphus                 | 1889   | 1890 | n        | Neogotische kerk vervangt tijdelijke kerk               |
| R-Hammerstraat        | H. Hildegardis              | 1890   | 1905 | noodkerk | Noodkerk geplaatst tbv nieuwe parochie                  |
| Nes en Zwaluwenbuurt  | H. Urbanus                  | 1889   | 1891 | n        | Schuurkerk vervangen door Neogotische kruisbasiliek     |
| Heemskerk             | H. Laurentius               | 1889   | 1891 | n        | Neorenaïsche kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1847 |



| plaatsnaam           | parochie /statie        | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                |
|----------------------|-------------------------|--------|------|----------|--|
| Amsterdam            | H. Dominicus            | 1891   | n    |          | Fase 2 nieuwbouw: koor en pastorie                     |
| Hellevoersluis       | H. Antonius van Padua   | 1890   | 1891 | n        | Neogotische kerk vervangt waterstaatskerk uit 1835     |
| Obdam                | H. Victor               | 1890   | 1892 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerk uit 1804       |
| Amsterdam            | H. Willibrordus         | 1892   | n    | n        | Fase 2 nieuwbouw: fundering                            |
| Den Haag - Elandstr  | buiten de Veste         |        |      |          |  |
| R'dam - Westzeedijk  | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1890   | 1892 | n        | Neogotische kruisbasiliek thv nieuwe parochie          |
| Alphen aan den Rijn  | H. Ignatius             | 1890   | 1892 | n        | Neogotische kruisbasiliek gebouwd als bijkerk OLV par. |
| Pijnacker            | H. Bonifatius           | 1892   | a    |          | Abraak toren   |
| R'dam - Hammerstraat | H. Johannes Geboorte    | 1890   | 1892 | n        | Neoromaanse kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1773 |
| Leiden               | H. Hildegardis          | 1891   | 1892 | n        | Fase 1 nieuwbouw: transept en koor                     |
| Roelofarendsveen     | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1892   | v    |          | Houten toren vervangen door ander ontwerp              |
| Wormerveer           | H. Petrus banden        | 1892   | v    |          | Toren vervangen  |
| Kwintsheul           | OLV Geboorte            | 1892   | v    |          | Toren toegevoegd aan kerk uit 1794.                    |
| Voorburg             | H. Andreas              | 1892   | 1893 | n        | Neogotische pseudobasiliek vervangt kerkje uit 1872    |
| Amsterdam            | H. Martinus             | 1891   | 1893 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerk uit 1774       |
| Beverwijk            | H. Franciscus Xaverius  | 1893   | v    |          | Polychromering van het interieur                       |
| Oude Wetering        | H. Agatha               | 1893   | v    |          | Uitbreiding schip; toevoeging toren                    |
| Aarlanderveen        | H. Jacobus de Meerdere  | 1893   | 1966 | noodkerk | Neogotisch noodkerkje met houten toren                 |
| Den Haag             | H. H Petrus en Paulus   | 1893   | 1894 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerk uit 1778       |
| Halfweg              | Heilig Hart van Jezus   | 1892   | 1894 | n        | Kruisbasiliek thv nieuwe parochie                      |
| Houtrakpolder        | OLV Geboorte            | 1893   | 1894 | n        | Neogotisch kerkje thv nieuwe parochie                  |
| Rhoon                | H. Gertrudis            | 1893   | 1894 | n        | Neogotisch kerkje vervangt houten noodkerk uit 1876    |
| Velsen-Driehuis      | H. Willibrordus         | 1893   | 1894 | n        | Neogotisch kerkje vervangt schuurkerk uit 1810         |
| Bennebroek           | H. Engelmundus          | 1893   | 1894 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt boerderijkerk       |
| Oudeschild           | H. Jozef                | 1894   | n    |          | Hulpkerk gebouwd thv nieuwe parochie                   |
|                      | H. Martinus             | 1894   | v    |          | Uitbreiding koor                                       |

| plaatsnaam                   | parochie /statie                    | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|------------------------------|-------------------------------------|--------|------|----------|---|
| Noordwijk                    | H. Jeroen                           | 1894   | 1895 | v        | Neogotisch transept met dakruiter vervangt koor         |
| Yerseke                      | H. Anna                             | 1894   | 1895 | n        | Neoromaanse kruiskerk tbv nieuwe parochie               |
| Hem                          | H. Lucas                            | 1893   | 1895 | v        | Neogotisch transept met koor vervangt pastorie          |
| Zoeterwoude-Rijndijk         | OLV Onbevlekt Ontvangen             | 1894   | 1895 | n        | Neoromaanse kerk vervangt neogotisch kerkje uit 1855    |
| Leiden                       | OLV Onbevlekt Ontvangen             | 1896   | 1897 | v        | Toevoeging neoromaanse koorpartij                       |
| Oude Tonge                   | OLV Hemelvaart                      | 1896   | 1897 | n        | Neogotische pseudobasiliek vervangt schuilkerk uit 1759 |
| Rijswijk                     | H. Bonifatius                       | 1896   | 1897 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt schuurkerk           |
| Haarlem                      | H. Bavo (kathedrale basiliek)       | 1895   | 1898 | v        | Fase 1 nieuwbouw: koor en pastorie                      |
| Domburg                      | Sint Willibrordkapel                | 1898   |      | n        | Houten kapel gebouwd                                    |
| Krommenie                    | H. Petrus                           | 1898   |      | v        | Transept toegevoegd ter vergroting van het koor         |
| Monnikendam                  | H. Nicolaus                         | 1897   | 1898 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt bestaande kerk       |
| Leiden                       | H. Petrus                           | 1898   |      | v        | Verbouwing van het koor                                 |
| Nieuwerkerk<br>aan de IJssel | H. Joseph                           | 1899   |      | n        | Sober neogotisch kerkje als bijkerk van Moordrecht      |
| Amsterdam                    | H. Joseph                           | 1899   |      | v        | Ingang gemaakt aan de Kalverstraat                      |
| Roelofarendsveen             | H. Petrus banden                    | 1899   |      | v        | Polychromering interieur uit 1856                       |
| Amsterdam                    | H. Willibrordus<br>buiten de Veste  | 1897   | 1899 | n        | Fase 3 nieuwbouw: transept, traptorens, schip           |
| Noordwijkerhout              | H. H. Victor en<br>Petrus en Paulus | 1898   | 1899 | v        | Toevoeging neogotisch transept ter vergroting van koor  |
| R'dam - Provenierswijk       | OLV Rozenkrans                      | 1898   | 1899 | n        | Neogotische basilicale kerk; bijkerk parochie H. Hart   |
| Den Haag                     | H. Agnes                            | 1899   | 1903 | noodkerk | Noodkerk ingericht                                      |
| Zaandam                      | H. Bonifacius                       | 1898   | 1900 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerk uit 1838        |
| Tholen                       | OLV Hemelvaart                      | 1900   |      | n        | Neogotisch kerkje vervangt vm. Waalse kerk              |
| Bennebroek                   | H. Jozef                            | 1900   |      | n        | Neogotische kruiskerk vervangt hulpkerk uit 1894        |
| Amsterdam                    | H. Anna                             | 1899   | 1900 | n        | Neogotische kruiskerk tbv nieuwe parochie               |
| Hoek van Holland             | H. Egbertus                         | 1900   | 1905 | noodkerk | Houten noodkerk ingericht tbv nieuwe parochie           |

| plaatsnaam         | parochie /statie              | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                    |
|--------------------|-------------------------------|--------|------|----------|--|
| Melissant          | Kapel van de H. Jozef         | 1900   |      | n        | Kapel achter boerderij ingericht; bijkerk van Middelharnis |
| Amsterdam          | H. Vincentius a Paulo         | 1900   | 1901 | n        | Neogotische basilicale kerk tbv nieuwe parochie            |
| Oegstgeest         | H. Willibrordus               | 1900   | 1901 | n        | Nieuwbouw in neostijl vervangt kerk uit 1772               |
| Sloten             | H. Pancratius                 | 1900   | 1901 | n        | Neoromaanse kerk vervangt schuurkerk uit 1789              |
| Hazerswoude-dorp   | H. H. Engelbewaarders         | 1901   |      | v+F666   | Polychromering interieur                                   |
| Wateringen         | H. Johannes de Doper          | 1900   | 1901 | n        | Neogotische pseudobasiliek vervangt kerk uit 1805          |
| Den Haag           | OLV Goede Raad                | 1899   | 1902 | n        | Neogotische kruisbasiliek tbv nieuwe parochie              |
| Haarlem            | Allerheiligst Hart van Jezus  | 1901   | 1902 | n        | Neogotische kruisbasiliek; bijkerk                         |
| Kwadendamme        | H. Bonifacius                 | 1901   | 1902 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1801     |
| Langerhaar         | H. Adrianus                   | 1901   | 1902 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerk uit 1842           |
| Limmen             | H. Cornelius                  | 1901   | 1902 | n        | Neoromaanse kruisbasiliek vervangt kerk uit 1856           |
| Gouda              | OLV Hemelvaart                | 1902   |      | v        | Afbouw neogotische toren                                   |
| Lisse              | H. Agatha                     | 1901   | 1903 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerkje uit 1843         |
| Medemblik          | H. Martinus                   | 1901   | 1903 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt schuurkerk uit 1782     |
| R'dam - Wijnhaven  | OLV Onbevlekt Ontvangen       | 1901   | 1902 | v        | Verbouwing in neoromaanse stijl                            |
| Amsterdam          | H. H. Martelaren van Gorcum   | 1902   | 1929 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                               |
| Buitenvelde+B750rt | H. Augustinus                 | 1902   | 1903 | v        | Toevoeging pastorie en torentje met portaal                |
| Haarlem            | H. Bavo (kathedrale basiliek) | 1902   | 1906 | n        | Fase 2 nieuwbouw: transept, koepel, schip, aanzet torens   |
| R-Feijenoord       | H. Franciscus van Assisi      | 1902   | 1913 | noodkerk | Noodkerk ten behoeve van nieuwe parochie                   |
| Zandvoort          | H. Agatha                     | 1902   |      | v        | Kerkgebouw vergroot  |
| Leiden             | OLV Onbevlekt Ontvangen       | 1903   |      | v        | Polychromering interieur                                   |
| Haarlem            | H. H. Elizabeth en Barbara    | 1903   | 1907 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                               |
| Den Haag           | H. Agnes                      | 1901   | 1903 | n        | Neogotische kruisbasiliek tbv nieuwe parochie              |
| Leiden             | OLV Hemelvaart                | 1903   |      | v        | Polychromering interieur                                   |
| Gouda              | H. Joseph                     | 1902   | 1904 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerk uit 1853           |
| Boskoop            | H. Johannes de Doper          | 1903   | 1904 | v        | Toevoeging neogotisch transept en koor                     |

| plaatsnaam            | parochie /statie        | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                            |
|-----------------------|-------------------------|--------|------|----------|--|
| Haarlem               | H. Johannes de Doper    | 1903   | 1904 | n        | Fase 1 van nieuwbouw tbv nieuwe parochie           |
| Rilland               | H. Joseph               | 1903   | 1904 | n        | Kerk in klooster van paters Capucijnen             |
| Zoeterwoude-Zuidbuurt | H. Johannes Onthoofding | 1903   | 1904 | n        | Pseudobasiliek vervangt kerk uit 1844              |
| Amsterdam             | OLV van de Rozenkrans   | 1904   | 1911 | noodkerk | Noodkerk geplaatst tbv nieuwe parochie             |
| Egmond aan Zee        | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1904   | 1905 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Heemskerk             | H. Laurentius           | 1904   |      | v        | Polychromering interieur                           |
| Oudeschild            | H. Martinus             | 1904   |      | v        | Nieuwe voorgevel tbv waterstaatskerk uit 1835      |
| R'dam - West          | H. Elizabeth            | 1904   | 1908 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Grootebroek           | H. Johannes de Doper    | 1904   | 1905 | v        | Toevoeging neogotisch transept en koor             |
| R'dam - Hammerstraat  | H. Hildegardis          | 1904   | 1905 | v        | Fase 2 nieuwbouw: toren en schip                   |
| Wassenaar             | H. Willibrordus         | 1904   | 1905 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt schuurkerk      |
| Amsterdam             | H. Hart van Jezus       | 1905   |      | v        | Herbouw toren, verwoest door brand in 1904         |
| Egmond aan Zee        | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1905   |      | n        | Neogotische kerk tbv nieuwe parochie               |
| Enkhuizen             | H. Franciscus Xaverius  | 1905   |      | n        | Neogotische basiliek vervangt schuurkerk           |
| Hoek van Holland      | H. Egbertus             | 1905   | 1923 | noodkerk | Verplaatsing houten noodkerk uit 1900              |
| Oostereind            | H. Martinus             | 1905   |      | n        | Neogotisch bijkerkje tbv parochie H. Joh. de Doper |
| Velsen-Noord          | H. Joseph               | 1905   | 1928 | noodkerk | Noordkerk tbv nieuwe parochie                      |
| Bovenkarspel          | H. Martinus             | 1905   | 1906 | v        | Toevoeging neogotisch transept en koor             |
| Goes                  | H. Maria Magdalena      | 1905   | 1906 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt Gasthuiskerk    |
| Langedijk             | H. Johannes Geboorte    | 1905   | 1906 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerkje uit 1856 |
| Nieuwe Niedorp        | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1905   | 1906 | n        | Kapel in Franciscaner klooster als bijkerk         |
| Weere, de             | H. Lambertus            | 1905   | 1906 | n        | Neogotische basiliek vervangt schuurkerk uit 1817  |
| Amsterdam             | H. Rita                 | 1906   | 1930 | noodkerk | Houten noodkerk tbv nieuwe parochie                |
| Den Haag              | OLV Goede Raad          | 1906   |      | v        | Polychromering interieur                           |
| Scheveningen          | H. Anthonius Abt        | 1906   |      | v        | Uitbreiding neogotische kerk uit 1856              |
| R'dam - Crooswijk     | H. Barbara              | 1906   | 1923 | noodkerk | Inrichting noodkerk tbv nieuwe parochie            |

| plaatsnaam              | parochie /statie             | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|-------------------------|------------------------------|--------|------|----------|---|
| Honselersdijk           | OLV van Goede Raad           | 1906   |      | v        | Veilinghal ingericht als noodkerk tbv nieuwe parochie   |
| Amsterdam               | H. Dominicus                 | 1902   | 1907 | v        | Polychromering interieur                                |
| Haarlem                 | H. H. Elizabeth en Barbara   | 1906   | 1907 | n        | Neogotische kruisbasiliek tbv nieuwe parochie           |
| Middelhamis-Sommelsdijk | H. Maria Hemelvaart          | 1907   |      | v        | Toevoeging pastorie                                     |
| R'dam-West              | H. Elizabeth                 | 1906   | 1908 | n        | Romaans/Byzantijnse nieuwbouw tbv nieuwe parochie       |
| Velsen-Noord            | H. Joseph                    | 1907   | 1908 | n        | Fase 1 nieuwbouw: Transept en koor                      |
| Volendam                | H. Vincentius a Paulo        | 1907   | 1908 | v        | Neogotisch toren en schip vervangt bestaande structuur  |
| Wijkeroog               | H. Joseph                    | 1907   | 1908 | n        | Nieuwbouw   |
| Alkmaar                 | H. Joseph                    | 1908   | 1909 | n        | Neogotische kruisbasiliek; bijkerk Dominicusparochie    |
| Amsterdam               | H. Joseph                    | 1909   |      | v        | Uitbreiding kerk met transept, priesterkoor en pastorie |
| Den Haag                | H. Martha                    | 1908   | 1909 | n        | Neogotische pseudobasiliek tbv nieuwe parochie          |
| Ijmuiden-Velseroord     | H. Laurentius van Brindisi   | 1908   | 1909 | n        | Openbare kapel bij ziekenhuis door paters Capucijnen    |
| Haarlem                 | H. Joseph                    | 1910   |      | v        | Neogotische polychromering aangebracht                  |
| Delft                   | H. Nicolaas en Gezellen      | 1908   | 1910 | n        | Romaans/Byzantijnse basiliek; bijkerk                   |
| Bergschenhoek           | H. Willibrordus              | 1909   | 1910 | n        | Neoromaans kerkje vervangt waterstaatskerk uit 1833     |
| Castricum               | H. Pancratius                | 1909   | 1910 | n        | Pseudobasiliek vervangt neoromaans kerkje uit 1858      |
| Diemerbrug              | H. Petrus Banden             | 1909   | 1910 | n        | Byzantijnse nieuwbouw vervangt schuurkerk uit 1787      |
| Heerhugowaard           | Allerheiligst Hart van Jezus | 1909   | 1910 | n        | Neoromaanse basiliek tbv nieuwe parochie                |
| Spanbroek               | H. Bonifatius                | 1909   | 1910 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerk uit 1824        |
| Amsterdam               | H. Franciscus van Assisie    | 1909   | 1911 | n        | Verhuizing naar Sloterdijk                              |
| Katwijk aan Zee         | H. Johannes de Doper         | 1910   | 1911 | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerkje uit 1846      |
| Vlissingen              | OLV Rozenkrans               | 1910   | 1911 | n        | Neoromaanse kruisbasiliek gebouwd als bijkerk           |
| Amsterdam               | H. Antonius van Padua        | 1911   | 1912 | n        | Neogotische kapel in Capucijnerklooster                 |
| Amsterdam               | OLV van de Rozenkrans        | 1908   | 1911 | n        | Neoromaanse kruisbasiliek vervangt noodkerk             |
| Den Haag                | H. Willibrordus              | 1911   |      | v        | Toevoeging neoromaans koor                              |
| Domburg                 | kapel van de H. Willibrordus | 1911   |      | v        | Houten kapel voorzien van nieuw priesterkoor            |

| plaatsnaam               | parochie /statie            | van/in | tot   | bouwcode | korte omschrijving aard                            |
|--------------------------|-----------------------------|--------|-------|----------|--|
| Den Burg                 | H. Johannes de Doper        | 1912   |       | v        | Toevoeging neoromaans transept en koor             |
| Den Haag                 | H. H. Engelbewaarders       | 1912   | 1915  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Den Haag                 | OLV van Lourdes             | 1912   | 1926  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Den Haag                 | OLV van Lourdes             | 1912   | 1913  | n        | Fase 1 nieuwbouw: torenvoet, kapel en pastorie     |
| Den Haag                 | H. H. Martelaren van Gorcum | 1912   | 1926  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Leiden                   | H. Petrus                   | 1912   |       | v        | Uitbreiding van de zijbeuken                       |
| Middelharnis-Sommelsdijk | H. Maria Hemelvaart         | 1912   |       | v        | Toren voorzien van spits                           |
| Poeldijk                 | H. Bartholomeus             | 1912   | 1926  | n        | Neogotische kruisbasiliek vervangt kerk uit 1850   |
| Veere                    | H. Maria ter Sneeuw         | 1912   |       | v        | Herstel en vernieuwing                             |
| Wassenaar                | H. Willibrordus             | 1912   |       | v        | Polychromering interieur                           |
| R'dam - Feijenoord       | H. Franciscus van Assisi    | 1911   | 1913  | n        | Neoromaanse kruisbasiliek tbv nieuwe parochie      |
| Sassenheim               | H. Pancratius               | 1912   | 1913  | v        | Toevoeging transept en koor                        |
| Heiloo                   | Kapel OLV ter Nood          | 1913   | 1930  | noodkerk | Noodkerk op fundament OLV kapel                    |
| Amsterdam                | H. Gerardus Majella         | 1914   | 1926  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Beverwijk                | OLV Goede Raad              | 1914   |       | n        | Fase 1 nieuwbouw:                                  |
| Den Haag                 | H. H. Engelbewaarders       | 1913   | 1915  | n        | Een van de laatste grote neogotische hallenkerken  |
| Wormerveer               | OLV Geboorte                | 1914   | 1915  | n        | Neoromaanse pseudobasiliek vervangt schuurkerk     |
| Zoetermeer               | H. Nicolaus                 | 1914   | 1915  | n        | Neoromaanse kruisbasiliek vervangt kerk uit 1857   |
| Den Haag                 | H. Liduina                  | 1915   | 1926  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Hillegom                 | H. Joseph                   | 1915   | 1925  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| R-Bergpolder             | H. Familie                  | 1915   | 1927  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| R'dam - Noordereiland    | OLV van Lourdes             | 1914   | 1916  | n        | Neoromaanse kruisbasiliek                          |
| Dordrecht                | H. Antonius van Padua       | 1916   | 1921  | noodkerk | Noodkerk gebouwd                                   |
| Noordwijkerhout          | H. Joseph                   | 1916   | heden | noodkerk | Bijnaam: grootste bollenschuur van de bollenstreek |

| plaatsnaam      | parochie /statie            | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                              |
|-----------------|-----------------------------|--------|------|----------|--|
| Ooltgensplaat   | H. Maria Hemelvaart         | 1916   |      | v        | Pastorie gebouwd naast kerk uit 1847                 |
| Den Hoorn       | H. H. Antonius en Cornelius | 1916   | 1917 | n        | Eerste fase bouw neogotische hallenkerk              |
| Amsterdam       | OLV van Altijd.Bijstand     | 1917   | 1926 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                         |
| Bloemendaal     | Allerheiligste Drieenheid   | 1917   | 1954 | noodkerk | Kegelbaan ingericht als noodkerk tbv nieuwe parochie |
| Amsterdam       | OLV Koningin van de Vrede   | 1918   | 1924 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                         |
| Haarlem         | H. Liduina                  | 1918   | 1921 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                         |
| Lijnden         | H. Franciscus van Sales     | 1918   |      | v        | Verbouwing van het interieur                         |
| R-Delfshaven    | H. Anthonius Abt            | 1918   | 1930 | noodkerk | Noodkerk vanwege financiële problemen                |
| Schiedam        | H. Hart van Jezus           | 1918   | 1927 | noodkerk | Noodkerk tbv arbeiders Gustowerf                     |
| Anna Paulowna   | H. Maria Presentatie        | 1918   | 1919 | v        | Kerkje uit 1871 uitgebreid met transept en koor      |
| Kwadendamme     | H. Bonifacius               | 1919   |      | v        | Herstelwerkzaamheden tbv spits                       |
| Amsterdam       | OLV van Lourdes             | 1919   | 1952 | noodkerk | Noodkerk nooit vervangen door definitief ontwerp     |
| Den Haag        | H. Paschalis Babylon        | 1919   | 1921 | n        | Sobere nieuwbouw                                     |
| Waarland        | H. Wulfram                  | 1919   | 1922 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                         |
| Onderdijk       | H. Gerardus Majella         | 1919   | 1930 | noodkerk | Noodkerk en verenigingsgebouw tbv nieuwe parochie    |
| R-Charlois      | H. H. Michael en Clemens    | 1919   | 1928 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                         |
| Waarland        | H. Wulfram                  | 1919   | 1922 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                         |
| Hillegom        | H. Martinus                 | 1920   |      | v        | Koor vervangen door transept en koor                 |
| Monster         | H. Machutus                 | 1920   |      | v        | Kerkgebouw voorzien van zijbeuken                    |
| R-West          | H. Elizabeth                | 1920   |      | v        | Toevoeging voorgevel en zijtorens                    |
| Beverwijk       | OLV Goede Raad              | 1920   |      | n        | Fase 2 nieuwbouw; vergroting van werk uit 1915       |
| Schermerhorn    | OLV Geboorte                | 1920   | 1964 | noodkerk | Noodkerk gebouwd achter woningen                     |
| Amsterdam       | H. Agnes                    | 1920   | 1921 | n        | Fase 1: driebeukig schip in neoromaanse trant        |
| Den Haag        | H. Familie                  | 1920   | 1921 | n        | Neoromaanse kruisbasiliek                            |
| Dordrecht       | H. Antonius van Padua       | 1920   | 1921 | n        | Fase 1 van neogotische kerkbouw uitgevoerd           |
| De Goorn        | OLV Rozenkrans              | 1920   | 1921 | v        | Neogotisch koor gebouwd bij waterstaatskerk uit 1826 |
| Haarlem Schoten | H. Liduina                  | 1920   | 1921 | n        | Fase 1 nieuwbouw: transept en koor                   |

| plaatsnaam           | parochie /statie               | van/in | tot   | bouwcode | korte omschrijving aard                          |
|----------------------|--------------------------------|--------|-------|----------|--|
| Ursen                | H. Bavo                        | 1920   | 1921  | n        | Sobere nieuwbouw vervangt kerk uit 1858          |
| R-Katendrecht        | H. Margaretha Alacoque         | 1921   |       | n        | Pakhuis verbouwd tot kloosterkerk                |
| Aerdenhout/Bentveld  | H. Antonius van Padua          | 1921   | 1922  | noodkerk | Noodkerk is nog steeds in gebruik                |
| Amsterdam            | H. Rita                        | 1921   | 1922  | n        | Fase 1 nieuwbouw:                                |
| Amsterdam - Oostzaan | Allerheiligst Sacrament        | 1922   | 1952  | noodkerk | Boerderij in gebruik als noodkerk                |
| Delft                | Allerheiligst Sacrament        | 1921   | 1940  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                     |
| Den Hoorn            | H. H. Antonius en Cornelius    | 1921   | 1922  | v        | Voorgevel en toren voltooid kerk uit 1917        |
| Haastrecht           | H. Gabriel                     | 1921   | 1922  | n        | Nieuwbouw klooster met openbare kerk en toren    |
| Waarland             | H. Wulfram                     | 1921   | 1922  | n        | Nieuwbouw vervangt noodkerk                      |
| Den Hoorn            | H. H. Antonius en Cornelius    | 1922   |       | n        | Voorgevel en toren toegevoegd                    |
| R-Vreewijk           | H. Kruisvinding                | 1922   | 1927  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                     |
| Wassenaar-Zuid       | De Goede Herder                | 1922   | 1932  | noodkerk | Boerderij in gebruik als noodkerk                |
| Egmond aan de Hoef   | H. Margaretha Alacoque         | 1922   | 1923  | n        | Driebeukige pseudobasiliek in gebruik genomen    |
| Heerhugowaard        | H. Familie                     | 1922   | 1923  | n        | Neogotisch kruiskerkje in gebruik                |
| Papendrecht          | Onbev. Ontvangenis van Maria   | 1922   | 1923  | n        | Eenvoudig kerkje gesticht als bijkerk            |
| R-Crooswijk          | H. Barbara                     | 1922   | 1923  | n        | Neobyzantijnse kerk vervangt noodkerk uit 1906   |
| Amsterdam            | H. Willibrordus                | 1923   |       | v        | Bouw middenkoepel                                |
| Den Helder           | buiten de Veste                |        |       |          |  |
| Den Hoorn-Texel      | H. H. Petrus en Paulus         | 1923   |       | v        | Verbouwing kerk uit 1840                         |
|                      | OLV van Altijddurende Bijstand | 1923   |       | n        | Sobere kerk gebouwd als bijkerk                  |
| Hoek van Holland     | H. Egbertus                    | 1923   |       | v        | Uitbreiding noodkerk uit 1900 met zijbeuken      |
| Vijfhuizen           | H. Augustinus                  | 1923   | heden | noodkerk | Noodkerk nooit vervangen door definitieve kerk   |
| R-Spangen            | H. Nicolaas                    | 1923   | 1924  | noodkerk | Voorlopige kerk in gebruik tot 1964              |
| Beverwijk            | H. Agatha                      | 1921   | 1924  | n        | Neorenaissance koepelkerk vervangt kerk uit 1861 |
| Den Haag             | H. Gerdardus Majella           | 1923   | 1924  | n        | Grote nieuwbouw tbv nieuwe parochie              |



| plaatsnaam  | parochie / statie             | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                             |
|-------------|-------------------------------|--------|------|----------|---|
| Spaarndam   | H. Adalbertus                 | 1923   | 1924 | n        | Sobere kerk gebouwd als bijkerk                     |
| Amstelveen  | H. Anna                       | 1924   | 1928 | noodkerk | Noodkerk thv nieuwe parochie                        |
| Amsterdam   | H. H. Nicolaas en Barbara     | 1924   |      | v        | Polychromie interieur uit 1885                      |
| Den Haag    | H. Martha                     | 1924   |      | v        | Voorgevel voltooid met eindtravee en zadeldaktoeren |
| Uitgeest    | OLV Geboorte                  | 1924   |      | v        | Polychromie interieur uit 1884                      |
| Den Haag    | H. H. Martelaren van Gorcum   | 1924   | 1925 | n        | Neogotische nieuwbouw vervangt noodkerk uit 1912    |
| Leiden      | H. Joseph                     | 1924   | 1925 | n        | Driebeukige kerk ook gebruikt door OLV Hemelvaart   |
| Lutjebroek  | H. Nicolaus                   | 1924   | 1925 | v        | Kerk uit 1877 vergroot                              |
| Voorburg    | OLV ten Hemelopneming         | 1924   | 1925 | n        | Nieuwbouw thv nieuwe parochie                       |
| Amsterdam   | H. Bonifatius                 | 1925   |      | v        | Toren thv neogotische kerk uit 1886                 |
| Leiden      | H. Leonardo a Portu Mauritio  | 1925   |      | n        | Nieuwe kerk gebouwd als bijkerk                     |
| Tuitjenhorn | H. Jacobus de Meerdere        | 1925   |      | v        | Uitbreiding schip uit 1859                          |
| Den Haag    | OLV van Lourdes               | 1924   | 1926 | n        | Fase 2 nieuwbouw: schip                             |
| Amsterdam   | H. Gerardus Majella           | 1925   | 1926 | n        | Neobyzantijnse koepelkerk                           |
| Amsterdam   | OLV van Altijdurende Bijstand | 1925   | 1926 | v        | Noodkerk uit 1917 ingericht als parochiehuis        |
| Amsterdam   | OLV van Altijdurende Bijstand | 1925   | 1926 | n        | Nieuwbouw thv nieuwe parochie                       |
| Amsterdam   | H. Thomas van Aquino          | 1925   | 1926 | n        | Nieuwbouw vervangt oude kerk aan het Singel         |
| Den Haag    | H. Liduina                    | 1925   | 1926 | n        | Driebeukige kerk vervangt noodkerk uit 1915         |
| Den Haag    | Allerheiligst Sacrament       | 1925   | 1926 | n        | Nieuwbouw thv nieuwe parochie                       |
| Haarlem     | H. Johannes de Doper          | 1925   | 1926 | v        | Fase 2 nieuwbouw: schip uitgebreid, absis en toren  |
| Heemstede   | OLV Hemelvaart                | 1925   | 1926 | n        | Nieuwbouw kruisvormige koepelkerk                   |
| Hillegom    | H. Martinus                   | 1925   | 1926 | n        | Kruisbasiliek vervangt neogotische kerk uit 1871    |

| plaatsnaam            | parochie /statie           | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                               |
|-----------------------|----------------------------|--------|------|----------|---|
| Hillegom              | H. Joseph                  | 1925   | 1926 | n        | Kruiskerk vervangt noodkerk uit 1915                  |
| Noordwijk             | H. Jeroen                  | 1925   | 1926 | v        | Driebeukig schip en toren tbv kerk uit 1835           |
| R-Hillegersberg       | H. Liduina                 | 1925   | 1955 | noodkerk | Voorlopige kerk in gebruik tot 1955                   |
| R-Bergpolder          | H. Familie                 | 1925   | 1927 | n        | Sobere kruiskerk vervangt noodkerk uit 1915           |
| Schiedam              | H. Hart van Jezus          | 1925   | 1927 | n        | Sobere kerk vervangt noodkerk uit 1918                |
| Grootebroek           | H. Johannes de Doper       | 1924   | 1927 | n        | Kruisbasiliek vervangt neogotische kerk uit 1860      |
| Heiloo                | H. Willibrordus            | 1926   | 1927 | n        | Basilicale kerk vervangt neoromaanse kerk uit 1868    |
| R-Vreewijk            | H. Kruisvinding            | 1926   | 1927 | n        | Sobere kerk vervangt noodkerk uit 1922                |
| Scheveningen          | H. Anthonius Abt           | 1926   | 1927 | n        | Grote kerk vervangt neogotische kerk uit 1857         |
| Beverwijk             | OLV Goede Raad             | 1927   |      | n        | Fase 3: nieuwbouw voltooiing                          |
| Wormer                | H. Maria Magdalena         | 1927   |      | v        | Toevoeging neoromaans transept, kruisingtoren, koor   |
| Zwijndrecht           | H. Hart van Jezus          | 1927   |      | n        | Sobere kerk vervangt noodkerk uit 1920                |
| R-West                | H. Willibrordus            | 1926   | 1928 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                          |
| Oude Zeug (Wieringen) |                            | 1927   | 1933 | noodkerk | Noodkerk voor arbeiders Zuiderzeewerken               |
| Amstelveen            | H. Anna                    | 1927   | 1928 | n        | Sobere kerk vervangt noodkerk uit 1924                |
| R'dam -Charlois       | H. H. Michael en Clemens   | 1924   | 1928 | n        | Kloostercomplex vervangt noodkerk uit 1919            |
| Den Haag              | H. Jeroen                  | 1927   | 1928 | n        | Sobere kerk tbv nieuwe parochie                       |
| Honselersdijk         | OLV van Goede Raad         | 1927   | 1928 | n        | Driebeukige kerk vervangt noodkerk in veilinghal      |
| R-West                | H. Joseph                  | 1927   | 1928 | v        | Toren en voorgevel tbv neogotische kerk uit 1879      |
| R-West                | H. Willibrordus            | 1927   | 1928 | n        | Monumentale kerk vervangt noodkerk uit 1926           |
| R-Bloemhof            | H. Theresia v/h Kind Jezus | 1927   | 1928 | n        | Sobere kerk tbv nieuwe parochie                       |
| Velsen-Noord          | H. Joseph                  | 1927   | 1928 | n        | Fase 2 nieuwbouw: schip en toren                      |
| Zandvoort             | H. Agatha                  | 1927   | 1928 | n        | Sobere kerk vervangt kerk uit 1854                    |
| Haastrecht            | H. Gabriel                 | 1928   |      | v        | Uitbreiding van het klooster dat werd gebouwd in 1922 |
| Leimuiden             | H. Johannes de Doper       | 1928   |      | v        | Verbouwing van de kerk uit 1854                       |
| Stompwijk             | H. Laurentius              | 1928   |      | v        | Klokkenverdieping in toren vernieuwd                  |
| Vogelzang             | OLV ten Hemelopneming      | 1928   |      | v        | Pinakels oude kerk weggebroken tgv bouwvalligheid     |

| plaatsnaam         | parochie / statie              | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                               |
|--------------------|--------------------------------|--------|------|----------|---|
| Yerseke            | H. Anna                        | 1928   |      | v        | Stormschade aan toren uit 1921 hersteld               |
| Zilk, de           | H. Hart van Jezus              | 1928   |      | v        | Voorgevel en toren toegevoegd aan kerk uit 1920       |
| Hoogkarspel        | H. Laurentius                  | 1928   | 1930 | noodkerk | Bollenschuur verbouwd tot noodkerk                    |
| Breezand           | H. Joannes Evangelist          | 1928   | 1931 | noodkerk | Noodkerk in bollenschuur tbv nieuwe parochie          |
| Schermer-Zuid      | H. Michael                     | 1929   | 1931 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                          |
| Lisse-Beekbrug     | H. H. Engelbewaarders          | 1929   | 1931 | noodkerk | Noodkerk in Engelenbuurt tbv nieuwe parochie          |
| Lisse              | H. Agatha                      | 1929   |      | v        | Vervanging spitsen van toren en dakruiter             |
| Haarlem Schoten    | H. Liduina                     | 1925   | 1929 | n        | Fase 2 nieuwbouw: schip en torens                     |
| Haarlem Schoten    | H. Liduina                     | 1925   | 1929 | n        | Fase 2 nieuwbouw: schip en torens                     |
| Berkel             | OLV Geboorte                   | 1926   | 1929 | v        | Ingrijpende verbouwing zijbeuken, toren en interieur  |
| Halfweg            | OLV Geboorte                   | 1927   | 1929 | n        | Driebeukige kerk vervangt gebouw uit 1894             |
| Amsterdam          | H. H. Martelaren<br>van Gorcum | 1927   | 1929 | n        | Sobere basilicale kerk vervangt noodkerk uit 1902     |
| De Koog            | H. Petrus                      | 1928   | 1929 | n        | Bijkerk   |
| Wervershoof        | H. Gerardus Majella            | 1928   | 1929 | n        | Kruiskerk vervangt noodkerk uit 1919                  |
| (Onderdijk)        |                                |        |      |          |   |
| R'dam - Heijplaat  | H. Bonifatius                  | 1928   | 1929 | n        | Eenvoudige kruiskerk met pastorie tbv nieuwe parochie |
| R'dam - Delfshaven | H. Petrus                      | 1928   | 1929 | n        | Bijkerk van Anthonius Abt tbv schippers               |
| Sassenheim         | H. Pancratius                  | 1928   | 1929 | v        | Toevoeging schip en toren                             |
| Zwaagdijk- West    | H. Jacobus de Meerdere         | 1928   | 1929 | n        | Sober bijkerkje (schip en toren niet uitgevoerd)      |
| R'dam - Delfshaven | H. Anthonius Abt               | 1928   | 1930 | n        | Monumentale kerk vervangt noodkerk uit 1918           |
| Haarlem            | H. Bavo (kathedrale basiliek)  | 1927   | 1930 | n        | Fase 3; afbouw van beide torens                       |
| Lewedorp           | H. Eligius                     | 1928   | 1930 | n        | Dorpskerk met pastorie en hoten toren                 |
| De Goorn           | OLV Rozenkrans                 | 1929   | 1930 | n        | Nieuwe kerk vervangt waterstaatskerk uit 1826         |
| Heiloo             | Kapel OLV ter Nood             | 1929   | 1930 | n        | Natuurstenen kapel vervangt noodkerk uit 1913         |
| Hoogkarspel        | H. Laurentius                  | 1929   | 1930 | n        | Sobere kerk vervangt noodkerk                         |
| Lier, de           | H. Leonardus van Veghel        | 1929   | 1930 | v        | Vergroting koor en afbraak torentje                   |

| plaatsnaam        | parochie /statie               | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|-------------------|--------------------------------|--------|------|----------|---|
| R-Hillegersberg   | H. Christus Koning             | 1929   | 1930 | n        | Monumentale kerk; onderdeel complex                     |
| Hoogmade          | OLV Geboorte                   | 1929   | 1932 | noodkerk | Noodkerk vanwege instorting oude kerk                   |
| Amsterdam - West  | H. Augustinus                  | 1929   | 1932 | noodkerk | Noodkerk in garage thv nieuwe parochie                  |
| Den Oever         | OLV Altijdd. Bijstand          | 1929   | 1932 | noodkerk | Noodkerk thv arbeiders Zuiderzeewerken                  |
| Enkhuizen         | H. Franciscus Xaverius         | 1930   |      | v        | Toevoeging neogotische toren                            |
| Ridderkerk-Bolnes | Therisiakapel                  | 1930   |      | n        | Eenvoudige kapel (bijkerk van H. Kruisvinding te R-dam) |
| Naaldwijk         | H. Adrianus                    | 1929   | 1931 | n        | Driebeukige kerk met toren vervangt kerk uit 1870       |
| Breezand          | H. Joannes Evangelist          | 1930   | 1931 | n        | Sobere natuurstenen kerk thv nieuwe parochie            |
| Buitenkaag        | H. Johannes Evangelist         | 1930   | 1931 | n        | Eenvoudig kerkje  |
| Den Haag          | H. Teresia van het Kind Jezus  | 1930   | 1931 | n        | Grote sobere driebeukige kerk thv nieuwe parochie       |
| Lisse-Beekbrug    | H. H. Engelbewaarders          | 1930   | 1931 | n        | Grote koepelkerk gerealiseerd (toren niet uitgevoerd)   |
| Zuid-Schermer     | H. Michael                     | 1930   | 1931 | n        | Sobere kerk vervangt noodkerk uit 1930                  |
| Wassenaar         | H. Joseph                      | 1930   | 1962 | noodkerk | In steen uitgevoerde noodkerk                           |
| Koog Zaandijk     | H. H. Martelaren<br>van Gorcum | 1931   | 1932 | noodkerk | Noodkerk ingericht in gebouw Irene                      |
| Aalsmeer          | OLV van de Berg Carmel         | 1931   |      | n        | Kerk vervangt kapel in klooster                         |
| Amsterdam         | H. H. Petrus en Paulus         | 1931   |      | v        | Wijziging ingang van de kerk                            |
| Heerhugowaard     | H. Familie                     | 1931   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                                    |
| Zierikzee         | H. Willibrordus                | 1931   |      | v        | Toevoeging torentje                                     |
| Amsterdam         | H. Agnes                       | 1931   | 1932 | n        | Afronding fase 2: transept, koor en toren voltooid      |
| Amsterdam         | H. Augustinus                  | 1931   | 1932 | n        | Monumentale kerk met slanke toren                       |
| Brielle-Rugge     | Kapel der Martelaren           | 1931   | 1932 | n        | Kerk zonder toren vervangt noodkerk uit 1880            |
| Gouda             | Allerheiligst Sacrament        | 1931   | 1932 | n        | Sobere kerk thv nieuwe parochie                         |
| Hoogmade          | OLV Geboorte                   | 1931   | 1932 | n        | Sobere kerk vervangt ingestorte kerk uit 1875           |
| Koog Zaandijk     | H. H. Martelaren<br>van Gorcum | 1931   | 1932 | n        | Definitieve kerk vervangt noodkerk uit 1931             |

| plaatsnaam            | parochie /statie                  | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|-----------------------|-----------------------------------|--------|------|----------|---|
| Santpoort             | OLV van Altijdd Bijstand          | 1931   | 1932 | n        | Driebeukige kruiskerk bekroond met spits                |
| Slootdorp             | H. Geest                          | 1931   | 1932 | n        | Sober kerkje zonder toren tbv nieuwe parochie           |
| Wassenaar-Zuid        | De Goede Herder                   | 1931   | 1932 | n        | Neoromaanse kerk vervangt noodkerk uit 1922             |
| Zoeterwoude           | H. Kruisverheffing                | 1931   | 1932 | n        | Kapel bij klooster van de Kruisheren wordt parochiekerk |
| Nieuw-Vennep          | OLV Onbevlekt Ontvangen           | 1932   |      | v        | Wegens verzakking spits vervangen                       |
| Leiden                | H. Petrus                         | 1933   |      | afbraak  | Door brand verwoeste kerk afgebroken                    |
| Domburg               | Kapel van de H. Willibrordus      | 1932   | 1933 | n        | Nieuwbouw vervangt houten kapel uit 1898                |
| Middenmeer            | Maria Sterre der Zee              | 1932   | 1933 | n        | Wit kerkje tbv nieuwe parochie                          |
| Leiden                | Maria Middelaars<br>aller Genaden | 1933   | 1949 | noodkerk | Noodkerk aan de Haagse Schouw                           |
| Amsterdam             | H. Stefanus                       | 1932   | 1933 | n        | Sobere kerk tbv nieuwe parochie                         |
| Zwaag                 | H. Martinus                       | 1932   | 1933 | n        | Driebeukige kruiskerk vervangt kerk uit 1858            |
| Delft                 | OLV Onbevlekt Ontvangen           | 1933   | 1934 | n        | Sober kruiskerkje gebouwd als bijkerk                   |
| Zuidermeer            | OLV van Lourdes                   | 1933   | 1934 | n        | Eenbeukige nieuwbouw vervangt noodkerk uit 1929         |
| Hoorn                 | H. H. Cyriacus en Franciscus      | 1934   |      | v        | Stut geplaatst tbv koepel                               |
| Leiden                | OLV Hemelvaart                    | 1934   |      | v        | Gesloten en verbouwd tot zwembad in 1937                |
| R'dam - IJsselmonde   | H. Kruisverheffing                | 1934   | 1966 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Nieuwkoop             | OLV Hemelvaart                    | 1934   | 1935 | n        | Driebeukige kerk vervangt eenbeukig neogotisch kerkje   |
| Buitenveldert         | H. Augustinus                     | 1934   | 1935 | n        | Grote kerk vervangt kerkwoning uit 1835                 |
| Kethel                | H. Jacobus                        | 1934   | 1935 | v        | Herstelwerkzaamheden                                    |
| Naaldwijk             | H. Adrianus                       | 1935   |      | afbraak  | Neoromaanse basiliek afgebroken en vervangen            |
| R'dam - Leeuwenstraat | H. Rosalia                        | 1935   |      | v        | Verbouwing voorgevel                                    |
| Amsterdam             | H. Familie                        | 1936   | 1952 | noodkerk | Schoolgebouw in gebruik als noodkerk                    |
| Leiden                | H. Petrus                         | 1934   | 1936 | n        | Nieuwe kerk ter vervanging van door brand verwoeste     |
| Haarlem Schoten       | H. Bavo                           | 1935   | 1936 | n        | Neoromaanse basiliek vervangt kerk uit 1857             |
| Ooltgensplaat         | H. Maria Hemelvaart               | 1936   |      | v        | Grondige restauratie van kerk uit 1847                  |

| plaatsnaam             | parochie /statie                 | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                            |
|------------------------|----------------------------------|--------|------|----------|--|
| Amsterdam              | H. Thomas van Aquino             | 1937   |      | afbraak  | Sloop kerkgebouw uit 1850                          |
| Badhoevedorp           | H. Engelbewaarders               | 1937   |      | n        | Driebeukige basiliek tbv nieuwe parochie           |
| Noordwijkerhout        | H. H. Victor en Petrus en Paulus | 1937   |      | v        | Toevoeging vrijstaande toren aan kerk uit 1852     |
| Zierikzee              | H. Willibrordus                  | 1937   |      | v        | Aanpassing interieur                               |
| Zevenhoven             | H. Johannes de Doper             | 1936   | 1938 | n        | Sobere kerk vervangt kerk en toren uit 1834 - 36   |
| Nootdorp               | H. Bartholomeus                  | 1938   |      | v        | Werkzaamheden aan de fundering                     |
| Souburg-West           | H. Martinus                      | 1938   |      | n        | Sobere kerkje; bijkerk                             |
| Vlissingen             | H. Jacobus de Meerdere           | 1938   |      | afbraak  | Kerk uit 1858 afgebroken; par. Naar OLV Rozenkrans |
| Amsterdam              | H. Catharina                     | 1939   |      | afbraak  | Afbraak van neoclassicistische kerk uit 1820       |
| R-Blijdorp             | H. Albertus de Grote             | 1938   | 1940 | n        | Sobere kerk met toren; bijkerk par. OLV Rozenkrans |
| Wieringerwerf          | H. Christus Koning               | 1938   | 1940 | n        | Monumentale eenbeukige kerk met natuurstenen toren |
| Den Haag               | H. Paulus                        | 1940   | 1955 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Hansweert              | OLV Onbevlekt Ontvangen          | 1940   |      | v        | Tijdelijk herstel oorlogsschade aan torenspits     |
| R'dam - Houttuin       | H. Laurentius                    | 1940   |      |          | Verwoest tijdens bombardement van 14 mei           |
| R'dam - Leeuwenstraat  | H. Rosalia                       | 1940   |      |          | Verwoest tijdens bombardement van 14 mei           |
| R'dam - Steiger        | H. Dominicus                     | 1940   |      |          | Verwoest tijdens bombardement van 14 mei           |
| R'dam - Wijnhaven      | OLV Onbevlekt Ontvangen          | 1940   |      |          | Verwoest tijdens bombardement van 14 mei           |
| R'dam - Bosjes         | H. Antonius van Padua            | 1940   |      |          | Verwoest tijdens bombardement van 14 mei           |
| R'dam - Oldenb.Istraat | H. Hart van Jezus                | 1940   |      |          | Verwoest tijdens bombardement van 14 mei           |
| R'dam - Noordereiland  | OLV van Lourdes                  | 1940   |      |          | Verwoest tijdens bombardement van 14 mei           |
| Middelburg             | H. H. Petrus en Paulus           | 1940   |      |          | Verwoest tijdens bombardement van 17 mei           |
| Middelburg             | H. H. Petrus en Paulus           | 1940   | 1951 | noodkerk | Noodkerk ingericht                                 |
| Delft                  | Allerheiligst Sacrament          | 1938   | 1941 | n        | Driebeukige kerk vervangt noodkerk uit 1921        |
| R-Schiebroek           | H. Paulus                        | 1940   | 1942 | n        | Nieuwbouw tbv nieuwe parochie                      |
| Badhoevedorp           | H. Engelbewaarders               | 1941   | 1944 | v        | Werkzaamheden aan het interieur                    |
| Amsterdam              | H. Agnes                         | 1942   |      | v        | Werkzaamheden aan het interieur                    |

| plaatsnaam       | parochie / statie                 | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                           |
|------------------|-----------------------------------|--------|------|----------|---|
| Den Haag         | H. H. Martelaren van Gorum        | 1943   |      | afbraak  | Afbraak neogotische kerk tbv bouw Atlantikwall    |
| Haarlemmerliede  | H. Jacobus de Meerdere            | 1944   |      | v        | Werksamheden aan de toren                         |
| Hoek van Holland | H. Egbertus                       | 1944   |      | afbraak  | Houten kerk uit 1900 afgebroken tgv oorlogsschade |
| Den Haag         | H. H. Antonius en Lodewijk        | 1945   |      | afbraak  | Kerk afgebroken na brand                          |
| Den Haag         | H. H. Antonius en Lodewijk        | 1945   | 1955 | noodkerk | Noodkerk ingericht tgv oorlogsschade              |
| Den Haag         | OLV van Goede Raad                | 1945   |      | afbraak  | Vernieuwing door brand tgv oorlogsgeweld          |
| Dordrecht        | H. Antonius van Padua             | 1945   |      | afbraak  | Gedeeltelijk afgebouwde kerk door brand getroffen |
| Hoek van Holland | H. Egbertus                       | 1945   | 1960 | noodkerk | Noodkerk ingericht                                |
| Kwadendamme      | H. Bonifacius                     | 1945   |      | v        | Herstel oorlogsschade                             |
| Middenmeer       | Maria Sterre der Zee              | 1945   | 1954 | noodkerk | Noodkerk in gebruik na verwoesting kerk uit 1933  |
| Reeuwijk-Brug    | De Verlosser                      | 1945   | 1972 | noodkerk | Pakhuis in gebruik als noodkerk                   |
| Vlissingen       | OLV Rozenkrans                    | 1945   |      | v        | Herstel oorlogsschade                             |
| Amsterdam        | H. Rita                           | 1946   | 1947 | v        | Oorlogsschade uit 1943 hersteld en toren gebouwd  |
| Amsterdam        | H. Stefanus                       | 1946   |      | v        | Oorlogsschade uit 1943 hersteld                   |
| Den Haag         | Onbevlekt Hart van Maria          | 1946   | 1947 | n        | Sober eenbeukig kerkje zonder toren               |
| Nieuwveen        | H. Nicolaas                       | 1946   |      | v        | Restauratie van het interieur                     |
| Slootdorp        | H. Geest                          | 1946   |      | v        | Herstel van oorlogsschade                         |
| Bloemendaal      | Allerheiligst Sacrament           | 1947   |      | v        | Parochiehuis verbouwd tot bijkerk                 |
| Den Haag         | H. H. Martelaren van Gorum        | 1948   | 1955 | noodkerk | Noodkerk vervangt kerk verwoest tbv Atlantikwall  |
| Leiden           | Maria Middelaars<br>alles Genaden | 1948   | 1949 | n        | Klooster vervangt noodkerk uit 1933               |
| Slidrecht        | OLV van Altijdd Bijstand          | 1948   |      | n        | Nieuwe kerk; bijkerk van Bonifaciusparochie       |
| Andijk           | Maria Middelaars                  | 1949   | 1973 | noodkerk | Gebouw Krimpen ingericht als noodkerk             |
| De Cocksdorp     | H. Francisca Romana               | 1949   | 1950 | v        | Herstel oorlogsschade                             |
| Den Haag         | OLV van het Allerh Sacra          | 1949   | 1953 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                      |

| plaatsnaam             | parochie /statie                | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|------------------------|---------------------------------|--------|------|----------|---|
| s-Gravenzande          | OLV ten Hemelopneming           | 1949   | 1966 | noodkerk | Noodkerk in handelsmagazijn tbv nieuwe parochie         |
| Middelburg             | H. H. Petrus en Paulus          | 1949   | 1951 | n        | Sobere kerk vervangt kerk verwoest in 1940              |
| Amsterdam              | H. Jozef                        | 1950   | 1952 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Bakkum                 | H. Maria ten Hemel-<br>opneming | 1950   | 1951 | n        | Nieuwbouw zonder toren tbv nieuwe parochie              |
| Diemen                 | H. Familie                      | 1950   | 1951 | n        | Nieuwe kerk tbv nieuwe parochie                         |
| Rotterdam - Pinasplein | H. Hart                         | 1950   | 1951 | n        | Sobere kerk tbv nieuwe parochie                         |
| Haastrecht             | H. Barnabas                     | 1950   |      | v        | Ingrijpende restauratie van het dak van kerk uit 1855   |
| Hillegom               | H. Joseph                       | 1950   |      | v        | Twee transepten toegevoegd aan kerk uit 1925            |
| Noordwijk aan Zee      | Maria ter Zee                   | 1950   | 1951 | n        | Nieuwe kerk tbv nieuwe parochie                         |
| Roelofarendsveen       | OLV Presentatie                 | 1950   | 1951 | n        | Sobere eenbeukige kerk tbv nieuwe parochie              |
| Slootdorp              | H. Geest                        | 1950   |      | v        | Uitbreiding kerk uit 1932 en bouw klokkentoren          |
| Souburg-West           | H. Martinus                     | 1950   |      | v        | Herstel oorlogsschade en vernieuwing interieur          |
| St. Maartenszee        | H. Martinus                     | 1950   | 2001 | noodkerk | Houten noodkerk; bijkerk Burgerbrug                     |
| Amsterdam - Oostzaan   | Allerh. Sacrament               | 1951   | 1952 | n        | Basilicale kerk vervangt noodkerk uit 1922              |
| Amsterdam              | H. Familie                      | 1951   |      | n        | Sobere kerk met kleine toren vervangt noodkerk uit 1936 |
| Amsterdam              | H. Joseph                       | 1951   | 1952 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1950                  |
| Amsterdam              | H. Johannes de Doper            | 1951   | 1963 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Amsterdam              | Christus Koning                 | 1951   | 1959 | noodkerk | Fabrieksolder ingericht als noodkerk tbv nwe parochie   |
| Dordrecht              | OLV Onbevlekt Ontvangen         | 1951   | 1952 | n        | Nieuwbouw vervangt noodkerk uit 1884                    |
| Kwintsheul             | H. Andreas                      | 1951   |      | v        | Verbouwing van het koor                                 |
| Lisse                  | Onbevlekt Hart van Maria        | 1951   | 1952 | n        | Nieuwe kerk tbv nieuwe parochie                         |
| Lijnden                | H. Franciscus van Sales         | 1951   |      | v        | Verbouwing interieur uit 1918                           |
| Volendam               | H. Vincentius a Paulo           | 1951   | 1952 | v        | Schildering interieur                                   |
| Den Haag               | OLV van het<br>Allerh Sacrament | 1951   | 1953 | n        | Driebeukige kerk vervangt noodkerk uit 1949             |
| Bloemendaal            | Allerheiligste Drieeenheid      | 1952   | 1953 | n        | Driebeukige kerk vervangt noodkerk uit 1917             |



| plaatsnaam        | parochie /statie               | van/in | tot  | bouwcode | kurte omschrijving aard                          |
|-------------------|--------------------------------|--------|------|----------|--|
| Den Haag          | OL Vrouwe van Fatima           | 1952   | 1955 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                     |
| Volendam          | OLV Sterre der Zee             | 1952   | 1962 | noodkerk | Hulpkerk in een gebouw voor VGLO                 |
| Noordwijk         | H. Jeroen                      | 1952   |      | v        | Verbouwing interieur                             |
| Rdam - Charlois   | H. H. Michael en Clemens       | 1952   |      | v        | Schip van kloosterkerk voorzien van roosvenster  |
| Vlaardingen -West | H. Willibrordus                | 1952   |      | n        | Nieuwe kerk vervangt bestaande kerk              |
| R'dam - Overschie | OLV van Altijdd Bijstand       | 1952   | 1953 | n        | Nieuwe kerk tbv nieuwe parochie                  |
| Zwaagdijk - Oost  | H. Joseph                      | 1952   | 1953 | n        | Nieuwe kerk vervangt kerk uit 1876               |
| Amsterdam         | H. Catharina                   | 1953   | 1956 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                     |
| Amsterdam         | OLV van Lourdes                | 1953   | 1957 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                     |
| Den Haag          | H. H. Antonius en Lodewijk     | 1953   | 1955 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie aan de Leyweg       |
| Voorhout          | H. Bartholomeus                | 1953   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                             |
| R'dam - Hofdijk   | H. H. Antonius en Rosalia      | 1952   | 1954 | n        | Nieuwe kerk tbv samenvoeging parochies           |
| Den Helder        | H. Nicolaas                    | 1954   | 1962 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                     |
| Vlaardingen -Oost | H. Geest                       | 1954   | 1959 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                     |
| Haarlem           | H. H. Petrus en Paulus         | 1954   | 1958 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                     |
| Haarlemmerliede   | H. Jacobus de Meerdere         | 1954   |      | v        | Herbouw toren gesloopt in 1944                   |
| Kolhorn           | H. Laurentius                  | 1954   |      | n        | Bijkerk opgericht van H. Christoforus te Schagen |
| Alblasserdam      | OLV van Fatima                 | 1954   | 1966 | noodkerk | Meelzolder van bakkerij ingericht tot noodkerk   |
| Beverwijk         | OLV Regina Coeli               | 1954   | 1958 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                     |
| Warmond           | H. Mathias                     | 1954   |      | v        | Toevoeging zijkapellen                           |
| Den Haag          | OL Vrouwe van Fatima           | 1953   | 1955 | n        | Definitieve kerk vervangt noodkerk uit 1952      |
| Den Haag          | OLV Goede Raad                 | 1953   | 1955 | n        | Nieuwe kerk vervangt kerk verwoest in 1945       |
| Krommenie         | H. Petrus                      | 1953   | 1955 | n        | Nieuwe kerk vervangt kerkgebouw uit 1854         |
| Den Haag -Leyweg  | H. H. Antonius en Lodewijk     | 1954   | 1955 | n        | Nieuwbouw vervangt noodkerk uit 1953             |
| Den Haag          | H. H. Martelaren<br>van Gorcum | 1954   | 1955 | n        | Nieuwbouw vervangt noodkerk uit 1948             |

| plaatsnaam              | parochie /statie            | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                |
|-------------------------|-----------------------------|--------|------|----------|--|
| Den Haag                | H. Paulus                   | 1954   | 1955 | n        | Driebeukige kerk vervangt noodkerk uit 1940            |
| R-Hillegersberg         | H. Liduina                  | 1954   | 1955 | v        | Voorlopige kerk uitgebreid en voorzien van roosvenster |
| R'dam-Zuidwijk          | OLV Onbevlekt Ontvangen     | 1955   | 1959 | noodkerk | Noodkerk thv nieuwe parochie                           |
| R'dam-Hoogvliet         | Onbevlekt Hart van Maria    | 1955   | 1959 | noodkerk | Noordkerk thv nieuwe parochie                          |
| R'dam -Pendrecht        | H. Bavo                     | 1955   | 1960 | noodkerk | Noodkerk thv nieuwe parochie                           |
| Amstelveen              | OLV van de Berg Carmel      | 1955   | 1963 | noodkerk | Noodkerk thv nieuwe parochie                           |
| Amsterdam               | H. Augustinus               | 1955   |      | afbraak  | Sloop neoclassicistische kerk uit 1848                 |
| Delft                   | H. Pastoor van Ars          | 1955   | 1959 | noodkerk | Noodkerk thv nieuwe parochie                           |
| Noorden                 | H. Martinus                 | 1955   |      | v        | Uitvoering herstelwerkzaamheden                        |
| Oegsteest               | H. Willibrordus             | 1955   |      | v        | Toevoeging Mariakapel                                  |
| Amsterdam               | H. Catharina                | 1954   | 1956 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1953                 |
| Nieuw-Vennep            | OLV Onbevlekt Ontvangen     | 1954   | 1956 | n        | Nieuwe kerk vervangt kerk uit 1865                     |
| Lier, de                | H. Leonardus van Veghel     | 1955   | 1956 | n        | Voltooiing nieuwbouw na afbraak restant oudbouw        |
| Purmerend               | H. H. Nicolaas en Catharina | 1954   | 1956 | n        | Sobere basilicale kerk vervangt kerk uit 1858          |
| Middenmeer              | Maria Sterre der Zee        | 1955   | 1956 | n        | Nieuwbouw vervangt noodkerk uit 1945                   |
| Amsterdam               | OLV van 7 Smarten           | 1956   | 1960 | noodkerk | Noodkerk thv nieuwe parochie                           |
| Amsterdam               | H. Pius X                   | 1956   | 1960 | noodkerk | Noodkerk thv nieuwe parochie                           |
| Amsterdam               | OLV van Lourdes             | 1956   | 1957 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1953                 |
| Den Haag                | H. H. Antonius en Lodewijk  | 1956   | 1957 | n        | Herbouw verwoeste kerk in nieuwe wijk                  |
| Hazerswoude-Groenendijk | H. Bernardus                | 1956   |      | v        | Modernisering interieur                                |
| Heemstede               | H. Bavo                     | 1956   |      | v        | Pinakels op toren verwijderd wegens bouwvalligheid     |
| Hem                     | H. Lucas                    | 1954   | 1956 | n        | Nieuwbouw vervangt oude kerk uit 1835                  |
| Leiden                  | H. Lodewijk                 | 1956   | 1957 | v        | Toevoeging zijbeuk en doopkapel                        |
| Nieuwveen               | H. Nicolaas                 | 1956   |      | v        | Restauratie van de toren                               |
| Vlaardingenv            | H. Johannes de Doper        | 1956   |      | noodkerk | Noodkerk ingericht na afbraak gedeelte                 |
| Alkmaar                 | H. Johannes Bosco           | 1957   | 1961 | noodkerk | Noodkerk thv nieuwe parochie                           |

| plaatsnaam             | parochie /statie        | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                            |
|------------------------|-------------------------|--------|------|----------|--|
| Beverwijk              | OLV Regina Coeli        | 1957   | 1958 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1954             |
| Capelle aan den IJssel | St. Paulus Beking       | 1957   | 1967 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Den Haag               | H. Prus X               | 1957   | 1960 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Dordrecht              | H. Jozef Arbeider       | 1957   |      | n        | Fabrieksloods omgebouwd tot kerk                   |
| Haarlem                | H. H. Petrus en Paulus  | 1957   | 1958 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1954             |
| Koedijk                | Nood Gods               | 1957   |      | v        | Stal verbouwd tot kerk                             |
| Leidschendam           | H. Joseph Opifex        | 1957   | 1963 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Maasland               | H. Maria Magdalena      | 1957   |      | v        | Modernisering interieur                            |
| Rijswijk               | H. Benedictus           | 1957   | 1959 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Rijswijk               | H. Benedictus           | 1957   | 1959 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1957             |
| R'dam - Westzeedijk    | H. Ignatius             | 1957   | 1958 | v        | Verbouwing interieur ivm verheffing tot kathedraal |
| R'dam - Zuidwijk       | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1957   | 1959 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1955             |
| Spijkenisse            | H. Felicitas            | 1957   | 1962 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Vlaardingen-Oost       | H. Geest                | 1957   | 1959 | n        | Nieuwbouw vervangt noodkerk uit 1954               |
| Woubrugge              | De Goede Herder         | 1957   |      | n        | Nieuwe bijkerk van parochie Hoogmade               |
| Zoeterwoude-Rijndijk   | OLV Onbevlekt Ontvangen | 1957   |      | v        | Modernisering van interieur                        |
| Alphen aan den Rijn    | H. Prus X               | 1958   | 1965 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Amstelveen             | H. Geest                | 1958   | 1962 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Beverwijk              | H. Agatha               | 1958   |      | v        | Plaatsing carillon in koepel                       |
| Beverwijk              | H. Jozef                | 1958   | 1964 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Hoorn                  | H. H. Engelbewaarders   | 1958   | 1961 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Rijswijk               | H. Bernadette           | 1958   | 1965 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Rodenrijs              | H. Prus X               | 1958   | 1990 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                       |
| Den Haag               | Allerheiligst Sacrament | 1958   |      | v        | Kerk na brand ingrijpend hersteld                  |
| Amsterdam              | Christus Koning         | 1957   | 1959 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1951             |
| Delft                  | H. Pastoor van Ars      | 1958   | 1959 | n        | Definitieve kerk vervangt noodkerk uit 1955        |
| Amsterdam              | OLV van 7 Smarten       | 1958   | 1960 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1956             |

| plaatsnaam             | parochie /statie                  | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                                 |
|------------------------|-----------------------------------|--------|------|----------|---|
| Den Haag               | H. Pius X                         | 1958   | 1960 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1957                  |
| R-Pendrecht            | H. Bavo                           | 1958   | 1960 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1955                  |
| Schiedam               | OLV Visitatie                     | 1958   | 1962 | noodkerk | Noodkerk tbv verplaatsing parochie                      |
| Schiedam               | H. Martinus                       | 1958   | 1967 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Ijmuiden-Dolfijnstraat | H. Petrus                         | 1958   | 1960 | n        | Nieuwbouw tbv Gregoriusparochie                         |
| Wateringen             | H. Joseph                         | 1958   | 1966 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Zoutelande             | Emmaus                            | 1958   |      | n        | Nieuwbouw toeristenkerkje                               |
| Amsterdam              | H. Lucas                          | 1959   | 1965 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Amsterdam              | Verrijzenis van<br>Onze Heer JC   | 1959   | 1965 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Den Haag               | OLV van Altijddurende<br>Bijstand | 1959   | 1962 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| R-Hoogvliet            | St. Jan voor de Latijnse Poort    | 1959   | 1963 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Den Haag               | Christus Koning                   | 1959   | 1964 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Den Haag               | H. Pastoor van Ars                | 1959   | 1969 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Dordrecht              | De Verrezen Christus              | 1959   | 1964 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                            |
| Amsterdam              | H. Pius X                         | 1959   | 1960 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1956                  |
| Haarlem                | H. Pastoor van Ars                | 1959   | 1960 | n        | Nieuwe kerk tbv nieuwe parochie                         |
| Hoek van Holland       | H. Egbertus                       | 1959   | 1960 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1945                  |
| Oosthuizen             | H. Franciscus van Assisi          | 1959   | 1960 | n        | Woonhuis ingericht als kerk en pastorie tbv nw parochie |
| Ridderkerk             | H. Joris                          | 1959   | 1960 | n        | Nieuwe kerk tbv nieuwe parochie                         |
| Bennebroek             | H. Jozef                          | 1960   |      | v        | Modernisering interieur                                 |
| Brielle                | H. H. Martelaren<br>van Gorcum    | 1960   |      | v        | Versobering interieur                                   |
| Delft                  | H. Hippolytus                     | 1960   |      | v        | Toren voorzien van zadeldak                             |
| Egmond aan de Hoef     | H. Margaretha Alacoque            | 1960   |      | v        | Aanpassing interieur                                    |
| Hoofddorp              | H. Johannes de Doper              | 1960   |      | v        | Aanpassing interieur                                    |

| plaatsnaam           | parochie /statie                 | van/in | tot  | bouwcode | korte omschrijving aard                             |
|----------------------|----------------------------------|--------|------|----------|---|
| Ooltgensplaat        | H. Maria Hemelvaart              | 1960   |      | v        | Modernisering interieur                             |
| R'dam - Feijenoord   | H. Franciscus van Assisi         | 1960   |      | v        | Aanpassing interieur                                |
| R'dam - Schiebroek   | Verrijzenis van de Heer          | 1960   | 1964 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| Sassenheim           | H. Pancratius                    | 1960   |      | v        | Modernisering interieur                             |
| Velsen-Driehuis      | H. Engelmundus                   | 1960   |      | v        | Versobering interieur                               |
| Vijfhuizen           | H. Augustinus                    | 1960   |      | v        | Aanpassing interieur                                |
| Voorschoten          | H. Laurentius                    | 1960   |      | v        | Aanpassing interieur                                |
| Wijk aan Zee         | H. Odolphus                      | 1960   |      | v        | Aanpassing interieur                                |
| Ijmuiden             | H. Gregorius                     | 1960   |      | v        | Herstelwerkzaamheden                                |
| Alkmaar              | H. Johannes Bosco                | 1960   | 1961 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1957              |
| Hoorn                | H. H. Engelbewaarders            | 1960   | 1961 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1958              |
| Voorburg             | De Goede Herder                  | 1960   | 1961 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1957              |
| Amsterdam - West     | H. Paulus                        | 1961   | 1967 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| Amsterdam - Bveldert | De Goede Herder                  | 1961   | 1968 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| Amsterdam - Bveldert | Christus Geboorte                | 1961   | 1968 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| Heiloo               | H. Moeder Gods                   | 1961   | 1967 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| Purmerend Overwhere  | H. Paulus                        | 1961   | 1971 | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| Lekkerkerk           | H. Jozef                         | 1961   | 1973 | noodkerk | Noodkerk ingericht tbv nieuwe parochie              |
| Vogelenzang          | OLV ten Hemelopneming            | 1961   |      | v        | Aanpassing interieur                                |
| Wormerveer           | OLV Geboorte                     | 1961   |      | v        | Aanpassing interieur                                |
| Schiedam             | OLV Visitatie                    | 1960   | 1962 | n        | Nieuwbouw andere locatie vervangt noodkerk uit 1958 |
| Wassenaar            | H. Joseph                        | 1960   | 1962 | n        | Moderne kerk vervangt noodkerk uit 1930             |
| Amstelveen           | H. Geest                         | 1961   | 1962 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1958              |
| Den Haag             | OLV van Altijdurende<br>Bijstand | 1961   | 1962 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1959              |
| Spijkensisse         | H. Felicitas                     | 1961   | 1962 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1957              |
| Volendam             | OLV Sterre der Zee               | 1961   | 1962 | n        | Nieuwe kerk vervangt hulpkerk uit 1952              |

| plaatsnaam                   | parochie /statie                  | van/in | tot   | bouwcode | korte omschrijving aard                             |
|------------------------------|-----------------------------------|--------|-------|----------|---|
| R'dam - Lombardijen          | H. H. Engelbewaarders             | 1961   | 1965  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| Amsterdam                    | H. Familie                        | 1962   |       | v        | Exterieur ontdaan van witte pleisterlaag            |
| Zoetermeer                   | H. Nicolaus                       | 1962   |       | v        | Modernisering interieur                             |
| Beverwijk                    | Apostelkerk                       | 1962   |       | noodkerk | Houten noodkerk tbv nieuwe parochie                 |
| Maassluis                    | H. H. Petrus en Paulus            | 1962   |       | noodkerk | Sluiting als gevolg van brand                       |
| Heemskerk                    | H. Agatha                         | 1962   | 1965  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| R-IJsselmonde                | Wederkomst van de Heer            | 1962   | 1969  | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| Oostvoorne                   | H. Pancratius                     | 1962   | heden | noodkerk | Noodkerk fungeert als bijkerk van parochie Brielle  |
| R'dam - Hoogvliet            | Onbevlekt Hart van Maria          | 1961   | 1962  | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1955              |
| Den Haag                     | H. Joseph                         | 1961   | 1963  | v        | Herstel neogotische kerk uit 1888                   |
| Leidschendam                 | H. Joseph Opifex                  | 1961   | 1963  | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1957              |
| Amstelveen                   | OLV van de Berg Carmel            | 1962   | 1963  | n        | Definitieve kerk vervangt noodkerk uit 1955         |
| Den Helder                   | H. Nicolaas                       | 1962   | 1963  | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1954              |
| Dishoek                      | H. Michael                        | 1962   | 1963  | n        | Toeristenkerk                                       |
| Amsterdam                    | H. Johannes de Doper              | 1962   | 1963  | n        | Vierkante kerk met toren vervangt noodkerk uit 1951 |
| Zwijndrecht-<br>Kort Ambacht | H. Petrus Prins der<br>Apostelen  | 1962   | 1963  | n        | Nieuwe kerk tbv nieuwe parochie                     |
| R-Pernis                     | Emanuel                           | 1962   | 1963  | n        | Nieuwe kerk als bijkerk voor parochie Hoogvliet     |
| Westkapelle                  | H. Gabriel                        | 1963   |       | n        | Toeristenkerk                                       |
| De Koog                      | H. Bonifatius                     | 1963   |       | n        | Toeristenkerk                                       |
| Heiloo                       | H. Willibrordus                   | 1963   |       | v        | Priesterkoor gemoderniseerd                         |
| Heiloo                       | Kapel OLV ter Nood                | 1963   |       | v        | Ingrijpende wijziging noodkapel                     |
| Hillegom                     | H. Joseph                         | 1963   |       | v        | Ingrijpende wijziging interieur                     |
| Leiden                       | H. Petrus                         | 1963   |       | v        | Verwijdering dakruiter                              |
| Maasdijk                     | H. Jacobus                        | 1963   |       | n        | Nieuwbouw als bijkerk van parochie Naaldwijk        |
| R'dam - Hoogvliet            | St. Jan voor de<br>Latijnse Poort | 1963   |       | n        | Multifunctioneel centrum vervangt noodkerk uit 1959 |

| plaatsnaam      | parochie /statie        | van/in | tot  | bouwcode | kurte omschrijving aard                             |
|-----------------|-------------------------|--------|------|----------|---|
| Gouda           | H. Joseph               | 1961   | 1964 | n        | Nieuwbouw vervangt oude kerk uit 1904               |
| Beverwijk       | H. Jozef                | 1962   | 1964 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1958              |
| Den Haag        | Christus Koning         | 1962   | 1964 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1959              |
| R-Schiebroek    | Verrijzenis van de Heer | 1962   | 1964 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1960              |
| Schipluiden     | H. Jacobus              | 1962   | 1964 | n        | Nieuwbouw vervangt oude kerk uit 1840               |
| Dordrecht       | De Verrezen Christus    | 1963   | 1964 | n        | Nieuwe kerk vervangt noodkerk uit 1959              |
| Egmond Rinnegom | H. Adalbertus           | 1963   | 1964 | n        | Nieuwe kerk vervangt oude kerk uit 1858             |
| Heerhugowaard   | H.Dionysius             | 1963   | 1964 | n        | Nieuwe kerk vervangt oude kerk uit 1870             |
| Schermerhorn    | OLV Geboorte            | 1963   | 1964 | n        | Definitieve kerk vervangt noodkerk uit 1920         |
| Vlaardingen     | H. Johannes de Doper    | 1963   | 1964 | n        | Nieuwbouw in Nieuwland ter vervanging kerk uit 1824 |
| R'dam - Spangen | H. Nicolaas             | 1963   | 1964 | n        | Voorlopige kerk uit 1924 vervangen door nieuwbouw   |
| R-West          | H. Elizabeth            | 1964   |      | v        | Modernisering interieur; kathedraal van bisdom      |
| Den Haag        | H. Liduina              | 1964   |      | v        | Herstel bombardementsschade aan toren en dak        |
| Waddinxveen     | H. Petrus               | 1964   |      | noodkerk | Noodkerk tbv nieuwe parochie                        |
| Gouda           | OLV Hemelvaart          | 1964   |      | afbraak  | Kerk uit 1879 afgebroken                            |
| Gouda           | OLV Hemelvaart          | 1964   | 1980 | noodkerk | Noodkerk ter vervanging kerk uit 1879               |





## AFKORTINGEN, BRONNEN EN LITERATUUR

|         |  |
|---------|--|
| (AAP)   | Archief van het aartsbisdom Parijs   |
| (ABBH)  | Archief van het bouwbureau van het bisdom Haarlem  |
| (ABU)   | Archief van het bouwbureau van het aartsbisdom Utrecht   |
| (AE)    | Archief Euronext te Amsterdam  |
| (AGKKN) | Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland   |
| (AGU)   | Archief voor de Geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht   |
| (APNV)  | Archief parochie Het Nieuwe Verbond, Amsterdam   |
| (ARB)   | Administratieve en Rechterlijke Beslissingen   |
| (ASCPH) | Acta et Statuta conventus prosynodalis diocesis Harlemensis  |
| (AVROM) | Archief ministerie van VROM  |
| (BA)    | Bedrijfsarchief Aegon, Den Haag  |
| (BD)    | Bedrijfsarchief verzekeringsmaatschappij Donatus, Rosmalen   |
| (BI)    | Bedrijfsarchief ING, Amsterdam   |
| (BAB)   | Bisschoppelijk archief Den Bosch   |
| (BAH)   | Bisschoppelijk Archief Haarlem Oprichtingen en omschrijvingen van parochiën, deel 1, 1854-1916, nummer 212.021.21. |
| (BAR)   | Bisschoppelijk archief Rotterdam archief van de situeringscommissie van het bisdom Rotterdam.                      |
| (BBH)   | Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem                                       |
| (BV)    | Bijvoegsel tot het Staatsblad en het Officiële Journaal van het Koninkrijk der Nederlanden                         |
| (DW)    | Dietsche Warande   |
| (GAA)   | Gemeente archief Amsterdam   |
| (GAR)   | Gemeente archief Rotterdam   |
| (HTK)   | Handelingen der Staten-Generaal, Tweede Kamer  |
| (NA)    | Nationaal Archief  |
| (RANH)  | Rijksarchief in Noord-Holland  |
| (RAU)   | Rijksarchief in Utrecht  |
| (SRKK)  | Archief van het Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland, Utrecht                         |

### **Geraadpleegde archieven:**

Archief van het bouwbureau van het bisdom Haarlem

Archief van het bouwbureau van het aartsbisdom Utrecht

Archief Euronext te Amsterdam

Archief Commissie voor de Kerkelijke Leeningen

Archief ministerie van VROM

Archief Algemeen Commissarissen voor de Wederopbouw

Archief parochie Het Nieuwe Verbond Amsterdam

Archief van het Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland

- Archief van de bisschoppenvergaderingen
- Bedrijfsarchief Aegon, Den Haag
  - Archief N.V. Spaarkas voor belegging in RK Kerkelijke Leeningen
- Bedrijfsarchief verzekeringsmaatschappij U.A. Donatus, Rosmalen
  - Archief verzekeringsmaatschappij St. Donatus
- Bedrijfsarchief ING, Amsterdam
  - Archief NMB
  - Archief De Hanze
- Bisschoppelijk archief Den Bosch
  - Archief rector Smulders
- Bisschoppelijk Archief Haarlem
  - Archief Oprichtingen en omschrijvingen van parochiën, deel 1, 1854-1916
- Bisschoppelijk Archief Rotterdam
  - Archief van de situeringscommissie van het bisdom Rotterdam.
- Gemeente archief Amsterdam
  - Archief parochie De Duif
  - Archief parochie H.H. Nicolaas en Barbara
- Gemeente archief Rotterdam
  - Archief parochie H. Rosalia
  - Archief parochie H. Antonius Abt, Delfshaven
- Nationaal Archief
  - Archief departement voor de Zaken der Roomsche-Katholieke Eeredienst
  - Archief van de Staatscommissie inzake de Duurte
  - Archief bisdom Rotterdam
  - Archief situeringscommissie bisdom Rotterdam
  - Archief parochie H. Willibrordus, Bergschenhoek
  - Archief parochie H. Agnes, Den Haag
  - Archief parochie H. Barbara, Rotterdam
  - Archief parochie H. Bartholomeus, Poeldijk
  - Archief parochie H. Engelbewaarders, Lisse-Beekbrug
  - Archief parochie H. Familie, Den Haag
  - Archief parochie H. Johannes de Doper, Pijnacker
  - Archief parochie H. Joseph, Hillegom
  - Archief parochie Allerheiligst Hart van Jezus, Rotterdam
  - Archief parochie OLV van Altijddurende Bijstand, Rotterdam
  - Archief parochie OLV Onbevlekt Ontvangen, Middelharnis
  - Archief parochie OLV Visitatie, Schiedam
  - Archief parochie H. Paulus, Schiebroek
  - Archief parochie H.H. Petrus en Paulus te Leidschendam
  - Archief parochie H. Petrus banden, Roelofarendsveen
  - Archief van de parochie van de H. Petrus banden, Rotterdam-Overschie
  - Archief parochie H. Nicolaas, Nieuwveen
  - Archief parochie H. Willibrordus, Schipluiden
- Nederlands Economisch Historisch Archief, Amsterdam
  - Archief Nationale Spaar-en Emissiebank

## Rijksarchief in Noord-Holland

Archieven gevormd door besturen van het bisdom van Haarlem 1559-1853

Archief Aarts priesters van Holland en Zeeland

Archief bisdom van Haarlem

Archief kathedrale basiliek Sint Bavo, Haarlem

Archief parochie H. Bonifacius, Zaandam

Archief parochie H. Familie, Heerhugowaard

Archief parochie H.H. Nicolaas en Barbara, Amsterdam

Archief parochie H. Werenfridus, Wervershoof

## Rijksarchief in Utrecht

Archief Aartsbisdom Utrecht

Archief parochie H. Helena's Ommegang te Aalten

Archief parochie H. Kruis, Raalte

Archief parochie H. Michael, Schalkwijk

Archief parochie H. Werenfridus, Zieuwent

**Uitgegeven bronnen:**

*Acta et Decreta synodi provincialis Ultratrajectensis* (St. Michielsgestel z.j.).

*Acta et Statuta primae synodi dioecanae Harlemensis post restitutam in Neerlandia Hierarchiam ecclesiasticam anno 1867 celebratae* (Haarlem z.j.)

*Acta et Statuta Harlemensis 1867-1927* (Haarlem z.j.)

*Administratieve en Rechterlijke Beslissingen betreffende het openbaar bestuur in Nederland* (Zwolle 1916 - heden)

‘Alfabetische naamlijst der kerkelijke gemeenten (parochiën) en kerken in et bisdom Haarlem, aanwijzende het dekenaat, waartoe iedere gemeente behoort, alsook het getal der communicanten, dat der dienstdoende geestelijken en het bedrag der aan hunne betrekking verbonden Rijksjaarwedden, mitsgaders andere bijzonderheden, opgemaakt onder dagtekening van den 1en juli 1856’ in: *Handboekje voor de Zaken der Roomsche Katholijken Eeredienst* 11 (1857) 65-82.

*Almanach du Clergé Catholique Romain* (Brussel 1822-1829)

D’Alphonse, F.J.P., ‘Aperçu sur la Hollande’ in: *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, nieuwe volgrees 1 (1900)

*Amsterdamsch Effectenblad* (Amsterdam 18)

*Analecta van het aartsbisdom Utrecht*

*Analecta van het Bisdom Den Bosch*

*Analecta voor het bisdom Rotterdam, 1957-1965*

*Analecta voor het bisdom Haarlem, 1957-1965*

*Archief voor de Geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* (Utrecht 1857-1957)

*Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke kerk*

*Bosche Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom ‘s-Hertogenbosch* (St. Michielsgestel 1917-1970)

*De Gemeenstem*, weekblad, aan de belangen van de gemeenten in Nederland gewijd (Den Haag 1851-heden)

*De Godsdienstvriend, Tijdschrift voor Roomsche – Katholijken* (Den Haag/Amsterdam 1818-1869)

- Gou, L. de, *Het ontwerp van constitutie van 1796*, RGP kleine Serie 40 (Den Haag 1976)
- Gou, L. de (red.), *Het ontwerp van constitutie van 1797, de behandeling van het plan van constitutie in de Nationale Vergadering met een facsimile uitgave van het ontwerp van constitutie*, Rijksgeschiedkundige Publicatieën, Kleine serie, deel 56, 57 en 58 (Den Haag 1983)
- Gou, L. de, *De Staatsregeling van 1798, bronnen voor de totstandkoming*, Rijksgeschiedkundige Publicatieën, Kleine serie, deel 65 en 67 ('s-Gravenhage 1988)
- Gou, L. de, *De Staatsregeling van 1801, bronnen voor de totstandkoming*, Rijksgeschiedkundige Publicatieën, Kleine serie, deel 85 ('s-Gravenhage 1995)
- Gou, L. de, *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806, Bronnen voor de totstandkoming*, Rijksgeschiedkundige Publicatieën, Kleine serie, deel 89 (Den Haag 1996)
- Grondwetten van Nederland, Teksten der achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en enige tabellen, bijeengebracht door Bannier, G.W.* (Zwolle 1936)
- Groot Placaatboek, vervattende de placaten van de Staten Generaal en van de Staten van Holland en Westvriesland mitsgaders van de Staten van Zeeland* (Amsterdam 1795)
- Haarlemse bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* (Haarlem 1880-1958)
- Handboekje voor de Zaken der RK Eeredienst* (Den Haag 1847-1880)
- Inventaris van de Romeinse archivalia betreffende het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 1813-1831*, Band 2, Archieven, overzichten en indices, samengesteld door J.P. de Valk (Brussel 1991)
- Jousse, D., *Traité du gouvernement spirituel et temporel* (Parijs 1769)
- De Katholiek, godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift* (Den Bosch /s-Gravenhage 1842-1924)
- Katholiek Archief*, uitgave van het landelijk secretariaat van de Katholieke Actie in Nederland (1946-1991)
- Katholiek Sociaal Weekblad* (Leiden 1902-1929)
- Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor Katholieken* (Den Bosch 1847-1856)
- Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*,
- Mengelingen voor Rooms-Katholijken* (Amsterdam 1807-1814)
- Nederlandsche Staatscourant* (Den Haag 1815-heden)
- Nieuw Algemeen Effectenblad* (Amsterdam)
- De Nieuwe Eeuw, weekblad voor Nederland* (Helmond 1917-1934)
- Onze Wachter, tijdschrift onder directie van H.J.A.M. Schaepman en W.J.F. Nuijens*, (Utrecht 1874-1885)
- Pius-Almanak*, diverse jaargangen (Alkmaar zonder jaar)
- Ramaer, J., *Geschiedkundige Atlas van Nederland, Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1931* (Den Haag 1931)
- Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke kerk in Nederland 1727-1853*, Rijksgeschiedkundige Publicatieën, Grote Serie 153 (Den Haag 1975)
- Rooms Katholiek Bouwblad*, veertiendaags tijdschrift voor bouw- en aanverwante bedrijven voortgezet als Bouwblad, Katholiek Bouwblad en Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten (1929-1949)

- Sint Bavo*, godsdienstig weekblad voor het bisdom Haarlem (Haarlem 1897-1941)
- Sociologisch Bulletin*, orgaan van het Sociologisch Instituut van de stichting 'Kerk en Wereld', jaargangen 1947 en 1949.
- Staatkundig en Staatshuishoudkundig Jaarboekje* (Amsterdam 1848-18)
- Trajecta*, Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden (Nijmegen/Leuven 1991-heden)
- Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke kerk in Nederland 1832-1914*, archiefwijzer van Romeinse archivalia, Rijksgeschiedkundige Publicatieën, Grote Serie 230, samengesteld door J.P. de Valk (Den Haag 1996)
- Uitvoerend Besluit tot het concordaat voor de Rooms-Catholijken in het koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam z.j.)
- Verordeningenblad voor het bezette Nederlandse gebied jaar 1940* (Den Haag 1940)
- Verzameling van wetten, besluiten en andere rechtsbronnen van Franschen oorsprong in zoverre deze, ook sedert de invoering der nieuwe wetgeving, in Nederland van toepassing zijn*, samengesteld door C.J. Fortuijn (Amsterdam 1841)
- Verordeningen voor de kerkbesturen bij de Rooms-Catholijken gemeenten* (Den Haag 1837)
- Volks-Almanak voor Nederlandsche katholieken* (Amsterdam 1852-1918)
- Volkstelling in de Nederlandsche Republiek, uitgegeven op last der commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland* (Den Haag 1796)

### Geraadpleegde literatuur:

- Aalders, M.J., 'De wet op de kerkgenootschappen van 10 september 1853' in: Schutte, G.J., *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800* 6 (1998) 91-127.
- Abma, L.A., 'Bouwstoffen voor onze vaderlandsche kerkgeschiedenis, XII, Schiedam' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 57 (1939) 1-52.
- Adams, H., *Mont-Saint-Michel and Chartres* (New York 1959)
- Albertingk Thijm, J.A., 'Alphabetische opgave der kerken in Nederland geconsacreerd van 1853 tot 1893' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 21 (1896) 317-320
- Albertingk Thijm, J.A., 'Kerken en kapellen, in onze Nederlandse kerkprovincie sedert het herstel der bisschoppelijke hiërarchie, 1853-1903' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 28 (1904) 1-7
- Alberigo, J. et al., *Conciliorum Oecumenicorum Decreta* (Bologna 1973)
- Albers, P., *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*, twee delen (Nijmegen 1904)
- Andresen, C., *Die kirchen der alten Christenheit* (Stuttgart 1971)
- Baars, C., *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973)
- Bakker, G., 'Rijkswaterstaat en kerkenbouw in Friesland 1824-1868' in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 9 (2000) 55-66
- Bakhuizen van den Brink, J.N. (red.), *Protestantse kerkbouw. Een bundel studies* (Arnhem 1946)
- Bakker, J., *Meer dan dertig jaren getuigen, geschiedenis van 'de Hanze' in het bisdom Haarlem* (Hoorn 1940)

- Beeck Calkoen, J.F. van, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie* (Amsterdam 1910)
- Beekelaar, G.A.M., *Rond grondwetsberziening en berstel der biërarchie, de Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum 1964)
- 'Beknopt overzicht van den staat van het Roomsch-Katholijk kerkwezen, binnen het tegenwoordig grondgebied der Nederlandsche bisdommen, in den jare 1814 en van de veranderingen, welke, gedurende het sedert verlopen vijftig jarig tijdvak, in dien staat hebben plaats gehad' in: *Handboekje voor de Zaken der RK Eeredienst* 19 (1865) 273-300
- 'Beknopt overzicht der van staatswege gedane voorziening in de stoffelijke behoeften der kerkgenootschappen in Nederland, sedert 1795 tot 1869' in: *Handboekje voor de Zaken der RK Eeredienst* 24 (1870) 251-274
- 'Bepalingen voor Bouwkundige werken van rekenplichtige Besturen in het Aartsbisdom Utrecht' in: *Analecta voor het aartsbisdom Utrecht* 6 (1933) 126-131
- 'Bepalingen voor bouwkundige werken' in: *Analecta voor het Aartsbisdom Utrecht* 7 (1934) 97-103
- Bergvoet, M.J.J. en J.G.W.R. Dekkers, *Parochiekroniek, uitgegeven bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de H.H. Ewaldenkerk te Druten* (Druten 1977)
- Berns, W.J.E. et al., *Honderd jaar kerk en parochie St. Jozef te Enschede* (Enschede 1996)
- Beukelaar, H. de, *St. Helena's ommegang, de geschiedenis van de Aaltense katholieken* (Aalten 1992)
- Bisdom Roermond, *De kerkelijke huishouding, ontwikkeling op het financieel economisch terrein* (Roermond 1963)
- Blijswijk, E.J. van en H.P.R. Rosenberg, *Niet alleen het verleden telt, gedenkboek Rooms-Katholieke parochie van Onze Lieve Vrouw van Lourdes Scheveningen* (Den Haag 1987)
- Braak, M., *Inwijdingsrede, uitgesproken den 11 van den berfstmaand 1810, bij gelegenheid der plechtige inzegening van het RK kerkgebouw te Bergen* (Amsterdam 1811)
- Briens, A.H.B. et al, *In loco isto dabo pacem, de geschiedenis van de RK kerk 't Duifje aan de Prinsengracht 756 te Amsterdam* (Amsterdam 1957)
- Buijs, E., 'Oorsprong en groei van de vier kerken van Oudenbosch' in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring De Gulden Roos* 41 (1981) 53-59
- Beuningen, W. van, *Het geestelijk kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen en van de vroege kerkelijke toestand van onderscheiden gemeenten in een gedeelte van Holland. Met enige onuitgegeven staatsstukken daartoe betreffend* (Arnhem 1870)
- Beuningen, W. van, *Brieven over geestelijke goederen* (Arnhem 1863)
- Blink, H., *De Nederlandse statistiek, in het bijzonder de economische statistiek in verband met de kennis van Nederland* (1912)
- Bosch Kemper, J. de, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in Nederland* (1851)
- Buning, R.J.A., *Nederlandse spaarbankbond 1907-1957* (z.j., z.p.)
- Bouman, P.J. en W.H., *De groei van de grote werkstad, een studie over de bevolking van Rotterdam* (Assen 1952)
- Broes, W., *De kerk en de staat in wederzijdse betrekkingen volgens de geschiedenis, vijf delen* (Amsterdam 1830)

- Brom, G.B., *Herleving van de kerkelijke kunst in de Noordelijke Nederlanden* (Leiden 1933)
- Brom, Gisb. en A.H.L. Hensen, *Romeinsche bronnen voor den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de 16e eeuw*, RGP Grote Serie, deel 52 (Den Haag 1922)
- Buuren, M.P.J.J. van, Ch. Backus en A.A.J. de Gier, *Hoofddlijnen ruimtelijk bestuursrecht* (Deventer 1994)
- J.C.H. Blom en C.J. Misset (red.), *Broeders sluit u aan, aspecten van verzuiling in zeven Hollandsche gemeenten*, Hollandsche Historische reeks 3 (Den Haag 1988)
- Boogman, J.C. en C.A. Tamse (red.), *Emancipatie in Nederland, de ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw* (Den Haag 1978)
- Bornewasser, J.A., 'The authority of the Dutch State over the churches 1795-1853', in: *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Theologische Faculteit Tilburg* (Amsterdam 1989)
- Bornewasser, J.A., 'De bisschop in de Rooms-Katholieke kerk van Trente tot Vaticanum I' in: idem, *Kerkelijk verleden*, 202-217
- Bornewasser, J.A., 'Het kerkelijk credo geen reden tot twist. Ter verklaring van een koninklijk falen' in: *Archief voor de Geschiedenis der Katholieke kerk in Nederland* 19 (1977) 234-287
- Börsting, H. en A. Schroer (herausg.), *Westfalia Sacra, Quellen und Forschungen zur Kirchengeschichte Westfalens, Liudger und sein Erbe*, 2 delen (Münster 1948)
- Brom, G., *Romantiek en Katholicisme in Nederland I en II* (Groningen/Den Haag 1926)
- Buch, J., *Een eeuw Nederlandse architectuur 1880-1990* (Rotterdam 1993)
- Campen, Ph. C.M. van, *De financiering van de investeringen, voorzieningen in de behoefte aan risico-dragend kapitaal* ('s Gravenhage 1956)
- Campen, Ph. C.M. van, *Landbouw en landbouwcrediet 1898-1948, vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven* (z.p., z.j.)
- Campen, Ph. C.M. van, *Rijksregeling vergoeding Oorlogsschade, Besluit op de materiële oorlogsschaden, Besluit op de bezettingsschaden, Regelingen betreffende den wederopbouw etc.* (Alphen aan den Rijn 1943)
- Carpentier Alting, J.H., *De staat en de kerkelijke financiën* (Hoorn 1886)
- Caspers, C. M.A., 'Het jaarlijks algemeen huisbezoek in katholiek Nederland rond de eeuwwisseling' in: *Trajecta* 4 (1995) 122-140
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1994* (Den Haag 1994)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999* (Voorburg/Heerlen 2001)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *De Nederlandse conjunctuur, speciale onderzoekingen n<sup>o</sup>. 2, enkele berekeningen over het nationale inkomen van Nederland* (Den Haag 1939)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Het Nationale inkomen van Nederland 1921-1939, monografieën van de Nederlandse conjunctuur, n<sup>o</sup> 7* (Den Haag 1948)
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw, Statistische onderzoeken M35* (Den Haag 1989)

- Centraal Bureau voor de Statistiek, *kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de 20<sup>e</sup> eeuw, opvattingen en activiteiten* (Voorburg/Heerlen 2000)
- Ceijssens, L., 'Het theologisch denken en het Jansenisme 1640-1730' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 8 (Bussum 1979) 418-438
- Chappin, M., *Pie VII et les Pays-Bas, tensions religieuses et tolérance civile 1814-1817* (Rome 1984)
- Clercq, C. de, *La législation religieuse franque de Clovis à Charlemagne* (Louvain-Paris 1936)
- Codex Iuris Canonici* (Rome 1918)
- Colenbrander, H.T., *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1908)
- Commissaris, A.C.J., *Van Toen wij vrij werden, deel I van Schuilkerk tot kathedraal* (Groningen/Den Haag 1929)
- Commissie Van Wijnbergen, *Kerkenbouw/Bouw van bezinningscentra, rechtsgrond voor subsidiëring* (Den Haag 1962)
- Coninck, P. de et al., *Roomsch in alles, het Rijke roomse leven 1900-1950* Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in museum Het Catharijneconvent van 23 maart tot 30 juni 1996 (Zwolle 1996)
- Constantinus, P., 'Het kerkelijk wetboek en de architect' in: *Het R.K. Bouwblad* 3 (1931) 122-124
- Constantinus, P., *Liturgie en kerkbouw* (Schiebroek 1939)
- Cuypers, P.J.H., en J. Kalf, *De Katholieke kerken van Nederland. Dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubilering en versiering beschreven en afgebeeld* (Amsterdam 1906)
- Dansdorp, H.H., 'De nieuw gebouwde kerk der Roomsche-Catholieke gemeente, op het bagijnhof, aan de St. Jansstraat, te Haarlem' in: *Bijdragen van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst* 3 (1845) 45-54.
- De Monté Verloren, J. Ph., *Hoofddijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1972)
- Delheij, V., 'Waar in den aardschen klei een bemelsch denken speelt'. *Voorlopige schets van de neogotische kerkenbouw in de huidige provincie Limburg 1853-1900* (Nijmegen/Heerlen 1986)
- Dellepoorte, J.J., *De priesterroepingen in Nederland, proeve van een statistisch-sociografische analyse* (Den Haag 1955)
- Derks, A., J.J. Kuyt en J. Roding, *A. J. Kropholler (1881-1973)* (Rotterdam 2002)
- Diederiks, H.A. et al., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat, de modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw* (Groningen 1987)
- Dierick, G. et al., *Veertig jaar KASKI-onderzoek 1946-1986, Sociaal-wetenschappelijk onderzoek, studie en advies ten behoeve van de RK kerk en samenleving in Nederland* ('s-Gravenhage 1987)
- Dierickx, M., *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570* (Antwerpen/Utrecht 1950)
- Duffhues, T., A. Felling en J. Roes, *Bewegende patronen, een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980* (Baarn 1985)
- Duinisveld, A.N., 'Nootdorp' in: *Haarlemsche Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 56 (1938) 69-120



- Duinisveld, A.N., 'Stompwijk' in: *Haarlemsche Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 57 (1939) 133-175
- Duinisveld, A.N., 'Zoetermeer' in: *Haarlemsche Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 55 (1938) 68-133
- Duijnsveld, A. en C.P.M. Holtkamp, *Geschiedenis der parochie van de H. Jacobus de Meerdere te Schipluiden* (z.p. 1940)
- Dumas, Ch. e.a., *Waar Hagenaars kerkten, geschiedenis van de Haagse kerken gebouwd voor 1900* (Den Haag 1984)
- Dunk, Th. von der, 'De katholieken en hun kerken in Amsterdam tussen 1795 en 1853' in: Snel, J.D. red., *En God bleef toch in Mokum, Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw* (Delft 2000) 141-212
- Dunk, Th. von der, 'De financiering van de Rooms-Katholieke kerkbouw in Gelderland' in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre LXXXI* (1990) 107-129
- Dunk, Th. von der, 'Wat er staat is zelden Waterstaat' in: *Bulletin K.N.O.B.*, no.1 XCI (1992) 1-14
- Eck, J. van, *De Amsterdamse schans en de buitensingel* (Amsterdam 1948)
- Eck, X. van, *Kunst, twist en devotie, Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795* (Gouda 1994)
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, '*s Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd* (Nijmegen 1955)
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Middenstandskrediet en het ontstaan van de Boscse Hanzebank', in: *Bedrijf en samenleving, economisch-historische studies over Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Alphen aan den Rijn 1967) 25-64
- Eeghen, I. H. van, 'Amsterdamse schuilkerken' in: *Haarlemse bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 62 (1957) 231-267
- Eeghen, I.H. van, 'De eigendom van de katholieke kerken in Amsterdam ten tijde van de Republiek' in: *Haarlemse bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 64 (1957) 217-277
- 'Eerste H. Mis in het Zuiderzee-gebied' in: *Sint Bavo, godsdienstig weekblad voor het bisdom Haarlem* 31 (1928) 344-345
- Eizenga, W., *De ontwikkeling van de spaarbanken na de Tweede Wereldoorlog* (Deventer 1985)
- Ende, J. van den, (red.) 'Kantoor en informatietechnologie' in: Schot, J.W. et al., (red.) *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, deel I* (Zutphen 1998) 211-348
- Engberts, G.E., *De Nederlandse en Amsterdamse bouwactiviteiten 1850-1914, een poging tot raming van de omvang met behulp van technische en economische samenhangen* (Deventer 1977)
- Engelen, J. van, 'Staat van het R.K. kerkdistrict van Utrecht 1807-1808' in: *AAU VIII* (1880) 101-109
- Enige grondslagen voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's Gravenhage* (Den Haag 1948)
- Everts, H.J.M., *Onze kerkgebouwen, over kerkgebouw, kerkgemeubelte, kerkgereide, kerkversiering enz.* (Roermond 1887)
- Financiële instellingen in Nederland, 1900-1985. Balansen, reeksen en naamlijsten.* DNB Statistische Cahiers 2 (Amsterdam 1987)

- Fischer-Wollpert, R., *Lexikon der Päpste* (Regensburg 1985)
- Frenken, A.M., 'De naasting, indienstname, restauratie en afbraak der St. Lambertuskerk te Helmond' in: *Bossche Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 6 (1923/24) 216-314
- Freijser, V. e.a., *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag, Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990* (Zwolle 1990)
- Friedrich, J., *Geschichte des Vatikanischen Konzils* (Bonn 1877)
- Fruin, R., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der republiek* (Den Haag 1980)
- Gachard, M., *Correspondence de Philippe II sur les affaires des Pays Bas, I*, (Brussel 1848)
- 'Geestelijke noodgebieden in Nederland' in: *Katholiek Archief* 7 (1952) 1005-1014
- Gerlache, P. de, 'Situation financière du Saint-Siège' in: *Revue catholique, nouvelle série* (Tome 3) tome XXIX de toute la série (Leuven 1870) 56-81.
- Gilley, S., 'Varieties of Ultramontanism' in: *Gothic revival, Religion, Architecture, and Style in Western Europe 1815-1914* (Leuven 2000) 115-125
- Gimpel, J., *Les Bâisseurs de Cathédrales* (Parijs 1980)
- Glasbergen, M. van, *De Roomsche-Catholijke Kerk van Holland in haar ouden luister hersteld* (Amsterdam 1806)
- Goede, T. de et al., *100 jaar kerk en parochie O.L. Vrouwe Geboorte Uitgeest 1884-1984* (Uitgeest 1984)
- Goulmy, P.J.L.M., '*'s Pausen diplomatie en de Nederlanden* (Utrecht/Den Bosch 1917)
- Goulmy, P.J.L.M., *Hiërarchie en wetboek, de heilige hiërarchie der heilige Roomse kerk, naar officiële bronnen, vooral naar het wetboek van het kerkelijk recht* (Amsterdam 1918)
- Goulmy, P.J.L.M., *Handboek van het bestuur der katholieke kerk* (Den Haag 1931)
- Groenveld, S. e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559-1609* (Zutphen 1979)
- Grote historische Atlas van Nederland*, 1:50.000, deel 1 West Nederland 1839-1859 en deel 4: Zuid Nederland 1838-1857 (Groningen 1990)
- Habets, Jos., *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorgegaan* (Roermond 1892)
- Hamans, P.W.F.M., *Geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland, I: van missionering tot herstel van de hiërarchie in 1853* (Brugge 1992)
- Handboekje of volledige uitrekening der interessen verschenen op de panden in de banken van lening en pandjeshuizen* (Amsterdam 1807)
- Hart, 't, M., J. Jonker en J.L. van Zanden, *A financial history of the Netherlands* (Cambridge 1997)
- Haslinghuis, E.J., 'De Waterstaatskerken' in: *Katholiek Bouwblad* XX (1953) 273-277
- Hedendaagse historie of Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1738)
- Heel, C.J. van, *De banken van leening in Nederland onderzocht, met het oog op den toestand en de vorderingen dezer inrichtingen in andere landen* (Haarlem 1849)
- Heel, C.J. van, *De banken van leening in Nederland nader onderzocht in verband met een ontwerp van wet op die inrichtingen* (Haarlem 1851)
- Heel, C.J. van, *De geschillen over banken van leening, nu twee eeuwen geleden in Nederland gevoerd. Proeve van onderzoek.* (Den Haag 1858)

- Heel, D. van, *De Sint Rosaliakerk in de Leeuwenstraat te Rotterdam* (Rotterdam 1940).
- Heel, D., et al., *Van schuilkerk tot zuilkerk, Geschiedenis van de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam* (Amsterdam 1941)
- Helversteijn, W., *Sint Antonius van Padua, honderdvijftig jaar Groenmarktkeerk te Haarlem* (Haarlem 1994)
- Helvoort, H. van, 'De situatie van de kerkenbouw in Nederland na de oorlog' in: *Katholiek Archief* 7 (1952) 1018-1026
- Heezik, A. van, 'Subsidiën of andere beneficiën uit de publieke schatkist, subsidieverlening voor de waterstaatszorg in de negentiende en twintigste eeuw' in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 7 (1998) 63-74
- Hensen, A.H.L. en A.A. Beekman, *Geschiedkundige Atlas van Nederland, De nieuwe bisdommen in de Noordelijke Nederlanden 1559-1561* ('s-Gravenhage 1922)
- Hensen, A.H.L. en A.A. Beekman, *Geschiedkundige Atlas van Nederland, De Roomsche Katholieke kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in 1853* ('s-Gravenhage 1926)
- Hensen, A.H.L., 'Het Roomsche-Katholieke Rotterdam' in: *Rotterdam in de loop der eeuwen, deel II, Kerkelijk leven* (Nijmegen z.j.) 1-128
- Hentzen, C., *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling, 1913-1920* ('s Gravenhage 1925)
- Hentzen, C., *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland. De financiële gelijkstelling, 1920-1925* ('s Gravenhage 1928)
- Hermans, C.R., 'Geschiedenis van den bouw der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch' in: *De Katholiek* 24 (1855) 286-304
- Heijden, H.J.M. van der, *De dageraad van de emancipatie der katholieken* (Nijmegen 1947)
- Heijmink Liesert, P.M., *De kathedraal van het Sticht. De parochiekerk van de heilige aartsengel Michael te Schalkwijk* (Houten 1995)
- Hezenmans, J.C.A., *De St. Janskerk te 's Hertogenbosch en hare geschiedenis* ('s Hertogenbosch 1866)
- Hezenmans, J.C.A., 'De vrijwording van Staats-Brabant in 1795' in: *Onze Wachter* 8 (1881) 199-254 en 347-381
- Hoefer, F.A., 'Bijdrage tot de geschiedenis der scheiding van kerk en staat' in: *Bijdragen en mededelingen van Gelre, Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht, deel VIII* (Arnhem 1905) 263-281
- 'Monseigneur B. Hofman', in: *De Katholiek* LII (1867) 553-569
- Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot beden* (Bussum 1981)
- Hofstede de Groot, P., *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen. Eene bijdrage tot de geschiedenis der hervorming en de roomschgezinde gemeente in deze stad* (Groningen 1832)
- Holtkamp, C.P.M., *De statie de Liefde, buiten de Raampoort* (Amsterdam 1934)
- Honderd jaar kerk Stieltjesplein HH Martelaren van Gorcum, Rotterdam Zuid* (Rotterdam 1976)
- Honderd jaar religieuze kunst in Nederland, 1853-1953. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling* (Utrecht 1953)
- Honderd jaar St. Victorkerk, Jubileumboek uitgegeven bij gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Sint Victorkerk te Obdam* (Obdam 1992)

- Interdiocesane commissie Geldwerving, *Kerk in balans, handleiding voor de geldwerving in de parochie* (Zeist 1985)
- Interdiocesane commissie ten dienste van de RK Instellingen van de Dode Hand, *Voorlichting ter zake van de wet op de belasting van de Doode Hand 1934* (Utrecht 1934)
- Janse, H., *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen* (Zaltbommel 1969)
- Jansen, Th.A.J., *De pater op de pastorie, het aandeel van de regulieren in de parochiële zielzorg van Nederland, 1853-1966* (Nijmegen 1965)
- Jacquemyns, G., *Langrand-Dumonceau, promoteur d'une puissance financière catholique*, 5 delen (Brussel 1960-1965)
- Jacquemyns, G. 'L'attitude des évêques et des fidèles devant l'emprunt pontifical de 1864' in: *Rassegna storica del Risorgimento*, 50 (1963) 9-32
- Jedin, H., *Geschichte des Konzils von Trient*, vier delen (Freiburg 1975)
- Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut, *De parochiële indeling te Amsterdam* (Den Haag 1954)
- Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut, *Katholiek Amsterdam, een schets van zijn kerkelijke en sociale ontwikkeling, samengesteld in opdracht van de Vereniging 'Katholiek Amsterdam' ter gelegenheid van het veertigjarig priesterjubiläum van mgr. G.P.J. van der Burg* (Amsterdam 1954)
- Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam 1968)
- Jonker, J., 'Geld- en bankwezen 1815-1990' in: *Nationaal goed, Feiten en cijfers over onze samenleving (ca. 1800-1999)* (Voorburg/Heerlen 1999) 61-75
- Jonker, J., *Merchants, Bankers, Middlemen. The Amsterdam Moneymarket during the first half of the 19th century* (Amsterdam 1996)
- Keesing, F.A.G., *De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939* (Nijmegen 1978, herdruk van de uitgave uit 1947)
- Kerkelijke Leeningen geëmiteerd door de Nationale Emissiebank N.V.* (Amsterdam z.j.)
- Kerke-request door de Gecommitteerden van het Rooms Katholiek Kerkgenootschap van Appelteeren, gepresenteerd aan de Eerste Kamer van 't Vertegenwoordigend Lichaam der Bataafse Republiek, waarbij gevoegd is Extract uit de zes additionele artikelen tot de Acte der staatsregeling betreffende de tractementen der predikanten, de geestelijke goederen der voormaals heersende kerk.* (Amsterdam 1798)
- De kerkvoorziening in het R.K. bisdom Haarlem, inventarisatie en perspectief*, KASKI memorandum 292 (Den Haag 1963)
- 'Kerkwijding, de' in: *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor Katholijken* 10 (1855) 151-239
- Kessel, P.J. van, 'Roomse prelaten en voormalig protestantse kerken in de Bataafse tijd' in: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome* XXXIV (1969) 7-33
- Keuchenius, W.M., *De inkomsten en uitgaven der Bataafse Republiek voorgesteld in een nationale balans* (Amsterdam 1803)
- Kirchner, H., *Das Papsttum und der Deutsche Katholizismus 1870-1958*, deel III/9 van de serie Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen (Leipzig 1992)

- Klep, P.M.M., 'Over de economische achteruitgang van de Republiek in de Bataafs-Franse Tijd' in: Bläsing, J.F.E. en H.H. Vleesenbeek (red.) *Van Amsterdam naar Tilburg en toch weer terug*, opstellen aangeboden aan dr. Joh. de Vries ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar economische geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant op 16 oktober 1992 (Leiden/Antwerpen 1992) 97-110
- Klep, P.M.M. en I.H. Stamhuis, (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: the Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002)
- Kleijn, P., 1862-1942, *Theodorus Zoetmulder; bouwpastoor H.H. Martelaren van Gorcum Amsterdam Watergraafsmeer* (Nijmegen 2002)
- Kleijntjes, J., 'De strijd om de opheffing van het departement van Rooms-Katholiek Eeredienst I, II en III' in: *Haarlemsche Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 55 (1938) 246-322 en 329-378 en 56 (1938) 1-52.
- Kleijntjens, J., 'Het nieuwe reglement voor de kerkfabrieken 1841' in: *Bosche Bijdragen*, 13 (1935-36) 44- 55
- Kluivers, A.P.P., 'Kerkwijding' in: *Het R.K. Bouwblad* 2 (1930) 100-101
- Knipping, J.B., 'Normen en vormen in de sacrale architectuur' in: *Katholiek Bouwblad*, XX (1953) 257-263
- Knuif, W.L.S. en J. de Jong, 'Philippus Rovenius en zijn bestuur der Hollandsche Zending' in: *AAU*, L (1925) 287-317 en 331-383
- Knuttel, W., *De toestand der Nederlandse katholieken tijdens de Republiek* (Den Haag 1892)
- Kok, J.A. de, *De kerk in het geding, een drietal kerktypen in de recente rooms-katholieke traditie* (Assen 1971)
- Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964)
- Kok, J.A. de, 'Kerken en godsdienst: het uiteengaan van kerk en school' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 12 (Bussum 1979) 232-255
- Kok, J.P.J., *De geloofsafval in de steden en het organisatieleven ten plattelande* (Den Bosch 1926)
- Koopmans, B., *Architectuur en Stedebouw in Den Haag, 1850- 1940* (Zwolle 1994)
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940, Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1979)
- Krabbe, C.P., *Ambacht, kunst en wetenschap, Bevordering van de bouwkunst in Nederland 1775-1880* (Zwolle/Zeist 1998)
- Kraus, H., *Gold was the mortar. The economics of cathedral building* (Londen 1979)
- Lijs van Nederlandse kerken 1947-1963*, samengesteld in opdracht van de dr. G. van der Leeuwstichting (1963)
- Krautheimer, R., *Early Christian and Byzantine architecture* (Harmondsworth 1965)
- Kronenburg, J.A.F., *Maria's Heerlijkheid in Nederland, geschiedkundige schets van de vereering der H. Maagd in ons vaderland, van de vroegste tijden tot op onze dagen* (Amsterdam 1914)
- Kropman, G.C.J.D., Katholiek Maatschappelijk Werk in Amsterdam I - XVII in: *De Nieuwe Eeuw, Weekblad voor Nederland* 333 - 350 (januari - mei 1924)
- Kruseman, J. e.a., *Rapport over de banken van leening, particuliere leenbanken en huizen van koop met recht van wederinkoop in Nederland* (Amsterdam 1904)

- Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland* (Groningen 1933)
- Kruijt, J.P., 'De gegevens betreffende de kerkelijke gezindten van de volkstelling 1947' in: *Sociologisch Bulletin* 3 (1949) 80-87
- Kuphal, E., 'Der Zentral-Dombau-Verein' in: *Der Dom zu Köln, Festschrift zur Feier der 50. Wiederkehr des Tages seiner Vollendung am 15. Oktober 1880* (Keulen 1930) 333-352
- Laarhoven, J.C.P. van, *Een kerkprovincie in concilie* (Nijmegen 1965)
- Landheer, H.A., 'Een nieuwe kerk voor een jonge parochie' in: *Jaarboek Cuypersgenootschap* 2001 (Rotterdam 2002) 57-68
- Landsman, P.P., 'Assendelft, de katholieken en de Staatsregeling van 1798' in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem XXIX* (1905) 46-80
- Langenhorst, J.F., *Geschiedenis van het Nederlandsche Bankbedrijf van 1814 tot Heden* (Amsterdam 1923)
- Leeuwen, A.J.C. van, *De maakbaarheid van het verleden, P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect* (Zwolle 1995)
- Leeuwen, A.J.C. van, 'Albertingk Thijm, Bouwkunst en Symboliek' in *De Sluitsteen* 5 (1989) 3-30
- Leeuwen, W.R.F. van, 'Een bankgebouw voor Cuypers' in: *De Sluitsteen* 12 (1996) 8-20
- Leeuwen, W.R.F. van, 'Een huis voor de Mammon, Amsterdamse bankgebouwen 1860-1890; een typologische verkenning' in: *De Sluitsteen* 12 (1996) 21-57
- Leeuwenberg, H.L.Ph. en Geloven, A.M.A van, *Inventaris van de archieven van de aartsbisschoppen van de Hollandse Zending (1727-1853)* (Utrecht 1982)
- Leferink, R., 'Stadsuitbreiding als een particuliere bedrijfstak, Over het ontstaan van het moderne Den Haag in de periode 1850-1914' in: *Jaarboek van de Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* (1985) 101-132
- Lexius, J.H., *Wetten en Bepalingen nopens het Kerk- en Armbestuur voor R.C. gemeenten ten platten lande, ontworpen en volgens de voorschriften der Kerkelijke Tucht bijeenverzameld* (Den Haag 1823)
- Lintsen, H.W., *Ingenieurs in Nederland in de negentiende eeuw. Een streven naar erkenning en macht* (Den Haag 1980)
- Loeff, J.A. et al., *Het katholiek Nederland 1813-1913, ter blijde herinnering aan het eerste eeuwfeest onzer nationale onafhankelijkheid*, 2 delen (Nijmegen 1913)
- Loos, J.C. van der, 'Staat der Roomsche-Catholijke kerken onder het aartsbisdom van Holland en Zeeland' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 41 (1923) 260-309
- Loos, J.C. van der, 'De parochie van OL Vrouwe Geboorte te Rijpwetering' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 20 (1900) 144-152
- Loos, J.C. van der, 'Het dagboek van Ten Hulscher 1787-1804' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 56 (1938) 161-378.
- Loos, J.C. van der, 'Antonio Antonucci als Vice-Superior en aartsbisschop van Holland, Zeeland en West-Friesland' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 41 (1923) 58-205
- Loos, J.C. van der, 'Over offergaven in het kerkelijk leven' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 57 (1939) 321-351

- Loos, J.C. van der, 'Toelagen van regerings- en provinciewege verleend aan verschillende statien in de Hollandsche Zending' in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 43 (1917) 51-63
- Loos, J.C. van der, *Vaderlandse kerkgeschiedenis, uit de zeven noordelijke provinciën sinds het concilie van Trente, vijf delen* (Amsterdam 1946)
- Lorette, J., 'Aspects financiers de l'aide Belge au Saint-Siège. Les emprunts pontificaux de 1860, 1864 et 1866' in: *Risorgimento* 2 (1960) 98-116
- Looijenga, A.J., *De Utrechtse School in de Neogotiek. De voorgeschiedenis van het Sint Bernulphusgilde* (Amsterdam 1991)
- Looijenga, A. J., *Van Waterstaatskerk tot Kathedraal: De St. Josephskerk te Haarlem en het werk van de Waterstaatsarchitect H.H. Dansdorp* (Haarlem 1990)
- Luykx, T., *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot 1944* (Amsterdam/Brussel 1977)
- Maagdenberg, M. van den, *De twee schuurkerken van Sprundel* (Sprundel 1991)
- Maassen, H.A.J., *Tussen commercieel en sociaal krediet. De ontwikkeling van de Bank van Lening in Nederland van Lombard tot Gemeentelijke Kredietbank 1260-1940* (Hilversum 1994)
- Maeyer, J. de en L. Verpoest, editors, *Gothic Revival, religion, architecture and style in western Europe 1815-1914* (Leuven 2000)
- Maeyer, J. de, L. van Molle et al., *Joris Helleputte, architect en politicus 1852-1925* (Leuven 1998)
- Marré, H., 'Die Kirchensteuer, Entstehung, Problematik und Reform' in: *Stimmen der Zeit* 11 (1967) 311-325.
- Mazzola, A.W.G., *Wet Premie Kerkenbouw en Besluit Premie Kerkenbouw* (Zwolle 1971<sup>2</sup>)
- Meere, J.M.M. de, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, aspecten en trends* ('s-Gravenhage 1982)
- Memorandum inzake de rendabiliteit der bouwkosten van kerken en kerkelijke gebouwen van het RK kerkgenootschap*, KASKI rapport 55 (Den Haag 1951)
- Mokyr, J., *Industrialization in the Low Countries 1750-1850* (New Haven 1976)
- Molenaar, M. Chr. en G.A.M. Abbink, *Dertienhonderd jaar bisdom Utrecht* (Baarn 1995)
- Moll, W., *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming* (Arnhem 1864)
- Mulders, A., *Missiegeschiedenis* (Bussum 1957)
- Monna, A., 'De ideeën van J.A. Alberdingk Thijm en P.J.H. Cuypers over de neogotiek, een stuk dadendrang in de 19<sup>de</sup> eeuw' in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie-centrum* 3 (1973) 22-47
- Munier, W.A.J., 'Limburgse simultaankerkeren' in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* 9 (1981) 12-15
- Muthesius, H., *Die neuere kirchliche Baukunst in England, Entwicklung, Bedingungen und Grundsätze des Kirchenbaus der englischen Staatskirche und der Secten* (Berlin 1901)
- Nederlands Economisch Historisch Archief, *Bankwezen, een geschiedenis en bronnen-overzicht*, deel 1 uit de reeks Historische Bedrijfsarchieven (Amsterdam 1992)
- Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden* (Den Haag 2003)
- Neerlandia Catholica* (Utrecht 1888)

- 'De R.K. gemeente Nes en Zwaluwenbuurt (1)' in: Wensing, J.H., *Kerkelijk Nederland, jaarboek voor katholieken 1852* (Den Bosch 1852) 1-5
- Nispen tot Sevenaer, C.J.C.H. et al., *De Parkmeeting, redevoeringen gehouden op de feestelijke bijeenkomst van katholieken te Amsterdam* (Amsterdam 1871)
- Nolet, W. (red.), *Katholiek Nederland*, Encyclopedie in drie delen, (Den Haag 1930)
- Noordeloos, P., *De restitutie der kerken in den Franschen tijd* (Nijmegen 1937)
- Noordeloos, P., 'Afkoop van het onderhoud der kerken door het domein', in: *Bossche Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* 19 (1948/49) 229-327
- Noordeloos, P., 'Naasting van kerken in Amsterdam in 1808' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 57 (1939) 52-111
- Nusteling, H., *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860* (Amsterdam 1985)
- Nuijens, W.J.F., *De paus in 1859, een woord tot de katholieken van Nederland* (Amsterdam 1860)
- Nuijens, W.J.F., 'De emancipatie der katholieken op het eind der XVIIIe eeuw' in: *Onze Wachter* 7 (1880) 173-210 en 261-291
- Nijst, J.J.M.H., *Fiscus en geestelijke instellingen, een overzicht uit de praktijk* (Roermond 1939)
- Offerhaus, L., *De rechtstoestand van kerkelijke goederen bij de Hervormden* (Leiden 1888)
- Ontwerp of Plan ter oprichting eener kerk en pastorie ten behoeve der Roomsche Katholieke Gemeente, zo tegenwoordig als toekomende, buiten de Raampoort, onder de jurisdictie der stad Amsterdam* (Amsterdam 1785)
- Oosterbaan, H., *Ontwerp van enige schikkingen raakende de openbare godsdienst en andere stukken daartoe behorende* (Harlingen 1796)
- Opening van zaken, zes historische opstellen ter gelegenheid van de opening van het nieuwe rijksarchief in Noord-Holland* (Haarlem 1983)
- Oss, S.F. van (uitg.), *Effectenboek voor 1903 en latere jaren* (Groningen 1903)
- Oss, S.F. van, *De financiële toestand van ons land* (Groningen 1914)
- Osta, J. van, *Geschiedenis van het moderne Italië, tussen liberalisme en fascisme* (Den Haag 1989)
- Oud, N.J.M., *Bij het eeuwfeest van de St. Bavoparochie*, 2 delen (Heerhugowaard 1962)
- Oud, P.J., *Honderd jaren, een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland* (Assen 1982)
- Ouden, W.H. den, *Kerk onder patriottenbewind, kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801* (Zoetermeer 1994)
- Ozinga, M.D., 'De architecten van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland', in: *Oudheidkundig Jaarboek van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 4de serie, 11 (1942) 63-88
- Parochie Sint Franciscus van Assisië 75 jaar* (Rotterdam 1977)
- Pastor, L., *Geschichte der Päpste im Zeitalter des fürstlichen Absolutismus*, vijf delen (Freiburg 1933)
- Peeters, C., 'De neogotiek tussen nijverheid en kunst' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 356-380



- Pennings, P., 'Zuilen en lokale subsidies in 45 gemeenten, 1880-1930' in: Blockmans, W.P. en L.A. van der Valk, *Van Particuliere naar openbare zorg en terug? Sociale politiek in Nederland sinds 1880* (Amsterdam 1992) 53-66
- Pey, E.B.F., *Herstel in nieuwe luister, Ideeën en praktijk van Overheid, Kerk en Architecten bij de restauratie van het middeleeuwse katholieke kerkgebouw in Zuid-Nederland (1796-1940)* (Nijmegen 1993)
- Peijnenburg, J.W.M., *Joannes Zwijsen, bisschop (1794-1877)* (Tilburg 1996)
- Persyn, J., *Dr. Schaepman*, deel I en II (Utrecht/Amsterdam/Antwerpen 1916)
- Pfeil, T.J.E.M., *Tot redding van het vaderland, Het primaat van de Nederlandse overheidsfinanciën in de Bataafs-Franse tijd 1795-1810* (Amsterdam 1998)
- Plas, M. van der, *Uit het rijke Roomsche leven, een documentaire over de jaren 1925-1935* (Baarn 1992)
- Plas, M. van der, *Vader Thijm, biografie van een koopman-schrijver* (Baarn 1995)
- Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw, drie delen* (Hilversum 1968)
- Pontal, O., *Die Synoden im Merowingerreich* (Paderborn 1986) (Onderdeel van Konziliengeschichte, Reihe A; Darstellungen, herausgegeben von Brandmüller, W.)
- Post, R.R., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* (Utrecht/Antwerpen 1957)
- Postmus, J., *Een onderzoek naar omvang en aard van de bevolkingsconcentratie in Nederland sedert 1830* (Amsterdam 1928)
- Posthumus Meyjes, W.C., *Bankpolitiek* (Haarlem 1931)
- Probleemstellende uitgangspunten voor een parochie-onderzoek in Nederland*, KASKI memorandum 108 (Den Haag 1959)
- Put, A. van et al., *De Belgische spaarbanken, geschiedenis, recht, economische functie en instellingen* (Tiel 1986)
- Pyfferoen, O., *La petite bourgeoisie aux Pays-Bas, Rapport présenté à M. le ministre de l'Industrie et du Travail* (Brussel 1902)
- Raad voor de Zaken van Kerk en Samenleving, *Het bezit en beheer van kerkelijke goederen* (aflevering 8,9 en 10) 1964
- Rapport der commissie voor regeling van het kerkelijk crediet in het bisdom Haarlem* (Haarlem 1935)
- Rapport van de Staatscommissie voor de Zaken van de Erediensten, Handelingen der Tweede Kamer der Staten Generaal, Zitting 1968-69-10030* (Den Haag 1969)
- Residentie Almanak 1853* (Den Haag 1853)
- Residentie Almanak 1854* (Den Haag 1854)
- Ribberink, E.A.M., 'De aarts priester Cramer en de strijd om de kerk 1809-1814' in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk* 4 (1962) 232-252
- Ribberink, E.A.M., 'Crisis in 1817' in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk* 8 (1966) 98-110
- Reinsma, R., 'De houding van de rooms-katholieken ten noorden van de grote rivieren tijdens de eerste maanden van de Belgische Opstand' in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk* 3 (1961) 50-72
- Reith, B., *Honderd jaar kerkbouw in Nederland* (Haarlem z.j.)
- Renooij, D.C., *De Nederlandse emissiemarkt 1904-1939* (Amsterdam 1951)
- Ribbe, D.A., *Het spaarbankwezen in Nederland* (Haarlem 1890)

- Ridder, J., *Een conjunctuuranalyse van Nederland, 1848-1860* (1935)
- Riemens, H., *Het Amortisatiesyndicaat, Een studie over de staatsfinanciën onder Willem I* (1935)
- Roes, J., *De RK kerk in Nederland, een encyclopedisch overzicht* (Nijmegen 1974)
- Rogge, C., *De godsdienst afgezonderd van den staat, of proeve over de noodzaaklijkheid der vernietiging van alle heerschappij van den godsdienst in een vrije burgermaatschappij. Opgedragen aan de aanstaande Nationale Conventie der Nederlandsche Republiek, door een vriend van vrijheid, gelijkheid en godsdienst* (Leiden 1795)
- Rogge, C., *Volledige verzameling van alle stukken betreffende de afscheiding der kerk van de staat door de nationale vergadering, representerende het volk van Nederland* (Leiden 1796)
- Rogier, J.A.A., 'Bijdragen tot de kerkgeschiedenis van Schieland, III: Honderd jaar uit de geschiedenis van Bergschenhoek' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 43 (1925) 103-121
- Rogier, J.A.A., 'Bijdragen tot de kerkgeschiedenis van Schieland, IV: Bergschenhoek van 1810-1858' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 44 (1926) 343-376
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw I en II* (Amsterdam 1957)
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van katholiek Delfsbaven, met een verklarende beschrijving van de nieuwe parochiekerk door pastoor F.C. van Beukering* (Haarlem 1930)
- Rogier, L.J., *In vrijheid herboren, Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* (Den Haag 1956)
- Rogier, L.J., 'Bijdrage tot de historische sociografie van katholiek Delfshaven' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 64 (1957) 279-304
- Rogier, L.J., *Overzicht van het katholicisme in Spangen* (Rotterdam 1936)
- Rooy, A.J.J. van, *Nederlandse kerkbouw op een keerpunt* (Haarlem z.j.)
- Rosenberg, H.P.R., *De 19de eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* (Den Haag 1972)
- Rosenberg, H.P.R., *De Parkstraatkerk te Den Haag, geschiedenis van kerk en parochie*, (Den Haag z.j.)
- Rossem, V. van, 'De organische woonwijk in open bebouwing' in: *Jaarboek Cuypersgenootschap 2001* (Rotterdam 2002) 9-28
- Rouwenhorst, K.G., 's Gravenhage 1840-1940, 100 jaar Haagse stadsontwikkeling, VOM-reeks nummer 1 (Den Haag, 1988)
- Rutgers, C.A., samensteller, *De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen* (Den Haag 1978)
- Rijckevorsel, T.C.M.H. van, *Geschiedenis van het Maagdenhuis te Amsterdam* (Amsterdam 1887)
- De Rijkspostspaarbank 1881-1931* ('s Gravenhage 1931)
- Rijswijk, A. van, *De verwoeste kerken van Limburg* (Roermond/Maaseik 1946)
- 'De katholieke gemeente van Rijswijk' in: Burgmeijer, J.J., *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor katholieken 1848* (Den Bosch 1848) 139-159.
- Sagmüller, J.B., *Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts II* 3. Auflage (Freiburg im Breisgau 1914)

- Saint, A., 'Anglican church-Building in London 1790-1890; from state subsidy to free market' in: Brooks, C. and A. Saint, ed., *The Victorian Church, Architecture and Society* (Manchester 2000) 30-50
- Saint, A., 'The rationalist church of the gothic revival. A contradiction in terms?' in: *Gothic revival, Religion, Architecture and Style in western Europe 1815-1914* (Leuven 2000) 231-242
- Sarlemijn, G.J.M., 'De vernieuwing der kerkelijke architectuur na de oorlog' in: *Katholiek Bouwblad* XX (1953) 339-347
- Sassen, E.M.J.A., et al., *Rapport regeling bijdragen Kerkenbouw* (Den Haag 1957)
- Schama, S., *Patriotten en bevrijders, revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989)
- Schatz, K., *Vaticanum I*, 3 delen (Paderborn 1992) in: Brandmüller, W., Herausgeber, *Konziliengeschichte, reihe A, Darstellungen*.
- Schöffel, I. e.a., *De Lage Landen van 1580 tot 1780* (Amsterdam/Brussel 1978)
- Schokking, J.J., *Historisch juridische schets van de wet van den 10den september 1853* (Leiden 1894)
- Scholl, S.H. red., *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in West Europa* (Hilversum 1941)
- Scholten, Th.M., 'De kerkelijke Financiën' in: *Maandschrift Economie* 19 (1955) 477-484
- Schuddebeurs, H.G., *Onderlinge Levensverzekeringsinstellingen in Nederland, verzameld en naar tijdsorde samengesteld* (Utrecht z.j.)
- Ridder de van der Schueren, J.B.J.N., 'Bijdrage tot de geschiedenis der confiscatie van de geestelijke goederen in Holland en Zeeland, en mededelingen omtrent sommige dier goederen, bepaaldelijk die in Middelharnis, Walcheren en Wemeldinge gelegen' in: *Haarlemse Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 12 (1884) 48-148
- Samen kerk, gisteren, vandaag en morgen, 50 jaar R.K. parochie Wieringermeer 1933-1983* (z.p, z.j.)
- Schuyt, K. en R. van der Veen (redacteuren) *De verdeelde samenleving, een inleiding in de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Leiden/Antwerpen 1990)
- Schumpeter, J., *Business Cycles* (1939)
- 'De seminariën der Hollandse Zending en bijzonderlijk het Klein-seminarie Hageveld' in: Wensing, J.H., *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor katholieken 1847* (Den Bosch 1847) 1-15.
- Siraa, H. T., *Een miljoen nieuwe woningen, de rol van de rijksoverheid bij wederopbouw, volksbuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)* (Den Haag 1989)
- Smeets, R.G.R., 'De aartspriester Gerrit van Nooy' in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 39 (1913) 1-166
- Smidt, H.J., *Scheiding van staat en kerk en het budget van Eeredienst* (Assen 1872)
- Smulders, G.W.A., *Obligatieleeningen bij kerkelijke instellingen* (Den Bosch 1945)
- Smulders, G.W.A., 'Aantekeningen over parochiële financiën' in: *Maandschrift Economie* 22 (1958) aflevering 10, 522-540
- Smulders, G.W.A en P. Brackel, 'Kerk en geld' in: *Economie* 12 (1963) 706-726

- Smulders, G.W.A. en B.R.C.A. Boersema, 'Kerkenbouw en kerkenloop 1945-1975, financiële aspecten met name in het bisdom 's-Hertogenbosch' in: *Jaarboek KDC* 5 (1982) 13-45.
- N.V. Spaarkas voor Belegging in R.K. Kerkelijke Leeningen, *Jubileumboekje 1919-1944* (Utrecht 1944)
- Sneller, Z.W., *Economische en sociale denkbeelden in Nederland in de aanvang der negentiende eeuw 1814-1830* (Haarlem 1922)
- Sneller, Z.W., *De economische structuur van het Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830* (1930)
- Spaendonck, F.H.M. van, 'Overheid en kerken' in: *Economische en Statistische Berichten* 9 (1982) 914-919
- Spieritz, M.G., 'Godsdienstig leven van de katholieken in de 17de eeuw' in: *Algemeene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 8 (Bussum 1979) 344-354
- St. – Paulus 25 jaar, *Gedenboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de St. Paulus Parochie te Schiebroek op 12 december 1958* (Rotterdam z.j.)
- Stevens, B.J.J.M., 'Een R.K. Kerkje te Middenmeer', in: *Het R.K. Bouwblad* 5 (1933) 33-36
- Stichting Bouwresearch SBR, *Bouworganisatievormen in Nederland* (Rotterdam 1992)
- Swaan, A. de, *Zorg en de staat, welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1990)
- Stoffer, J., *Het ontstaan van de NMB, de geschiedenis van haar voorgangers in de jaren 1900 tot 1927* (Deventer 1985)
- Stuijvenberg, J.H. van, 'Economische groei in Nederland in de 19de eeuw, een terreinverkenning' in: *Bedrijven Samenleving, economisch historische studies over Nederland in de 19de en 20ste eeuw* (Alphen aan den Rijn 1967) 195-225
- Swigchem, C.A. van, *Abraham van der Hart 1747-1820, Architect, Stadsbouwmeester van Amsterdam* (Amsterdam 1965)
- Swoboda, H., *Grossstadtseelsorge, Eine pastoraltheologische Studie* (Regensburg 1911)
- Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden 1738-1803*, 22 delen (Amsterdam 1739)
- Tepe, W., *XXIV Paepsche vergaderplaatsen, schuilkerken in Amsterdam* (Amstelveen 1984)
- Teijl, J. van, 'Nationaal inkomen van Nederland in de periode 1850-1900' in: *Economisch - en Sociaal Historisch Jaarboek* 34 (1971) 232-262
- Thelen, T., *Om de spaarcenten van de kleine man. De Roermondse Spaarbank en de evolutie van het spaarbankbedrijf, 1880-1968* (Roermond 1993)
- Theodoor Gilissen Bankiers, 'TheoDOOR de jaren heen 1 en 2' in: *Theodoorzien* 2 (2002) 8-19
- Thunnissen, H., 'Kentering in het architectuurinzicht' in: *Katholiek Bouwblad* XX (1953) 305-310
- Thurlings, J.M.G., *De wankelende zuil, Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen 1971)
- Thurlings, Th.L.M., 'Over kerkelijke leningen' in: *Weerspiegelde gedachten, opstellen aangeboden aan Prof. dr. N.J. Polak* (Haarlem 1948) 193-197
- Timmers, J.J.M., 'De neo-gothiek' in: *Katholiek Bouwblad* XX (1953) 289-297

- Tijn, Th. van, 'Op de drempel van de nieuwe tijd: Nederland omstreeks 1870' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 10 (Utrecht/Zeist 1949-1958) 288-313
- Ubachs, P.J.H., *Twee heren, twee confessies. De verbouding van Staat en Kerk te Maastricht 1632-1673* (Assen 1975)
- Ubink, W.G., 'De kerkelijke overheid en het ontstaan van de katholieke arbeidersorganisaties in Nederland (1868-1903)' in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 3 (1973) 48-72
- Vaart, F.J. van der, *De Bossche School*, deel 39 uit de serie Boschboom Bladeren (Den Bosch 1991)
- Valk, J.P. de, *Roomser dan de paus? Studies naar de betrekkingen tussen Rome en de Nederlandse katholieken, 1815-1840* (Voorburg 1998)
- Ven, M. van de, 'Pastoor Zwijsen en het eerste adres der RK kerkvoogden bij de regering in 1840' in: *Bossche Bijdragen, bouwstoffen tot de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* 8 (1926/27) 319-333.
- Verhoofstad, P.M., en J.Th. M. Kraakman, *Honderd jaar St. Werenfriedkerk, 1875-1975 Wervershoof* (Heiloo 1975)
- Verkuyl, J.A., 'Banken van Leening en Pandhuizen' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde* 27 (1912) 321-331
- Verplanke, C.J., *Subsidiëring van de kerkbouw* (Arnhem 1963)
- Versluis, W.G., *Geschiedenis van de emancipatie der katholieken in Nederland van 1795-beden* (Nijmegen 1948)
- Vries, J. de, *Een eeuw vol effecten, historische schets van de vereniging voor de Effecten handel en de Amsterdamse Effectenbeurs 1876-1976* (Amsterdam 1976)
- Vis, J., *Onder uw bescherming, De katholieken en hun ziekenzorg in Amsterdam. Gedenkboek verschenen bij het honderdjarig bestaan van het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis* (Amsterdam 1998)
- Vis, J. en W. Janse, *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002)
- Voets, B., *Bewaar het toevertrouwde pand, Het verhaal van het bisdom Haarlem* (Hilversum 1981)
- Voets, B., *Een man uit één stuk, Levensschets van de Haarlemse bisschop F.J. van Vree (1807-1861)* (Hoorn 1978)
- Voets, B., *De lamp bleef branden, beknopte geschiedenis van de parochie St. Cunera te Nibbixwoud* (z.p., z.j.)
- Voets, B., *Omzien in verwondering; een verhaal van de katholieke gemeenschap van Hoogwoud* (Hoogwoud 1977)
- Vorst, M.T.J. van der, 'Godsdienstig leven buiten het protestantisme in de 18de eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 9 (Bussum 1980) 345-353
- Vregt, J.F., 'De geschiedenis van de naasting der hervormde kerk in Obdam' in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 12 (1884) 313-345
- Vregt, J.F., 'Enige bijzonderheden over de naasting der kerken op enkele andere plaatsen' in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 12 (1884) 401-415.

- Vregt, J.F., 'De kerkelijke goederen en de Staatsregeling van 23 april 1798' in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 12 (1884) 161-415 en 13 (1886) 15-121.
- Vregt, J. F., 'Verandering van staatsregeling in 1801 - Houding der katholieken daarbij en daarna ten aanzien van de kerkelijke goederen' in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 13 (1886) 93.
- Vroom, W.H., *De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht* (Maarssen 1981)
- Vroom, W.H., *De Onze-Lieve-Vrouwe-Kerk te Antwerpen, de financiering van de bouw tot de beeldenstorm* (Antwerpen/Amsterdam 1983)
- Vugt, J.P.A. van, *Godsdienst en kerk in Nederland 1945 - 1980, een geannoteerde bibliografie* (Nijmegen/Baarn 1981)
- Waart, P. de, *St. Donatus 100 jaar* (z.p. 1952)
- Wat zijn kerkelijke leeningen?* (Amsterdam 1929)
- Wagenaar, H.M.J., 'Overheidsbijdragen voor kerkbouw' in: *Wending, maandblad voor evangelie en cultuur* 13 (1958) 216-226
- Weber, E., *Peasants into Frenchmen, the modernization of rural France, 1870-1914* (Stanford 1976)
- Wereld, H. van de, *De Veenders en hun kerk, episoden uit de geschiedenis van katholiek Roelofarendsveen* (Alphen aan den Rijn 1990)
- Wereld, H. van de, *Uit de geschiedenis van de parochie H. Nicolaas te Nieuwveen* (Nieuwveen 1990)
- Wernz, F.X., *Ius Decretalium, III, Ius Administrationi ecclesiae catholicae* (Rome 1891)
- 'De H.-Willibrorduskerk (Het Vrededuijfe) te Amsterdam' in: Burgmeijer, J.J., *Kerkelijk Nederland, Jaarboek voor katholieken 1850* (Den Bosch 1850) 141-146.
- Wils, Ign. M.P.A., 'De geschiedenis der Sint Agnesparochie van 's Gravenhage (1897-1935), *Haarlemsche Bijdragen, Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 54 (1937) 259-289.
- Wils, Ign. M.P.A., *De geschiedenis van RK Dordrecht* (Westmalle 1925)
- Wils, J., *Arbeiderswoningen in Nederland, Vijftig met rijkssteun, onder leiding van architecten uitgevoerde plannen met de financiële gegevens, bijeengebracht door H.P. Berlage, A. Keppler, W. Kromhout en J. Wils* (Rotterdam 1921)
- Witlox, H.J.M., *Schets van de ontwikkeling van welvaart en bedrijvigheid in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden* (Nijmegen 1956)
- Witlox, J., *Studiën over het herstel der hiërarchie in 1853* (Tilburg 1928)
- Wolf, H.C. de, 'Josephus Augustinus Brentano, mecenas en filantroop te Amsterdam 1753-1821' in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 8 (1966) 111-120
- Wolf, H.C. de, *De kerk en het Maagdenbuis, vier episoden uit de geschiedenis van Katholiek Amsterdam* (Utrecht/Antwerpen 1970)
- Wolmuth, J., ed., *Dekrete der ökumenischen Konzilien, Band 3: Konzilien der Neuzeit* (Paderborn 2002)
- Wording en opbouw van de Wieringermeer, geschiedenis van de ontginning en kolonisatie van de eerste IJsselmeerpolder* (Wageningen 1955)

- Woud, A. van der, *Het lege land, de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987)
- Woud, A. van der, *Waarheid en karakter, de discussie over architectuur in Nederland 1840-1900* (Amsterdam 1996)
- Wijnands, J., *Het spaarkasbedrijf in Nederland* (Rotterdam 1931)
- Ypeij, A. en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 4 delen (Breda 1827)
- Zanden, J.L. van en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1989)
- Zanden, J.L. van en A. van Riel, *Nederland 1780-1914, Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000)
- Zoelen, R. van, 'De nieuwe Roomsche-Katholieke kerk en pastorie te Castricum, provincie Noord-Holland' in: *Bouwkundige Bijdragen* 11 (1860) 237-242
- Zwart, P., 'Het katholicisme bij het begin, gedurende den loop en aan het einde der 19e eeuw' in: *Die Haghe, Bijdragen en Mededelingen* (1901) 269-286





## SAMENVATTING

Centraal in dit onderzoek staat de vraag naar de financiering van de katholieke kerkbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1795 – 1965. In de bestaande literatuur is tot nu toe nauwelijks aandacht besteed aan dit aspect van kerkbouw.

Waarom het bisdom Haarlem en waarom die periode? Het bisdom Haarlem is gekozen omdat de auteur tijdens het onderzoek voor zijn afstudeerscriptie was gestuit op veel archiefmateriaal dat de indruk wekte dat het bisdom Haarlem het toneel was geweest van bijzondere ontwikkelingen.

De periode 1795 - 1965 werd gekozen omdat in 1795 een aantal wettelijke maatregelen van kracht werd waardoor alle kerkgenootschappen het wettelijke recht kregen op onbelemmerde uitoefening van de eigen godsdienstoefening. Rond het jaar 1965 kondigde een reeks gebeurtenissen in de Nederlandse kerkprovincie het einde van een tijdperk aan. De essentie daarvan was dat in de loop van de jaren zestig een steeds groter deel van de Nederlandse katholieken zich vrij voelde het geloof op eigen kracht te ervaren, zonder daarbij de leiding van de clerus te aanvaarden.

Om een bevredigend antwoord te kunnen geven op de ogenschijnlijk eenvoudige vraag naar de herkomst van de middelen waarmee de katholieke kerkbouw werd gefinancierd, is een onderzoeksmethodiek bedacht waarin het bouwproces centraal staat. Het bouwproces is dat geheel van handelingen en gebruiken dat de realisatie van ieder gebouw voorafgaat en begeleidt. Elk bouwproces doorloopt bijna altijd vijf procesfuncties<sup>1</sup>:

1. Het initiatief
2. Het beschikbaar stellen van grond
3. Het beschikbaar stellen van geld
4. Het ontwerp
5. De uitvoering

De onderzoeksperiode van 170 jaar tussen 1795 en 1965 is opgedeeld in drie perioden 1795 - 1875, 1875 - 1935 en 1935 - 1965. Deze onderverdeling komt overeen met de indeling in drie hoofdstukken. Elk hoofdstuk kent vijf onderdelen:

a. Een kwantitatief gedeelte dat een beschrijving bevat van het aantal kerken, de toestand van die kerken en andere relevante statistische gegevens over

<sup>1</sup> Stichting Bouwresearch, *Bouworganisatievormen in Nederland* (Rotterdam 1992) 9 - 10.

bijvoorbeeld de ontwikkeling van de katholieke bevolking van het bisdom Haarlem.

b. Een beschrijving van de institutionele context van het bouwproces. Daarin komen aan de orde welke regelgeving van toepassing was van de kant van de wereldlijke overheid en de regelgeving van de kant van de kerkelijke overheid.

c. Een nauwkeurig onderzoek van een aantal voorbeeldgevallen. Bij de selectie van deze gevallen zijn de volgende criteria gebruikt: tijd, plaats en representativiteit. Dit gedeelte wordt de microanalyse genoemd. Aan het begin van elk bouwproces worden enkele essentiële financiële gegevens vermeld waaronder het eigen vermogen van de parochies, het vreemd vermogen dat werd aangetrokken, de hoeveelheid subsidie die werd verstrekt.

d. Een onderzoek van de macro-economische ontwikkelingen die relevant waren voor het verloop van de bouwprocessen.

e. Een korte conclusie.

In twee databases, die zijn toegevoegd aan het proefschrift, zijn alle kerkbouwprocessen opgenomen die zich in het bisdom Haarlem hebben afgespeeld, voor zover ze mij op dit moment bekend zijn. Database 1 bevat een alfabetische opsomming op plaats, terwijl database 2 een chronologische opsomming bevat op tijdstip, onderverdeeld in perioden van tien jaar, bevat. Deze beide databases maakten het mogelijk de kerkbouwactiviteit in het bisdom Haarlem weer te geven in de vorm van grafieken. Andere ontwikkelingen, zoals de groei van het aantal kerkgebouwen en de loop van de bevolking, zijn eveneens in de vorm van grafieken weergegeven.

Doelstelling van het onderzoek is een duidelijk beeld te scheppen, onder andere aan de hand van de beschrijving van een vijftiental voorbeelden, van de manier waarop de kerkbouw werd gefinancierd. Ook werd aandacht besteed aan de veranderingen die optraden in het proces van financiering in de onderzochte periode.

Uit het onderzoek blijkt duidelijk dat de financiering van de kerkbouw een groot en allerwegen als rijk bekend staand kerkgenootschap voor enorme problemen heeft geplaatst. Dat kan ook niet verbazen wanneer een schatting op basis van een combinatie van bouwkundige en financiële gegevens leert dat met de kerkbouw in het bisdom Haarlem een investering van enkele miljarden euro's gemoeid is geweest.

Duidelijk wordt ook dat het katholieke kerkgenootschap vanaf het begin van de onderzoeksperiode te kampen had met financiële problemen die voor een deel het gevolg waren van overheidsbeleid dat in de voorafgaande periode was gevoerd. Kern van dat probleem was een structureel gebrek aan werkkapitaal dat aan de dag trad toen grote investeringen moesten worden gedaan. Oorzaak van dat probleem was onder andere het verlies van vermogensbestanddelen die voldoende inkomen genereerden. Vanaf het

verlies van de kerkgoederen aan het eind van de zestiende eeuw hebben de Nederlandse katholieken vooral vertrouwd op (en genoeg moeten nemen met) inkomsten uit de *charitas*, of 'levend geld'. Het daarop gebaseerde inkomen van parochies was lange tijd voldoende voor de bekostiging van goedkope kerken en slecht betaalde pastoors, maar in de meeste gevallen volstrekt onvoldoende toen investeringen moesten worden gedaan in nieuwe kerken en kerkelijke voorzieningen.

De verschillende overheden in Nederland hebben na 1795 wel een (kleine) bijdrage geleverd aan de financiering van de katholieke kerkbouw, maar die bijdrage was nooit voldoende om het verlies van kerkgoederen te compenseren.

Aangezien sprake was van een structureel tekort aan werkkapitaal niet alleen bij de meeste parochies maar ook bij het bisdom Haarlem, waren parochies en andere katholieke instellingen vrij snel gedwongen een beroep te doen op vreemd vermogen (=leningen) om de investeringen in kapitaalvoorzieningen (=kerken) te financieren. In eerste instantie werden die leningen meestal geplaatst bij rijke parochianen of instellingen. Zolang de omvang van die investeringen enigszins in lijn bleef met de draagkracht van de parochianen waren de lasten aan rente en aflossing op te brengen. Katholieke instellingen bleken voorbeeldige debiteuren.

Onder andere als gevolg van de migratie ten tijde van de industrialisering van Nederland nam rond 1870 de behoefte aan nieuwe katholieke kerken en kerkelijke voorzieningen vooral in de steden van het bisdom Haarlem snel toe. In snel tempo werden nieuwe parochies opgericht. Aangezien deze 'jonge stedelijke' parochies nauwelijks over werkkapitaal beschikten, waren ze bijna per definitie aangewezen op leningen om de bouw van kerken, scholen en andere kerkelijke voorzieningen te financieren. Voor dat doel ontstond een netwerk van adviseurs, die de kerkbesturen doorverwezen naar instellingen met geld. Vanaf het begin van de twintigste eeuw begonnen banken daarin een rol te spelen.

De uiterlijke schijn van rijkdom bedroog. De nieuwe kerken waren geen blijk van rijkdom, maar het product van ideologische noodzaak. Bijna alle nieuwe kerken waren gefinancierd met vreemd geld, dat tegen commerciële voorwaarden werd geleend. De bisschoppen van Haarlem konden niet anders dan de parochies toestemming te geven. Om het zielenverlies dat optrad als gevolg van de migratie te beperken, moesten de nieuwe parochies een katholieke infrastructuur financieren. De bijdragen van parochianen vormden de voornaamste bron van inkomsten. Die vertoonde wel een stijgende lijn als gevolg van de geleidelijke stijging van de koopkracht en van het aantal katholieken in deze periode, maar ze werd ook gekenmerkt door een gevaarlijke karakteristiek: elasticiteit. De kerkelijke inkomsten waren erg conjunctuurgevoelig. De financiering van veel katholieke kerken had, net als

de gebouwen zelf, niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk een nogal wankelende fundering.

Na de Eerste Wereldoorlog ontstond er een grote vraag naar maatschappelijke en kerkelijke voorzieningen. Als gevolg van de grote vraag en wettelijke maatregelen werden de prijzen van bouwmaterialen opgedreven. Bij gebrek aan werkkapitaal zagen katholieke instellingen in heel Europa en zelfs van ver daarbuiten geen andere oplossing dan een beroep te doen op de kapitaalmarkt om de gelden voor de financiering van de bouw van kerken, scholen, ziekenhuizen en andere aan te trekken. Daardoor veranderde binnen de kerk de houding ten opzichte van financiering met vreemd vermogen. In plaats van het negatief geladen begrip 'kerkschuld', zoals de gezamenlijke schuldpositie van de parochies in het Haarlemse diocesis in de tweede helft van de negentiende eeuw werd genoemd, ontstond in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw het nieuwe neutrale begrip het kerkelijk krediet. Op basis van - vermeende - garanties van de bisschop van Haarlem en andere hoge kerkelijke gezagsdragers werden tientallen miljoenen euro's (prijspeil 2004) op de Nederlandse kapitaalmarkt aangetrokken door katholieke kerkelijke instellingen. Dat leverde pas problemen op toen als gevolg van de crisis in 1929 de bijdragen van de gelovigen sterk begonnen te dalen terwijl de lasten gelijk bleven of zelfs stegen als gevolg van (meestal) slecht beleid. De garanties van de bisschoppen bleken minder waard waren dan gedacht.

In 1933 was de Vereniging voor de Effectenhandel gedwongen een Commissie voor de Kerkelijke Leningen in te stellen om de belangen van de vele gedupeerde beleggers te behartigen. In december van dat jaar zag ook de bisschop van Haarlem zich gedwongen een zelfde stap te zetten. De Commissie voor het Kerkelijk Krediet stelde een rapport op dat de basis vormde voor een verregaande hervorming van de financiering van de katholieke kerkbouw. De situatie bleek dan ook rampzalig. Ongeveer een zesde van de 380 parochies in het diocesis had een gezamenlijke schuld van € 200 miljoen (prijspeil 2004)

Het roer werd drastisch omgegooid. Waar voordien de parochies een betrekkelijke vorm van zelfstandigheid genoten, was daarvan na 1935 geen sprake meer. Omgekeerd had dat ook tot gevolg dat het bisdom Haarlem zich in die periode gedwongen zag grote bedragen op te brengen om een versnelde liquidatie van de schulden te bewerkstelligen.

Na 1945 kregen alle kerkgenootschappen te maken met de noodzaak van enerzijds de financiering van het herstel van oorlogsschade en anderzijds de bouw van voldoende nieuwe kerken om de groei van de bevolking bij te houden. Binnen het bisdom Haarlem was na 1935 niet alleen de financiering maar ook de organisatie van de kerkbouw een diocesane zaak. Het

bisschoppelijk bouwbureau vormde de spil van alle bouwkundige activiteiten. Bij de planning van de kerkbouw werd steeds meer gebruik gemaakt van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Als gevolg van de enorme prijsstijgingen die optraden in de jaren vijftig, werd steeds duidelijker dat, alle inspanningen tot versoering in de kerkbouw en aansporingen tot verhoging van de bijdragen van de gelovigen ten spijt, de kosten van de kerkbouw zo snel stegen dat ze op de lange termijn niet waren op te brengen door de kerkgenootschappen alleen. Daarom hebben de kerkgenootschappen intensief samengewerkt bij de verkrijging van overheidssteun voor de kerkbouw. Na jaren van lobbywerk werd in 1962 de Wet Premie Kerkbouw van kracht.

De ironie wil dat dit gebeurde op een moment dat de terugloop van het aantal kerkgangers duidelijk maakte dat de inspanningen ten bate van een betere organisatie en financiering van de kerkbouw vergeefs waren geweest. De pogingen de kerk dichter bij de gelovigen te brengen, waren mislukt. Het jaar 1965 kan daarom met recht worden beschouwd als het einde van een periode.



## SUMMARY

This dissertation has focussed on the way church building processes were financed in the archpriesthood of Holland and Zeeland and the dioceses of Haarlem and Rotterdam during the period of 1795 - 1965. In the existing literature hardly any attention has been paid to this aspect of the church building process.

Why this diocese and why this period? This part of the Dutch church province was selected because this researcher had encountered much interesting material when researching his Masters thesis in 1995. The material suggested that the diocese of Haarlem had been the scene of very interesting financial developments during the nineteenth and twentieth century.

The period from 1795 to 1965 was chosen because in 1795 a number of legal barriers were leveled in the Northern Netherlands. As a result members of all denominations, including Catholics, were henceforth able to exercise their civil rights, including the right of freedom of religion. Similarly, around 1965 a chain of events signaled the end of an era in the Dutch church province. The essence of this set of developments that hit the church province like an earthquake had once again a close connection to freedom of religion. In 1965 Catholics in ever larger numbers asserted their right to an individual interpretation of religion. The decline in church attendance meant that after a century and a half church building activity came to a sudden halt.

In order to be able to provide an answer to the ostensibly simple question of the source of the financial means with which catholic churches were built during this long period, a research method was conceived that focuses on the construction process. This process can be defined as that chain of events and actions that accompanies the creation of any building. Typically each construction process runs through five functions:

1. The initiative
2. The acquisition of a building site
3. The financing
4. The design
5. The execution<sup>1</sup>

The 170 years between 1795 and 1965 have been subdivided into three periods: 1795 - 1875, 1875 - 1935 and 1935 - 1965. This subdivision complies

<sup>1</sup> Stichting Bouwresearch, *Bouworganisatievormen in Nederland* (Rotterdam 1992) 9 - 10.

with the three chapters. Each of the chapters has been subdivided into five sections:

- a. A quantitative section containing a description of the number of churches, their condition and other relevant statistical material such as the number of Catholics in the diocese of Haarlem.
- b. A description of the institutional context of the construction process. This contains an explanation of the relevant regulation on the part of the Dutch government and the Catholic church.
- c. A microanalysis or number of case studies. In the selection of the cases, the following criteria were used: time, place and representation. Each case study is preceded by a short list of financial characteristics: the beginning and the end of the construction process, the date of consecration, the name of the architect, the number of parishioners, the total cost of construction, the amount of equity the parish could provide, the liabilities that the parish assumed and the size of state subsidy (if any). The financial statistics have been arranged in table 2.
- d. A macro-analysis or an account of the macro-economic developments that influenced the financial aspects of church construction this period that can shed light on the micro analysis. This section is called the macro analysis.
- e. A conclusion.

Apart from many tables and graphs, illustrating the increase in the number of Catholics or a comparison of the cost of construction over time, two databases have been attached to this dissertation. Database 1 contains a short description of each construction process that was executed between 1795 and 1965. The names of the towns where construction processes took place have been arranged in alphabetical order. Database 2 is chronological account of each of these construction processes. The advantage of these databases is that they enable the researcher to present graph 3. This graph illustrates the intensity of the construction activity in the research area on the basis of ten-year intervals.

A quick survey of the research material makes at least one thing quite clear: the large number of church building processes confronted the diocese of Haarlem, which most people tend to regard as a wealthy institution, with enormous problems. Parishes had to overcome tremendous problems in financing their construction processes. That should not come as a surprise when an estimate based on a combination of structural and insurance data reveals that the cost of building some hundreds of new churches in the research area required an investment of several billions of Euros.

The predecessor of the diocese of Haarlem, the archpriesthood of Holland and Zeeland, had found itself faced with serious financial problems at the



beginning of the nineteenth century. Some of these problems resulted from restrictive policies towards Catholics that had been a characteristic of the preceding two centuries. Many stations, as parishes were called until 1853, found themselves faced with a structural lack of equity that became obvious when after 1795 the stations were eager to spruce up their small and often rickety church barns and church attics. A major cause of this lack of cash was on the one hand the loss of the church property that had been specifically assigned the catholic churches to generate the cash for just such purposes. After the confiscation of most of the church property at the end of the sixteenth century, the Catholics had been forced to rely on, and content themselves with, income from charity or 'living money'. The amount of income generated in that manner sufficed to fund the building and maintenance of the wooden church barns and provide the pastors with a meager income, but proved insufficient when major investments in new churches were at hand. After 1795 the government, chronically short of money itself, did manage to provide a number of catholic stations with small subsidies for the purpose of church (re)construction.

As not only the stations but also the archpriesthood of Holland and Zeeland found itself faced with a shortage of equity, most stations were forced to borrow in order to be able to finance the necessary (re)construction. They did this through the placement of church loans. Initially, the stations approached rich parishioners or catholic institutions, in order to interest them into taking part in their loans. As long as the size of the loans was in line with the income of the parishioners, the interest and repayment demands could be met fairly easily. As they normally would not borrow more than they were able to pay, Catholic debtors proved to be reliable.

Around 1870 the fabric of Dutch society began to change. As factories started to appear, workers began to migrate in ever greater numbers from the countryside to the cities where they found makeshift shelter. Without exception the cities were totally unprepared for the influx of new inhabitants. The Catholics migrating to the fast growing cities found no welcoming parishes. Because there was no procedure for transferring Catholics from one parish to the other, many newly migrated Catholics never bothered to register with the parish priests in their new hometown. Most city parish priests were burdened by large workloads. As the new city parishes without exception were poor, unimpressive wooden temporary churches, *noodkerken*, were built. The result of the migration to the big cities in the diocese of Haarlem was the 'leak of the cities'. Many Catholics were forever lost for the faith.

After a formal Catholic hierarchy of bishops and dioceses had been reintroduced into the Dutch Church province in 1853, much energy had been invested in efforts to reorganize the new church province according to existing

church law. The hierarchy in the Dutch church province tried to assert itself in a society that was becoming ever more rigidly organized into 'columns', a specific type of 'vertical' organization that became a characteristic of Dutch society and politics for almost a century. The leaders of each column tried to subordinate every aspect of social life into their column. All efforts were concentrated on making Catholics live, work and worship inside the catholic column.

Around the turn of the century, the bishop of Haarlem realized that if he did not act on behalf of the Catholic migrants, the loss of souls might be catastrophic. As in the diocese of Haarlem funds to build the necessary new churches were scarce, he found himself confronted by a dilemma: borrow or accept the loss of many souls. Thus the 'Haarlem model' came into existence. Many new parishes were allowed to use the good name that Catholic debtors had earned for themselves through a network of Catholic financial advisors. New parishes were able to borrow the money they needed to build churches in order to keep the Catholics in the fold. Large church loans became standard.

Appearances notwithstanding, the new parish churches that popped up around the turn of the century in most cities in the diocese weren't a symbol of wealth. As most of these churches were financed with large church loans, they were rather a symbol of the ambition of the church to keep the Catholics within the Catholic 'column'.

The financial constraints on parishes became heavier after World War I when the demand for credit became more intense because of a steep rise in construction costs. Catholic institutions from all over Europe flocked to the Dutch capital market in search of money. Apart from new churches, the construction of a variety of other Catholic institutions such as hospitals and schools had to be financed. The need to finance a large number of new catholic construction processes altered traditional attitudes. When catholic banks entered the market, the term 'church debt' that had been used to indicate the use of loans to finance new construction processes, was changed into 'church credit'. An attempt was made to compare the financing of church construction in to the way industrial companies were financed. As each of the church loans had the approval of the bishop of Haarlem, investors assumed them to be risk-free.

All went well until the Stock market crash of 1929. When the ensuing crisis hit the Dutch economy in the early 1930's, many Catholics were forced to cut back their contribution to the church collections. One after the other, parishes in the diocese of Haarlem were forced to announce to their creditors that they were unable to make the required interest and installment payments. After the Amsterdam Stock Exchange had set up a commission of investigation in May 1933, the bishop of Haarlem was forced to follow suit

in December. While the Commission for the regulation of Church Credit in the diocese of Haarlem investigated the financial dealings of some sixty parishes, the bishop received thousands of letters from indignant investors who demanded compensation. The diocese of Haarlem assumed its part of the blame and contributed several millions of guilders towards the liquidation of the aggregate debt. The report of the Commission, published in January 1935, was a turning point in the history of the diocese of Haarlem. Strict rules were henceforth issued by the bishop in regard to the organization and financing of construction processes in his diocese. A special bureau was set up for this purpose.

After World War II the need to reconstruct a war torn and practically bankrupt society forced the Dutch government to assume a more prominent role than ever before. As all efforts were concentrated on the (re)construction of housing and the industrial infrastructure, a small number of churches was built. The Catholic Church cooperated with the other denominations in a lobby campaign to counter identical problems. Apart from the need to rebuild many churches that had been destroyed or damaged during the war, there emerged a need to construct many new churches in suburbs that sprang up in the nineteen fifties and sixties for the rapidly expanding urban population.

Within the dioceses of Haarlem and Rotterdam, diocesan construction bureaus were incapable of coping with the new work load. As a result, several new commissions were set up. While the ICvO coordinated policy with the other denominations, and the social scientists of Kaski did research, the members of the *situering* commission planned. In spite of all attempts at improving coordination, financing the many new construction processes proved as difficult as ever because of a quadrupling of the cost of construction within the decade between 1945 and 1955. To make matters worse, a combination of higher taxation and increasing indifference to the role of religion caused the yield of the collections to fall.

In a desperate effort the congress of church organizations mounted an offensive to convince the local and state governments that without subsidy the churches would be unable to play their traditional role of holding society together. When this offensive resulted in December of 1962 in a law that provided a (temporary) subsidy of 30% for all new church construction processes, the number of new construction processes was peaking. From 1965 a new set of circumstances caused a steady decline of new constructions projects. The end of an era had been reached. The Catholic Church had managed to build churches close to Catholics, but had failed to entice the Catholics to enter them.



## LIJST VAN KAARTEN, TABELLEN EN GRAFIEKEN

### Lijst van kaarten:

|   |     |
|---|-----|
| Kaart 1: De Hollandse missie                  | 20  |
| Kaart 2: Confessionele verhoudingen in 1839   | 34  |
| Kaart 3: De Nederlandse kerkprovincie in 1853 | 74  |
| Kaart 4: De geestelijke noodgebieden in 1952  | 380 |
| Kaart 5: De diasporagebieden in 1952          | 382 |
| Kaart 6: De Nederlandse kerkprovincie in 1956 | 385 |

### Lijst van tabellen:

#### Hoofdstuk 1:

|  |    |
|--|----|
| Tabel 1.1: het aantal kerken en hun bouwkundige toestand in de acht districten van het aartsbischopdom Holland en Zeeland in het jaar 1807                                     | 24 |
| Tabel 1.2: de staties met schuld in de acht districten van het aartsbischopdom Holland en Zeeland, verdeeld naar de stedelijke en landelijke gebieden, in 1807                 | 27 |
| Tabel 1.3: de 50 staties met een schuld die was veroorzaakt door de financiering van bouwprocessen (bedragen in guldens)   | 28 |
| Tabel 1.4: de totale schuld van de 78 staties in 1807 per district onverdeeld naar stedelijke en landelijke staties (bedragen in guldens)                                      | 29 |
| Tabel 1.5: de katholieke bevolking van het aartsbischopdom Holland en Zeeland in 1807. De cijfers tussen haakjes vertegenwoordigen het gemiddeld aantal katholieken per statie | 31 |
| Tabel 1.6: Het aantal katholieken in de westelijke provincies in 1809  | 32 |
| Tabel 1.7: de omvang van de schuld per katholiek in de 14 stedelijke staties die in 1807 bouwprocessen hadden gefinancierd met vreemd vermogen (bedragen in guldens)           | 37 |
| Tabel 1.8: de omvang van de schuld per katholiek in de 36 landelijke staties die in 1807 bouwprocessen hadden gefinancierd met vreemd vermogen (bedragen in guldens)           | 38 |
| Tabel 1.9: het totaal aantal bouwprocessen uitgevoerd in de periode 1795 – 1875 en de onderverdeling in stedelijke en landelijke staties                                       | 39 |

|  |     |
|--|-----|
| Tabel 1.10: het totaal aantal bouwprocessen uitgevoerd in de periode 1795 – 1875 en de onderverdeling in stedelijke en landelijke staties  | 41  |
| Tabel 1.11: de samenstelling van het eigen vermogen van de statie <i>De Duif</i> rond 1796 ( <i>bedragen in guldens</i> )  | 92  |
| Tabel 1.12: een overzicht van de namen van de kredietverschaffers van de Amsterdamse statie De Duif (bedragen in guldens)  | 95  |
| Tabel 1.13: de bronnen voor de financiering van het bouwproces van de statie <i>van de H. Willibrordus in Bergschenhoek in 1832</i> ( <i>bedragen in guldens</i> )               | 107 |
| Tabel 1.14: de indeling die in 1834 werd gemaakt van de parochianen in <i>Bergschenhoek in welstandsklassen en de bedragen die zij opbrachten</i> ( <i>bedragen in guldens</i> ) | 108 |
| Tabel 1.15: de financiering van het bouwproces van de statie van de H. Jacobus in Schipluiden bij aanvang in 1839 (bedragen in guldens)  | 115 |
| Tabel 1.16: de financiering van het bouwproces van de statie van de H. Nicolaas in Edam zoals vermeld op de afrekening in 1850 (bedragen afgerond op hele guldens)               | 119 |
| Tabel 1.17: de verschillende bestanddelen van het eigen vermogen van de parochie van de H. Petrus Banden in Roelofarendsveen in 1851 (bedragen in guldens)                       | 131 |
| Tabel 1.18: de ‘Staat der geldmiddelen’ van de parochie van de H. Petrus Banden in Roelofarendsveen in april 1854 (bedragen in guldens)  | 132 |
| Tabel 1.19: de inkomsten van de parochie van de H. Petrus Banden over het jaar 1860 (bedragen in guldens)  | 139 |
| Tabel 1.20: overzicht van de kosten gemoeid met de financiering van fase 1 van het bouwproces van de kerk van OLV Visitatie in Schiedam (bedragen in guldens)                    | 146 |
| Tabel 1.21: de financiering van de bouw van fase 2 van de kerk van OLV Visitatie te Schiedam zoals berekend in 1859 (bedragen in guldens)  | 147 |
| Tabel 1.22: de rekening en verantwoording over 1857 van de parochie van OLV Visitatie in Schiedam (bedragen in guldens)  | 148 |
| Tabel 1.23: een overzicht van de inkomsten en uitgaven van de parochie van OLV Visitatie te Schiedam over het jaar 1864 (bedragen in guldens)                                    | 149 |
| Tabel 1.24: de raming die deken C.A. Mols in augustus 1864 maakte ten behoeve van de financiering van de bouw van een kerk in Nieuwveen (bedragen in guldens)                    | 158 |

|   |     |
|---|-----|
| Tabel 1.25: de bronnen voor de financiering van het bouwproces van de kerk van de H. Nicolaas te Nieuwveen in 1867 (bedragen in guldens)  | 164 |
| Tabel 1.26: de staties die in de periode 1795 – 1807 een kerk-schuld opbouwden door de financiering van bouwprocessen met vreemd vermogen (bedragen in guldens)   | 189 |
| Tabel 1.27: een overzicht van het totaalbedrag dat door de overheden in de periode 1807 – 1877 werd uitgekeerd in de vorm van subsidies ten behoeve van de katholieke kerkbouw  | 203 |
| Tabel 1.28: een schatting van de bedragen gemoeid met de katholieke kerkbouw in de Nederlandse kerkprovincie tussen 1795 en 1875 (bedragen in guldens)  | 205 |
| Tabel 1.29: een schatting van de bedragen gemoeid met de financiering van de katholieke kerkbouw in de periode 1795 – 1875 (bedragen in guldens)  | 206 |
| Tabel 1.30: een schatting van de herkomst van de bedragen gemoeid met de financiering van de katholieke kerkbouw in het aartspriesterschap Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem in de periode 1795 – 1875 (bedragen in guldens) | 207 |

## Hoofdstuk 2:

|   |     |
|---|-----|
| Tabel 2.1: het aantal bouwprocessen dat werd uitgevoerd in het bisdom Haarlem gedurende de periode 1875 – 1935                                      | 209 |
| Tabel 2.2: het aantal bouwprocessen uitgevoerd in de periode 1875 – 1935 en de verdeling tussen stedelijke en landelijke parochies                  | 210 |
| Tabel 2.3: De verhouding tussen het aantal katholieken en het aantal communicanten in het bisdom Haarlem in de periode 1916 – 1937                  | 215 |
| Tabel 2.4: de ontwikkeling van de bevolking van Amsterdam en Rotterdam (aantallen x 1.000)  | 215 |
| Tabel 2.5: de migratie van de Amsterdamse bevolking in de periode 1899 – 1920   | 221 |
| Tabel 2.6: de bronnen van inkomsten van de parochie van de H. Werenfridus in Wervershoof in 1866 (bedragen in guldens)                              | 239 |
| Tabel 2.7: de financiering van het bouwproces van de parochiekerk van de H. Werenfridus te Wervershoof zoals berekend in 1874 (bedragen in guldens) | 241 |

|  |     |
|--|-----|
| Tabel 2.8: de berekening van de leencapaciteit van de parochie van de HH. Nicloaas en Barbara te Amsterdam in 1882 (bedragen in guldens)   | 254 |
| Tabel 2.9: de bronnen voor de financiering van het bouwproces van de parochiekerk van de H. Nicolaas en Barbara te Amsterdam-West (bedragen in guldens)  | 255 |
| Tabel 2.10: de bronnen voor de financiering van het bouwproces van de parochiekerk van de H. Agnes te Den Haag (bedragen in guldens)   | 266 |
| Tabel 2.11: de bronnen van inkomsten voor de financiering van fase 1 van het bouwproces van de kathedrale basiliek van de H. Bavo (bedragen in guldens)  | 276 |
| Tabel 2.12: een overzicht van de giften verstrekt ten behoeve van de financiering van de bouw van de kathedrale basiliek van de H. Bavo in Haarlem (bedragen in guldens)   | 277 |
| Tabel 2.13: de bronnen voor het vreemd vermogen dat werd aangetrokken ten behoeve van de financiering van de bouw van fase 1 van de kathedrale basiliek van de H. Bavo te Haarlem (bedragen in guldens)  | 278 |
| Tabel 2.14: een schatting van de totale kosten gemoeid met de bouw van de kathedrale basiliek van de H. Bavo in de periode 1895 – 1930 (bedragen in guldens)   | 285 |
| Tabel 2.15: de schuldpositie van de parochie van de H. Familie te Den Haag in 1931 (bedragen in guldens)   | 293 |
| Tabel 2.16: een overzicht van inkomsten en uitgaven van de parochie van de H. Familie in Heerhugowaard (bedragen in guldens)   | 299 |
| Tabel 2.17: de gemiddelde huishoudrekeningen van groepen arbeiders van 1852/3 tot 1910/11 (uitgaven in percentages van totaal)   | 305 |
| Tabel 2.18: overzicht van het vermogen dat de parochie van de H.H. Nicolaas en Barbara in 1933 had geïnvesteerd in kerkelijke obligaties van (bedragen in guldens)   | 315 |
| Tabel 2.19: een inventarisatie van de leningen vermeld in <i>Van Oss Effectenboeken</i> in de periode 1923 – 1935 (kolom 3: parochies bisdom Haarlem; kolom 4: parochies in andere bisdommen; kolom 5: congregaties; kolom 6: andersoortige katholieke instellingen) | 351 |
| Tabel 2.20: de partijen betrokken bij de emissies van parochies gevestigd in het bisdom Haarlem in de periode 1923 - 1933 (bedragen in guldens)  | 335 |



|   |     |
|---|-----|
| Tabel 2.21: een overzicht van de inkomsten van het Fonds voor de arme, nieuwe parochies over de periode 1917 – 1923 (bedragen in guldens)   | 346 |
| Tabel 2.22: overzicht van de schuldenlast, aflossings- en renteverplichtingen per februari 1935 van de 38 parochies die zich hadden gemeld bij de Commissie (bedragen in guldens) | 359 |
| Tabel 2.23: de bronnen voor de aflossing van de schuld van de parochies in de jaren dertig (bedragen in guldens)  | 362 |
| Tabel 2.24: een schatting van de kosten die gemoeid waren met de bouw van de 228 nieuwe katholieke kerken in het bisdom Haarlem in de periode 1875 – 1935 (bedragen in guldens)   | 370 |
| Tabel 2.25: een schatting van de verhouding tussen EV, VV en subsidies (bedragen in guldens)  | 371 |

### Hoofdstuk 3:

|  |     |
|--|-----|
| Tabel 3.1: het aantal bouwprocessen uitgevoerd in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965 (daarbij inbegrepen is het aantal bouwprocessen uitgevoerd in het bisdom Rotterdam sinds 1956)  | 374 |
| Tabel 3.2: het aantal nieuwbouwprocessen uitgevoerd in het bisdom Haarlem in de periode 1947 – 1963 afgezet tegen de nieuwbouwactiviteit in de andere bisdommen  | 375 |
| Tabel 3.3: het aantal bouwprocessen uitgevoerd in de periode 1935 – 1965 onderverdeeld naar stedelijke en landelijke staties   | 375 |
| Tabel 3.4: de kerkdichtheidscijfers voor de bisdommen voor de volkstellingsjaren 1889 tot 1947   | 377 |
| Tabel 3.5: het aantal parochies in de bisdommen Haarlem en Rotterdam in 1956 en 1966   | 383 |
| Tabel 3.6: de gemiddelde prijs per zitplaats van kerken gebouwd in de periode 1921 – 1939 (bedragen in guldens)  | 384 |
| Tabel 3.7: een overzicht van het aantal gevallen van schade aan kerken en kerkelijke gebouwen dat in 1947 bekend was, de kosten gemoeid met herbouw en de rijksbijdrage op grond van de Oorlogsschaderegeling van 1949 (bedragen in guldens) | 397 |
| Tabel 3.8: de ontwikkeling van de bouwkostenindex in de periode 1940 – 1955 – 376/377  | 421 |
| Tabel 3.9: overzicht van de bedragen die in de periode 1947 – 1952 ter beschikking werden gesteld van de kerkgenootschappen voor de financiering van de kerkenbouw (bedragen in miljoenen guldens)   | 422 |

|   |     |
|---|-----|
| Tabel 3.10: de raming van de investering gemoeid met de her – en nieuwbouw van kerken in de periode 1949 – 1959 zoals berekend in 1949 ( bedragen in miljoenen guldens)   | 423 |
| Tabel 3.11: de schatting van de kosten gemoeid met het bouw-programma van het bisdom Haarlem voor de periode 1949 – 1959 (bedragen in duizenden guldens)  | 425 |
| Tabel 3.12: de urgentielijst van het bisdom Haarlem voor het jaar 1956 (bedragen in guldens)  | 425 |
| Tabel 3.13: de begroting van de inkomsten en uitgaven van de nieuwe parochie in Rotterdam Overschie op basis van gegevens van bestaande parochies in augustus 1951 (bedragen in guldens)                        | 429 |
| Tabel 3.14: een overzicht van de kosten van de nieuwe kerk voor de parochie van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Rotterdam Overschie en de manier waarop die werden betaald (bedragen in guldens) | 430 |
| Tabel 3.15: een overzicht van de middelen beschikbaar voor de financiering van de kerkbouw in het bisdom Haarlem in 1949  | 434 |
| Tabel 3.16: de prognose voor de uitgaven van het Fonds voor Kerkenbouw gedurende de periode 1939 – 1953 (bedragen in miljoenen guldens)   | 436 |
| Tabel 3.17: de bouwdoelstelling van het bisdom Haarlem en de financiering daarvan voor de periode 1950 – 1959 (bedragen in guldens)   | 451 |
| Tabel 3.18: de cijfers die kardinaal Bernard Alfrink gebruikte tijdens zijn persconferentie op 18 januari 1961 (bedragen in miljoenen guldens)  | 461 |
| Tabel 3.19: een vergelijking van de uitgaven van arbeidersgezinnen in Amsterdam voor godsdienst, liefdadigheid en geschenken in 1935/36 en 1951 (bedragen in guldens)   | 464 |
| Tabel 3.20: een overzicht van de opbrengsten per paschant van de collecte voor de Bijzondere Noden over de periode 1953 tot 1957 (bedragen in guldens)  | 470 |
| Tabel 3.21: een overzicht van de opbrengsten van de collecte voor de Bijzondere Noden in het bisdom Haarlem over de periode 1952 tot 1955 (bedragen in guldens)   | 475 |
| Tabel 3.22: overzicht van de inkomsten van het Fonds voor de Kerkbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1961 – 1965 (bedragen in guldens)   | 476 |
| Tabel 3.23: de kosten gemoeid met de financiering van de bouw van zestien definitieve kerken in het bisdom Rotterdam in de periode 1957 – 1960 (bedragen in guldens)  | 477 |

|  |     |
|--|-----|
| Tabel 3.24: de financiering van de kerkbouw in het bisdom Rotterdam gedurende de periode 1957 – 1960 (bedragen in guldens)   | 479 |
| Tabel 3.25: het (vereenvoudigde) financieringsschema van enkele bouwprocessen in het bisdom Rotterdam aanbesteed en uitgevoerd in 1957 en 1958 (bedragen in guldens)         | 482 |
| Tabel 3.26: een vergelijking van de gemiddelde prijs per zitplaats op basis van zeven kerken gebouwd in het bisdom Rotterdam in de periode 1957 – 1959 (bedragen in guldens) | 483 |
| Tabel 3.27: de schatting van de bouwactiviteit van de drie grote kerkgenootschappen in de periode 1947 – 1955 (bedragen in miljoenen guldens)                                | 484 |
| Tabel 3.28: de hoeveelheden urgent geachte kerken in de periode tot 1960 (bedragen in miljoenen guldens)   | 485 |
| Tabel 3.29: een schatting van de bedragen gemoeid met de bouw van de 97 nieuwe katholieke kerken in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965 (bedragen in guldens)       | 498 |
| Tabel 3.30: een schatting van de verhouding tussen de bronnen van financiering voor de kerkbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965 (bedragen in guldens)        | 498 |
| Tabel 3.31: een schatting van de bedragen gemoeid met de bouw van de 97 nieuwe katholieke kerken in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965 (bedragen in guldens)       | 507 |
| Tabel 3.32: een schatting van de verhouding tussen de bronnen van financiering voor de kerkbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1935 – 1965 (bedragen in guldens)        | 508 |

## Conclusie

|  |     |
|--|-----|
| Tabel 4.1: het aantal kerkbouwprocessen in het bisdom Haarlem per periode                            | 510 |
| Tabel 4.2: de verschuiving van de rol van de actoren in het bouwproces                               | 514 |
| Tabel 4.3 de financiering van de katholieke kerkbouw in het bisdom Haarlem in de periode 1795 - 1965 | 518 |

**Lijst van grafieken:**

- Grafiek 1:** de bouwkundige toestand van de kerken in 25, 541  
de acht districten van het aartspriesterschap Holland  
en Zeeland in het jaar 1807 op basis van de inventarisatie  
die de aartspriester H.F. ten Hulscher maakte in 1807  
(n = 180)
- Grafiek 2:** de ontwikkeling van het aantal katholieken 33, 213, 378, 542  
en communicanten in de provincies Zuid-Holland,  
Noord-Holland, het aartsbisdom Holland en Zeeland  
en het bisdom Haarlem in de periode 1807 – 1960
- Grafiek 3:** het totaal aantal bouwprocessen, nieuwbouw- 40, 211, 376, 543  
processen en noodkerken in het aartspriesterschap  
Holland en Zeeland en het bisdom Haarlem in de  
periode 1795 – 1965
- Grafiek 4:** de ontwikkeling van het aantal parochies in 212, 379, 544  
het bisdom Haarlem (na 1956 de bisdommen Haarlem  
en Rotterdam)
- Grafiek 5:** een vergelijking tussen de geschatte bedragen 260, 310, 545  
die waren gemoeid met de financiering van de kerkbouw  
en de bekende bedragen
- Grafiek 6:** de bedragen gemoeid met de plaatsing van 332, 546  
kerkelijke leningen ten behoeve van katholieke instel-  
lingen in binnen – en buitenland in de periode  
1919 – 1933 (bedragen in duizenden guldens)
- Grafiek 7:** de werkelijk geleverde bijdragen voor de beta- 547  
ling van rente en aflossing afgezet tegen de benodigde  
bedragen in 35 parochies in het bisdom Haarlem  
(bedragen in guldens per paschant per jaar)
- Grafiek 8:** de ontwikkeling van de bijdrage per katholiek 548  
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen in de periode  
1928 – 1940 (bedragen in centen)
- Grafiek 9:** het totaal aantal bouwprocessen in het 473, 510, 549  
aartspriesterschap Holland en Zeeland en het bisdom  
Haarlem in de periode 1795 – 1965. Het ‘historisch  
gemiddelde’ ( 3 nieuwbouwprocessen per jaar) wordt  
voorgesteld door de blauwe lijn.

## REGISTER

- Aalberse, P.J. (minister) 218,  
 Aartsbisdom Utrecht 76, 313, 472  
 Aartspriesterschap Holland en Zeeland  
     19, 23, 25, 29, 31, 32, 33, 36, 39, 40,  
     43, 45, 66, 165, 167, 170, 177, 188,  
     191, 193, 195, 200, 201, 203,  
 206, 208, 312  
 Aartspriester van Utrecht 26, 33  
 Abdij Nullius van OL Vrouwe de  
     Monte Serrato 349  
 Accountantsbureau Dijker & Belt 462  
 Acta et decreta 82, 83  
 Acta et statuta, 85 – 86  
 Adams, P. (architect) 102, 105, 106  
 Administratiekantoor voor kerkelijke  
     leningen 320 – 323  
 Aengenent, J.D.J. (bisschop) 234, 351,  
     352, 357  
 Alberdingk Thijm, J.A. (schrijver) 138,  
     144, 147  
 Alberdingk Thijm, Th. J. (firma) 194  
 Alfrink, B. (kardinaal) 470  
 Algemeen Mijnwerkersfonds 481  
 Alkmaar 60, 378  
 Ammerlaan, N.L.A. (vicaris- generaal)  
     393, 396, 412, 462  
 Amsterdam, 60, 379, 381, 414, 440,  
     492, 493, 494  
 Amsterdamse Bank 481  
*Amsterdams Effectenblad* 193, 310  
*Analecta voor het bisdom Haarlem* 469  
 Annegarn, J.A. (pastoor) 286 - 294  
 Antonucci, A. (Vice – Superior) 59, 60,  
     61, 62, 70, 71, 72, 201,  
 Arnhem 392  
 Asseler, Th. (architect) 153, 163, 236,  
     238  
 ASRO (Adviesbureau Stadsplan Rot-  
     terdam) 393, 394, 396, 399  
  
 Bakker, L. (deken) 237  
 Banning, J. van (pastoor en  
     aartspriester) 41, 103, 201  
 Bataafse Republiek 30  
 Bavo, H. kathedrale basiliek van de 270  
     – 285, 303, 348, 448, 459, 466  
 Bavo, H. kathedraal in Gent, 274  
 Bavo H., (statie) 55  
*Bavo, Sint* (uitgave van het bisdom  
     Haarlem) 218, 282, 283, 286, 451,  
     452, 461, 462  
 Beel, J. (minister-president) 417  
 Begijnhof Amsterdam, 46, 446  
 Bekkers, Th.M.P. (rector), 344, 346,  
     347, 348, 352, 353, 355, 448  
 Belgrado, C. mgr. (Vice-Superior) 126,  
     142  
 Benedictus XV (paus) 223  
 Bening, J.H. 311  
 Bepalingen voor Bouwkundige Wer-  
     ken 228, 229, 235, 238, 231 – 235,  
     386, 387  
 Besluit Bezettingsmaatregelen 401  
 Besluiten betreffende den Wederop-  
     bouw 391  
 Bernardus, gesticht Sint, Amsterdam  
     291  
 Besluiten betreffende de Wederop-  
     bouw 389, 390  
 Besluit op de Materiële Oorlogsscha-  
     den 1940 (BMO 1940) 390 – 392,  
     394, 396, 399,  
 400, 401, 403  
 Besluit op de Materiële Oorlogsscha-  
     den 1945 (BMO 1945) 401 – 406,  
     418  
 Besluit Overgangsregeling Oorlogs-  
     schaden 401, 402  
 Beurs, Amsterdamse (zie Effecten-  
     beurs)  
 Beverwijk 378  
 Bevolkingsbureau, katholiek 219  
*Binnenhof* (dagblad) 485  
 Bisschoppelijke hiërarchie 50, 64

- Bisschoppelijke Noden (zie Fonds voor -)
- Bisschoppenvergadering 323
- Bisdom
- Breda 76, 376, 384, 452
  - Cleveland (Ohio) 350
  - Den Bosch 76, 376, 408, 472
  - Haarlem 39, 76, 85, 86, 88, 100, 173, 209, 205, 206, 208, 213, 216, 225, 258, 275, 291, 298, 303, 311, 316, 319, 325, 328, 334, 335, 340, 341 – 364, 367, 374, 378 – 386, 395, 426, 427, 428, 431, 434, 440, 448 – 452, 466, 472, 475, 479, 480, 490
  - Roermond 76, 77, 376
  - Rotterdam 376, 378 – 386, 412, 429, 431, 452, 465, 472, 476, 482 – 487, 490
  - Trier 449
  - Utrecht 216, 376, 384
- Bleijs, A.C. (architect) 317
- Bodegraven 65, 329
- Bodegravensche bank 329
- Bol, P. van der (kerkmeester) 103
- Bot, P. (aannemer) 298
- Bonifatius, H. 344
- Bonifatius Hospitaal Leeuwarden 333
- Bottemanne, C.P.M. (bisschop) 63, 260, 261, 271 – 281, 341
- Bouter, J. de (financier) 262
- Bouwinspecteur 387, 388, 397, 407, 446
- Bouwproces, voorschriften voor 225 – 231, 387, 407
- Brabantse Land – en Tuinbouwbond 217
- Brancadoro, C. (Vice – Superior) 64
- Brandts, J.W. 311
- Breitner, G.H. 261
- Brenninkmeijer, A.L. (directeur FKH) 463, 464
- Brink, B. van den (architect) 238,
- Broek, J.G. le Sage ten (uitgever) 61, 177
- Brouwer, H.E. 97
- Bruls, A. (pastoor) 109
- Brussel 64,
- Bunker, I. (jurist) 450, 458
- Bureau der Statistiek van de stad Amsterdam 310, 475
- Burg, J. van der (erflater) 147, 148
- Burgers & Co. 336
- Buskens, H.M. 494
- Bijzonder onderwijs 329
- Callier, A.J. (vicaris en bisschop) 153, 210, 219, 220, 228, 260, 279, 284, 286, 308, 325, 326, 341, 344, 346, 347, 349
- Cappacini, F. (Vice – Superior) 62
- Capucijnen 219
- Centraal Planbureau 410
- Centrale Bouwinspectie van het bisdom Haarlem 232, 388
- Centraal Bureau voor de Statistiek 475, 492
- Charitas 480
- Church Building Act 54, 204,
- Church Building Commission 54
- Church Building Society 204
- Ciamberlani, A. (Vice – Superior) 70, 197
- CKC (zie commissie voor regeling van het kerkelijk crediet)
- Codex Iuris Canonici 222 – 224, 233, 435,
- Collecten 475 – 477, 479, 481
- College van Algemeen Commissarissen 401, 408, 416, 420
- College van Burgemeester en Wethouders 51, 75
- College van Gedeputeerde Staten 51, 87, 100, 168, 192, 225,
- van Noord – Holland 54, 116, 117, 120, 188, 249
  - van Zuid – Holland 114, 115, 135, 142, 143, 146
- Commelter, A. (erflater) 119
- Commissie
- voor regeling van het kerkelijk crediet in het bisdom Haarlem 269, 301, 352 – 364, 387, 449, 456

- voor de Kerkelijke Leningen 350
- Kerkenbouw 493 - 501, 502
- Oorlogsschade 392
- Van Walsum 488
- Van Wijnbergen 502
- Communicanten 35, 214
- Concilie van Trente 64, 222
- Concilie, provinciaal van Den Bosch 82 - 85, 177, 210, 225
- Concordaat van 1827 49
- Congregatie der Ziekenzusters te Maastricht, 318
- Convent van Christelijke Sociale Organisaties 410
- Conventus Prosynodalis 1935 363, 387
- Cooth, J.F. van (makelaar) 131
- Cramer, J.J. (aartspriester) 46, 55, 67, 69, 198, 199, 201
- Cramer, J.W. (pastoor) 184, 185
- Cranenburgh, E. & H. van 194, 311
- Credietvereniging 308
- Cuypers, P.J.H. (architect) 151, 250, 256, 273
- Cuypers, Jos. (architect) 273
- Dagloon, van arbeiders 304 - 307
- Dansdorp, H.H. (architect) 116, 117, 118
- Den Bosch 82 - 85, 407
- Den Haag 44, 392, 394, 404, 407, 410, 414, 416, 493, 494, 495
- Departement (zie ministerie)
- Dessing, J.A. (aannemer) 434
- Diasporagebieden 381
- Diemerbrug 79
- Dienst voor de Wederopbouw 404
- Diocesane synode van Haarlem 85 - 86, 210, 220, 225
- Diocesane prosynode 228
- Dobbe, C. (aannemer) 125, 126,
- Dominicanen 393
- Donatus, verzekeringsmaatschappij St. 136, 176, 250, 257, 316 - 320
- Donner, ds. J.H. 365
- Dordrecht 389
- Drabbe (deken) 81
- Dijk, O. van (jurist) 325
- Duif (statie) zie: parochie H. Willibrordus, Amsterdam
- Duinwatermaatschappij Groot Mijdrecht 317
- Duitsland 329
- Effectenbeurs, Amsterdamse 131, 308, 322, 350
- Egmond, 274
- Egmond, P. van (weldoeners) 128, 138
- Elsen, G. (pastoor) 171
- Elshout, C. van den (pastoor) 105, 107
- Erven Dorens, J. van (deken) 268
- Euronext 350
- Everard, F.Th. (bankiershuis) 265, 313, 318, 320, 326, 349
- Everard, J.A. (pastoor) 248
- Everard, P. (financier) 262, 312, 313
- Evers, A. 437, 443
- Eykenburg, Huize 292, 293, 400
- Fabianus, pater OFM 219, 223, 224, 230, 234
- Financieel Weekblad*, 356
- Fischböck, H. (ambtenaar) 392
- Florence, Republiek 178, 185, 186
- Florijn, (jeneverstoker) 106
- Fonds Diert van Melissant 277,
- Fonds voor de arme, nieuwe parochies 343 - 349
- Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Haarlem 432, 436, 442, 446, 458 - 465, 466, 469, 481
- Fonds voor Kerkenbouw in het bisdom Rotterdam 483, 485, 487
- Fonds voor de Bisschoppelijke Noden 461, 466,
- Franciscanen 393
- Froger (architect) 487
- Gecommitteerde Raden 47
- Geestelijke noodgebieden 381, 440
- Geloof, Hoop en Liefde (statie) 21, 24
- Genève 411
- Gent, J.H. van (kerkmeester) 143, 144,

- 148  
 Gereformeerd Sociologisch Instituut 410  
 Gerteler, H.J. (pastoor) 97, 98  
 Gerving, B. (aartspriester) 72  
 Gillis, F. 252  
 Gilissen, Arnold (bankier) 314  
 Gilissen, Theodoor (bankier) 314  
 Gilissen, Theodoor bankiers 287, 322, 325  
 Gilse, P.A.G. van (bank) 326  
 Goddelijk Hart van Jezus 344  
*Godsdienstvriend, de* 177  
 Goes 65  
 Gogel I.J.A., (minister) 196  
 Gooi, Het 33  
 Goubau d'Hovorst, J.F.G. 52  
 Granpré Molière, M.J. (architect) 412, 487  
 Grewen, J. (financier) 262, 263, 265, 266, 314  
 Grondwet 47, 198, 199, 225, 365, 386  
 Groningen 381  
 Grootboek voor de Nationale Schuld 130  
 Grootboek voor de Wederopbouw 391  
 Grundeman, (geldschieder) 164  
 Guillebert (notaris) 246  
 Gulick, A. van (pastoor) 104  
 Gunning, A. (notaris) 128
- Haagen E.S. van der (aartspriester en kannunik) 120, 126, 133, 142, 173, 174  
 Haagsche bankvereniging, 290, 291  
 Haarlem 60, 378  
 Haarlemmermeer 176  
 Hall, F.A. van 73  
 Hanraads, F.J. 252  
 Hageveld, Seminarie 46, 176, 193, 311  
 Hanze (zie RK bond van Middenstanders) 228, 274, 308, 325  
 Hanzebanken 311, 323, 324, 325, 336  
 Hanze Hypotheekbank 344  
 Hardeveld, J. van 437, 443  
 Hartelen, D. van (aannemer) 140, 148  
 Hazeman, W.J. (pauselijk consul) 185
- Heeswijk, J. van 394, 395, 396  
 Hekkingh, H.F. 91, 248  
 Helvoort, H. van, 407, 416, 417, 428  
 Hendriks, H. (aannemer) 241  
 Hendriks, J.P.J. (architect) 431  
 Hermans, Mej. M. (geldschieder) 164  
 Herstelfonds 1940 392  
 Heijligers, J. 267  
 Hilversum 384  
 Hirsch, L. 317  
 Hodenpijl (zie parochie van de H. Jacobus, Schipluiden)  
 Hoek (statie) 27  
 Hoeneveldt, J. 107  
 Hofman, B. (deken) 99, 133, 174 – 176, 191, 194, 312  
 Holland 42  
 Hollandse Bank voor Zuid – Amerika 349  
 Hollandse Missie (zie – Zending)  
 Hollandse Zending 47, 49, 50, 52, 59, 64 – 72, 76, 177  
 Hoorn 60  
 Houten. Mr. S. van 364  
 Houttuin, In den (statie) 23  
 Huibers, J.P., (bisschop) 284, 438, 445, 459, 460, 461, 466, 467, 468, 482  
 Hulscher, H.F. ten (aartspriester) 21 – 38, 41, 42, 66, 117, 123, 166, 171, 188, 197, 246, 248  
 Hulsebosch, G. (aannemer) 273, 274, 279  
 Humanistisch Sociologisch Instituut 410  
 Hussen, H.J.J. van (directeur) 494
- Icares 411  
 Interdiocesane Commissie van Overleg inzake de herbouw van kerken (ICvO) 404, 406 – 409, 414, 416, 420, 426, 428, 453, 454, 464, 505  
 Interdiocesane Commissie Kerkenbouw 409  
 Interdiocesane Restauratiecommissie 409  
 Incassobank 326



- Isonevo 410  
 Jong, J. de, (kardinaal) 406, 417  
 Kantoren, geestelijke van Delft en  
   Alkmaar 196  
 Kapittel, van het bisdom Haarlem 80,  
   156, 172 - 174, 284, 295,  
 KASKI 381, 406, 410 - 411, 414, 415,  
   417, 432, 433, 438, 440, 452, 454,  
   455, 457, 466, 468,  
 473, 475, 477, 480, 500, 505  
 KSA (Katholieke Sociale Actie) 222,  
   442  
*Katholiek, de* 62  
*Katholiek Sociaal Weekblad* 218  
 Katholieke Nederlandse Boeren - en  
   Tuindersbond 220  
 Katholieke Universiteit Nijmegen 450,  
   473, 474  
 Kennemerland 35  
 Kerkbestuur 66, 226, 233, 408,  
 Kerkelijk krediet 213, 309, 324, 325,  
   329, 386, 398, 430  
 Kerkelijke leenbank 323  
 Kerkenbouwzondag 445, 466 - 472, 476  
 Kerkenregeling 394, 399, 401, 403,  
   405, 417, 421  
 Kerkenschema 422, 499  
 Kerkelijke Staat 178 - 187  
 Kerkmeesters 66, 98, 103, 248  
 Kerkeschuld 212, 308, 309, 471  
 Kervel A., (aartspriester) 174  
 Kiebert C. (kerkmeester) 156, 159, 163  
 Klaveren, RK kerk Haarlem 311  
 Klomp, J. 295, 296  
 Knots, A.J. (pastoor) 432 - 437  
 Kok, G. (pastoor) 101  
 Kok, J.P.J. (rector) 217, 220  
 Koning, J. de (aannemer) 128  
 Koninklijk Besluit 63  
   - KB 45, 56, 57, 133  
 Koninkrijk der Nederlanden 47, 48  
 Koopman, A. (voorzitter kerkbestuur)  
   237  
 Koopman, H.J.A. (pastoor) 438 - 446  
 Koster, D. (timmerman) 246  
 Kraaijvanger, E.H. (architect) 394,  
   395, 399, 400, 426, 484  
 Kramer, J. (kruidenier) 438  
 Kredietverlening 308 - 320  
 Kropman, mr. G.C.J.D. (bestuurder)  
   216, 219  
 Kruijt, J.P. (onderzoeker) 217, 410  
 Kuyper, A., (minister van binnenlandse  
   Zaken) 489  
 Laan, J.A. van der (architect) 412  
 Langrand Dumonceau, A. (bankier)  
   182 - 185  
 Lans, H. & Zn., 311  
 Lans, J.J. (deken van Amsterdam) 218  
 Laurijssen, J.B.N. 181  
 Leeuwen, mej. H. van (weldoeners) 150  
 Leeuwen, P.J. van (pastoor) 142 - 150  
 Lentjes & Drossaerts 291, 294, 326  
 Leo XII (paus) 49  
 Leostichting 308, 317  
 Lexius J.H. (kannunik) 50, 67, 69  
 Leiden 45, 60, 378  
 Leuven 173  
 Liefde (statie) zie: parochie van de H.  
   Nicloaas en Barbara, Amsterdam  
 Liefde, Begraafplaats de, 313  
 Liefdewerk voor de arme parochies  
   347, 348, 356, 451, 449, 462  
 Liefdewerk der Retraiten 349  
 Liefdewerk Oud Papier 464  
 Liefdezusters, Seattle (Wa) 329  
 Lieftinck, P. (minister) 390, 418  
 Limburg (provincie) 52, 367  
 Lodewijk Napoleon (koning van Hol-  
   land) 19, 32, 67, 197, 200, 203  
 Looman, H., 311  
 Loosduinen 258  
 Maagdenhuis (Amsterdam) 245  
 Maanen, C.F. van (minister) 50  
*Maasbode* 460  
 Maaseland, J.G. van (pastoor) 237, 238,  
   239, 240, 242  
 Maassluis 30

- Maassen, J.J. (directeur spaarkas) 338  
 Maat, M.C. 295  
 Maat, C.T. ter (pastoor) 122  
 Maatschappij voor Gemeentekrediet 327  
 Maatschappij voor Kerkelijk Crediet in Nederland, 292, 294, 325, 326 – 328  
 Maatschappij St. Willibrordus 337  
 Machen, C.C.E. (kerkmeester) 112  
 Manders, H. (aannemer) 140, 144  
 Margry, E.J. (architect) 151, 165  
 Margry, A.A.J. (architect) 262, 267  
 Maris, gebroeders (kunstschilders) 263  
 Martelaren van Gorcum. H.H. 344  
 Memorandum inzake de rendabiliteit van de kerkbouw 454- 459  
 Metselaar, G. (aannemer) 284  
 Meij, A.J. te (pastoor) 295, 298  
 Middelburg 389, 391, 392  
 Middenmeer 368  
 Mierop, W.N.A. (burgemeester) 106  
 Minderop (financier) 263  
 Ministerie van Financiën 183, 186, 258, 366, 390, 391, 392, 394, 395, 402, 403, 405, 419, 420, 422, 453, 454, 456, 488, 492  
 Ministerie van RKE 51, 52 – 63, 87, 97, 106, 118, 120, 174, 200, 249, 364  
 Ministerie van (Wederopbouw en) Volkshuisvesting 419, 422, 423, 424, 427, 428, 503  
 Ministerie van Waterstaat 401  
 Molenaar, N. (architect) 261, 286  
 Molkenboer, Th. (architect) 88, 126, 130, 139  
 Mollerus, J.H. (minister) 21  
 Möllmann, J. (vicaris-generaal) 291  
 Mols, C.A. (deken) 154, 157, 158, 162, 163  
 Morgenstond 414  
 Mouton, H.W. (ambtenaar) 394, 398, 399, 400, 402, 403  
 Munro, A. (stadsbouwmeester) 102  
 Munstergeleen 339  
 Mutsaers, (bisschop) 407  
 Napoleon (keizer van Frankrijk) 48, 67, 68, 199,  
 Nationale Emissiebank 336  
 Nederbrugh, C.B. (lid college GS van ZH) 136  
 Nederlandsche Bank 324  
 Nederlandse Commissie voor de Russische Fondsen 350  
 Nederlandse Landbouwbank 291, 293, 294, 326, 350  
 Nederlandse Vereniging van obligatiehouders 350  
 Nederlandse Spaarverzekering voor katholieken 337  
 Nederstad, J. (erflater) 154, 159, 164  
 Neelemans, A. (pastoor) 112, 114  
 Neutrale Algemene Centrale Middenstands-Credietbank 324  
 Nieuwenhuis, L.C.J. 325  
*Nieuw Algemeen Effectenblad* 310  
*Nieuwe Eeuw, De, Weekblad voor Nederland* 220  
 Nolet, J.A. (kerkmeester) 143  
 Noodkerken 377, 468, 469, 470, 471, 482, 483  
 Noordoostpolderregeling 489, 490, 494, 496, 500  
 Noorderbank 300  
 Noordwijk 378  
 Noort, J.G. van (deken) 354  
 NWS (Nationale Werkelijke Schuld) 119  
 Nijmegen 407, 491  
 Nijst, J.J.M.H. 324  
 Offergang 446, 447, 479  
 Offerman, J.A. (pastoor) 89 – 101, 191  
 Ogtrop, F.J.M. van, 313  
 Ogtrop, H.J. van (financier) 120, 133, 135, 136, 139, 160, 162, 176, 191, 194, 255, 265, 266, 312, 313, 318, 320  
 Ogtrop, W.J.M. (bestuurder FvK) van 458, 463  
 Onderlinge Brandwaarborg-maatschappij voor kerk (zie Donatus)

- Onkerkelijkheid 215 – 220, 472, 473  
 Onrendabele top 454, 495  
 Onze Lieve Vrouwe Gasthuis (OLVG)  
 Amsterdam 309, 313  
 Onze Lieve Vrouwe ter Nood 344  
 Ooms, M.P.A. (deken) 295  
 Oorlogsschaderegeling kerken en  
 kerkelijke gebouwen 419, 420, 421 –  
 422, 432,  
 445, 453, 481, 490, 497, 503, 506, 507  
 Oppen, W.K. van (ambtenaar) 404,  
 405, 407, 408  
 Ossendrecht 318  
 Osij van Zegwaard (bankier) 87, 88  
 Oudshoorn, mevr. G. 124  
 Overschie 411, 414  
 Oijen, M.H.W.J. van (bouwinspecteur)  
 388, 397, 412, 443
- Paasplicht (zie paschantie)  
 Parochie van de:
- Allerheiligst Hart van Jezus, Rotter-  
dam 262, 314, 399
  - Allerheiligst Sacrament, Den Haag  
481
  - Anna, H., Amsterdam 174, 227
  - Agnes, H., Amsterdam 230, 335
  - Agnes, H., Den Haag 247 – 269,  
286, 292, 303, 306, 314, 341 – 368
  - Anna, H., Amsterdam 231
  - Antonius van Padua, H. Rotterdam  
230, 318, 319
  - Antonius Abt, H. Rotterdam 318
  - Antonius Abt, H. Scheveningen 312
  - Antonius en Rosalia, H.H., Rotter-  
dam 416
  - Antonius van Padua, H. Amsterdam  
311
  - Antonius van Padua, H., Dordrecht  
389
  - Antonius van Padua, H. Rotterdam  
234, 414
  - Barnabas, H. Hazerswoude 300
  - Bartholomeus, H., Voorhout 193
  - Bavo, H. Haarlem 270 – 280
  - Bavo, H., Rotterdam 484
  - Bavo, H. Ursem, 295
  - Bonifacius, H. Zaandam 318, 319
  - Bonifatius, H., Dordrecht 171
  - Catharina, H., Amsterdam 437 –  
447, 468, 479
  - Christophorus, H., Schagen 314
  - Christus Koning, Rotterdam 353
  - Christus Koning, Wieringerwerf 368
  - Cunera, H., Nibbixwoud 192, 193
  - Dominicus, H., Alkmaar 194
  - Dominicus, H. Rotterdam 193, 311,  
399
  - Engelbewaarders H.H.,  
Hazerswoude 318, 319
  - Familie, H., Den Haag 282, 285 –  
294, 303, 348, 400
  - Familie, H., Heerhugowaard 294 –  
302, 303
  - Familie, H., Rotterdam 434
  - Franciscus van Assisi, Amsterdam,  
311, 438, 442
  - Franciscus van Assisië, Rotterdam  
218
  - Gerardus Majella, Amsterdam 353
  - Gerardus Majella, Rijswijk 289
  - Gummarus, H. Steenberg 319
  - Hart van Jezus, H., Breda 318
  - Hart van Jezus, H., Rotterdam 316
  - Jacobus, H. Schipluiden 111 – 116,  
190, 487
  - Jeroen, H. Noordwijk 312
  - Joannes Evangelist, H. Breezand 353
  - Johannes, H., Vlaardingen 487
  - Johannes de Doper, H. Hoofddorp  
253
  - Johannes de Doper, H., Pijnacker  
187, 300
  - Johannes de Doper, H.,  
Rijnsaterwoude 126
  - Johannes de Doper, H., Zevenhoven  
156 – 164, 190.
  - Johannes Geboorte, Schiedam 140,  
144, 319, 487
  - Joseph, H., Haarlem 270, 271, 275,  
311
  - Joseph, H., Hillegom 481

- Joseph, H., Leiden 347
- Joseph H., Oss 314
- Jozef, H. Amsterdam 438, 442
- Jozef, H., Den Haag 357
- Jozef, H., Gouda 487
- Lambertus, H., Kralingen 253
- Laurentius, H. Hoogkarspel 353
- Laurentius, H. Ouddorp, 295
- Laurentius, H. Rotterdam 142, 193, 311, 399
- Laurentius H. Weesp 311
- Liduina, H. Den Haag 312, 356, 417
- Martelaren van Gorcum, H.H., Den Haag 339
- Martelaren van Gorcum, H.H., Rotterdam 217
- Maria Hemelvaart, H. Middelharnis 176, 192, 193
- Maria Magdalena, Maasland (statie) 30
- Martinus, H. Venlo 319
- Michael, H. Friedrichstal, 449
- Nicolaas H., binnen de Veste, Amsterdam 317, 319
- Nicolaas, H., Edam 27, 116 – 122, 166, 170, 190
- Nicolaas, H., Nieuwveen 153 – 165, 190
- Nicolaas, H., Purmerend, 130
- Nicolaas, H., Rotterdam 347, 434
- Nicolaas, H., Zoetermeer 106
- Nicolaas en Barbara, H.H., Amsterdam 91, 244 – 257, 303, 306, 316
- OLV van Altijddurende Bijstand, Rotterdam Overschie 411, 431 – 437
- OLV Fatima, Nijmegen 491, 492
- OLV Geboorte, Halfweg 442
- OLV Hemelvaart, Loosduinen 286, 312
- OLV van Lourdes, Amsterdam 230, 442, 445, 468
- OLV van Lourdes, Den Haag, 303
- OLV van Lourdes, Rotterdam 399
- OLV Onbevlekt Ontvangen, Amsterdam 310, 319
- OLV Onbevlekt Ontvangen, Den Haag, 261, 286
- OLV Onbevlekt Ontvangen, Rotterdam 484
- OLV van de H. Rozenkrans, Amsterdam 312
- OLV Visitatie, Schiedam 140 – 153, 192, 194, 306
- Onbevlekt Hart van Maria, Den Haag (Marlot) 374
- Pancratius, H. Heerlen, 312
- Paulus, H., Rome 177
- Paulus, H., Rotterdam Schiebroek 374
- Petrus banden H., Roelofarendsveen 123 – 139, 166, 170, 176, 190
- Petrus banden H., Rotterdam Overschie 432 – 436
- Petrus en Paulus, H.H., Amsterdam (statie) 27, 319
- Petrus en Paulus, H.H., Leidschendam 187
- Rosalia, H., Rotterdam 87, 88, 399
- Rita, H., Amsterdam 230
- Sacrament, H., Den Haag 286
- Theresia van Avila, H., Den Haag 171
- Vincentius à Paulo, H., Volendam 122,
- Werenfridus, H., Wervershoof 246 – 244, 303
- Willibrordus, H. (binnen de Veste) Amsterdam 88 – 101, 172, 191, 192, 317, 318
- Willibrordus, H. (buiten de Veste) Amsterdam 319
- Willibrordus, H., Bergschenhoek 44, 102 – 110, 166, 170, 190
- Willibrordus, H. Bodegraven 329
- Willibrordus, H., 's Heerenhoek 241
- Parijs 460
- Paschanten 440
- Paschantie 221, 456
- Pélichy de Lichtervelde, F.J.M.T. de (ambtenaar) 59, 60, 71

- Permanent Bureau ter behartiging der belangen van Fondsenhouders 350  
 Philips II (koning) 64  
 Pichot, Th. W., 352  
 Pieterspenning 179, 180, 186  
 Philippens, J. (pater SJ) 261  
 Pius VII (paus) 48, 49, 67, 68  
 Pius IX (paus) 126, 178 – 186, 270  
 Poel, H.J. van der, 295  
 Poeldijk 378  
 Pool, de (statie) zie parochie H. Anna, Amsterdam  
 Pooling 393, 436  
 Prioriteitscommissie 401  
 Prolongatie 308, 317, 318, 319, 320  
 Pronk, P.J. (pastoor) 156, 157  
 Propaganda (congregatie voor de Voortplanting des Geloofs) 63, 177  
 Prosynode 354, 386  
*Publicatie behelzende de Rechten van de Mens en de Burger* 89, 91  
 Pulcheria 173  
 Purmerend 378  
  
 Recognitiegeld 46  
 Reformatie 172, 244  
 Regelingen inzake kerken, kerkelijke gebouwen, monumenten 403, 404, 405, 416  
 Reglement, Algemeen - voor parochiële kerkbesturen 76 – 82, 222, 225, 315  
 Reinoldus (zie RK Bond van)  
 Rietstap, notaris 311  
 Rerum novarum (encycliek) 227  
 Rikmenspoel, H.F.J. (plebaan H. Bavo) 274  
 Ringers, J.A. (minister) 390, 392, 394, 395, 396, 398, 399, 402, 407  
 Risorgimento 178  
 RC Oude Armenkantoor 96  
 RK Armbestuur van Den Haag 269  
 RK Begraafplaats de Liefde, Amsterdam 311  
 RK Begraafplaats Rotterdam 311  
 RK Begraafplaats St. Barbara, Den Haag 311  
 RK Bond van Bouwpatroons 228, 230, 231  
 RK Bond van Meubelmakers St. Reinoldus 229  
 RK Bond van Middenstanders 231  
 RK Bond van Steenfabrieksarbeiders St. Stephanus 229  
*RK Bouwblad* 230  
 RK kerk, Wageningen 311  
 RK Liefdesgesticht, Amsterdam 317  
 RK Verbond van Werkgeversverenigingen 325  
 RK Vereniging voor de Geld – en Effectenhandel 325  
 RK Volksbond 227  
 Rochussen, Ch. (minister) 61  
 Rome 177, 279  
 Romme, C.P.M. (minister)  
 Roodenburg, A. (architect) 111, 112  
 Rotterdam 44, 215, 379, 389, 391, 392, 393 – 401, 414, 432, 434, 461, 493  
 Ruscheblatt, J.H. (kerkmeester) 143  
 Rijksdienst voor het Nationale Plan 410  
 Rijksdienst voor de Zuiderzeewerken 489  
 Rijkswaterstaat 204, 227  
 Rijn, A. van (opzichter) 129, 130  
  
 Sarlemijn, W. (architect) 437  
 Sassen, E.M.J.A. (voorzitter commissie Kerkenbouw) 494 – 501  
 Schade Enquetcocommissie (SEC) 392, 393, 402, 408, 416  
 Schagen 378  
 Schipluiden (zie parochie van de H. Jacobus, Schipluiden)  
 Schippers, J.A. (bankier) 352  
 Schölvinc, H.J. (bankier) 494  
 Schreijer, B.M. (architect) 140, 143  
 Schweitzer, A.G. (deken) 266  
*Sint Bavo* 214, 220, 279, 280, 282, 343, 347, 348, 361, 449, 459, 460

- Situeringscommissie 406, 411 – 415, 467, 485  
 Sloodorp 368  
 Sluipwijk, M.M. van (gravin Moens) 89, 94  
 Smulders, G.W.A. (rector) 477  
 Snickers, J. (architect) 267  
 Snickers, W.G.F. (pastoor) 261, 262, 263, 265, 267, 268,  
 Societas pro Nobis et Posteris 173  
 Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde kerk 410  
 Sondermeijer, (firma) 230  
 Spaarn Westzijde (statie) 35  
 Spaarnebank, Haarlem 352  
 Spaar – en Beleggingskas voor Rooms Katholieken 298, 324, 337  
 Spaarkas voor belegging in RK kerkelijke leningen 340, 352, 356  
 Spaarkas voor Rooms-katholieken St. Petrus 337  
 Speet, D. (kerkmeester) 153, 163, 164  
 Staatscommissie inzake de Duurte 307  
 Staatscommissie voor de Zaken van de Erediensten (zie commissie van Walsum)  
 Staatsmijnen 366, 489  
 Staatsregeling (van 1798) 42, 195  
 Starmans, J. (bouwinspecteur) 407  
 Stephanus (zie RK Bond van)  
 St. Elizabethgasthuis, Arnhem 318  
 St. Johannes de Deo, den Haag 356  
 St. Stephanuskerk, Nijmegen 339  
 St. Vincentiusvereniging, Amsterdam 319  
 Stichting 'Rotterdam 1940' 392, 393  
 Stichting 'Middelburg 1940' 392  
 Stoot, J.M. van der (pastoor) 124 – 139  
 Stuyt, J. (architect) 285, 290, 291,  
 Subsidie 471, 490, 492, 493, 496, 497, 507  
 Suys, J.B. 181  
 Syllabus errorum 184  
 Synode, diocesane 85 – 86, 178  
 Taxateurs 416  
 Taxatiecommissie 408, 409  
 Thielens, G. & Fils 181  
 Thurlings, Th. M., 477  
 Thorbecke, J.R. (minister) 72  
 Toorop, J. (schilder) 266  
 Twisk, C. (metselaar) 246  
*Tijd, De* (dagblad) 62, 255, 478  
 Uitgeest 65  
 Urgentielijst 428  
 Urgentieprogramma 428  
 Urgentieplan 432, 467  
 Utrecht 64, 493  
*Van Oss Effectenboek* 333, 334  
 Vaticanum I 186, 222  
 Vaticanum II 479  
 Veltman, C.J., (bouwinspecteur) 232  
 Verdier, J. (kardinaal en aartsbisschop van Parijs) 459, 460  
 Vereniging voor de Effectenhandel 350, 351  
 Vereniging 'Het Kompas' 367  
 Vereniging 'Land in Zicht' 367  
 Vermeulen, A. (kerkmeester) 104, 107  
 Vermeulen, B.J. (aannemer) 445  
 Vermeulen, C. (pastoor) 268, 289, 290  
 Vesseur, J. (kerkmeester) 128, 133  
 Vicariaat van  
 - Breda 52  
 - Den Bosch 52  
 Vicaris-generaal 80  
 Vice – Superior 59, 60, 64 - 72  
 Vink, H.W. de 494  
 Vlaardingens 379  
 Volendam 122, 154, 171  
 Vranken, J. (aartspriester) 246  
 Vree, F.J. van (bisschop) 76, 79, 128, 134, 135, 138, 144, 145, 154, 174, 176, 179, 270  
 Vregt, J. (secretaris) 81  
 Vroon, de (aannemer) 114  
 Waddinxveen 110  
 Walcheren 381  
 Warmond, seminarie 85, 176, 266,

- 278, 317  
Waterreus, J. (pastoor) 258, 260, 263, 264  
Waterstaat, zie Rijkswaterstaat  
Westerwoudt, L.A.A.M. (plebaan H. Bavo) 232, 274  
Westerwoudt, Th. (bankier) 352  
Westerwoudt, W.J.M. (bankiershuis) 312, 313, 318, 320, 326  
Wet op de kerkgenootschappen van 1853 72 – 76, 364  
Wet op de materiële oorlogsschaden van 1950 452, 497, 503  
Wet op het Levensverzekeringsbedrijf 337  
Wet Premie Kerkbouw 501 - 504  
Wetering, J.H. van de (erflater) 119  
Weve, (notaris) 266  
Wieringen 171, 176  
Wieringermeer 367  
Wieringerwerf 368  
Willem I (koning) 48, 49, 50, 61, 106, 197  
Willem II (koning) 61, 62, 116  
Willibrord, H. 344  
Wilmer, G.P. (bisschop van Haarlem) 152, 154, 157, 160, 163, 182, 185, 186, 226, 237  
Winkelman, H.G. (generaal) 389, 390  
Wormerveer 278  
Wouterlood M. (aannemer) 140  
Wouters, L. 181  
Wijkerslooth, J. de (bisschop) 105, 114  
Wijnbergen (zie commissie - )  
Zandvliet (pastoor) 303  
Zeegers, G.H.L. (directeur) 411, 412, 455, 505  
Zelateurs (en zelatrices) 101, 106, 151, 253, 256, 284, 290  
Zeeland 32  
Zeeuws – Vlaanderen 32, 52, 77, 203,  
Zevenhoven 154, 190  
Zoelen, J. van (kerkmeester) 103  
Zoetmulder, D. (kerkmeester) 147  
Zuid – Holland 32, 365  
Zuiderzeestichting 367  
Zuiderzeewerken 367  
Zwaan, D. van der (geldschieder) 164  
Zwijzen, J. (bisschop) 76





## CURRICULUM VITAE

Hugo Landheer werd in 1952 in Utrecht geboren en behaalde in 1971 het diploma gymnasium a aan het Alexander Hegius gymnasium in Deventer. Na zijn eindexamen vetrok hij met een beurs van het Georgia Rotary Student Fund voor een jaar naar het Georgia Southern College. Hij werkte en studeerde tot 1975 in de VS en behaalde in 1985 een Bachelor's graad in Political Science aan de University of Georgia.

Tussen 1976 en 1980 werkte hij in het boekenvak. Van 1980 tot 1990 werkte hij als redacteur bij The Reader's Digest in Amsterdam. In 1978 begon hij - in deeltijd - met de studie geschiedenis MO I aan het Nutsseminarium in Amsterdam. In 1987 rondde hij die af met het diploma MO II.

Van 1991 tot 1994 was hij bedrijfsredacteur bij de Hollandsche Beton Groep in Rijswijk. In 1995 voltooide hij - in deeltijd - zijn studie Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden met een doctoraalscriptie over de plaatsing van de katholieke kerken in de stad Den Haag.

Sinds 1994 is hij gevestigd als zelfstandig tekstschrijver in Den Haag. Zijn werkveld is de bouw in de ruime zin van het woord.

Sinds 1996 is hij bestuurslid van het Cuypersgenootschap, vereniging tot behoud van negentiende - en twintigste-eeuws cultuurgoed in Nederland. Deze dissertatie is voortgekomen uit zijn belangstelling voor de financiële kant van de kerkbouw. Sinds 1997 is hij secretaris van het genootschap Bouwpen, vereniging voor bouwcommunicatie.